શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ગ્રન્થમાળા-અંક ૩૨ મો

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય

મુંબઈ યુનિવર્સિટીને આશ્રયે

શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા, બી એ એ

આપેલાં

વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો

ભાષાન્તરકાર

રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી, બી એ

પ્રીન્સીપાલ પોદ્દાર હાઇ સ્કુલ, સાંટાક્રુઝ

પ્રકાશક

રા. રા. અંબાલાલ બુ. જાની, બી એ

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

ઈ સ ૧૯૩૬ કીમત રૂ ૩-૦-૦ સં ૧૯૯૨

પ્રકાશકઃ રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.
સહાયક મંત્રી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
૩૬૫, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભામંદિર, વિઠ્ઠલભાઇ રોડ,
કોંગ્રેસ લેઇન, મુંબઇ નં. ૪

મુદ્રકઃ રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇ, બી. એ.
'ગુજરાતી' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
સાસુન બિલ્ડીંગ્સ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઇ

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું
૧ મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું૦,
બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

૨ રા. રા. અંબાલાલ બુ. જાની, બી. એ., સહાયક મંત્રી.
૩૬૫, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભામંદિર, વિઠ્ઠલભાઇ રોડ,
કોંગ્રેસ લેઇન, મુંબઈ નં ૪

પ્રકાશકના બે બોલ

મુંબઈ યુનીવર્સીટી તરફથી "ધિ વિલ્સન ફાઇલોલોજીકલ લેકચર્સ", એ વ્યાખ્યાનશ્રેણીને અનુસરીને રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીયા, બી એ, એમણે ૧૯૧૫ ના ડીસેમ્બરની તા૦ ૩ જીથી ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરીની તા૦ ૧૧ મી સુધીમા "ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય"–Gujarati Language and Literature–એ વિષય ઉપર સાત ભાષણો અંગ્રેજીમાં આપ્યા હતા એ ભાષણો બે ભાગમાં (૧ લો સને ૧૯૨૧ મા અને બીજો સને ૧૯૩૨માં) પ્રસિદ્ધ થયા છે તેના પહેલો ભાગ–જેમા પહેલા ચાર ભાષણો (૧ પ્રવેશક–ભાષાના ઉત્ક્રમણ ઉપર અસર કરનાર ઉપાધિઓ, ૨ ભાષા ઉપર અસર કરનારાં ઐતિહાસિક અને અન્ય બળો, ૩ ભાષાને અસર કરનારી વાગ્ વ્યાપારગત શક્તિઓ, અને ૪ ખંડ ૧ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ–એની ઉત્ક્રાન્તિ અને ખંડ ૨ ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓમા કેટલેક અંગે સમાન ઉત્સર્ગો,) સમાવાયલાં છે તેનું ભાષાન્તર પ્રકટ કરવાનું શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાને સોંપવા સબંધી પત્રવ્યવહાર સને ૧૯૧૭ ના ફેબ્રુઆરીથી ચાલ્યો અને આખરે ૧૧–૮–૧૯૧૮ ને રોજ રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીયાની દેખરેખ નીચે રા રા રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી, બી એ, ને એ પહેલા ભાગના ભાષાંતરનું કામ સોંપવાનું અને સભાએ પોતાના માલિકીહક્કથી તે પ્રકટ કરવાનું ઠરાવ્યું હતુ

તે પછી રા રા રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષીએ તેનો થોડોક ભાગ તૈયાર કરી, ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસને સોંપતાં સને ૧૯૨૪ ના મેમા તે છાપવાનો આરંભ કરાવ્યો આખરે ૧૯૩૬ ના ઓગષ્ટની તા૦ ૧૩ મીને રોજ એ ગ્રંથ સંપૂર્ણ અંગોમાં તૈયાર કરીને તેમણે પૂરેપૂરો સોંપ્યો એટલે ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસના માલિકોએ કૃપા કરીને બેએક માસમાં તે પ્રકટ કરી શકાય એવી સઘળી તજવીજ કરવા માથે લીધું અને તેને પરિણામે અમારી સભા તેને સદર્પ સત્વર પ્રકટ કરી શકી છે ઉપરાંત આ વ્યાખ્યાનો છાપવાનું શ્રમજનક કાર્ય ઉઠાવી લેવા અને વર્ષો પર્યંત ચાલવા છતાં ધીરજથી પૂરૂં કરવા માટે અમારી સભા ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસના માલિકોની ઋણી થઈ છે

આ વિશિષ્ટવિષયી ગ્રન્થમાં થયેલો વિશેષ પ્રસિદ્ધિવ્યય વિચારતાં તેનું જેટલું મૂલ્ય રાખી શકાય તેનાથી ઘણું ઓછું મૂલ્ય એટલે કે રૂ ૩ એટલા ખાતર રાખ્યું છે કે જેથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તેનો સારી રીતે લાભ લેઈ શકે એથી અમો આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ તેનો પૂરતો લાભ લેઈ અમારી સભાનો સાહિત્યપ્રસારનો ઉદ્દેશ પાર ઉતારશે

અધિક ભાદ્રપદ સુદિ ૧ મંગળ, સં ૧૯૮૭
તા૦ ૧૮–૮–૩૧ ૩૬૫, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી
સભામંદિર, મુંબઈ નં ૪

અંબાલાલ બુ. જાની
સહાયક મંત્રી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી
સભા–મુંબઈ

ભાષાન્તરકારનું નિવેદન

શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયાના ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોનું આ ભાષાન્તર ભાષાવિશારદો સમક્ષ મૂકતા અન્તરાત્મા ઋણમુક્તિની વિશદતા અનુભવેછે તે જ સાથે વિલબ થયોછે તે કારણે વિષાદ પામેછે

વ્યાખ્યાનો પ્રકટ થયા પછી ચારેક વર્ષમા ભાષાન્તર પૂરૂ થયુ હતુ મુદ્રણ દરમ્યાન પ્રુફોનુ સશોધન, અનુક્રમણિકાઓની રચના, વગેરે કાર્યમાં ક્યારે ક્યારે કયાં કયા વિઘ્નો નડ્યાં તે જણાવવુ અસ્થાને લાગેછે દશ વર્ષનો વિલબ અક્ષમ્ય ગણાય, એ બાબતમા ક્ષમાની વિફલ યાચના નહિ કરૂ, મૌન જ સેવીશ

આ ગ્રન્થમાં જોડણી શ્રી નરસિંહરાવની સ્વીકારીછે તે વિષય સ્વરૂપનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે ભાષાન્તરદ્વારા પણ શ્રી નરસિંહરાવ પોતે જ પોતાના મન્તવ્યનું પ્રતિપાદન કરેછે, તેથી, અમુક શબ્દસ્વરૂપનુ પ્રતિપાદન થતું હોય અને એ પ્રતિપાદનવાક્યમા એથી ભિન્ન સ્વરૂપનો પ્રયોગ હોય એ કઢગુ જણાય આ કારણે મેં, આ ગ્રન્થપૂરતો, એમની જોડણીનો સ્વીકાર કર્યોછે

ભાષાન્તરની ભાષામાં–વાકયરચનામાં નહિ તો શબ્દોમાં–સરળ પ્રયોગનો અભાવ જણાય તો એના બચાવમા બે બાબત રજૂ કરીશ વિષયનું ગૌરવ, અને વસ્તુની વિદ્વદ્ભોગ્યતા એ બે તત્ત્વોથી જેનો બચાવ ન થાય એવા વિષમ પ્રયોગો કોઈને જણાય તો તે માટે ક્ષમા માગુંછુ

એક ઉપયોગી મુદ્દો અહિં રજૂ કરવાની છૂટ લઉંછુ શ્રી નરસિંહરાવે ધીરાના કાવ્યોને 'પદો' કહ્યાં છે, અને (પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં) એ પદો'ને અપાયેલા નામ–'કાફી'–ની અયથાર્થતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (એમના ભાષણનુ પુ ૨, પૃ ૨૬૧) એમના આ મતને નર્મદનો આધાર મળેછે કારણ, નર્મદે ધીરાની કહેવાતી કાફીને પદ તરીકે જ ઓળખાવીછે ('મારી હકીકત' પૃ ૪૩ મુ જુવો) એણે કાફી શબ્દ, ધીરાના પદોના નામ તરીકે, વાંચ્યો કે સાંભળ્યો ન્હોતો એ સ્પષ્ટ જણાયછે

સાટાકુઝ
જુલાઈ ૧૯૩૬

રામપ્રસાદ પ્રે બક્ષી

મૂલ ગ્રન્થનું

ગ્રન્થકારકૃત આમુખ

મુંબઈ યુનિવર્સિટીને હસ્તક વિલ્સન ફિલોલૉજીકલ લેક્ચર્સને અર્થે રહેલા ઉપનિધિને આશ્રયે મ્હેં આ વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં આ સાત વ્યાખ્યાનો છૂટક છૂટક અપાઇને લગભગ બે માસ દરમ્યાન (૩ ડિસેંબર ૧૯૧૫થી ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬ સુધીમાં) પૂર્ણ થયા હતા

વ્યાખ્યાન ૧, ૨, ૩ અને ૭ અગાઉથી જ પૂર્ણરૂપે લખાયેલા હતા, પણ વ્યાખ્યાન ૪, ૫ અને ૬ વિસ્તીર્ણ નોંધો ઉપરથી આપવામા આવ્યાં હતાં એ નોંધોનો અહિં વિસ્તાર કરવામાં આવ્યોછે આ વિસ્તારવિધિમાં વ્યાખ્યાન ૪ વધીને એટલું મ્હોટું બની ગયું કે એના ત્રણ વિભાગ કરવા પડ્યા અને આખા ગ્રન્થના બે પુસ્તકો કરવા પડ્યા—જે પૈકી બીજા પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના આવશે પ્રથમ પુસ્તકમાં વ્યાખ્યાન ૧, ૨, ૩, અને ૪(ત્રણે વિભાગો)નો સમાવેશ થાયછે બીજા પુસ્તકમા વ્યાખ્યાન ૫, ૬ અને ૭ આવશે, જેમાં નીચે પ્રમાણે વિષયો છે—

વ્યાખ્યાન	વિષય
૫	ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ
૬	ગુજરાતી સાહિત્ય—ઐતિહાસિક આલેખન
૭	ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું ભવિષ્યનું વલણ

અને બને પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના

બીજું પુસ્તક આજથી એક વર્ષ દરમ્યાન પ્રકટ થશે એવી આશા છે

હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓનો ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિયે અભ્યાસ કરવા તરફ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું લક્ષ હમણાં હમણા જ ગયુંછે એમ કહી શકાય

સદ્‌ગત ડૉ ટેસિટોરીએ આ વિષયનો, ખાસ કરીને ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાપરત્વે, સ્તુત્ય ઉત્સાહથી, સૂક્ષ્મ વિવેક અને આન્તર દૃષ્ટિવડે, અભ્યાસ કર્યોછે એ પંડિતના અકાલ મૃત્યુથી ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસને ખોટ ગઈછે (મ્હને હેમની જોડે પત્રવ્યવહાર કરવાની, હમારા પ્રિય વિષયમાં મતની આપલે કરવાની, ધન્યતા પ્રાપ્ત થઇ હતી, અને હેમનું અકાલ મૃત્યુ ન થયું હોત તો, અન્યોન્ય મેળાપની અને હમારા ઉભયસાધારણ

પ્રતિપાત્ર વિષય–ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર–વિશે વાતચીતની બંનેને આશા હતી.) વિદ્વત્સમાજ સમક્ષ રજૂ થતાં આ વ્યાખ્યાનોમાં મ્હેં તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના વ્યાપક સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની અર્વાચીન ભાષાઓની, વિશેષતઃ ગુજરાતીની, સ્થિતિ ચર્ચવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યોછે; અને એ ભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિમાં એ સિદ્ધાન્તોની નિયામકતા, અને એ ભાષાઓના વ્યક્તિગત વિકાસમાં વિશિષ્ટ નિયમોની પ્રવૃત્તિ, દર્શાવીછે. આ વિષય પ્રત્યેના મ્હારા પ્રેમથી જ હું જેમાં પ્રેરાયોછું હેવા આ પરિશ્રમમાં હું કેટલે અંશે સફળ થયોછું હેનો નિર્ણય કરવો એ આ વિષયમાં અધિકાર પામેલા પંડિતોનું કાર્ય છે.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની સિન્ડિકેટે આ વ્યાખ્યાનોને યુનિવર્સિટીને આશ્રયે પ્રગટ કરવાની અનુજ્ઞા આપીછે, અને હેના મુદ્રણ અને પ્રકાશન માટેના ખર્ચની જવાબદારી સ્વીકારીછે, તે કારણે એ સિન્ડિકેટ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવુંછું.

આ પુસ્તકની અનુક્રમણિકા બનાવવાનું, બહુ શ્રમ અને કાલવ્યય માગે ત્હેવું, કાર્ય કરી આપનાર બે તરુણ મિત્રોનો–શ્રી સન્મુખલાલ ઝવેરભાઈ પંડ્યા બી. એ. અને મંજુલાલ ઈ. યાજ્ઞિક બી. એ. હેમનો–આભાર સ્વીકારૂંછું.

આ વ્યાખ્યાનો છાપવાના શ્રમજનક કાર્યમાં પ્રત્યેક પ્રસંગે મ્હને અચૂક સદ્ભાવ અને સગવડનો લાભ મળ્યોછે તે માટે ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિકનો હું ઋણી છું. ઉપરાંત એ પ્રેસના મુદ્રકો (પ્રિન્ટર્સ) પ્રત્યે પણ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવી મ્હારે વીસરવી ન જોઇયે; "કૉપી"માં વખતોવખત ફેરફાર કરવાની મ્હારી ઉપરાઉપરી થતી સૂચનાઓને તેઓએ શાન્તિથી અને તત્પરતાથી સ્વીકારીછે.

વાંદરા (મુંબઈ)
ઑગસ્ટ ૧૯૨૧

ન. ભો. દિવેટિયા

ટિપ્પણ—

આ વ્યાખ્યાનો અપાયા પછી પ્રગટ થયેલા લેખો વગેરેના ઉલ્લેખો, અને ત્યાર પછીની કેટલીક ચર્ચાઓ, અને વ્યાખ્યાનોના મુદ્રણ દરમ્યાન ઉમેરવામાં આવેલ છે. એટલો કાલવિરોધનો દોષ સ્વીકારૂં છું.

મૂલગ્રન્થનું અર્પણ

મ્હારા પૂજ્ય ગુરુ

સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાડારકર, કે સી એસ આઈ એમ એ,
પી એચ ડી, એલ એલ ડી,
ઑન મેં રૉ એ સો.

હેમને

હેમની કૃપામય અનુજ્ઞાથી

હેમણે આપેલા શિક્ષણથી પ્રેરાયેલા અભ્યાસના ફળરૂપ

આ અલ્પ ગ્રન્થ

સમર્પુ છું

વિષયાનુક્રમણી

(અંકો પૃષ્ઠસખ્યા દર્શાવેછે)

વ્યાખ્યાન ૧

વ્યાખ્યાન ૨

*વ્યાખ્યાન ૪

ખંડ ૧

ભ્રમ–૨૦૬, છાન્દસ માત્રાવડે થતી પરીક્ષા, એ જ ખરી કસોટી–૨૦૬–૨૦૭, બીજી કસોટી, પૂર્વસ્વરમા થતી માત્રાની ન્યૂનાધિકતા–૨૦૭, એથી પણ વધારે સારી એક કસોટી, શાન્ત अ અને અસ્વરિત अ ઉચ્ચારતાં વાચિક ઇન્દ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન વિક્રિયા પામેછે–૨૦૭, कान्, हाथ् હેવા ઉચ્ચારો શ્રુતિભ્રમથી થાયછે, અંગ્રેજીમાના 'મૂક' વર્ણોના સામ્યાભાસથી અપાયની અયથાર્થ 'મૂક' સંજ્ઞાથી ભ્રમ વધે છે–૨૦૮, પ્રસ્તુત ભ્રમ યુરોપીય પડિતોના સહવાસનું પરિણામ છે–૨૦૮, ડૉ ટેસિટોરીનો અને સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસનનો આ શાન્ત अ વિશે મત–૨૦૯, ડૉ ર્હાર્નલના મતનું નિવેદન અને પરીક્ષણ ૨૦૯, ડૉ ર્હાર્નલને પોતાના મતમાં રહેલા દોષની જાણ છે, છાન્દસ કસોટીનું હેમણે કરેલું નિરાકરણ ખાતરી ઉપજાવનારૂં નથી–૨૧૦–૨૧૧, મૂક अ વિશે શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો અને મિ ઍન્ડરસનનો અભિપ્રાય–૨૧૧, ગુજરાતી પડિતોના આ "શાન્ત" अ વિશેના અભિપ્રાયો, તેઓમાંના ઘણાખરાને એ પથનો પાસ બેઠો છે,–૨૧૨, રા રા કેશવલાલ ધ્રુવનો મૂળ મત અને પછી ફેરવેલો નવો મત–૨૧૨, શાન્ત अ વિરુદ્ધ રા રા કે હ ધ્રુવની દલીલો, સ્વરભાગનું તત્ત્વ હેમના લક્ષબ્હાર છે–૨૧૩, નવલરામ અને નર્મદાશંકરના અભિપ્રાયો અને હેની પરીક્ષા–૨૧૩, મરાઠી શબ્દાંત आ અને ए અને अ, અને હિન્દી શબ્દાન્ત आ અને अ, હેમાં ગુજરાતીમા છે તે જ નિયમો પ્રવર્તેછે–૨૧૪, શબ્દાન્ત आनी અપભ્રંશમા પડતી પૂર્વછાયા–૨૧૪, શબ્દાન્ત आनो ડૉ ભાંડારકરે કરેલો ખુલાસો એ જ ઉત્તમ ખુલાસો છે–૨૧૪, આ પૃથક્ક્રિયામા જરાક ફેરફાર સૂચવવુ–૨૧૫, મ્હેં સૂચવેલી પૃથક્ક્રિયામા બીજલાઘવ સચવાયછે–૨૧૫, ફારસી અને અરબીમાથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ત્ય ओ અને उ અને अ હેનો વ્યુત્પત્તિક્રમ સસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાથી આવેલા શબ્દોના કરતાં જુદો છે–૨૧૮, ફારસી શબ્દાન્ત अह्માંથી અન્ત્યસ્વર ओ કે उ પ્રાપ્ત થાય છે, વ્યજનાન્ત શબ્દોમાંથી अ શબ્દાન્ત ઉદ્ભવે છે–૨૧૯ વિરલ ઉદાહરણોમા ફારસી શબ્દાન્ત आनो ગુજરાતીમાં ओ થાયછે, જે આકારાન્ત ઉર્દુ અને હિન્દી શબ્દોનું અને તેઓના મૂળ શબ્દોનું અનુકરણ છે–૨૨૦, अत् અન્ત્ય વાળા થોડાક અરબી શબ્દોના ઓકારાન્ત ગુજરાતી રૂપાન્તરો થાયછે ક્વચિત્ અન્ત્ય વ્યંજનમાંથી ओ શબ્દાન્ત પ્રાપ્ત થાયછે–૨૨૦, ફારસી શબ્દો વિશેના નિયમના કેટલાક અપવાદો–૨૨૧ ઉત્સર્ગ ૩ અનન્ત્ય इ–उ નો अ એ વિકાર ગુજરાતીનું જ ખાસ લક્ષણ છે–૨૨૨ આ ઉત્સર્ગ અન્યોન્ય સબદ્ધ પાંચ ઉત્સર્ગોમાંનો એક છે. એ ઉત્સર્ગોનો નિર્દેશ અને હેના કારણો–૨૨૩, (क)–(૧) પૂર્વે સ્વર હોય ત્હારે यનો इનો य–૨૨૪ (क)–(૨)–इ, નો य, જો વ્યજન હોય ત્હારે–૨૨૪, (ख)–(૧)–ઉપરના રૂપાન્તર यનો લોપ સુરતી ગુજરાતીમાં અચૂક થાયછે–૨૨૪, (ग)–(૨) અને શુદ્ધ ગુજરાતીમાં પણી

વાર થાયછે–૨૨૫; આ લઘુપ્રયત્ન યકાર ગુજરાતીને જ નિયન્ત્રિત છે; એ સ્થાને મરાઠીમાં अ હોય છે–૨૨૫; (ग) अनन्त्य इ નો अ–૨૨૫; (घ) વિરલ પ્રસંગોમાં य થાયછે–૨૨૭; આ લક્ષણ વિષયે ગુજરાતી, મરાઠી અને હિન્દીનો પરસ્પર વિરોધ–૨૨૮; અસ્વરિત અને સ્વરપૂર્વ અનન્ત્ય इ નો अ–૨૨૯; (ङ) અન્ત્ય उ નો अ–૨૨૯; અનન્ત્ય उ નો अ; આ વિકારનું પ્રાકૃત, પાલી અને સંસ્કૃતમાં, છૂટાછવાયા પ્રસંગોએ, અનુદર્શન થાયછે–૨૩૧; પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગના કેટલાક અપવાદો–૨૩૧; ઉત્સર્ગ (ग) અને (ङ)ના વિપર્યયરૂપ ઉત્સર્ગો–૨૩૨; (च) અનન્ત્ય अ નો इ–૨૩૨; આ પરિવર્તનનું કારણ ગેરસમજ છે–૨૩૨, વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વની અસરથી થતો હેવો જ વિકાર–૨૩૨; (छ) અનન્ત્ય अ નો उ–૨૩૩; ઉત્સર્ગ ૪; ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદોના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની રચના–૨૩૪; ગુજરાતી ક્રિયાપદના ધાતુનું શરીર–હેની રચના–૨૪૦–૨૭૧.

વ્યાખ્યાન ૪ થું

(ખંડ ૨ જો)

ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓમાં કેટલેક અંશે સમાન ઉત્સર્ગો–૨૮૫; (क) ह નું સ્થાનાન્તર–૨૮૬; સામાન્યતઃ દ્વિતીય શ્રુતિમાં રહેલો ह, પ્રથમ શ્રુતિ સાથે મળી જાયછે; કેટલાક અપવાદો–૨૯૧; सबल संयोगમાં રહેલા ह્ નો સ્થાનફેર થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે–૨૯૨; જુની ગુજરાતીમાં तत्सम શબ્દોમાં પણ निर्बल संयोगનું અસ્તિત્વ–૨૯૨; संसृष्टि અને संकर; હેનું સ્વરૂપ-વર્ણન–૨૯૪; ह્ના સંકરનુ ક્વચિત્ અપભ્રંશક્રમમાં દર્શન; અને વખતે વખતે સંસ્કૃતમાં કેટલાંક રૂપોમાં જેમકે अघोक्, जुगुप्सा ઇત્યાદિમાં દર્શન–૨૯૫; संकर માંના ह કારને કેટલાક માત્ર प्राणध्वनि માનેછે; એ મતનું પ્રત્યાખ્યાન–૨૯૮; संकीर्ण हकारને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અલગ અક્ષર તરીકે લખવાનો શિથિલ પ્રચાર હતો, પણ વસ્તુતઃ હેનો ઉચ્ચાર संकीर्ण રૂપે થતો–૨૯૯; गुहामांथी गुफा થાયછે હેમાં ह નું પરાવર્તન–૩૦૧; √गुफ् વિષયક પક્ષનો સંક્ષેપ; √गुफ् એ જ ગુહાનું, ગુફાનું, caveનુ અને કદાચ ગોપનું અન્તિમ મૂળ; ગુફા (ગુજ.) શબ્દની, વ્યાપારગત મણ્ડૂકપ્લુતિની ઘટનાથી, પ્રત્યપસરણ કરીને ગુહામાંથી વ્યુત્પત્તિ–૩૦૮; (ख) ह કારનો પ્રક્ષેપ–૩૧૦; (ग) હકારનો લોપ–૩૧૫. वर्ग (ग)–उत्सर्ग १ कोमल अनुस्वार ૩૧૮; કોમલ અનુસ્વાર, અન્તર્ગત કે અન્ત્ય–૩૧૯; મૂળના તીવ્ર અનુસ્વારનું કોમળ થવું અને પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ–૩૧૯; કોમળ થયેલા અનુસ્વારની પૂર્વે મૂળમાં દીર્ઘસ્વર–૩૨૦; પ્રાકૃતમાં ન હોય છતાં ગુજરાતીમાં કોમળ અનુસ્વાર પ્રાપ્ત કરતા શબ્દો; અનુસ્વારની પછીનો સંયોગ લુપ્ત થાયછે અને પૂર્વસ્વર

વ્યાખ્યાન ૪ (ખંડ ૩)

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ-હેનો વિકાસ (ચાલુ)-૪૨૯

વ્યાખ્યાન ૪ (ખંડ ૧, ૨, ૩)માં ચર્ચેલા ઉત્સર્ગોનું કોષ્ટક

वर्ग क—ખાસ ગુજરાતીમાંજ પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગો.
वर्ग ख—કાંઈક અંશે ખાસ ગુજરાતીના ગણાય એવા ઉત્સર્ગો.
वर्ग ग—ગુજરાતીમાં અને અન્ય અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં સાધારણરૂપે પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગો.

ઉત્સર્ગને ક્રમાંક	ઉત્સર્ગવિષય	પૃષ્ઠ
	(ખંડ ૧)– वर्ग क	
૧	विवृत अॅ અને ऑ	૧૨૩–૧૫૫; ૧૮૭ સુધી.
	અંગભૂત કે પ્રાસંગિક उत्सर्गो	
	૧. प्रतिसंप्रसारण	૧૨૩–૧૨૭
	૨. द्रुततर अ નો લોપ–	૧૨૭
	૩. अइ–अउ ऐ–औ બને અથવા અવિકૃત રહે–	૧૫૧
	૪. विवृत ઉચ્ચારણના અનિયમિત પ્રકારો–	૧૫૨–૧૫૪
૨	નામોના અને વિશેષણોના અન્ત્ય ओ–उं અને अ–	૧૮૬–૨૦૫; ૨૧૩–૨૧૮
	પ્રાસંગિક उत्सर्गो	
	૧. "શાન્ત" अ	૨૦૬–૨૧૩
	૨. ફારસી અને અરબીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ત્ય ओ અને उं અને अ.	૨૧૮–૨૨૧
૩	અનન્ત્ય इ–उ નો अ	૨૨૨ થી ૨૨૬

(ખંડ ૩)

(વિષયાનુક્રમણીનો આ તભાગ જુવો)

સંક્ષિપ્ત સંજ્ઞાઓ

અ૦, અરબી
અપ૦, અપભ્રંશ
ઇ૦, ઇટાલિયન
ઇન્ડિ, ઍન્ટિ૦, ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરી
ऋक् प्राति०, ऋक् प्रातिशाख्य
ઓ૦, ઓરિયા
કા૦, કાનડી
का० प्रपा० अध्या०; काण्ड, प्रपाटक, अध्याय
ગ્રી૦–ગ્રીક
ગુ૦, ગુજ૦–ગુજરાતી
ગો૦, ગોથિક
જ૦, જર્મન
ડે૦, ડેનિશ
નોટ્સ (Notes) (ટેસિટોરી) "Notes on the Grammar of the Old Western Rajásthani.
પા૦, પાલી
પો૦, પોર્ટુગીઝ
પં૦, પંજાબી
પ્રા૦, પ્રાકૃત
પ્રા૦ પ્ર૦, પ્રાકૃતપ્રકાશ
પ્રા૦ વ્યા૦, પ્રાકૃત વ્યાકરણ
પ્રા૦ સ૦, પ્રાકૃતસર્વસ્વ
ફા૦, ફારસી
બં૦, બંગાલી
મ૦, મરાઠી
મા૦, મારવાડી
મુ૦ ઔ૦, મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક
લૅ૦, લૅટિન
વિ૦ સં૦, વિક્રમસંવત્
શ્લો૦, શ્લોક
સિ૦, સિન્ધી
સિ૦ હે૦, સિદ્ધ હેમચન્દ્ર
સ્કૅ૦, સ્કૅન્ડિનેવિયન
સ્પૅ૦, સ્પૅનિશ
હિ૦, હિન્દી
A. S.–Anglo-Saxon.
J. A. S.–Beng. N. S. Journal of the Asiatic Society of Bengal, New Series.
J. B. B. R. A. S.–Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.
J. R. A. S.–Journal of the Royal Asiatic Society.
L. S. I.–Linguistic Survey of India.
√ (જેમકે √दाम्), ધાતુ.

* આનુમાનિક રૂપો દર્શાવતી સંજ્ઞા.

WILSON PHILOLOGICAL LECTURES

વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય

વ્યાખ્યાન ૧

પ્રસ્તાવના-ભાષાના ઉત્ક્રમણપર અસર કરનાર ઉપાધિયો

ईश गुरून् नमस्कृत्य संस्कृत्य श्रुतमात्मन ।
आरभे कायमचेद परित्यज्य फलस्पृहाम् ॥

આમુખ

આ પ્રમાણે હું પ્રણામ કરુછુ ત્હા ઇ સ ૧૮૭૭મા મ્હારા માનનીય ગુરુ ડા૦ સર ભાણ્ડારકર જે એ વખત ફક્ત પ્રોફેસર ભાણ્ડારકર હતા ત્હેમણે આ સસ્થાના આશ્રય નીચે પ્હેલી જ આપેલી વ્યાખ્યાનમાળા મ્હારી અન્તર્દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડી થાયછે એ સમયનુ ચિત્ર હું કદાપિ વીસરીશ નહિં, તેમના વદનમાથી પડતા વિદ્વત્તાભર્યાં વચનોનુ એકાગ્રવૃત્તિથી પાન કરતા માનસ્તબ્ધ શ્રોતૃગણની વચ્ચે હું હેમનો નમ્રશિષ્ય બેઠો હતો મ્હારા સર્વજ્ઞાન અને સસ્કારને માટે-અલ્પ જેવા એ સર્વને માટે-મ્હોટે અશે હું એ મ્હારા ગુરુનો ઋણી છુ, એ સર્વ હેમની જ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રેરણાનુ ફળ છે આથી અખિલ જ્ઞાન અને બુદ્ધિના મહાન્ પ્રેરકનું નામ સ્મર્યા પછી, હેમનું આ ક્ષણે સ્મરણ કરુ એ સર્વથા ઉચિત અને સ્વાભાવિક છે

આ વ્યાખ્યાનમાળાની વિષયમર્યાદામા પ્રથમ તો સસ્કૃતાદિ પુરાતની ભાષાઓને જ પ્રવેશ મળતો, અને પ્રાકૃત અને બીજી હેમાથી નીકળેલી પ્રચલિત ભાષાઓને તો ચર્ચાને અગે અલ્પ અવકાશ મળતો, એ સ્થિતિનું સહુને સ્મરણ હશે આટલું તો ચોક્કસ છે કે ભરતખડની આધુનિક ભાષાઓને આ વ્યાખ્યાનમાળામા સ્વત પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય તો ઘણા વર્ષો સુધી ન્હોતી ગણી હવે એ ભાષાઓ સ્વતન્ત્ર વ્યાખ્યાનને યોગ્ય ગણાઈને સન્માન પામીછે એ પૂરા આનદની વાત છે આ ઇષ્ટ ફેરફારનું કારણ કેટલેક અશે, સ્વર્ગવાસી મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ અનન્યસામાન્ય કૌશલ્ય, ઉત્સાહ અને સામર્થ્યથી ચલાવેલા પ્રભાવપૂર્ણ અને આગ્રહી સશોધના પરિણામે એમ એ પદ માટેના અભ્યાસક્રમ મા પ્રચલિત ભાષાઓનો સમાવેશ થયો એ પ્રસગને ગણી સકાય.

પરંતુ એ ફેરફારનું બીજું એક પ્રબલતર કારણ છે એમ હું માનુંછું. પૌરસ્ત્ય પરિષદ્‌ને માટે ઇ. સ. ૧૮૯૧ અને ૧૮૯૨ માં કેટલાક સ્તુત્ય લેખો [1] લખનાર સ્વર્ગવાસી હ. હ. ધ્રુવ જેવા આદિ પણ્ડિતોએ પ્રચલિત ભાષાઓની સ્વરૂપ-સમીક્ષાના ક્ષેત્રમાં પ્રયાસ આદર્યો હતા; અને કેટલેક અંશે એ પ્રયાસોને પરિણામે, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને રસ પડવા લાગ્યો હતો. ત્હાર પછી ડા૦ ટેસીટોરી જેવા પણ્ડિતો આપણી કેટલીક ભાષાઓના અભ્યાસમાં અને વિવરણમાં તન અને મનથી મથી રહ્યાછે; અને હેમના અન્વેષણકાર્યનાં ફળ, જેટલાં જનમંડળસંમુખ પ્રકટ થયાંછે તેટલાં એ, આપણી ભાષાઓનું નિપુણ ને બુદ્ધિમય અધ્યયન કરવામાં સહાયભૂત ગણાતા સાહિત્યનો અમૂલ્ય અંશ બની રહ્યાંછે. આ સંબંધમાં સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સને કરેલો મહાન્ પ્રયાસ મ્હારે વીસરવો ન જોઇયે; Linguistic Survey of India—ભરતખંડનું ભાષા-વિષયક સમગ્રદર્શન—એ નામના હેમના ચિરસ્મરણીય પ્રબંધનો, હેવા વિશાળ સમારંભમાં સહજ હોય જ હેવી કેટલીક હેમાંની ખામીઓ છતાં, અર્વાચીન ભાષાઓની એક અદ્વિતીય સેવા તરીકે સત્કાર થવો જોઇયે.

અધિકાર

આપણી પુરાણી પરંપરાસિદ્ધ રૂઢિ હેવી છે કે કોઇપણ વિષયની ચર્ચાના પ્રારંભમાં જ અધિકારનો નિર્ણય કરવો; એટલે કે એ વિષયનો અભ્યાસ કરનારમાં કેટલું જ્ઞાન, કેટલી શક્તિ, આવશ્યક છે એ ઠરાવવું. આ રૂઢિમાં સાધારણ રીતે માનિયે તે કરતાં વધારે ઉપપત્તિ છે. આપણા આ વિષયના અભ્યાસના સંબંધમાં અધિકારનિર્ણયના વિધિની ઉપયોગિતા સ્વીકારાય અને હેને ઘટતુ વજન અપાય તો સારૂં એમ હું માનુંછું. આ મતનું હું દૃઢતાથી પ્રતિપાદન કરુંછું હેનું કારણ એ છે કે દરેક પુરુષ પોતાની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાનો વિચાર કર્યા વિના, પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતી છે એટલા જ આધારે, પોતાને આ વિષયની ચર્ચામાં પ્રમાણરૂપ નહિ તો અધિકારી તો ચોક્કસ માને જ છે, હેવું મ્હારા જોવામાં આવ્યુંછે. હાવો દાવો કરવો એ સહજ બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે એ તો દેખીતું છે. ત્હારે હવે આ વિષય માટે અધિકાર નિર્ણય કરિયે તો એ અધિકારનાં અંગો નીચે પ્રમાણે છેઃ આપણી પોતાની ભાષા અને સાહિત્યનું યોગ્ય અધ્યયન, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાનું જ્ઞાન, ફારસી અને અરબીનો કાંઇક પરિચય અને છેલ્લું—ક્રમમાં છેલ્લું પણ ઉપયોગિતામાં સરખા જ મહત્ત્વનું—વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક અધ્યયનપદ્ધતિનું સારું જ્ઞાન. આ મુદ્દા ઉપર આથી વધારે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

---

૧. Transactions of the Eighth and Ninth Congress of Orientalists.

આટલી આ અલ્પ પૂર્વચર્ચા કરીને હવે પ્રસ્તુત વિષયની અવતરણિકા રૂપ થોડુંક વિવેચન કરવુ જરૂરનું છે પ્રારંભમાંજ એ વિવેચનના વિષયનું-એટલે કે ભાષાનું પોતાનુ-સ્વરૂપ બહુ તરલ અને દુર્ગ્રાહ્ય છે એમ સ્વીકારવુ પડશે ભૌતિકવિજ્ઞાન શાસ્ત્રી અને રસાયન શાસ્ત્રી પોતાની પ્રયોગશાળામા જે તત્ત્વોની ચિકિત્સા કરેછે તેના કરતા વધારે નહિં તો તેના જેટલું અગમ્ય અને ભ્રાન્તિજનક સ્વરૂપ ભાષાનું છે શબ્દ, શબ્દનું સ્વરૂપ, હેનો ઉદ્ભવ અને પ્રયોગ, તેમ જ હેની સ્વરૂપસાધક વર્ણધ્વનિની રચના એ વિષયનું અધ્યયન જ મનોહારી છે, અને હેનું અધ્યયન કરનારના માર્ગમા પથરાયલા અનેક નિરાશાના પ્રસગોનો બદનો વાળી આપવાને હેની મનોહરતા જ પૂરતી છે પદાર્થવિજ્ઞાનના અભ્યાસીની માફક ભાષાના અભ્યાસીને પણ વાઙ્મયની પ્રયોગશાળામા ભાષાને સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્રવડે નિહાળવી પડેછે, નિરીક્ષણનલિકામાં મૂકી સદસદ્વિવેકિની બુદ્ધિરૂપ અગ્નિજ્વાલાપર હેને તપાસવી પડેછે, અથવા તો આ શાસ્ત્રને અનુકૂળ અન્વેષણસહાયક તત્ત્વોદ્બોધક દ્રવ્યોની-શબ્દો અને રૂપાન્તરોની-સહાયતાથી હેને તપાસવી પડેછે, સૂક્ષ્મ તપાસ, પરસ્પર સરખામણી, કેટલાકનો ત્યાગ અને બીજાનો સ્વીકાર ઇત્યાદિ વિધિવડે એક સર્વસામાન્ય નિયમ બાધી સકાય એટલાપૂરતી ઉદાહરણસામગ્રી એકઠી કરવી પડેછે અથવા કેટલીકવાર હેવુ એ બનેછે કે હેને કાંઇક અદ્ભુત પ્રેરણા થતા હાવા કષ્ટસાધ્ય વિધિ કર્યો વિના સ્વયપ્રકાશ પ્રતિભાને પ્રભાવે જ સત્ય સ્વત સ્ફુરી આવેછે અને ત્ય્હાર પછી હાવી સ્ફુરણાનું શાત ચિત્તે પૃથક્કરણ કરીને હેની સત્યતા સિદ્ધ કરે છે અલબત્ત, સત્યપરાયણ તત્ત્વાન્વેષક કોઈ કોઈ પ્રસગે ઉપર કહી ત્હેવી નિરાશા માટે-દેખીતી નિરાશા માટે-તૈયાર રહેવુ જ જોઇયે, કદાચ હાવા પૃથક્કરણને પરિણામે, અને એ જ દિશામા થયેલી બીજી શોધખોળને પરિણામે એ સ્ફુરણાને તજવીયે પડેછે, અને પોતે જ્હેને ક્ષણભર દૈવી પ્રેરણા માની હતી ત્હેનો જ પ્રેરણારૂપે ભાસતા આભાસ માત્ર તરીકે ત્યાગ કરવો પડેછે. પોતે જ્હેને સુવર્ણફળ માન્યુ હતું એ નરી રાખ નીવડી એ જાણીને ખરો શોધક નાસીપાસ નથી થતો પરતુ પોતાની ભૂલમાંથી બોધ પામીને સત્ય માર્ગને અવલબી આગળ વધ્યો જાયછે અને છેવટ સત્યના પ્રકાશરૂપ ફળનો સ્વાદ લેછે

ભાષા, હેનુ સ્વરૂપ અને તેનાપર અસર કરતા તત્ત્વો

વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રના અભ્યાસીએ એક સરલ સત્ય લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. એ સત્યનો કાલિદાસની ઇશ્વર અને હેની શક્તિને ઉદ્દેશી યોજાયેલી સર્વવિદિત वागर्थाविव सम्पृक्तौ એ ઉપમામા સુંદર અને સક્ષિપ્ત સમાવેશ થયોછે એ સત્ય તે વાણી અને વિચારનું અવિભિન્ન સ્વરૂપ. પુસ્તકના એક જ પાનાની બે બાજુઓની માફક વાણી અને વિચાર મળીને એક જ વસ્તુ બનેછે, હેને

અન્યોન્યથી જુદાં પાડી સકાતાં નથી. વ્યાપાર એક જ છે, કેવળ પ્રતીતિ દ્વિવિધા છે. એક વા બીજી ભાષામાં આપણા વિચારોને મૂર્તિમાન્ કર્યા વિના વિચારક્રિયા થઈ સકે જ નહિં; "સંવેદન, આત્મા અને મૂર્તરૂપ" વિલીન થઈ એકરૂપ બની રહેછે એ માનસિક વૃત્તિ તો તદ્દન નિરાળો જ આંતર અનુભવ છે,–હેમાં વિચારનો અભાવ જ છે; અને શબ્દોમાં અર્થરૂપ ચૈતન્યનું અનુપ્રાણન કર્યા વિના વાગ્વ્યવહાર જ બની સકે નહિ. અલબત્ત હેવાયે કેટલાક લોક છે જે વગર વિચાર્યે બોલી સકેછે; પણ આપણે હેમની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; હેવા લોકો જગત્‌માં અનેકાનેક છે, પણ આપણા શાસ્ત્રને તો વિચાર વિના બોલાય નહિ એ સત્યથી જ બહુ પ્રયોજન છે. આ દ્વિવિધ સ્વરૂપને લીધે ભાષાઓનો અને ત્હેમના ઇતિહાસનો અભ્યાસ સવિશેષ આકર્ષક બનેછે; કારણ કે આપણી ચર્ચાનો વિષય નિર્જીવ ખોખું નથી પરંતુ જીવન્ત શબ્દ શરીર છે. જો અર્થ શબ્દના વ્યંગ્યાર્થ તરીકે સૃષ્ટિના જીવનહેતુ પરમાત્મા લઇએ, અને વાક્ શબ્દનો પરમાત્માની શક્તિની વ્યક્તમૂર્તિ હેવો વ્યંગ્યાર્થ કરિયે, તો કાલિદાસની આ ઉપમામાં કાંઇક સવિશેષ અર્થગૌરવ સમાયલું જણાશે.

ભાષાના ઉદ્‌ભવના પ્રશ્નનું, અથવા તો પ્રથમ મનુષ્ય જાતિની ભાષા એક જ હતી કે કેમ અને કેમ કરીને ભિન્ન વિભિન્ન થઈને વિવિધરૂપ બની એ પ્રશ્નનું, વિવેચન આપણા પ્રસ્તુત વિષયની બ્હાર છે. એ વિષય તો સ્વતંત્ર અભ્યાસને યોગ્ય છે, અને એ વિષયના પરિશીલનના અન્તિમ સિદ્ધાન્તોને આપણા વિષયના સર્વમાન્ય આદ્ય સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારવા પડશે. તદનુસાર આપણે સ્વીકારી લઈશું કે જેમ જેમ માનવજાતિની ઉત્ક્રાન્તિ થતી ગઈ તેમ તેમ ભાષાઓની પણ વિવિધ પ્રકારે ઉત્ક્રાન્તિ થતી ચાલી અને પરિણામે અનેક ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ, જેમની વિવિધ સજાતીય વર્ગોમાં વ્યવસ્થા થઈ સકેછે.

સંસ્કૃત ભાષા આ પુરાણા ભાષાકુટુમ્બકમાંની એક હોઈ હેને અને ગુજરાતી ભાષાને શો સંબંધ છે એ પ્રશ્ન આપણા વિવેચનનો મુખ્ય વિષય રહેશે અને પ્રસંગ આવ્યે ગુજરાતીનો ભરતખંડની અન્ય આધુનિક ભાષાઓ સાથેનો સંબંધ ચર્ચાશે.

ભાષા અને સાહિત્યપર અસર કરનાર ઉપાધિયો

આ પ્રશ્નનું વિવેચન કરતી વેળા ભાષા અને સાહિત્યના સ્વરૂપનિર્માણ અને વિકાસ ઉપર અસર કરતી નિયામક શક્તિયો અને ઉપાધિયોને ચિત્ત સમક્ષ રાખવી જોઇશે. હેના સ્થૂલ દૃષ્ટિયે ત્રણ મુખ્ય વર્ગ પાડી સકાય:—

(क) ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ;
(ख) દૈશિક પરિસ્થિતિ;
(ग) વાગ્વ્યાપારનાં બળો.

આ ત્રણમાનું છેલ્લુ આન્તર નિમિત્ત છે અને પહેલા બે બાહ્ય નિમિત્ત છે એ તો સ્પષ્ટ છે બનશે તેટલી ત્વરાથી આ ત્રણ વર્ગનુ આપણે નિરૂપણ કરી જઈશુ યથાક્રમ લઇયે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિમા માત્ર લોકોના' રાજ્ય પ્રકરણીય ઇતિહાસનો જ નહિં પરતુ ત્હેમની સામાજિક, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક અને અન્ય પ્રકારની ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ થવો જોઇયે પ્રજાની ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર થતી અસરમા આ તત્ત્વો પણ કારણભૂત છે કારણ કે પ્રજાનો ઇતિહાસ એ જ ખરો ઇતિહાસ, દેશનો નહિં -જો કે આ વિષયપરત્વે તો "દેશ"નો અર્થ હેમા વસતી પ્રજા જ થઈ સકે એ પણ ખરુ છે આ દૃષ્ટિયે જોઇયે તો विदर्भा, कोशला, कुरव એ પ્રમાણે દેશને હેમા વસતી પ્રજાનું જ નામ આપવાની પુરાણી પદ્ધતિમા અભ્યધિક અર્થ સૂચકતા જણાયછે માટે "અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ" હેવુ જ ગ્રન્થનામ યથાર્થ છે, "ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ" હેવુ નામ અયોગ્ય ગણાય

ત્હારે હવે ગુજરાતની વાત કરિયે તો ગુજરાતીઓ એક પ્રજા છે એમ કહી સકાય? હુ કહીશ-હા, કહી સકાય, ત્હેમની અનન્યસાધારણ-વ્યક્ત રૂપ-સ્થિતિ સ્વીકારવા પૂરતું અને હેમની ભાષાના પ્રગતિક્રમ ઉપર થતી અસર દર્શાવવા પૂરતું એમ કહી સકાય

મૅક્સમૂલરનો મત-ભાષાશાસ્ત્ર ઇતિહાસથી સ્વતન્ત્ર છે-એ મતની પરીક્ષા, ભાષા પ્રજા જીવનના પ્રકટીકરણનું સાધન છે

આ સ્થળે ઇતિહાસ અને ભાષા વિષેના આ પ્રશ્ન પર મૅકસમૂલરે દર્શાવેલા અભિપ્રાય તરફ દૃષ્ટિપાત હુ કરીશ જે સમયમાં ભાષા ઉદ્ભવી અને વૃદ્ધિ પામી એ સમયના ઇતિહાસના જ્ઞાનની સહાયતા વિના એ ભાષાના ઉદ્ભવ અને વિકાસનું યથાર્થ જ્ઞાન થવુ અશક્યછે એ મતથી મૅકસમૂલરને વિરોધ જણાયછે એ તો એમ માનેછે કે ભાષાના શાસ્ત્રનું ઇતિહાસથી સંપૂર્ણ સ્વાતન્ત્ર્ય સાધી સકાય એમ છે[૨] હુ ધારુ છુ કે હાની આગ્રહી વિરોધવૃત્તિનું અવલમ્બન કરવામા મૅકસમૂલરનો એક ખાસ ઉદ્દેશ હતો-ભાષાનું શાસ્ત્ર પણ પ્રાકૃતિક પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાનું એક છે હેવુ દર્શાવવાનો એ ઉદ્દેશથી વિશ્લિષ્ટ રાખિયે તો ઉપર દર્શાવેલો હેમનો મત ટકી જ સકે નહિં અને તેની યથાર્થતા સ્વીકારી સકાય નહિં કારણ-ઇતિહાસ એ પ્રજાજીવનનો વૃત્તાન્ત નથી તો બીજું શું છે? અને ભાષા પણ એ જ જીવનના પ્રકટીકરણનું એક સ્વરૂપ નથી તો બીજું શુ છે? ઇતિહાસ એ પ્રજાની ભાષાપર અસર કરતી શક્તિયોમાંની એક શક્તિ છે એ મતનું સમર્થન કરવા માટે સાધન દૂર ખોળવા જવુ પડે તેમ નથી ઇતિહાસ અને ભાષા બન્નેને જોડનારી-બન્ને વચ્ચે રહેલી-

---

૨ "Lectures on the Science of Language" Vol I, pp 81-85

જીવનરૂપી શૃંખલા એ જ પૂરતું સાધન છે. એક સાદું ઉદાહરણ લઇયે; પાદ અથવા પદ્ શબ્દ, અથવા એથી ઉત્તરકાલીન चरण શબ્દઃ એ સર્વેનો અર્થ "પગ" થાયછે, પણ તેઓનો "ચતુર્થાંશ–ચોથો ભાગ" એટલે છન્દની એક પંક્તિ, એ અર્થમાં પ્રયોગ થાયછે, અને પાદ શબ્દ તો પ્રકરણના ચતુર્થ ભાગના અર્થમાં પણ વપરાયછે–જેમકે પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીના વિભાગો–અને તેથી પણ આગળ વધીને ફક્ત "ચતુર્થ અંશ" એ અર્થમાં પણ વપરાયછે. આ શબ્દોનો મૂળ–પ્રાકૃતિક અર્થ "પગ" છે, તો પછી "ચતુર્થાંશ" એ અર્થ હેને ક્યહાંથી સંલગ્ન થયો? મનુષ્યને તો બે જ પગ છે. આપણા પુરાતન પૂર્વજોની પશુપાલન અને કૃષિકર્મરૂપ વૃત્તિનું સ્મરણ કરશો એટલે તરત જ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમારા મનમાં સ્ફુરી આવશે; હેમની એ પ્રકારની જીવનવૃત્તિમાં ચતુષ્પાદ પ્રાણિયોનો, ખાસ કરીને ગાયોનો, તેમનાં નયન સમક્ષ હમેશનો ગાઢ પરિચય હતો. એ પરિચયને પરિણામે જ "ચારમાંનું એક" એ અર્થમાં પાદ શબ્દનો પ્રયોગ હેમને સૂચિત થયો [૩]

---

૩ બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સમક્ષ "પદ્યરચનાના પ્રકાર" એ વિષયપર રા. રા. કે. હ. ધ્રુવે લેખ વાંચ્યો હતો–જે બુદ્ધિપ્રકાશના જાન્યુઆરી ૧૯૦૮ ના અંકમાં છે–હેમાં એ કહેછે કે પાદ, चरण અને પાદ્ શબ્દોને "શ્લોકનું એક ચરણ" એ અર્થ મનુષ્યના પગ ઉપરથી આપવામાં આવ્યો હતો; અને પોતાના એ મતનું કારણ હેવું આપેછે કે વેદોમાં ત્રણ કે ચાર ચરણના છન્દથી બે ચરણના છન્દ પૂર્વતર હોવા જોઇયે. હાવું માની લેવાને માટે, અને એમ માની લઇને હેમણે જે સિદ્ધાન્તો રચ્યાછે તે સિદ્ધાન્તોને માટે, કાંઈ આધાર હોય એમ હું માનતો નથી. પોતાના "Vedic Metre" નામના ગ્રન્થમાં (પૃષ્ઠ ૧૭૧ §૨૦૧, વિવરણ ૪ એ સ્થળે) ડૉ. ઇ. વર્નોન આર્નોલ્ડ હેવો અભિપ્રાય દર્શાવેછે કે ચાર ચરણવાળા અનુષ્ટુપ્ કરતાં ત્રણ ચરણવાળી ગાયત્રી ઉત્તરકાલીન છે. વળી પોતાના વિચારોને વાણીરૂપે દર્શાવવાનાં સાધનો ખોળવા માટે મનુષ્ય પોતાના જ શરીર તરફ નજર કરે હેના કરતાં બાહ્ય પદાર્થો અને પ્રાણિયોના પરિચયનો લાભ લે એ વધારે સ્વાભાવિક છે. સંખ્યાની ગણના કરવાના મૂળ આધાર તરીકે દશ આંગળીઓનો ઉપયોગ કર્યો એ એક જુદી વાત છે. કારણ કે હેવો પદાર્થ પોતાના શરીર બહાર મળવો દેખીતી રીતે મુશ્કેલ છે. તેમ વળી પાદ કે चरण શબ્દનો "છન્દની એક પંક્તિ" હેવો પારિભાષિક અર્થ વૈદિક કાળથી જ થવા લાગ્યો હતો એમ સ્વીકારવું જ પડે તેમ નથી. ચાર પંક્તિનો છન્દ છન્દઃશાસ્ત્રપરના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રવૃત્ત થયો ત્યહાર પછી જ એ શબ્દનો હેવો પ્રયોગ થવા લાગ્યો હોય એ સર્વથા સંભવિત છે પરંતુ વૈદિક સાહિત્યના જેટલા પુરાતન સમયથી જ "(ચાર પંક્તિના) છન્દની પંક્તિ" હેવો અર્થ થતો જોઇયે છિયે એટલે હાવા અનુમાનને આશ્રયે રહેવાનું પ્રયોજન જ નથી. निरुक्त ૨–૭ માં પાદ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે અને ત્યહાં હેની प्रकृति–પ્રાથમિક અર્થ–पशुपाद આપેલ છે, અને પછી "ભાગ–અંશ–ખંડ" એ અર્થ આપ્યોછે અને "ખંડ"નો અર્થ ग्रन्थपाद વગેરે છે એ ભાષ્યકારે સપૂર્ણ રીતે સમઝાવ્યું છે. સેન્ટ પીટર્સબર્ગ લેક્સિકનમાં પદ્ અને પાદના (૧) ચતુર્થાંશ (પ્હેલા શબ્દનો અર્થ) અને (૨) છન્દનો ચતુર્થાંશ (બીજા શબ્દનો અર્થ) હેવા અર્થ આપ્યાછે, અને પ્હેલા માટે આથર્વવેદનો અને બીજા માટે ઐતરેય બ્રાહ્મણ, નિરુક્ત, પ્રાતિશાખ્ય ઇત્યાદિનો આધાર છે એમ જણાવ્યુંછે.

આ શબ્દ पाव (હિં ને મ) અને पा (ગુ) હેવા રૂપાન્તર પામી આપણી અર્વાચીન ભાષાઓમા આવ્યોછે અને એ રૂપાન્તરમા "પગ' એ અર્થ તદ્દન વીસરાઈ જતાં "ચોથો ભાગ" એટલો જ સ્પષ્ટ અર્થ ઊતર્યોછે, જ્યહારે એ જ શબ્દમાથી નીકળેલો पाय (ગુ ને મ) શબ્દ ફક્ત "પગ" એ જ અર્થમા વપરાય છે ("પગ" અને "ચતુર્થાંશ" એ બન્ને અર્થ દર્શાવતો કાનડી ભાષાનો कालु શબ્દ સરખાવો)

તેમ વળી પ્રજાના ઇતિહાસની અસર ઘણી એ વાર ભાષાના બધા રણુ ઉપર પણ થાયછે એ બતાવવા માત્ર આટલુ જ લક્ષમા રાખવુ જરૂરનુ છે કે એક એક માનવવર્ગના બીજા માનવવર્ગ સાથેના સંપર્ક અને સમિશ્રણને પરિણામે ભાષામા વિજાતીય વર્ણોચ્ચારનો પ્રવેશ થાયછે દાખલા તરીકે ગુજરાતી (અને બીજી આ દેશની પ્રચલિત ભાષાઓ)મા ફારસી શબ્દોનો પ્રવેશ થયો એ બનાવ ખાસ રસ પડે હેવો છે હવે પ્રસગે Z "ज़" જેવા વર્ણોચ્ચાર પ્રથમ તો એમને એમ પ્રવેશ કરેછે પછી હેમને અત્યન્ત મળતા વર્ણનું રૂપ અપાયછે, અને છેવટ, હાલમા ગુજરાતી સાહિત્યમાં શુદ્ધ ફારસી પ્રયોગ કરવાના પ્રયાસો થાયછે તેમ, ફરીથી મૂળરૂપે વપરાવા લાગેછે અને એ વર્ણચ્ચાર ફારસી છે એ બતાવવા અધોબિન્દુ જેવી કોઈ ભેદસૂચક નિશાની મૂકવામા આવેછે

વિવિધ માનવવર્ગોના સંસર્ગ અને સમિશ્રણની ભાષાના સ્વરૂપ અને બંધારણપર થતી અસર

વળી ટ, ઠ, ડ, ઢ, એ વર્ણો લઇયે, એમ મનાયછે કે આ મૂર્ધન્ય વર્ણો મૂળની આર્ય ભાષાઓમા ન્હોતા પણ દ્રાવિડ ભાષાઓમાંથી લેવામા આવ્યા હતા[૪] આ મતનો સપૂર્ણ સ્વીકાર કરતા અચકાઇયે તો પણ આટલું તો નિ સંદેહ છે કે આ મૂર્ધન્ય વર્ણવાળા અને ખાસ હેના બેવડા સયુક્તાક્ષરવાળા કેટલાએક શબ્દો સસ્કૃતથી તદ્દન નિરાળા છે અને દ્રાવિડ ભાષાઓમાંથી આવ્યાછે[૫]

તેમ વળી, વાગ્વ્યાપારના કોઈ પણ નિયમવડે જેની સસ્કૃતમાથી ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ સકતી નથી હેવા કેટલાક શબ્દોનો સસ્કૃતમા પ્રવેશ થયોછે અથવા તો આપણી સસ્કૃતજન્ય અત્યારે વપરાતી ભાષાઓમાં હેમનું અસ્તિત્વ છે હેનું એક જ શક્ય કારણ ઇતિહાસમાથી મળશે —આર્યલોકનો ભરતખડના મૂળ અનાર્ય વતનીઓ સાથેનો સસર્ગ અહિયા હું કાઇક અચકાતા છતા પણ અજમાયશરૂપ મત રજૂ કરુછુ કે વિદેશીય જાતિના—કેટલાક તો માનુષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિયે અનાર્ય જાતિના—લોકના જે ઓઘ ઉપર ઓઘ

૪ The Encyclopædia Britannica (Ninth Edition) XVIII, 787 c.
૫ ડૉ. સર ભાણ્ડારકરનો મત આ મતનુ સમર્થન કરેછે (Wilson Philological Lectures, Pp 17-48 જુઓ)

આવતા ભારતના ઇતિહાસમાં ગોચર થાયછે તેપર લક્ષ રાખીશું તો, હેમની સાથે આવેલી વિવિધ ભાષાઓની સ્થાનિક ભાષાઓપર છાપ પડી હોય અને "દેશ્ય" ગણાતા શબ્દો પણ હેમાંથી જ આવ્યા હોય, એ અસંભવિત નથી લાગતું. એથી એ આગળ વધીને કહીશ કે મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષામાંના કેટલાક શબ્દોમાં, કેટલીએક સ્થિતિયોમાં, તાલવ્ય ચ, છ, જ, ઝ નો અસંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાય છે ત્હેને પણ કદાચ આ અસરનું પરિણામ ગણી સકાય—પછી ડા. ભાણ્ડારકર અને બીજા આપ્ત વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે, સંસ્કૃતની સાથે સાથે જ બોલાતી હોય હેવી પ્રાકૃત ભાષાઓના સમયના પ્રારંભથી જ એ ઉચ્ચાર આવ્યો હોય, તો હેવું પણ હેના પ્રાકૃતમાં અસ્તિત્વને લીધે માની સકાય. પરંતુ પ્રાકૃત-સમયના આદિ ભાગમાં એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ કેવું હતું હેનો નિર્ણય કરવાનાં સાધનને અભાવે, પ્રાકૃતમાં પણ વિદેશીય લોકોએ અસંસ્કૃત ઉચ્ચાર દાખલ કર્યો હોય એમ માનવાને હરકત નથી. પણ કાંઇ ચોક્કસ નિર્ણય કરતા પ્હેલાં કાંઈક સાધન મળે તો આ વર્ણોનો એ વિદેશીય લોક કેવો ઉચ્ચાર કરતા એ નક્કી કરવું જોઇયે.[૬]

રાજકીય અને સામાજિક-રાજકીય સંસ્થાઓએ ભાષાને અર્પેલા સંસ્કારો;રોમન આધિપત્ય નીચેના ચીસતું ઉદાહરણ.

શબ્દશરીરના નિર્માણનો વિષય છોડીને હવે ભાષા અને હેની રચનાને અન્ય દૃષ્ટિયે અવલોકિયે તો, દેશની રાજકીય અને સામાજિક-રાજકીય સંસ્થાઓએ ભાષાને અર્પેલા સંસ્કારોમાં ઐતિહાસિક અસર દૃષ્ટિગોચર થશે: ઉદાહરણ તરીકે રાજા અને રાજ્યગત સામન્તચક્રના અન્યોન્ય સંબંધને લગતી Feudal System નામની જે સંસ્થા ઇંગ્લંડમાં પ્રચલિત હતી ત્હેને પરિણામે અંગ્રેજી ભાષામાં અર્થવિશેષ સૂચવતા કેટલાક હેવા શબ્દો આવ્યાછે કે જેના સમાનાર્થ શબ્દો એ સંસ્થાથી રહિત કોઇ પણ દેશની ભાષામાં ન જ મળી સકે. તે જ પ્રમાણે યૂરોપમાં મધ્યમ યુગમાં Chivalry[૭] નામની શૌર્યદાક્ષિણ્ય પ્રવર્તાવનારી જે રૂઢિ પ્રચલિત હતી ત્હેને લગતા આચારવિચારને પરિણામે નીપજેલા શબ્દસમૂહનો પર્યાયગણ પૃથ્વીના અન્ય પ્રદેશમાંથી મળવો અશક્ય છે. ભરતખંડમાં તો રજપૂતોના

---

૬. આ પ્રશ્નની વિસ્તારથી ચર્ચા ચોથા વ્યાખ્યાનમાં આવશે.

૭. Chivalry અને Feudalism નો અહિયાં પૃથગ્ નિર્દેશ કર્યોછે, કારણ કે "Chivalry in English Literature" નામના ગ્રન્થમાં Schofield એ બન્નેને એક જ ગણવાનો ભ્રમ ન કરવાની ચેતવણી આપે છે. "Feudalism એ રાજ્યસંરક્ષણના ધર્મોને ઉદ્દેશીને રચાએલી સામાજિક વ્યવસ્થા હતી;" "Chivalry એ મનુષ્યોને પ્રબળ આધ્યાત્મિક ઉત્સાહના સંવિભાગી બનાવીને અન્યોન્યથી સ્નેહબદ્ધ કરવાનાં આચારસૂત્ર સ્થાપનારી ભાવના હતી.'

પ્રાબલ્યના કાળમા રાજસ્થાનમા પાશ્ચાત્ય સસ્થાની પ્રતિમૂર્ત્તિ જેવી સસ્થા હતી, તે છતા ઉપર દર્શાવી ત્હેની મુશ્કેલી તો ત્ય્હા એ નડેછે

રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક પ્રયોજનના બળે જ્યહા વિવિધ માનવજાતિયોના સસર્ગ ને સમિશ્રણ થાયછે ત્ય્હા ઐતિહાસિક અસર પ્રબળતમ જોવામાં આવેછે ઇ સ ના પાચમા સૈકા દરમ્યાન રોમના આધિપત્ય નીચે રહેલા ગ્રીસ દેશનું ઉદાહરણ લઇયે

“થ્રેસ અને મૅસિડોનિયાના વતનીઓની સખ્યા અત્યન્ત ઘટી ગઈ હતી અને વિદેશીય પ્રજા સાથેના સમિશ્રણથી હેમની ભાષાનો પ્રચાર પણ અલ્પતર થવા લાગ્યો હતો”

(*“Greece under the Romans” by George Finlay. Everyman's Library, page 174*)

“દેશપર ઉત્તર દિશામાથી ચડી આવતા શત્રુઓએ કરેલા ઉપપ્લવોએ ડાન્યુબનદી અને ભૂમધ્યસમુદ્ર વચ્ચેના પ્રદેશોમા રહેતી માનવજાતિયોમાં થનારા મ્હોટા ફેરફારના બીજ રોપ્યા દેશબ્હારથી નવી જાતિયો આવી હતી, અને દેશના જ ક્ષેત્રપતિયો અને ખેડુતવર્ગના નવા આવેલા વિદેશીઓ અને સ્થાનિક ગુલામો સાથેના સમિશ્રણથી અન્ય નવીન જાતિયો બધાઈ હતી કૃષિકર્માર્થ આવેલા વિદેશીઓ દેશના દરેક પ્રદેશમાં મુકામ કરી રહ્યા હતા આ સમયે જે ફેરફાર થવા શરૂ થયા ત્હેનું પૂર્વ યૂરોપમાં અત્યારે પ્રચરિત છે ત્હેમાંની કેટલીક ભાષાઓ સાક્ષ્ય આપેછે અર્વાચીન ગ્રીક, આલ્બેનિયન, અને વૅલેકિયન ભાષાઓ ન્યૂનાધિક અશે ગ્રીસ, એપાઇરસ, અને થ્રેસની પ્રાચીન ભાષાઓની જ, વિદેશીય સસ્કારથી વિકાર પામેલી, પ્રતિમૂર્ત્તિયો છે” (પૂર્વોક્ત ગ્રન્થનું પૃષ્ઠ ૧૯૧)

“આ સમયે (જસ્ટિનિયનના રાજ્યકાળમા, એટલે ઇ સ પ૨૭થી ૫૬૫ પર્યન્ત) રોમન પ્રજા મુખ્યત ગ્રીક લોકોની બનેલી હતી, પરતુ ઇલિરિકમ અને થ્રેસના વતનીઓનો ઘણો મ્હોટો અશ લૅટિન ભાષા બોલતો હતો હેતુ જણાયછે કદાચ એમ પણ હોય કે આ પ્રદેશોની મૂલભાષાઓ લૅટિનની સજાતીય હોઈને હેની સાથે ત્વરાથી મિશ્રિત થઈ ગઈ અને તરત જ પ્રદેશપરત્વે પૃથક્પૃથક્ લોકભાષાઓ બની અને કાળક્રમે અર્વાચીન વૅલેકિયન અને આલ્બેનિયન ભાષાને રૂપે સિદ્ધ થઈ” (એ જ ગ્રન્થ, પૃષ્ઠ ૨૦૩)

આ ચિત્રનું અવલોકન કરવાથી, પરસ્પર સામ્ય અને વૈષમ્યદ્વારા, આપણને મુસલમાનસમયની પૂર્વના વિદેશીય લોકના અનેક અન્તક્રમણને પરિણામે ભરતખડની ભાષાઓપર પડેલા સસ્કારોની સહજ સ્મૃતિ થશે ભરતખડમા એ બધુ હેવા જ ક્રમમાં બનાવો બન્યા હતા, પરતુ આટલો

વિશેષ હતો કે આર્ય સંસ્કૃતિના નિસર્ગસિદ્ધ સામર્થ્યને પરિણામે, તેમ જ અન્તઃક્રમણ કરતી જાતિયોમાંની કેટલીક આર્ય લોકની સજાતીય હોવાને કારણે, ભરતખંડની આધુનિક ભાષાઓનો ત્હેમની માતૃભાષાઓથી, એટલે સંસ્કૃત અને મૂલપ્રાકૃત ભાષાઓથી, પૂર્ણ વિચ્છેદ થવા નથી પામ્યો. ઇસવીસન પૂર્વે ચોથા સૈકાથી ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં ગ્રીક, શક, આભીર, કુશન, હૈહય, ગુર્જર ઇત્યાદિ લોકસંઘના ઓઘ પર ઓઘ ભરતખંડમાં આવ્યા તે સર્વે સતતનિવાસને અર્થે આવ્યા અને ભારતવર્ષના વિશાલ પ્રજાસાગરમાં મળી જઈને તદ્રૂપ થયા. દૈશિક સંસ્થાઓનો વિમર્દ અને વિપ્લવ કરવા પૂરતું હેમનું પ્રાબલ્ય ન્હોતું એ ખરું. પરંતુ દેશની પ્રજા ઉપર પોતાના લક્ષણવિશેષની છાપ કાંઇક અંશે પણ એ ન પાડે એ કલ્પના સંભવતી નથી. અને, તેઓ પોતાની ભાષા પાછળ મૂકીને આવ્યા હોય એ અશક્ય હોઇને, આટલું તો અત્યંત સંભવિત છે કે જે દેશોમાં છેવટે તેઓ ઘર કરી રહ્યા તે દેશોની (ધાર્મિક અને અન્ય પ્રકારની રૂઢિયો ઘણીએ વાર સ્વીકારતા તેમ) ભાષાઓ પોતે સ્વીકારી તે છતાં એ એ ભાષાઓને પાછા પોતે પણ કેટલાક સંસ્કારો અર્પ્યા, જે અત્યારે સ્પષ્ટ રીતે દૃગ્ગોચર નથી થતા.

મુસલમાન સમયની પૂર્વે ભરતખંડમાં એ ત્હેવો જ ક્રમ હતો; પરંતુ પરિણામો અન્ય પ્રકારનાં આવ્યાં.

પૂર્વગત અવલોકનમાં મુસલમાનસમયનું મ્હેં વિવર્જન કર્યું છે તે સહેતુક છે. મુસલમાનોના સંસર્ગથી આપણી ભાષાઓ જે સંસ્કાર પામી તે, સ્વરૂપમાં તેમ જ વ્યાપકતામાં, ત્હેમની પૂર્વે આવી વશેલી જાતિયોએ અર્પેલા ભાષાસંસ્કારથી અન્ય પ્રકારના જ હતા. એ પ્રસંગે અન્યોન્યના સંસર્ગમાં આવેલી જાતિયો સંપૂર્ણ સંમિશ્રણ પામીને અન્તે, દ્રવ્યોના રાસાયનિકસંયોગમાં બને તેમ, સર્વાંશે એકરૂપ બની; જ્યહારે, મુસલમાન લોકો હંમેશને માટે આવી વશ્યા તો પણ ત્હેમનો હિંદુપ્રજાઓની સાથે પૂર્ણ સંકર તો થયો જ નહિં, પરંતુ એ પદાર્થનું દરેકનું સ્વરૂપ દર્શાવી આપતું સામાન્ય મિશ્રણ બને ત્હેવું જ સંમિશ્રણ માત્ર થયું. હેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ફારસી અને અરબી ભાષાઓમાંથી ઘણા એ શબ્દોનો આપણી ભાષાઓમાં પ્રવેશ થયો તો પણ આપણી ભાષાઓનું સ્વરૂપ તો અવિકૃત જળવાઈ જ રહ્યું. આપણી ભાષાઓની પ્રયોગરૂઢિયોમાં, વ્યાકરણમાં, કે હેની સ્વરૂપસાધક ઘટનામાં મુસલમાન સંસર્ગથી કાંઈ પરિવર્તન થયેલું જણાતું નથી. આ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં (અને બીજી અર્વાચીન ભાષાઓમાં) સંખ્યાબંધ ફારસી અને અરબી શબ્દો સામાન્ય પ્રચારમાં જોઇયેછિયે; જેવા કે શ્હેર,

ઉપરના અવલોકનમાં મુસલમાનસમયનો ત્યાગ ઉદ્દેશપૂર્વક કર્યો છે; મુસલમાનોની આપણી ભાષાપર થયેલી અસર સ્વરૂપમાં અને વ્યાપકતામાં વિશિષ્ટ પ્રકારની છે.

नजीक, अवाज, नगाइ, अजबत्त, बिलकुल, कुल, बेआरम, शरम, कलम, काजी, दरवाजो, दरकार, गरज, बीमार, વગેરે વગેરે

પરંતુ આ શબ્દો ફક્ત ભાષાના બહિરંગમાં પ્રક્ષિપ્ત થયાછે, હેના આંતરસ્વરૂપને અસર નથી કરતા ફક્ત એક જ ન્હાનો સરખો શબ્દ અપવાદરૂપ છે, સયોગી અવ્યય કે કદાચ ફારસીમાંથી આવ્યો હોય હેવો સભવ છે रामे सीताने कह्यु के त्हमे वनमा आवशो नहिं હેવા વાકેાેમા, હમેશા નહિ તો વખતો વખત, આપણે એ શબ્દ વાપરિયેછિયે કે ની જગ્યાએ વપરાતો પ્રાચીનતર શબ્દ जे છે, હેનું મૂળ સંસ્કૃત यत् શબ્દ છે, જે હજીએ કાગળ ખત વગેરે લખવાની પ્રચલિત પ્રણાલીમા जत રૂપે જળવાઈ રહ્યોછે, જેમ કે –

માત્ર એક અપવાદ છે, સયોગી અવ્યય કે ફારસીમાથી આવ્યોછે

(૧) जत लखवा कारण ए छे जे,

(૨) हस्ताखराण दतवा जत,

(મૂળ સંસ્કૃત हस्ताक्षराणि दत्वा यत्),

[ઉદાહરણ (૧) મા जतની પ્હેલા હાવા કેટલાક પ્રાસ્તાવિક શબ્દો મૂકાયછે –पूज्याराधे अनेक शुभ उपमा जोग तीर्थरूप श्री–(अमुक)–जोग (जोग=योग्य, અહિંયાં "પ્રતિ"ના અર્થમા) અહિંયા ઉત્તરવાક્યની સાથે સબધ ધરાવતા પૂર્વવાક્ય વિના જ એકદમ जतથી લેખપ્રારભ થાયછે. હાવા રૂઢિસિદ્ધપ્રયોગો અન્ય ભાષાઓમાં પણ માલુમ પડેછે, દાખલા તરીકે, અંગ્રેજીમા વિજ્ઞપ્તિપત્ર જેવા લેખોમા દરેક પારાગ્રાફના આદ્ય શબ્દ તરીકે "that" મૂકવામા આવેછે

ઉદાહરણ (૨) મા जत પ્હેલા लखी आपुछु એમ, કે હેવા અર્થનો કાંઈક, શબ્દ અનુક્ત રહેછે]

મરાઠીભાષામા પણ कीं અને जे નો હેવો જ પ્રયોગ થાયછે

(૧) आपण सागितलें कीं तें शक्य नाहिं

(૨) अर्ज करितो ऐसा जे [૮]

પરંતુ ગુજરાતી केની સંસ્કૃત किम्માથી વ્યુત્પત્તિ સાધવી તેટલી જ શક્ય છે, પ્રશ્નસૂચક અર્થનું કેવલોપન્યાસસૂચક અર્થરૂપે વિવર્તન સહજ થાય એમ છે જેમ કે रामे कह्यु–किम् ? (એટલે કે शु कह्यु ? आ) ઇત્યાદિ

હાવા મનોવ્યાપારને પરિણામે किम् શબ્દ કેમા રહેલો શુદ્ધ ઉપન્યાસ સૂચક અર્થ સ્હેલાઇથી પામે માટે, केની ફારસીમાથી વ્યુત્પત્તિ અને તે વિષેના વિવેચનને સ્વીકારવામા આ અસન્તશક્ય વૈકલ્પિક વ્યુત્પત્તિના પક્ષથી ઉત્પન્ન થતી મર્યાદા રહેવી જોઇયે હેવી દલીલ કરી સકાય ખરી મરાઠી શબ્દ

૮ जे નો હાવો પ્રયોગ અરજી જેવા આચારવિહિત લેખોમાં જ થાયછે, અને कीं સામાન્ય પ્રચલિત ભાષામા વાપરાયછે

कीं હેવી જ રીત્યે વપરાયછે અને હેને સાથે किम् શબ્દના અવશેષ-રૂપ અનુસ્વાર રૂહેલો છે એ પ્રસંગથી પૂર્વસૂચિત સાવચેતી રાખવાનું વિશેષ કારણ મળેછે.[1]

કેનો સમાનાર્થ ફ્રેન્ચ ભાષાનો સંયોગી અવ્યય.

સંયોગી અવ્યય के 'that'નો સમાનાર્થ ફ્રેન્ચ શબ્દ que (એટલે ઉચ્ચારમાં क) પણ એ જ નિર્ણયનું સૂચન કરેછે, કારણ કે હેને લૅટિન quid (=શું? પ્રશ્નાર્થ) અને quod શબ્દો સાથે સંબંધ છે, અને એ લૅટિન શબ્દોનો અન્ય અર્થ ઉપરાંત કેટલેક પ્રસંગે સંયોજક અર્થે, તેમ જ પ્રશ્નસૂચક અર્થે પ્રયોગ થાયછે; હેનો સંયોજકાર્થે પ્રયોગ classical-એટલે ઉત્કર્ષકાલીન-લૅટિન કરતાં એથી ઉત્તરકાલીન લૅટિનમાં અધિકતર પ્રમાણમાં થયેલો જણાયછે. ફ્રેંચ ભાષામાં qu નો ઉચ્ચાર *k* (=क) થાયછે એ વાત હેવું સૂચવેછે કે લૅટિન ભાષામાં પણ એ ભાષાના વિકાસ દરમ્યાન કોઇ એક સમયે હેવો જ ઉચ્ચાર થતો હોય એ સંભવિત છે. અને વસ્તુતઃ આ પ્રમાણે હતું જ. "કેટલાંક રૂપો અને શબ્દોમાં quનો ઉચ્ચાર *k* (=क) કરવાનું વલણ classical-ઉત્કૃષ્ટકાટિક-લૅટિનમાં હતું. સિસેરો તો qu ની જગ્યાએ લખવામાં પણ c (લૅટિન ઉચ્ચાર *k*=क) કેટલાક શબ્દોમાં વાપરતો; દાખલા તરીકે 'quum' (=કો'ને, સં. कम्) ને બદલે cum લખતો. આટલું સ્પષ્ટ છે કે qu નો ઉચ્ચાર *kv* (=क्व) થતો છતાં એ એક જ શબ્દનાં રૂપાંતરોમાં હેનો વારંવાર *k* (=क) ઉચ્ચાર થઈ જતો; અને classical એટલે ઉચ્ચ-કોટિક લૅટિનના સમયમાં પણ એ ભાષાના શબ્દગ્રામની અનેક સુપ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિયોનો પરંપરાપ્રાપ્ત qu વિકૃત થઈ ને क રૂપે ઉચ્ચારાતો, અને *c* રૂપે લખાતો."[2] સંસ્કૃત क्व (=ક્યહાં?) શબ્દમાંના વકારયુક્ત ઉચ્ચારનો હેના રૂપાન્તરભૂત-કે પછી મૂળભૂત-શબ્દો किम् વગેરેમાં અભાવ છે તે હેના લોપનું પરિણામ હોય હેવો પણ સંભવ ખરો. ગમે તેમ હોય પરંતુ પૂર્વગત ઊહાપોહનું ગુજરાતી કેની સંસ્કૃત किम्માંથી વ્યુત્પત્તિ સાધવાના મતના દૃઢીકરણ પૂરતું સામર્થ્ય

---

૧ ડા૦ ભાણ્ડારકર के (ગુજ)ની कक, कय-कअ એ પ્રમાણે किम्માંથી વ્યુત્પત્તિ આપેછે. (Wilson Philological Lectures, પૃષ્ઠ ૧૨૯) એ પદ્ધતિયે અનુસ્વાર અને તન્મૂલક બાધનું નિરાકરણ થાયછે. પરંતુ એથી મરાઠી कीं માં રહેલા અનુસ્વારની કશી વ્યવસ્થા થશે નહિં. વળી આગળ ઉપર જોઈશું તેમ, મુખ્યતમ મુદ્દો તો એ છે કે મુસલમાન સમયની પૂર્વના સાહિત્યમાં કેનો અભાવ હતો અને જેનો જ પ્રચાર થતો.

૨ લૅટિનવિષયક આ સર્વ માહિતી મુંબઇની વિલ્સન કૉલેજના લૅટિનના પ્રોફેસર નીલકંઠ સદાશિવ તાકખાવે કૃપા કરીને પૂરી પાડીછે, અને મ્હેં હેમના પત્રમાંથી લગભગ શબ્દશઃ ઉતારો આપ્યોછે.

સ્વીકારી સકાય, અને ફારસી અસરનો અભ્યુપગમ આ શબ્દપરત્વે સુખેથી તજી સકાય, હેવો પ્રતિપક્ષ ઉપપત્તિવિહીન નહિ ગણાય

પરંતુ ફારસીની અસર સ્વીકારવાના પક્ષમાં પૂર્વોક્ત સર્વ દલીલોને હઠાવે હેવી દલીલો છે એ દલીલો સક્ષેપત આપીશુ –

કે ફારસી ભાષામાથી આવ્યો એ પક્ષનું સમર્થન કરતા પ્રમાણો

(क) ભાષાવિકાસના ક્રમમા કોઈપણ સમયે સસ્કૃતમા किम् કે અન્ય કોઈ પ્રશ્નસૂચક શબ્દ સયોજકને સ્થાને "के" (ગુ૦) ના અર્થમા યોજાયેલો જાણ્યો નથી સયોગ દર્શાવવાને સસ્કૃતમા यद् इति નો અથવા यथा इति નો કે यत् એકલાનો પ્રયોગ થતો

આ વસ્તુસ્થિતિ ખરેખર વિલક્ષણ જેવી છે, ખાસ એટલા માટે કે પ્રશ્નદ્યોતક શબ્દનો હેવો પ્રયોગ અસાધારણ તો ન્હોતો જ હેતુ ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસપરથી ઉપલબ્ધ થાયછે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તેમ ફ્રેન્ચ ભાષાનો સયોગી અવ્યય queની અને લેટિનના quodની પૂર્વાવસ્થા પ્રશ્નદ્યોતકરૂપ હતી ફારસી કેનો પણ દ્વિવિધ અર્થ છે પ્રશ્નસૂચક (સર્વનામરૂપે) અને સયોજક (અવ્યયરૂપે), અને હેમાનો આદ્ય–પ્રશ્નસૂચક–અર્થ અન્યનો બીજભૂત છે મનોવ્યાપારની હેવા જ પ્રકારની પૃથક્ક્રિયા કરવાથી ગુજરાતી के અને મરાઠી कीं ના ઉદ્ભવપર પ્રકાશ નાખી સકાશે–સસ્કૃત किम्‌માથી કે ફારસી કેમાંથી ગમે તે વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારિયે તો પણ અન્તરાય માત્ર એટલો જ છે કે સસ્કૃતમા किम् નો હાવો પ્રશ્નાર્થ અને સયોગાર્થ ઉભયરૂપ પ્રયોગ નથી થતો આ સ્થિતિમા ગુજરાતી के અને મરાઠી कीं નો સસ્કૃત किम्‌માથી ઉદ્ભવ થયો એમ સ્વીકારવુ સપ્રમાણ ગણાય કે નહિ? સપ્રમાણ ગણાય એમ હું તો નથી માની સકતો,–પછી કદાચ એમ હોય, કે સસ્કૃત મૂળમા સયોગી તરીકે વપરાતો ન હોવા છતા किम् શબ્દને ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાઓમા–તેમ જ બગાળીમા પણ कि (=કે) છે તેથી હેમા પણ–લાવી મૂકી પછી બળથી સયોજક તરીકે ઉપયોગમાં લેવામા આવ્યો હોય, તો જુદી વાત પરંતુ આમ માનવાને કાંઇ પણ પ્રમાણ નથી એ નીચે દર્શાવેલા કારણ (ग) પરથી સમજાશે

(ख) ઉપર (क)મા જ પ્રસગત જણાવ્યુ તેમ ફારસી કેના બને અર્થ થાયછે, પ્રશ્નદ્યોતનનો અને સયોગદ્યોતનનો જૉહ્ન્સનની ફારસી–અગ્રેજી ડિક્ષ્નરીમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યુછે,—

کہ *Ki*[11] who? what? which? that (कि[11]–કોણ? શું? કિયું? કે) તાત્પર્યદર્શક તરીકે, નિવેદન કરતા કરતા બોલનાર પાત્રનાં

[11] અમેઝ્રમા ki આપ્યુછે પણ વસ્તુત હેનો ઉચ્ચાર ke (કે) થાયછે

મૂળ વચનો આપવા માટે વાક્યના પ્રારંભમાં કેનો પ્રયોગ બ્હોળો થાય-છે.[12] જેમકે

मालिक, आविदेरा पुर्सिद् के अवकाति, अजीजत् चि गुन मि गुजरद्.

'રાજાએ કોઈ સાધુ પુરુષને પૂછ્યુંઃ શું?

"ત્હારા અમૂલ્ય કલાકો કેમ પસાર કરેછે?" માટે હેનું ભાષાંતર "અને કહ્યું, તે નીચે પ્રમાણે, तद्यथा" એમ થઈ સકે.

हयरान मान्दद् के अया चि चीज़ अस्त.

"તેઓ આશ્ચર્યજડ થઈ ઊભા, (અને કહ્યું) કે 'અરે શું થયું?'"

એ ડિક્શનરીનો કર્તા પણ સંયોજકાર્થ પ્રયોગનું લગભગ મ્હેં કર્યું છે ત્હેવું જ પૃથક્કરણ કરેછે, અને પ્રશ્નાર્થ પ્રયોગને હેનો પૂર્વગામી—હેનો બીજભૂત—ગણેછે, એ અત્ર જાણવા જેવું છે. દેખીતો માત્ર આટલો ભેદ છે કે એ હેને તાત્પર્ય-સૂચક અવ્યય કહેછે. પરંતુ અન્તિમ અવસ્થા વ્યાકરણદૃષ્ટિયે સંયોગી અવ્યયની છે, તોપણ હેણે કરેલું પૃથક્કરણ પ્રયોગના મૂળ પર્યન્ત પહોંચેછે અને એ અવ્યય વપરાવા છતાં એ યથાશ્રુત રચના શા કારણે જળવાઈ રહેછે એ દર્શાવેછે. આ સ્થળે આટલું કહેવું જોઇયે કે ફારસીમાં કેનો આ પ્રયોગ સંયોગી અવ્યય (that)નો તુલ્યકોટિક ગણી સકાય એમ છે, કારણ કે એ કહેવાયછે પણ काफ़-ए-मार्फ़त, એટલે કે ઉપન્યાસાર્થક, સંબંધક, કે મધ્યસ્થ काफ़् (કવર્ણ).

છેવટ, (ग):—આ કારણ સર્વથી વધારે ગૌરવયુક્ત છે—મુસલમાન સમયની અસર દૃઢ થઈ તે પૂર્વનું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય અવલોકીશું તો આ વાત અવશ્ય બ્હાર આવશે કે 'that' (સંયોગી)ના અર્થમાં કેનો પ્રચાર હતો જ નહિ. હેવા સાહિત્યમાંથી થોડાંક પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ આપીશઃ—

(૧) अहं अप्रच्छं यत् अस्याः तनउ । ना । किं पातकं कृतं यत् (त् અહિંયાં ક્ષીણ થયોછે.) आत्मनां एवं महान् दुःसहतरः निग्रहः क्रियते ।

मइ पूछइउं जत ईहं स्त्रीतणि । तनउ । शरीरइ कइसऊं पातक कीधउं । जीणइ । पापकरी । आत्मारहिं इसउ दोहिलउ निग्रहः कीजइ अछि ।

(अर्दा विरा के अर्दा विराफ નામના પારસી ગ્રન્થના સંસ્કૃત ભાષાંતરમાંથી; તે સમયે પ્રચલિત હતી ત્હેવી ગુજરાતી ભાષામાં હેનું પરિવર્તન પણ હેમાં આપ્યુંછે.)

---

૧૨ આટલું લક્ષમાં રાખવું જોઇયે કે જો કે આ ઉતારામાં પૂછાએલો પ્રશ્ન યથા-શ્રુત નિવેદનની રચનામાં આપ્યોછે તો પણ કે શબ્દ—અંગ્રેજીમાં વિકૃત નિવેદનની રચના જોડે જ વપરાતા 'that' શબ્દની કોટિમાં રહેલો કે શબ્દ—વાક્યના આદિમ વપરાયોછે; આ પ્રમાણે વાક્યરચના અંગ્રેજીમાં બદલાયછે પણ ફારસીમાં કે શબ્દના પ્રયોગથી નથી બદલાતી. ગુજરાતીમાં પણ કે વપરાતાં છતાં રચના યથાશ્રુત જ રહેછે.

આ પછીના એક વ્યાખ્યાનમા હુ દર્શાવીશ કે આ ગુજરાતી ભાષા વિ સ ૧૫૦૦થી જરાક જ અગાઉના સમયમા વપરાતી પૂર્વોક્ત ગ્રન્થનો હસ્તલેખ વિ સ ૧૫૯૭ મા લખાયોછે હેવુ હેના ઇતિવચનપરથી જણાયછે આ હસ્તલેખ ઇ સ ૧૯૧૩ના સપ્ટેમ્બરમાં મિ બેહેરામ ગુર અકલેસરિયાએ હેમને મકાને મને બતાવ્યો હતો

ઉપર આપેલા ઉતારામાથી આપણે અત્યારે માત્ર मइ पूछइउ जत એટલા જ શબ્દોપર લક્ષ રાખવાનું છે, અને હેમા 'that'ના અર્થમાં સસ્કૃત यत् માથી નીકળેલો जत શબ્દ—આધુનિક ગુજરાતીનો જે–વપરાયોછે, કે નહિ

(૨) ઉપર પુછેઉ જે કેતલાએક પ્રકાર–વગેરે

(૩) તે જે પુછેઉ જે આહારે મનસિ અરથિ જે તેજ વિકરેઉ છિ॥

(૪) વલતો ઊતર એ જે આહારે મનછિ તેની વિકાત જે તેજ છિ–વગેરે

(૫) જે કહેક જે સમર્થ નહીં કરવાનિ પછિ

(૬) जे में दीठू जे प्रथ्वीना लोकसू सवाद

(૭) जु को बोले जे वरोघी आधी नरोध प्रभूत दाणू

(૮) जु कोए इम कंहे जे रुद्द तथा पाढवू कीधु छे વગેરે

(૯) बीजू ए छे जे पापना कर्णीर सघलि कामनस्य ॥ ० ॥"

(પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાતર સહિતના स्कन्द गुमानी गुजार નામના પારસી ગ્રથના સસ્કૃત ભાષાતરમાંથી) ઉપર આપેલા ઉદાહરણોમાના નમર (૨) થી (૫) યોજકે L9 હેવી નિશાનીથી ચિહ્નિત કરેલા હસ્તલેખમાથી લીધાછે, હેને અન્તે ઇતિવચન નથી, અને તારીખ પણ નથી, પણ ગુજરાતી અસની ભાષા વિ સ ૧૮૦૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાયછે એ સમય પ્હેલાના સૈકાઓમા દેશની મૂળ ગુજરાતીમાથી જે ભાષા પારસીઓએ અવિકૃતરૂપે સ્વીકારી હતી તે આ લેખમા થોડી ઘણી પણ વિકૃત થયેલી જણાયછે, આજ કાલ એથી બહુ વધારે પ્રમાણમા સ્વચ્છન્દે થાયછે તેમ ન (૬) ને (૯)ના ઉદાહરણો L10 હેવા ચિહ્નવાળા હસ્તલેખમાથી લીધાછે, એ હસ્તલેખની ભાષા શુદ્ધતર જળવાઇછે, પણ વિ સ ૧૭૫૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાયછે

ટિપ્પણ—આ બીજા હસ્તલેખમાં માત્ર એક જ સ્થળે મ્હેં જે ને બદલે કે વપરાયેલો દીઠોછે जु कोए इम बोलि के વગેરે પરતુ એ જ લેખમાં જે આટલી બધી વાર વપરાયેલોછે એ જોતા, એક જ સ્થળે થયેલો આ કેનો પ્રયોગ શકાસ્પદ છે અને લેખક કે અન્ય કોઇના પ્રમાદનુ પરિણામ છે એમ માનવાની મ્હારી વૃત્તિ થાયછે

૧૩ ઉપરિલિખિત પુસ્તકની પારસી પચાયતના ટ્રસ્ટીઓએ બ્હાર પાડેલી એર વદ સદેરિયારુ એ. ભરૂચાવાળી પ્રસિદ્ધિના પૃષ્ઠ ૮૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૮, જુઓ.

જગતમિતર નામના એક પારસી ગુજરાતી પત્રમાં નીચેનાં સૂચક વચનો છેઃ—

(૧) कहेवा लागो जे (પૃ. ૨૫૭) | (૩) होकम कीधो जे (પૃ. ૪૭)
(૨) कहीएच जे (પૃ. ૨૯૩) | (૪) हेवुं धारेआमां आवेच जे (પૃ. ૫) વગેરે.

આ પત્ર ઇ. સ. ૧૮૫૦નું છે, અને આ મુદ્દાપર સારો પ્રકાશ પાડેછે.

હવે આપણે પ્રાચીન સાહિત્યમાંની હિંદુ ગુજરાતી ભાષામાં આ કે હતો કે નહિ ત્હેની તપાસ કરિયે. આ સંયોગી અવ્યય કે પદ્યમાં મળવો મુશ્કેલ છે એ વાત સ્મરણમાં રાખીને આપણે ગદ્યરૂપ સાહિત્યમાં જ હેની ખોળ કરીશું; અને એટલા પૂરતી આપણી મુસીબત વધશે, કારણ કે પ્રાચીન સાહિત્યનો મ્હોટો અંશ પદ્યરૂપે છે અને ગદ્ય તો સાધારણ રીતે બહુ જૂજ છે. વળી કાવ્યમાં લાલિત્યવૃદ્ધિ કરવા અને કવિતાનું રૂપલાઘવ જાળવવા કવિ હાવા સંયોગી અવ્યયોનું વિવર્જન જ કરશે. ઉદાહરણ તરીકે कोण कहे के, અથવા जे, कानूडो कूडो हेना કરતાં

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કે માટે તપાસ; હેમાં કે જડતો નથી.

कोण कहे कानूडो कूडो व्हेक्युं बोल न वाळ ।[१४]

એ રચના કવિને વધારે ગમશે. આ વાત લક્ષમાં રાખીને જ મ્હેં પારસી સાહિત્યમાંથી ઉદાહરણો લીધાંછે; કારણ કે એ સ્વતન્ત્ર સાક્ષ્ય પૂરેછે—પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંના જૈન સંપ્રદાય જેવા કોઈ અમુક સંપ્રદાયની હેની ઉપર અસર થઈ હોવાનો સંભવ નથી. તે ઉપરાંત, વિક્રમ સંવત્‌ના ૧૫મા અને ૧૬મા સૈકાઓનું પારસી સાહિત્ય હિંદુઓની ભાષાશૈલીનું સંપૂર્ણ અનુકરણ કરેછેઃ ત્યહાર પછીના સમયમાંના પારસી સાહિત્યમાં ગુજરાતી ભાષાનો જે'વો નિરંકુશ ને સ્વચ્છન્દી પ્રયોગ થયેલો જણાયછે ત્હેવો એ સૈકાઓમાં નથી થયો. આ કારણે ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોનું સાક્ષી તરીકેનું ગૌરવ અધિકતર બનેછે.

પરંતુ પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યમાં કરેલી ખોળ તદ્દન નિષ્ફળ નહિ નીવડે. કેટલાક ઉતારાઓ નીચે આપુંછું:—

(૧૦) तेह भणी देवता आराधी पासा पामी स्वर्णथाल भरी जुवटइ वइठु । जे के मक्षनइं जीपइ ते थाल सोनैइए भरिउं लिऊ.

(મેરુ સુન્દરના पुष्पमालप्रकरणમાંથી; નકલ વિ. સં. ૧૫૨૯ ની સાલમાં કરેલી છે; નર્મકોશની પ્રસ્તાવનામાં ग પૃષ્ઠે હેમાંથી ઉતારો આપ્યોછે.)

અહિયાં भणीની અને તે પછીના વાક્યની વચ્ચે સંયોગી અવ્યય મૂકયું જ નથી એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં હેવો જ પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ છેઃ—

[૧૪] રેવાશંકર, જુનાગઢનો નાગર, મૃત્યુકાળ આશરે ઇ. સ. ૧૮૩૭.

तेने पिताये कह्यु (   ) तारो स्वयवर करिये   ना पिता हु तो देवाशी घर इच्छु छुं राजा केहे (   ) आपण मनुष्यने घेर देव वरवा केम आवे ए मनोर्थ ते मिथ्या धरवो कन्या केहे (   ) एटलो पोण (   ) जेणे कनकपुरी जोई होए तेने हु वरु राजा केह (   ) तेनी भाल केम जणाशे कन्या केहे [   ] पुरमा पाट फेरवो

(નર્મદાશંકરે વિક્રમ સંવતના ૧૯મા સૈકાની ભાષાના ઉદાહરણ તરીકે આ ઉતારો આપ્યોછે, નર્મકોશ પ્રસ્તાવના પૃ ૬)

આ ઉતારામા મ્હેં કૌંસ વચ્ચે ખાલી જગ્યા મુકીછે ત્હો ત્હો અર્વાચીન પદ્ધતિયે કે મૂકવો પડે

ટિપ્પણ –જે કે મયનઇ જીપઇ હેમા કે છે તે આપણે ખોળિયેછિયે એ સયોગી અવ્યય કે નથી કા તો એ જે को ને સ્થાને લેખનપ્રમાદથી મૂકાયો છે અથવા તો એ को (=कोइ) ના જેવુ સર્વનામ છે

(૧૧) तेनी टोल करीने लोके शीखव्यु थु जईने केहनी जे कनकपुरी में जोई छे

(નર્મકોશમાંથી, ઉપર આપ્યો છે તે જ ૧૯મા સૈકાના ઉતારામાથી)

(૧૨) एक मनोहरानामा गोपीजन छे तेहेने मदिर कोइ एक कीर्ने त्या रात्य रमीने प्रभु पधारया ते अन्य स्त्री सबधना चिन्ह जोईने–ते स्त्री कहे छे जे हे नाथ पर जे बीजी तेहेनी पलका जे सज्जया–वगेरे.

(નર્મકોશની પ્રસ્તાવનાનાં પૃ ૬ પર આપેલા ૧૯મા સૈકાના કાળના ઉતારામાંથી)

દયારામના ગદ્યમા જણાતું કે અને જેનું સમિશ્રણ

“Milestones in Gujarati Literature” નામના ગ્રથમા ૨૫૨મે પૃષ્ઠે રા ગ કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ, કવિ દયારામે પોતાના સતસૈયા પર લખેલી ગદ્યરૂપ ટીકામાંથી કેટલાક અંશ આપ્યાછે ત્હેમાં જેને બદલે કેનો સયોગી અવ્યય તરીકે પ્રયોગ થએલો જોઇએછિયે –

“ हे पोतानी सखी प्रये पोताना मेहताप्नु दु ख कहे छे के अली मारा विरहनी व्यथा–वगेरे ”

હવે ઉપર આપેલો ઉતારો ૧૨મો પણ દયારામની સતસૈયાપરની ટીકામાંથી લીધોછે (દુહો ૧૮૦મો[૧૫]) હેમા જે વાપર્યોછે અને રા. રા ઝવેરીવાળા ઉતારામા કે વાપર્યોછે, એ દેખીતા વિરોધનું કારણ આપવુ દુષ્કર લાગશે રા રા કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ આપેલા ઉતારામા કે છે તે ભૂલથી ન મૂકાયો હોય તો પછી હેતુ સહજ અનુમાન થઈ શકે કે ૧૯મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા સયોગી અવ્યય જે લુપ્ત થવા લાગ્યો હતો, (દયારામનો

---

૧૫ हौंरत पर पन्दान बिच अरिक छोद दिश तात ।
देखौं बगि पत पीक रिक छाति कहो कदु प्रात ॥ सतसैया १८०

સમય વિ. સં. ૧૮૨૩ જન્મકાળથી ૧૯૦૮ મૃત્યુકાળ), અને જે ને કેની પરસ્પર સ્પર્ધા ચાલી રહી હતી—જેનું અંતિમ પરિણામ કેના વિજયરૂપ આવ્યું. વળી આ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઇયે કે વર્તમાન સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં, કેના વિજયકાળમાં પણ, જ્યહાં ફારસીની અસર ન્હોતી જ પ્હોંચી અથવા તો જ્યહાં ધર્મભાવનાને કારણે હેનો ખંતથી બહિષ્કાર કરવામાં આવતો હતો ત્હેવાં મંડળોમાં, પ્રાચીનતર સંયોગી અવ્યય જેનો પ્રચાર પ્રબળતર હતો. આ કારણે, વિ. સં. ૧૮૮૬ માં સહજાનન્દ સ્વામીનું અવસાન થયું ત્યહાર પછી જ રચાયલા વચનામૃતમાં સર્વત્ર જે વપરાયેલો જોઇએછિયે; ઉદાહરણ તરીકે (૧) पछे मुक्तानन्द स्वामीये प्रश्न पुछ्युं जे कामक्रोध ઇત્યાદિ

(૨) पछे श्रीजिमहाराज बोल्या जे हुं देह नहि ઇત્યાદિ.

દયારામના सतसैया વિષે તર્કને આશ્રયે રહેવાની જરૂર નથી. હેની ટીકામાં ઉપરઉપરથી જોઈ જતાં જ માલૂમ પડેછે કે જેનો બ્હોળો પ્રયોગ થયોછે અને કે નો પ્રયોગ પણ બ્હોળો તો છે પરંતુ જેનાથી ઓછો;[૧૬] કેટલેક સ્થળે (જેમકે ૯૭, ૨૧, ૫૮, ૫૭૫, ૬૪૫, ૬૫૧મા દુહાપરની ટીકામાં) કેનો સ્વતન્ત્ર સંયોગી અવ્યય કરતાં ए के एम के हेवुं જોડે સાપેક્ષ શબ્દરૂપે વધુ પ્રયોગ છે; જેનો પણ હેવો પ્રયોગ છે (દુહા ૧૫૯ ની ટીકા જુઓ); ઉદાહરણો:—

प्रेमनुं बल हेवुं अतुल्य छे के;
ते **एम** कहे छे के;
हेवुं निश्चे न मले के;
एम कहे छे जे.

પરંતુ જ્યહાં સંયોગી અવ્યયનો દેખીતી રીતે સ્વતન્ત્ર પ્રયોગ થયો હોય ત્યહાં પણ હાવી સાપેક્ષતા વ્યંગ્યરૂપે હોયછે જ. राजा बोल्यो के એટલે વસ્તુતઃ राजा एम बोल्यो के.

તો પણ મ્હારે આટલું કહેવું જોઇયે કે રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીવાળા (૨૪૫ મા દુહાપરની ટીકામાંના) ઉતારામાં, ગુજરાતી પ્રેસે પ્રકાશિત કરેલાં દયારામનાં

---

૧૬ નીચેના દુહાઓ પરની ટીકામા જે દૃષ્ટિયે પડેછે: ૧૭, ૨૭, ૩૦, ૭૩, ૭૮, ૮૩, ૮૭, ૮૮, ૯૦, ૯૬, ૯૯ (બે સ્થળે) ૩ ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૪૪, ૧૫૨, ૧૫૩ (બે સ્થળે), ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૮૨ (બે સ્થળે), ૨૨૯, ૨૩૨, ૨૪૨, ૨૪૫, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૮૭, ૨૯૩, ૫૩૮, ૫૪૫.

નીચેના દુહાઓપરની ટીકામાં के દૃષ્ટિગોચર થાયછે. ૮૭, ૯૭, ૧૬૮, ૧૭૧ (એક વાક્યમા ત્રણવાર), ૧૮૨, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૩૦, ૩૨૨, ૫૮૪ (બે વખત), ૫૮૭ ૭૨૧ (બે વખત).

આ નોંધ યદૃચ્છાએ ચૂંટી કાઢીછે અને પૂર્ણ નથી.

કાવ્યોની ૪થી આવૃત્તિમા જે છે, જ્હારે ૩ જી આવૃત્તિમાં કે છે. આ ટીકામા ग અને के બનેનો આટલો બ્હોળો પ્રયોગ થયોછે એ જોતા દયારામના સમયમાં જે અને કેનો સમકાલીન પ્રચાર હતો એ વિશે કાંઈ મ્હારા સશય મ્હેવાનું કારણ નથી, જો કે આ વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે કે કવિ નર્મદાશકરે ૪ થી આવૃત્તિને પૃષ્ઠ ૨૭૭મે આપેલા ટિપ્પણ અનુસાર ટીકાના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધિમા રણછોડનું નામ છે, અને તે જ આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૪/૭ ઉપર મૂળ ગ્રન્થમાં વલ્લભદાસનું નામ છે, જ્હારે કવિ નર્મદાશકરને પછીના કાળમા હેવુ જ મનાતું આવ્યુછે કે દયારામે જાતે ટીકા લખી પરતુ આ સશયગ્રસ્ત અવસ્થાની આપણા મૂળ મુદ્દાને કાંઈ અસર નથી હોયતી, કારણ કે ઉભય રીતે ટીકા દયારામના સમયમા લખાઈ એ સિદ્ધ છે

આ પ્રમાણે, સયોગી અવ્યય કેનો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા પ્રચાર ન્હોતો હેવો નિર્ણય કરવાને આપણી પાસે પૂરતું પ્રમાણ છે, કા તો कन्या केहे ( ) पुरमां पाट फेरवो એ અને હેવા વાકયમા છે તેમ હેની જગ્યા ખાલી રહેતી, અથવા તો 'that' ને મળતા સયોગી અવ્યય તરીકે વપરાતા સસ્કૃત यत्‌માથી ઉદ્ભવેલો જે શબ્દ વપરાતો સ્ત્રિયોને આધુનિક ભાષાવિકારોની અસર નથી લાગી તેથી ખાસ તેઓ જ વાપરેછે ત્હેવી કેટલીક ભાષા-ઢિયોમા ક્યહાક ક્યહાક જેનો પ્રયોગ હજી પણ થાયછે, જેમ કે मक्कु जे म्हें कह्यु जे) मा એ જૂનો જે જોઇયેછિયે અને શુ છે જે–? માં પણ એ જ યોજક જે છે, રૂઢિના બળે વાકય અપૂર્ણ રહેછે અને બાકીનો, (શુ છે જે) तारा माइने धमकावोछो ? કે હેવો કાંઈક અર્થ દર્શાવતો અનુક્ત અશ માની લીધેલા રહેછે આ ચર્ચાના પરિણામરૂપે નીચે પ્રમાણે નિર્ણયો પ્રાપ્ત થાયછે –

નિશ્ચ, ફારસીની અસરથી મુક્ત પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામા કેનો અભાવ, જે શબ્દ હેના પ્રચાર સમયમા વપરાયો, કે મુસલમાન સસર્ગથી આવ્યો

(૧) ફારસીની અસરથી અસ્પૃષ્ટ રહેલા સાહિત્યમા ગુજરાતી સયોગી અવ્યય કે પ્રચરિત ન્હોતો, અને (૨) કેની સસ્કૃત किम् માંથી ઉત્પત્તિ સાધી શકાય ખરી, પરતુ किम्‌નો સસ્કૃતમા સયોજક પ્રયોગ કદાપિ નથી થયો, અને ભાષામાં થતો સાક્ષાત્ પ્રયોગ જ પરમ પ્રમાણ છે, એ જોતા જણાય છે કે જે પ્રાચીનતર સયોગી અવ્યય હતો અને કે તો મુસલમાનો સાથેના સસર્ગ અને ફારસીભાષાની અસરને પરિણામે પ્રવેશ પામ્યો.

ફારસી के પોતે સસ્કૃત किम्‌નો સબન્ધી હોય અથવા હોવાથી જ ઉપજ્યો હોય, એ સભવરહિત નથી, પરતુ તેમ હોય તો પણ તે નિ સશય અર્થ પરત્વે જ હોઈ શકે, સયોગાર્થ રૂપ સંસ્કૃતમાં અપરિચિત હોઈ એક

થાય તેટલા પૂરતી, નજર ફેરવી જોઇયે. પરંતુ આ, અને આ વ્યાખ્યાનના આરંભમાં જે વિષય ઉપસ્થાપિત કર્યો હતો હેના અવશિષ્ટ અંશો, આ પછીના વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચવા માટે રાખવા પડશે.

ટિપ્પણ.

(क) પૃષ્ઠો ૬ અને ૭ અને એ ઉપરનું ટિપ્પણ.

જ્યહારે જ્યહારે पाद શબ્દનો अन्यपादना અર્થમાં પ્રયોગ થાયછે ત્યહારે ત્યહારે ચાર ભાગમાંનો એક ભાગ વિવક્ષિત હોયછે. માર્કણ્ડેયના प्राकृतसर्वस्वमां આ યુક્તિસંપન્ન સમ્પ્રદાયનું—નિષ્પ્રમાણ વિમર્દન નહિં તો-ધૃષ્ટ ઉલ્લંઘન કરેલું જોઇયેછિયે. ગ્રન્થકર્તાએ હેના વીશ પાદરૂપ વિભાગ પાડ્યાછે ! અદ્યપર્યંત સો પાદવાળો કોઈ ગ્રન્થ દૃગ્ગોચર થયો નથી, નહિ તો शतपदी (કાનખજૂરા)ના ઔપમ્યવડે હેનું સમર્થન કરવાનો અવકાશ રહેત.

(ख) પૃષ્ઠ ૮ અને ૧૧.

ઐતિહાસિક અસરના ક્રમરૂપ એક વિલક્ષણ તત્ત્વ વિવૃત ઍ અને ઑ છે જે વિશેષતઃ ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓમાં-વૅર, ગૉળ અને હેવા શબ્દોમાં—અને કાંઈક વિકૃતરૂપે મરાઠી અને હિંદીમાં અસ્તિત્વ ધરાવેછે. આ સ્વરની ઉત્પત્તિ અપભ્રંશથી ઉત્તરકાલીન अव અને अपवाळां શબ્દરૂપોમાંથી થઈ; અને गयर=गॅर ગુજરાતી-જેમકે गॅरवाजवी, અને कवूल=कॉल ગુજરાતી, હેવા શબ્દો દ્વારા થયેલી ફારસી અને અરબી ભાષાની અસરથી હેનું પરિપોષણ થયું એમ માની સકાય. ફારસી અને અરબીનો સંસર્ગ પામ્યા છતાં ભારતવર્ષની ભાષાઓનું જાતિસ્વરૂપ જળવાઈ રહ્યુંછે હેવો મ્હેં સામાન્યદૃષ્ટિયે આપેલો અભિપ્રાય આ ઉપર્યુક્ત તત્ત્વથી સમર્યાદ થશે. (આ સ્વરૂપના સૂચન માટે વ્યાખ્યાન ૨ જું જુઓ.) આ પ્રશ્નના વિસ્તીર્ણ વિવેચન માટે આગળ ઉપર વ્યાખ્યાન ૪ થું જુઓ.

—ઙઙઙઙઙ—

વ્યાખ્યાન ૨.

ભાષાપર અસર કરતી ઐતિહાસિક અને અન્ય શાક્તયો.

ગુજરાતના ઇતિહાસનુ અવલોકન

ગયા વ્યાખ્યાનના અન્તમાં આપેલા વચન પ્રમાણે હું ગુજરાતના

પ્રારભમાં

ઇતિહાસનું, દેશની ભાષા અને સાહિત્યપર હેની અસર થવાનો સભવ હોય તેટલા પૂરતું, ત્વરિત અવલોકન કરીશ મુબાઈઇલાકાના ગેઝેટિયરના પુસ્તક ૧લાના ભાગ ૧લામા ગુજરાતનો ઇતિહાસ આપ્યોછે, હેમાથી બહુ ઉપયોગી માહિતી મળી આવેછે આપણી ચર્ચા માટે ઉપયોગમા આવે હેવા મુખ્ય મુદ્દાઓ હું હેમાંથી ચૂટી કાઢીને આપુછુ અતિપ્રાચીન યાદવસમય પડતો મૂકીને હું મૌર્ય અને

મૌર્ય અને ગ્રીક લોકો

ગ્રીક આધિપત્યના સમયથી પ્રારભ કરીશ મૌર્યવશી ચદ્રગુપ્તનું સામ્રાજ્ય ગુજરાત ઉપર પ્રસર્યું હતુ, અને આ મૌર્ય આધિપત્ય સમ્પ્રતિના રાજ્યના અન્ત પર્યન્ત ટકી રહ્યું હતું હેમા ઇ સ પૂર્વે ૩૧૯ થી ૧૮૭ સુધીના સમયનો, એટલે સવાસો વર્ષનો, સમાવેશ થાયછે એ સમય દરમ્યાન પાલીભાષાનો પ્રચાર વિસ્તારશાલી હતો એ નિર્દિષ્ટ કરવાની જરૂર નથી મૌર્યની પછી ઇ સ પૂર્વે ૧૮૦ થી ૧૦૦ સુધી બૅક્ટ્રિયાના ગ્રીક લોકો આવ્યા, જેઓમાના મિનૅન્ડર (મિલિન્દ)નું નામ વિખ્યાત અને પરિચિત છે આ રાજ્યકર્તાઓના સિક્કાપરની છાપ બૅક્ટ્રો–પાલી ભાષામા

ક્ષત્રપો

છે ત્યહાર પછી ક્ષત્રપો રગભૂમિપર પ્રવેશ કરેછે, અને હેમની સત્તા ઇ સ પૂર્વે ૭૦ થી ઇ સ ૩૯૮ સૂધીના સમય દરમ્યાન રહી ક્ષત્રપો વિદેશીય હતા એ નિ સદેહ છે તેઓ શકજાતીય હતા પરતુ તેઓએ અલ્પ સમયમા હિંદુ ધર્મની એક અથવા બીજી શાખાનો સ્વીકાર કર્યો અને ભરતખડના લોકના જેવા નામ ધારણ કર્યા તેઓના સિક્કા બૅક્ટ્રો–પાલી ભાષામાં છે

ક્ષત્રપોના ઇતિહાસમા પ્રસગત લક્ષમાં આવેલી એક રસ પડે હેવી

યૌધેયો

બીના અત્ર આપીશ ગિરનારના એક શિલા લેખમા હેવો નિર્દેશ છે કે ચતુર્થ પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપ રુદ્રદામન, જે'નો સમૃદ્ધિસમય ઇ સ ૧૪૩ થી ૧૫૮ પર્યન્તનો હતો, ત્હેણે યૌધેય પ્રજાનું ઉન્મૂલન કર્યું હતુ ગેઝેટિયરના આ અશનો લેખક કહેછે કે યૌધેયલોકમા માલવ લોકના જેવુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યબધારણ પ્રચલિત હતું એ હેવો મત દર્શાવેછે કે એ લોકોનું અસ્તિત્વ ઇતિહાસમાં બહુ પુરાતનકાળથી નોધાયલું હતું જ ૫, પા ૨, સૂ ૧૧૭મા પાણિનિયે હેમનો નામ નિર્દેશ કર્યા છે એ કુળ

લગભગ [1]દશ સૈકા જેટલું પુરાતન હોય એ જરાએ અસંભવિત નથી, કારણ કે ઘણાએ સૈકાઓ વીતાવીને હજી સુધી અસ્તિત્વ ધરાવતાં રજપૂતકુળો આપણે જોઇએછિયે–જેમ કે ગોહિલ, પરમાર, ચોહાણ અને હેવાં બીજાં. વિશેષ માત્ર આટલો છે કે જ્યહારે યૌધેયોનું એક સંહતરૂપ સુવ્યવસ્થિત જાતિના અંગભૂત કુલ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવ્યુંછે, ત્યહારે આધુનિક રજપૂતવંશો તો પ્રાક્તન જાતિશૃંખલાની છૂટી છવાઈ કડીઓ જેવા છેઃ અને એ વિશિષ્ટતા લક્ષ ખેંચનારી છે. અમુક જાતિસંસ્થા સૈંકડો વર્ષો સુધી અસ્તિત્વ ભોગવે એ સંભવનું દઢીકરણ કરતો બીજો પણ વિચારવિષય છેઃ જે સૂત્રમાં યૌધેયોનું નામ આપ્યુંછે તે જ સૂત્રમાં પાણિનિ પર્શુનામના બીજા કુળનો નિર્દેશ કરેછે. હવે કેટલાએક[2] વિદ્વાનોનો હેવો અભિપ્રાય છે કે ઋગ્વેદ ૭-૮૩માં આવતો पृथुपर्शवः માંનો पर्शु શબ્દ કોઈ એક જાતિનો, (ઘણું કરીને-ઇરાનીનો જ) વાચક છે. પાણિનિ પણ પર્શુ લોકને એક જાતિ તરીકે વર્ણવે છે એ વાત આ અર્થઘટનાનું સમર્થન કરેછે. હવે જો ઋગ્વેદથી છેક પાણિનિના સમય પર્યંતના અનેક સૈકાઓ દરમ્યાન પર્શુલોકો ટકી રહ્યા, તો યૌધેય લોકો દશ સૈકાથી અધિક સમય સુધી ટકી રહ્યા હોય હેમાં કાંઈ પણ પ્રતિબંધ રહેતો નથી. પાણિનિના સમયથી (અને પ્રાયશઃ તેની પૂર્વથી જ) યૌધેયો સુસંહત કુળરૂપે હતા એ પૂર્વ નિર્દિષ્ટ સૂત્રથી જણાયછે. એ સૂત્ર આમ છેઃ— पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ । એટલે पर्शु આદિ શબ્દગણને તદ્ધિત પ્રત્યય अण् લગાડાયછે અને यौधेय આદિ શબ્દસમૂહને अञ् લગાડાયછે; અને આ નિયમપર આટલી મર્યાદા દર્શાવીછે કે એ શબ્દો आयुधजीविसङ्घवाची હોવા જોઇયે, એટલે કે સંઘરૂપ બની રહેલા શસ્ત્રજીવી–લડાયક–મનુષ્યોના વાચક હોવા જોઇયે. મર્યાદા પૂર્વસૂત્રમાંથી અનુવૃત્ત થાયછે. રુદ્રદામન્‌ના રાજ્યમાંનો આ પ્રસંગ આપવાનું પ્રયોજન માત્ર આટલું દર્શાવવાનું જ છે કે, હાવી સંઘરૂપ અને પ્રજાસત્તાક સંસ્થાની લોકની ભાષાપર અને તે દ્વારા હેમના જીવનપર અસર થઈ સકેછે. પછી ભલે તે અસર સૈકાઓ વીતતાં ઝાંખી પડે કે લુપ્ત થાય.

---

૧ સર રા. ગો ભાણ્ડારકર પાણિનિને ઇ. સ. પૂર્વેના ૮મા સૈકામા મૂકે છે (વુઇલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનવાળા પૃ. ૩૦૧); અને રુદ્રદામન્ ઈ. સ.ના બીજા સૈકામાં થયો હતો એટલે, હેના સમયમાંની યૌધેયોની કીર્તિ જોતાં, હેમની અને પાણિનિની પૂર્વે વચ્ચે કેટલાક સમયનો ગાળો મૂકુછુ અને એ પ્રમાણે ૭ સૈકાનું અંતર લેખુછુ

૨ Vedic Indexમા पर्शु અને पार्थव જુઓ. ત્યહાં જણાય છે કે पर्शु એ પર્શિયન–ઇરાની–લોકો અને पार्थव એ પાર્થિયન લોકો એમ સ્વીકારવામાં લડ્વિગ અને વેબર બને એકમત છે, ઝિમ્મર હેમનાથી જૂદો પડેછે, પરંતુ લડ્વિગે સ્વીકારેલા મતના સમર્થનમાં પ્રબળ કારણો છે.

આ વાત લક્ષમા રાખવી ઘટેછે કે પર્શુ–આદિ અને યૌધેય–આદિ ગણો પરથી અને પૂર્વસૂત્રમાના દામનિ પરથી જણાયછે તે પ્રમાણે, ગેઝેટીઅરમાં વર્ણવેલા માલવ અને યૌધેય ઉપરાંત અનેક હેવાં બીજા કુળ હતા એ સર્વની કુલ સખ્યા ત્રેતાલીશ થાયછે[3] હેમાની માલવ અને યૌધેય સિવાયની કોઈ પણ પ્રજા પાણિનિ અને રુદ્રદામન્ વચ્ચેના દીર્ઘ સમય વટાવીને ટકી રહેલી જણાતી નથી બીજી લક્ષયોગ્ય વાત એ છે કે, કાંઈ નહિ તો પાણિનિના કહેવા પ્રમાણે, માલવ્ય અન ક્ષૌદ્રક્ય લોકો અ–બ્રાહ્મણ અને અ–ક્ષત્રિય હતા, અને યૌધેયાદિ અન્ય લોકો ઘણે ભાગે ક્ષત્રિય હતા એમ જણાયછે, કારણ કે માલવ્ય અને ક્ષૌદ્રક્ય જેના ઉદાહરણો છે તે સૂત્રને લાગૂ 'પડતી પ્રવૃત્તિમર્યાદા' [4]"अब्राह्मणराजन्यात्"–એ યૌધેયાદિ વિષયક સૂત્રને અનુવૃત્તિ બળે લાગૂ પાડી સકાય એમ નથી આ પરથી આપણે બહુમા બહુ આટલું અનુમાન કરી સકિયે કે યૌધેયાદિ કુળો, મૂળ વિદેશીય ઉદ્ભવના હોય તો પણ, પાણિનિના સમયમા ક્ષત્રિય વર્ગમાં ગણાતાં હતા, અથવા, વિદેશીય હોય તો પણ એ લોકો ક્ષત્રિય લેખાતા હતા, એટલે કે તેઓ વિદેશીય ક્ષત્રિયો હતા, એટલું તો વાજબી રીતે કહી સકાય

[મુબાઈ ગેઝેટીઅરમા (૧૩૭–૮ મે પૃષ્ઠે) રજપૂત કુલનામ જાડેજાની યૌધેયા માંથી વ્યુત્પત્તિ આપીછે, પણ એ વ્યુત્પત્તિ સતોષકારક નથી એ તો સ્પષ્ટ છે, યૌધેય પાણિનિ જેટલા પુરાણા હતા જ્યહારે જાડેજા પાછળથી આવેલા અને વિદેશીય હતા]

---

૩ પાણિનિયે અ ૫ પા ૩ સૂ ૧૧૪ મા નિર્દિષ્ટ કરેલા, પજાબની સરહદ્પર રહેનારા તરીકે વર્ણવેલા, માલવ્ય અને ક્ષૌદ્રક્ય કુળોનો આ સંખ્યામાં સમાવેશ થાયછે

૪ ભટ્ટોજી દીક્ષિતે આ વાક્યોનો જે અર્થ ક્યોછે તેથી મેં દર્શાવેલા મતનુ સમર્થન નથી થતુ, હેની મને વિસ્મૃતિ નથી, ભટ્ટોજીએ ब्राह्मण શબ્દનો ब्राह्मणविशेष હેવો અર્થ કર્યોછે, અને राजन्य શબ્દને હેના સ્વરૂપમા જ, એટલે છે તેમનો તેમ જ, સ્વીકાર્યો છે, ક્ષત્રિયના અર્થમાં નહિ પરતુ, વિશેષત ब्राह्मण અને राजन्य શબ્દોના સાહચર્યપરથી રાજન્યનો ક્ષત્રિયમાત્ર એ અર્થ સૂચિત થાયછે તેથી, પાણિનિયે મેં સૂચવેલા અર્થમા એ શબ્દો યોજ્યા હોય એ મતને અવકાશ છે ખરો–અલબત્ત જો મહાભાષ્ય કે તેથી પૂર્વતર પ્રમાણને આધારે ભટ્ટોજી દીક્ષિતે ઘટાવેલા અર્થનુ સમર્થન ન થાય અને એ અર્થ સંપ્રદાયસિદ્ધ છે હેવુ સ્થાપિત ન થાય તો જ મહાભાષ્યમા આ સૂત્રનો લેશ પણ પરામર્શ નથી એટલે એ તો કોઈએ પ્રકારે પાડી સકે તેમ નથી

હવે આપણે ત્રૈકૂટકો તરફ દૃષ્ટિ કરીશું. તેઓ પુરાણમાં વર્ણવેલા આભીર રાજાઓની એક શાખા હોય હેવો સંભવ છે. મધ્યમ ક્ષત્રપો-

ત્રૈકૂટકો

ના સમયની લગભગ એટલે આશરે ઇ૦ સ૦ ૨૫૦માં, અને ક્ષત્રપની અવનતિ જે ઇ. સ. ૩૦૦માં શરૂ થઈ તે પછી, એ લોકોની સત્તા જામી હતી. સંભવ છે કે ક્ષત્રપોના સામ્રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરવામાં હેમના જૂના પડોશી અને પ્રતિસ્પર્ધી, ત્રૈકૂટ લોકો જ કારણભૂત હતા. ઇ૦ સ૦ ૪૫૫–૬ ની લગભગમાં ત્રૈકૂટકો હૈહય નામથી સમૃદ્ધિશિખરે પ્હોંચ્યા; ત્રિકૂટ નગરમાં (ઘણું કરીને પૂના જિલ્લામાં હાલ જુન્નર કહેવાયછે તે નગરમાં) તેઓએ એક શાખા સ્થાપી, અને ઇ. સ. ૪૧૦ (ક્ષત્રપોની અન્તવેળા) અને ઇ. સ. ૫૦૦ (ચાલુક્યોની ઉદયવેળા) વચ્ચેના સમય દરમ્યાન મુંબાઈ પ્રાન્તમાંના દક્ષિણ દેશ અને દક્ષિણ ગુજરાતપર અધિકાર ભોગવ્યો.

પરંતુ એ અસર દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ રહી. કારણ કે લગભગ તે જ સમયે (ઇ. સ. ૪૧૦ થી ઇ. સ. ૪૭૦ સૂધી) ગુજરાતના મુખ્ય ભાગ ઉપર અને કાઠીવાવાડ ને કચ્છપર ગુપ્તલોકોની સત્તા પ્રસરી હતી. આ ગુપ્તવંશના ચંદ્રગુપ્ત **બીજાએ** (ઇ. સ. ૩૬૯–૪૧૫) ગુજરાત દેશ ઇ. સ. ૪૧૦ માં જીત્યો, કુમારગુપ્તે (ઇ. સ. ૪૧૬–૪૫૮) ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ પર રાજ્ય કર્યું અને સ્કન્દગુપ્તે (ઇ. સ. ૪૫૪—૪૭૦) એ બે ઉપરાંત કચ્છને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો.

આ ગુપ્તસત્તાનો પરાભવ કરનાર તોરમાણ અને હેનો પુત્ર મિહિરકુલ (રાજ્યાભિષેક વર્ષ ઇ. સ. ૫૧૨) હતા; તેઓ પોતે શ્વેત-

શ્વેત હૂણ

હૂણ ન્હોતા પણ ચીન દેશના લેખોમાં ચુઆન–ચુવાન તરીકે વર્ણવેલી જાતિના હતા, પરંતુ શ્વેતહૂણોની સાથે ભારતવર્ષ ઉપરની ચઢાઈમાં જોડાયા હોય એમ જણાયછે. ઈરાનીઓ અને તાતારલોકના સંયુક્ત હુમલાઓ વચ્ચે કચડાઈને શ્વેતહૂણની સત્તા નષ્ટ થઈ.

ગુપ્તરાજ્ય પછી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનું આધિપત્ય વસ્તુતઃ ભોગવનારા વલભી રાજાઓ હતા (ઇ. સ. ૫૦૯ થી ૭૬૬);

વલભીવંશ

એ નામ હેમને તેઓની રાજધાની વલભીપરથી આપવામાં આવ્યું હતુ. વલભી રાજાઓના તામ્રપટ્ટપરના દાનલેખ સંસ્કૃતમાં લખાયેલાછે, જો કે દેશમાં એ ભાષા પ્રચલિત ન્હોતી એ તો નિઃસંશય છે. આ દાનલેખોમાં આવતા અધિકારીઓના आयुक्तक,

नियुक्तक, महत्तर ઇત્યાદિ નામો, અને દેશની ભાગવ્યવસ્થામાંના विषय, आहार, पथक, स्थली ઇત્યાદિક શબ્દો લક્ષ ખેંચે હેવા છે [૫]

પ્હેલો વલભી રાજા ભટાર્ક હતો, એ કઈ જાતિનો હતો તે ચોક્કસ જણાયું નથી ગેઝેટીઅરનો લેખક અનુમાન કરેછે કે એ ગુર્જર હતો, પરતુ એ ખરેખર અનિશ્ચિત છે, અને એ અનુમાન પ્રબલ પ્રમાણોપર નથી બધાયું પરતુ એ વિદેશીય હતો હેમા શકાને અવકાશ નથી

સિંધની રાજધાની મન્સુરાના[૬] આરબ રાજાએ ઇ સ ૭૫૦ થી ૭૭૦ વચ્ચેના સમયમા વલભી સત્તાનો અત આણ્યો

ઇ સ. ૬૬૬ થી ૭૪૦ સુધીના સમય દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતપર દાક્ષિણાત્ય ચાલુક્યોની સત્તા પ્રવર્તતી હતી હેવી માહિતી મળેછે કે એ સમયે ભરચમાં ન્હાનું ગુર્જરરાજ્ય હતું, જે'નો પ્રથમ રાજા, મળેલી માહિતી પ્રમાણે, પ્હેલો દદ્દ હતો આ રાજાઓ સ્વતત્ર ન્હોતા પરતુ ખડિયા હતા, ઘણે ભાગે પ્રારભમા વલભીવશની સત્તા નીચે અને પાછળથી દાક્ષિણાસ ચાલુક્યો નીચે. આ ગુર્જર રાજ્યનો વિષયવિસ્તાર મહીનદીથી નર્મદાનદી પર્યંત હતો, જો કે વખતે વખતે તેઓની સત્તા ઉત્તરમાં ખેડા સૂધી અને દક્ષિણમાં તાપી નદી સૂધી પ્રસરી હતી રાષ્ટ્રકૂટ સમય દરમ્યાન ગુર્જરોનો નિર્દેશ થયેલોછે તે આ ભરુચના ગુર્જરોને નહિ પણ ભિનમાલના ગુર્જરોને અથવા, રા દેવદત્ત ભાણ્ડારકરના પ્રમાણસિદ્ધ મત પ્રમાણે, મહોદયના એટલે કનોજના ગુર્જરોને લાગૂ પડેછે ત્રીજા દદ્દના સમયમા (ઇ સ ૬૭૫–૭૦૦) ભરુચના ગુર્જરોએ ગુર્જર નામ તજી દીધુ ગુર્જરો વિશે નિરાળી અને સપૂર્ણતર ચર્ચા હું આગળ ઉપર આપીશ, અને અહિંયાં માત્ર આટલું જ કહીશ કે ભરુચના ગુર્જરવશનો નાશ કા તો આરબોએ કે ગુજરાતના રાષ્ટ્ર

ભરુચના ગુર્જરો

[૫] आयुक्तक અને नियुक्तक શબ્દોનો અર્થ "નીમાએલો" થાયછે, એટલે સ્પષ્ટ છે કે એ મુખ્ય અધિકારીઓના નામ હશે महत्तर (અથવા વડો) એટલે ગામનો મુખી (હાલ સિંધમાં વપરાતો વડેરો શબ્દ સરખાવો) विषय–મ્હોટામા મ્હોટા પ્રાંતિક વિભાગ, હાલના (કમિશનર નીચે છે હેવા) વિભાગને મળતો आहार–જિલ્લો पथक–ઉપવિભાગ, स्थली–અલ્પ વિભાગ

[૬] મૂળ બ્રાહ્મણાબાદ, અથવા કેટલાક લેખકો પ્રમાણે, બ્રાહ્મણાબાદના સ્થળથી બે 'પરસગ', એટલે ૬ માઇલ, દૂર આવેલું શહેર (Elliot's History of India, as told by its own Historians, Vol I, P 122 ઇલિયટકૃત ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ એ દેશના જ ઇતિહાસવેત્તાઓને આધારે, પુસ્તક ૧ પૃ ૧૨૨)

કૂટોએ કર્યો; અથવા તો, પરલોકવાસી એ. એમ. ટી. જેક્સનના અભિપ્રાય પ્રમાણે, તેઓ ચાલુક્યોને વશ થયા હોય.

રાષ્ટ્રકૂટોના ગુજરાત સાથેના સંબંધના ત્રણ સમયવિભાગ પાડી સકાયઃ—

રાષ્ટ્રકૂટો

(૧) પ્હેલો વિભાગ ૬૫ વર્ષનો, ઇ. સ. ૭૪૩ થી ૮૦૮ સુધીનો, જે દરમ્યાન ગુજરાતનો રાજ્યકર્તા દક્ષિણના મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટોને તાબે ર્‌હેતો;

(૨) બીજો વિભાગ ૮૦ વર્ષનો, ૮૦૮ થી ૮૮૮ પર્યંતનો, જે દરમ્યાન ગુજરાતની શાખા એકંદર સ્વતંત્ર રહી; અને

(૩) ત્રીજો વિભાગ ૮૬ વર્ષનો, ઈ. સ. ૮૮૮ થી ૯૭૪ સૂધીનો, જે દરમ્યાન દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ ફરીથી ગુજરાતપર પરભારી સત્તા ભોગવી હતી.

રાષ્ટ્રકૂટોના ઉદ્‌ભવવિષયે કેટલાંએક અનુમાનો રચાયાંછે, અને ઉત્તરના અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો એક જ હતા, કે અન્યોન્યસંબદ્ધ હતા, કે તદ્દન ભિન્ન હતા, એ પ્રશ્નનું પુરાતન સમયના અનેક અભ્યાસીઓએ વિદ્વત્તાપૂર્ણ પરિશીલન કર્યુંછે; અહિયાં એ સર્વની અંદર ઉંડા ઊતરવાની જરૂર નથી, પરંતુ એ સર્વ ચર્ચાઓનો એકંદર નિષ્કર્ષ આ છે, કે રાષ્ટ્રકૂટો કાં તો દાક્ષિણાત્ય અનાર્યો હતા અથવા તો વિદેશીય લોક હતા, અને પાછળથી બ્રાહ્મણત્વ પામી વ્યાપક રજપૂત શબ્દથી નિર્દિષ્ટ થવા લાગ્યા. તેઓના તામ્રપટ્ટપરના દાન–લેખોમાં લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય મુદ્દાઓ આ છે કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનો પ્રાચીનતમ લેખ શક ૬૬૯ એટલે ઇ. સ. ૭૪૭ નો છે, અને હેની રચનાશૈલી અને વર્ણાકૃતિ વલભી લેખ જેવી જ છે.

મૈત્રકો.

આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વગામી અંશમાં પ્રસંગતઃ તોરમાણ અને હેના પુત્ર મિહિરકુલનો ગુપ્ત સત્તાના ઉચ્છેદ કરનાર તરીકે નિર્દેશ કર્યો હતો. વલભીના તામ્રપટ્ટમાંના મૈત્રક લોકો આ બે યોદ્ધાઓની સાથે આવ્યા હોય એમ લાગેછે, અને મૈત્રકો શ્વેતહૂણથી અભિન્ન છે, એમ મનાયછે. વળી હેવું પણ મનાયછે કે આ મૈત્રકો તેજ મિહિર, મ્હેર, કે મેર,—જે મ્હેર કે મેરલોકો અદ્યાપિ કાઠિયાવાડમાં અવશિષ્ટ છે. એક વેળા આ શ્વેતહૂણો પર ઈરાનીઓની અસર પ્રબળ હતી; અને એ કારણથી ત્હેમનાં નામોમાં ફેરફાર થયો અને સૂર્યની ઉપાસના ત્હેમનામાં દાખલ થઈ. તેઓના આવવા પછી ભારતવર્ષમાં એ વિશિષ્ટ પ્રકારની સૂર્યપૂજાનો પ્રવેશ થયો. તેઓનો સમય ઇ. સ. ૪૭૦ થી ૫૦૦ સૂધીનો ગણાયછે.

ચાવડા

વલભીના નાશ પછી ગુજરાતના મ્હોટા ભાગપર રાજ્ય કરતા કોઈ વંશનો વિશ્વાસયોગ્ય લિખિત વૃત્તાન્ત મળતો નથી સર્વો ત્તમ રીતે વિશ્વાસપાત્ર અને ઇતિહાસસિદ્ધ માહિતી કોઈ વિશે હોય તો તે અણહિલપુરના ચાવડાઓ સબંધે છે તેઓ વિશે પણ, તેઓના પૂર્વ સમય સબંધે તો, સોલંકી (ચૌલુક્યો) અને વાઘેલાના ઇતિહાસોમાં જૈન લેખકોએ કવચિત્ કવચિત્ કરેલા ઉલ્લેખ ઉપરાંત કાંઈએ મળતું નથી ચાવડાઓની સત્તાનો સમય ઇ સ. ૭૨૦ થી ૯૫૬ સુધીનો છે ગુજરાત અને કચ્છની મધ્યમાં (વઢિઆરમાં) આવેલા પંચાસરના ન્હાનકડા ચાવડા સંસ્થાનથી એ સત્તાનો આરંભ થયો અણહિલપુરના[૭] સ્થાપનાર વનરાજના રાજ્યાભિષેકની તિથિથી હેની અભિવૃદ્ધિના વર્ષો ગણાયછે

આ ચાવડાઓની ગણના કઈ માનવજાતિમાં થઈ સકે ? ગેઝેટીઅરમાં[૮] કહ્યુછે કે તેઓ ગુર્જરો હતા પરંતુ એ મતના આધારભૂત પ્રમાણો બલહીન છે, જ્યહારે ચાવડાઓ ગુર્જરોથી ભિન્ન હતા એ દર્શાવવા માટે પ્રબળ પ્રમાણો છે ગેઝેટીઅરમાં લખનાર લેખકના મતને આધાર આટલો જ છે કે વ્યાઘ્રમુખ રાજા, જેને એ ચાપવંશનો ગણેછે, ત્હેના આશ્રય નીચે ભિન્નમાલ સ્થળે ઇ સ. ૬૨૮ માં જ્યોતિર્વિદ્ બ્રહ્મગુપ્તે સિદ્ધાંત નામનો ગ્રન્થ રચ્યો હેવો એક અતિપરોક્ષ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થાયછે જે ઉલ્લેખવિષયે પણ માનાન્તરની અપેક્ષા રહેછે ચાપ લોકો, એટલે ચાવડાઓ, ગુર્જર હતા હેવો નિ સંશય નિર્ણય કરવા માટે આ સાધન પર્યાપ્ત નથી, કારણ કે ગેઝેટીઅરવાળો લેખક માત્ર અનુમાન કરેછે કે આ વ્યાઘ્રમુખ તે જ પુલકેશી બીજાએ વશ કરેલો ગુર્જર રાજા હશે હેના મતનો બીજો આધાર એ લાગેછે કે અણહિલવાડના ચાવડાઓ ભિન્નમાલના ગુર્જરના માંડલિક-ખંડિયા-રાજાઓ હતા આ પણ એટલું જ બલહીન પ્રમાણ છે, ઉલટું એમ કહી સકાય કે તેઓ માંડલિક સામન્તો હોય તો મંડલના અધિરાજના જ કુળના ન હોય અન્ય પક્ષે,

૭ આ શહેરના સ્થળની પસંદગીને લગતી એક વાત કહેવામાં આવેછે, કે એ જગ્યાએ એક સસલું પોતાની પાછળ પડેલા શિકારી કુતરાની સામે થયું હતું એથી એ ભૂમિને અત્યન્ત બળવાન અને ધૈર્યવાન પુરુષોને ઉપજાવનારી માનીને એક ભરવાડે વનરાજને બતાવી હતી પરંતુ આ એક દંતકથા છે અને હેવી જ બીજા શહેરો વિશે પણ કહેવામાં આવેછે, અમદાવાદ અને કાનડી-દખ્ખણમાં ઇ સ ના ૧૪ મા સૈકામાં સ્થપાએલા પુરાણા વિજયનગર વિશે પણ હેવી જ દંતકથાઓ સંભળાયછે

૮ Bombay Gazetteer-મુંબાઈ ઇલાકાનું ગેઝેટીઅર પુસ્તક ૧ વિભાગ ૧ પૃ ૪૬૭

ચાવડાઓ ગુર્જરોથી ભિન્ન હતા હેવું સિદ્ધ કરવાને સબળ કારણો રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાણ્ડારકરે પોતાના ગુર્જરો[૯] વિશેના લેખમાં દર્શાવ્યાંછે; એ પક્ષ સ્વીકારવામાં તેઓ ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી જનાશ્રયના (ઈ. સ. ૭૩૮-૯) એક દાનપત્રપર આધાર રાખેછે, જેમાં તાજિક સૈન્યે કયા કયા લોકોના દેશપર ચઢાઇ કરી એ વર્ણનપ્રસંગે ચાવોટક અને ગુર્જર લોકોનો નિર્દેશ કર્યોછે. આ પ્રમાણે હેમાં ચાવડાઓ અને ગુર્જરોનાં રાષ્ટ્રોનો પૃથક્ નિર્દેશ થયોછે.[૧૦] રા. દેવદત્ત ભાણ્ડારકરના મતનાં આધારભૂત અન્ય કારણોની પરિગણના કરવાની મ્હને આવશ્યકતા લાગતી નથી. પરંતુ ચાવડાઓનું અદ્યાપિ ગુર્જરો સાથે તાદાત્મ્ય પ્રતિપાદિત થઈ સકે એમ નથી હેવું માનવાને આપણને હવે પૂરતાં પ્રમાણો છે.

ચાલુક્યો.

ચાવડાઓ પછી તરત જ ચાલુક્યો અથવા સોલંકીઓ આવ્યા. (ઇ. સ. ૯૬૪-૧૨૪૨) તેઓના સમયમાં જે જૈનોએ દેશભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું, અને જેઓ એ સાહિત્યવિષયક ઉદ્યોગને પ્રવર્તિત રાખનારા, અને એ વખતની દેશભાષામાં ગ્રન્થો લખી લખીને છેવટ હેને અર્વાચીન ગુજરાતીનું રૂપ અર્પનારા, અનેક જૈન પંડિતોના પૂર્વાચાર્યો હતા, ત્હેમની સાથેના અને જૈન ધર્મની સાથેના સંબંધને યોગે તથા તેઓના આશ્રયદાતા તરીકે ચાલુક્યો ગુજરાતી સાહિત્યના

---

૯ બો. બ્રા. રૉ. એ. સો. નું જર્નલ XXI, ૪૧૨ અને ત્હાર પછીનાં પૃષ્ઠો જુઓ: (ઇ. સ. ૧૯૦૨)

૧૦ અન્ય પ્રમાણો પૈકી આ જ ચાલુક્ય દાનલેખને અવલંબીને પરલોકગત **એ. એમ. ટી.** જેક્સને પણ આ જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો (મુંબાઈ ગેઝેટીઅર, પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠો ૪૬૫-૬). અને તે છતાં ૪૬૭ મે પૃષ્ઠે એ કહેછે કે ઉત્તરકાલીન ચાવડાઓ ગુર્જરમૂળમાંથી ઉદ્ભવ્યા હતા; ઉપર આપેલા વ્યાઘ્રમુખ વિશેના ઉલ્લેખને આધારે જ એ આ મત બાંધેછે. પરતુ એ પ્રસંગ ઇ. સ ૬૨૮ નો અને પુલકેશીનો દાનલેખ ઇ. સ. ૭૩૮-૯ નો છે. તો પછી પૂર્વતર ઉલ્લેખ ઉત્તરકાલીન ચાવડાને કેમ લાગે ? વળી એ જ ગેઝેટીઅરમાં "ચાવડા" પરના પ્રકરણને અતે ૧૫૫ મે પૃષ્ઠે **એ. એમ. ટી.** જેક્સને એક ખાસ સૂચના મૂકીછે, જેમાં ચાવડાઓ ગુર્જરવંશીય હતા એ પક્ષ તરફ સ્પષ્ટ વલણ દર્શાવેછે

મુંબાઇ ગેઝેટીઅર પુ. ૧ ભાગ ૧ ને ૫ મે પૃષ્ઠે નીચેની ટિપ્પણીમાં કહ્યુછે કે 'કેટલાએક લેખોમાં ચાવડા અને સોલંકી બનેને ગુર્જરરાજાઓ તરીકે વર્ણવ્યાછે; અને એ વિશે નીચે પ્રમાણે ટીકા કરીછે, "આ વંશમાંનો અન્યતર, કે ઉભય, ગુર્જરપ્રભવ હોય કે નહિં એ શંકાપાત્ર છે." વળી વિશેષ કહ્યુંછે કે "ગુર્જરરાજા" એ વ્યપદેશનો ગુર્જર દેશપર રાજ્ય કરતા રાજા એથી અધિક કાંઈ પણ અર્થ નહિં હોય.'

ઇતિહાસમાં મ્હોટો ભાગ ભજવેછે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળનો નામનિર્દેશ કરવાની સાથે જ વિદ્યા અને સાહિત્યના બે મહાન્ પરિપાલકોનું ચિત્ર આપણી સમક્ષ ખડું થાયછે, ત્હેમની સાથે તત્ક્ષણે જ હેમચન્દ્રનું નામ અને મૂર્તિ પ્રકટ થાયછે, કે જે પોતાના વિશાળ અને સઘન પાણ્ડિત્ય અને સાહિત્ય વિષયક ઉત્સાહશક્તિ અને કાર્યવિસ્તારને કારણે સાહિત્યના ઇતિહાસમા એક મહાપ્રતાપ અપ્રતિમ પાત્ર રૂપે પ્રકાશી રહ્યેછે પંડિતોની લેખભાષા સસ્કૃત ભાષામા હેણે ગ્રન્થો લખ્યા રચ્યાછે, તેમ જ અપભ્રંશમાં પણ હેણે અનેકાનેક ગ્રન્થો લખ્યાછે હેના સમયમા દેશમાં કઈ ભાષાનો પ્રચાર હતો એ પ્રશ્નની ચર્ચા આપણે આગળ ઉપર કરીશુ, અત્યારે તો આપણે મુખ્યત એ વિચારવાનું છે કે માનવ જાતિયોના વર્ગીકરણમા ચૌલુકયોને ક્યહાં સ્થાન મળેછે, તેઓ કોણ હતા ? આ વિષયપર મુબાઇ ગેઝેટીઅર આપણને લેશપણ જ્ઞાન આપી સકતું નથી હેમાં કહ્યુછે કે "આ કુળનું મૂળ અધિષ્ઠાન કયું હતું એ ખોળી કાઢવાને, અથવા તો તેઓ ક્યહાંથી અને ક્યહારે ગુજરાતમા આવ્યા એ બતાવવાને, કાંઈપણ સાધન મળતા નથી "[૧૧] હેમા માત્ર આટલું કહ્યુછે કે (ચૌલુકયોના) દક્ષિણના અને ગુજરાતના વરો એક જ સઘની શાખાઓ હતી[૧૧] પરતુ હેમા એક નિર્દેશ ઉમેર્યો-છે જે આપણને અન્વેષણની દિશા દર્શાવી આપેછે હેમા હેતુ કહ્યુછે કે "ડૉ બ્યુલર માનેછે તે પ્રમાણે સભવ હેવો છે કે મૂલરાજના પૂર્વજો ઉત્તર માથી આવ્યા હતા" અને એ સત્ય છે એક સમર્થ લેખમા[૧૨] ડૉ બ્યુલરે દર્શાવ્યુછે કે પ્હેલો ચૌલુકય રાજા મૂળરાજ, કાન્યકુબ્જ (કનૌજ)ના એક રાજાનો પુત્ર હતો, જે રાજાએ પોતાના પૈતૃક રાજ્યના અગભૂત ગુજરાતને ફરીથી જીત્યો દક્ષિણ ચૌલુકયોની રાજધાની તે જ કલ્યાણકટક (કનૌજના રાજાઓની રાજધાની) હેવુ તાદાત્મ્ય સિદ્ધ કરનારા ફ્રોબ્સ, એલ્ફિન્સ્ટન અને અન્ય પુરુષોની ભૂલ શા કારણથી હતી એ પણ ત્હેણે દર્શાવ્યુછે ડૉ બ્યુલરના આ મતનું રા દેવદત્ત ભાણ્ડારકરના ગુર્જરોપરના લેખમાં બલવત્ સમર્થન થયુંછે ત્હાં ડૉ બ્યુલરથી એક પગલુ આગળ વધીને એ કલ્યાણકટક અને કનૌજનું તાદામ્ય પણ સિદ્ધ કરેછે તે ઉપરાત એ લેખમા એ દર્શાવેછે કે કનૌજ એ સમયે એક પ્રબળ ગુર્જર રાજ્યની રાજધાની હતું, અને ચાલુકયો ગુર્જર અન્વયના હતા

---

૧૧ મુબાઇ ગેઝેટીઅર, પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૧૫૬

૧૨ The Indian Antiquary, VI, 180 ff

ગુર્જરો; ગુજરાત: એ નામ ક્યહારે પ્રાપ્ત થયું ?

અહિયાં આપણે ગુર્જરો વિશે અન્વેષણ કરવા જરા અટકીશું, અને તેઓને વિશે આપણે કેટલું જાણિયેછિયે તે જોઈશું. કારણ કે તેઓએ જ અત્યારે ગુજરાત નામે ઓળખાતા પ્રદેશને એ નામ અર્પ્યુંછે, અને દેશના નામપરથી જ ત્યહાંની ભાષાનું કાલક્રમે ગુજરાતી હેવું નામ પડયું. પરંતુ ગુર્જરો વિશે કાંઈ પણ કહેવા પ્હેલાં ગુજરાત એ નામ દેશને ક્યહારે પ્રાપ્ત થયું તે તપાશિયે. ભરતખંડના ભાષાવિષયક સમગ્રદર્શનમાં[૧૩] સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સન કહેછે કે ચાવડાઓના આધિપત્ય દરમ્યાન ગુજરાતને એ નામની પ્રાપ્તિ થઈ. આમ કહેવામાં હેણે પ્રમાણ તરીકે મુંબઈ ગેઝેટીઅરના પુસ્તક ૧ ભાગ ૧ પૃષ્ઠ ૫ માની ટિપ્પણીને સ્વીકારેલી છે. પરંતુ ગેઝેટીઅરમાં કરેલી એ ઉક્તિને માટે આપણને કાંઈ પણ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી. અદ્યપર્યંત ચાવડાઓ સંબંધે કોઇપણ લેખ પ્રકાશિત થયા નથી અને તે વિશે જે કાંઈ ઉલ્લેખ જાણવામાં છે ત્હેની આ વિષયમાં કાંઈ ઉપયોગિતા નથી. ગુજરાત નામ વિશેની બીજી પણ ન્હાની સરખી ભૂલ સુધારવા જેવી છે. મુંબાઈ ગેઝેટીઅર એ નામને गुर्जर-रत्त (પ્રાકૃત) અને गुर्जरराष्ट्र (સંસ્કૃત) હેમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલું માનેછે. આ એક ચોખ્ખી ભૂલ છે અને હેનું મૂળ ઘણે ભાગે સુરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્ર નામો સાથે સામ્યનો ભાસ થવામાં રહેલું છે. બીજી પણ ખોટી વ્યુત્પત્તિ એ જ ગેઝેટીઅરમાં (૮૫ મે પૃષ્ઠે) આપેલી મળી આવે-છે, गुर्जररात्र માંથી. આ નામો, गुर्जरराष्ट्र અને गुर्जररात्र (જેમાંનું બીજું તો તદ્દન કલ્પનામૂલક અને અર્થહીન છે તે), કોઈ પણ ગ્રન્થ કે લેખમાં નજરે પડતાં નથી. ઉલટું, વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ[૧૪] અને રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાણ્ડારકરે[૧૫] દર્શાવ્યા પ્રમાણે गुर्जरत्रा નામ કેટલાએક જૂના ગ્રન્થોમાં અને લેખોમાં मण्डल ના એટલે કે પ્રાન્તના નામ તરીકે આપેલું છે; ગુર્જરમંડલ કે ગુર્જરદેશ એ નામ પણ પ્રચલિત હતાં. गुर्जरत्रा શબ્દ-માંથી गुजरात નામની વ્યુત્પત્તિ વાગ્વ્યાપારના નિયમો પ્રમાણે જ સહજ થઈ સકેછે. गुर्जरराष्ट्र માંથી તો गुजराठ રૂપ નીકળે; અને ઘણા મરાઠી બ્રાહ્મણો ગુજરાતને ‘ગુજરાથ’ અને ગુજરાતીને ‘ગુજરાથી’ કહેવાના પ્રમાદને વળગી રહેછે તે માત્ર ત્હેમના ‘મરાઠા’ અને ‘મરાઠી,’ નામોના પરિચયનું પરિણામ છે. गुर्जरत्रा જ મૂળશબ્દ હોવો જોઇયે એ પક્ષનું સમર્થન

૧૩ પુસ્તક IX ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૩૨૩ મું.

૧૪ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૬૯.

૧૫ “ગુર્જરો,” બો. બ્રા. રૉ. એ. સો. નું જર્નલ, પૃષ્ઠ ૪૧૩ આદિક (ઇ. સ. ૧૯૦૨)

કરનારું અન્ય સાધન એ છે કે ગાડી ગુજરાત જેવી ઉક્તિયોમાં અદ્યાપિ મૂળશબ્દનું સ્ત્રીલિંગ જળવાઈ રહ્યુંછે, અને હેવો જ સ્ત્રીલિંગનો પ્રયોગ પદ્મનાભના (વિ સ ૧૫૧૨ મા રચાયેલા) कान्हडदे प्रबन्ध જેવા પુરાણા ગ્રન્થોમાં મળી આવેછે

पूछइ वात पातसाह हसी। गूजराति ते क्हीइ किसी॥ (ખડ ૧, કડી ૨૧)

'ગુર્જરો' વિશે લેખમાં રા દેવદત્ત ભાણ્ડારકર કહેછે કે પ્રથમ તો રજપૂતાનાનો એક ભાગ જ ગુજરાત કહેવાતો અને કાલક્રમે વધીને એ ભાગ પ્રબળ અને વિશાળ રાજ્યનું રૂપ પામ્યો અને કનોજ ત્હેની રાજધાની બન્યું, મહોદય વશનો (ઇ સ ૯૧૪ ના દાનપટ્ટમાં અને ૯૧૭ ના લેખમા નિર્દિષ્ટ) મહીપાલ આ પ્રદેશ પર રાજ્ય કરતો ગુર્જર રાજા હતો અને હેની સત્તા એક સમયે કાઠિયાવાડપર વિસ્તરી હતી (જો કે ત્હાર સુધી હેણે ગુજરાતમા પ્રવેશ ન્હોતો કર્યો), મહીપાલના સમયની પૂર્વે પણ ગુર્જર રાજ્યો હોવાની હકીકત લખાઈછે અને ત્હેમની સત્તા રજપૂતાનાપર પણ હતી, અને યુઆન ચુઆંગના સમયમાં એક બળવાન્ ગુર્જર રાજ્ય હતું જેની રાજધાની ભિલ્લમાલ કે ભિનમાલમા હતી, ગુર્જરવશ શકજાતિમાંથી નીકળ્યો હતો અને ગુર્જરો ભરતખડમાં પ્હેલવ્હેલા ઇ સ ના છઠ્ઠા સૈકાના આરભમા આવ્યા, અને ઇ સ ના દશમા અને અગ્યારમા સૈકામાં ચૌલુક્યોની સત્તા ગુજરાતમા જામી ત્હાર પછી ગુર્જરો આજના ગુજરાતમા પ્હેલવ્હેના આવ્યા અને એ દેશનું ગુર્જરત્રા નામ પડ્યુ (જે મૂળ રજપૂતાનાના એક પ્રદેશનું નામ હતું), ગુજરાતનું મૂળ નામ લાટ હતું અને ચૌલુક્યોના સમયમા પણ કેટલોએક વખત દક્ષિણગુજરાત લાટ કહેવાતો અનેક દિશામા બહુ પરિશ્રમથી શોધખોળ કર્યા પછી જ ગ દેવદત્ત ભાણ્ડારકર પૂર્વગત નિર્ણયોપર આવ્યાછે[૧૬] હેણે, અહિંયા આપી સકાય નહિ એટલી, સખ્યાબધ, દલીલો આપીછે ત્હેમાની એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે હેવી છે (ઇ સ. ૯૧૬ માં) અબુ ઝૈદ અને (ઇ સ ૯૪૩ મા) અલ માસુદીએ કરેલા જુઝ્રના રાજાના, અને જુઝ્ર સામ્રાજ્યના સ્થાનભૂત દેશરૂપે કનોજના, ઉલ્લેખ વિગેની એ દલીલ છે, એ ઉલ્લેખો મુબાઈ ગેઝેટીઅરના

૧૬ અહિંયા નોંધવુ ઘટે કે યુઆન ચુઆંગનુ પિ-લો-મો-લો એ જ ભિનમાલ એ વિગેની (ગુર્જરોપરના લેખમાં દર્શાવેલી) પોતાની શકા રા. દેવદત્ત ભાણ્ડારકરે ખેંચી લીધીછે, અને એ એમ ટી જૅક્સને પ્રતિપાદિત કરેલુ તાદાત્મ્ય સ્વીકાર્યુંછે (પરરૂકાનાગી એ એમ ટી જૅક્સન વિષે તો ૧૯૧૧ ના જાનુઆ ના ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરીમાનો હેમનો લેખ જુવો)

પુસ્તક ૧ ભાગ ૧ (પૃષ્ઠો ૫૨૬–૭ અને ૫૧૯) માંથી ઉતારેલા છે. અને જુઝ્ર એ ગુજર હેવો સર્વનો યથાર્થ અભિપ્રાય છે. આ સંબંધે અત્યાર સુધી કાંઈ સ્પષ્ટીકરણ કરવું બાકી હોય તો તે, હું જાણુંછું ત્હાં સુધી, એ શબ્દનું અંગભૂત ન્હાનુંશું વાગ્વ્યાપારનું તત્ત્વ છેઃ–'ગ' ને સ્થાને આવેલો 'જ'. હેનું કારણ આ હોઈ સકે કે યમન આરબો અદ્યપર્યન્ત જીમ વર્ણનો ઉચ્ચાર ગીમ કરેછે અને એ વર્ણવાળા પ્રત્યેક શબ્દમાં પણ તેઓ જ ને સ્થાને ગ બોલેછે, મિસર દેશના અને અન્ય આરબો હેનો ઉચ્ચાર જ કરેછે.[૧૭] આથી કદાચ પૂર્વનિર્દિષ્ટ આરબ લેખકો જીમ નો ઉચ્ચાર ગ કરતા હોય એટલે ત્હેમણે સ્વાભાવિક રીતે ગુઝ્ર નામ લખવામાં જીમ વાપર્યો હોય અને ભાષાન્તરમાં અન્ય લિપિમાં ઉતારવામાં એ નામ સ્વાભાવિક સમજફેરથી જુઝ્ર રૂપે લખાયું હોય તો અસંભવિત નથીઃ અંગ્રેજીમાં પણ "G" વર્ણના જ અને ગ બે ઉચ્ચાર થાયછે એ સૌ જાણે છેઃ જેમ કે Gin(જિન) અને Gun (ગન).[૧૮]

રા. દેવદત્ત રા. ભાણ્ડારકર કહેછે કે એઓનો ગુર્જરો વિશેનો લેખ, મુંબાઇ ગેઝેટીઅર પુસ્તક ૧ ભાગ ૧ ના પરિશિષ્ટ ૩ જામાં "ભિન્માલ" વિશેના લેખના ઐતિહાસિક અંશ રૂપે આપેલા એ. એમ. ટી. જૅકસનના ગુર્જરોપરના સમર્થ અને બહુમૂલ્ય લેખની એક પ્રકારની પૂરવણી છે. તેથી

---

૧૭ આ માહિતી માટે હું ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસમાના મ્હારા એક મિત્રને આભારી છુ; હેમણે આરબોની સાથે રહીને આ નિરૂપણ કર્યુંછે.

૧૮ અંગ્રેજીમાં G ના ઉચ્ચારવૈવિધ્યને લગતા મુખ્ય મુખ્ય નિયમો મરેની ડિક્શનરીમાં આપ્યાછે, એ નિયમોને સંક્ષેપમાં આપુંછુઃ–

નીચેના પ્રસંગોએ G, નો hard એટલે કઠોર કહેવાતો ઉચ્ચાર થાયછેઃ–

(૧) શબ્દને અંતે;

(૨) વ્યજનની અથવા a, o, u, ની પૂર્વે (gaol, gaoler અપવાદ છે), અને

(૩) ટ્યુટૉનિકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોમાં e અને i ની પૂર્વે, જેમ કે give get; તેમ જ

(૪) હિબ્રૂ વિશેષ નામોમાં, જેમ કે Gedaliah, Gideon; હિબ્રૂમાંનું આ વલણ યમન આરબોના જીમના ગીમ ઉચ્ચાર સાથે સગપણ ધરાવતુ જણાયછે

લૅટિન કે રોમાનિક પ્રભવના શબ્દોમા G નો e, i, y ની પૂર્વે "મૃદુ" ઉચ્ચાર થાયછે; અને ગમે તે પ્રભવના શબ્દોમાં પદની અંતે એ ઉચ્ચાર દર્શાવવા હમેશાં dge કે ge મૂકાયછે, J વર્ણનો એ સ્થાને પ્રયોગ થતો જ નથી. (જેમ્સ એ. એચ. મરે. એલ. એલ ડી અને હેન્રી બ્રૅડલી. બી. એ. કૃત ન્યૂ ઈંગ્લિશ ડિક્શનરીમાં G જુઓ)

એ અંશમાં સ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાન્તોના ટૂંક તારણની અહિંયાં નોંધ આપવા થી લાભ થશે એ સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે છે

(ક) ભરતખંડમાં ગુર્જરો ઇ સ ના ૫ મા સૈકામાં આવ્યા

(ખ) છઠ્ઠા સૈકાના અન્તમાં (ઇ સ ૫૮૫ માં) તેઓએ અર્વાચીન ગુજરાત અને ભરુચ જીતીને વલભીઓને (ઇ સ ૫૦૯-૭૬૬ મા) પોતાનું આધિપત્ય સ્વીકારવાની ફરજ પાડી

(ગ) ભિનમાલ (શ્રીમાલ) લાંબો વખત ઉત્તર ગુર્જરવંશની મુખ્ય શાખાની રાજધાની રહ્યું,

(ઘ) ગુર્જરો દક્ષિણમાં પોતે જીતેલો પ્રદેશ લાંબાકાળ સુધી જાળવી શક્યા નહિં, હ્યુએન ત્સાંગના સમયમાં ખેડા અને વડનગર (આનંદપુર) બંનેપર માલવાનું સ્વામિત્વ હતું, અને ભરુચના રાજાઓ ઘણું કરીને ચાલુક્યોને વશ હતા,

(ङ) ગુર્જરોને (આરબના આક્રમણો વેઠયા પછી) એક નવા શત્રુની, રાષ્ટ્રકૂટોની, સમુખ ટકવું પડયું જેઓએ દક્ષિણમાં ચાલુક્યને દબાવી દઈ ઉત્તર તરફ દૃષ્ટિ કરી

(ચ) ભીમસેનના રાજ્યસમયમાં આશરે ઇ સ ૯૫૪ માં ભિન્માલ ને, રાજધાની રૂપે, તજવામાં આવ્યું, તે વખતે ૧૮૦૦૦ ગુર્જરોએ ભિન્માલમાંથી નિષ્ક્રમણ કર્યું,[૧૯]

---

૧૮ પદ્મનાભના કાન્હડદે પ્રબન્ધ પરથી જણાય છે કે ઇ સ ૧૩૧૧ ને આશરે ચહુઆણ્ક આધિપત્ય નીચે ભિન્નમાલ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોનું સમૃદ્ધિમાન સ્થાનક હતું એ મહાકાવ્ય રચાયું વિ સ ૧૫૧૨ મા એટલે કે, અંતમા (ખંડ ૪, ૩૦૭) કવિ પોતે કહે છે તે પ્રમાણે, જાલોરની પડતી પછી ૧૪૫ વર્ષે અને કવિ કહે છે (ખંડ ૩ ને કડી ૨૨ આદિકમાં) કે જાલોરપરની ચઢાઇ દરમ્યાન અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના મુસલમાન સૈન્યે ભિન્નમાલને લૂંટ્યું હતું અને બાળ્યું હતું આ પરથી ભિન્નમાલના આક્રમણનું વર્ષ વિ સ ૧૩૬૭ એટલે ઇ સ ૧૩૧૧ આવે, (વિ સ ૧૫૧૨-૧૪૫=વિ સ ૧૩૬૭) આ બાબતથી મિ૦ જૅક્સને સ્થાપેલા નિર્ણયને બાધ નથી આવતો એથી ઉલટું એમ જણાય છે કે ગુર્જરમંડળનું ચક્રવર્તિપદ ભિન્નમાલથી અણહિલવાડ ખસ્યું ત્યારપછી પણ સૈકાઓ સુધી ભિન્નમાલ શહેર સમૃદ્ધ રહ્યું

૧૯ ભિન્નમાલની સમૃદ્ધિ અને પવિત્રતાનું વર્ણન આપતાં પદ્મનાભ કવિ કાન્હડદે પ્રબન્ધના (૪-૨૫) કહે છે વળી કડી ૨૯ મા કહે છે કે ભિન્નમાલ સંચાર્યું, ઘણા શ્રીમાળીઓ ભિન્નમાલમાં વસતા હતા

૨૦ આ જૂના અણહિલવાડ પાટણના આક્રમણનો સમય ઇ સ ૧૩૦૪ ટાંકી શકાય છે, કારણ કે પાટણ જીત્યા પછી અને સોમનાથ મંદિર ભ્રષ્ટ કર્યા પછી પાછા વળતાં મુસલમાન સૈન્યે ઇ સ ૧૩૧૧ માં જાલોર લીધું હતું તે વર્ષ માટે મતભેદ નથી

(ઝ) આ પરિત્યાગનું મુખ્ય પરિણામ એ આવ્યું કે ચક્રસમ્રાટ્નું સ્થાન ભિન્માલથી અણહીલવાડ સંક્રાન્ત થયું; ત્યહાંનો પ્હેલો ચાલુક્ય રાજા મૂળરાજ હતો (ઇ. સ. ૯૬૧-૯૯૬); અને

(જ) ગુર્જર કે ભિન્માલ રાજ્યના કેટલાએક ભાગ પડી ગયા, જેમાં સાંભરના ચૌહાણો, માલવાના પરમાર અને અણહિલવાડના સોલંકી એ ત્રણ મુખ્ય હતા.

આ ઉપરથી જણાશે કે રા. દેવદત્ત રા. ભાણ્ડારકરના નિર્ણયો અને એ. એમ. ટી. જૅકસનના નિર્ણયોનું પરસ્પર સંગ્રથન કરીને એક સુઘટિત સમગ્ર વૃત્તાન્ત ગોઠવી સકાય એમ છે.

એ ઉપરાંત એ. એમ. ટી. જૅકસન મત દર્શાવેછે (મુંબાઇ ગેઝેટીઅર પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૪૬૫) કે શિલાલેખોમાં અને ઐતિહાસિક ગ્રન્થોમાં ગુર્જરોના જે સંખ્યાબંધ નિર્દેશ થયેલાછે તે અણહિલવાડના ચાલુક્યો કે સોલંકીઓ (ઇ. સ. ૭૪૦-૯૪૨) વિશે છે અથવા તો ત્હેમના અનુગામી વાઘેલાઓ (ઇ. સ. ૧૨૧૯-૧૩૦૪) વિશે છે; દશમા સૈકા પછીના લેખોમાં ગુર્જરોનો નિર્દેશ હોય તે પરથી પણ હેવું માની ન લેવાય કે એ ગુર્જરો તે અણહિવાલડના ચાવડા કે ભરૂચના ગુર્જરો (ઇ. સ. ૫૦૮-૮૦૮) કે વલભીઓ (૫૦૯-૭૬૬) છે. હેવા મતોને અશ્રદ્ધેય ગણવા માટે હેણે બહુ સારાં કારણો દર્શાવ્યાછે. અહિયાં હું માત્ર ભરૂચના ગુર્જરો વિશેનાં કારણોની નોંધ લઇશ. સત્ય છે કે તેઓએ છેક સાતમા સૈકાના મધ્યમાં પોતાનો ગુર્જરપ્રભવ કબૂલ્યોછે. પરંતુ આ એકીકરણની વિરુદ્ધ પ્રબળ કારણો છે. ઇ. સ. ૬૩૪ (શક વર્ષ ૫૫૬) ના પોતાના ઐહોલ લેખમાં પુલકેશી બીજાએ ગુર્જરોનો લાટલોકોથી ભિન્ન તરીકે નિર્દેશ કર્યોછે, અને લાટલોકોના દેશમાં જ વસ્તુતઃ ભરૂચનો સમાવેશ હતો. હુએનત્સ્યાંગ (૬૪૦ ઇ. સ.) ભરૂચના રાજ્યને એ શહેરના નામથી જ વર્ણવેછે, ગુર્જર દેશ તરીકે નહિં. આરબ હુમલાઓના ઇતિહાસકારોએ આઠમા સૈકામાં બરૂસ (ભરૂચ)નો જુર્ઝ (કે જુઝ્ર) થી[૨૦] ભિન્ન નિર્દેશ કર્યોછે, અને ઇ. સ. ૭૩૮-૩૯ નું ચાલુક્ય દાનપત્ર ગુર્જરોને (ચાવડાઓ અને ચિતોડના

---

૨૦ એલિયટ ૧-૧૨૬ માં અલ બિલાદુરીનો આપેલો વૃત્તાન્ત જુવો. એ નવમા સૈકાની મધ્યની લગભગ હયાત હતો, ઇ. સ. ૮૯૨-૩ માં મરી ગયો, હેવું એલિયટના આ ઉલ્લેખથી જણાયછે. એ. એમ. ટી. જૅકસને ત્યહાર પછીનો સૈકો (હુએન ત્સ્યાંગ પછી) હેવા શબ્દો મૂક્યાછે, અને આ એક શિથિલ વર્ણન હશે એમ જણાયછે.

મૌર્યવોકો પછી,) આરબ સૈન્યે આક્રમણ કરેલા રાજ્યોમાંના છેલ્લા તરીકે વર્ણવેછે

આ ભરૂચના કહેવાતા ગુર્જરોને, ત્હેમની સત્તા અલ્પકાલિક હતી, તેઓ ન્હાનાસૂના ખડિયા રાજાઓ હતા, અને ત્હેમનું આધિપત્ય લાટમા હતું, ઉત્તર ગુજરાતમા નહિં, એ ત્રણ કારણથી પડતા મૂકીશું અને રા દે રા. ભાણ્ડાકરના નિર્ણય અનુસાર ગુર્જરોનું ગુજરાતમા આગમન સોલંકીઓના પ્રવેશ સમયથી શરૂ થાયછે એ મત સ્વીકારીશું તો હરકત નથી

ગુર્જરો વિદેશીય હતા એ તો સર્વત સ્વીકારાયુછે આપણે આગળ જોયુછે કે રા દેવદત્ત રા. ભાણ્ડારકર પોતાના ગુર્જરો પરના લેખમા ગુર્જરો શક પ્રભવના હતા એ મત દર્શાવેછે "Foreign Elements in the Hindu Population" "હિંદુ પ્રજામાના વિદેશીય તત્ત્વો" એ નામના પોતાના લેખમાં એ ગુર્જરોના શ્વેતહૂણ સાથેના, ત્હેમનું ખઝર સાથે ઐકય સૂચવતા, સબધનો ઇશારો કરેછે-જો કે ગુર્જરોને શ્વેતહૂણના જ વશના એ નથી માનતા જો આપણે રિસલીએ ભારતવર્ષીય જાતિયોના માનવજાતિ શાસ્ત્રને અનુસરીને કરેલા પૃથક્કરણમા દર્શાવેલો માર્ગ અનુસરીશુ તો ગુર્જરોને શકના વર્ગમા મૂકવા પડશે, કારણ કે ગુજરાત અને પશ્ચિમ-ભરત ખડમા હેની દૃષ્ટિયે શક-દ્રાવિડીય પ્રકારનું પ્રાધાન્ય જણાયછે, અને જો કે રજપૂતાના અને પજાબમા ભારત-આર્ય પ્રકાર પ્રધાનત રહેલોછે છતા એ ભાગોમા બીજા તત્ત્વોનું મિશ્રણ થયેલું હેને જણાયછે, અને હેનો અભિપ્રાય હેવો છે કે ત્હેને માલુમ પડેલા અન્ય જાતિપ્રકારની માફક શક-દ્રાવિડીયો પણ મૂળ ભારતવાસી દ્રાવિડોની સાથે વર્ણસંકર પામીને ઉદ્‌ભવેલો મિશ્ર પ્રકાર છે [૨૨] આ પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતી કલ્પનાઓમાથી એક સત્ય વ્યક્તરૂપે નીકળેછે, તે એ કે ગુર્જરો વિદેશીય હતા અત્યારે આપણો ઉદ્દેશ આટલેથી જ સરશે

આ તો નિ શક છે કે ગુર્જરોએ આ દેશમા દૃઢ પ્રતિષ્ઠા મેળવી, અને તેઓ સ્થાનિક પ્રજા સાથે પૂર્ણરીતે એકભાવ પામ્યા

ગુર્જરોની ભાષા, દેશની ભાષાપર હેની અસર

આ સપૂર્ણ સમિશ્રણને પરિણામે આજે નીચેના પ્રશ્નો આપણું ધ્યાન અત્યન્ત રોકનારા થઈ પડ્યા-છે, ગુર્જરો પોતાની ભાષા સાથે લેતા આવ્યા હતા? ત્હેમની ભાષા કઈ હતી? દેશની ભાષા પર હેની શી અસર થઈ? ત્હેમના આધિ-

---

૨૧ ઇન્ડિયન એંટિક્વરી, ૪૦, જાનુ ૧૯૧૧

૨૨ 'પીપલ ઓફ્ ઇંડિયા" પૃષ્ઠો ૩૭, ૭૫ અને ૨૬૬

પત્યના સમય દરમ્યાન દેશની ભાષા કઈ હતી? હાવા અનેક પ્રશ્નો આપણું લક્ષ બળપૂર્વક ખેંચેછે, અને હેમાંના બનશે તેટલાનો યથાશક્તિ ઉત્તર આપીશું. આગન્તુકલોકો ભારતભૂમિપર પગ મૂકતાં વાંત જ પોતાની ભાષા તજી દે એ અચિન્ત્ય છે. મ્હારા પ્રથમ વ્યાખ્યાન[૨૩] દરમ્યાન કહ્યુંછે તે પ્રમાણે, સ્થાનિક ભાષાપર ત્હેમણે થોડે ઘણે અંશે પણ અસર ન કરી હોય એ પણ એટલુંજ અચિન્ત્ય છે. ડૉ. ટેસિટોરીની સાથે આપણે, ગુર્જરો જ્યહાં જ્યહાં ગયા ત્યહાં ત્યહાં દેશના લોકો કને પોતાની ભાષાઓ ગ્રહણ કરાવતા ગયા[૨૪] હેવું કહેવા સૂધી જવાની જરૂર નથી. એ મત સ્વીકારતાં અત્યુક્તિ કરવા જેવું થાયછે. સામાજિક, ધાર્મિક, ઇત્યાદિ બીજી સર્વ દિશાઓમાં તેઓ દેશના લોકની સાથે સર્વાંશે એકરૂપ બની ગયા એ વાસ્તવિક સ્થિતિ સાથે પણ એ મતની સંગતતા ભાગ્યેજ સચવાશે; વળી, દેશની આજે બોલાતી અને તે પ્હેલાંના કાળમાં વિદ્યમાન ભાષાઓ ગુર્જરોના આગમનની પુર્વની ભાષાથી સહસા વિભિન્ન થઈ ગઈ હોય એમ લાગતું નથી, પરંતુ પૂર્વકાલીન ભાષાના, વિકૃત છતાં પણ અવિચ્છિન્ન, પ્રવાહ રૂપે જોવામાં આવેછે એ સાક્ષાત્ જણાતી વિશિષ્ટતા સાથે પણ એ મત બંધ બેસતો નથી. આ વિષયમાં ગુજરાતી, મારવાડી અને અપભ્રંશ ભાષાઓનો માત્ર મુકાબલો કરી જોવાથી ખાતરી થશે. કદાચ ડૉ. ટેસિટોરીના વચનનું અન્તિમ તાત્પર્ય એ હશે કે દેશીય ભાષાને ગુર્જરોએ પોતાની ભાષાનો કંઇક અંશ અર્પ્યો; આ અભિપ્રાયથી કોઇને વિરોધ નહિ રહે.

ગુર્જરોની પોતાની ભાષા શી હતી એ વિશે આપણા જ્ઞાનની સાંપ્રત અવસ્થામાં કાંઈપણ કહી સકાય તેમ નથી. પરિણામે દેશની ભાષાઓ પર હેની કેટલી અસર થઈ એ ચોક્કસ કરવું પણ આપણી શક્તિથી પરછે. જો કે ગુજરાતીમાંનાં અસંસ્કૃત તત્ત્વોમાંનાં કેટલાંએકનુ મૂળ એ અસરમાં હશે એમ કહેવામાં હાનિ નથી.

ગુર્જરોની ચઢતીના સમયમાં દેશની ભાષા.

પરંતુ હેમની સત્તા દરમ્યાન દેશની ભાષા કઈ હતી એ જાણવા માટે આપણી પાસે વ્હોળાં સાધનો છે. પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના[૨૫] વ્યાકરણમાંનાં ડૉ. ટેસીટોરીનાં બહુમૂલ્ય ટિપ્પણોના આરંભના પેરેગ્રાફોમાં એક સિદ્ધાન્તનું વિશદ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુંછે,

---

૨૩ પાછળ પૃષ્ઠ ૭, ૮, ૧૦, જુવો.

૨૪ ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી ફેબ્રુવારી, ૧૯૧૪, ૫-૨૨.

૨૫. ઈન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી, ૪૩ ફેબ્રુવારી ૧૯૧૪.

જે સિદ્ધાન્તથી, "ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ"[૨૬] વિશે મ્હેં લખેલા ગુજરાતી લેખમા દર્શાવેલા અભિપ્રાયનુ સ્વતન્ત્ર રીતે સમર્થન થાયછે મ્હેં ત્હાં હેવુ સૂચવ્યું હતુ કે ઇ. સ ના બારમા અને પદરમા સૈકાની વચ્ચેના સમયમા એક અતિવિશાળ વિસ્તાર પામેલી ભાષા અર્વાચીન ગુજરાત અને રજપૂતાનામાં સર્વત્ર પ્રચરિત હતી (મ્હેં એ ભાષાને અન્તિમ અપભ્રશ એ નામ આપ્યુછે), અને એ ભાષાના, છેક પદરમા સૈકા પછી જ, ગુજરાતી, મારવાડી અને હેની સગોત્ર ભાષાઓ[૨૭] હેવા ભાગ ક્રમે કરીને થયા આ તત્કાલપ્રચલિત ભાષાને ડૉ ટેસિટોરીએ પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની કહીછે, અને ઇ સ ના સોળમા સૈકાના અતની લગભગ હેના ગુજરાતી અને મારવાડી હેવા ભાગ પડ્યા હેવુ મત એ દર્શાવેછે

આ ઉક્તિયો ચાલુક્યો દશમા સૈકામા આવ્યા ત્હાર બાદ બે કે ત્રણ સૈકા પછીના સમયને લાગૂ પડેછે એથી પાછળ ચાલિયે તો માલૂમ પડેછે કે દશમા સૈકાથી પાછા જતા છેક છઠ્ઠા સૈકા સૂધીમા જુદા જુદા રૂપમા અપભ્રશ ભાષા બોલાતી, અને ઘણે ભાગે બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓમાની કેટલીએક બોલાતી-જેની સાથે આપણે અહિયાં કાંઇ સબધ નથી, કારણ કે ગુજરાતી મુખ્યત અપભ્રશમાથી ઉત્પન્ન થઈ છે ડૉ રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાણ્ડારકર માનેછે કે, અર્વાચીન સમયમા જે દેશમા વ્રજભાષા પ્રચરિત છે તે દેશમાં અપભ્રશ ભાષા ઇ. સ ના છઠ્ઠા કે સાતમા સૈકામા વિકાસ પામી[૨૮] આગળ ઉપર યોગ્ય સ્થાને[૨૯] આ વિષયની હુ વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીશ ઇ સ ના આઠમા સૈકાના અન્તની લગભગમાં પારસીઓ ભરતખડમા આ યા અને સજાનમા ઊતર્યા તે સમયમા અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા વિદ્યમાન હતી હેવો જે મત કેટલાએક દર્શાવેછે હેને હું યોગ્ય અનાદર પૂર્વક પડતો મૂકીશ, એ વિચાર ઉપપત્તિહીન અને હાસ્યપાત્ર છે, ગુજરાતી ભાષાના સમસ્ત ઇતિહાસ અને વિકાસક્રમથી હેને બાધ આવેછે-જે એ વિષયની ચર્ચા કરીશુ ત્હારે સ્પષ્ટ થશે

જ્યહા ચૌલુક્યોને છોડ્યા હતા ત્હાથી વિચારતન્તુને પાછો લઇયે તો હેમના અનુગામી તરીકે વાઘેલાઓ આવેલા જણાયછે

વાઘેલાઓ હેમનુ આધિપત્ય ઇ સ ૧૨૧૯ થી ઇ સ ૧૩૦૪

---

૨૬ 'વસત, વિ સ ૧૯૨૦, પૃષ્ઠ ૬૪૯

૨૭ ઇંડિયન ઍન્ટિક્વરી પુસ્તક ૪૪ જાનુ ૧૯૧૫ મા મ્હારો Note on Some Special Features of Pronunciation etc in the Gujarati Languge એ નામનો લેખ જુવો

૨૮ હેમના 'વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો" પૃષ્ઠ ૩૦૨ જુવો

૨૯ નીચે વ્યાખ્યાન ૫ માના આરભના પૃષ્ઠો જુવો

સૂધી રહ્યું, જે સમયને અન્તે ગુજરાતને છેવટ મુસલમાનોએ જીત્યું. એક સૈકાથી પણ ઓછા આ અન્તરની લક્ષણભૂત બે સુપ્રસિદ્ધ મૂર્તિયો હતી, વસ્તુપાલ અને તેજપાલ, જે'મનાં નામો સોમેશ્વરે પોતાના કીર્તિકૌમુદી નામના ગ્રન્થમાં અમર કર્યાંછે, અને જે'મના ગિરનાર, શત્રુંજય અને આબૂપર હેમણે બંધાવેલાં દહેરાંમાં મૂકેલા સંસ્કૃત લેખો બહુમૂલ્ય નોંધ જાળવી રહ્યાછે. લવણપ્રસાદના આ બે મન્ત્રીઓ, અને હેનો ધર્મગુરુ ઉપર જ કહેલો સોમેશ્વર, એ ત્રણ વાઘેલા આધિપત્યના પ્રારંભસમયનાં, ઈ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૨૩૩ સૂધીમાંનાં, મુખ્ય પાત્રો તરીકે વિરાજેછે. ત્હાર પછીના રાજાઓ વીરધવલ, વીશળદેવ, અર્જુનદેવ, અને સારંગદેવને ટપી જવા પડશે અને પોતાના બલહીન આધિપત્યને પરિણામે ગુજરાતમાં રજપૂત સત્તાના નાશ કરાવનાર કર્ણદેવનું (૧૨૯૬-૧૩૦૪ ઇ. સ.) નામ માત્ર આપીને વાઘેલા પ્રકરણ સમાપ્ત કરવું પડશે.

આ ઐતિહાસિક સ્થિતિયોની ગુજરાતી ભાષાપર અસર

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મુસલમાનોની પૂર્વનો સમય અહિંયાં સમાપ્ત થાયછે, અને મુસલમાન સમય તરફ દૃષ્ટિ નાખિયે તે પ્હેલાં. આપણે જરાવાર અટકીશું અને આ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિયોની ગુજરાતમાં ભાષારચનાપર શી અસર થઈ તે વિચારીશું. તરત જ આપણે જોઇયેછિયે કે રાજ્યકર્તા વર્ગમાંના ઘણાખરા વિદેશીય હતા; બીજાઓ, જે રાજ્યકર્તા ન્હોતા, તેઓ પ્રજાગણમાં પ્રવિષ્ટ થયા; આ પ્રમાણે, રાજ્યકર્તા અને બીજી સર્વ જાતિયો અન્તે પ્રજાવર્ગમાં મગ્ન થઈને તદ્રૂપ બની. મિ. વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથ કહેછે કે આ ક્રમ સમસ્ત દેશમાં વ્યાપી રહ્યો હતોઃ—

"આ સ્થળે હું દીર્ઘસમય અનુમાનરૂપે રહેલી અને હમણાં સારાં સાધનોથી પ્રતિષ્ઠાપિત થયેલી એક વાત તરફ લક્ષ ખેંચવાને ઇચ્છુંછું; તે એ છે કે રજપુતાનામાં અને ગંગાના પ્રદેશોમાં આવી વશેલા વિદેશીયો હેમના દેશગત સત્તાઓ સાથેના વિગ્રહોમાં સર્વથા નષ્ટ ન્હોતા થયા. અલબત્ત ઘણા નાશ પામ્યા, પરંતુ ઘણા વધારે જીવતા રહ્યા, અને છેવટ સામાન્ય પ્રજાસંઘમાં વિલીન થયા, જે પ્રજાસંઘમાં હેમના વંશજોનું પ્રમાણ સાવ ન્હાનું નથી. ત્હેમના પૂર્વગામી શક અને યુએહ્ ચીની માફક સર્વ વિદેશીઓ હિંદુસમાજની અન્યને આત્મરૂપ બનાવી દેવાની અદ્ભુત શક્તિને વશ થયા અને ત્વરાથી હિંદુ બની ગયા. રાજપદ મેળવવામાં જય પામતાં સર્વ કુળોનો અને કુટુમ્બોનો તરત જ હિંદુસમાજતન્ત્રમાં ક્ષત્રિયો કે રજપૂતો તરીકે સ્વીકાર થતો, અને પરિહાર અને ઉત્તરનાં અન્ય વિખ્યાત રજપૂત કુળોનો ઉદ્ભવ

પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકાઓમા ભરતખડમા પ્રવિષ્ટ થયેલા મ્લેચ્છ સઘો માથી થયો હતો હેમાં કાઇ સદેહ નથી અને વિદેશીઓમાના સામાન્ય કોટિના કુટુમ્બોમાથી ગુર્જર અને અન્ય જ્ઞાતિયો થઈ, જેઓ પૌર્વાપર્યના ક્રમમાં રજપૂતથી જરાક નીચે આવેછે"[૩૦]

રા દે રા ભાણ્ડારકરના ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા "હિંદુ પ્રજામાના વિદેશીય તત્ત્વો" એ નામના રસપૂર્ણ અને સમર્થ લેખમા એ જ નિર્ણય અર્પતાં અનેક સ્પષ્ટ પ્રમાણો આપ્યાછે બૌદ્ધ થયો હતો તે ગ્રીક મિનૅન્ડ્રોસ (મિનૅન્ડર, મિલિન્દ) અને બૌદ્ધ બનેલા અને પરિણામે ભારતવર્ષીય નામ ધારણ કરેલા કેટલાએક સામાન્ય યવન (ગ્રીક) પુરુષોથી, અને હિંદુ અને વૈષ્ણવ થઈ ગયેલા એક યવનદૂતથી પ્રારભ કરીને રા ભાણ્ડારકર, બૌદ્ધ થયેલા, રાજવશી અને સામાન્ય વર્ગના, શકપુરુષોના ઉદાહરણો આપેછે, હેમના આધિપત્યતળેના બૌદ્ધ બનેલા ક્ષત્રપોના, અને બ્રાહ્મણધર્મ સ્વીકારનાર ઉષવદાત અને બ્રાહ્મણધર્મ સ્વીકારી હિન્દુ સ્ત્રી પરણનાર રુદ્રદામનનાં દૃષ્ટાન્તો આપેછે, અને આગળ જતા દર્શાવેછે કે આભીરો, કુશનો, મગ બ્રાહ્મણો, હૈહયો, હૂણો, ગુર્જરો, મૈત્રકો, અને હેવા ઘણાએક વિદેશીઓએ હિન્દુ કે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેઓ એક કે બીજે પ્રકારે હિંદુઓ સાથે ભળી ગયા હતા

ભરતખડની પ્રજાની જાતિવ્યવસ્થા

આ પ્રમાણને આધારે કરેલી મનુષ્યની જાતિવ્યવસ્થા લઇયે બહુ ટીકાઓનું પાત્ર બનેલા પોતાના ગ્રન્થમા[૩૧] રિસલી આપણને કહેછે કે, ભરતખડની ભૂગોલપરત્વે દુર્ગમ સ્થિતિ તે આ મિશ્ર જાતિસ્વરૂપો બધાવામા કારણભૂત પ્રધાન શક્તિ હતી, એ દુર્ગમ સ્થિતિને પરિણામે આક્રમણ કરતી જાતિયો પોતાની સાથે નહિંજેટલી જ સ્ત્રીઓ લાવતી અને આક્રાન્ત દેશની સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરતી, અને આ નિયમને અપવાદ એક જ હતો, ભારત-આર્યોનો પ્હેલો ઓઘ હાનાં કારણો એ નીચે પ્રમાણે આપેછે

"આપણા અત્યારના ઉદ્દેશ અર્થે આપણે માની લઈશુ કે ભારત-આર્યોના પૂર્વજો ભરતખડમાં વાયવ્ય કોણમાથી આવ્યા હતા, અને તેઓ આવ્યા તે વખતે ગગાયમુનાની સચારભૂમિ પર્યન્ત ભરતખડનો દ્વીપકલ્પ પ્રદેશ દ્રાવિડલોકના તાબામાં હતો

૩૦ "The Early History of India" ('ભરતખડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ") પૃ ૩૦૩ (ત્રીજી આવૃત્તિ)

૩૧ "People of India" ("ભરતખડના લોક") પૃ ૨૬૬

આજના ભારત-આર્યલોકોમાં દ્રાવિડીય લોહીનો છાંટો પણ નથી જણાતો એથી આટલું સંભવિત લાગેછે કે જ્યારે ભારત-આર્ય લોકોએ પંજાબમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને સાથે લાવ્યા હતા, અને દ્રાવિડીય કન્યાઓને હાથ કરવાની હેમને જરૂર ન્હોતી. બીજી કોઈપણ કલ્પનાથી ત્હેમની જાતિની અન્યને મુકાબલે જણાતી અમિશ્રતાનું કારણ સમઝાવી સકાતું નથી."[૩૨]

આ મુકરર સિદ્ધાન્તોને આપણે સર્વાંશે અનુમોદન ન આપી સકિયે તો પણ ભરતખંડની માનવજાતિયોની રચનામાં રહેલા વિદેશીય મિશ્રણનો અનાદર કરી સકિયે તેમ નથી, કારણ કે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે એ જ સિદ્ધાન્તનાં આધારભૂત અન્ય પ્રમાણો પણ છે. ત્યારે આ મતનો સ્થૂલ સ્વરૂપમાં સ્વીકાર કરતાં આપણે જોઇયેછિયે કે, જ્યારે જાતિયોનાં હાવાં સંમિશ્રણોથી સ્થાનિક ભાષામાં બાહ્ય તત્ત્વો મિશ્રિત થવાની અને નવાં તત્ત્વો ઉત્પન્ન થવાની અનુકૂળતા વધી, ત્યારે દેશની સર્વદા સંક્ષુબ્ધ રહેતી સ્થિતિમાં સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો અને હેના વિકાસનો બહુ અવકાશ રહ્યો નહિં; એ અવકાશ આપતા અપવાદરૂપ સમયો હતા તે ફક્ત સોલંકીઓના સમયો—ખાસ કરીને, ઉપર કહ્યુંછે તેમ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના; અથવા પ્રાચીન ઉત્કૃષ્ટકોટિક સંસ્કૃત સાહિત્યના સમયો.

હવે આપણે મુસલમાનસમય (ઇ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૭૬૦) તરફ શીઘ્ર દૃષ્ટિક્ષેપ કરીશું.

મુસલમાનસમય.

સાઢાચાર સૈકા ઉપરાંતના આ સમયના ત્રણ ભાગ પડી સકેછેઃ—

(૧) દિલ્હીના પ્હેલવ્હેલા બાદશાહોનું આધિપત્ય, એક સૈકાથી જરાક વધારે (ઇ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૪૦૩).

(૨) અમદાવાદના રાજાઓનું આધિપત્ય, લગભગ પોણાબે સૈકા (ઇ. સ. ૧૪૦૩ થી ૧૫૭૩); અને

(૩) મુગલ બાદશાહોનું આધિપત્ય, એટલે હેમના તાબાના સૂબાઓનું આધિપત્ય, લગભગ બે સૈકા (ઇ. સ. ૧૫૭૩ થી ૧૭૬૦).

આ સાઢાચાર સૈકા દરમ્યાન ગુજરાતનો વિષયવિસ્તાર બહુ બદલાયા કરતો. તે નીચે પ્રમાણેઃ—

૧૪ મા સૈકામાં–ઉત્તરમાં જાલોરથી દક્ષિણમાં મુંબાઇની નજદીકના પ્રદેશ સૂધી, અને પૂર્વમાં માળવા અને ખાનદેશની ટેકરીઓથી પશ્ચિમમાં સમુદ્ર પર્યન્ત.

---

૩૨ "The People of India" ("ભરતખંડના લોક") પૃષ્ઠ ૪૯.

૧૫ મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં—ઘણે અંશે પૂર્વ પ્રમાણે

૧૫ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા અને ૧૬ મા સૈકાની પ્હેલી પચ્ચીશી માં–ખાનદેશ અને માળવામાથી મ્હોટા ભાગો પ્હેલાના પ્રદેશમાં ઉમેરાયા

૧૬ મા સૈકાના ઉત્તર અંશમાં (ઇ સ ૧૫૨૦ થી ૧૫૭૩)–જે દરમ્યાન કેટલોક સમય રાજ્ય દુર્વ્યવસ્થિત રહ્યુ હતુ —ખાનદેશનો પશ્ચિમ ભાગ અને કોંકણનો ઉત્તર ભાગ ગુજરાતના રાજ્યની બ્હાર હતો

છેવટ–ઇ. સ. ૧૮૫૩ મા અકબરે કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે–માળવા અને ખાનદેશને વધારે પ્રદેશ પાછો સોંપવામા આવ્યો

આગળ ઉપર ઉત્તરમાં જાલોર અને સિરોહી, ઈશાન કોણમા ડુંગરપુર અને વાંસવાડા અને પૂર્વમા અલિરાજપુર, એટલા રજપૂતાનાને અને મધ્ય દેશને સોંપવામાં આવ્યાં, અને બાકી રહ્યો આજનો ગુજરાત પ્રદેશ

બર્ડના (વસ્તુત 'મિરાતે અહમદી'ના ભાષાંતર રૂપ) ગુજરાતના ઇતિહાસમા ૧૧૦ મે પૃષ્ઠે સરકારોની (એટલે પ્રદેશોની), અને રાજકીય વ્યવસ્થાએ ગુજરાતમાં સમાવિષ્ટ થતા ભાગોની, નામાવલિ આપીછે હેમા (રજપુતામાનાં) જોધપુર અને જાલોર અને નાગોરનો સમાવેશ છે, દક્ષિણમા એ વસાઈ અને દમણ પર્યન્ત પ્હોંચેછે અને તેથી એ નીચે (કોંકણમા) દાંડા–રાજપુર સૂધી જાયછે, અને પૂર્વમા અને ઈશાન કોણમાં એ (ખાનદેશમા આવેલા) સુલ્હેર અને નન્દુરબાર તથા ડુંગરપુર, વાંસવાડા અને સિરોહીનો સમાવેશ કરેછે

આ વિષયવિસ્તાર માત્ર રાજકીય દેશવ્યવસ્થા રૂપે હતો, ભાષાપ્રચાર દર્શાવનારી સ્થલવ્યવસ્થા હેમા ન્હોતી, એ અહિંયાં સ્મરણમા રાખવાનું છે હાવા રાજ્યવ્યવસ્થાને પરિણામે પડેલા વિભાગોવડે ભાષાપ્રચારની સ્થલવ્યવસ્થા કરવી શકય નથી

મુસલમાન સમય દરમ્યાનના બાહ્યવિભાગ પરઅસરકરતા પ્રસંગો

મુસલમાન સમયના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતા લક્ષમા રાખવુ જોઇયે કે ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી અર્ધા સૈકાસૂધી (ઇ સ ૧૭૦૭ થી ૧૭૫૭ સૂધી) રાજ્યતન્ત્ર અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમા હતું આ સમય દરમ્યાન મરાઠાઓને અવકાશ પ્રાપ્ત થયો આપણે ટૂંકા સમયમાં મરાઠા સમય વિશે વિચાર કરીશું પરંતુ એ પ્હેલાં મુસલમાનસમય દરમ્યાનનાં બુદ્ધિના અને ભાષાના વિકાસપર અસર કરતાં તત્ત્વોની પર્યાલોચના

કરી લઇયે. આ બહુ લક્ષયોગ્ય છે કે, જ્યહારે મુસલમાનોની પૂર્વના સમયમાં વિદેશીય જાતિયો દેશગત જાતિયોની સાથે એટલે સૂધી મિશ્ર થઈ જતી કે એ સંમિશ્રણને પરિણામે વિલક્ષણ પ્રકારની નવી જાતિયો ઉદ્ભવતી, અને હેનું એક પરિણામ આપણી પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ અને આગળ ઉપરના વિકાસ રૂપ આવ્યું, ત્યહારે મુસલમાનસમય દરમ્યાન વસ્તુસ્થિતિ ભિન્ન પ્રકારની જ હતી. મુસલમાન આધિપત્યની પૂર્વેના સૈકાઓમાં જે રક્તસંમિશ્રણ અને જાતિયોનું એકીભવન થતું ત્હેવું એ સમયે ન્હોતું થયું. મુગલ બાદશાહોએ કેટલાક રજપૂત સાથે કરેલા વૈવાહિક સંબંધ તરફ કે મેમણ, ખોજા, વ્હોરા ઇત્યાદિ વર્ણોના મૂલભૂત હિંદુઓના ઇસ્લામ ધર્મમાં પરિવર્તન તરફ મ્હારું અલક્ષ નથી. પણ એ તો અસાધારણ સામાજિક ઘટનાઓ છે, જે'માં સંમિશ્ર થતાં તત્ત્વો હજૂ અંશોરૂપે સુવ્યક્ત છે,—પૂર્વના સૈકાઓમાંના જાતીય એકીભવનથી આ ઘટનાઓ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની છે. વળી મુસલમાન સમયની આ ઘટનાઓનો વિષય મર્યાદિત હતો, જ્યહારે પૂર્વકાલીન એકીભવનની અતિવિશાળ હિંદુસમાજની રચનાપર અસર થઈ હતી અને એ પરિણામને લીધે હેની અસર દેશની ભાષાપર પણ થઈ એ સ્વાભાવિક હતું. કારણ કે જ્યહારે મુસલમાનસમયની ઘટનાઓ એક પ્રકારે માત્ર કૃત્રિમ વ્યવસ્થાઓ હતી, ત્યહારે હેની પૂર્વેનાં એકીભવનો સ્વરૂપતઃ ઉત્ક્રાન્તિના વિધિરૂપ હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે રાજ્યકર્તા મુસલમાનોની ભાષાની એટલે ફારસીની, દેશની ભાષાઓ અને સાહિત્યપર જે અસર થઈ તે માત્ર બાહ્ય હતી, અન્તરંગભૂત ન્હોતી.[૩૩] છતાં પણ એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે આ સમય દરમ્યાન પણ, ફારસીની બાહ્ય અસરથી અન્તરંગવ્યાપી વિકાર પામ્યા વિના, ભાષાઓ ઉત્ક્રાન્તિના માર્ગપર પ્રયાણ કરી રહી હતી.

આ સમય દરમ્યાન રાજ્યતંત્રમાં પદવીઓ ભોગવતી નાગર, કાયસ્થ, અને બ્રહ્મક્ષત્રિય જેવી કેટલીએક જ્ઞાતિયો રાજભાષાનો અભ્યાસ કરતી અને હેમાં પ્રાવીણ્ય મેળવતી, તે એટલે સૂધી કે તેઓમાંના કેટલાએક તો ફારસી પંડિતો અને કવિયો તરીકે વિખ્યાત હતા.

---

૩૩ આ ઉક્તિને એક મર્યાદા છે: ગુજરાતીમા વૅર અને કૉડીના પ્રકારના શબ્દોમાં ઍ અને ઑનો વિવૃત ઉચ્ચાર છે. હેનો ઉદ્ભવ જો કે એ શબ્દોની પૂર્વાવસ્થામા રહેલા વાગ્વ્યાપારવિષયક પ્રસંગોમાં રહેલો છે—वयर અને कवड्डियामां अ ઉપર રહેલા પ્રયત્ન અને य અને वना સાંનિધ્યમાં જ જો કે વિવૃત સ્વરનું બીજ રહેલું છે— તોપણ અરબી અને ફારસી ભાષાઓના हय्रान અને कव्लना પ્રકારના શબ્દોમાં રહેલા અપરિચિત વિદેશીય ઉચ્ચારના સામ્યથી જ એ બીજનું પરિપોષણ થયુછે. આ વિષયની પૂર્ણ ચર્ચા માટે વ્યાખ્યાન ચોથું જુવો.

બુદ્ધિ અને સાહિત્યના વિલાસરૂપ 'જતબાઝી' નામની[૩૪] જે સુવિખ્યાત ગમ્મત નાગરો, અને કદાચ બીજી બે જ્ઞાતિયોના ગૃહસ્થો પણ, જ્ઞાતિભોજન દરમ્યાન કરતા એ જ સૂચવેછે કે એ જ્ઞાતિયોપર ફારસીભાષાની અસર કેટલી હતી વળી કચેરીઓમાં ફારસીભાષા વપરાતી હોવાથી રાજ્યતન્ત્રને લગતી ભાષામાં અને તે દ્વારા દેશની સામાન્ય ભાષામાં સ્વાભાવિક રીતે ઘણા ફારસી શબ્દોનો પ્રવેશ થયો બીજો ક્રમ એ હતો કે કચેરીની અને રાજમન્દિરની ભાષાની અસર સામાન્ય લોકની બજારની ભાષાપર પરોક્ષરીતે થઈ અને હેમા, લોકની બુદ્ધિમર્યાદાને પરિણામે અને શબ્દોચ્ચારપર સામાન્યત અસર કરતા અન્ય પ્રસગોને લીધે, શબ્દોનું સ્વરૂપ વારવાર બદલાઈ જતું આ ક્રમને પારણામે જ એક બાજૂ ઉર્દુ ભાષા—એટલે છાવણીની ભાષા—હયાતીમાં આવી, અને બીજી બાજૂ દેશની જ ભાષાના શબ્દસમૂહમાં ફારસી તત્ત્વો ઉમેરાયા (આ ખાસ લક્ષમા રાખવુ ઘટેછે કે ફારસી તત્ત્વો માત્ર શબ્દસમૂહમાં જ ઉમેરાયાં હતા)

ફારસીમાથી ગુજરાતીમા થતી સક્રાતિને લગતાવાગ્વ્યાપારવિષયક નિયમો—એ નિયમો સસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમા અને પ્રાકૃતમાથી ગુજરાતીમાંથતાસક્રમણના નિયમોથી ભિન્ન નથી

સસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમા અને પ્રાકૃતમાથી ગુજરાતીમા આવતા શબ્દો વાગ્વ્યાપારના જે નિયમોને અનુસરતા એ જ નિયમો ઉપર વર્ણવેલી શબ્દસ્વરૂપની વિક્રિયાના નિયામક હતા એ વાત લક્ષ આકર્ષે હેવી છે—કેટલાએક પ્રસગોએ ફારસીમાથી થતા સક્રમણને લગતા નિયમો સસ્કૃતમાથી પ્રાકૃતમા થતા સક્રમણના નિયમોના જેવા હતા આ ઉક્તિના નિદર્શન તરીકે કેટલાએક ઉદાહરણો યદૃચ્છાએ લઈને આપુંછુ —

(૧) વ્યત્યય એટલે વર્ણોની અદલબદલ, જેમ કે —

ફારસી (અરબી) અમાનત, ગુજરાતી અનામત, આ વિધિ હેમચન્દ્ર પોતાના વ્યાકરણમા ૮–૨–૧૧૬ થી ૧૨૪ સૂત્રોમાં વર્ણવેછે, જેના ઉદાહરણો —

પ્રાકૃત વાણારસી (જેમાંથી બનારસ થયુ), સસ્કૃત વારાણસીમાંથી પ્રાકૃત અચલપુર સંસ્કૃત અચલપુરમાંથી, ઇત્યાદિ

૩૪ આ ગમ્મતમાં ખેલનારાઓમાંનો એક જણ ફારસી કવિતાની એક જત બોલતો અને ત્યાર પછી બીજો એ જતના અન્ત્ય વર્ણથી શરૂ થતી બીજી જત બોલતો, અને એમને એમ રમાતી રમતી કાવ્યકુશળતાને લીધે જૂના રસિકજનોમાં આનંદ ઉત્સાહ જમતો.

(સં.) बिडालમાંથી (ગુજરાતી) बिलाडी થયું તે પણ એ જ નિયમે.[૩૫]

(૨) स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे (સિ. હે. ૮-૪-૩૨૮); આ નિયમ અનેક સ્વરવિકૃતિનો ખુલાસો આપેછે. અને શબ્દના આદિમાં એક સ્વર ઉમેરાયછે એ વાત ગુજરાતી વાગ્વ્યાપારનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આ બંને નિયમોની ક્રિયા ગુજરાતી શબ્દ आबेहूवમાં જોવામાં આવેછે, જે અરબી हूबहूમાંથી નીકળ્યોછે.

(૩) કેટલાએક શબ્દોમાં ए અને ओનો વિવૃત ઉચ્ચાર થાયછે એ ગુજરાતીનું એક ખાસ લક્ષણ છે. એ શબ્દોની રૂપરચનામાં પ્રયુક્ત થતા નિયમોની ચર્ચા આ પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં હું કરીશ. અહિયાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે (સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં સંક્રાન્ત થતા શબ્દોમાં પ્રવૃત્તિ પામતો) આ નિયમ ફારસી કે અરબીમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોમાં પણ પ્રવર્તેછે; જેમ કે:

અરબી કે ફારસી		ગુજરાતી
क़ौल	(क़व्ल)	कॅाल
ग़ैरत	(ग़य्रत)	गॅरत
हैरान	(हय्रान)	हॅरान
ऐब	(अय्ब)	ॲब[૩૬]
ग़ैब	(ग़य्ब)	गॅब
ग़ैर	(ग़य्र)	गॅर (गॅरवाजबी ઇત્યાદિમાં)

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

(સૂચના—मात्र वगेरे (અરબી वग़ैरह)માં गेनो ए વિવૃત નથી. આ અપવાદ ગણાવો જોઇયે.)

शहॅर (ફા. शहर), कॅर (ફા. कहर), झॅर (ફા. ज़हर) અને હેવા શબ્દોમાં एનો વિવૃત ઉચ્ચાર ઉપજાવતા ક્રમમાં કેટલાએક આન્તર વિકારોનો સમાવેશ થાયછે તે અન્ય વ્યાખ્યાનમાં યોગ્ય સ્થાને હું વર્ણવીશ.

---

૩૫ Linguistic Survey of India (ભરતખંડની ભાષાઓનું સમગ્રદર્શન) એ નામના ગ્રન્થમાં (પુ. ૯. ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૩૩૧ પેરા ૬ માં) સર જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સન बिलाडी શબ્દને ड (डो, डी, डुं) પ્રત્યય લગાડવાથી થયેલા શબ્દો પૈકી આપેછે. આ એક સ્પષ્ટ ભૂલ છે. હેમણે આપેલું ઉદાહરણ कूकडो પણ એટલું જ ભૂલ ભરેલું છે; बिडाल-बिलाडમાં તેમ જ कुक्कुट-कुकुडो-कूकडो હેમાં ड છે તે શબ્દનો અન્તર્ગત છે, પ્રત્યયરૂપ નથી.

૩૬ વિવૃત સ્વરને અવળી માત્રાવડે દર્શાવવાનો હોવાથી મ્હેં ઉદ્દેશપૂર્વક अ ઉપર માત્રા મૂકીછે.

(૪) અન્ત્ય एह्[૩૭]નો ओ (નરજાતિ) અને उ (નાન્યતર) પ્રાપ્યછે, જેમ કે -

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
पर्देह्	पड़दो
मुर्देह्	मड्दु
प्योदेह्	प्यादु
खज़ानेह्	खजानो
तक्यिह्	तक्यो
नकारेह्	नगारु
प्यालेह्	प्यालो

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

બીજી બાજૂ, હાવા અન્ત્ય પદ વિનાના, પણ માત્ર વ્યંજનવાળા, શબ્દોમાથી ગુજરાતી શબ્દો અન્ત્ય અવાળા થાયછે —

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
मर्द्	मरद
बाग्	बाग
फ़िक्र्	फ़िकर, फकर

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

આ તત્ત્વ સંસ્કૃતજન્ય શબ્દોમા પ્રવર્તતા એક નિયમને મળતુ આવેછે, તે એ કે अक અન્ત્યવાળા સંસ્કૃતશબ્દો, અપભ્રંશમાં અન્ત્યપદનો अउ થયા પછી, ગુજરાતીમાં ओ અન્ત્યવાળા શબ્દોરૂપે આવેછે, અને क પ્રત્યય વિનાના अकारान्त સંસ્કૃતશબ્દો ગુજરાતીમાં અન્ત્ય अ વાળા બનેછે, જેમ કે

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
दन्तक	दतउ	दांतो
हस्तक	हत्थउ	हाथो
दन्त	दन्तु	दांत
हस्त	हत्थु	हाथ

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

ફારસી અને અરબીમાથી ગુજરાતીમાં સંક્રમણ થતી વેળા, અન્ત્ય ओ (કે उ) પ્રાપ્ત થયા પ્હેલા, હેવો જ કંઈક ઉચ્ચાર અપભ્રંશનીરીતે થયેલો હોવો જોઇયે, હેવી કલ્પના થઈ સકે

---

૩૭ ફારસીનો હ અન્ત્ય લઘુ છે, તેનો ઉચ્ચાર અર્ધ જેવો થાય છે

(૫) ज़ નો ગુજરાતીમાં ज થાયછે; જેમ કે नज़र (ફા.) नजर (ગુ.); काज़ी (ફા.) काजी (ગુ.); वाज़ी (ફા.) वाजी (ગુ.); ज़िलह् (ફા.) जिल्ला (ગુ.); ज़िद (ફા.) जिद (ગુ.) मिज़ाज (ફા.) मिजाज (ગુ.); ઇત્યાદિ.

આ શબ્દો પૈકી मिज़ाजમાં પ્રથમ વ્યત્યય થયો હોય એમ જણાયછે, અને એથી અવાન્તરરૂપ मिजाज़ થઇને અન્ત્ય ज़ નો ज થતાં मिजाज બનેછે. અને એ રૂપ સૂરત અને ભરૂચ શિવાય ગુજરાતમાં સર્વત્ર વપરાયછે; જ્યહારે સૂરત અને ભરૂચ પ્રદેશના લોકો ज़ નો स કરીને मिजास રૂપ વાપરેછે. પરંતુ હેનો શિષ્ટ રૂપ તરીકે સ્વીકાર થતો નથી, કારણ કે શિષ્ટત્વનો નિર્ણય કરવામાં તો સુશિક્ષિત વર્ગોનાં લખાણોમાં અને સંભાષણમાં થતા સાધારણતમ પ્રયોગને જ પ્રમાણ ગણવામાં આવેછે.

આ નિયમ ફારસી અને ગુજરાતી વચ્ચેના સંબંધનો એક અનન્ય-સાધારણ વિશેષ છે, કારણ કે સંસ્કૃતમાં અને અન્ય ભારતવર્ષીય ભાષાઓમાં એ ज़ ઉચ્ચાર અપરિચિત છે.

(૬) અર્થનું અન્યથાભાન થતાં શબ્દોનો અપપ્રયોગ થાયછે, જેમ કે (અરબી) तर्फ़ (એકવચન), तर्फ़ैन (દ્વિ. વ.); (ગુજરાતી) तरफेण.

અરબી શબ્દ तर्फ़ैनનો અર્થ "બે બાજૂઓ" થાયછે, જ્યહારે શબ્દના મૂળ અર્થથી અજાણ લોકો तरफेण શબ્દને ગુજરાતીમાં तर्फ़–એક બાજૂ–ના અર્થમાં વાપરેછે.

(આ ઘટનામાં શબ્દના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી; પરંતુ અન્યથા-બુદ્ધિના નિયમનું ઉદાહરણ આપવા હેનો અહિંયાં સમાવેશ કર્યોછે.)

(૭) વ્યંજનોમાં પ્રાણોપચય થાયછે, એટલે કે અલ્પપ્રાણ વ્યંજનો મહાપ્રાણ બનેછે; જેમ કે—

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
वक़्त	वखत

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા ઘણા શબ્દોમાં આ વિકાર થતો જોવામાં આવેછે;—

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ	ગુજરાતી
कोणकः	कोणउ	खूणो
ज्वाला	जाला	झाळ
कान्तः	कंतु	कंथ

ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

(૮) कने સ્થાને ग

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
नकारह्	नगारु

આ ફેરફારને અપભ્રંશમાં થતો સિ હૈ ૮–૪–૩૯૬ માં બતાવ્યોછે, વળી પ્રાકૃતમા કેટલાક શબ્દોમા પણ એ થાયછે (સિ હૈ ૮–૧–૧૮૨[૩૮])

કેટલાએક પ્રસગોએ ગુજરાતીમા પણ એ ફેરફાર થાયછે, જેમ કે

સસ્કૃત	ગુજરાતી
पर्यंङ्क	पलग
द्विकक	बगडो
एकादश	अगियार
एकोन	ओगण (ઓગણીસ ઓગણત્રીસ ઇત્યાદિમાં)
लग्नकाल	लगनगाळो

(૯) इ કે उ (અન્ત્યેતર) નો अ થાયછે, જેમ કે

ફારસી	ગુજરાતી
मुर्दह्	मडदुं
मुर्ग(=પક્ષી)	मरघ (હુ)=કુકડો મरघो मरघी [૩૯]
फिक्र्	फकर

ઇત્યાદિ

સસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાથી ગુજરાતીમા સક્રાન્તિ પામતા શબ્દોમા આ ફેરફાર બહુ પ્રવર્તમાન છે –જેમ કે

	ગુજરાતી
विना (સ), विणु (પ્રા)	वना
तिल (સ, ને પ્રા)	तल
चिनोति (સ) / चिणइ (પ્રા)	चणे
मुद्ग (સ) / मुग्ग (પ્રા)	मग
लुनाति (સ) / लुणइ (પ્રા)	लणे

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

૩૮ मरकत–मरगय, मदकल–मयगलो, कदुक–गेंदुअ

૩૯ અર્થવિપરિણામ માટે અંગ્રેજ શબ્દ *fowl* સરખાવો, હેનો મૂળ અર્થ કોઇ પણ પક્ષી થતો

મૂળભાષા સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત હોય, અથવા ફારસી કે અરબી હોય, તો પણ શબ્દના સંક્રમણ દરમ્યાન એક જ કે એક સરખા વાગ્વ્યાપારના નિયમોની કેટલી વિસ્તીર્ણ પ્રવૃત્તિ થાયછે, એ દર્શાવવાને આ ઉદાહરણો પૂરતાં થશે. આપણે જોઇયેછિયે કે આજે પણ આપણી ભાષાઓમાં સંક્રાન્ત થતા અંગ્રેજી શબ્દો હેવા જ વાગ્વ્યાપારના નિયમોને અનુસરેછે. ઉદાહરણ તરીકે, અંગ્રેજી agreementનું આપણી ભાષાઓમાં ગિરમિટ થાયછે અને અસ્વરિત આદ્ય સ્વરનો પ્રાયઃ લોપ થાય, એ નિયમની અહિયાં આપણે પ્રવૃત્તિ જોઇયેછિયે. Doctor ને બદલે દાગદર ક્હેતા હિંદી બોલતા ગામડીઆ-ઓ દાક્તરમાં રહેલા અલ્પપ્રાણ અઘોષ (કઠોર) क અને तને ઘોષ (મૃદુ) બનાવેછે, જે બનાવ અપભ્રંશમાં બહુ સાધારણ છે.

મરાઠીમાંથી પણ યોગ્ય ઉદાહરણો મળી આવશેઃ—

(૧) ફારસી ज़ નો મરાઠીમાં द થાયછેઃ—

ફારસી	મરાઠી
आज़माइश	अदमास
बुज़र्ग	बुदरुक (જેમ કે हिंगणे बुदरुक, ऊपलाई बुदरुक ઇત્યાદિ, ગામડાંનાં નામોમાં).

(૨) व्यत्यय

ફારસી वाद अज़ सलाम

મરાઠી वाजत सलाम

(૩) ફારસીમાં રહેલો ઘોષ વ્યંજન મરાઠીમાં અઘોષ બનેછેઃ—

ફારસી	મરાઠી
बुज़र्ग	बुदरुक (ઉપર આપેલાં ગામનાં નામોમાં)
वाद अज़ सलाम	वाजत सलाम

આમ અઘોષ બનવાનું કારણ પ્હેલા ઉદાહરણમાં એ છે કે ग અન્ત્ય વ્યંજન (ग्) તરીકે રહેલોછે, અને બીજા ઉદાહરણમાં કારણ એ છે કે (ज़ ની સાથે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વ્યત્યય પામેલો) द ચોખ્ખા વ્યંજન તરીકે ઉચ્ચારાયછે અને હેની પછી स આવેછે. હાવી ઘટના સંસ્કૃતના સંધિકાર્યમાં બહુ પરિચિત છે.

હવે આપણે ત્વરાથી ગુજરાતના ઇતિહાસમાંના મરાઠી સમય તરફ મરાઠાઓનો સમય; પ્રયાણ કરવું જોઇશે. ગુજરાતસાથેના મરાઠાઓના સંબંધ-હેના ત્રણ અવચ્છેદ. ના નીચે પ્રમાણે ત્રણ અવચ્છેદ પડેછેઃ—

૧ લૂટફાટના ઉદ્દેશવાળાં આક્રમણોનો સમય, ઈ સ ૧૬૬૪ થી ૧૭૪૩ પર્યંત, જે દરમ્યાન મરાઠાઓ હજી આ પ્રદેશમા પ્રતિષ્ઠિત ન્હોતા થયા

૨ ભાડૂતી સાહાય્યનો સમય, ઈ સ ૧૭૪૩ થી ૧૭૬૦, જે દરમ્યાન મુસલમાન અમલદારોના ઝગડાઓમા વચ્ચે પડીને મરાઠાઓ પોતાના સૈન્યો મદદે મોકલતા હતા અને ક્રમશ ભૂમિ પ્રાપ્ત કરતા જતા હતા

૩ આધિપત્યનો સમય, ઈ સ ૧૭૬૦ થી ૧૮૦૧, જે દરમ્યાન પેશ્વાઓની સત્તા કરતા ગાયકવાડની સત્તા વખતે વખતે વધારે હતી.

ઈ સ ૧૮૦૨ પછી મરાઠા આધિપત્ય નષ્ટ થયું અને સર્વોપરિ સત્તા વસ્તુત બ્રિટિશના હાથમા ગઈ

સમસ્ત મરાઠાસમય દરમ્યાન દેશના ઇતિવૃત્તના વિધાતા, લોક કરતાં ઘણે મ્હોટે અંશે, સરકાર અને હેના પ્રતિનિધિયો હતા આર્થિક લાભ ઉપરાંત મરાઠાઓને ગુજરાતની કાંઈ દરકાર ન્હોતી શિવાજીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધન લૂટવાનો હતો, અને એથી વ્હેપારી અને કારીગર લોકને સૌથી વધારે હાનિ પ્હોંચી ત્વરાથી કાર્ય સાધી લેવુ એ હેનો સિદ્ધાન્ત હોઈને હેનાં આગમનો અલ્પકાલિક હતાં અને હેની અસર ક્ષણિક હતી પોતાના સવારો લઈ જઈ સકે તેટલી લૂટ એ ધસડી જતો આક્રમણસમયે હેની સાથે સ્ત્રિયો કે પરિચારકો આવતા જ ન્હોતા, અને મ્હોટો દંડ આપી સકે હેવા કેટલાક ધનિકો શિવાય કોઇને તે પકડી જતો નહિં સ્ત્રિયો અને કૃષિકારોને પકડતો જ નહિ પરંતુ મરાઠાઓની લૂટફાટોના ઉત્તરકાલમા આ આક્રમણોની ગતિ મન્દમન્દ થતી ગઈ અને સામર્થ્ય વધતું ગયુ હવે તો લૂટેલી સંપત્તિના ગાડાઓ ભરીને દક્ષિણમા લઈ જવામા આવતા અને પાછળના રસ્તાઓનું અને પર્વતમાર્ગોનું મરાઠાઓ રક્ષણ કરતા જતા હતા

પેશ્વા અને મરાઠા દાભાડે વચ્ચેના આન્તરકલહો એટલા પ્રખ્યાત છે કે હેનું વિસ્તીર્ણ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી હેને પરિણામે ગુજરાત વર્ષો સુધી વ્યવસ્થાહીન દશામા રહ્યો અને અન્તે ખરી સત્તા ગાયકવાડના હાથમા ગઈ બીજી વાત એ ધ્યાનમા રાખવાની છે કે ગુજરાતમા ત્હેમની સત્તા હતી તે દરમ્યાન મરાઠાઓને કોંકણમાંથી અને ઘાટપરથી સૈનિકો લાવવા પડતા અમુક કારણોને લીધે ગુજરાતના લડાયક વર્ણો અને અસલી અનાર્ય જાતિયો મરાઠાઓની સેનાના ઉપયોગમાં ન્હોતા આવતા મરાઠા સૈન્યની નિવાસભૂમિ સર્વદા દક્ષિણમાં હતી, અને મરાઠાઓ ગુજરાતમા પ્રતિષ્ઠિત થયા ત્યારપછી એ અનેક વર્ષો પર્યંત તેમનું સૈન્ય જન્મભૂમિમા વર્ષાઋતુ ગાળવા નિયમિત રીતે જતું ત્હેમના નેતાઓ પણ દક્ષિણમા

રાજધાનીની સમીપમાં બને તેટલું રહેતા. મરાઠાઓના મેળવેલા પ્રદેશોનું વ્યવસ્થાયોગ્ય એકરૂપે દૃઢીકરણ કરવાપૂરતું સૈન્ય ગુજરાતમાં રાખવામાં આવતું ન્હોતું. પરિણામે મરાઠાઓનું આધિપત્ય એટલી ત્વરાથી વિનષ્ટ થયું કે દેશના તન્ત્રમાં મળી જઈને તદ્રૂપ થવાનો ત્હેને સમય જ ન રહ્યો; અને વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં આ પરિણામ સ્વાભાવિક હતું એમ જણાયછે, કારણ કે શાસનકર્તાની નિવાસભૂમિથી દૂર રહેલા આ પ્રદેશની શાસનપ્રણાલી સુવ્યવસ્થ નયસિદ્ધ રાજયતન્ત્રરૂપ ન્હોતી પરંતુ યુદ્ધસમયના લશ્કરી અધિકાર જેવી હતી; પ્રધાન પાત્રો અને સત્તાવાહી પુરુષો આન્તર ઈર્ષ્યા અને કલહને લીધે વિશ્લિષ્ટ હતા; કેન્દ્રભૂત અધિકારીને પોતાને સ્થાનિક શાસનકર્તા તરફ શંકા અને દ્વેષબુદ્ધિ હતી; આ દુર્વૃત્તિયો તેમ જ સ્થાનિક અધિકારીઓની અદૂરદર્શિતાને લીધે ભૂતપૂર્વ તન્ત્રમાંથી એક સમયોચિત રાજ્યતન્ત્ર ઘટાવવાનું બન્યું નહિ અને એથી શાસનવ્યવસ્થા ચેતનહીન અને સ્તબ્ધરૂપ બની, વિદેશીય લોક ઉપર દેશ બ્હારથી નાંખેલી ધૂંસરી જેવી થઈ રહી, દેશમાં જ ઉદ્ભવેલી વ્યવસ્થા જેવી ન બની.

ઈતિહાસમાં નથી વર્ણવી હેવી દેશની ભાષાપર થયેલી મરાઠાસંસર્ગજન્ય અસરો.

મરાઠાઓના આગમન અને આધિપત્યના આ સમય દરમ્યાન અને તે પછી તરતમાં સાહિત્યવિષયક જીવન અને પ્રવૃત્તિના પરિમાણનો કે અભાવનો વિચાર કરતાં આ સર્વ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક લક્ષણભૂત પ્રસંગો સ્મૃતિમાં રાખવાના છે. પરંતુ આ સમયમાં કેટલીએક હેવી સંસ્થાઓ હતી ખરી કે જે વર્ણવવાનો ઇતિહાસકારોએ શ્રમ જ નથી લીધો પણ જે આપણા પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એમ છે. ઉદાહરણ તરીકે, દક્ષિણાની પદ્ધતિ અને તે સંબંધે શાસ્ત્રીઓની સ્પર્ધા, જે વિશે આપણને વિશ્વાસયોગ્ય દંતકથા અને અન્ય પ્રભવોમાંથી માહિતી મળેછે, તે હાવી સંસ્થા હતી. મરાઠાઓની ભાષા અને સંસ્થાઓએ ગુજરાતની ભાષા અને સંસ્થાઓને અર્પેલા, ભિન્નભિન્ન સામર્થ્ય અને ગૌરવ યુક્ત, અનેક સંસ્કારોનું પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ મૂળ આ સ્પર્ધાઓમાં જ હતું. આ સમય દરમ્યાન એક વખત તો સંસ્કૃત અધ્યયન અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણોનો અવિનાભાવરૂપ સંયોગ હતો, તે એટલે સુધી કે ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓ માહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણોની પાઘડી પણ પ્હેરવા લાગ્યા, અને પરિણામે એ અમુક પ્રકારની પાઘડી વિદ્વત્તાનું ચિહ્ન લેખાવા લાગી, અને હવે તો ગુજરાતના બ્રાહ્મણવર્ણની કેટલીક શાખાઓમાં માથાના પ્હેરવેશ તરીકે સ્થાન પામીછે. (અદ્યાપિ, વધારે નહિ તો એક શાખામાં, એ પ્રકારની પાઘડી પ્હેરાયછે જ, સામાન્યવર્ગ સાધારણ ગુજરાતી (ગોળ

આકારની) પાઘડી પ્હેરેછે જ્હારે તેઓમાનો શાસ્ત્રી અને પુરાણી વર્ગ દક્ષિણી બ્રાહ્મણની પાઘડી પ્હેરેછે)

આ તો એ સ્પર્ધાઓનું સૂચક એક અલ્પ તત્ત્વ હતું એક વખત હેમાથી એવી ઉગ્ર અહમહમિકા અને ઇર્ષ્યાઓ ઉદ્ભવી હતી કે ગુજરાતી અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો, છેક ઉચ્ચારપદ્ધતિની વાતમા પણ, એકબીજાના છિદ્ર શોધતા ગુજરાતીઓના સસ્કૃતના ઉચ્ચારને ભ્રષ્ટ ગણીને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો ગર્હણા કરતા અને આ વૃત્તિમાથી પ્રચલિત શ્લોક ઉદ્ભવ્યો –

तुलसी तल्सी जातो (ता) मुकुन्दोऽपि मकन्दक ।
गुर्जराणा मुख भ्रष्ट (प्राप्य) शिवोऽपि शवता गत ॥

મ્હને બરાબર યાદ છે કે સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ[૪૦] આ ગર્હણાવૃત્તિનો ઘણા ક્રોધથી તિરસ્કાર કરતા અને કહેતા કે —

"આ દખણી બ્રાહ્મણો આપણા પર ઉચ્ચાર ભ્રષ્ટ કરવાનો દોષ મૂકેછે, હેમનેજ પૂછો કે ऌનો ઉચ્ચાર શો, તેઓ હેમા અવશ્ય રકારનો ઉચ્ચાર કરશે એ માટે તો હેમની જીભ ખેંચી કાઢવી જોઇયે !" (શાસ્ત્રી ક્રોધશીલ હતા) એક વખત આ પરસ્પર દ્વેષભાવ કેવી ઉગ્ર કોટિયે પ્હોચ્યો હતો એ દર્શાવનારી વાત મ્હને એક વૃદ્ધ શાસ્ત્રીએ કહી હતી કે ગુજરાતી સ્ત્રીઓના પોશાક વિષયે પ્રતિપક્ષીવર્ગે ટીકા કરી હતી અને ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓએ હેનો ઉત્તર આપ્યો હતો

આ સમયે એ બે કોમવચ્ચે સાહિત્યક્ષેત્રમાં કેટલો નિકટ સસર્ગ હતો એ દર્શાવવા માટે જ હું આ ન્હાના પ્રસગો વર્ણવુછુ પરતુ આટલું તો વિશેષત લક્ષમાં રાખવાનું છે કે એ સસર્ગ સસ્કૃત પડિતવર્ગમા જ હતો, અને બહુતભાગે સસ્કૃત અધ્યયન વિષયે જ હતો બને પ્રચલિતભાષાઓ

---

૪૦ વિક્રમ સવતના વર્તમાન સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં ત્હેઓ વિદ્યમાન હતા, મરણ પામ્યા વિ સ ૧૯૪૯ના કાર્તિક વદિ ૧૦મને દિવસે (= ૧૧ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૨ ઈ સ) – એ શાસ્ત્રીએ કરેલા અનુવાદ સાથે વિ. સ ૧૯૫૪મા પ્રકટ કરેલ મેઘદૂતમા આપેલો રા રા. તનસુખરામ મ ત્રિપાઠીએ લખેલો હેમનો જીવનવૃત્તાન્ત જુઓ પોતાના વતન (નડિયાદ તાલુકા ખેડા ડિસ્ટ્રિક્ટના) મહુધા ગામમાં નિવૃત્તિસમયમા રહેતા હતા ત્હાંથી વિ સ ૧૯૪૨ના ભાદ્રપદ સુદિ પૂર્ણિમાને દિવસે લખેલો હેમનો પત્ર મ્હારી પાસે છે ત્હારે પોતાનું વય ૯૦ વર્ષનું હતું એમ એ પત્રમા તેઓ જણાવે છે એટલે હેમનો જન્મ વિ સ. ૧૮૮૨મા થયો જણાય દુર્ભાગ્યે રા. રા તનસુખરામ ત્રિપાઠીએ આપેલા વૃત્તાન્તમાં શાસ્ત્રીની જન્મતિથિ નથી આપી તેથી મ્હારે આ જાતના પર આધાર રાખવો પડે છે

વચ્ચેના વાસ્તવિક ભાષાવિષયક સંસર્ગનો પ્રારંભ પણ એ જ સમયે થયો એ નિઃસંદેહ છે, પરંતુ એ સંસર્ગ સામાન્ય પ્રજામાં જ હતો અને હેની ગુજરાતી ભાષાપર પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી અસર થઇ. હેનાં કારણો સોધિયે તો મરાઠા સમયના સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંતમાં દેખાડેલા બંને જાતિયો વચ્ચેના આછા અને ક્ષણિક સંસર્ગમાં જડે એમ છે.[41] પરિણામ એ આવ્યું કે नाईवाडो[42] (અમદાવાદની એક શેરીનું નામ) અને હેવા છૂટક શબ્દો એ સંસર્ગના ચિહ્નરૂપે અદ્યપર્યન્ત ગુજરાતીમાં ટકી રહ્યા છે. મરાઠા સમયના અને તે પૂર્વના પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોવામાં આવતા परियट[43] (ધોબી), ऴवाड[44] (જૂઠો) ઇત્યાદિ શબ્દો તો મરાઠી તેમ જ ગુજરાતીમાં સ્વતન્ત્રરીતે એક જ મૂલમાંથી, એટલે કે પૂર્વકાલીન દેશ્ય કે પ્રાકૃત ભાષામાંથી, આવ્યા હોવા જોઇયે એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. હાનો સવિશેષ પૂરાવો એ છે કે મરાઠીમાં परीट શબ્દ છે તે તો મૂલ દેશ્ય શબ્દનું દૂરતર રૂપાન્તર છે પરંતુ ગુજરાતી શબ્દ મૂલને નિકટતર છે, કારણ કે મૂલશબ્દ परियट्टो છે, (હેમચન્દ્રકૃત देशीनाममाला વર્ગ ૬ ઠ્ઠો, શ્લોક ૧૫ મો જુવો). આ સ્થળે થોડાંક બીજાં ઉદાહરણો તપાસવાં ઉપયોગી થશેઃ–

(अ) आई (=મા), આ શબ્દ મરાઠીમાં પરિચિત છે પરંતુ સાધારણતઃ ગુજરાતીમાં અજ્ઞાત છે, માત્ર અલ્પ સ્થળોએ એ શબ્દ ગુજરાતીમાં વપરાયોછે; જેમ કે—

(૧) वेडो बाई बूॅडतो त्हारो रे
अंबे आई पार उतारो;

---

૪૧ આ ઘટના, કાંઇક વિશિષ્ટતા છતાં, ભરતખંડપરની ગ્રીક અસર સાથે સામ્ય ધરાવેછે; ગ્રીક સંસર્ગ સિકન્દરના સમયથી મિનેન્ડરના સમય પર્યન્ત (ક્યહાંક વિચ્છેદ પામતો) ચાલ્યો તે છતાં પણ એ અસર બાહ્યતલને સ્પર્શતી અને અલ્પજીવિની જ હતી; અને મિ. વિન્સેંટ એ. સ્મિથ (The Early History of India, પૃષ્ઠ ૨૨૫ બીજી આવૃત્તિમાં) લખેછે તે પ્રમાણે "ગ્રીક અસર હિન્દુ સંસ્કૃતિની બહિઃ તે સીમાને પણ ભાગ્યે જ પ્હોચી સકી હતી, અને ભારતીય સંસ્થાઓમાં કાંઈ તાત્વિક વિકાર કરવાને અસમર્થ થઇ હતી." આ ભાષાવિષયક અસરને પણ એટલું જ લાગૂ પડે છે.

૪૨ સંસ્કૃત नापितः (सि. हे. ૮–૧–૨૩૦ થી) नाविओ કે ण्हाविओ થાયછે. સર્વથા શક્ય છે કે नाई શબ્દ પ્હેલા રૂપમાંથી ગુજરાતીમાં આવ્યો હોય અને પછી લુપ્ત થયો હોય અને न्हावी શબ્દ મરાઠીમાં બીજા રૂપમાંથી આવ્યો હોય.

૪૩ (વિ. સં. ના ૧૮ મા સૈકાના) શામલની नंदबत्रीशी કડી–૨૭ ને ૩૩ જુવો. (बृ. का. दो. ग्रं १, पृ. ३४१)

૪૪ नर्मकोश માં ढ પૃષ્ઠે ૧૯ મા સૈકાની ભાષાના નમૂનાનો ઉતારો જુવો.

(२) आई ए समोवड को नहिं,[૪૫]

(૩) કાઠિયાવાડના કાઠીઓ "બાપની મા"ના અર્થમાં આઈ શબ્દ વાપરેછે અત્યન્ત સભવિત છે કે આઈ શબ્દ સસ્કૃત આર્યામાંથી નીકળ્યો હોય કે તેની સાથે સબધ ધરાવતો હોય, આર્યામાંથી પ્રાકૃત अज्जा અને મરાઠી आजी થાયછે શૌરસેની અને માગધી તેમ જ પાલીમા अय्या બને, જે પણ आईનું મૂળ હોઈ સકે (સસ્કૃત आर्य=સસરો, आर्यपुत्रમાં છે તેમ, (સ્રી પતિને आर्यपुत्र કહી સબોધેછે), અને आर्या=સાસૂ)

(૪) वडीआई કે वडियाई અર્વાચીન ગુજરાતીમા "માની મા"ના અર્થમા પ્રચરિત છે (वडी=મ્હોટી અને आई=મા)

(આ) आपो કાઠીઓમાં પુરુષને માનપૂર્વક સંબોધવામાં વપરાયછે આ પ્રયોગ આપના અર્થમા હશે, અથવા તો બાપાના અર્થમાં હોવાનો વધારે સભવ છે આપ શબ્દ સસ્કૃત आत्मन्, દેશ્ય अप्पाમાંથી નીકળ્યોછે અને હેને દ્રાવિડ अप्पा એટલે 'બાપ' હેની સાથે સબધ છે (કાનડી अप्पा=બાપ) પ્રધાન અર્થ પોતે હોઈને એ એક સમાન દર્શાવનારો શબ્દ હોવો જોઇયે, જેમ ગુજરાતી મા પોતે શબ્દનો પ્રધાન અર્થ "પડે" "જાતે," થાયછે અને પોતે ઘરમા છે ક? હેવા વાક્યોમા એ માનાર્થે વપરાયછે મરાઠીમા अप्पा પુરુષોના વિશેષનામોમા જ વપરાયછે (એટલે કે હૂલામણા નામોમા), જેમ કે अप्पा साहेब, अण्णा साहेब ઇત્યાદિ.

(એક કાઠી દરબાર વિશેની એક મશ્કરી મ્હારા સાભળવામાં આવીછે, દરબારને ઘી આઇ ઈ નો ખેતાબ મળ્યો એટલે કાઠીલોક કહેવા લાગ્યા કે–

"साचर तो आपो मटीने आई थ्या"

(૬) माँग એટલે (મરાઠીમા) હોળેલા કેશ જ્યાંથી બે ભાગમાં પડે તે મધ્યરેખા, અર્વાચીન ગુજરાતીમાં જેને સેંથી કહેછે તે

ઈ સ ના ૧૭ મા સૈકામા થયેલા વચ્છ ભટના "रणजालो गरबो" નામના કાવ્યમા છે કે —

---

૪૫ મુરારિકૃત "ઈશ્વરવિવાહ' હસ્તલિખિત નકલ ઉપર વિ સ ૧૬૭૫ લખ્યુંછે કૃષ્ણ કાન્હદોષન ક્હેછે કે મુરારિ ક્યાંથી આવ્યો એ વિદિત નથી કાઠિયાવાડમા થયો હશે? કારણ કે તેણે કેહેરાણી શબ્દ વાપર્યો છે —

કેહેરાઈ ન ભ્રમ્યો પાર્વતી હો રામ ઈ. વિ. ક. ૬ ૬ ૪૩૬

કેહેરાણી એ "સમાનવયસ્ક" માટે કાઠિયાવાડી શબ્દ છે, તો કે ખરો કાઠિયાવાડી ર-૬ હરજાણી હોવો જોઇયે

"भरी भांग मूगता ते महा मूलनी रे लोल."

અન્યત્ર આમ છે.

"भांग समारुं मोतींडे"

(૨) ચીચોડા (અર્વાચીન ગુજરાતી)=कचूका, આંબલીના બીઆં. મરાઠી-માં चिंच=આંબલી છે; સંસ્કૃત चिंचाમાંથી (अमरकोश જુવો.)

આ चिंच શબ્દ ગુજરાતીમાં ફક્ત ચીચોડા શબ્દમાં જ છે, અન્યત્ર એ અર્થમાં आंबली શબ્દ વપરાયછે.

(૯) पुढे=આગળ (સંસ્કૃત पुरःમાંથી). આ શબ્દ અર્વાચીન મરાઠીમાં પણ પ્રચલિત છે, પણ ગુજરાતીમાં નથી. તો પણ વિ. સં. ૧૬૯૯ માં રચાયલા सूतकनिर्णयની એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં આ શબ્દ અનેકવાર વપરાયલો મ્હેં જોયોછે.[૪૬] એ પ્રત મ્હને લુણાવાડાના (ગુજરાતી નિશાળ-ના માજી હેડમાસ્તર) રા. છગનલાલ વિ. રાવળે બતાવી હતી.

ગુજરાતી ભાષાના પ્રકૃતિસ્વરૂપને અનુકૂળ ન હોય હેવા મરાઠી શબ્દો દાખલ કરી દેવાનું વલણ અર્વાચીન સમયમાં પણ વડોદરામાં કેટ-લાક ગુજરાતીઓ દર્શાવેછે એ અહિયાં કહેવું ઘટેછે; જેમકે

(૧) પાન, પાનાંના—પૃષ્ઠના—અર્થમાં; પણ ગુજરાતીમાં પાનનો અર્થ "તાંબૂલપત્ર" કે સામાન્યતઃ કોઈ પણ "વૃક્ષનું પત્ર" થાય;

(૨) निदान=છેવટ, at least; જે ગુજરાતીને તદ્દન અપરિચિત છે;

(૩) वाटाघाट=વિવાદ, ચર્ચા; ગુજરાતીને એટલો જ અપરિચિત;

(૪) चळवळ=સંક્ષોભ;

(૫) वळकट=મજબૂત, બળવાન્. ઇત્યાદિ.

---

૪૬ ब्राह्मण ब्राह्मणने बालवा जाए अथवा हीनवर्ण उत्तम वर्णने पुढे जाए तो वस्त्र संघाते स्नान करे (पृ. ७–२, पं. २–३)

छमास पुढे नव सूधी एक रात्र नव पुढे स्नान पितृविश्ये मावापने देशपरदेश जोवू नहि ॥ त्रण मास पुढे छमास पर्यन्त पक्षिणि शब्दे एक रात्रि एक दिवस वीजी रात्र पक्षिणी ए वे दिन पामे ॥ (पृ. ४–२, पं. १–४)

विदेश मरे ने दश रात्रि पुढे सांभळे तो त्रिमास पर्यंत दिन २ मृताशौच. (पृ. ४–१, पं. ९)

वाकूदान हउआ पुढे परणवा शुद्धि. (पृ. ४–१, पं. १)

वाक्दान नह (?) पुढे मावाप गोत्रिने तथा भर्तारनु गोत्र. (पृ. ३–२, पं. ८–९).

હાલ વલણ થવાનુ કારણ રાજ્યકાર્ય સબધી પત્રવ્યવહારની અસર અને અનુકરણશીલ સ્વભાવવાળા કેટલાક લોકની નવુ ગ્રહણ કરી લેવાની ટેવ એ છે ઇતર ભાષામા પરાણે પ્રવેશ કરવાના પ્રયાસમા હાલા શબ્દો સફળ થાય કે નહિ તેનો ત્રણ તત્ત્વપર આધાર છે (૧) એ પ્રયાસમા જળવાતી હદ, (૨) ગ્રહણ કરનારી ભાષામા તેવા શબ્દોની અપેક્ષાની વાસ્તવિકતા કે અવાસ્તવિકતા અને (૩) ગ્રહણ કરનારી ભાષાના સ્વરૂપ પ્રત્યે હાલા શબ્દોની સ્વગત અનુકૂલતા કે પ્રતિકૂલતા

મરાઠા પછીનો સમય

મરાઠા પછીના સમય વિશે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી છેલ્લા સો વર્ષ દરમ્યાનના ભાષાવિકાસના ક્રમનુ જ્ઞાન સર્વને સુલભ છે, અને આપણી ચર્ચાને અગે તો પોર્ટુગીઝ અને અગ્રેજી શબ્દોનો આપણી ભાષાઓમા પ્રવેશ એ તત્ત્વ જ ઉપયોગી છે તેમા એ અગ્રેજી શબ્દો તો એટલા સુવિદિત છે કે હુ થોડાક પ્રકારદર્શક ઉદાહરણો આપીને અટકીશ —क्लेक्टर, रेल्वे, ऑफिस, गवर्नर, टाइमटेबल, स्टेशन, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

પોર્ટુગીઝ શબ્દોનો પ્રવેશ

ફિરગીઓ હિંદુસ્તાનમા ઈ સ ના ૧૫ મા સૈકાના અન્તમા આવ્યા એ ખરુ, પરતુ, એ સંપર્ક પરોક્ષ હતો છતા, એ પછીના વર્ષો દરમ્યાન ગુજરાતી ભાષાપર તેની ક્રમવાર્દ્ધિની અસર થઈ હતી ફિરગી મૂળમાથી ઉદ્ભવેલા ગુજરાતી શબ્દોના થોડાક ઉદાહરણો અહિંયા તપાસીશુ —

ગુજરાતી	પોર્ટુગીઝ
आफुस	Alfonsa
पायरी	Piros
अननास	Ananas[૪૭]
	Ananaz (Century Dictionary)

૪૭ રા. રા. કૃષ્ણરાવ મો. ઝવેરી આ શબ્દને ફારસી (વસ્તુત અરબી) અદર્ ઉદ્ નામ (લોહીની આખ)માથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે

(રાજકોટમા તૃતીય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સમક્ષ વાચેલો તેમનો "ફેરફાર પામેલી ભૂલો" નિબંધ લેખ, પૃ ૯૧)

આ (અરબીમાથી) વ્યુત્પત્તિ કૃત્રિમ લાગે છે એ ફળ દક્ષિણ અમેરિકાનુ છે, અને બ્રાઝિલ ભાષાનો શબ્દ nanaras, nanas a, કે anas છે, અને તેનો પ્રથમ નિર્દેશ પોર્ટુગીઝ ભાષાના ananas થી થાય છે (Century Dictionary).

काफी	Café
काजू	Caju
इस्कोतरीयो	Escritoria
पादरी	Padré
मेज	Mesa
वटाटा	Batata
तमाकु ४८	Tabaco

મૉન્સેન્હોર એસ. રોડોલ્ફો ડાલ્ગાડોકૃત "Influencia do Vocabulario Portugues em Linguas Asiaticas"—"પોર્ટુગીઝ શબ્દોની એશિયાની ભાષાઓ પર અસર" એ ગ્રન્થમાંથી.[૪૯]

ઐતિહાસિક અસરો; પ્રાન્તોનો પરસ્પર સંપર્ક.

ભાષાના વિકાસપર અસર કરનાર ઐતિહાસિક ઉપાધિયોનાં અંશભૂત કેટલાંક તત્ત્વોને, વિશેષતઃ ગુજરાતી પરત્વે, હું હવે દર્શાવીશ. દેશમાં પ્રવેશ કરતી વિદેશીય જાતિયો સાથેનો સંસર્ગ આપણે કંઇક વિસ્તારથી ચર્ચ્યો; ત્હાર પછી હવે પ્રદેશોનો માંહોમાંહેનો સંસર્ગ—એક પ્રદેશનો બીજા પ્રદેશ સાથેનો સંબંધ—તપાસવાનો આવેછે. ભાષાની રચના પર હાવા સંસર્ગની અસરનું પ્રમાણ વિકાસક્રમમાં ભાષા જે સ્થિતિને પ્હોંચી હોય તેથી નિયત થાયછે. જેમકે, જ્યહારે એકતઃ અતીત સૈકાઓમાં મુસાફરી અને વ્યવહારનાં સાધનો અતિવિરલ હતાં એથી અન્ય પ્રદેશની ભાષાઓની ગુજરાતી પરની અસર પણ વિરલ હોવાનો સંભવ હતો, અને અસર વિરલ હતી પણ ખરી, ત્યહારે અન્યતઃ જો કે અર્વાચીન સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રદેશો વચ્ચે નિકટ વ્યવહારની અને ત્વરિત પર્યટનની અનુકૂળતા જોતાં હાવી અસર પ્રબળ હોવી જોઇયે, છતાં વસ્તુતઃ એમ છે નહિ; કારણ પુરાણા સૈકાઓમાં ભાષા વાગ્વ્યાપારવિષયક રચનાના વિકાસની અવસ્થામાં હતી પરંતુ અત્યારે હેવી દશાએ પ્હોચીછે કે હેનું સ્વરૂપ નિયત અને સંસિદ્ધ બન્યુંછે, અને એથી પ્રદેશ પ્રદેશના સંસર્ગની એકપૂરી અસર

---

૪૮ કેટલાક લોક આ શબ્દને (સં.) ताम्रकूट માંથી નીકળેલો માનેછે અને એ ભરતખંડની અતિ પુરાણી અને દેશજ ઓષધિ હતી એમ દાવો કરેછે. એ વિષયે મ્હારા અભિપ્રાયો આવતા વ્યાખ્યાનમાં હું આપીશ.

૪૯ આ પુસ્તક મી. આર. પી. કરકરિયાએ કૃપાથી મ્હને જોવા આપ્યું હતું.

બંગાળી અને મરાઠી સાહિત્યમાંથી થતા અનુવાદોમાં અને પ્રસંગત થતા શબ્દ-સ્વીકારમાં દૃષ્ટિયે પડેછે.[૫૦] અતીત સૈકાઓમાં દૂરદૂરના પ્રદેશો વચ્ચે યાત્રાઓ, વ્હેપારનો સંબંધ, અંદર અંદરના વિવાહો, અને હેવા કારણોએ વ્યવહાર ચાલૂ રહેતો જ્હાં ભાષાઓનું ઐક્ય કે સામ્ય હોય નહિ અને પરસ્પર વ્યવહાર ચલાવવા પૂરતી સર્વસામાન્ય એકાદી ભાષા હોય ત્હાં ભાષાનું ઐક્ય સાધવા માટે એ સાધનો પર્યાપ્ત ન્હોતાં જ્હાં હાવી સ્થિતિ હોય ત્હાં બેમાંથી એક પક્ષને અન્ય પક્ષની ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું પડતું એ વ્યવસ્થાને અભાવે અનેક પ્રસંગોએ રમૂજ આપનારી કે ખેદકારક સમઝફેર થતી મરાઠા વરની નવોઢા કાનડી પત્નીની એક કથા કહેવામાં આવેછે, એ ઇતિહાસસિદ્ધ નથી તો પણ હેમાં સમઝફેરની પ્રકારદર્શક કથા તરીકે અર્થ સમાયલો છે ખરો. પત્ની પતિને માટે પાનની પટ્ટી બનાવતી હતી, હેને ચૂનો પાન પર લગાવીને ખાવો ફાવશે કે (દક્ષિણમાં ઘણા લોક ખાયછે તેમ) છૂટો ઉપર ખાવો ગમશે એ જાણવા માટે હેણે પતિને પૂછ્યું - "યલે મેલે?" એટલે કે "પાન પર (મૂકું)?" (યલે=પાન, મેલે=ઉપર) પત્નીની માતૃભાષાથી અજાણ પતિ સમઝ્યો કે-"યાલી મેલી" એટલે "યલી મરી ગઈ" (હેની બ્હેનનું નામ યલી હતું) તેથી હેણે જ્ઞાનવૈરાગ્ય ભર્યો ઉત્તર આપ્યો-"હરિસત્તા" એટલે "હરિની સત્તાને આધીન રહેવું જોઇયે" આ સાભળીને હેની પત્ની રોવા કૂટવા લાગી, કારણ કે હેના ભાઈનું નામ હરિ હતું અને કાનડીમાં સત્તા એટલે "મરી ગયો" થાય

હેવા સંસર્ગના ચિહ્નો કેટલાક શબ્દોમાં મળી આવેછે, એલ્ચી (ગુ૦) યાળ્ક્કિ (કાન)

પ્રાચીન સમયમાં ચાલતા પ્રદેશો વચ્ચેના વ્યવહારનાં અવશેષભૂત ચિહ્નો ભાષાવિષયના અણુધાર્યાં ખૂણાઓમાં દૃષ્ટિગોચર થાયછે, એકબે ઉદાહરણો આપીશ એટલે આ વાત પર પ્રકાશ પડશે જેમ કે ગુજરાતી ભાષાનો એલ્ચી શબ્દ ગુજરાત અને એ વસ્તુની ઉત્પત્તિભૂમિ મલબાર કિનારો એ બે પ્રદેશ વચ્ચેના વ્હેપારરૂપ સંબંધના ઇતિહાસને ઉદ્‌ભાસિત કરેછે એલચી ખાસ કાનડા વિભાગની પેદાશ તરીકે

[૫૦] મહાશય શબ્દ જુઓ, એ શબ્દ બંગાળીમાંથી "Sir" અર્થમાં લેવામાં આવ્યોછે એ નિઃસંશય છે-મૂળ સંસ્કૃતમાં એ અર્થ અપરિચિત છે બંગાળીમાં જે નવા કૃત્રિમ શબ્દો પણ કરેલા હોય તેવો આ સર્વરીતે જણાયછે હું ધારું છું કે બંગાળીમાંથી અનેકાનેક ગ્રન્થોના અનુવાદ કરનાર સ્વ નારાયણ હેમચન્દ્રે આ શબ્દ પોતાના લેખમાં પ્રથમ દાખલ કર્યો હશે, અને પછી લોકોમાં ત્યારથી પ્રસર્યો હશે.

મશહૂર છે, અને હેનું કાનડી નામ यालक्कि છે. હિંદી एलायची છે, અને મરાઠી વેળડોડે (ડા)માં હેની સાથે સમાનતા ધરાવતો અંશ વેળ ઉપરાંત કોઈએ નથી, અને વેળ સંસ્કૃત एलामांથી હોઈ સકે. ગુજરાતી एलची અને હિંદી एलायचीમાં ची છે હેનું સંસ્કૃત एला શબ્દમાં મૂળ નથી મળતું. હેનું મૂળ यालक्किના क्किમાં જ રહેલું છે, અને વાગ્વ્યાપારના નિયમો પ્રમાણે च અને क અન્યોન્ય સંબદ્ધ અને વિનિમયક્ષમ છે, વિશેષતઃ જ્યહારે क પછી ई આવતો હોય ત્યહારે. વળી, કાનડીમાં यालक्किનું પૃથક્કરણ કરિયે તો यालु अक्कि (=૧. ચોખા; ૨ ચોખા જેવું ધાન્ય; ૩ ફોતરાવાળો દાણો) બને. આ अक्कि તે (કાનડી) यालक्किના તામિલ પર્યાય यालक्कायમાં રહેલા काय्નું વિકૃતરૂપ હોય એમ લાગેછે. એ શબ્દનું બીજું રૂપ મ્હને મળ્યુંછે તે यालकायि છે, અને કાનડીમાં તેમ જ તામિલમાં कायिનો અર્થ "કાચું ફળ" થાયછે.[૫૧] એલચી દ્રાવિડીય પેદાશ હોવાથી સંસ્કૃત एला શબ્દ દ્રાવિડ याल કે यालुમાંથી બન્યો હોય એ બહુ સંભવિત છે; અને ગુજરાતી एलचीનો ए અને હિન્દી एलायचीનો एला સંસ્કૃત एला તરફ પ્રતિનિવર્તન થયેલું સૂચવેછે, અથવા તો સંસ્કૃત एला અને કાનડી यालक्कि એ મળીને ઉભયધર્મી શબ્દ બન્યો હોય એમ સૂચવેછે. છેવટ, ગુજરાતીમાં एलचीની જાત વસ્તુતઃ નાન્યતર છે; માત્ર અજ્ઞાનથી અને (સાધારણતઃ સ્ત્રીલિંગના શબ્દને અન્તે આવતા) અન્ત્ય ईના મિથ્યા આભાસથી ઘણા લોક હેને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરેછે. આ નપુંસકલિંગ કાનડી ભાષા સાથે મળતું આવેછે; હેમાં સર્વ નિર્જીવ વસ્તુઓનાં નામ નપુંસકલિંગમાં હોયછે.

ત્યહાર પછી गिलीदंडाની રમત લો; હેના એક પ્રકારમાં દાવ ખેલતાં ગણના માટે वकट, लेण, मूर, नार ઇત્યાદિ શબ્દો વપરાયછે. વસ્તુતઃ 'એક,' 'બે,' 'ત્રણ,' 'ચાર,' હેવા અર્થના કાનડી શબ્દોમાંથી એ આવેલા છેઃ–वक्कट्ट (वन्दु=એક+कट्टु=બાંધવું), यर्डु(=બે), मूरु(=ત્રણ), नाल्कु(=ચાર). રમતનો આ પ્રકાર સમુદ્રકિનારે ઉત્તર તરફ છેક સૂરત પર્યંત જઈ પ્હોચ્યો હોય એ બહુ સંભવિત છે, કારણ કે તળ ગુજરાતમાં એ રમત અન્ય પ્રકારે રમાયછે અને દાવ ગણતાં અન્ય શબ્દો વપરાયછે. કાનડી શબ્દોવાળો એ રમતનો પ્રકાર અન્દરની બાજૂ દક્ષિણમાં ગયોછે.

---

૫૧ આ વિવિધ માહિતી માટે હું તામિલ અને કાનડી જાણતા બે મિત્રોનો ઋણી છું.

માનવજાતિ-વિષયક જ્ઞાન આપતા અનેકો છૂટા શબ્દો અને ત્હેની વ્યુત્પત્તિ, ઓડ (ગુજરાતી) वड्डर (મરાઠી) ओड्डरु (કાનડી)

છેવટ આપણી ભાષાપર અસર કરતો એક ભિન્ન પ્રકારનો ઐતિહાસિક પ્રસગ જોઈશુ એ પ્રસગને કોઈ શબ્દોની રૂપરચના સાથે બહુ સબધ નથી, વધારે સબધ, માત્ર એક શબ્દમાં સમાયેલી દેશની માનવજાતિ-વિષયક અને ઐતિહાસિક માહિતી સાથે છે મ્હારા લક્ષમા અમુક એક શબ્દ છે- ઓડ જે જમીન ખોદનારી અને તળાવ કૂવા ગાળનારી એક ભટકતી જાતિનું નામ છે હેવી જ એક જાતિ મહારાષ્ટ્રમાં (દક્ષિણમા) वड्डर નામે ઓળખાયછે મરાઠી અને અન્ય ભાષાઓ વચ્ચે उ અને ओ નો પરસ્પર વિનિમય થાયછે એ તો એક સામાન્ય વાત છે, (अ અને ए નો પણ હેવી રીતે व થાયછે, જેમકે वस्त्रा (મરાઠી), अस्त्रो (ગુજરાતી), एलचीને બદલે વેલ્ટોડેમા વેળ, દક્ષિણમા કુણબી વર્ગ एजिनने वॅजिन કહેછે), જેમ કે उस्ताद મરાઠીમાં वस्ताद બનેછે જ્યહારે મરાઠી ગામડીઆઓમા ओड्डरનું वड्डर રૂપ થાયછે

वड्डरमा व ક્યહાંથી આવ્યો એ આથી સમઝાયછે પરન્તુ પુનરુક્ત દીસતો र ક્યહાંથી આવ્યો? આ ન્હાનકડા र નો પ્રભવ સોધવા દક્ષિણ દિશામાં વધારે ઊતરવુ પડશે હાવા ખોદકામ કરનાર માટે કાનડીમા ओड्ड શબ્દ છે, તેઓ કાં તો मण्णु-ओड्ड (માટી ખોદનાર) અથવા તો कल्लु-ओड्ड (પત્થર ખોદનાર) હોય કાનડીમા ओड्डનું અનેકવચન ओड्डरु[52] થાય આ ओड्डरुનો અન્ત્ય હ્રસ્વ उ સ્હેલાઈથી લુપ્ત થઈ સકે[53] એટલે ओड्डर થાય, મરાઠીમા वड्डर થાય, અને માત્ર ભ્રાન્તિથી रનું પ્રત્યયસ્વરૂપ તિરોહિત થતાં र પોતે શબ્દમા જ મળી જાય[54] હાવી વસ્તુસ્થિતિ થવાનું ખાસ કારણ એ છે કે

૫૨ તામિલ વગેરેમાં શબ્દ ઓડ્ડન્ લાગેછે ઈ સ ૧૯૦૮ ના "East and West" ના પૃષ્ઠ ૫૬ મે તિરુપતીના મેળાના વર્ણન વિષયે લેખ છે જેમાં આ વાક્ય આવેછે —"The bearers (of doolies) who are all *oddars* (or diggers) by caste in this part of the country " *Oddars* મા અંગ્રેજી વપરાયેલું બેવડું અનેકવચન લક્ષમા રાખવું ઘટેછે r પોતે તામિલ અનેકવચન પ્રત્યય r ને સ્થાને છે અને s અંગ્રેજી પ્રત્યય છે સ્ત્રીઓ, ફેલ્લોઓ ઇત્યાદિમા પણ એ મુંબાઇના લોક અનેકવચનનો પ્રમાદી મિશ્ર પ્રયોગ કરેછે તે સરખાવો— 'Ladies + ઓ ગુજરાતી અનેકવચન પ્રત્યય, 'fellows' + ઓ ગુજરાતી અનેકવચન પ્રત્યય, એક વેળા મ્હેં એક પારસી ગૃહસ્થને કિસ્સો કહેતો સાંભળ્યો હતો. ડિગ ગુજરાતી + s અંગ્રેજી પ્રત્યય, + ગુજરાતી પ્રત્યય

૫૩ યથાર્થ કહિયે તો, उ નો अ થાયછે

૫૪ ભાગદષ્ટી સરખાવો, તેમાં ભાગ એ કાનડી અનેકવચન શબ્દનું ષષ્ઠી વિભક્તિનું રૂપ છે, ભાગ મૂળ હોવાથી અનેકવચન ભ્રમાર્થ છે

પોતાનો વર્ણ કે વંશ કહેતી વખતે લોકો વર્ણ કે વંશ દર્શાવનારા શબ્દનું અનેકવચન વાપરેછે; આ પ્રમાણેઃ–કાનડી नीवु यातरवरु? ("હમે કેઇ ન્યાતના?" શબ્દશઃ "હમે કો'ના?–"; ઉત્તર–બોલનાર એક હોય તો પણ– હાવો મળે "नावु हविकरु" (હમે હવિકો (છિયે)); ગુજરાતી–"हमे वाणिया". તાલુકે હુબલી, ડિસ્ટ્રિક્ટ ધારવાડમાં તડસ ગામના એક મુસલમાનને હેની જાત્ય પૂછતાં હેણે કહ્યું કે હમે શેખાં (શેખનું અનેકવચન); 'મહાર' માટે વપરાતો કાનડી શબ્દ होलेयर અથવા होलेय અને होलेयरु (અનેકવચન) સરખાવો.

હવે ઓડ (ગુજ.) वड्डर કે वडर (મ.) અને ओड्ड (रु) (કાનડી અને અન્ય દ્રાવિડ ભાષાઓ) એ બધાં નામો વચ્ચે હાવો જાતિસંબંધ છે એ વાત બહુ સૂચક છે, અને આ દેખીતી સજાતીયતાનું કારણ એ ઓડ જાતિની ભ્રમણશીલતામાં મળેછે. હેના નામનો ઇતિહાસ સૂચવેછે તે પ્રમાણે એ ઓડ જાતિ પ્રથમ દ્રાવિડદેશમાંથી (દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી) આવી હોય એ સંભવિત છે. જે ઓડ સુંદરીપર સિદ્ધરાજ જયસિંહ મોહ પામ્યો હતો તેના નામની સાથે પણ આ તર્ક બંધ બેશતો આવેછે,—जसमामां રહેલા मा નો ખુલાસો દ્રાવિડ यशम्मामांथी બહુ ઉત્તમરૂપે મળી સકેછે.

"Chronology of India" એટલે "ભરતખંડની વર્ષાનુક્રમણી"માં ૧૦૬ ઠ્ઠે પૃષ્ઠે મેબલ ડફ કહેછે કે (ઇ. સ. ૧૦૦૨ માં થયેલા) રાજેન્દ્ર ચોલે જીતેલા પ્રદેશોમાં ઓડ્ડ કે ઓડ્ર લોકનો દેશ–એટલે ઓઢિઆ (ઓરિસ્સા)–ગણાવ્યોછે. (Epigraphia Indica IV, 68; Inscriptions: Madras Christian College Magazine, V. 41; Archæological Survey S. India, iii, 68, 95, 100 142; iv, 77 ff.) આ લોકો ओड, वड्डर જ હશે? જો એમ હોય, અને જો ઓરિસ્સા એ ચોલ દેશ જ હોય, તો પછી એ વિભાગની ભાષા દ્રાવિડી ન હોઈ સકે, કારણકે ઉરિયા તો આર્ય ભાષા છે. તેમ વળી, ઓડ એ આન્ધ્ર જ હોઈ સકે? Historical Atlas of Indiaમાં, જૉપ્પેને જ્યહાં હાલ ઓરિસ્સા છે ત્યહાં જ સિકંદરના સમયમાં આન્ધ્ર દર્શાવ્યોછે, અને ઈ. સ. ના ૨જા સૈકાના નકશામાં આન્ધ્રને હાલના મધ્ય હિંદુસ્તાનને સ્થાને દર્શાવ્યોછે. પોતાના શબ્દકોષમાં આપ્ટેએ આન્ધ્રને અર્વાચીન તેલિંગણથી અભિન્ન માન્યોછે, જેની સીમા કલિંગને સ્પર્શ કરતી (ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના નકશામાં કલિંગને આજના ઓરિસ્સાને સ્થાને મૂકયોછે.)

देशीनाममाला ૧–૮૫ માં હેમચન્દ્રે उड्डोનો અર્થ कूपादिखनकः આપ્યોછે. (કાનડી मण्णु ओड्ड અને कल्लु ओड्ड શબ્દો દર્શાવેછે તેમ) આ નામ (ओड)

પ્રથમત એ જાતિનો ધંધો સૂચવતુ એ મતનું હેમચન્દ્ર સમર્થન કરેછે એ લોકની ભ્રમણવૃત્તિ જોતા શકય લાગેછે કે હેઓ જો કહિ પણ સ્થિર થઈ રહેતા તો જે દેશમાં સ્થિર સ્થિતિ કરતા તે દેશને પોતાનું નામ આપતા. પ્રાકૃતસર્વસ્વ માં માર્કણ્ડેય ઔડ્રીને આન્ધ્રદેશની પ્રાકૃતભાષા તરીકે આપેછે આ સઘળા સાધનો અન્વેષણકાર્ય માટે જોઇતી સામગ્રી પૂરી પાડેછે, પરતુ મ્હારે જે મુખ્ય તાત્પર્ય સૂચવવાનું છે તે અવિકૃત રહેછે, કે અનેક વાર માત્ર એક જ શબ્દ ભાષામય શૃખલા દ્વારા દેશના ઇતિહાસના માનવ શાસ્ત્ર-વિષયક પ્રકરણને ઉદ્‌ભાસિત કરેછે

પ્રજાના અગ્રેસર વર્ગો ની વૃત્તિ ની ભાષા ના બધારણ અને સાહિત્ય ઉપર અસર

છેવટ ભાષાના બધારણપર અને સાહિત્યપર અસર કરનાર અન્ય એક ઉપાધિ સૂચવીશ દેશની પ્રજાના અગ્રેસર વર્ગોની જીવન-વૃત્તિ જેમકે ગુજરાતમા, વિશેષત હેના ઇતિહાસના ઉત્તરકાળ દરમ્યાન, પ્રજાનો એક અલ્પ અશ જ શિકાર, યુદ્ધ, નાવિકવૃત્તિ ઇત્યાદિ કર્મ કરતો, અને આ અલ્પ અશનો ભાષાવિકાસ અને સાહિત્ય સાથેનો સબધ નહિ જેવો જ હતો, એ કારણોથી એ વૃત્તિયોને લગતા શબ્દવિશેષોની ગુજરાતી ભાષામાં વિરલતા અથવા અભાવ નજરે પડેછે પરિણામ એ આવ્યુ કે હાવા શબ્દો, વચનો અને કહેવતો, અલ્પમાત્ર છે તેટલાં એ, અન્યત બહિષ્કાર પામીને ન્હાના અને અશિક્ષિત વર્ગોની બોલીઓમા જઈ રહ્યા[૫૫] ઉદાહરણ પક્ષીઓના વિવિધ પ્રકારોનાં નામ ગુજરાતીમા અત્યન્ત અલ્પ છે, પર્વતપરના જીવનને લગતા શબ્દો તો વિરલ જ હશે, અને ખલાસી લોકોમાં વપરાતા કેટલાક શબ્દો અન્ય ભાષાઓમાથી સ્વીકારવામા આવ્યાછે એ તો સ્પષ્ટ જણાયછે હેવા કેટલાક શબ્દો –

आमेच (फरड)	ચઢાવવુ
जारिया (फरउ)	ઉતારવુ

દાંડો, ખાડીના, કે ભરતી આવતી હોય હેવી નદીના, મુખપરના તરગપૂર્ણ ભાગ

---

૫૫ જુદાં જુદાં બુદ્ધિતત્વનો દરેક ઉચ્ચતર વર્ગો રાખી બેઠાછે જુદાં જુદાં પ્રચલિત ભાષાનોનું ભાગ્ય હાથમાં જ મુકે એક મર્યાદિત ઉદાહરણ હું આપીશ. ૭ સં. ૧૯૯૩-૪ના આશામાં ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં એક વણિક બાળકને મ્હેં એક અતિશય સુંદર મધુકર પક્ષીનું નામ પૂછ્યું હેણે આપેલા જવાબમાં સૂચવાતા રહેલી છે-"હમે કેમ જાણિયે? હમે તો આફણ છિયે।'

છેલ્લો શબ્દ મરાઠી दांडा (दाण्डा)માંથી આવ્યોછે; दांडा શબ્દનો પ્રયોગ ખાડીઓ અને હાવી નદીઓથી ભરેલા કોંકણ પ્રદેશોમાં સાધારણ છે; જ્યહારે પ્હેલા બે શબ્દો ખલાસીઓ હમેશાં વાપરેછે તે અરબી કે પોર્ટુગીઝમાંથી આવ્યા હોય;– પરંતુ આ વિષયમાં અન્વેષણ કરવાની જરૂર છે, અને હજી સુધી હું કાંઈ અન્વેષણ કરી સક્યો નથી.

આટલી ચર્ચા પૂરતી છે અને હવે આપણે લઈશું (ख) પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિની ભાષાવિકાસ અને સાહિત્યપર થતી અસર.

પ્રાદેશિક ઉપાધિયો. હું માત્ર ગુજરાતી વિશે જ બોલીશ. ગુજરાતની પ્રદેશ-સીમા સુવિદિત છેઃ–

ઉત્તર—ડીસા પર્યન્ત (મારવાડની દક્ષિણ સીમાને અડેછે).

પૂર્વ—મહીકાંઠાની પૂર્વમર્યાદા અને ખાનદેશની પશ્ચિમ સીમા.

દક્ષિણ–કોંકણ, દક્ષિણથી શરૂ થઈને;

અને પશ્ચિમ–અરબી સમુદ્ર, કચ્છનો અખાત, અને કચ્છનું રણ.

પાછળ[૫૬] કહ્યુંછે તે પ્રમાણે, ઇ. સ. ના ૧૬ મા સૈકાના અન્ત પછીના સમયથી જ પ્રદેશની સીમા ઉપર પ્રમાણે છે. એ સમયની પૂર્વેના સૈકાઓ દરમ્યાન સીમા ફર્યા કરતી હતી, પરંતુ આપણે પ્હેલાં જોઈ ગયા તેમ, એ વ્યવસ્થાઓ શાસનતંત્રની અનુકૂળતા વિચારીને જ કરવામાં આવી હતી. પ્રાચીનતર સૈકાઓ દરમ્યાન એક સર્વસાધારણ ભાષાના પ્રચારથી લક્ષિત પ્રદેશ વધારે વિસ્તીર્ણ હતો, હેની મર્યાદામાં રજપૂતાનાનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

હાલ, અને વધારે નહિ તો છેલ્લા બે સૈકા દરમ્યાન, ગુજરાતના ભાષાદષ્ટિયે નીચે પ્રમાણે વિભાગ પડેછેઃ–

૧ તળ ગુજરાત, એટલે અમદાવાદ, ખેડા, અને પંચમહાલ જીલ્લાઓ અને હેની અંદરનો કે આસપાસનો ગાયકવાડી પ્રદેશ.

૨ કાઠિયાવાડ, સમગ્ર દ્વીપકલ્પ.

[૫૭]૩ દક્ષિણ ગુજરાત, એટલે ભરુચ અને સૂરત જિલ્લાઓ.

(ટિપ્પણઃ–ગુજરાતની પૂર્વમાં અને ઐશાન કોણમાં રહેલી ટેકરીઓની તલેટીમાંની ભીલ સરહદને ભીલ ભાષાનો પ્રદેશ ગણવો જોઇશે.)

---

૫૬ પાછળ પૃષ્ઠો (૪૩–૪૪) જુઓ.

૫૭ આ વિભાગો સ્થૂલ દૃષ્ટિયે સૂચવ્યાછે. (ચરોતરની એટલે વાત્રક અને મહી નદી વચ્ચેના ગુજરાતના ભાગની) ખાસ ભાષા, પાટણની આસપાસ ઉત્તર ગુજરાતની ખાસ ભાષા, અને પાલણપુરની આજૂબાજૂની સરહદની ભાષા, હેવા ભેદને અનુસરીને સૂક્ષ્મતર દૃષ્ટિયે ગૌણ ભાગો પણ થઈ સકે.

આ પ્રદેશવિસ્તાર સામાન્યત સપાટ ભૂમિનો બનેલોછે, પર્વતો અને ઝાડીઓથી મુક્ત છે, અને હેમાં પશ્ચિમના કેટલાક ભાગ (કાઠિયાવાડ અને સુરત) સિવાય અન્યત્ર સમુદ્રતટ અત્યલ્પ છે એથી કેટલાક પક્ષીઓનાં નામવિશેષોનો, ટેકરીઓ અને સમુદ્રના લક્ષણદર્શક શબ્દોનો અને હેવા અન્ય શબ્દોનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાન્યત અભાવ છે

લોકનાં શરીર અને શીલ પર અસર કરતી પ્રદેશની કુદરતી પરિસ્થિતિના પણ ભાષાનાં વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વોપર સસ્કાર પડેછે જેમ કે હિંદી બોલનારી જાતિયોના શરીર અને ફેફસા પ્રબળ છે અને ગુજરાતીઓના શરીર અને ફેફસા હીનબળ છે તેથી હિંદીમા છે ત્હેવો ગુરુપ્રયત્ન હકાર ગુજરાતીમા નથી

(ટિપ્પણ —પાણિનીય શિક્ષા માં ह ના બે ઉચ્ચાર વર્ણવ્યાછે,—औरस्य અને कण्ठ्य કાંઇક અલ્પ વિરોધ છે છતા એ આ બે ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાના[૫૮] ગુરુપ્રયત્ન અને લઘુપ્રયત્ન હકારને મળતા આવેછે)

તેજ પ્રમાણે, ગુજરાતીના વિવૃત ॲ અને ऑ ના પ્રતિનિધિભૂત હિંદી માંના ऐ અને औ ઉચ્ચારો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકની વાક્શક્તિ ગુજરાતીઓ કરતાં પ્રબલતર હોવાના પૂરાવા છે

વળી, ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં, અને કેટલેક અને ભિન્ન રૂપે કાઠિયાવાડમાં, જોવામાં આવતો શબ્દના ઉચ્ચારમાં રહેતો સ્વરભાર ગુજરાત તળની અને દક્ષિણ ગુજરાતની ભાષામા નથી. આ સ્વરભાર વૈદિક સ્વરવ્યવસ્થામાંહેનો નથી, પરંતુ શબ્દના કેટલાંક પદો ઉપરનો એક પ્રકારનો થડકો કે ભાર છે આ પણ શારીરિક સામર્થ્યના ફરકનું પરિણામ છે, શરીરની દઢતા ગુમ થતાં ગુજરાતીઓ એ સ્વરભાર પણ ખોઈ બેઠા છે

આ શીર્ષક નીચે આટલી લઘુ ચર્ચા બસ છે છેલ્લા શીર્ષક ગન્વાગ્વ્યા) પારગત શક્તિયો-ની ચર્ચા ખાસ ત્રીજા વ્યાખ્યાન માટે રાખવી ઠીક છે

[૫૮] ગુજરાતીમાં આ બંને ઉચ્ચાર છે, લઘુપ્રયત્ન હકાર સામાન્યતઃ ઉચ્ચારોમાંજ જોવામાં આવેછે આ ગત ૬ ઠ્ઠે પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચીશ

વ્યાખ્યાન ૩ જું

ભાષાને અસર કરનારી વાગ્વ્યાપારગત શક્તિયો

ગયા વ્યાખ્યાનના અંતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હવે આપણે શબ્દોની સ્વરૂપઘટનાના ક્રમનું અને ભાષાના બંધારણનું નિયમન કરતી વાગ્વ્યાપારગત શક્તિયોની ચર્ચા કરીશું. એ ચર્ચા આપણને આપણા વિષયની અન્તર્ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરાવેછે. પ્રથમ, જે સૂત્રોને વશ રહીને વાગ્વ્યાપારમાં રૂપો અને રૂપાન્તરો ઘડાયછે ત્હેવાં કેટલાંક સૂત્રો, તેમ જ ભાષાવિકાસનો અભ્યાસ કરતી વખતે જે સૂત્રોને આપણે અનુસરવાં જોઇયે તે સૂત્રો, હું દર્શાવીશ. એ બેમાંનાં બીજાંને હું પ્રથમ લઇશ. પ્રારંભમાં, આ પ્રશ્નની સામાન્ય પણ વ્યાપક દૃષ્ટિ સૂચવતાં, ડૉ. ભાણ્ડારકરના "The Critical, Comparative and Historical Method of Inquiry" એ વિષય પરના લેખમાં આપેલા મહાનિયમો વાંચવાની સૂચના હું કરીશ. (એ લેખ તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૮૮ ને દિવસે મુંબઈની Free Church College Literary Society સંમુખ વ્યાખ્યાન રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.) એ નિયમોને પૂરેપૂરા અહિયાં આપવાની જરૂર નથી.

ડૉ. ભાણ્ડારકરે આપેલા, ભાષાવિકાસના અભ્યાસમાં અનુસરવાના, મહાનિયમો.

મ્હારે આપવાના નિયમો એ નિયમોના સંસ્કારબળે ઉદ્ભવ્યાછે અને દૃઢતાને પામ્યાછે એ દર્શાવવાના હેતુથી જ હું એ નિયમો તરફ ધ્યાન ખેંચુંછું. (આ વ્યાખ્યાનના અંતમાં હું એ પત્રિકામાંના કેટલાક પ્રસંગયોગ્ય ઉતારાઓ ટિપ્પણમાં આપુંછું.) ત્યહારે હવે વિનાવિલંબે એ નિયમોની ચર્ચા આરંભિયે; સૌથી પ્રથમ સૂચવીશ—

૧ ऐतिहासिक औचित्य.

૧ ऐतिहासिक औचित्य.

આથી હું એમ કહેવાને ઇચ્છુંછું કે, કોઈ એક શબ્દની જે કાંઈ વ્યુત્પત્તિ સૂચવવામાં આવે તે ઇતિહાસમાં સ્વતંત્ર રીતે સિદ્ધ થયેલાં સત્યોને અનુસરતી હોવી જોઇયે. આ નિયમ ન પળાય તો ભૂલ જ થાય. ઉદાહરણ તરીકે ગુજરાતી તમાકુ શબ્દ લઇયે. ગયા વ્યાખ્યાનમાં મ્હેં જણાવ્યું હતું કે એ શબ્દ ફિરંગી 'tabaco' માંથી નીકળ્યોછે; અને કહ્યું હતું કે આગળઉપર હું એ શબ્દની જે કલ્પિત વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવેછે ત્હેની પરીક્ષા કરીશ.[1] એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ताम्रकूटમાંથી એ શબ્દને સાધેછે.

---

૧ ઉપર પૃષ્ઠ ૫૮ માનો ગ્રથભાગ તેમજ ટિપ્પણ ૪૮ મી જુવો.

પણ ઇતિહાસસિદ્ધ સત્યો એ છે કે તમાકુ અમેરિકામાથી યુરોપમા પ્હેલ-વ્હેલી ઇ સ ૧૫૫૮મા આવી[2] અને હિંદુસ્તાનમા તો ફિરંગીઓ ઇ સ ના ૧૬મા સૈકાના અતમા અહિયા આવ્યા ત્હાર પછી તમાકુ લાવ્યા હવે જો એ શબ્દનો સસ્કૃત તામ્રકૂટમાથી ઉદ્ભવ થયેલો સ્વીકારવામા આવે તો એ મતનો ઇતિહાસના સિદ્ધાન્તોથી વિરોધ થાયછે અને જ્યહા સુધી ઇતિહાસના એ સિદ્ધાન્તો ખોટા છે હેવુ સ્થાપિત કરવાપૂરતા પ્રબળ સાધનો ન હોય ત્યહા સુધી આ કલ્પિત વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારી સકારો નહિં બગાળાની નૅશનલ કૉલેજની પુસ્તકશાળાના અધિકારી રા ગણુપતિ રાયે આ ઇતિહાસની ઉક્તિને અસત્ય ઠરાવવાનો પ્રયાસ કરેલોછે એ હું જાણુંછુ હેમણે 'Indian Antiquary' ને બે લેખો મોકલ્યાછે, એક ૧૯૦૯ ના જૂનમા અને બીજો ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરીમા[3] તેઓ હેવી દલીલ કરેછે કે હિંદુસ્તાનમા તમાકુ પ્રથમ ફિરંગીઓ લાવ્યા હેવો મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથનો અભિપ્રાય છે તે ખોટો છે એઓ નીચે પ્રમાણે કારણો આપેછે —

તામ્રકૂટના પક્ષમા રા ગણુપતિ રાયે જે દલીલો કરી છે હેની પરીક્ષા

(क) સારનાથના મઠોના ખડેરામાથી એક માટીનો હુકો મળી આવ્યો છે એ હુકો ઇ સ પૂર્વના ૩ જા સૈકાથી ઇ સ ના ૧૨ મા સૈકા સુધીના સમય દરમ્યાનનો હોઈ સકે

(ख) ઇ સ ના ૭મા સૈકામા થયેલો बाण પોતાની कादम्बरीमां धूमवर्त्ति એટલે બીડીનો નિર્દેશ કરેછે

(ग) ઇ સ પૂર્વેના ૧ લા અને ઇ સ ના ૩ જા સૈકા દરમ્યાન થયેલો ચરક, તેમજ કનિષ્ક[4]નો રાજવૈદ્ય—એટલે ઇ સ પૂર્વે ૬ ઠ્ઠા સૈકાનો—સુશ્રુત, અને ઇ સ ૬૨૫મા થયેલો વાગ્ભટ—સર્વે ધૂમવર્ત્તિનું અને હુક્કો બનાવવાની રીતનુ વર્ણન આપેછે

---

૨ જ્હારે કોલમ્બસે અમેરિકાખડ સોધ્યો ત્હારે અમેરિકાના વતનીઓ તમાકુનું ધ્રૂમ્રપાન કરતા જોવામા આવ્યા હતા ઇ સ ૧૫૫૮મા સ્પેનનો એક વૈદ્ય પ્રથમ થોડી'ક તમાકુ યુરોપમા લાવ્યો ત્હાર પછી એ ફ્રાન્સ અને ઇટાલીમા પ્હોચી અને છેવટ ૧૫૮૫મા સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેક અને રાલ્ફ લેઇન તમાકુ હેને પીવાના સાધનો સહિત લાવ્યા, અને હેમણે એ સર વૉલ્ટર રાલેને આપી (The Century Dictionary અને The Encyclopædia Britannica)

3 The 'Indian Antiquary' જુન ૧૯૦૯ પૃષ્ઠ ૧૭૬, અને જાન્યુઆરી ૧૯૧૧ પૃષ્ઠ ૩૭ થી શરૂ કરીને

૪ કનિષ્કનો સમય ઇ સ નો ૨ જો સૈકો,—વિન્સેન્ટ એ સ્મિથકૃત "Early History of India" (૨ જી આવૃત્તિ) પૃષ્ઠ ૨૩૯ જુવો

(ઘ) ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકાથી બહુ વર્ષો પૂર્વે વિદ્યમાન હતું તે स्कन्द पुराण ધૂમપાનના દોષોની નિંદા કરેછે.

અને (ङ) विष्णुसिद्धान्तसारावलीમાં ધૂમ્રવર્ણી અને ધૂમ્રપાનના ગુણો વિશે હકીકત આવેછે.

હવે આ સર્વ આધારોમાં રહેલી મ્હોટી ખામી એ છે કે પીવામાં આવતી ઓષધિ શી હતી તે ક્યહાં એ પણ કહ્યું નથી, અને એથી હેને આધારે આપેલી કોઈ પણ દલીલ નિષ્ફલ નીવડેછે. ઉલટું, રા. રાય પોતે ક્હેછે તે પ્રમાણે स्कन्दपुराणમાં ધૂમ્રપાનના દ્રવ્ય તરીકે तमालનું નામ આવેછે—જે દ્રવ્ય તમાકુથી તદ્દન ભિન્ન છે. तमाल એક સર્વવિદિત મહાવૃક્ષ છે, અને તમાકુનો રોપ તો હેવો ન્હાનો હોયછે કે હેનાં પાંદડાં જમીનથી પૂરાં બે ફૂટ પણ નથી જતાં; એ જોતાં આ ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે કે રા. રાય (Ind. Ant. ૧૯૧૧ પૃ. ૪૦ કોલમ ૧-૨) દૃઢતાપૂર્વક ક્હેછે કે સંસ્કૃત શબ્દ

મેબલ ડફ્ફના 'Chronology of India' નામના પુસ્તકમાં હેના રાજ્યાધિરોહણનું વર્ષ ઇ. સ. ૭૮ આપ્યુછે.

પરંતુ ઈ. સ. પૂર્વેનો ૬ ઠ્ઠો સૈકો આપવામાં સ્પષ્ટ ભૂલ છે. મ્હેં ઉપર વર્ષો આપ્યાંછે તે રા. રાયે આપ્યા પ્રમાણે જ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના J. R. A. S માંના કનિષ્કના સમય વિશેના કેટલાક લેખો વાંચતાં જણાશે કે એ વિષયની ચર્ચામાં ભાગ લેનારા વિદ્વદ્વરોમાંના કોઈએ પણ કનિષ્કનો સમય છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૬ ઠ્ઠા સૈકા જેટલો પ્રાચીન નથી લેખ્યો. હેના જીવનકાળ તરીકે સ્વીકારાયેલો પ્રાચીનતમ સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮, એટલે ઇ. સ. પૂર્વેના પ્હેલા સૈકાનો મધ્યકાળ છે.

કનિષ્ક બુદ્ધ પછી ૪ સૈકા પછી થયો હતો એ સર્વસમત છેઃ બુદ્ધના નિર્વાણનું વર્ષ રિહઝ્ ડેવિડઝ્ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧૨ આપેછે, ફ્લીટ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૨ આપેછે અને વિ. સ્મિથ ઈ સ. પૂર્વે ૪૮૭ આપેછેઃ-રા. ગણપતિ રાય કનિષ્કને બુદ્ધની પૂર્વે મૂકેછે ? કે સાથે જ મૂકેછે ? કે પછી રા. રાયના લેખમાં ૬ ઠ્ઠો સૈકો મુદ્રાદોષથી આવ્યોછે ? મ્હને એવી શકા રૂહેછે કે રા. રાયે ભૂલમાં સુશ્રુતને ચરકનું સ્થાન આપ્યુંછે, કારણ કે બૌદ્ધ લોકમત પ્રમાણે ચરક કનિષ્કનો રાજવૈદ્ય હતો. બીજું ડૉ. હ્યર્નલના "Medicine of Ancient India" નામના ગ્રન્થને આધારે રા. રાયે સમયગણના નક્કી કરીછે, પણ તે ડૉ હ્યર્નલે પોતે જ સુશ્રુત અને અન્ય પુરુષોના જીવન સમય સબંધી પોતાના નિર્ણયો બહુ વિરલ અને બલહીન પ્રમાણ પર રચ્યાછે. આ મુદ્દાની ચર્ચા વ્યર્થછે, કારણ કે "હેના (એટલે કે હિંદના વૈદ્યક ગ્રન્થોના અને તે રચનારાઓના) સમય વિશે, પ્રત્યેકને નિરાળો લઇયે તો પણ તેમ જ અન્યોન્યની અપેક્ષાએ પણ, હજુ બહુ મ્હોટી અનિશ્ચિતતા રૂહેછે." એમ ડૉ. હ્યર્નલ પોતે સ્વીકારે છે. અને વળી ઉપર વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચેલા મુખ્ય મુદ્દાઓથી થોડો ઘણો આ મુદ્દો અસંબંદ્ધ છે.

ताम्रकूट અને હેતુંજ ભ્રષ્ટ રૂપ બગાલી तामाकू એ બને स्कन्दपुराणમાથી લીધેલા ઉતારામા આવતા तमाल શબ્દથી અભિન્ન છે " અને "આ જ तमाल પત્રને પ્રાચીન વૈદ્યવિદ્યાના ગ્રંથોમા શિરોવ્યાધિયોના પ્રતીકાર તરીકે વર્ણવ્યુછે" એ હેના વચનમાં શો મુદ્દો રહ્યોછે તે મ્હને સમઝાતુ નથી तमालની હાલી ઉપયોગિતા સ્વીકારવા માટે હેની तमाकु સાથે તાદાત્મ્યસિદ્ધિની અપેક્ષા નથી એ નિ સદેહ છે

પરતુ રા રાય कुलार्णवतन्त्रનો પણ આધાર આપેછે, હેમા ધૂમપાનના દ્રવ્યો તરીકે कालकूट, ताम्रकूट, धूर्त्तूर અને अहिफेन વર્ણવ્યાછે આ શબ્દોમાનો ताम्रकूट શબ્દ तमाउ તરીકે હેણે સ્વીકાર્યો છે હાવો અર્થ કરવાપૂરતું કાંઈ પ્રમાણ છે ? अमरकोशમાં એ શબ્દ નથી આપ્યો, અને એક મત પ્રમાણે अमर ઇ સ ના ૧૧ મા સેકાની લગભગમાં થયો તેમ છતા, ताम्रकूट ધૂમપાનનું દ્રવ્ય હતુ એમ આપણે સ્વીકારિયે, અને कुलार्णवतन्त्रમાનું વાકય વસ્તુત હેમાં મૂળથી છે કે નથી એ વિરો પચાતમા ન પડિયે, તો પણ ताम्रकूट એ જ તમાકુ એ સિદ્ધ થતું નથી કારણ, तमाकु (ગુજ) तमाउ (ગુજ અને બગાલી) શબ્દની હાલી વ્યુત્પત્તિ વિરુદ્ધ પ્રબલતમ અન્તરાય એ છે કે વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે એ વ્યુત્પત્તિ અસભવિત છે ताम्रकूट શબ્દ પ્રાકૃત કે અર્વાચીન દેશભાષાના શબ્દરૂપે तम्वकूउ[૫] કે तम्वगुड़ કે तम्वऊड કે तम्वोड બને, પણ અન્ત્ય ट (ડ) કોઈ પણ પ્રકારે લુપ્ત થાય નહિ એમ બનવુ વાગ્વ્યાપારના જે નિયમો આપણે જાણિયેછિયે તે સર્વથી વિરુદ્ધ છે જો કે tobacco શબ્દના વિવિધ, એક બીજાના પ્રતિપક્ષી ગણાતા, અર્થોની વિવિધ વ્યવસ્થા થઈ સકેછે,– (૧) રોપનું નામ, (૨) જ્યહાથી તમાકુ આવી એ દ્વીપ કે પ્રદેશનું નામ અને (૩) એ પીવામા વપરાતી નળી કે ભૂગળીનું નામ, તો પણ અન્તિમ[૬]

---

૫ क એમનો એમ રહે એ શકાસ્પદ છે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર એક શાસ્ત્ર છે, એટલે ન્હાની ન્હાની બાબતો એ ઘણી મમતાથી સાચવેછે સૂક્ષ્મતમ અંગની પણ એ ઉપેક્ષા કરી સકતુ નથી શાસ્ત્રસિદ્ધ વ્યુત્પત્તિનો અવલબનભૂત એક સર્વ-સમત નિયમ છે કે મૂળ શબ્દમાનો, તેમ જ અન્વિત કોઈ પણ રૂપમાનો, પ્રત્યેક અક્ષર સપ્રમાણ હોવો જોઇયે એથી જ ज्ञામાથી જ્ઞની થયું સ્વીકારાય નહિ, કારણ કે ની મૂલરહિત રહે છે, અને दानि શબ્દ મૂળગત તરીકે સ્વીકાર્ય છે આ જ નિયમે મિ૦ બીમ્સ પ્રશ્ન કરેછે કે, પોતે જ આપેલી ब्होराउ ગબ્દની કલ્પિત વ્યુત્પત્તિમા મૂળ શબ્દ प्रातूर्नમાં નથી તે ध સ્હાથી આવ્યો ? (હેનો ગ્રંથ ૧ લો પૃષ્ઠો ૩૪૩-૨૭૬ જુવો અને ગ્ર ૧ ૩ જો પૃ ૬૫ જુવો) આપણી ચર્ચાના વિષયમા વ્યુત્પન્ન શબ્દનો क અને મૂળ શબ્દનો ट નિષ્પ્રમાણ રહેછે

૬ Encyclopædia Britannica આ ઉપરો અર્થ ઓછો જ સ્વીકારેછે અને કહેછે કે tobacco શબ્દ મૂળ ઓસડિને કે વનસ્પતિને ન્હોતો લાગતો, પરંતુ

અર્થ એ જ ખરો અર્થ હતો હેવો સંભવ છે. યુરોપીય મુસાફરોએ સ્વાભાવિક સમજફેરથી એ શબ્દને ઓષધિના નામ તરીકે જાણ્યો હશે. આ હકીકત પોતે જ ताम्रकूट સ્વીકારવાના મતનું નિરસન કરેછે. બીજો અર્થ ખરો હોય, એટલે કે ઉત્પત્તિસ્થાન પરથી ઓષધિનું નામ પડ્યું હોય, તો પણ મિ. રાયના મતનું ખંડન થાયછે. વળી ભરતખંડનો ताम्रकूट શબ્દ અને છેક દૂર રહેલા દક્ષિણ અમેરિકાનો tobacco (ટૉબેકો) શબ્દ એક બીજાને કોઈ પણ રીતે મળતા આવે એ અત્યન્ત અસંભવિત છે. "મા" "પા" જેવા સાદા અને પ્રથમાવસ્થાના ગૃહજીવનને લગતા શબ્દોની બાબતમાં હાવું સામ્ય સંભવે, પરંતુ મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિ પ્રમાણમાં ઉચ્ચતર કોટિયે પ્હોંચી હોય તે સમયને લગતી વસ્તુઓ દર્શાવતા શબ્દોના વિષયમાં એ સંભવે નહિ. પ્રાચીન ભરતખંડ અને અમેરિકા વચ્ચે વ્યવહાર ચાલતો હશે અને એથી એ બે ખંડના ધૂમપાન કરવાનાં દ્રવ્યોમાં સમાનતા હશે—આ દલીલ કદાચ કોઈ કરે, પણ એ ચર્ચવાની જરૂર નથી. કારણ કે એ દલીલ કરનારને આધાર માત્ર અશાસ્ત્રીય પદ્ધતિયે કરેલા તર્કોનો છે. પરંતુ, જો એ સંભવ સ્વીકારવામાં આવે તો પણ પૂર્વોક્ત વાગ્વ્યાપારવિષયક અંતરાય એ વ્યુત્પત્તિનો એકદમ અંત આણે હેવો છે. વસ્તુતઃ એ શબ્દ પ્રમાણમાં તાજો જ અન્ય ભાષામાંથી આવ્યો હોવાથી હેને માટે વિધવિધ કૃત્રિમ સંસ્કૃત રૂપો રચવામાં આવ્યાંછે, જેમ કે ताम्रकूट અને -तमाखुपत्रं राजेंद्र भज माऽज्ञानदायकम् ।[७] હેમાંનો तमाखु.

આટલું બસ છે. મ્હારે સૂચવવાનો બીજો નિયમઃ—

२ केवळ वाह्य श्रुति-साम्यनो अविश्वास

२ केवल वाह्य श्रुतिसाम्यनो अविश्वास.

આ સાવચેતી આપવાની ઘણી જરૂર છે; કારણ કે આપણે વારંવાર બાહ્ય સામ્યથી આકર્ષાઈને આડે માર્ગે ચઢી જઈયેછિયે.

સાન્ ડોમિંગોમાંના હિસ્પાનિયોલાના વતનીઓ હેનો ધૂમાડો નાક વાટે પીવાનું વિચિત્ર પ્રકારનું જે સાધન વાપરતા ત્હેના પરથી જ એ નામ એ ઓષધિને અને વનસ્પતિને લગાડવામાં આવ્યું. એ એક અંગ્રેજી Y અક્ષરના આકારની પોલી લાકડાની નળી હતી. ઉપરની બે શાખાઓના છેડા નાકમાં રાખવામાં આવતા અને નીચેની નળી બળતા તમાકુના ધૂમાડામા રાખવામાં આવતી.

૭ Indian Archipelago માંના પાપુઆ અને ન્યુગિનીના દ્વીપના વતનીઓ ગોરાલોકના આવવા પ્હેલાં તમાકુ ઉગાડતા અને જરાજરા પીતા હેવા તાત્પર્યના પ્રોફેસર હૅડ્ડનના "Head Hunters" નામના પુસ્તકમાંથી લીધેલા એક ઉતારા પર રા. રાયે આધાર રાખ્યોછે, એ હું પડતો મુકુંછું. તમાકુ ભરતખંડની દેશજ વનસ્પતિ છે કે નહિં એ પ્રશ્ન પરત્વે એ ઉતારો કાંઇ નિર્ણય દર્શાવતો નથી.

(૧) હમણાંજ ચર્ચેલો ताम्रकूट શબ્દ આ પ્રકારના કેટલાક ઉદાહરણમાંનું એક છે. આ નિયમ સમઝાય એટલા માટે બીજા કેટલાક ઉદાહરણો આપીશ –

(૨) अफीण–સંસ્કૃત अहिफेन અને अफेन માથી

હવે અફીણ થિયોફ્રેસ્ટસની જાણમા હતુ,[૮] અને ઇ સ ૭૭ ની લગભગમા આખી વનસ્પતિનો આસવ, અને માત્ર કોડવામાંથી નીકળતો–ગ્રીક ભાષામા Opos (ઓપોસ) કહેવાતો–ઉગ્રતર રસ, એ બન્નેનો તફાવત ડાયોસ્કોરાઇડિસે દર્શાવ્યો હતો ૧ લાથી ૧૨ મા સૈકા પર્યન્ત વેપારમા એશિયા માઇનરનું જ અફીણ જાણીતું હતું ૧૬ મા સૈકામાં બંગાળાના Cous (કૂસ) રાજ્યની એટલે ભૂતાનના અગ્નિકોણમા રહેલા કુચબિહારની તેમ જ માળવાની નીપજ તરીકે અફીણને પાયરીસે વર્ણવ્યુછે (ઇ સ ૧૫૧૬માં) તૈમુરના રાજ્ય દરમ્યાન ઇ સ ૧૨૮૦–૯૫ ના અરસામાં આરબોએ અફીણ ચીનમા દાખલ કર્યું ભરતખંડમા હેનો પ્રવેશ ઇસ્લામના વિસ્તાર સાથે સબંધ ધરાવેછે, એમ મનાયછે[૯]

જો આ હકીકત સ્વીકારવામા આવે તો अफीण શબ્દની સંસ્કૃત अहिफेन અને अफेन શબ્દોમાથી વ્યુત્પત્તિ આપવી ભાગ્યે જ યથાર્થ ગણાય જો ગ્રીસદેશમાં અફીણ છેક ઇ સ ૭૭ જેટલુ વ્હેલું પરિચિત હતું તો તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમા પણ એ તે જ સમયમા–અને શક્ય છે કે તેથી પૂર્વે–વિદિત હતું, એ દલીલને અવકાશ છે ખરો, અને કેટલાક અર્વાચીન સંસ્કૃત શબ્દકોશોમા अहिफेन અને अफेन શબ્દોને સ્થાન મળ્યુછે એ વાતથી એ દલીલને દઢતા મળે એમ છે પરંતુ આ મત સ્વીકારતા અચકાવાનું આપણને કારણ છે, કારણ કે अफीण શબ્દ અને હેના પર્યાય તરીકે સ્વીકારાતા સંસ્કૃત શબ્દો વચ્ચેનો સબંધ માત્ર બાહ્ય સામ્યને આધારે ટકી રહેછે અને એ વિશે બહુ અનિશ્ચય રહેવાનાં પ્રબળ કારણો છે

પ્રથમ,–ગુજરાતી શબ્દ अफीण છે અને હેના સંસ્કૃત પર્યાયોમાં શબ્દસ્વર્મા અને કલ્પિત અર્થયોજનામા અતિશય નિકટ અને પદવિશ્લેષથી

૮ Encyclopædia Britannica (નવમી આવૃત્તિ) પુ ૧૭ પૃ ૭૮૭ d

૯ भावप्रकाश, राजनिर्घण्ट અને शार्ङ्गधरમાથી, અફીણનો अफेन, अहिफेन અને आफूक જેવા વિવિધ નામોથી નિર્દેશ થતો દર્શાવવાના હેતુથી, હવાલાઓ આપવામા આવ્યાછે પરંતુ તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર પ્રકાશમા આ નિર્દેશોની પરીક્ષા કરી ઘટેછે

સિદ્ધ કરાયેલું સામ્ય જોવામાં આવેછે—અ+फीण;—શબ્દકોશોમાં अहिफेनने અફીણ, સર્પનું થૂંક કે ઝેર, એ પ્રમાણે વર્ણવામાં આવ્યુંછે, અને અફીણને સર્પનું ફીણ (થૂંક) કહેવામાં કાંઈ પણ ઉપપત્તિ નથી,[10] અને अ (નહિ)+ फेन એ તદ્દન અર્થહીન લાગે એમ હોવાથી, हि તો માત્ર અર્થનો ભાસ ઉપજાવવા માટે દાખલ કરી દેવામાં આવેલો જણાયછે.[11]

બીજું—ગુજરાતી શબ્દ अफीण છે પણ મરાઠીમાં आफू[12] છે, જે શબ્દ opium (ओपियम्), હિંદુસ્તાની अफीम्, અરબી અને ફારસી अफ्यून्, ગ્રીક ŏpion (ओपियॉन् વગેરેને) વધારે નજીક છે, અને હિંદુસ્તાનમાં અફીણ ઇસ્લામની સાથે આવ્યું એ મતની સંભવિતતાને પ્રબલ બનાવેછે. એ શબ્દની યાત્રાનો ક્રમ આ ઉપરથી એકદમ પ્રતીત થાયછેઃ—अफ्यून् (ફારસી) अफीम् (હિન્દુસ્તાની), જેમાં य् નો સંપ્રસારણ જેવા કોઈક ક્રમે इ થયો, ऊ નું દૈર્ધ્ય इ ઉપર સંક્રાન્ત થયું અને ઉભયને સ્થાને ई આવ્યો, અને અન્ત્ય न् નો म् થયો. (અનુનાસિકોના હોવા ફેરફારો પ્રસિદ્ધ છે[13];) ત્હાર પછી હેની બે શાખા પડેછે. એક તરફ ગુજરાતીમાં, अफीणની દિશામાં જતાં મૂળનો न રહ્યો (માત્ર પ્રાકૃતમાંથી સંક્રાન્તિ થતાં થાયછે તેમ હેનો ण થયો) અને ऊ લુપ્ત થયો; બીજી તરફ મરાઠી आफू તરફ પ્રયાણ થતાં અન્ત્ય અનુનાસિક નષ્ટ થયો અને य् ની ઉપેક્ષા થતાં અન્ત્યાક્ષર તરીકે ऊ ને પ્રાધાન્ય મળ્યું. (આદ્ય अ નો आ થાયછે એ મરાઠી ભાષાનું એક ખાસ લક્ષણ છે—જેમ કે કેટલાક લોકો आनुभव, आनमान, आद्मास ઇત્યાદિ વાપરેછે.)

ત્રીજું અને છેલ્લું કારણ—ગ્રીક ભાષામાં એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં મૂળ શબ્દ ŎPŎS (ओपस्) છે, જેનો અર્થ 'વનસ્પતિનો રસ' થાયછે. હેમાં રહેલી અર્થોપપત્તિ, સ્પષ્ટ રીતે ક્લિષ્ટ અને કૃત્રિમ જણાઈ આવતી સર્પના ફીણની (થૂક કે ઝેરની) કલ્પના કરતાં, અનન્ત પ્રકારે વધારે સારી છે.

---

૧૦ રાધાકાન્તદેવ બહાદૂરના शब्दकल्पद्रुममां જેમ તેમ અર્થ ઘટાવવાનો આ પ્રમાણે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યોછેઃ— अहेः सर्पस्य फेनं गरलम् इव । अत्युग्रत्वात् । હેની કૃત્રિમતા સ્પષ્ટ છે.

૧૧ शब्दकल्पद्रुममां अफेननो પણ ક્લિષ્ટ અને કૃત્રિમ રીતે અર્થ સમજાવ્યોછેઃ— निन्दितं फेनं निर्यासो यस्य तत् । नञ् ના ૭ અર્થોમાંનો હાવો अ નો निन्दितत्त्व કે अप्राशस्त्यनो અર્થ अकाल, अकार्य ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરવો ઉચિત છે; અહિયાં એ નથી જ બેસતો.

૧૨ ક્હેછે કે भावप्रकाशमां आफूकम् શબ્દ આવેછે. પરંતુ अफ्यून्માંથી ઉદ્ભવેલા લૌકિક आफू શબ્દ પરથી જ એ નામ રચ્યુંછે હેમાં શકા ભાગ્યે જ રહેછે.

૧૩ રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ કૃત वाग्व्यापार (પૃષ્ઠ ૨૦ મું) જુવો.

આ મુદ્દાઓ વિચારતાં સંસ્કૃતાનુસારી अहिफेन કે अफेन શબ્દ તરફ સંદેહની દૃષ્ટિથી જોવું ન્યાય્ય લાગેછે કદાચ અફીણનું હિંદુસ્તાનમાં, પ્રમાણમાં પુરાતન ગણાય એવા કાળમાં, અસ્તિત્વ હોય તો પણ આ વ્યુત્પત્તિ તો અસત્ય જ ગણવી પડશે

(૩) सुधारो (ગુજરાતી)—આ શબ્દમાં सु (=સારો)+धारो (=નિયમ) એવો સમાસ સ્વીકારવાની લાલચમાં ઘણા લોક પડેછે પરન્તુ એ માત્ર બાહ્ય અંગોમાં રહેલા સામ્યના આભાસનું પરિણામ છે એની ખરી વ્યુત્પત્તિ આમ છે.—शुध् (સંસ્કૃત) એટલે સુધારવું—ગુજરાતી सुध्-(જે એકલો નથી વપરાતો)+आरो—ગુજરાતી પ્રત્યય, જે वधारो (वध्+आरो), ल्नारो (ल्न्+आरो) ઇત્યાદિમાં જોવામાં આવેછે અને કદાચ कार[14] માંથી નીકળેલો હશે આ રીતે सुधारो શબ્દનો ખરો પ્રતિયોગી—શબ્દ, ઉપરની ખોટી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારનાર લોક માનેછે તે कुधारो (कु=ખરાબ+धारो=નિયમ) નથી, પરન્તુ वगाडो છે (પ્રેરક वगाड्वुं, મૂળ वगड्वु, હિન્દી बिघटना—કદાચ સંસ્કૃત विघट्માંથી)[15]

(૪) देवालयने देवळ ના મૂળ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેછે એ ભૂલ છે देव શબ્દ સ્હેલાઇથી સમજાતાં ळ નો ઉદ્ભવ અજ્ઞાનથી आलय માંથી ખોળી કાઢ્યો હોવો જોઇયે (देव+आलय=देवालय) ક્ષણમાત્ર વિચાર કરતાં જણાશે કે એ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ ફક્ત देवालअ (देवालयम्) બને, देवलम् થવાનો ખરું જોતાં સંભવ જ નથી[16] વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત देवकुल માંથી છે, જેનો

---

૧૪ सुधारवु એ सुधरवुनुं પ્રેરક છે અને वधारवु એ वधवुनु પ્રેરક છે આ ઉલ્લા દાખલામાં आर પ્રેરક રૂપનો પ્રત્યય છે, અને वधारो એમાંથી નીકળેલું નામ ગણી સકાય પરંતુ પ્હેલામાં તો મૂળ ધાતુ सुधर् પોતે પ્રેરક સરખા सुधारवु ધાતુમાંથી રચાયો જણાય છે—એટલો ફરક છે આ મત સ્વીકારતાં सुधारो,वधारो એમાનો आरो પ્રત્યય कृत् ન ગણાય પરંતુ कंपारो, धूनारो એવા બીજા શબ્દો પણ છે, જેમાં आरो પ્રત્યયને कृत् તરીકે સ્વીકારવા શિવાય છૂટકો જ નથી.

૧૫ ડૉ ભાંડારકર विघट्માંથી વ્યુત્પત્તિ થયેલી માનેછે (એમનાં વ્યુત્પત્તિ-વિષયક વ્યાખ્યાનોનું પૃ૦ ૧૪૧ જુવો) મ્હેં 'કદાચ' કહ્યુંછે એનું કારણ એ કે સાધારણ રીતે આદ્ય व નો ગુજરાતીમાં व થતો નથી પરંતુ આ શબ્દને હિન્દીમાંથી આવેલો ગણી સકાશે

૧૬ પોતાના વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને અત્યન્ત ઉપયોગી ગ્રંથમાં મિ૦ બીમ્સ આ શબ્દને देवालयमांથી ઉદ્ભવેલો ગણેછે (A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, પુ ૧ પૃ ૧૦) પરંતુ એમાં સંમત થવાનું કંઇ કારણ મ્હને દેખાતું નથી, જો કે એ પાળની દલીલ આપેછે તેથી પ્હેલી દૃષ્ટિયે એણે સ્વીકારેલી વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન થતું જણાયછે બહુ તો પાળની શબ્દ देवालय માંથી આવ્યો હશે, પરંતુ देवळ શબ્દ સર્વસંમત વાગ્વ્યાપારના નિયમો પ્રમાણે देवकुलम् માંથી ઉદ્ભવ્યો હશે.

व, सि. है. ८–१–२७ અનુસાર, વિકલ્પે ઉડી જતાં देउलं બનેછે. प्रति- संप्रसारण વિધિ દર્શાવતા એક ઉત્સર્ગના વ્યાપારથી ગુજરાતીમાં उ નો व થાય- છે. (આ ઉત્સર્ગ આગળઉપર આ પછીના વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચીશ.)

આ પ્રમાણે देवकुल–देवळ બનેછે.

(૫) व्यापार (સંસ્કૃત)–એ ભ્રાન્તિથી સ્વીકારાયેલ મૂળ શબ્દનું બીજું ઉદાહરણ છે–(ગુજરાતી) વ્હેપાર પરત્વે. નીચેના મુદ્દા વિચારીશું કે તરત જ ભ્રાન્તિ જણાઈ આવશે.

(क) व्यापार નો प અવિકૃત રહેવાનો સંભવ નથી; હેનો કાં તો व થાય, અથવા તો લોપ થાય.

(ख) ગુજરાતીમાં વ્હેપાર નો અર્થ છે એ અર્થ સંસ્કૃતમાં व्यापार નો કદાપિ થતો નથી. વ્હેપાર એટલે 'ક્રય–વિક્રય, વાણિજ્ય;' સંસ્કૃતમાં व्यापार એટલે માત્ર 'પ્રવૃત્તિ, ઉદ્યોગ.'

(ग) વ્હેપાર માં રહેલા विवृत ए ઉચ્ચારનું મૂળ व्यापार માં સીધું મળતું નથી, પરંતુ–व्यवहार શબ્દમાંના व्यव નો वय થતાં અને व નો ह માં સંયોગ થતાં બાકી રહેલા अय માં ઉપલબ્ધ થાયછે; જેમકે:– व्यवहार–वयवहारो–वयव्हारो–वॅव्हार; પછી ह પાછો પડતાં વ્હેવાર બનેછે. (આ ગુજરાતી શબ્દનો અર્થ 'સંબંધ, લેવડદેવડ' થાયછે). પછી કાંઈક વિચિત્ર રીતે व નો प બનેછે, જે કદાચ व्यापार ના સામ્યાભાસથી થયું હશે, કે પછી प સાથેના व ના સંબંધની વિપરીતક્રિયાથી થયું હશે (બીમ્સ પુ. ૧ પૃ. ૩૩૦ સરખાવો; ત્હાં એ म નો व થઈને प થતો દર્શાવેછે). બેમાંનું બીજું કારણ વધારે સંભવેછે; કારણ કે पक्ष्मणी (द्वि. व.), પ્રાકૃત पम्हणी,– पावण–पापण હેમાં આ પ્રમાણે व નો प થતો જોઈયેછિયે.

'વાણિજ્ય' અર્થનો ખરો સંસ્કૃત શબ્દ व्यवहार છે, અને વ્હેપાર (ગુજરાતી) એ શબ્દમાંથી ઉદ્ભવ્યોછે."[૧૭]

कान्हडदे प्रबन्ध માં પદ્મનાભ विवहारिया શબ્દને વ્હેપારીના અર્થમાં વાપરેછે એ વાતથી આ વ્યુત્પત્તિપર ઉપયોગી પ્રકાશ પડેછે.

विवहारिया वसइ वाणिया (૪–૧૨);
विवहारिया सवि सकुटुम्बा (૪–૨૨૮).

---

૧૭. મિ૦ બીમ્સ (પુ. ૧ પૃ. ૩૫૧ મે) વ્હેપારનું મૂળ व्यापार આપેછે. ઉપર કહેલાં કારણોથી હું હેમાં સંમત થતો નથી.

નીચેના પ્રયોગો પણ સરખાવો –

(૧) तहां महाधन श्रेठ एहवइ नामे विवहारिउ वसइ (वैतालपचवीशी; ગદ્ય પૃ ૧૦૭, વિ. સ ૧૬૨૯ કે એટલામા)

(૨) वेहेवारीयो तो अचरज पाम्यो आव्युं मनमा वहाल (રાવો ભક્ત દૃ काव्यदोहन, ૫ મો ગ્રન્થ, પૃ ૮૨૬ મુ)

આ ઉપરથી જણાશે કે व्यवहार (व्यावहारिक) ના રૂપાન્તરો સોળમા સૈકાથી માંડીને તાજેતરના સૈકાઓ સુધી વપરાતા આવ્યાછે

(૬) विनति (ગુજરાતી) શબ્દને માત્ર બાહ્ય સામ્યને આધારે સસ્કૃત विनति માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો સ્વીકારવાની ભૂલ થતી આવીછે विनति એટલે 'પ્રાર્થના', विनति નો એ અર્થ થતો જ નથી તે ઉપરાત विनतिને મૂળ શબ્દ માનિયે તો न નો તીવ્ર અનુસ્વાર ક્યહાથી આવ્યો એ સમઝાતું નથી વાસ્તવિક રીતે विनति શબ્દ હેનાજ અર્થના-'પ્રાર્થના' અર્થના-विज्ञप्ति શબ્દમાથી વ્યુત્પન્ન થયોછે, હેતું પ્રાકૃત રૂપ विण्णत्ति છે, જે શબ્દ ગુજરાતીમા (અને મરાઠીમા) આવતા विनत्ति બનેછે, અને છેવટ સયુક્ત त्तનો સાદો त થતા, અને वक्र માંથી वंक थयुं તે પ્રમાણે, પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થવાને બદલે તીવ્ર અનુસ્વારથી યુક્ત થતા, विनति થાયછે સિ હે ૮-૧-૨૬ માં આ પ્રસગે વર્ણવેલો वक्रादिगण કા તો आकृतिगण[19] લેખાવો જોઇયે, અથવા તો, અનેક ઉત્સર્ગામા બનેછે તે પ્રમાણે શબ્દોની ગુજરાતીમા સક્રાન્તિ થવાને સમયે પણ અનુસરવામાં આવતા એક પ્રકાર તરીકે સ્વીકારાવો જોઇયે ખરુ કહિયે તો, હેવા ગુજરાતી શબ્દો સખ્યાબધ મળી આવેછે, કે જે, હાવો અનુસ્વાર દાખલ થાયછે તે છતાં પણ, વ્યાકરણમા ખાસ વર્ણવેલા वक्रादिगण ની બ્હાર છે; જેમ કે —

સસ્કૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
मर्कटक	मक्कडउ-मकड़ो	माकडो
छिद्रक	छिद्दउ-छिंदउ	छींडुं
पक्षी	पक्खी	पंखी
पक्ष	पक्खु-पंखु	पांख
पक्षक	पक्खउ-पंखउ	पंखो
उष्ट्र	उट्टउ-ऊँटु	ऊंट
	इत्यादि	इत्यादि

૧૯ કારણ કે સૂત્રના ભાષ્યમાં गण ને અંતે इत्यादि શબ્દ ઉમેરાયેલો છે આ आकृतिगण છે એવી ચોક્ખી ઉક્તિ કરવામાં નથી આવી એટલે આ અનુમાન કરવું પડે છે

[ટિપ્પણ—ડૉ. ભાંડારકર (विनंति (મરાઠી)ની વ્યુત્પત્તિ विज्ञप्ति માંથી સાધેછે. હેમનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૭૭ જુવો.]

(૭) कारभार (ગુજરાતી) ની વ્યુત્પત્તિ કેટલાક કેવળ બાહ્ય સામ્યને લીધે જ (સંસ્કૃત) कार्यभार માંથી થયેલી માનેછે. પણ कार्यभार નું પ્રાકૃતમાં તો कज्जभारो કે कज्जहारो હેવું રૂપ બને તે વાતની તેઓ અવગણના કરેછે. કેટલાક શબ્દો આવેછે તેમ આ શબ્દ પરભાર્યો સંસ્કૃતમાંથી જ આવ્યો હોય એ પણ અસંભવિત છે, કારણ કે એ રીતે પણ कार રૂપ ન જ બને. कार શબ્દ ચોખ્ખો ફારસી છે—અલબત્ત સંસ્કૃત कार्यનો સગોત્ર છે પરંતુ તેમ છતાં છે તે રૂપે ફારસી જ છે—અને ફારસી कारोवार શબ્દ સુવિદિત છે; અને હેને (ગુજરાતી) कारभारના જન્મદાતા તરીકે સ્વીકારવામાં માનહાનિ માનવાને કારણ નથી. वारना वनो भ થયો એ ગુજરાતી શબ્દ भार બહુ-પરિચિત હોવાનું પરિણામ જણાયછે.

(૮) पसंद—આ શબ્દ બેશક ફારસી છે અને ગુજરાતીમાં હેનો ઉપયોગ પરિચિત છે. તો પણ હેને સંસ્કૃત प्रसन्न સાથે જોડી દેવાના પ્રયાસો વારંવાર કરવામાં આવેછે. આ બાબતમાં, બાહ્ય સામ્યને અનુસરવાના દોષમાં એ બે શબ્દોના અર્થમાં મૂલગામી ભેદકની અવગણના કરવાનો દોષ ભળેછે. "पसंद" વિષયપરત્વે વપરાયછે, "प्रसन्न" વિષયિપરત્વે વપરાયછે; ("पसंद' પ્રીતિજનક વસ્તુને લાગેછે, "प्रसन्न" પ્રીતિ અનુભવનારને લાગેછે;) दमयंतीए नळने स्वयवरमां पसदं कर्यो એમ કહિયે તો અર્થ સમજાય, પરન્તુ એ જ અર્થ દર્શાવવા માટે दमयंतीए नळने स्वयंवरमां प्रसन्न कर्यो એમ કહિયે તો દેખીતું ઉપપત્તિહીન જણાશે.

(૯) दोहद—પંચમહાલ તાલુકાના મુખ્ય ગામનું નામ છે. मुधारो શબ્દના સંબંધમાં કરવામાં આવેછે તેમ, બાહ્ય સામ્યને આધારે જ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાધવામાં કેટલા'ક લોક હેનાં બહિરંગોના પૃથક્કરણની સહાયતા લેછે; અને दो અને हद હેવા બે ભાગ પાડીને માનેછે કે ગુજરાત અને માળવા બે મુલકની સમાન હદપર આવેલું છે એટલે એ ગામ दोहद કહેવાય-છે. (दो=બે અને हद=સીમા). આથી વધારે કૃત્રિમ બીજું શું હોઈ સકે? ખરી વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે:—[૧૯] दधिपद्र-(પ્રાકૃત) दहिवद्द—देहवद—दाहोद, જે નામ એ દેશમાં વસ્તુતઃ પ્રચરિત છે, दोहद તો પાછળથી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ-ની અનુકૂળતાએ ઘડવામાં આવ્યું હશે. (અદ્યપર્યંત કેટલા'ક વર્ગના સ્થાનિક

૧૯ આ વ્યુત્પત્તિનો પ્રથમ સ્વ. હ. હ. ધ્રુવે નિર્દેશ કર્યો હતો (બુદ્ધિપ્રકાશનો ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના એપ્રિલનો અંક જુવો.)

વતનીઓ અને અન્ય પુરુષો દદ્દેવદ નામ વાપરેછે) નાસિક જીલ્લાના આઢવડ તાલુકામા દહિવડ નામે ગામ છે, અને (સસ્કૃત પદ્ર=ગામ, પ્રાકૃત વદ્દ, હેમાંથી આવેલુ) ઉત્તરપદ વદ અનેક શહેરોનાં અને ગામોના નામોમાં જોવામા આવેછે, જેમ કે હળવદ, નડિયાદ (નટપદ્ર માંથી), વડોદરા (વટપદ્રમાથી, અહિંયા પદ્ર નો ર જળવાઈ રહ્યોછે અને વિશ્લેષને પામ્યોછે), નાંદોદ (નન્દપદ્ર).

(૧૦)-(૧૧)-(૧૨) પાપડ, માશી અને આજો ની બાબતમા પણ બહિરગની હેવી પૃથક્ક્રિયાનો અયોગ્ય આશ્રય લેવામા આવેછે પાપડ ના પા+પડ હેવા ભાગ પાડવામાં આવેછે (પા પડ, અત્યન્ત પાતળો હોવાથી), જ્યારે વસ્તુત મૂળ પર્પટ છે શકય છે કે આ પર્પટ શબ્દ દેશ્ય હોઈને સસ્કૃતત્વ પામ્યો હશે, અને પાપડ ખાઇયે ત્હારે પડ-પડ અવાજ થાયછે હેના અનુકરણમાં મૂળ એ ઘડાયો હશે માશી ના પણ એ જ પ્રમાણે મા+શી (=મા જેવી) હેવા બે ભાગ પાડવામા આવેછે, જ્યહારે વસ્તુત વ્યુત્પત્તિ હાવી છે -માતૃષ્વસા (સસ્કૃત), માઉસિઆ[20] (પ્રાકૃત), (મરાઠી માવશી સરખાવો)

[ટિપ્પણ -મરાઠીમાં માવશી નો વર એ અર્થમા માવશી માથી નીકળેલો એકે નરજાતિનો શબ્દ નથી હેનું કારણ આ વ્યુત્પત્તિમા જ રહ્યુંછે, માવસા કહેવુ સ્વભાવત અશકય છે ગુજરાતી માસો (=માશી નો વર) એ શબ્દ બુદ્ધિભ્રમને પરિણામે રચાયલુ પુલ્લિગનું રૂપ છે એ સ્પષ્ટ છે[21]]

આજો-(માતામહનું શ્રાદ્ધ) —આ શબ્દની પણ હેવી પૃથક્ક્રિયા કરવામાં આવેછે,-આ+જા એટલે આવ અને જા, જેને આવકાર મળે અને ન પણ મળે તે, શ્રાદ્ધ કરનારો પિતા હયાત હોવ તો જ આ શ્રાદ્ધ થઈ સકે, નહિ તો ન થાય એ કારણથી વસ્તુત આ શબ્દ સસ્કૃત આર્ય — પ્રાકૃત અજ્જો માંથી આવ્યોછે એ વિચારિયે કે તરત એ કૃત્રિમ રચના પડી ભાગેછે (મરાઠી આજા સરખાવો, ત્હાં હેનો અર્થ પિતામહ પણ થાયછે)

૨ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો અનાદર

આ નિયમ એક રીતે પૂર્વોક્ત નિયમનું અગ છે, પરતુ બન્નેના વિષય સર્વથા સમાન ન હોવાથી હેની પૃથક્ ચર્ચા કરવાનો અવકાશ રહેછે એજ દૃષ્ટાન્તો આપીશું

કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો અનાદર

---

૨૦ સિદ્ધ હેમચદ્ર ૮-૧-૧૩૪ જુવો.

૨૧ કર્પૂરમઞ્જરીમા (હારવર્ડ આવૃત્તિને પૃષ્ઠ ૩૨ મે) માઉચ્છઓ કે પાઠ ફેરથી માઉસ્સઓ, માઉસિઓ (માશીનો વર)છે આ કૃત્રિમ રચના (ઈ સ ૯૦૦ ના અરસાના) રાજશેખર જેટલી પુરાણી છે, એ આથી સ્પષ્ટ થાયછે રાજશેખરનું રગભૂમિયોગ્ય પ્રાકૃત બહુ ઘણીવાર કૃત્રિમ અને નિપજાવી કાઢેલુ લાગેછે, એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે.

(૧) विधवा–સામાન્યતઃ એમ મનાયછે કે આ શબ્દ બે ભાગનો બનેલો છે, वि અને धव (પતિ), "પતિ રહિત સ્ત્રી', પરન્તુ તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિ–શાસ્ત્ર બતાવી આપેછે કે vidua (विडुआ) એક સંહત લાટિન શબ્દ છે, અને હેના vi (वि) અને dua (डुआ) હેવા ભાગ થઈ સકે તેમ છે જ નહિ. આથી અનુમાન થાયછે કે લાટિન vidua (विडुआ) અને સંસ્કૃત વિધવા બન્ને એક જ, ઉભય–સાધારણ, મૂળમાંથી નીકળ્યાછે અને વિ–ધવ એ વ્યુત્પત્તિ કૃત્રિમ છે.[૨૨]

(૨) दम्पती એટલે પતિ–પત્ની; આ શબ્દની સાયણાચાર્ય અને અન્ય પંડિતોએ जाया+पतिः હેવી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ આપીછે. અને दम् પદ जाया નું રૂપાન્તર છે હેવી કૃત્રિમ કલ્પના રચીછે. વસ્તુતઃ હેનો હેવો અર્થ થતો જ નથી અને વાગ્વ્યાપારદષ્ટિયે હાવો ફેરફાર શક્ય પણ નથી. ઉલટું આધુનિક વિદ્વાનો એકમતે સ્વીકારેછે કે दम् પદ વૈદિક दम् ઘર (લાટિન domus) એ શબ્દને સ્થાને છે, અને दम्पती એટલે ઘરના બે માલેકો, પતિપત્ની.

૪ લાઘવ.

૪. लाघव. આ નિયમ અગત્યનો છે પણ આ શબ્દનો કિયો અર્થ સ્વીકારવામાં આવેછે એ વાતપર ઘણો આધાર રહેછે. अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः એ પરિભાષાનો વિનિયોગ અને વિષય નિરાળો છે. તુલનારૂપ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં હેનો અંગીકાર કેટલે અંશે થઈ સકે એ વિષયનો ઉંડો વિચાર કરવો પડે એમ છે. માટે આપણા ચર્ચાક્ષેત્રમાં હેની ઉપયોગિતા પર લક્ષ રાખીને આ

---

૨૨ Widower (=विडोअर), અને विधुर એ શબ્દો સરખાવવા જેવા છે. विधुर ની वि+धुर હેની વ્યુત્પત્તિ वि+धव=विधवा જેટલી જ કૃત્રિમ હોવી જોઇયે. Widower નો er એ विधुर ના र ને મળતું કોઇ શબ્દાંગ હશે, ષષ્ઠી–સંબંધ, કર્તૃસંબંધ કે હેવા અર્થવાળો સાધારણ er પ્રત્યય અંગ્રેજીમાં છે તે નહિ. લાટિન Viduus (विडुअस) 'રહિત' એ શબ્દ vidua (विडुआ) ને વૈધવ્યપ્રાપ્ત, વિરહિત, હેવા અર્થનું વિશેષણ ગણીને હેમાંથી રચવામાં આવેલો મનાયછે. સ્ત્રીલિંગમાંથી પુંલ્લિંગ શબ્દ થયો એમ મનાયછે. Century Dictionary સૂચવેછે કે 'विधवा' કદાચ "विन्धू=રહિત હોવું એ ધાતુમાંથી આવ્યો હશે. विन्धू નો હાવો અર્થ મ્હને મળતો નથી. મો૦ વિલિયમ્સ તર્ક કરેછે કે ધાતુ व्यध् હશે. विधुर નો પ્રાથમિક અર્થ "દુભાયેલો" છે અને પછી આડકતરી રીતે "મૃતપત્નીક" થયોછે. विधुरा શબ્દ પણ છે જેનો અર્થ સાયણ विधवा કરેછે. આ પ્રમાણે वि + धव અને वि + धुरा એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિયોની વિરુદ્ધમાં નિઃસંદેહ નિર્ણય આપનારી માહિતી મળેછે.

નિયમનું હું પૃથક્કરણ કરીશ, કે જેથી વિષયના મૂલમા જ જઈ પ્હોંચાય ત્હારે લાઘવ ના બે સ્પષ્ટ વિનિયોગ છે

(૧) જેમ જેમ પ્રયાણક્રમ ઓછા થતા જાય તેમ તેમ લાઘવ વધારે જળવાય હાને ક્રમલાઘવ કહીશું ગણિતમા, તર્કશાસ્ત્રમાં, અને જેમા ચોક્કસ નિસસિદ્ધ સ્વરૂપના નિયત અગોનો વ્યાપાર વ્હોળો હોય તે સર્વ વિષયમાં આ પ્રકારના લાઘવ ની ઉપયોગિતા રહેછે

(૨) અનેક વિવિધ ઉદાહરણમાં વ્યાપનારા સર્વસામાન્ય નિયમોની સખ્યા ઘટાડી સકાય, અનેકનો એકમાં સમન્વય કરાય, તે બીજા પ્રકારના લાઘવ નું કાર્ય છે હેને બીજલાઘવ કહીશું જેમાં જીવન-ભૂત પ્રગતિ અને વિકાસ એ અગોનો વ્યાપાર પ્રબળ હોય હેવા, ઇતિહાસ અને ભાષા–મીમાસા જેવા, વિષયોમા આ પ્રકારનું લાઘવ ઉપયોગી છે હાવા વિષયોના અભ્યાસમાં ક્રમલાઘવને અવ-કાશ જ નથી ઉદાહરણ તરીકે વિકાસની એક દશામાથી બીજી દશા પ્રાપ્ત કરવામાં મનુષ્ય જાતિયે જેમ બને તેમ થોડા ક્રમ કરેલા દર્શાવાય તેમ સારૂ હેવો, કે અન્તિમ સ્વરૂપ પામવામા ભાષાના શબ્દોના અન્તરાન્તર રૂપાન્તરો જેમ ઓછા દર્શાવાય તેમ સારૂ હેવો, આગ્રહ રાખી સકાય નહિ

આ બન્ને પ્રકારના લાઘવમા મૂલ મુદ્દો અલ્પવ્યય છે, પરતુ જ્યહારે ક્રમલાઘવમાં આયાસ કે શક્તિનો વ્યય અલ્પતર થાયછે ત્હારે બીજલાઘવમા સામગ્રી અલ્પતર ખપેછે ભાષા–વિકાસના અધ્યયનમા ક્રમલાઘવની ઉપ યોગિતા અત્યન્ત વિરલ અને તદ્દન ગૌણ પ્રકારની જ હોઈ સકે જ્યહાં બીજલાઘવથી પરીક્ષા કરવી ઉચિત હોય ત્હા ક્રમલાઘવ દાખલ કરવા મથવુ એ માપાં પાયલીને બદલે ગજ કે વાર લઇને દાણા ભરવા બેસવા જેવુ છે અલબત્ત આ બે પ્રકારના લાઘવ વચ્ચેનો ફરક માત્ર નિયામક તત્ત્વોના વ્યાપારની દૃષ્ટિયે જ છે, કારણ કે ગણિતમાં, તત્ત્વજ્ઞાન અને ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં, અને હેવા જ, પદાર્થના અન્તસ્વરૂપની અન્વીક્ષા કરતા, વિષયોમાં પણ એકી કરણની અને સર્વસાધારણ નિયમ સોધવાની પદ્ધતિનો હમેશા પ્રયોગ કરવામાં આવેછે વ્યાકરણના વિષયમાં બીજલાઘવ અને ક્રમલાઘવ બન્ને સૂત્રોને ઓછો વત્તો અવકાશ છે અર્ધમાત્રાલાઘવ ની પરિભાષાને વૈયાકરણોનું પ્રિયસૂત્ર ગણવામાં આવેછે તે આ જ પ્રસગને ઉદ્દેશીને છે

પૂર્વગત ઉક્તિયોને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભાષાવ્યુત્પત્તિના કેટલાક ઉદા હરણો લઈશું –

(क) વડોદરું (ગાયકવાડની રાજધાની). હેની એક કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ वटोदरं (वट+उदरम्) છે. અલબત્ત હેમાં વર્ણવિપરિણામના ક્રમો થોડામાં થોડા આવે-છે, અને જો क्रमलाघव ના સૂત્રને અનુસરિયે તો આપણે આ વ્યુત્પત્તિ એકદમ સ્વીકારવી પડે. પરન્તુ અનેક શબ્દોની વિશાળ સમાલોચના કરવાથી અને તદન્તર્ગત સાધારણ તત્ત્વોની શોધ કરવાથી, ટૂંકામાં કહિયે તો बीजलाघव-નું સૂત્ર સ્વીકારવાથી, વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ वटपद्र છે એ જણાશે; કારણ કે હેમાંનું पद्र (=ગામ, શહેર) એ તત્ત્વ चाणोद, नडियाद, नान्दोद, हळवद ઇત્યાદિમાં પણ જોવામાં આવેછે.

[વડોદરાના પ્રભાકર રામચન્દ્ર પંડિતના (ઈ. સ. ૧૮૭૮ મા) રચેલા अपभ्रंशशब्दचन्द्रिका નામના જૂના ગ્રન્થમાં वट+उदर હેવો વ્યુત્પત્તિપ્રયાસ છે પણ ખરો. એ ગ્રન્થ મરાઠી ભાષાના શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિયુક્ત કોશ છે. वडोदें શબ્દની સ્હામે નીચે પ્રમાણે આપ્યુંછેઃ-

"वटोदर, वट+उदर, पूर्वी वडांची झाडी ह्या शहराच्या आसपास फार होती म्हणून हें नांव."

પરંતુ સુભાગ્યે ઉમેર્યુંછે કે "कोठें वटपद्र असें हि आढळतों.]

(ख) दाहोद—क्रमलाघव ના પૂજકોને दो+हद હેવી વ્યુત્પત્તિ પસંદ પડશે, પરંતુ ઉપર જ વડોદરું શબ્દના પ્રસંગમાં આપેલાં કારણોને લીધે[૨૩] बीज-लाघव ના સૂત્રને અનુસરીને दधिपद्र એ જ વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ છે એમ સ્વીકારવું પડશે.

(ग) वायणुं—वारणुं (=દરવાજો). क्रमलाघव ના પક્ષકારો હેની वारणं (એટલે જે અટકાવેછે તે) એ શબ્દમાંથી વ્યુત્પત્તિ થયેલી સ્વીકારશે, અને હેમાં व નો व થાય તે શિવાય બીજો ફેરફાર નથી થતો.

પરંતુ द्वारं શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ વિકલ્પે द्वारं અને वारं થઇને હેમાંથી મરાઠીમાં दार અને ગુજરાતીમાં वारणुं અને वार[૨૪] હેવાં રૂપાન્તરો થયાં (જેમાં वार વિશેષતઃ કાઠિયાવાડનો શબ્દ છે), એ એકદમ સમજાય એમ છે. એ રીતે બંને ભાષાઓનો એક જ સમાન મૂળશબ્દ મળેછે.

---

૨૩ ઉપર ૨-(૯) માં આપેલા કારણો પણ જુવો.

૨૪ वारणं સ્વીકારતાં वार શબ્દનું મૂળ અજ્ઞાત રહેશે. એટલે એ વ્યુત્પત્તિની વિરુદ્ધ આ એક વાંધો વધ્યો. વળી આદ્ય व નો व ગુજરાતીમાં નથી થતો (द्वारं નું वारं થાય-છે એ જૂદી વાત છે, કારણ કે હેમાં व તદ્દન આદ્ય નથી). ત્હાર પછી એક બીજો ન્હાનો વાંધો એ છે કે द्वार નો અર્થ વસ્તુતઃ 'દ્વાર માર્ગ' થાયછે, જ્યહારે 'वारणं' હેવો શબ્દ હોય તો પણ હેનો અર્થ 'કમાડ' જ થઈ સકે.

बार ने णुं લાગ્યોછે તે અપભ્રશ અને ગુજરાતીમા અતિપ્રચરિત (સસ્કૃત પ્રત્યય क ના પ્રતિનિધિ) ड પ્રત્યયના डुं નું રૂપાન્તર છે

[હાવી રીતે ह નો ण થતો નીચે દર્શાવેલા પ્રકારના શબ્દોમા જોવામા આવેછે –

(૧) कटिदोरो–कड्दोरो–कणदोरो–कदोरो (મરાઠી શબ્દ कडदोरा સાથે સરખાવો)

(૨) कुटुम्बी (સસ્કૃત), कुडुम्बी (પ્રાકૃત), कुळ्वी, कुणबी (મરાઠી)–कणबी (ગુજરાતી)

(૩) ततुक्क–(અપભ્રશ) ततुड्ड, (ગુજરાતી) तातणो

(૪) पड्चा (દેશ્ય)–पणछ (ગુજરાતી)

ગુજરાતી आपणु શબ્દના आपडु રૂપમા વિપરીત ક્રમ જોવામા આવેછે, એ વાત ड અને णના, ण એ અનુનાસિક ड છે હેવા પ્રકારના, સગપણનું સાક્ષ્ય પૂરેછે વિ સ ૧૬૭૨ માં લિપિ પામેલી દોધકવૃત્તિમા (સિ હે ૮–૪–૩૬૭ પરની વૃત્તિમા) રહે आपडउं શબ્દ જોયોછે તેમ જ (સિ હે ૮–૪–૩૫૦ પરની વૃત્તિમાં) अप्पणउ શબ્દ જોયોછે, અર્થાત્ આ રૂપાન્તર ઓછામા ઓછુ વિ સ ૧૬૭૨ જેટલું પુરાણુ હોય એમ જણાયછે]

(घ) न्हानुं (ગુજરાતી) —આ શબ્દ બીજલાઘવનું બહુ સમલ ઉદાહરણ છે, સસ્કૃત श्लक्ष्णनां પ્રાકૃતમા વિકલ્પે બે રૂપ થયા–ल्ण्ह અને सण्ह, પ્રથમ રૂપમાથી (न्ह થઈને) ગુજરાતી न्हानु શબ્દ, અને મરાઠી लहान શબ્દ નીકળ્યો, જ્યહારે બીજા રૂપમાંથી સિધી सन्हो[૨૫] (=પાતળો), કાનડી सण्ण (=ન્હાનું) અને કોંકણી साण (=ન્હાનું) એ શબ્દો આવ્યા

(બે નળીની પિસ્તોલ જેવો મરાઠી लहानसहान શબ્દ, તેમ જ ગુજરાતી न्हानुसनुं શબ્દ, ल्ण्ह અને सण्ह એ બંને પ્રાકૃત રૂપોના પ્રતિનિધિયોના યુગ્મ રૂપ છે)[૨૬]

---

૨૫ સિંધીમા બીજો પણ એક શબ્દ છે–जणो=જુવાન, આ શબ્દ सण्हना વિકલ્પ ण्ह માંથી આવેલોછે ण्हना ण માં ह ના સાન્નિધ્યથી કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનું મહાપ્રાણત્વ આવતા ञ બનેછે, જેમ (સિ હે ૮–૨–૫૦ પ્રમાણે) चिह्नं નુ રૂપાન્તર વિકલ્પે चिण्ह થાયછે તેમ

મિ. બીમ્સ સિંધી नंगे ને સસ્કૃત नन्द (=પુત્ર) શબ્દમાથી આવેલો સ્વીકારે છે એ બાબત યથાર્થ ગણી સકાશે (હેના પ્રથમ પુસ્તક ૧ પૃ ૩૩૦ જુવો) પ્રસગ વશાત્ કહીશું કે 'पुत्र' અર્થ नन्दનો નથી થતો नन्दन નો થાયછે

૨૬ ગુજરાતી લોટાપોટા, लाचलीलुं, मातसूनाम, गूपचूप, छानुमानु, दोसांडगरां नानुमोटुं ઇત્યાદિ શબ્દો સરખાવો ગુજરાતીમાં હાવા અનેક દ્વિમુખશબ્દો છે અને હેવા જ મરાઠીમાં પણ છે

૧૧

આ પ્રમાણે શ્લક્ષ્ણને મૂલ શબ્દ તરીકે સ્વીકારવાથી ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી, સિંધી અને કોંકણી એ પાંચ ભાષાઓમાં સમાનરૂપે રહેલું એક જ તત્ત્વ ઉપલબ્ધ થાયછે, અને વળી लहान सहान અને ન્હાનું સૂનું જેવા દ્વિમુખ શબ્દોના દ્વિતીય અંગનું પણ સંતોષકારક અને સમાન મૂલ મળી આવેછે. વીજલાઘવનું આ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.[૨૭]

(૬) વેસવું (ગુજરાતી)–સદ્‌ગત શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ[૨૮] અને જેઓમાં વધારે સારા જ્ઞાનની આશા રહે હેવા કેટલાક આધુનિક વિદ્વજ્જનો આ શબ્દને નર્યાં (સંસ્કૃત) વિશ્ ધાતુમાંથી નીકળેલો માનેછે, અને એ આગ્રહમાં વિશ્ એટલે 'પ્રવેશ કરવો' અને વેસવું એટલે 'ઉપવિષ્ટ થવું' એ અર્થભેદની પણ ઉપેક્ષા કરેછે.[૨૯] व નો व અને इ નો ए કર્યો (અને શ્ નો સ્ તો સ્વા-

૨૭ હેમચન્દ્ર सण्ह ને सूक्ष्મમાંથી પણ સાધી બતાવેછે (સિ. હે. ૮–૨–૭૫) અને (૮–૧–૧૧૮). પરંતુ આ બન્ને સૂત્રો सूक्ष्म શબ્દને જ ઉદ્દેશીને રચાયાંછે, અને सूक्ष्मનું સ્વાભાવિક રૂપ (सुह्मं દ્વારા) सुहुम થાય હેને आर्ष ગણ્યુંછે, એ મુદ્દાઓ વિચારતાં મને શંકા ઉપજેછે કે सण्ह અને सुण्ह બન્ને શબ્દોનો ગ્રન્થોમાં સાક્ષાત્ "सूक्ष्म" અર્થમાં પ્રયોગ થયેલો જોઈને હેને, श्लक्ष्णમાંથી लण्ह અને सण्ह નીકળેછે એમ દર્શાવનારાં, પોતાનાં જ (૮–૨–૭૭, ને ૭૯) સૂત્રોની વિસ્મૃતિ થઈ અને सण्ह અને सुण्हની सूक्ष्मમાંથી વ્યુત્પત્તિ આણવાનું આવશ્યક લાગ્યું. એમ ન હોય તો હેનાં ૮–૧–૫૨ થી ૫૫ સૂધીનાં સૂત્રોમાં રહેલા નિયમને અનુસરીને सुण्हના उનું સમર્થન કરવું સ્હેલું હતું.

પરંતુ જો सुण्हને सूक्ष्मમાંથી નીકળેલો માનિયે તો ગુજરાતી યુગ્મશબ્દ ન્હાનું-સૂનુંમાં રહેલો સૂનું શબ્દ એ મૂળમાંથી જ ઉદ્‌ભવ્યો એમ સ્વીકારી સકાય. लण्ह सुण्हમાં श्लक्ष्ण અને सूक्ष्मનો સંયોગ ગુજરાતી ચાડીચુગલી, કામકાજ ઇત્યાદિ જેવો થશે, કે જેમાં એક જ અર્થના બે શબ્દોનો સંયોગ થાયછે.

૨૮ હેમની उत्सर्गमालाની ઇ. સ. ૧૮૭૦ ની આવૃત્તિનું પૃષ્ઠ ૧૧૪ મું જુવો. સદ્‌ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામે પણ આ વિષયમાં વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનું અનુકરણ કર્યુંછે (હેમનો વ્યુત્પત્તિપાઠ, ઉત્સર્ગ, ૯ પૃ. ૬૬ મું જુવો).

૨૯. આ દોષનું નિવારણ કરવાના પ્રયાસમાં રા. રા. કેશવલાલ હ ધ્રુવ હેવો અભિપ્રાય રજુ કરેછે કે उपविश् માંથી उप લુપ્ત થાયછે અને ત્યાર પછી विश् નું वस् બનેછે. હેમના गीतगोविन्दના ભાષાન્તરની ૨ જી આવૃત્તિનો ઉપોદ્‌ઘાત જુવો: ત્હાં (પૃષ્ઠ ૧૬ મે) કહેછે કે:–

"उपरान्त पहेला सर्गना चोथा प्रबन्धमा निध्यायतिने स्थाने ध्यायति अने सातमा सर्गना चोथा प्रबन्धमां निःश्वसितिने स्थाने श्वसिति वापर्याछे, ते गुजरातीमां उपविश्‌ने स्थाने वेसे वगेरे वपरायछे ते ज मुजब प्राकृत प्रक्रिया अनुसार वापर्याछे.

ભાવિક રીતે થશે જ) એટલેથી જ પતાવવા ક્ષ્મલાઘવ ના મોહમાં તેઓ પડેલા જણાયછે પરતુ જો उपविश् (= બેસવુ) હેમાથી હેની વ્યુત્પત્તિ ખરી છે તે સ્વીકારિયે તો એક તરફ (૧) उपविशति (સસ્કૃત), उववसइ (પ્રાકૃત) उवइसइ, वइसइ, -वॅसे (ગુજરાતી)[૩૦] અને બીજી તરફ (૨)

आवी ज रीते वारमा सर्गना पहेला ग्रनन्यमां **परिचरण**ने स्थाने **चरण** वापरेलु जोवामा आवेछे आ प्रयोग देखीता सस्कृतप्रक्रिया विरुद्ध ज छे"

સક્ષિપ્તરૂપે કહેવાની હેમની રીત મુજબ રા રા કેશવલાલ ધ્રુવ અહિંયા હેઇ સૂચવેછે કે उपसर्ग વાળા કેટલાક ધાતુઓ પ્રાકૃતમા થઈને આવતા ઉપસર્ગનો ત્યાગ કરેછે અને તેમ છતા એ ઉપસર્ગથી થયેલો અર્થાન્તર જાળવી રાખેછે उपविश् એ હાનુ યથાર્થ ઉદાહરણ હેમના મત પ્રમાણે છે હેમના આ મતમા સત્યાશ ગમે તેટલો હોય (ઉદાહરણ એક જ આપ્યુછે, અને તે પણ ખોટુ), પરતુ આટલુ ચોક્કસ છે કે उपविश् ઉદાહરણ યથાર્થ નથી

હુ કબૂલ કરુ છુ કે ૩ જી અને ૪ થી આવૃત્તિમા રા રા કે હ ધ્રુવે उपविश् ઉદાહરણ છોડી દીધુછે અને અવલમ્બનરૂપ ઉદાહરણ તરીકે निशामय-सामन (ગુજરાતી) આપી મૂક્યુછે, અને તે ઉપરાત આપણને ભાલણકૃત कादम्वरी પરના પોતાના ટિપ્પણમા પૃષ્ઠ ૬૮ની પક્તિ ૧૩ મી ઉપરનુ ટિપ્પણ જોવા સૂચના કરીછે, જ્હા આ ઉદાહરણો આપેલા છે—संवर्धय-वधार (ગુજ), निमि,-मेल (ગુજ), निपद्-पोढ (ગુજ), निगमय-गमात, गुमात (ગુજ), अतिवाहय-व्हा (ગુજ), वि+अन्=उन (ગુજ) सपन्न-वन (ગુજ) ઇત્યાદિ અને વધારામા विश्रभ-सभ्रु (ગુજ), परिवस्=वासी (ગુજ) (पर्युषित) એ બે આપ્યાછે આ ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરવાનુ આ સ્થાન નથી, પરતુ બુદ્ધિમાન્ પુરુષ એક દૃષ્ટિપાતથી જ જોઈ સકશે કે દરેકે દરેક ઉદાહરણ કિલષ્ટ, તરગજનિત અને પ્રમાણ રહિત છે

ગમે તેમ હો, ઉપર મૂળગ્રથમા મ્હે દર્શાવેલા દોષો રા રા કે હ ધ્રુવ સ્વીકારેલી બેસવુની વ્યુત્પત્તિસરણિમા પણ રહેછે

૩૦ આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાના, અને વિશ્માથી કરાતી વ્યુત્પત્તિને બાતલ કરવાના પક્ષનુ સમર્થન કરવા માટે સ્વતત્ર કારણો પણ છે જે ટૂકામા આપુ છુ—

(૧) વિશ્ એટલે પ્રવેશ કરવો 'બેસવુ' નહિ જ્યહારે उपविश् એટલે "બેસવુ" થાયછે

(૨) સાદા विश् ધાતુને વ્યુત્પત્તિ મૂળ તરીકે સ્વીકારતાં બેસવુ શબ્દના ब નો વિકૃત સ્વર નિષ્પ્રમાણ રહેશે, જ્યહારે उवइसइनो પ્રયત્નહીન उ લુપ્ત થતા બાકી રહેલા वइसइमाना अइमां હેનુ મૂળ દર્શાવવુ શક્ય છે, અને

(૩) ગુજરાતીમા व આદ્ય હોય ત્યારે હેનો ब નથી થતો, માત્ર મધ્યમાં હોય ત્યહારે જ થાયછે, અને તે પણ ગણ્યા શબ્દોમા (કેટલાક દેખીતા અપવાદો છે)

મી૦ બીમ્સ હઠો અને બેઠવુ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપતાં પ્રમાણોમા પડીને અન્યોન્ય વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો દર્શાવેછે એક વખત उपविष्ट-उपविशति હેમાંથી યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ

આ શબ્દોનું સંસ્કૃત जुष्ट શબ્દમાથી નિર્વચન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેછે. અલબત, એથી क्रमलाघव જળવાશે, जुष्ट–जुट्ठ–जुट्ठुं એમ બે જ પગથિયા ઊતરવા રહેશે (ष्ट નો ट्ठ થશે એ એક, અને ट નો લોપ થતાં પૂર્વનો उ દીર્ઘ થશે એ બીજું), પરતુ અન્તિમ રૂપ अजीठु લાવવાને માટે બીજા બે પગથિયા જોઈશે, (૧) उ નો ई થશે તે અને (૨) આદિમાં अ નો ઉમેરો પરતુ उच्छिष्ट (= ખાધેલા અન્નનો અવશેષ) એ શબ્દમાં વાસ્તવિક મૂળ શબ્દ આપણને મળી આવેછે, કારણ કે એથી મરાઠી उष्टें, હિંદી जूठा અને ગુજરાતી अजीठु એ ત્રણે શબ્દોની સમાન વ્યુત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાયછે, જેમ કે –

ગુજરાતી अजीठु,–(સસ્કૃત) उच्छिष्ट, (પ્રાકૃત) उच्छिठ्ठ, (सयोगलोप અને पूर्वस्वरदीर्घत्व) उछीठु–(छ નો ज) उजीठु (उ નો अ) अजीठु, મરાઠી उष्टें;–(સસ્કૃત) उच्छिष्ट, (પ્રાકૃત) उच्छिठ्ठ–च्छि અને ठ નો સશ્લેષ અને छ નો ष् થતા–उष्टें, હિન્દી जूठा, (સસ્કૃત) उच्छिष्टं, (પ્રાકૃત) उच्छिट्ठं–उजीठा (ગુજરાતી પ્રમાણે), (અસ્વરિત આદ્ય સ્વરનો લોપ થતા) जीठा, (ई નો ऊ, स्वराणां स्वरा) जूठा [૩૨]

પ્રસગવશાત્ હુ કહીશ કે સસ્કૃતમા जुष् નો એકે અર્થ હેવો નથી થતો કે જેને उच्छिष्ट નો નિકટવર્તી પણ ગણી સકાય પાણિનિના धातुपाठ માં અને (પાણિનિના, હેમચન્દ્રના અને બોપદેવના ગ્રન્થોમાથી સગ્રહરૂપે રચેલા) વ્રજલાલ શાસ્ત્રીકૃત धातुसंग्रह માં प्रीति, सेवन, परितर्कण, परितर्पण, प्रेम करवो, सेववु, तर्क करवो, हणवु, तृप्त करवु, હેવા અર્થો આપ્યાછે

ડૉ ભાણ્ડારકર जुठा ને उत्सृष्टकમાથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માનેછે (વિલ્સન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ ૧૬૫) પરતુ उच्छिष्टक પસદ કરવામાં મ્હારો અભિપ્રાય છે તે તુરતમા જ અન્ય પ્રસગે હુ દર્શાવીશ, (આગળ, ૬ મા)

बीजलाघवના સૂત્રના ઉદ્‌ભાસન માટે વધારે ઉદાહરણોની અપેક્ષા રહેતી મ્હને નથી લાગતી

५ ऐतिहासिक पौर्वापर्यनु अनुरोधन

અદ્યતન પ્રચલિત ભાષાઓના વિકાસક્રમમા તેઓની અને સસ્કૃતની વચ્ચે આવતી પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રત્યે ઉચિત લક્ષ આપવાની આવશ્યકતાનો હુ આ સૂત્રમા સમાવેશ કરુછુ અવાન્તર પ્રાકૃત રૂપોની અવગણના કરીને સસ્કૃતમાથી એકદમ આધુનિક ભાષાઓપર મણ્ડૂકપ્લુતિ કરીને આવવુ નહિ ચાલે એ તો क्रमलाघवના આગ્રહની પરા કાષ્ઠા ગણાય

५ एतिहासिकक्रमनु अनुसरण

[૩૨] અથવા વધારે સારી રીતે (આદ્ય उ ના પ્રતિક્ષિપ્ત રૂપે ई નો ऊ) उजूठा, અને પછી जूठा

હાવી અવગણનાનું એક પરિણામ હેવું આવેછે કે કેટલાક લેખકો સંસ્કૃત પ્રત્યેના પોતાના ભક્તિભાવના આવેશમાં તજવું ને સ્થાને ત્યજવું, અને પ્રગટને સ્થાને પ્રકટ ઇત્યાદિ લખેછે, અને આટલું એ નથી વિચારતા કે ગુજરાતીમાં વસ્તુતઃ વપરાતા શબ્દો તજવું અને પ્રગટ ઇત્યાદિ છે, સંસ્કૃત મૂળ શબ્દમાંથી આવતાં ત્યનો ત અને ક્નો ગ થાયછે, અને પ્રનો ર અપભ્રંશના સુવિદિત પ્રભાવથી જ ટકી રહેછે.

વળી, સદ્‌ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામ પોતાના વ્યુત્પત્તિપાઠમાં સૂતો, આક, ઇત્યાદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પરભારી સુપ્ત, અર્ક ઇત્યાદિમાંથી સાધેછે, અને નસને સ્નસામાંથી (પ્હેલાં ન્હસા થઈને પછી હ લુપ્ત થતાં નસા, એમ લેવાને બદલે) પરભાર્યો કાઢી બતાવેછે. એ પણ અન્તરાગત પ્રાકૃત ક્રમોના આ પ્રકારના અનાદરનું પરિણામ છે. (હેમનો વ્યુત્પત્તિ પાઠ પૃ. ૭૦, उत्सर्ग ૨૨ જુવો).

છેવટ આ અજ્ઞાનને પરિણામે ઉપપત્તિ–મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કેટલે સુધી થઈ સકેછે એ દર્શાવનારું વહેન શબ્દનું भगिनी માંથી કોઇએ સાધેલું નિર્વચન લઇયેઃ–

મ નો થયો વ, ગિનો થયો હે, અને ની નો થયો ન!

આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

૬ સાક્ષાત્ ભાષામાં થતો પ્રયોગ.

૬ ભાષામાં થતો સાક્ષાત્ પ્રયોગ.

આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ બે પ્રકારે થાયછે; એક, વ્યુત્પન્ન ભાષાઓ પરત્વે (જેમકે ઉપર ચર્ચેલા તજવું, પ્રગટ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં; આટલે અંશે આ સૂત્ર અને હાની પ્હેલાનું સૂત્ર સંબદ્ધ છે); અને બીજી, મૂલ ભાષા પરત્વે. ઉદાહરણ તરીકે ડૉ. ભાણ્ડારકરે જૂઠા ના મૂલ શબ્દ તરીકે સ્વીકારેલો उत्सृष्टक શબ્દ લઇયે. આ શબ્દનો નિરાસ કરવામાં હું બીજાં કેટલાંક કારણો ઉપરાંત[૩૩] અહિયાં આપેલા સૂત્રને અનુસરુંછું, કારણ કે છાંડેલું કે પડતું મૂકેલું અન્ન એ અર્થમાં उत्सृष्टक શબ્દનો પ્રયોગ થતો જણાતો નથી, જ્યહાંરે उच्छिष्ट શબ્દનો હેવો પ્રયોગ જોવામાં આવેછેઃ–

नोच्छिष्टं कस्यचिद् दद्यात् (મનુસ્મૃતિ, ૨–૫૬).

---

૩૩ પાછળ શીર્ષક ૪ ની ચર્ચામાં આ કારણો અપાઈ ચૂક્યાંછે.

૭ વ્યાપ્તિરૂપ નિયમ રચવા માટે પૂરતી સામગ્રી

૭ વ્યાપ્તિઘટનાપૂરતી સામગ્રી

Induction એટલે વ્યાપ્તિનિર્માણના નિયમો હેવા છે કે વિશિષ્ટ ઉદાહરણોનું અન્તગામી અન્વેષણ કર્યું હોય તો જ વ્યાપક નિયમ ઘડી સકાય ભૌતિક વિજ્ઞાનના વિષયમાં હાવું અન્વેષણ શકય હશે જો કે ત્હા પણ સૃષ્ટિમા રહેલું પ્રત્યેક વિશિષ્ટ ઉદાહરણ પકડીને તપાશી રહિયે ત્યા સુધી રાહ જોવી અશકય છે, અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને સિદ્ધાત રચવા માટે પર્યાપ્ત થાય તેટલા જ ઉદાહરણો તપાશીને સતોષ રાખવો પડેછે પરન્તુ ભાષાવિષયક પર્યાલોચનમા તો, એ વિષયના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને પરિણામે, એ નિયમની પ્રવૃત્તિ એથી પણ વધારે સકુચિત છે ભાષાવિકાસના અભ્યાસીને થોડા ઉદાહરણો–કેટલી'ક વાર ઘણા થોડા ઉદાહરણો–મળ્યા હોય એથી વધારે મેળવવા બહુ મુશ્કેલ લાગેછે, અને તેમ છતાં પણ તે એ થોડા ઉદાહરણનુ નિયમન કરતું સૂત્ર ઘડે તો ન્યાય્ય અને સાનકાશ ગણાય–પછી ભલે અપવાદરૂપ પ્રસગોમા જ કારણ કે ઘણી એ વાર ભાષાનો ક્રમ સ્વચ્છન્દી, નિયમ–રહિત અને દુર્જ્ઞેય હોયછે મિ બીમ્સ કહેછે તે[૩૪] હુ પણ કબૂલ કરુ઼ુ કે વસ્તુત વાગ્વ્યાપારમાંનો કોઈ પણ ફેરફાર અપવાદરૂપ–એટલે નિષ્કારણ–ન હોઈ સકે, આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનની બ્હાર રહેલા કોઈ એક નિયમને અનુસાર જ એ ફેરફાર થયો હોવો જોઇયે છતાં પણ

---

૩૪ "મુશ્કેલી આવે ત્હારે "સ્વચ્છન્દ' કે "નિયમરહિત સ્વાતન્ત્ય"ના બ્હાના કાઢીને હેતુ નિરાકરણ કરવાની જે શિથિલ પદ્ધતિ સાધારણ થઈ પડીછે ત્હેનો મ્હારી તર્કસરણીમા અવકાશ નથી જો ખોળી સકિયે તો સૃષ્ટિમા દરેક પદાર્થનુ કારણ છે જ જો ખોળી ન સકિયે તો આર્જવ તે કબૂલ કરવામા છે, કાઇ નિયમ જ નથી હેતુ કહીને અજ્ઞાન ઢાકવાનો યત્ન કરવામા નહિં" (બીમ્સકૃત "ભરતખડની આધુનિક આર્યભાષાઓનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ", પુ ૨ પૃ ૨૨)

વળી,—"કેટલાક લેખકો કરેછે તેમ ભારતીય નિરુક્તિના "ઉચ્છૃંખલ સ્વૈરભાવ" ની વાત કરવી સ્હેલી છે, પરતુ એ અજ્ઞાન જ સૂચવેછે, એમ કરતુ એ એકા૰ વર્ણવિકાર માટે કારણો મળી સકયા નહિં એટલે કારણો નથી જ એમ કહેવા જેવુ છે, દિવસનો પ્રકાશ ન જોઇ સકનારી આંધળી છછૂદર કહેછે કે સૂર્ય છે જ નહિં કારણો તો હોવાં જ જોઇયે અને એ ખોળી કાઢવા મથવુ એ આપણું કર્તવ્ય છે, અથવા વધારે નહિં તો આધુનિક ભારતીય ભાષાઓના તત્ત્વાન્વેષણની આ પ્રારંભની અવસ્થામા આપણે હેવી કેટલી'ક અલ્પ સૂચનાઓથી જ સંતોષ રાખવો પડે, કે જેની વિશેષ ચર્ચા કરતે ભવિષ્યના પર્યાલોચકો સપૂર્ણ અને અન્યૂન નિયમતન્ત્ર શોધવા સમર્થ થાય" (એ જ ગ્ર થ, પુસ્તક ૧ પૃષ્ઠ ૨૦૪–૫)

સંસ્કૃત सपत्नीમાંથી પ્રાકૃત सवत्ती[३५] (કે सवतनी) દ્વારા આવતા ગુજરાતી शॉक्य શબ્દમાં થતા कના तનું શું કારણ આપણે આપી સકીશું ? હાવા ફેરફારનું भीतिમાંથી આવેલા ब्हीक ઉપરાંત અન્ય ઉદાહરણ જ નથી.

અનેક વાર જોવામાં આવેછે તે પ્રમાણે શ્રવણદોષને કારણે વિચિત્ર વર્ણ-વિકારો થાય અને સ્થાયી બની રહે એ પણ સંભવિત છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં જિહ્વાદોષને પરિણામે त ને સ્થાને क થયો હોય તો પણ બને હેવું છે. આજે પણ કેટલાક વાણિયાઓને हूं के ? જેવાં વચનોમાં के ને સ્થાને ते કહેતા, અને એથી ઉલટું चारथी ते पांचसुधी કહેવાને બદલે चारथी के पांचसुधी કહેતા, સાંભળિયે છિયે. આ દલીલનું સમર્થન કરનારો ઉચ્ચારદોષ કેટલાં'ક બાળકોમાં અને મ્હોટી વયના મનુષ્યોમાં પણ માલુમ પડેછે; જેને પરિણામે તેઓ કણ્ઠયને સ્થાને દન્ત્ય મૂકીને करेछे ને બદલે तरेछे, खारुं ને બદલે थारुं, गयो ને બદલે दयो અને घरने બદલે धर બોલેછે, અને એથી સૂચવેછે કે, કણ્ઠય અને દન્ત્ય વર્ણો વચ્ચે વાગ્વ્યાપારની દૃષ્ટિયે કાંઈક અવ્યક્તરૂપ સગોત્રતા રહેલી છે. જો આ વાત સત્ય હોય તો મિ. બીમ્સ હેવો દાવો કરી સકશે કે એ સગોત્રત્વ એ જ शॉक्यના પ્રસંગમાં રહેલો બીજભૂત નિયમ છે. પરંતુ હેવી દલીલ કરવી એ તો બાલકોના અને બીજા પ્રત્યેક પુરુષના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ઉચ્ચારદોષ અને તોતડી બોબડી ભાષાને શાસ્ત્રીય પ્રક્રિયાનું શિષ્ટ સ્થાન આપવામાટે દ્વાર ખુલ્લાં મૂકવા જેવું થશે.

પરંતુ ઉદાહરણો બહુ જૂજ હોય તો સાધારણ રીતે સાવચેતી રાખવી યોગ્ય છે, અને અભ્યાસી ચોક્કસ હશે તો આ ઉદાહરણોને બીજા કોઈ ઉત્સર્ગના વિષયમાં મૂકીને અન્ય પ્રકારે હેની વ્યુત્પત્તિ સાધવા હમેશાં પ્રયત્ન કરશે, અને ભૂલ હશે તો ભૂલ ક્યહાં છે તે ખોળવા યત્ન કરશે. તેમ જ જો જૂજ ઉદાહરણોને જ લાગુ પડતા હેણે કલ્પેલા નિયમનું સંભવાસંભવની સ્વતંત્ર કસોટીથી કે નિત્યસિદ્ધ નિયમોથી સમર્થન થતું હશે તો માત્ર ઉદાહરણોની વિરલતાથી બ્હીને એ અચકાશે નહિ. દાખલા તરીકે:—

अवनवुं (ગુજરાતી) સંસ્કૃત अभिनवकं માંથી સાધી સકાયછે. વચમાંના ક્રમો આ છે:—अह्निनवउं, अह्नवउं, अवनवउं. (બીજા કેટલાક શબ્દોમાં બને-છે તેમ અહિયાં ह લુપ્ત થાયછે, જેમ કે तीक्ष्ण—तिण्ह—तीनुं; विह्वलं—विहलं—

---

[३५] ડા. ભાણ્ડારકર सवत्तीરૂપ સ્વીકારેછે (વિલ્સન્ વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ. १४४). આથી આ શબ્દને અન્ત્ય વ્યઞ્જનના લોપના ઉત્સર્ગમાં મૂકવાની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ હિંદીમાં सवतन છે તે જોતાં હું शॉक्य ને सवतनीમાંથી (સંસ્કૃત सपत्नीમાંથી) નીકળેલો માનવાની તરફમાં છું; त्नीનું तनी વિશ્લેષના વિધિથી થયું.

વીલુ, वल्लभ –वल्हु–व्हल्लउ–व्हल्हु–व्हाल्म, વાલમ, नायक –नाहुल्लो–नाहुलो–नाउलो नावलो, पट्टक –पडहउ–पडो, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ) હવે म નો व्ह[३६] થવાના નિયમની પ્રવૃત્તિના અન્ય ઉદાહરણો મળવાં મુશ્કેલ છે છતાં પણ કેટલાક હેના સમાનકક્ષ તેમ જ હેનો સમાવેશ કરે હેવા ઉત્સર્ગોની સહાયતાથી આ નિયમની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ થાયછે, એ નિયમો –

(क) નીચેના ઉદાહરણમાં એથી વિપરીત ક્રમે व्ह નો म થતો જોવામા આવે છે –निर्वाह –निव्वाहु, (ह નો પૂર્વક્ષેપ થતા) निव्हाउ, निभाव (ગુજરાતી), તેમ જ विभूति (ह ઉમેરાતા) व्हिभूती,[३७] भभूती (ગુજરાતી)

હેમચન્દ્રે, व्हो भो वा ॥ सि हे ૮–૨–૫૭ એ સૂત્રમા, સ્થાપેલા એ જ નિયમનો અધિક વિકાસ આ ઉદાહરણો દર્શાવેછે, એ સૂત્રથી जिह्वा–जिब्भा–जीभ (ગુજરાતી) પ્રાપ્ત થાયછે, અને व्ह અને म વચ્ચેનો વાગ્વ્યાપારગત સમ્બન્ધ સિદ્ધ થાયછે[३८]

(ख) व અને व છૂટથી એક બીજાને સ્થાને આવેછે અને એથી એ બે વચ્ચેનું વાગ્વ્યાપારસામ્ય સિદ્ધ થાયછે, અને म તો માત્ર મહાપ્રાણ व છે આ પ્રમાણે अभिनव માંના म્નો અજ્ઞાત વિશ્લેષ થતા व् અને ह् થાયછે 'અજ્ઞાત' એમ કહેવાનું કારણ એ કે भगिनी (સંસ્કૃત) ના પ્રાકૃતરૂપ वहिणी માં જોવામા આવેછે હેવો

---

३६ આટલુ લક્ષમા રાખવાનું છે કે વર્ણવિપરિણામ વાગ્વ્યાપારના અન્તરાવર્તી ક્રમ રૂપે બનેછે, એટલે લખનારાની ભાષામા જોવામા આવે જ હેવો નિયમ નથી છતા પણ આગળ ઉપર આવેલા देवाकुलो ગુજ શબ્દના ઉદાહરણથી જણાશે કે બીજે નહિ તો એ શબ્દમા તો આ વિપરિણામ શબ્દના અ ત્ય સ્વરૂપમા દૃષ્ટિયે પડેછે

३७ પ્રાકૃત વાગ્વ્યાપારની પ્રક્રિયા પ્રમાણે થવુ જોઇયે તેમ હામા તિનો दी નથી થતો અને મૂનો પણ હૂ નથી થતો એ કારણે કેટલાક આ ઉદાહરણને શંકાસ્પદ કદાચ માનશે પરંતુ આ શબ્દને સાક્ષાત્ तद्भव એટલે પ્રાકૃતદ્વારા આવવાને બદલે પરબારો સંસ્કૃત માંથી ગુજરાતીમા આવેલો, માનવો શક્ય છે, અને હેવા શબ્દોમાં પ્રાકૃતમા થતા વાગ્વ્યાપારજ ય ફેરફારો અવશ્ય દેખાય જ હેવુ નથી

३८ सि हे ૮–૩–૫૮મા ऊर्ध्व ના વૈકલ્પિક આદેશરૂપ આપેલા उब्भ નુ સમર્થન આ ઉદાહરણના અતર્ગત નિયમથી થઈ શકેછે, ऊर्ध्व નો र् લુપ્ત થતા અને ધમાંથી શુદ્ધ द છૂટો પડતાં उद्ध्व, उब्ह થશે અને ब्हનો भ થશે

મિ બીમ્સે (પુ ૧ પૃ ૩૫૯ મે) યથાર્થ સૂચના કરીછે તેમ, व् અને व् અન્તસ્થો સાથે ह્નો સયોગ થાય ત્યારે તેઓના ज् અને ब् થાયછે, અને ત્યાર પછી આ મિશ્રસયોગમા પ્રબલતર વર્ણને ફક્ત મહાપ્રાણ બનાવીને ह विरमेछे (ह्यनो झ અને ह्वनो भ થવાના ક્રમની પૃથક્કૃતિયા આ જ છે)

આ વિશ્લેષ સંપૂર્ણ નથી; જો કે ગુજરાતી વ્હેનમાં વ્ અને હેનો ફ્રીથી અંશતઃ સંયોગ થાયછે. (મરાઠીમાં વિશ્લેષ સંપૂર્ણ રહેછે અને શબ્દ वहीण છે.)

સંસ્કૃત भण् માંથી આવેલા મરાઠી म्हण (એટલે 'બોલવું–કહેવું' એ અર્થવાળા) ધાતુમાં પણ એ જ ક્રમ દૃષ્ટિયે પડેછે; એટલે કે म् નો व् અને ह् રૂપે વિશ્લેષ થાયછે, અને આ પ્રસંગમાં ણ્ના પ્રભાવથી व् અનુનાસિક બનીને म् થાયછે. સં. महिषीમાંથી આવતા (ગુજરાતી) भैंश શબ્દમાં એથી વિપરીત ક્રમનું દર્શન થાયછે. હેમાં વ્યુત્પત્તિ ક્રમના અવાન્તર રૂપ म्हइशी ના म्ह ને સ્થળે व्ह ઉપરાંત અનુનાસિક આવેછે, અને પછી व्ह સંકીર્ણરૂપ થતાં भ થાયછે.

(ग) બંગાળીમાં व વર્ણ છે જ નહિ અને व्ह ને સ્થાને भ લખવામાં આવેછે, જેમ કે व्हिक्टोरिया ને સ્થાને भिक्टोरिया. આ પણ व्ह અને भ વચ્ચેની વાગ્વ્યાપારગત સગોત્રતાનું સાક્ષ્ય પૂરેછે.

આ પ્રમાણે, ઉદાહરણ માત્ર એક જ છે છતાં પણ भ નો व થવાના નિયમને સ્વીકારવાનો અધિકાર મળેછે. વસ્તુતઃ એ व અને ब એ વર્ણો વચ્ચેનું ઉચ્ચારસામ્ય, મિશ્રસંયોગમાંના બલવત્તર ह થી થતું મહાપ્રાણત્વ, અને એ ક્રમની વિપરીત ક્રિયા, હેવા એક બે વિશાલતર નિયમોના ઉદાહરણભૂત પ્રસંગોમાંનો એક પ્રકાર છે. व्ह અને भના પરસ્પર સંબંધનું સમર્થન કરતું એક બીજું ઉદાહરણ સંસ્કૃત लुभ् (ઈચ્છવું એ અર્થના) ધાતુના भ्માં રહેલુ છે, કારણ કે હેનો લાટિન ભાષાનો પ્રતિનિધિ lubet (ल्युबेट्–પસંદ પડેછે) છે અને સ્નો પ્રતિધ્વનિ અંગ્રેજી 'love' (–लव्ह) ના व्ह ને કાંઈક મળતા "v" માં જોવામાં આવેછે. स् નો व्ह् થવાના આ उत्सर्ग નું અંશતઃ સમર્થન કરતો એક બીજો શબ્દ પણ છે;–અંશતઃ કહેવાનું કારણ એ છે કે હેમાં भ નો व्ह નહિ પણ व्ह થાયછેઃ–भयव्याकुलकः (સં.), भयव्वाउलउ (અપ.)–व्हेवाकलो (ગુજ). આથી જણાશે કે આ उत्सर्ग કેવળ संक्रमणोत्सर्ग નથી.

हवे वाग्व्यापारगत विवर्तनो अने घटनाओनुं नियमन करता सामान्य उत्सर्गो

હવે વાગ્વ્યાપારગત વિવર્તનો અને ઘટનાઓનું નિયમન કરતા ઉત્સર્ગો લઈયે; પ્રથમ હું Encyclopœdia[૩૯] Britannicaમાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રપરનો લેખ લખનારે વાગ્વ્યાપારગત વિકારોના સ્વભાવવિશે કરેલા એક ઉપયોગી કથનનો નિર્દેશ કરીશઃ—

૩૯ પુસ્તક ૩૧ મું, પૃ. ૬૭૪ (નવમી આવૃત્તિ.–વધારાના પુસ્તકોમાંનુ ૭ મું.)

"ભાષામાં બે પ્રકારની વર્ણવિકૃતિયો થાયછે એક અજાણ્યે થતી, અમુક સમયે અને અમુક પ્રદેશમાં સર્વવ્યાપક હોયછે, અને બીજી એક વિશિષ્ટ જાતિ કે સઘની ભાષામાં રહેલી, લોકના મુખ્ય બ્હોળા અશના ઉચ્ચારોથી બુદ્ધિપૂર્વક ભેદ સાધેછે, અને એથી સર્વદેશીય નથી થતી અને ભાષાપર કાંઇપણ સ્થાયી સસ્કાર નથી પાડતી"

આ વર્ણવિકારનું વર્ગીકરણ ગુજરાતીને કેટલે દરજ્જે લાગૂ પડશે એ વિચારિયે આટલું એકદમ કહી સકારો કે ઘણાએક વાગ્વ્યાપારગત વિકરણો અને તજ્જન્ય રૂપાન્તરો માત્ર આપાતત બીજા વર્ગમા જતાં જણારો, એટલે કે બુદ્ધિકૃત અને કૃત્રિમ વર્ણવિકાર તરીકે સ્વીકારાશે, કારણ કે તેઓ સર્વમાન્ય વાગ્વ્યાપારના નિયમોને અનુસરેછે અને એથી વસ્તુત પ્હેલા વર્ગમાં જવા જોઇયે એ સ્પષ્ટ કરી સકાય એમ છે, ઉદાહરણ —ગયા ત્રણ દશકા દરમ્યાન જોડણી સુધારવાના પક્ષકારોએ સૂચવેલા, અને લોકના લક્ષયોગ્ય સમૂહમા સ્વીકાર પામેલા, કેટલાક શબ્દસ્વરૂપો—અક્ષત મહાપ્રાણ બનેલા વ્યજનો, ए અને ओनो વિવૃત એટલે પ્હોળો ઉચ્ચાર, ઇત્યાદિ પ્રકારના આગળ ઉપર હું દર્શાવવા ધારુછુ તે પ્રમાણે, આ રૂપો પ્રતિષ્ઠિત વ્યુત્પત્તિનિયમોના અગમાં આવી જાય હેવા છે, અને પરિણામે હેને કોઇએક જાતિ કે સઘની કૃત્રિમ સૃષ્ટિ તરીકે ઠરાવી મૂકવા એ અશક્ય છે, આ અશકયતાનુ સવિરોપ કારણ એ છે કે તેઓ બોલાતી ભાષામા પ્રચલિત હતા અને ફક્ત લગભગ ૪૦ વર્ષ પૂર્વે સરકારી કેળવણી ખાતાએ યોજેલી કૃત્રિમ લેખન પદ્ધતિમાં જ હેનો અનાદર કરવામાં આવ્યો હતો પરતુ ઉપર કહેલા શબ્દોના વ્હેઠે જેવા વાસ્તવિક, સ્વાભાવિક અને લગભગ સર્વસમત ઉચ્ચારોને સ્થાને, હકાર વિના જ, અથવા તો હકારને અળગો પાડીને, અને પ્રબલતર કરીને પણ, કેઠે કે क—हे—छे (અથવા के—हे—छे) ઉચ્ચાર કરવાનો કેટલાક લોક પ્રયાસ કરેછે ત્હેમના ઉપર જ કૃત્રિમતાનો આરોપ મૂકવો યોગ્ય છે

આ વિષયને આટલેથી પડતો મૂકીને આપણે વાગ્વ્યાપારગત ફેરફારો કરનારા કેટલાક ઉપયોગી તત્ત્વો, વિશેષત ગુજરાતી ભાષાને ઉદ્દેશીને, વિચારીશું સદ્દગત વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ[40] સસ્કૃત શબ્દના પ્રભ્રશના ચાર કારણો વર્ણવ્યાંછે, (૧) અજ્ઞાન (૨) વેગ (૩) અનભ્યાસ અને (૪) જિહ્વાલોપ વાગ્વ્યાપારની દુર્વિક્રિયાઓની ચર્ચા કરતાં ડૉ સર ભાણ્ડારકર હેનો નિરોધ કરનારી અને હેને

वाग्व्यापारगत क्षयरूप विकार

व्रजलाल शास्त्रीए वर्णवेला प्रभ्रंशना चार कारणो

---

४० गुजराती भाषानो इतिहास पृ. ३० (ई स १८६६ नी आवृत्ति)

डॉ. भाण्डारकरना मत प्रमाणेनी प्रभ्रंशनो निरोध करनारी छ शक्तियो

ઉપજાવનારી છ શક્તિયો વર્ણવેછેઃ (१) विद्यासंपत्ति (२) स्पष्ट श्रवणबोध थई सके ए माटे घटती सावचेती, (३) विशुद्धितु भान, (४) साहित्यनी संवृद्धि, (५) विदेशीय संसर्गने प्रसंगे थतो कर्णदोष અને (६) वाचेन्द्रियोनो रचनादोष[41]. ભાષાપ્રભ્રંશની આ બે પ્રકારની ચિકિત્સાઓને પરસ્પર સરખાવતાં બંને વચ્ચે અનુરોધરૂપ કે વિરોધરૂપ શક્તિયો દર્શાવનાર સંબંધ દૃષ્ટિયે પડેછે.

જેમ કે

(१) विद्यासंपत्ति
(३) संस्कार
(४) साहित्य
} હેની સ્હામે (१) अज्ञान

(२) सावचेती
(५) श्रवणदोष
} હેની સ્હામે { (२) वेग
(३) अनभ्यास

અને (६) वाचेन्द्रियनी विकलता હેની સ્હામે (४) जिह्वादोष

१ वाग्व्यापारनो प्रभ्रंश, जिह्वादोष.

આ તત્ત્વોની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા અનાવશ્યક છે. પરંતુ હું जिह्वादोष એટલે વાચેન્દ્રિયના વૈકલ્ય વિશે ચર્ચા કરીશ. જ્યહારે વિદેશીય જાતિયો પરસ્પર વપરાતા શબ્દોના અપરિચિત ઉચ્ચારનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરેછે, ત્યહારે આ તત્ત્વ પ્રવૃત્તિ પામેછે; અથવા તો એમ પણ બને કે એક જ દેશમાંના કેટલાક વર્ગના લોક અપૂર્ણ શિક્ષણ કે જાતિનિષ્ઠ કારણોને લીધે કેટલાક વર્ણોનો ખોટો ઉચ્ચાર કરેછે. જેમ કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ સંસ્કૃતના અને આપણી આધુનિક ભાષાઓના દન્ત્ય વ્યંજનોનો ખરો ઉચ્ચાર સામાન્યતઃ નથી કરી સકતી એટલે કે સંસ્કૃત त, थ, द, ध, न, નો તેઓ ઘણોખરો મૂર્ધન્ય ट, ठ, ड, ढ, ण, ને મળતો ઉચ્ચાર કરેછે; અને વળી આપણી ભાષાઓમાં ઘોડો, દાઢી ઇત્યાદિમાં રહેલા મૂર્ધન્યતર વર્ણો ड અને ढનો ઉચ્ચાર તેઓ અનુક્રમે 'r' (=र) અને 'rh' (र्ह) કરેછે, તે એટલે સુધી કે હિંદુસ્તાનની ભાષાઓની વ્યુત્પત્તિ વિશે ગ્રન્થ લખનારા કેટલાક યૂરોપના વિખ્યાત વિદ્વાનો પણ મૂર્ધન્યતર વર્ણોના પ્રતિનિધિ તરીકે

---

૪૧ विल्सन व्युत्पत्तिविषयक व्याख्यानो પૃ. ૧૦-૧૧.

"d" અને "dh" ન મૂકતા "r" અને "rh"[૪૨] મૂકેછે, કારણ કે ખરા ઉચ્ચારોનું નિકટતમ અનુકરણ તેઓ "r" અને "rh" જેટલું જ કરી સકેછે ગર્વિત થયા વિના કહેવુ ઘટેછે કે પાશ્ચાત્ય લોકો પૌરસ્ત્ય ઉચ્ચારના વિષયમાં સફળ નથી થતા, અને ઇરાનીઓ અને એશિયાખંડના અન્ય પરદેશીઓ એ જ ખામી દર્શાવેછે, પરતુ ભરતખંડના બ્રાહ્મણો પોતાની જ ભાષાના તેમ જ વિદેશીય ભાષાઓના શબ્દોના ઉચ્ચારો સારી રીતે કરી સકેછે બ્રાહ્મણોના ઉચ્ચારશુદ્ધિ માટેના બહુમાનના પરિણામ રૂપ, સૈંકડો વર્ષો પર્યંત ચાલી આવેલો વિશુદ્ધ સમ્રદાય તેઓના આ સામર્થ્યનું પરિપોષણ કરેછે, અને હેનું કારણ દર્શાવી આપેછે મ્લેચ્છોચિત ઉચ્ચાર ન કરવાનો આદેશ કરતી જે શ્રુતિ છે,[૪૩] જેમા યોજાયેલું ક્રિયાપદ મ્લેચ્છ જેવા ઉચ્ચારણના જ અર્થનું છે, એ શ્રુતિનું મૂળ ઉચ્ચારશુદ્ધિની એ ભક્તિમા જ રહ્યુછે[૪૪]

---

૪૨ ઉદાહરણ તરીકે બીમ્સ પુસ્તક ૧ પૃ ૭૩ મુ જુવો, જ્હા એ ड અને ढ દર્શાવવા r અને rh વાપરેછે, જોકે એક સ્થળે d પણ વાપરેછે d અને વચ્ચે કાંઇક બારીક ભેદ દર્શાવવાની હેની ઇચ્છા જણાયછે, પરતુ એ ભેદ હું સમઝી સકતો નથી એ કબૂલ કરુછું વિદેશીયોના પક્ષમા એટલું કહેવુ જોઇશે કે r-rh અને ट-ढ વચ્ચે કાઇક અંશે વાગ્વ્યાપારગત સામ્ય છે, જે હેના સ્થાન અને પ્રયત્નની સરખામણી કરતા જણાશે, અને સસ્કૃત પુર (र અને વિસર્ગ નો હકાર મળીને ४ તુલ્ય થતાં) મરાઠીમા पुर्ह બનેછે તે પરથી તેમ જ दोधक નો दोहडो-दाहरो બનેછ તે પરથી જણાશે (माधवानलदोधकप्रबंध સર્વાંગે दोहरा નો બનેલો છે, કાવ્યમૂળમાં दोधक શબ્દ છે) સ कुठारक નું ગુજ कुहाडो રૂપ થયું એ પણ रને સ્થાન આ પ્રમાણે ह થતો દર્શાવેછે

મિ બીમ્સના ગ્રથના પુસ્તક ૧ લાના પૃષ્ઠ ૨૩૪-૩૫ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા જ જણાશે કે હેણે લીધેલા પક્ષમા દોષ રહ્યાછે હેણે હિન્દુસ્તાની ગામડીઆના અગ્રેજી શબ્દો ઉચ્ચારવામા જણાતા जिह्वादोषને અવલમ્બનરૂપે સ્વીકાર્યોછે, જ્હારે તુલનાનુ ખરુ અવલમ્બન પૂર્વને પશ્ચિમનો વિદ્યાસસ્કારી પુરૂષ જ ગણી સકાય

૪૩ तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै ॥ વળી उपजिज्ञास्यां स म्लेच्छस्तस्मान्मा ब्राह्मणो म्लेच्छेत्। (शतपथ ब्राह्मण का० ३ प्र पा. १-५-११ ३ अध्याय २-१-२४)

૪૪ મિ૦ બીમ્સ (પુ ૧, પૃ ૨૩૩ મે) કહેછે કે ભારતવાસિયો ખરા दन्त्य વર્ણો અને ઉચ્ચતર મૂર્ધન્યો (હું मूर्धन्यतर કહુંછુ તે) વાપરેછે, પણ મધ્યમ કે અન્તર્વર્તિ મૂર્ધન્યો જાણુતા નથી એટલે કે તેઓ ट થી ण સુધીના સામાન્ય મૂર્ધન્ય વર્ણો વાપરી જાણતા નથી હું ધારુછું કે હેનું નિરીક્ષણ સદોષ છે હેણે જો डमरु, डक्का, डाळ, डाल ઇત્યાદિ શબ્દોના આદિ ड અને ढ વર્ણો, જે મધ્યમ મૂર્ધન્ય વર્ણો છે, હેનો ઉચ્ચાર

પરંતુ ઉપર સૂચવ્યું તે પ્રમાણે ભરતખંડની પ્રજામાં પણ ઉચ્ચારશુદ્ધિના અભાવ માટે કેટલીક કોમના પુરુષો જાણીતા છે. ઉદાહરણ તરીકે કેટલાક હિંદીઓ is નો ઉચ્ચાર હમેશાં 'ij' કરશે ('z' જેવો ઉચ્ચાર ત્હેમની જીહ્વાના સામર્થ્યની બ્હાર હોયછે). તેમ જ અંગ્રેજી ભાષામાં ઉચ્ચારના કેટલા'ક હેવા સૂક્ષ્મ ભેદો છે કે ઘણા થોડા હિંદીઓ એ ઉચ્ચારવાની શક્તિ મેળવી સકેછે, અને અંગ્રેજો હેમના ઉચ્ચારમાં રહેલો સૂક્ષ્મ દોષ અને અંગ્રેજી–ભિન્ન ધ્વનિ ત્વરાથી ખોળી કાઢેછે. વળી ગુજરાતમાં કેટલાક વાણિયાઓ નને બદલે ण અને णને બદલે न બોલેછે, અને એ એક વિચિત્ર ખોડ દર્શાવેછે; પરંતુ હેને ખોડ કહેવી કે નહિ એ એક સવાલ છે, કારણ કે તેઓ બેમાંનો એકાદ નથી ઉચ્ચારી સકતા એમ નથી, બંને ઉચ્ચાંરી સકેછે, પરંતુ અસ્થાને; मण કહેવું હોય તો मन કહેશે અને कने ને બદલે कणे બોલશે. હેને શારીરિક ખોડ ગણવાને બદલે દુર્લક્ષ અને બેદરકારીનું પરિણામ માનવું વધારે યોગ્ય છે. શારીરિક ખોડ ळ ને સ્થાને र કે ल બોલતા કેટલા'ક (વાણિયા, કણબી, બ્રહ્મક્ષત્રી ઈત્યાદિ) લોકોમાં જોવામાં આવેછે. વાગેન્દ્રિયની વિકલતાનું ખરું ઉદાહરણ સુરતની અવર અદાલતમાં ઘણાં વર્ષો ઉપર એક પારસી હતો ત્હેનામાં જોયું હતું; એ હેની કોમનો સાચો નમૂનો હતો. હેને द કે ड લખવાનું કોઈ કહે ત્હારે બિચારો ખુલ્લે ખુલ્લું પૂછી લેતો કે दादाभाइनो दट्टो लखुं के डोसाभाइनो दट्टो?" (વસ્તુતઃ डोसाभाइनो डट्टो). द અને ड વચ્ચેનો તફાવત એ સમઝતો, પણ હેના ભિન્ન ઉચ્ચાર કરવાની વાચિક શક્તિ હેનામાં ન્હોતી. આ અમુક કોમની અશક્તિનું ઉદાહરણ થયું. વ્યક્તિગત અશક્તિનાં ઉદાહરણો અનેક અને સુવિખ્યાત છે, જેમ કે क ને સ્થાને त બોલનાર એક ફારસી મૌલવી

એ જ વર્ણોના અનાદ્ય સ્થાને (नीड, पीड्यति, लीढं, गूढं (સ.) અને घोडो, कढी (ગુજ.) ઇત્યાદિમાં) થતા ઉચ્ચાર જોડે સરખાવ્યા હોત તો એ એટલે અંશે પોતાની ભૂલ જોઈ સક્યા હત. આથી એ તદ્દન અજ્ઞાત છે એમ નથી, કારણ કે પુ. ૧ ના પૃ. ૭૩ મા માં એ કહેછે કે.—

"શબ્દના આદિમાં, કે સંયોગના અંગ તરીકે રહેલા ड અને ढ અનુક્રમે ḍ અને ḍh માફક ઉચ્ચારાયછે; બીજી સ્થિતિયોમાં કઠોર r અને rhનો ઉચ્ચાર પામેછે"

ट, ढ મધ્યમ મૂર્ધન્ય શિવાય અન્ય પ્રકારના હોઈ સકે કે કેમ એ વિશે કોઈપણ મનુષ્ય હાવી ભૂલ્ય કેમ કરે એ સમઝવું મુશ્કેલ છે. મધ્યમ મૂર્ધન્યતર સ્હેલાઇથી ન બની સકે હેવો ઉચ્ચતર મૂર્ધન્ય માત્ર ण જ છે; પછી ण થી શરુ થતા અતિકૃત્રિમ પ્રાકૃત અને દેશ્ય શબ્દોના આદ્ય ण ને મધ્યમ મૂર્ધન્ય ગણિયે તો ભલે. પણ બેવડા ण્ણ માંનો પ્રથમ ण તો અવશ્ય મધ્યમ મૂર્ધન્ય તરીકે ઉચ્ચારવો જ પડે.

પોતાના શિષ્યને ઠપકો આપતો કે " અરે બોલ તાફ ! (કહેવાનું હોય કાફ)– अयू नामालूल मैं ताफ बोलता हूँ और तु ताफ तायतु बोलता है ?"

[ખરો ઉચ્ચાર કર્યો હોય તો વાકય હાલુ થાય –

अयू नामाकूल ! मैं काफ बोलता हु और तु ताफ कायतु बोलता है ?]

આટલુ વાગ્વ્યાપારના પ્રબન્ધ વિષે ડા ભાણ્ડારકરે નિર્દિષ્ટ કરેલુ બીજુ તત્ત્વ સામ્યાભાસ હેમણે આપેલા [૪૫]ઉદાહરણો અહિંયા ફરીથી આપવાની જરૂર નથી, અને મ્હેં પણ કેટલાક ઉદાહરણો આપ્યાંછે અને બીજા વધારેની ચર્ચા કરવાનો પ્રસગ આગળ ઉપર આવશે, માટે આ મુદ્દાપર વિસ્તારથી ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી

સામ્યાભાસ

પરતુ સામ્યાભાસના નિયમનો વ્યાપાર દર્શાવતા કેટલાક ઉદાહરણો ઉમેરીશ —

(૧) કમું વિશેષણ સ ઊર્ધ્વ, અપ ઉગ્ગઉ, માથી થયેલુ છે હવે આ શબ્દને ભૂતકૃદત માનવાની ભૂલ કાઠિયાવાડના કેટલાક પ્રદેશોમાં કરવામા આવેછે જે ભૂલ્ડું ભૂળ, શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સ્વીકારાએલાં લાગુ વાગુ ઇત્યાદિ લાગ્, વાગ્ના ભતકૃદન્તોને બન્ને લાગુ, વાગુ ઇત્યાદિ જે રૂપો તે પ્રદેશોમાં વપરાયછે, હેની સાથેના સામ્યાભાસમા રહેલું છે, આ ઉપરથી તેઓએ કમ્ ધાતુ ઊભો કર્યોછે, અને કેમ જાણે કે એ ખરો ધાતુ જ હોય તેમ કમાડુ, કમેછે ઇત્યાદિ પ્રયોગો પણ તેઓ કરેછે કમુ વિશેષણના અર્થમા રહેલી 'ઊભુ રહેવા'ની ક્રિયાના ખ્યાલથી આ ભૂલમા વધારો થાયછે અહિંયા સામ્યાભાસનુ દ્વિવિધ ઉત્પત્તિસ્થાન છે –(૧) શબ્દસ્વરૂપ અને (૨) અર્થ

(૨) જોઇયે છિયે–" મ્હારે કાગળ જોઇયે છિયે," હામા (છે ધાતુના વર્તમાનકાળનું પ્રથમપુરુ અનેકવચન) છિયે રૂપ વપરાયછે તે (વર્તં૦ તૃ૦ પુ૦ એકવચન) છે નું રૂપાન્તર છે, અને જોઇયે સાથે સામ્ય સાધવાના હેતુથી કરાયુંછે જોઇયે મા ધાતુ જો (=જોવું)છે, અને મારે ચાર રૂપિયા જોઇયે હેવા વાકયમા એ શબ્દ કાંઇક વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ રૂપે પ્રતિષ્ઠા પામેછે "અપેક્ષા"નો અર્થ "કોઈ વસ્તુ માટે આમતેમ જોવુ" એ અર્થ સાથે સબધ ધરાવેછે જે વસ્તુની અપેક્ષા હોય–એટલે જે વસ્તુ આપણને જરૂરની–હેને માટે આપણે આજુબાજુ જ્હોવે જોઇયેના પ્રસગમા સામ્યનો નિયમ પ્રબલતર

[૪૫] વિલ્સન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ ૧૨

પ્રવૃત્તિ પામેછે, અને જોઇ પોતે જ ધાતુ હોય તેમ હેનાં (ભવિષ્યકાળ) જોઇશે અને (વર્તમાન કૃદન્ત) જોઇતું હેવાં રૂપો બનેછે.

(બાલકોના ભાષાપરિચયના વિકાસ દરમ્યાન હેમના પ્રયાસોમાં સામ્યાભાસ પ્રેરકશક્તિરૂપે બહુવાર દૃષ્ટિએ પડેછે. અંગ્રેજ બાલકો "he looks"ના સામ્યથી "I looks" કહેછે એ એક પ્રસંગોચિત ઉદાહરણ છે. સમાનરૂપ શબ્દોનું અનુકરણ કરવાની પદ્ધતિનો એક સારો નમૂનો नैयायिको ના એક સુવિદિત ઉપહાસરૂપે જળવાઈ રહ્યોછે, જેમાં તેઓને अस्माकूनां नैयायिकूनामर्थरि तात्पर्यं न तु शब्दरि–એમ કહેતા, અને એ ઉક્તિમાં રહેલાં અશુદ્ધ રૂપોનું यथा ईक्ष्वाकूणां तथा अस्माकूनां नैयायिकूनाम्। यथा मातरि पितरि तथा अर्थरि शब्दरि એમ સમર્થન કરતા દર્શાવ્યાછે. અલબત્ત આ ઉદાહરણ ઉપપત્તિના અનાદરની પરા કાષ્ઠા દર્શાવેછે, પરંતુ સામ્યાભાસની પ્રવૃત્તિદિશા સૂચવેછે એટલાપૂરતું આપણા ઉપયોગનું છે.

[પરંતુ સામ્યાભાસનું એક વિચિત્ર ઉદાહરણ એક ન્હાના બાળકની ઉક્તિમાં સાક્ષાત્ મળી આવ્યું હતું. છત્રીની પાછળ છુપાઈ જઈને એ બાળક યથાર્થ વાક્ય બોલતો–"हुं संताई गयो"; પરંતુ પાછો બ્હાર આવીને મુગ્ધતામાં કહેતો કે "हुं संताईथी आव्यो." "हु मुंवाईथी आव्यो" હેવા એકાદ વાક્યનું સામ્ય હેના મનમાં હશે એ સ્પષ્ટ છે; संताई ક્રિયાપદ છે એ સમજવા જેટલો હેનો બુદ્ધિવિકાસ ન થયો હોવાથી હેણે હેને એક જાતનું નામ માની લીધું.]

૩ ભેદનિષ્પત્તિ

આ સામ્યાભાસના તત્ત્વનું પ્રતિદ્વન્દ્વભૂત તત્ત્વ ભેદનિષ્પત્તિ છે. વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપોમાં કે આદેશોમાં સામ્યાભાસરૂપ ભૂલ ન કરવાની ઇચ્છામાં ઘણાં વિચિત્ર રૂપો કરવામાં આવેછે. ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળનું પ્રથમ પુરુષ અનેક વચનનું રૂપ -ઉદાહરણ તરીકે લઇયે–हमे करिये (छिये). આ રૂપ करिये વસ્તુતઃ, भावे પ્રયોગના ત્રીજા પુરુષ એક વચનનાં રૂપ (સં) क्रियते, (પ્રા. અને अपभ्रंश) करिज्जई, करियइ માંથી આવ્યુંછે. ડા. ટેસિટોરીએ કરેલાં અન્વીક્ષણોમાં આ વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન કરતું તત્ત્વ મ્હને મળ્યુંછે અને ભાષાની હાવી સ્વૈરવૃત્તિનું જે સ્પષ્ટીકરણ હેણે આપ્યુંછે (જે મ્હને ન્હોતું સૂઝ્યું) તે ભેદનિષ્પત્તિના નિયમનું સૂચન કરેછે. તે આ પ્રમાણેઃ–વર્તમાન પ્રથમ પુ૦ અનેકવચનનું વાસ્તવિક રૂપ करहुं (અપભ્રંશ), करउं (પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની)છે, જેની દ્વિ૦ પુ૦ એકવચન करउ (પ્રા. પા. રાજ.) અને ગુજરાતી करोथी ભિન્નરૂપે પ્રતીતિ થવી મુશ્કેલ છે. એ બે રૂપો વચ્ચે ભેદ સ્પષ્ટ રહે એ હેતુથી, સામ્યદર્શન કે અભેદબુદ્ધિના અનર્થથી હેનું રક્ષણ કરવા માટે, પ્રથમ પુરુષ અનેક

વચનમા करिये રૂપ વપરાવા લાગ્યુ (ડૉ ટેસિટોરીનો "પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના વ્યાકરણ વિશે ટિપ્પણો" નામનો ગ્રન્થ § ૧૩૭ જુવો) આ સ્વૈર વૃત્તિની પાછળ, અન્ય રૂપની પસદગીમા પ્રવર્તતો, અમુક નિયમ છે ખરો, એ સર્વને જણાશે ક્રિયાપદના પ્રયોગભેદને અગે કરવો જોઇતો અર્થફેર કરવામા અમુક મનોવ્યાપાર નિયામકરૂપે પ્રવર્તેછે, એ વ્યાપારને આપણે મનોગત वक्रीभवन કહીશું, જેમ અર્ધ ભાગે પાણીમા ઊભી રાખેલી લાકડી પાણીને અડકે એ સ્થાને વક્રતા પામતી અને સીધી જવાને બદલે મરડાઇને જતી જણાયછે તેમ, करियइ "કરાયછે," હેને મનમાં જાણે કે મરડી મચડીને હેનો "હમે કરિયે છિયે" હેવો અર્થ કરવામાં આવેછે

મનોવ્યાપારના ક્રમો આ પ્રમાણે છે ईदृश कम क्रियते—अइस कम्म करियइ, કર્મણિપ્રયોગ, એ ઉપરથી ગુજરાતી हावुं काम करिये આ કાંઈક આજ્ઞાર્થ જેવુ થયુ (करिये=કરવુ જોઇયે) હિંદીમા પણ आप वैसिये=આપે બેસવુ જોઇયે, આપ બેસો, હેવો પ્રયોગ છે ત્હાર પછી ખરુ વક્રીભવન આવેછે, आपणे—हमे—करिये (વર્તમાનકાળ, મૂળભેદ, કરવા માટે પ્રત્યયરૂપે છે લાગે એટલે करिये छिये થાય) ગુજરાતી ભાષાના બધારણમાં ભેદનિષ્પત્તિના નિયમનુ પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર બહુ વિશાળ છે, અને ઉદાહરણો અનેક આપી સકાય, પરતુ આ એક જ ઉદાહરણ આપીને હું અટકીશ

૪ સરલતા

આ છેલ્લા બે નિયમો સાથે સબધ ધરાવતો સારલ્યનો નિયમ છે મનુષ્યના મનનું વલણ હેતુ છે કે વૈષમ્ય દૂર કરીને સરલતા પ્રાપ્ત કરવા માટે રૂપોની વિવિધતા ઘટાડવી અને બને તેટલી એકરૂપતા જાળવવી वररुचि (प्राकृतप्रकाश, परिच्छेद १२ सूत्र १९) અનુસાર શૌરસેનીમા अस्नो अच्छ् થતાં अच्छामि, अच्छमि હેવાં રૂપો બનેછે પરતુ હેનાં ત્હાર પછીના સૂત્ર (१९–२०) મા (વર્તમાન) ત્રીજા પુરુષ એકવચનને અપવાદ ગણ્યુછે એટલે अत्थिનુ अच्छइને સ્થળે अत्थि બનેછે હવે આપણા ગુજરાતી છે (ત્રીજો પુરુષ એકવચન, વર્તમાન) રૂપના અગ્રગામી રૂપો छइ, अछइ છે એથી આ પ્રસગમા સરલતાનો આશ્રય લેવાયેલો માનિયે તો સહેતુક છે, હેને પરિણામે પ્રાકૃતના વિકાસ દરમ્યાન વરરુચિના સમય પછી કોઇ'ક કાળે અપવાદભૂત अत्थि રૂપને લીધે થતુ વૈષમ્ય નષ્ટ થયું અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનના રૂપને પણ સમાન નિયમને અધીન બનાવીને, એકરૂપતા અને સરલતા પ્રાપ્ત કરવામા આવી, અને એ પ્રમાણે अच्छइ રૂપનો પ્રચાર થવા લાગ્યો

[Jack's Self-Educator (જૅકનો સ્વયંશિક્ષણગ્રન્થ) નામના પુસ્તકમાં વ્યુત્પત્તિવિષયક નિબન્ધમાં ડૉ. એચ મટ્ટશૅન કહેછે કે:—"એકરૂપતા તરફનું સર્વસાધારણ વલણ અને ભાષાને સરલ કરવાની ઇચ્છા એ બે સામ્યમૂલક વિકારોનાં મુખ્ય કારણો છે."]

વાગ્વ્યાપારગત વિકારોનું નિયમન કરતી બીજી પ્રેરકશક્તિ શ્રમસંકોચ છે. પૂર્વગત કારણોમાંનાં કેટલાંકના આન્તર સૂત્રરૂપે આ નિયમ રહ્યોછે. પાલીભાષાના ખાસ અન્યવિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં આ નિયમનો વ્યાપાર થતો ડૉ. ભાણ્ડારકરે બહુ વિચારપૂર્વક દર્શાવ્યોછે; હેના પ્રભાવે ત્ય્હાં સંસ્કૃતના ઐ અને ઔને સ્થાને હ્રસ્વ ए અને ओ આવેછે, અને સંયોગમાં રહેલા ભિન્નવર્ગીય વર્ણોને સવર્ણ બનાવવામાં આવેછે. વળી હાનું વાસ્તવિક કારણ સમઝાવવાને હેમ હેવો અભિપ્રાય રજુ કર્યોછે કે પાલી બોલનારા લોક મૂળ વિજાતીય હતા. અને, જોકે તેઓની વાચેન્દ્રિય શક્તિમાન અને પ્રબળ હતી છતાં પણ તેઓ જોસભેર ઉચ્ચાર કરતી વેળા વાચેન્દ્રિયોનું લાગટ બે વાર સંચાલન કરી સકતા નહિ. (અત્યારે પણ કેટલાક બંગાળીઓ, સંસ્કૃત ગ્રન્થો વાંચવામાં પણ त्व નો त्त, ण्य નો ण्ण, व्य નો व्व (ब्ब), અને હેવા બીજા ફેરફારો કરેછે હેનું કારણ આ જ છે.[૪૬])

૫ શ્રમસંકોચ

ડૉ. ભાણ્ડારકર હ્રસ્વ ए અને ओનું તેમ જ દન્ત્યવર્ણોના મૂર્ધન્ય બનવાનું બીજું કારણ એ માનેછે કે આ ઉચ્ચારો (હ્રસ્વ ए અને ओ અને મૂર્ધન્યો) પાલી બોલનાર લોકની મૂળ ભાષામાં વિદ્યમાન હશે અને તેઓ હેનો સર્વથા ત્યાગ કરી સક્યા નહિ એટલે તેઓના સંસ્કૃત ઉચ્ચારોમાં પણ હેની અસર રહેતી. તે ઉપરાંત પોતે હેવું દર્શાવેછે કે આ બે ખાસિયતો,

૪૬. પરન્તુ મનુષ્યજાતિનું વલણ અમુક દરજ્જે જ સરલતા અને યત્નસંકોચ તરફ છે એ લક્ષ બ્હાર ન રહેવું જોઈયે; પાણિનિ અને હેમના ભાષ્યકાર વિશેની કથા આ વિષયમાં ઉદાર સાક્ષ્ય પૂરેછે. કહેવાયછે કે એ મહાવ્યાકરણી નદીમાં પ્રાતઃસંધ્યા કરતા હતા ત્ય્હારે અંજલિમાં રહેલા જળમાં હેમણે સર્પ દીઠો એટલે બ્હેબાકળા બની બોલી ઉઠયા કે कोऽर्भवान्? સર્પે ઉત્તર આપ્યો કે:—सप्पोऽहम्. એ દરમ્યાન વ્યાકરણનું ભાન પાછું આવ્યું એટલે પાણિનિયે પૂછ્યું: "रेफः क्व गतः?" સર્પે ઉત્તર પકડાવ્યો કે "भवता मुखे": પછી મ્હારાં સૂત્રોનું ભાષ્ય લખવા યોગ્ય વિદ્વાન્ આ એક જ છે એમ માનીને પાણિનિયે સર્પનો બહુમાનથી સત્કાર કર્યો. સર્પરૂપે મહાભાષ્યકાર પોતે જ હતા. અહિયા सप्पो રૂપ મ્હારી સૂચનાનું ઉદાહરણ છે. કારણ કે જેવો र् લુપ્ત થયો ત્હેવો જ प् સ્વતઃ બેવડાઈ ગયો.

હ્રસ્વ ए અને ओ અને મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો,[૪૭] દ્રાવિડ ભાષાઓમાં પણ છે, અને પાલી બોલનાર લોક અને દક્ષિણના દ્રાવિડો મૂળ એક જ જાતિના હોય હેવો સભવ છે[૪૮]

છેવટ, આપણી આધુનિક પ્રચલિત ભાષાઓમા વાગ્વ્યાપારગત વિક્રિયા દરમ્યાન અક્ષરોના માત્રાપરિમાણને અવિકૃત રાખનાર સમર્થ તત્ત્વ તરફ હું લક્ષ દોરીશ ઉદાહરણ તરીકે સયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનો उत्सर्ग તપાસીશું તો આ તુલ્યપરિમાણત્વના નિયમની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિયે પડશે, જેમ કે कर्म (સ), कम्म (પ્રા), હેનું (ગુજરાતીમા) काम બનેછે અને હેમા म्म् નો म् થતા થયેલી પ્હેલા પદની માત્રાહાનિનો क ના ऋ નો आ કરીને પ્રતીકાર કર્યોછે તે જ પ્રમાણે, જ્યારે સસ્કૃતનો તીન અનુસ્વાર ગુજરાતીમા કોમળ બને છે ત્હારે નિકટવર્તી સ્વરને લબાવીને માત્રાપરિમાણ જાળવી રાખવામાં આવેછે, જેમ કે - वक्र (સ), वंकउ (અપભ્રંશ), वांकु (ગુજ), वशक (સ), वंसउ (અપ), वांसो (ગુજ) તેમ જ વળી જ્હારે મહાપ્રયત્ન ह સ્થાનભ્રષ્ટ થાયછે ત્હારે પણ હેવી જ માત્રાસખ્યા જાળવવાની ક્રિયા થાયછે, જેમ કે —श्लक्ष्णकं (સ) लम्हउं (અપ), नन्हउ—

૬ તુલ્ય માત્રા પરિમાણ

---

૪૭ દ ત્નોના ઉદ્ભવ અને ઇતિહાસ વિષયે મિ બીમ્સ એક સ્વતત્ર અભિપ્રાય આપેછે, પરતુ એ સર્વથા શ્રદ્ધાસ્પદ નથી લાગતો (હેના ગ્રથનું પુ ૧ પૃ ૨૩૧-૨૩૫ જુઓ) એ હેતુ સૂચવેછે કે ભારતખડમા આ ના ત્હાર પ્હેલા, અને કદાચ ત્હાર પછી એ કેટલાક સમય સુધી, આર્યોને દન્ત્ય અને મૂર્ધન્ય એ બે વર્ણોમાથી માત્ર મધ્યવર્તી મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારોની જ માહિતી હતી, હેનું કારણ એમ આપેછે કે—ટ્યુટન લોકની માફક આર્યોનું સ્નાયુબળ હેતુ હતું કે તેઓ વાગિન્દ્રિયોનો દૃઢ અને ચપળ ઉપયોગ કરી સકતા, એ સમયે તેઓને त અને ट કે द અને ड વચ્ચેના તફાવતનું જ્ઞાન હોતુ, કાળક્રમે આ ઉચ્ચારોના (મૂર્ધન્યતર) र સાથેના સયોગોમાથી મૂર્ધન્યતર અને દન્ત્ય વર્ણોની એક નિરાળી સૃષ્ટિ પેદા થઈ, અને અતે આ ક્રમે મૂર્ધન્યમાથી દન્ત્ય વર્ણો ઉદ્ભવ્યા દ્રાવિડ સસર્ગ અને અનાર્ય શબ્દોનો સ્વીકાર એ બે તત્ત્વોમાથી મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો નીકળ્યા એ મતની પ્રતિસ્પર્ધા કરતો આ મિ બીમ્સનો મત છે,—પરતુ દ્રાવિડ સસર્ગ અને અનાર્ય શબ્દોના સ્વીકારનો મત કાઇક અશે સત્ય હોવાના સભવનો સર્વથા પ્રત્યાદેશ કરવો હને ઇષ્ટ નથી હેના મત પ્રમાણે આ પરિણામનું પ્રધાન કારણ ભારતખડની માર્દવ ઉપજાવનારી ગરમ આબોહવા હતી પણ પ્રશ્ન માત્ર એટલો પૂછીશું કે એ જ ઉષ્ણ આબોહવા છતાં પણ હમે આજપર્યંત મધ્યવર્તી તેમ જ ઉચ્ચતર મૂર્ધ પોતે જાળવી સકયા છિયે અને ઉચ્ચારી સકિયે છિયે હેનું શું કારણ? અને એ સમયે આબોહવા એ જ છતા દ્રાવિડ લોકો એ ઉચ્ચારો કેમ જાળવી સકયા?

૪૮ વિલ્સન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ ૪૮-૪૯ (મિ, બીમ્સ હ્રસ્વ एमो પણ વિરોધ સબધનું સાદૃશ્ય પૂરતું માનેછે પુ ૧ પૃ ૧૪૦-૧૪૧ જુઓ)

ન્હ..નું અને ત્ય્હાર પછી માત્રાસામ્યની ખાતર ન્હાનું (ગુજ.), એક અધિક ઉદાહરણ લઇયે; ત્ય્હારે સ્વરયુગ્મમાંનો બીજો સ્વર લુપ્ત થતાં પાછળ એક જ સ્વર રહેછે ત્ય્હારે એ બાકી રહેલો પ્હેલો સ્વર દીર્ઘ બનેછે અને માત્રાપરિમાણ તુલ્ય રહેછે; જેમ કેઃ– मौक्तिकं (સં.), मोत्तिअं પ્રા.) मोत्तिउ (અપ.) मोती (ગુ); लोहितं (સં.); लोहिउ (અપ.) लोही (ગુ.).

આ સર્વ નિયમોની પ્રવૃત્તિમાં કૃત્રિમ ઘટના કરતાં નૈસર્ગિક વિકાસનો અંશ ઘણો વધારે છે, વસ્તુતઃ એ ક્રમમાં કૃત્રિમતાનો લેશ પણ નથી. વાગ્વ્યાપારના क्षयरूप विकार તેમ જ यत्नसंकोच એ બે નિયમોમાં તો સ્વાભાવિક યોગ્યાયોગ્યતા અને ગાત્રરચના એ જ ઉત્પત્તિહેતુ છે એ નિઃશંક છે. साम्याभास, भेदनिष्पत्ति, सरलतासिद्धि[૪૯] અને માત્રાસામ્યના વિષયમાં નિયામક હેતુ હોવા વિકારક્રમો વડે ઇષ્ટ પરિણામ લાવવાના ખાસ ઇરાદામાં કે સ્પૃહામાં નથી રહ્યો. આ ક્રિયાઓને માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિયે તપાસી જોતાં પ્રતીતિ થશે કે હેમાં રહેલો મનોવ્યાપાર પૃથક્ક્રિયારૂપ નહિ પણ સંકલનાત્મક છે; સહજોત્થ છે, બુદ્ધિપૂર્વક નથી. એથી પણ વધારે, એ સંકલન અલક્ષિતરૂપ છે, યુક્તિપુરઃસર રચાયેલ નથી. એ એક પ્રકારની સ્વયંપ્રેરિત સંકલના છે. ઉદાહરણ તરીકે જ્ય્હારે લોક कम्मनुं काम કરેછે ત્ય્હારે એમ નથી કહેતા કે "હવે ચાલો સંયોગનો લોપ કરિયે;" અને कम પ્રાપ્ત થયા પછી નથી કહેતા કે, "હવે માત્રાનું પરિમાણ અચલ રાખિયે અને काम બનાવિયે." એ જ વાત भेदनिष्पत्ति, साम्याभास, श्रमसंकोच એ અન્ય નિયમોને લાગુ પડેછે. ટુંકામાં કહિયે તો જેમ ભાષાનું लक्षणशास्त्र એટલે વ્યાકરણ પૃથક્ક્રિયાત્મક છે પરંતુ હેનું लक्ष्य ભાષા સંકલનાત્મક વિકાસરૂપ છે, તેમ જ વાગ્વ્યાપારના વિધિયો મનુષ્યના સંકલનાત્મક વિચારોનાં સહજસિદ્ધ પરિણામો છે, અને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર હેનું પૃથક્ક્રિયાત્મક નિરૂપણ કરેછે.

ગુજરાતીમાં શબ્દરચનાનું નિયમન કરતાં વિશિષ્ટ વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વો.

આટલી પ્રસ્તાવનારૂપ સામાન્ય ચર્ચા કર્યા પછી હવે હું, સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં થઇને કે વખતે વખતે પરભાર્યા ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોની સ્વરૂપરચનાનું નિયમન કરતાં વાગ્વ્યાપારગત વિશિષ્ટ તત્ત્વોની વિસ્તીર્ણ પર્યાલોચનાનો પ્રારંભ કરીશ. પ્રથમ હું એ દિશામાં પૂર્વકાલીન પંડિતોએ કરેલા પ્રયાસોનું ગુણદોષનિરૂપણ કરીશ–આ વિષયમાં અગ્રેસરો તરીકે તેઓએ કરેલા કામની પ્રશંસા કરિયે એટલી

---

૪૯ સરલત્વની બાબતમાં સ્વાભાવિક ગાત્રરચનાનો હાથ પણ છે, એ નિયમની પ્રવૃત્તિમાં શારીરિક અને માનસિક તત્ત્વો સાથે સાથે પ્રવર્તેછે.

ઓછી છે, ત્યહાર પછી હું મ્હારે ચર્ચવાના વાગ્વ્યાપારગત વિકારોના સામાન્ય સ્વરૂપનું વર્ણન આપીશ, અને છેવટમાં આ વિશિષ્ટ તત્ત્વોની જ ચર્ચા કરીશ

ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમા અગ્રેસરો તરીકે બે પુરુષોનાં નામ વિશિષ્ટરૂપે અલગ પડી રહેછે, સદ્દગત શાસ્ત્રી

ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાના અગ્રેસરો

વ્રજલાલ કાલિદાસ અને સદ્દગત રા. રા. નવલરામ શાસ્ત્રિયે ઈ સ ૧૮૬૬ મા "गुजराती भाषानो इतिहास" લખ્યો અને ઈ સ ૧૮૭૦ માં उत्सर्गमाला લખી રા રા નવલરામે ઈ સ ૧૮૮૭મા व्युत्पत्तिपाठ લખ્યો જો કે આ ગ્રન્થોમાં શાસ્ત્રોચિત સૂક્ષ્મતાનો અભાવ હતો, અને ગુજરાતીમા વ્યુત્પત્તિવિષયક અન્વીક્ષણનો હજી પ્હેલો પ્હોર હતો તે સમયે રચાયેલા હાવા ગ્રન્થોમા અનિવાર્ય થાય ત્હેવી ખામીઓ હેમા હતી—એ ખામીઓ આ ભાષણો દરમ્યાન અત્યારસૂધીમા પ્રસગવશાત્ મ્હેં દર્શાવીછે, અને પ્રસગ પ્રાપ્ત થતા હવે પછી પણ દર્શાવવી પડે તો પણ, કયા સમયમાં

ત્હેમના કામની ગુણ દોષચર્ચા

આ વિદ્વાનોએ સાહાય્ય વગર શ્રમ કર્યો હતો એ સ્મરણમા રાખવાનું છે વ્રજલાલ તો શાસ્ત્રીવર્ગના હતા, અને એ વર્ગમા સાધારણ રીતે પ્રાકૃતનો અનાદર—અને તિરસ્કાર પણ—થતો, હેમા અપવાદરૂપ કદાચ એ એકલા જ હતા હેમને પાશ્ચાત્ય પાંડિત્યનો અને અન્વેષણપદ્ધતિના જ્ઞાનનો લાભ ન્હોતો મળ્યો, જો કે યુરોપીય પણ્ડિતો સાથેના સબધ દરમ્યાન પ્રસગત જે જ્ઞાન ત્હેમણે મેળવ્યું હતું તેટલાપૂરતી હેમની સ્થિતિ સામાન્ય કોટિના શાસ્ત્રીઓ કરતા સારી હતી અને ટેલરકૃત ગુજરાતી વ્યાકરણમાં કર્તૃત્વનો પ્રધાન અશ હેમનો હતો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના વિષયમાં વ્રજલાલ શાસ્ત્રી કરતા નવલરામ ભાગ્યશાળી હતા, પરતુ હેમનામાં શાસ્ત્રી જેવી સસ્કૃત કે પ્રાકૃતની વિદ્વત્તા ન્હોતી તે ઉપરાત ગમે તે કારણ હોય પણ તે વાપને માટે वापक ૫૦ અને ચેટો માટે चिटा જેવી વ્યુત્પત્તિયો આપતા અચકાતા નહિ છતા પણ,

૫૦ થોડીકવાર પ્હેલા નિર્દેશ કર્યો હતો તે अपभ्रंशदर्पण નામના ગ્રન્થમાં, હેમચન્દ્રના કોશમાંના वप्र प्राकाररोधसो क्षेत्रे ताते चयेऽङ्गणे ॥ એ વાક્યને આધારે અને मेदिनीकोश ના वप्रस्तु जनक पुमि ॥ એ વાક્યને આધારે, સસ્કૃત वप्र માંથી વાપ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાધવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યોછે એ વિશે એટલું જ કહેવું બસ છે કે આ સર્વ દેશ્ય શબ્દ वप्पने સસ્કૃત બનાવવાના વાંકા માર્ગો છે, પણ વિશેષ દેશ્ય શબ્દ છે એમ ખુલ્લેખુલ્લું કબૂલ કરી દેવું જોઈએ

ગુજરાતી શબ્દમૂલદર્શકકોશની હેમણે કરેલી ઉગ્ર ગુણદોષચર્ચામાં હેમણે વ્યુત્પત્તિવિષયક અન્વીક્ષણની ખરી પદ્ધતિનું સારૂં જ્ઞાન દર્શાવ્યું હતું.

હેમની ગ્રન્થવ્યવસ્થાની પરીક્ષા

પરંતુ એ વિદ્વાનોનો મુખ્ય દોષ હેમના ગ્રન્થોની તાત્ત્વિક વ્યવસ્થામાં હતો. પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં થતા વિકારોનું નિયમન કરતા उत्सर्गोની, એટલે જેને હું अवान्तर उत्सर्गो કહુંછું હેની, વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ ઉપેક્ષા કરી છે. હેમની उत्सर्गमाला બહુ અંશે હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના ગુજરાતીને લાગૂ થતા અંશનું સરલ રૂપાન્તર જ છે, એથી अपभ्रंशના સમય અને અર્વાચીન સમય વચ્ચેના ગુજરાતી શબ્દોના ઇતિહાસનું એ નહિ જેવું જ પ્રકાશન કરેછે. વિરલ અને અપવાદરૂપ અવસરોએ, અને તે પણ પ્રસંગવશાત્, હેમણે એક બે अवान्तर उत्सर्गोનો વિમર્શ કર્યોછે.[૫૧] અને જ્યહાં હેમણે હેમચન્દ્રની પ્રક્રિયા ફેરવીછે ત્યહાં પરિણામ એ આવ્યુંછે કે વાગ્વ્યાપારના કેટલાક ઉપયોગી નિયમોનો અવરોધ થયોછે.[૫૨]

---

૫૧ ઉદાહરણઃ ૧૩૩ મા उत्सर्गમાં ટિપ્પણરૂપે કહેતા હોય તેમ એ गौरी–गौर्य; वापी–वाप्य ઇત્યાદિ શબ્દોમાં થતા इના य વિશે લખેછે; અને સુરતી ગુજરાતીમાં એ इનો अ થતો દર્શાવેછે–गौर, वाव–ઇત્યાદિ.

૫૨ આ ટીકાની યથાર્થતા દર્શાવવા માટે કેટલાંક ઉદાહરણો આપુંછું. उत्सर्गमालाને ૧૧૫ મે પૃષ્ઠે, सर्व उत्सर्गो पूर्ण કર્યા પછી, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી કહેછે.–

"आ निबन्धना सघळा उत्सर्ग प्राकृत भाषाना व्याकरण उपरथी रच्याछे, ते गूर्जर भाषामा सर्वत्र प्रवर्त थता नथी पण ए उत्सर्ग भाषा जाणनारने अवश्य जाणवा योग्य छे, माटे अमे आ निबन्धमां लख्याछे."

પછી, अवान्तर उत्सर्गो માત્ર નીચેના જ હેમણે આપ્યાછે. उत्सर्गमाला (પૃ. ૧૧૪–૧૧૫):– (૧) प નો ख, (૨) स નો च, (૩) व નો व (જે આદ્ય व વિષયે અપ્રમાણ છે), (૪) ट નો त, અને (૫) ल નો ळ.

પરંતુ સર્વથી ઉપયોગી વાત એ છે કે જ્યહારે ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં રચેલા ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં વ્રજલાલ શાસ્ત્રી પ્રસંગવશાત્ (૩૦ મે અને ૭૭ મે પાને) સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ (सर्प–सप्पो–साप) થવાના अवान्तर उत्सर्गनो નિર્દેશ કરેછે, ત્યહારે ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં રચેલી उत्सर्गमालाમાં એ उत्सर्गને હેમણે ૧૧ મા પ્રાકૃત उत्सर्गના અંગ તરીકે ગૌણ સ્થાન આપ્યુંછે.

વળી જ્યહારે (૧૦ મે પાને) પોતે પ્રાસંગિક ટિપ્પણ રૂપે ગામડીયાઓ સંસ્કૃત શબ્દના પ્રથમ इનો अ કરેછે એમ કહેછે, અને विचार–वचार ઉદાહરણ આપેછે, ત્યહારે પણ હેમને સ્મરણ નથી થતું કે तल, चळतुं ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અન્યેતર इનો શિષ્ટ ગુજરાતીમાં પણ अ થતો દર્શાવનારો એક વિશાળ उत्सर्ग છે. છેવટ, જેઓનો

બીજી બાજુ નવલરામે અવાન્તર ઉત્સર્ગની—જે કે કાંઈક અશે અપક્વરૂપ, પણ—ચર્ચા કરીછે, તથાપિ હેમણે વચમાં રહેલી પ્રાકૃત ભાષાઓનો અનાદર કર્યોછે અને ગુજરાતી શબ્દો કેમ જાણે પરભાર્યા જ સંસ્કૃતમાંથી આવ્યા હોય એમ વ્યુત્પત્તિયો આપીછે [૫૩]

વસ્તુત પ્રાકૃત ભાષાઓના સમયથી જ કેટલેક અશે પ્રવૃત્ત થવા લાગેલા અન્યેતર ઇ—ઉનો અથવા વિશેના એક વિશિષ્ટ નિયમમા સમાવેશ થાયછે તે લ્શુન લસણ, ક્ષુર—છરો, નિલ—હલ ઇત્યાદિ પ્રકારોનો પણ સ્વરાણાં સ્વરા પ્રાયોઽપભ્રંશે એ સામાન્ય નિયમમા સમાવેશ કરવાનો (૧૦૪ થે પૃષ્ઠે) ૧૭૩ મા ઉત્સર્ગમા હેમણે પ્રયાસ કર્યોછે, પરતુ એ વ્યવસ્થાના પક્ષમા લાઘવ અને શાસ્ત્રીય વ્યાપ્તિનિગમનરૂપ ગુણોનો દાવો કરવાનો નવલરામ શાસ્ત્રીને અવકાશ નથી એટલુ જ નહિ પણ ઉલટુ એ વ્યવસ્થામાં અસબદ્ધ નિયમોનો કથેરો ખીચડો થઈ ગયોછે

૫૩ હાના પણ એક બે ઉદાહરણો આપવા જોઇશે વ્યુત્પત્તિપાઠ મા પ્રથમ ઉત્સર્ગ તરીકે સયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનો નિયમ આપ્યોછે એ યથાર્થ છે પરતુ ઉદાહરણો આપવામા કેમ જાણે સર્પ, સપ્ત, કર્મ ઇત્યાદિ શબ્દો એકદમ સાપ, સાત, કામ ઇત્યાદિ બની ગયા હોય અને સપ્પ, સત્ત, કમ્મ ઇત્યાદિ પ્રાકૃત ક્રમમાં થઈને આવ્યા જ ન હોય, હેવુ દર્શાવ્યુછે શબ્દની ઉત્ક્રાન્તિનો આ ખોટો ઇતિહાસ છે

તે જ પ્રમાણે ઉત્સર્ગ ૨ જામા તીવ્રઅનુસ્વાર કોમળ થાય ત્યારે પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને એ નિયમ આપ્યોછે, જેમ કે દન્ત—દાંત, રક્ત—રાંક, ઇત્યાદિ આ પદ્ધતિમા વક્ર—વંક—વાંકુ (ગુજરાતી) અને હેવા બીજા પ્રાકૃત પ્રકારોને સ્થાન આપવુ રહી જાયછે

વળી ઉત્સર્ગ ૩ જામા સંસ્કૃત નરજાતિના પ્રત્યય अ નો ગુજરાતીમાં ओ થવાનો નિયમ આપ્યોછે, અહિં પણ અપભ્રંશક્રમ—अउ (સંસ્કૃત क પ્રત્યયદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો) ઉડાવી દીધોછે ઉત્સર્ગ ૪ થામા अम् ના उ વિકાર સબન્ધે પણ એ જ સ્થિતિ છે ઉત્સર્ગ ૧૨ મામા ऋના વિકારોમાના એક તરીકે ई આપ્યોછે, અને ઉદાહરણરૂપે શૃંગાટ—શીંગોડુ, ગૃધ્ર—ગીધ, અમૃત—અમી, ઘૃત—ઘી એ શબ્દો આપ્યાછે પણ એ ખોટુ છે ऋનું રૂપાતર હ્રસ્વ इ છે અને ઉલટ જે દીર્ઘત્વ થાયછે તે, ગૃધ્ર અને શૃંગ ની બાબતમા પ્રાકૃતરૂપમા રહેલા દ્ધનો સયોગલોપ થવાથી અને ङનો અનુસ્વાર કોમળ થવાથી થાયછે, અને ઘી અને અમીના પ્રસગમાં વચમાંના પ્રાકૃતરૂપો ઘિઅ અને અમિઅને લીધે થાયછે કારણ કે ગુજરાતી સમીપ પ્હોંચતાં અ ત્યસ્વર લુપ્ત થાયછે અને પ્રતિક્રિયારૂપે इ ને દીર્ઘ કરનો જાયછે

બીજા પણ કેટલાક દોષ છે, પરતુ તેઓને અન્તરાગત પ્રાકૃતના અનાદર સાથે સબધ ન હોવાથી હું અહિંયા દર્શાવતો નથી

હું કબુલ કરાઉ કે આ ગ્રન્થ ખાસ ટ્રેનિંગ કૉલેજના ઉપયોગ માટ રચાયો હતો અને એટલા માટે સરળતા જાળવવી પડી હતી પરતુ તે છતાં ચોકસાઈ અને શબ્દના ઇતિહાસ તરફનો આદર હતો અને સરળતાનો એકત્ર યોગ કરવો શક્ય હતો

અહિંયા મ્હારે કહેવુ પડેછે, કે સદ્ગત નવલરામે વ્યુત્પત્તિપાઠ પ્રકટ થયા પછી કેટલાક માસ પછી એક ખાનગી પત્રદ્વારા મ્હારો એ ગ્રન્થ વિષેનો અભિપ્રાય પૂછ્યાની

આ બે વિદ્વાનના અવસાન પછી ગુજરાતીના વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને ગ્રન્થરૂપે રચીને પ્રગટ કરવાનો રીતસર પ્રયાસ કોઇયે કર્યો નથી. ડૉ. રા. ગો. ભાંડારકરનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં ગુજરાતીના વાગ્વ્યાપારતન્ત્ર અને વ્યાકરણની ચર્ચા કરવામાં આવીછે એ ખરું, પરંતુ સર્વ ભાષાઓની હેની નિર્વિશેષ ચર્ચામાં ગુજરાતીને ભાગે પડતો હિસ્સો મળ્યોછે, અને એ કારણે, વિદ્વત્તા અને વિચારશીલ ચર્ચાથી ભરપૂર હોવા છતાં પણ, એ ગ્રન્થ ઉપર આપેલી ગણનામાં આવી સકતો નથી; હેને બાતલ કરવાનું બીજું પણ કારણ છે; એ ગ્રન્થના કર્તા માત્ર આરંભના કાર્યકરની કોટિમાં નથી આવતા, તેઓ તો અપૂર્વ વિદ્વત્તા અને અવલોકનક્ષેત્રની વિશાળતાથી સંપન્ન એક પ્રાચાર્ય ગણાવા યોગ્ય છે. હેમનાં વિદ્વત્તામય વ્યાખ્યાનોનો હું બનશે તેટલો ઉપયોગ કરીશ, અને એ વ્યાખ્યાનોમાંથી મ્હને મળતા સ્વતન્ત્ર અને સમર્થ આધારનો કૃતજ્ઞતાથી સ્વીકાર કરીશ; છતાં પણ થોડાક મુદ્દાઓપર, જ્યહાં મતભેદનો અવકાશ હશે ત્યહાં, નમ્રતાપૂર્વક મતભેદ દર્શાવીશ ખરો.

[Indian Antiquaryમાંથી લઇને ફરીથી છપાવેલાં અને "Notes" એટલે ટિપ્પણ રૂપે પ્રગટ થયેલાં ડૉ. ટેસિટોરીનાં વિદ્વત્તાભર્યાં ગુજરાતી ભાષા વિશેનાં અન્વીક્ષણો એક અતિ અર્વાચીન કૃતિ તરીકે અલગ સ્થાન મેળવેછે, અને એ જ કારણે હું એ વિખ્યાત વિદ્વાનની કૃતિનો ઉપરની ગણનામાં સમાવેશ કરતો નથી; જો કે મ્હારાં વ્યાખ્યાનોમાં હેનો પ્રસંગતઃ નિર્દેશ કરીશ.]

ગુજરાતી ભાષાના તત્ત્વસંશોધનના ક્ષેત્રમાં સદ્ગત કવિ નર્મદાશંકરે કરેલું પાયાનું ખોદાણકામ આ ગણનામાંથી રહી જવું ન જોઇયે. આ વિષયપરની હેમની મ્હારા જોવામાં આવેલી કૃતિયો નીચે પ્રમાણે છેઃ-

(૧) नर्म-व्याकरण, ભાગ ૧ અને ૨ (અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૮૬૫ અને ૧૮૬૬ માં પ્રગટ થયેલા).

(૨) नर्मकोश, ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં પ્રગટ થયો, હેમાંના બે પ્રસ્તાવના-રૂપ નિબંધો.

કૃપા કરી હતી, અને મ્હેં મ્હારો અભિપ્રાય જણાવ્યો પણ હતો. ત્યહાર પછી તરતમ હેમનું મૃત્યુ થયું (ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં); જો એઓ વધારે જીવ્યા હોત તો પોતાના उत्सर्गोमां કેટલોક સુધારો એઓ જરૂર કરત અન્યના મત સ્વીકારવા માટે પોતાના મનનું દ્વાર ખુલ્લું રાખવાની હેમની ઉદારવૃત્તિની મ્હને ખાતરી છે.

(૩) જૂની ગુજરાતી ભાષા નામનો લેખ, વિ. સ ૧૯૩૮ (= ઈ સ ૧૮૮૨) મા લખેલો, ઈ સ ૧૯૧૭ માં "ગુજરાતી"ના દીવાળીના અકમા પ્રગટ થયેલો

અને (૪) વરરુચિના प्राकृतप्रकाश‌નુ ભાષાન્તર, અપૂર્ણ અને અદ્યાપિ અપ્રકટ, હેમા શબ્દશ ભાષાન્તરથી વિશેષ કાંઈ નથી (હામાના ૧, ૩, અને ૪ નમરના ગ્રન્થો મ્હને ગુજરાતી પ્રેસવાળા રા રા નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ બી એ અને રા રા અબાલાલ બુ. જાની બી એ હેમની સહાયતાથી મળ્યા હતા)

આ સર્વ ગ્રન્થામાં આરમ્ભકાળના કાર્યકરની કૃતિમા હોય હેવા ગુણ તેમ જ મર્યાદિતતા અને દોષ છે એ સર્વના વિસ્તારમા ઊતરવાની જરૂર નથી પ્રસગ આવશે ત્હારે આગળ ઉપર નિર્દ્દેશ કરવો પડશે પરતુ આટલું તો અહિંયાં જાણવા યોગ્ય છે—કવિ નર્મદાશકરને ક્ય્હાક ક્ય્હાક સ્વચ્છન્દવિહાર કરવાની ટેવ હતી, જેમ કે તેઓ ह्ह અને હેવા બીજા વર્ણો વાપરતા (વસ્તુત ह થી જ દર્શાવી શકાય તે મહાપ્રાણયુક્ત સ્વરની આ સજ્ઞા—ह्ह—વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે ઉપપત્તિવિહીન છે) પરતુ, આ પ્રયોગ કેવો ઉપપત્તિરહિત છે એ હેમણે જોયુ, કે કોઈયે હેમને બતાવ્યુ, કે તરત જ હેમણે પોતાની ભૂલ સુધારીને હેને સ્થાને ह સજ્ઞા વાપરવાનું (એટલે સ્વરની નીચે વિશેષદર્શક બિન્દુ મૂકવાનું) શરૂ કર્યું, અને પછી માત્ર એકરૂપતાની ખાતર એ જ પદ્ધતિને અન્યત્ર પણ વળગી રહીને त्ह, क्ह ને બદલે त क લખતા માણ્યુ

[વડોદરાની Vernacular College of Science નામની સસ્થાવાળા પ્રભાકર રામચન્દ્ર પડિતે, પોતાના હેવા જ મગઠી શબ્દકોશની પદ્ધતિપર રચેલો, અને ઈ સ ૧૮૮૦મા પ્રગટ કરેલો अपभ्रष्टशब्दप्रकाश નામનો વ્યુત્પત્તિ દર્શક ગુજરાતી શબ્દકોશ—હેવા છૂટાછવાયા અને તાત્કાલિક ઉત્સાહના વેગમાં કરાયેલા પ્રયત્નોનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી આ अपभ्रष्टशब्दप्रकाशમાં સસ્કૃતમાથી ગુજરાતીમા આવેલા શબ્દોમાં થતા વાગ્વ્યાપારજન્ય વિકારો દર્શાવતા કેટલાક ઉત્સર્ગો ઘડવાનો જે પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે તે સ્તુત્ય છે એ કબૂલ કરવુ, પરંતુ હેની, માથાના મૂળશબ્દ તરીકે मस्त, माहુના મૂળ શબ્દને સ્થાને पद्द, અને હેવા અન્ય તર્કજનિત અને નિર્મૂલ મૂળ-શબ્દો આપવાની પદ્ધતિરૂપે દૃષ્ટિગોચર થતી, અશાસ્ત્રીય નિર્ણયપદ્ધતિ અને અપાકવતા તરફ લક્ષ ખેચ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી]

હું સ્વીકારવા ઇચ્છુંછું એ સરણિ પૂર્વોક્ત બંને અગ્રેસરોની સરણિયોથી અવશ્ય ભિન્ન છે; હું મધ્યવર્તી પ્રાકૃતોનો મ્હારી સમીક્ષામાં સમાવેશ કરીશ તેમ જ અપભ્રંશ પછીના સમય દરમ્યાન થયેલા વિકારોની પણ ચર્ચા કરીશ. વળી હું ઉત્સર્ગોની વર્ગવ્યવસ્થા અને ગણરચના કરવામાં આ વ્યાખ્યાનોની અનુકૂળતાને ખાસ લક્ષમાં રાખીશ. પરંતુ પ્રથમ તો અત્યારે હું

આ વ્યાખ્યાનોમાં સ્વીકારવામાં આવેલી સરણિ

આગળ ઉપર ચર્ચવાના વાગ્વ્યાપારગત વિકારોના સામાન્ય સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરુંછું. એ વિકારો બે પ્રકારના છેઃ—

આગળ ચર્ચવાના તે વાગ્વ્યાપારગત વિકારોનું સ્વરૂપ

(૧) છેવટના કે દૃઢ થયેલા વિકારો.

(૨) અવાન્તર કે સંક્રમણદશાના વિકારો, એટલે કે રૂપાન્તર દશાના વિકારો.

પ્રકાર (૧) નાં ઉદાહરણો પ્રાચીન સૈકાઓના લિખિત ગ્રન્થોમાં જોઇયે તેટલાં મળશે, અને અદ્યતન પુસ્તકોમાં તેમ જ અત્યારે સાક્ષાત બોલાતી ભાષામાં પણ મળી આવશે. પ્રકાર (૨) નાં ઉદાહરણો લિખિત પુસ્તકોમાં અવશ્ય મળે જ હેવું નથી. આ પ્રકારના વિકારોના ત્રણ વર્ગો કરી સકાયઃ—

આ વિકારોની વર્ગ વ્યવસ્થા

(क) કોઈક કાળે બોલાતી ભાષામાં વિદ્યમાન હોય, પણ લિખિત પુસ્તકોમાં પકડાઈ રહેલા ન હોય, ત્હેવા;

(ख) લિખિત પુસ્તકોમાં પ્રવેશ પામ્યા હોય, પરંતુ એ પુસ્તકો જ હાથ ન લાગતાં હોય કે અદ્યાપિ આપણને સુવિદિત ન હોય તેથી અપરિચિત રહ્યા હોય, ત્હેવા;

(ग) માત્ર સંક્રમણમાર્ગ દર્શાવતા હોય, એટલે કે જે અવસ્થામાં થઈને શબ્દો પસાર થયા હોવા જ જોઇયે હેવી અમુક, વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે શક્ય, અવસ્થા દર્શાવતા હોય, પરંતુ બોલાતી ભાષામાં કદાપિ પ્રચાર ન પામ્યા હોય—તો પછી લેખનિબદ્ધ તો ક્યહાંથી જ થયા હોય,—ત્હેવા.

આ વર્ગવ્યવસ્થાને વિશદ કરવા માટે થોડાંક ઉદાહરણો આપુંછું:—

(૧) ઘણાખરા उत्सर्गोનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થશે; જેમ કેઃ—

(૧) संयोगलोप पूर्वस्वरदीर्घत्व;—कर्म—कम्म (પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત રૂપ)—काम જે ગુજરાતીમાં વર્ષો થયાં બોલાયછે અને લખાયછે.

(૨) ઈ કે ય ના સંસર્ગમાં આવતા મ નો શ થાયછે–

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	ગુજરાતી
शृगाल,	सियालो	शियाळ ઇત્યાદિ.

અહિંયાં છેવટ સિદ્ધ થયેલા ગુજરાતી શબ્દો સર્વે અન્તની સ્થાયી દશાને પામ્યાછે

(૨) (क)–अधुना (સંસ્કૃત)–अहुणा (પ્રાકૃત)–પછી હ નો પરાક્ષેપ થતા हउणा, ગુજરાતી हवणा, કે हमणां અન્તરાલવર્તી हउणा રૂપ હેવુ છે કે ભાષાના એકાદ દશાન્તરમાં એ વિદ્યમાન હોય એ શકય છે, પરંતુ લિખિત પુસ્તકોમાંથી નિર્ણય કરવાનું કોઈ સાધન મળતું નથી

(ख)

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	ગુજરાતી
कुडुम्बी	कुडुम्बी	कणबी
जरठ,	जरढो–गरडो	घरडो (घयडो)

અહિંયાં પ્હેલો શબ્દ ગ્રન્થોમાં પણ વિદ્યમાન હોય હેવો સંભવ છે, પરંતુ એ ગ્રન્થો જ ઉપલબ્ધ નથી જ્યહાંરે બીજો શબ્દ જે ગ્રન્થમાં જળવાઈ રહ્યોછે એ ગ્રન્થ સુપરિચિત નથી, મ્હને એ શબ્દ ગણપતિ નામના એક કાયસ્થે વિ સ ૧૫૮૪ માં રચેલા माधवानलदोग्धकप्रबन्ध નામના એક કાવ્યમાં ઉપલબ્ધ થયો હતો [૫૪] (એ કાવ્યની નકલ વિ સ ૧૬૯૪ માં થયેલી છે)

(ग) સંસ્કૃત શબ્દ अभिनवना मनो ગુજરાતીમાં व થવા વિશેનો अन्तान्तरव्यत्यय(?) છે તે આ વર્ગનું એક ઉત્તમ પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ છે, એ વ્યત્યયના સામર્થ્યથી अभिनव શબ્દને, ગુજરાતીમાંનું હેવું હવીભૂત अवनवुं રૂપ પામતા પ્હેલાં, अहिनव રૂપમાં થઈને પસાર થવુ પડે છે, અને આ अहिनव રૂપ કોઈ પણ કાળે બોલવામાં એ વપરાતું હોય હેવો સંભવ જણાતો નથી [૫૫]

---

૫૪ જ્ઞાપન ઘરવિઙ અતિધાત્રી ગરડપગામોદિ માટી ॥ (અંગ ૮, શ્લોક ૩)

૫૫ પ્રાકૃતરૂપોના પણ ઘણા સંસ્કારણના, સાક્ષાત્ ભાષામાં પ્રતિબિમ્બિત ન થયા હોય હેવા, બિચારા ખોટે સ્થાપે છે, ઉદાહરણ તરીકે સંસ્કૃત મળિતો શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ વહિણીઓ અને હેમચન્દ્ર (સિ હૈ ૮–૨–૧૭૬માં) એ રૂપનેજ પરભાષું જાતિઓના ઉદાહરણ તરીકે આપે છે પરંતુ એ વિકારની પૂર્વાવસ્થા સૂચવતો વ્યાપાર ક્રમ મળ્ણી–મૂહ્ણા–મહિણી હેવો હશે એ નિશ્ચિત છે

તેજ પ્રમાણે ગૃદ્ધ્ર શબ્દના (અદ્યાપિ વપરાત નહિ એવ વાગ્વ્યાપારદશાના નિયમક્રમમાં) ગદ્ધ–ગ્દ્દ–હેવાં રૂપાન્તર થયાં હશે ખરાં, હેમચન્દ્ર (સિ હૈ ૮ ૨ ૧૪૪ માં) જેને દેશ્ય હેવાં ગણેલ છે તે, ઉદાહરણ ૧૫ ૧૫

હવે આવતા વ્યાખ્યાનમાં હું વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગોની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીશ.

ટિપ્પણ क

The Critical, Comparative and Historical Method of Inquiry (=સદસદ્વિવેકશીલ, તુલનાત્મક અને ઇતિહાસાનુરૂપ અન્વીક્ષણ પદ્ધતિ) એ વિષયપર ડૉ. ભાણ્ડારકરે (ઈ. સ. ૧૮૮૭માં, લખેલા લેખમાંથી લીધેલા કેટલાક ઉતારા.

(૧)

કોઈ પણ બનાવનો વૃત્તાન્ત પોતે જેવો સાંભળ્યો હોય કે વાંચ્યો હોય ત્હેવોને ત્હેવો જ જે પુરુષ સ્વીકારી નથી લેતો તે એક વિમર્શશીલ અન્વેષક ગણાય. એ પુરુષ હેવા વૃત્તાન્તની યથાર્થતા કે અયથાર્થતા સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ ગણાતી કેટલીક કસોટીઓ વડે પરીક્ષા કરેછે. એટલે કે એ વૃત્તાન્ત કહેનાર મનુષ્યે એ પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યોછે કે નહિ, અને જો નિહાળ્યો હોય તો એ નિહાળનાર પક્ષપાતરહિત અને બુદ્ધિમાન્ નિરીક્ષક છે કે નહિ, એ વિશે ખાતરી કર્યા વિના રહેશે નહિ. એ માહિતી જો તે મનુષ્યે અન્યસાધનોદ્વારા મેળવી હશે તો એ સાધનો વિશ્વસનીય છે કે નહિ એ તપાશી જોવાનો એ તત્ત્વપરાયણ પુરુષ પ્રયાસ કરશે. પોતાની ચર્ચાનો વિષય એકાદ વસ્તુ કે એકાદ પ્રમાણ-સિદ્ધ પ્રસંગ હશે તો હેના સ્વરૂપ અને સંબન્ધોના આપાતતઃ ખરા લાગતા અભિપ્રાયથી હેને સંતોષ થશે નહિ. પોતે હેને યથાર્થરૂપે જોઈ સકે એટલા માટે એ બાહ્ય સાહાય્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરશે. તુલ્ય વસ્તુઓની કે પ્રસંગોની તુલના એ હેનાથી વપરાતાં સાધનોમાંનું એક સમર્થતમ સાધન છે. એ તુલનાની સહાયતાવડે એ વસ્તુ કે પ્રસંગના તાત્ત્વિક સ્વરૂપથી હેની પ્રાસંગિક બહિરુપાધિ-યોને એ અલગ પાડી સકેછે, અને કોઈકવાર એકાદ હેવો નિયમ ખોળી સકેછે કે જેમાં એ વસ્તુ કે પ્રસંગનો સમાવેશ એક પ્રકારરૂપે થઈ જાય અને હેનું કારણ પણ સમઝાય. આ પ્રમાણે તુલનાને સૂક્ષ્મ અન્વેષણના એક અંગભૂત સાધન તરીકે ગણી સકાય, પરંતુ હેની સહાયતાથી મળતાં ફળોની ઉપયોગિતા જોતાં હેને એક સ્વતન્ત્ર અન્વીક્ષણપદ્ધતિરૂપે સ્વીકારવી ઘટેછે. વસ્તુનો ઇતિહાસ, એટલે કે જુદાં જુદાં, સુવ્યક્ત સમયાવધિ દરમ્યાન જોવામાં આવતાં, હેનાં વિવિધ રૂપોની પરસ્પર સરખામણી, એ પણ હેનું સત્યસ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવામા બહુ જ ઉપયોગી છે. અનેકવાર, લિખિત ઇતિહાસના અભાવમાં, અન્વેષક પ્રસ્તુત વસ્તુનાં અનેક રૂપાંતરો વચ્ચે રહેલા ઐતિહાસિક કે સમયપૌર્વાપર્યરૂપ સંબંધનો એક અતિસ્ફુટ પ્રમાણની સહાયતાથી નિર્ણય કરેછે.

ઉદાહરણ તરીકે, ગ્રીક શબ્દ 'esmes' (=એસ્મિસ "હમે છિયે") સંસ્કૃત સ્મ (smas) કરતા પ્રાચીનતર છે, કારણકે સંસ્કૃત સ્મ માથી લુપ્ત થયેલો મૂળ ધાતુ અસનો અ હેમા e રૂપે અદ્યાપિ જળવાઈ રહ્યોછે, અને સંસ્કૃત સન્તિ (=santi) ગ્રીક anti (એન્ટિ) કરતાં પ્રાચીનતર છે, કારણ કે આ ગ્રીક રૂપમાંથી અસ્ ધાતુ આખો નષ્ટ થયોછે હાવાં અનેક રૂપોનું નિરીક્ષણ કરવાથી નિર્ણય એ બાંધી સકાય કે, ગ્રીક ભાષા સંસ્કૃતમાથી નથી નીકળી કે સંસ્કૃત ગ્રીકમાથી નથી નીકળી, પરતુ બને એક વધારે પુરાણી ભાષામાથી નીકળીછે. તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિયો ભૌતિક અને પ્રયોગ પ્રધાન શાસ્ત્રોમા વપરાતી વ્યાપ્તિઘટનાની (=inductive) પદ્ધતિને મળતી આવેછે જે વિદ્યાઓમા વિષયના સ્વરૂપને પરિણામે જ પ્રયોગક્રિયા અશક્ય હોય, લ્હા તુલનાનો અને ઐતિહાસિક નિરીક્ષણનો આશ્રય લેવો પડે એ વ્યાપ્તિઘટનારૂપ (=inductive) પદ્ધતિ યુરોપમા સોળમા સૈકાના અન્તમાં પ્રથમ વપરાવા લાગી અને લ્હારથી આજસૂધીમા ભૌતિક સૃષ્ટિના નિયમોની અન્વેષણામા ઘણી પ્રગતિ થઈછે સત્યાસત્યને સૂક્ષ્મતાથી તપાસનારી તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક અન્વીક્ષણપદ્ધતિનો સારો પરિચય અને પ્રયોગ અઢારમા સૈકાના અન્તમાં થવા લાગ્યો, અને લ્હાર પછીના એકસો વર્ષમા જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓમા પણ ભૌતિકવિદ્યા જેટલી જ આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ થઈછે, અને ભૂસ્તરવિદ્યા, પૃથ્વીના પ્રાચીન જીવનક્રમનું શાસ્ત્ર, તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અથવા ભાષાશાસ્ત્ર, તુલનાત્મક પુરાણકથાશાસ્ત્ર, પ્રાણિવર્ગોની ઉત્પત્તિ અને ઉત્ક્રાન્તિ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો ઇતિહાસ, તુલનાત્મક કાયદા શાસ્ત્ર, પુરાણવિદ્યા, પ્રૌઢ પાણ્ડિત્ય, અને તુલનાત્મક ધર્મવિચાર પણ—આ સર્વ હેના જ ભવ્ય પરિણામો છે (પૃષ્ઠો ૧–૨૨)

(૨)

પુસ્તકો અને અન્ય લેખોની ચર્ચા સમાપ્ત કરીને હવે હુ લોકકથાઓની કીમતનો અન્દાજ કાઢવાનો પ્રયાસ કરીશ લોકકથાઓ જેવી મળે તેવી જ માની બેશિયે તો છેતરાવાના અનેક પ્રસગો આવે ઉદાહરણ તરીકે, આપણામા હેવી એક લોકકથા છે કે ભવભૂતિ અને કાલિદાસ સમકાલીન હતા પરન્તુ આપણે હવે જાણિયેછિયે કે ભવભૂતિ ઇસવી સનના આઠમા સૈકાની પહેલી પચ્ચીશીમાં થયો અને કાલિદાસ ઇ સ પૂર્વે ૬૩૪ થી પણ બહુ વ્હેલો થઈ ગયો કારણ કે એ વર્ષમા લખાયેલા એક શિલાલેખમા હેનો એક પ્રખ્યાત કવિ તરીકે નિર્દેશ થયેલોછે અને સાતમા સૈકાના મધ્યમાં

થઈ ગયેલો બાણ પણ હેનો હેવો જ નિર્દેશ કરેછે; વળી હાલ તરતમાં શોધ થઈછે કે ભવભૂતિ કુમારિલભટ્ટનો શિષ્ય હતો, અને કુમારિલભટ્ટે કાલિદાસના શાકુન્તલમાંથી ઉતારો આપ્યોછે.

* * * *
* * * *
* * * *

લોકકથા પાણિનિને કાત્યાયનનો સમકાલીન બનાવેછે અને હેવું દર્શાવેછે કે એ મૃત્પિણ્ડબુદ્ધિ મૂર્ખ હતો પણ તપશ્ચર્યાવડે શિવને આરાધીને હેમની પાસેથી એક નવું વ્યાકરણ મેળવી સકયો હતો. હેની સાથે કાત્યાયને આઠ દિવસ પર્યંત વિવાદ ચલાવ્યો અને પાણિનિ એક મહાસમર્થ પ્રતિસ્પર્ધી નીવડ્યો, તો પણ, છેવટ એ હાર્યો. પરંતુ હવે આપણે જાણિયેછિયે તે પ્રમાણે ખરી વાત હેવી છે કે પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપર કાત્યાયને વાર્ત્તિક લખેલાં છે, જેમાં હેણે પાણિનિયે આપેલા નિયમોનું વિવરણ, સંશોધન, અને પરિપૂરણ કરેલુંછે. આ પ્રમાણે હેણે પાણિનિનું સંશોધન અને પરિપૂરણ કર્યું એ ઉપરથી જ હેણે હેનો પરાજય કર્યો હેવી કથા ઉદ્ભવી હોવી જોઇયે,–અને ઘણું ખરું લોકકથાઓનું મૂળ હાવું જ હોય છે, આથી લેશ પણ વધારે નથી હોતું;–પરંતુ આ વાર્ત્તિક જેમાંનો ઘણો અંશ સ્પષ્ટીકરણ રૂપ છે તે હેણે એક સમકાલીન ગ્રન્થકર્તાની કૃતિ ઉપર રચ્યાં હોય એ અશકય છે. (પૃષ્ઠ ૧૦–૧૧).

* * * *
* * * *
* * * *

(૩)

આ પ્રમાણે, ત્યહારે, આપણે મ્હોટો બોધ એ લેવો ઘટેછે કે જો આપણે શાસ્ત્રમાનો કે પછી સાક્ષાત્ જીવનનો કોઈ મુદ્દો વાસ્તવિકસ્વરૂપે જાણવા અને સમઝવા ઇચ્છતા હોઇયે તો આપણે સામ્યો ખોળવાં જોઇયે, બને તો ઇતિહાસ સોધવો જોઇયે, સત્યાસત્યનું સૂક્ષ્મ વિવેચન કરવું જોઇયે;–અને તે અનેકવાર કરિયેછિયે તેમ મૂર્ખતાથી અને અજ્ઞાનથી નહિ, પરંતુ સુવ્યક્તારૂપે પ્રતિષ્ઠા પામેલા અને બુદ્ધિસંસ્કૃત નિયમો વડે. (પૃ. ૨૨)

ટિપ્પણ ખ

મિ બીમ્સકૃત Comparative Grammar (તુલનાત્મક વ્યાકરણ) ના પુસ્તક ૧ પૃષ્ઠ ૨૮૧ માથી નીચે ઉતારો આપ્યોછે તે, આ વ્યાખ્યાનમાં અને અન્ય વ્યાખ્યાનોમા વાપરેલા, 'સયોગ' 'મિશ્રસયોગ' ઇત્યાદિ શબ્દોનો અર્થ સમઝવામા સહાયરૂપ થશે -

§ ૭૩ क्त, प्ल, स्त, ઇત્યાદિમા થયેલો હેવો બે વ્યજનોનો સ્વરના અન્તરાય વિના થયેલો યોગ દર્શાવવા માટે nexus–'સયોગ' શબ્દ વાપર્યોછે સયોગની અન્યોન્યવિશિષ્ટ ત્રણ પ્રકારમા વ્યવસ્થા કરવી અનુકૂળ પડશે

(૧) 'પ્રબલસયોગ' માત્ર પ્રબલ વર્ણોનો જ બનેછે, જેમકે क्त, प्त, ब्ज, द्र, त्प, ग्ध

(૨) 'મિશ્રસયોગ,' જેમાં પ્રબલ અને મૃદુ બન્ને પ્રકારના વર્ણો આવે તે, જેમ કે म्र, न्द, घ्य, ग्न

(૩) 'મૃદુસયોગ', માત્ર મૃદુ વર્ણોનો બનેલો હોયછે, જેમકે ङ्य, ग्र, ह्व, र्म, ष्ण, ल्व

'પ્રબલ વર્ણો' એટલે પાચ વર્ગોના પ્હેલા ચાર વર્ણો

क,	ख,	ग,	घ,
च,	छ,	ज,	झ,
ट	ठ,	ड,	ढ,
त,	थ,	द,	ध
प,	फ,	ब,	भ

'મૃદુવર્ણો' એટલે અનુનાસિક ङ, ञ, ण, न, म, ઊષ્માક્ષરો श, ष, स અન્તસ્થ કે અર્ધસ્વરો य, र, ल, व, અને ह સયોગરૂપ क्ष અને ज्ञने અનેકવાર મૂળાક્ષર તરીકે સ્વીકારવામા આવેછે, પણ હું એ બનેને 'મિશ્ર સયોગ' ગણુંછુ

વ્યાખ્યાન ૪

(ખંડ ૧)

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ-હેની ઉત્ક્રાન્તિ.

ગુજરાતીની ઉત્ક્રાન્તિમાં નિયામકરૂપ પ્રવર્તતા વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગો અને પ્રારંભમાં જ એ

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિનું ક્રમશઃ નિરીક્ષણ કરવામાં, હેનું નિયમન કરતા વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગોની પરીક્ષા કરવી એ આપણું પ્રથમ કાર્ય થશે, અને એથી ગયા વ્યાખ્યાનના અંતમાં મ્હેં કહ્યું હતું તે પ્રમાણે, હું એ પ્રશ્ન હાથમાં લઉં છું. લાઘવની ખાતર હું કેટલીક સંજ્ઞાઓ વાપરીશ; સંજ્ઞાઓની વ્યાખ્યા આપીશ તો અનુકૂળ પડશે.

સંજ્ઞાઓ

(૧) વર્ણશ્રુતિ કે, ટુંકામાં કહિયે તો શ્રુતિ, એટલે એક જ સ્વર, કેવળ એકલો, અથવા તો હેને આધારે વ્યંજનો રહ્યા હોય તો એ વ્યંજનો સાથેનો; અક્ષર; જેમ કે अनुस्वार શબ્દમાં ચાર શ્રુતિયો છે, अ, न्+उ (=नु), स्+व्+आ (=स्वा) અને र्+अ (=र). ટુંકમાં, શ્રુતિ એટલે અલ્પમાં અલ્પ શ્રવણયોગ્ય ધ્વનિસમૂહ.[1]

(સંસ્કૃતમાં વર્ણશ્રુતિ અર્થમાં अक्षर શબ્દ વપરાયછે. હેની વ્યાખ્યા પ્રાતિશાખ્યમાં આ પ્રમાણે આપી છેઃ-

सव्यंजनःसानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरम्।

(ऋग्वेद प्रातिशाख्य, મૅક્સ મૂલરવાળા ગ્રન્થમાં ૧૦૩૩.)

ભ્રાંતિ ન થાય એ ઉદ્દેશથી મ્હેં શ્રુતિ શબ્દને જ વળગી રહેવાનું પસંદ કર્યુંછે.

(૨) સ્વરિત-અસ્વરિત-(કે પ્રધાન-ગૌણ.)

---

૧. શ્રુતિનું આ લક્ષણ બે વિભાગોનો સંગ્રહ કરેછે (क) નાદશ્રુતિ એટલે સંગીત શાસ્ત્રમાંની શ્રુતિ, સાંભળી સકાય હેવો અલ્પતમ સગીતનાદ, અને (ख) વર્ણશ્રુતિ, ભાષાશાસ્ત્રમાંનો સાંભળી સકાય હેવો અલ્પતમ વર્ણોચ્ચાર; અક્ષર. સંગીતમાં નાદશ્રુતિને સ્થાને લઘુરૂપ શ્રુતિ વપરાયછે તેમ હું આ વિવેચનમાં વર્ણશ્રુતિને સ્થાને લાઘવ માટે શ્રુતિ શબ્દ વાપરીશ. વર્ણશ્રુતિને સ્થાને એક વખત લોકો સાધારણતઃ વયડી-વરડી શબ્દ વાપરતા (જે કદાચ દ્વિવર્ણી, ત્રિવર્ણી-બે વર્ણનો સમૂહ. ત્રણ વર્ણોનો સમૂહ-ઇત્યાદિ શબ્દોમાંથી અલગ પડેલા વર્ણીમાંથી નીકળ્યો હશે).

એકજ શબ્દમા અન્ય શ્રુતિયો કરતા જે એક શ્રુતિનો ઉચ્ચાર વધારે ભાર મૂકીને કરવામાં આવે તે શ્રુતિ સ્વરિત[૨] અથવા પ્રધાન કહેવાયછે, અંગ્રેજીમાં હેને accented syllable કહેછે અસ્વરિત અથવા ગૌણ શ્રુતિ તે જે શ્રુતિ ઉપર હ્હેવો ભાર ના હોય તે, unaccented syllable, ઉદાહરણ–ચોપડી–ચોપડીયો, વંઠ્ઠું–વઠ્ઠાનુ઼ ઇત્યાદિ

(૩) દ્રુત–મધ્ય–વિલમ્બિત–દ્રુતતર–વિલમ્બિતતર, આ સજ્ઞાઓ સ્વરોના ઉચ્ચારણકાલનું પ્રમાણ, એટલે ઉચ્ચારની માત્રા, દર્શાવવા માટે વપરાયછે

દ્રુત ઉચ્ચારણમા ½ માત્રા હોયછે

મધ્ય ઉચ્ચારણમા ૧ માત્રા હોયછે

વિલમ્બિત ,, ૨ માત્રાઓ હોયછે

દ્રુતતર ઉચ્ચારણનું પ્રમાણ શૂન્ય અને ½ માત્રાની વચ્ચે ફરતુંક રહેછે

વિલમ્બિતતર ઉચ્ચારણમા ૩ માત્રાઓ હોયછે (ત્રણથી અધિક માત્રાઓ હોય તો જૂદા જૂદાં પ્રમાણોવાળા વિલમ્બિતતમ ઉચ્ચારો બનેછે દ્રુતતમ ઉચ્ચાર વાગ્વ્યાપારમા શક્ય નથી)

[ભારત છાન્દસશાસ્ત્રની માત્રા યુરોપના પ્રાચીન છાન્દસશાસ્ત્રની mora ને બહુ મળતી આવેછે]

(ટિપ્પણ –(ગુજરાતીમાં) અસ્વરિત અકારનો ઉચ્ચાર દ્રુત કે વખતે દ્રુતતર હોયછે)

(અ શિવાયના) હ્રસ્વ સ્વરનો ઉચ્ચાર મધ્ય હોયછે

દીર્ઘ સ્વર ,, ,, વિલમ્બિત ,,

પ્લુત સ્વર ,, ,, વિલમ્બિતતર ,,

ઉદાહરણ-ઘેસડું-હેમા 'ઘે' વિલમ્બિત છે, 'સ' દ્રુત છે સવાર–હેમાં સ મધ્ય, 'વા' વિલમ્બિત, અને 'ર' દ્રુત છે

---

૨ પાણિનિમાં અને વૈદિક પ્રક્રિયામાં "accented' માટે ઉદાત્ત સજ્ઞા કાંઈક અન્વર્થ છે અને એ પરિભાષા (ઉદાત્ત-accented અને અનુદાત્ત-unaccented) વાપરવી અને એ રીતે દ્વારિત શબ્દના બે શક્ય અર્થાની વચ્ચે ભ્રાન્તિ થતી અટકાવવી એ આવકારું હેતુ છે પરંતુ વૈદિક accentના ખરા સ્વરૂપ વિષે, એટલે એ accent વજનરૂપ હતો કે આરોહરૂપ હતો એ વિષે, અદ્યાપિ કાંઈ નિર્ણય નથી થઈ શક્યો પણ એ વિષયમાં પ્રવેશ કરવાની અત્યારે જરૂર નથી, અને એ અનિશ્ચિતતાને લીધે ઉપર સ્વીકારેલી પરિભાષાને જ વળગી રહેવાની મને ફરજ પડેછે તે ઉપરાંત સ્વર (એ સાધારણ accent અર્થમાં વપરાયછે, સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં accent વિષેના પ્રકરણને સ્વરપ્રક્રિયા નામ આપવામા આવ્યુછે

(આ શબ્દમાં 'લ' અસ્વરિત છે, 'વા,' પૂરો સ્વરિત છે, અને 'સ' જો કે અસ્વરિત છે પરંતુ 'લ' ની સરખામણીમાં કંઈક સ્વરિત છે.)

(૪) લઘુપ્રયત્ન કે લઘૂચ્ચારણ યકાર એટલે જિહ્વાના સર્વે ભાગોના શિથિલ પ્રયત્નવડે ઉચ્ચારાયેલો નિર્બળ ય;[૩] ઉદાહરણઃ–

આવ્યો; ગયો; વાયડી; દોયડું; આખ્ય; ગાંઠ્ય; આપ્ય; લાવ્ય; ઇત્યાદિ. (વ્યાપાર, દ્રવ્ય, સખ્ય, યજમાન, યોગ ઇત્યાદિમાં ય પરિપૂર્ણ અને બલયુક્ત છે, ગુરુપ્રયત્ન કે અશિથિલ છે)

તેજ પ્રમાણે જિહ્વા અને ઓષ્ઠના શિથિલ પ્રયત્નથી થતો લઘુપ્રયત્ન વકાર પણ છે;

ઉદાહરણઃ નાવુલો, વાવલું, ખાવ્ (ખાઓને સ્થાને), જાવ્ (જાઓને સ્થાને) ઇત્યાદિ. (આવેછે, વિચાર, વસવું ઇત્યાદિમાં પ્રબલ અને પરિપૂર્ણ–ગુરુપ્રયત્ન–વ છે.)

(૫) લઘુપ્રયત્ન કે લઘૂચ્ચારણ હકાર–આ ઉચ્ચારનો હાવા નામથી ક્હ્યાં એ નિર્દેશ થયેલો નથી, પરંતુ એ આપણે બોલિયેછિયે; એ આપણી પ્રાન્તિક ભાષાઓમાં બહુ જોવામાં આવેછે, અને કદાચ સંસ્કૃતમાં પણ હશે ખરો; પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, પાણિનીય શિક્ષામાંના ઔરસ્ય અને કણ્ઠ્ય હકાર એ અત્યારે આપણે જેને લઘુપ્રયત્ન અને ગુરુપ્રયત્ન હકાર કહિયેછિયે તેજ હશે; કારણ કે લઘુપ્રયત્ન હકારમાં પ્રાણ (છાતીમાં) પસરી જાયછે અને ગુરુપ્રયત્નમાં પ્રાણનું (કંઠમાં) સંઘટ્ટન થાયછે.

ઉદાહરણ: લઘુપ્રયત્ન હકાર–હમે, હમારું, હું, હવે, હમણાં, હજી, હોડ્વું, હોળ્વું; વ્હેમ, વ્હેલું, ત્હારું, મ્હારું, પ્હેલું, વ્હેરો, ઇત્યાદિ.

ગુરુપ્રયત્ન હકાર–વહન, દહન, હર્ષ, ઇત્યાદિ.

(૬) યશ્રુતિ અકાર–લુપ્ત થયેલા વ્યંજનને સ્થાને અ આવે ત્હેનો, હેની પૂર્વે અ કે આ હોય તો, નિર્બળ ય–રૂપ જે ઉચ્ચાર થાયછે ત્હેને યશ્રુતિ અકાર કહ્યોછે; ઉદાહરણઃ વચનં, પ્રાકૃત વઅણં; નઅણં ઇત્યાદિ.

આ યશ્રુતિ અકાર સિ. હે. ૮–૧–૧૮૦ માં આપ્યોછે,[૪] અને, જો કે

---

૩ લઘુપ્રયત્નતર ય અને વના સંબંધમાં સિદ્ધાંત કૌમુદીમાં લઘૂચ્ચારણની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપીછેઃ–

यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः । (અષ્ટાધ્યાયી ૮–૩–૧૮ ઉપરની વૃત્તિ જુવો).

૪ ડૉ. હોર્નલ (ચણ્ડના પ્રાકૃત-લક્ષણના ઉપોદ્ઘાતને xxvii પૃષ્ઠે) હેવો મત દર્શાવેછે કે યશ્રુતિ હેમચન્દ્રે જ ઘડી કાઢેલું ખાસ નામ છે. પરંતુ સૂત્ર અને વૃત્તિ તરફ દૃષ્ટિક્ષેપ કરતા જ માલુમ થશે કે વસ્તુતઃ એમ નથી.

ખરો અર્થ એ છે કે અમુક વ્યંજનોનો લોપ થતાં અ રહે તે ય જેવો સંભળાય; અને ખાસ પરિભાષા રચવા જેવો આશય લેશ પણ નથી.

પાણિનિના સમયના પ્રાચીન ઉચ્ચારણથી એ અલબત્ત જૂદો નથી જ તોપણ, એ સર્વાનું ઉદ્ભવસ્થાન પણ એ જ (સિ હે) છે આ નિયમના અવર્ણોપર એ અશમા રહેવી મર્યાદાને હેમચન્દ્ર અનિસ ગણેછે અને ઉદાહરણ તરીકે પિઅઇ (મ વિવતિ) આપેછે વસ્તુત इ પછી આવતા अ નો य ઉચ્ચાર અવશ્ય થાય જ આ નિયમમા હેમચન્દ્ર આનો સમાવેશ કરેછે, જેમ કે पाताल (સ) पाआल (પ્રા), અને એટલા માટે अवर्ण શબ્દ વાપરેછે પરતુ ગુજરાતી ઉચ્ચારતન્ત્રનો ઉદ્દેશ એકલો अ લેવાથી જ સરેછે

(૭) मूर्धन्यतर ड અને ढ–એટલે જિહ્વાનો વધારે ઉડો અને પૂરેપૂરો મૂર્ધન્ય પ્રયત્ન કરવાથી ઉચ્ચારાતા ड અને ट

ઉદાહરણ कडवु, पाडो, गाडी, लडे, पडे, वडी, ઇત્યાદિ

(પરંતુ डगलु, डाह्यी, डोमो, टग, डगलो, डाल, ઇત્યાદિમા કેવળ મૂર્ધન્ય છે) (સસ્કૃતમાં પણ આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર હશે એમ લાગેછે, જો કે એ નામે નહિ ઓળખાતો હોય, એથી જ વૈદિક સસ્કૃતમા ईडे ને સ્થાને ईळे અને गूढ ને સ્થાને गूळ्ह લખાયછે)

(૮) च, छ, ज, झ નો उपतालव्य, अर्धतालव्य, કે प्राकृत उचार.

આ ઉચ્ચાર સસ્કૃતમા અપરિચિત હતો અને પ્રાકૃતોમા જ દાખલ થયો અને એથી હુ હેને प्राकृत उचार કહુંછુ

એ ઉચ્ચાર દન્તપઙ્ક્તિને અડકી રહેલા તાલુના પ્રાન્તભાગનો જિહ્વાવડે સ્પર્શ કરવાથી થાયછે, જ્યારે (જેને शुद्ध तालव्य કહીશ તો ચાલશે તે) સસ્કૃત તાલવ્ય ઉચ્ચાર કરવાને જિહ્વાવડે તાલુના એથી ઉચેના ભાગનો સ્પર્શ કરવો પડેછે

ઉદાહરણ चांपवु, पूछवु, तजवु वींझवु

(૯) विवृत, संवृत, અને अर्धविवृत (ए અને ओना ઉચ્ચારો) વિવૃત ए ओ એટલે ए અને ओना, કણ્ઠના અગ્રભાગને પ્હોળુ કરવાથી થતા, પ્હોળા ઉચ્ચારો, bat અને plot શબ્દોમાના સ્વરોચ્ચારોને કાંઈક મળતા

સંવૃત (ए-ओ)–એટલે વિવૃતથી વિરુદ્ધ પ્રકારના ઉચ્ચારો–જેમા કણ્ઠાગ્રભાગને એટલું બધું ખુલ્લું રાખવામાં આવતું નથી, late અને boatમાં છે તેવા ઉચ્ચારો

અર્ધવિવૃત (ए-ओ)–એટલે વિવૃત અને સંવૃતની વચ્ચેના પ્રકારના ઉચ્ચારો

ઉદાહરણો -विवृत-र्म, र्त, र्द, र्ट र्त, ઇત્યાદિ.

संविवृत–चेत, देव, बोली, मोर, ઇત્યાદિ

अर्धविवृत–चाखे, तकेलो, देतो (हं.मानो ओ) ઇત્યાદિ.

(ટિપ્પણ:-विवृत संज्ञा વર્ણોના પ્રયત્ન વિશેની સંસ્કૃત પરિભાષામાંથી લીધેલીછે, પરંતુ હેના અર્થમાં ગુજરાતીમાંના આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચારનો સમાવેશ નથી થતો; પરંતુ એ સંજ્ઞાનો વિશાલતર અર્થ કરીને સામ્યને આધારે મ્હેં અહિયા પ્રયોગ કર્યોછે. अर्धविवृत શબ્દ તદ્દન નવો રચેલોછે).

(૧૦) कोमल અને तीव्र अनुस्वार:-નાસિકાપ્રયત્ન શિથિલ કરવાથી જે નિર્બળ અનુનાસિક ઉચ્ચાર થાયછે તે कोमल अनुस्वार.

એથી ઉલટો, દૃઢ નાસિકાપ્રયત્નથી થતો, પ્રબળ અનુનાસિક ઉચ્ચાર तीव्र अनुस्वार કહેવાયછે.

ઉદાહરણો:-

कोमल-वांचवुं, कांतवुं, वींटवुं, लूंटवुं, ઇત્યાદિ.

तीव्र-कंकास, निंदा, कुंड, कुंडल; ઇત્યાદિ.

कोमल अनुस्वारના વળી ત્રણ પેટા ભાગ પડી સકેછે:-

(क) कोमल, (ख) कोमलतर, (ग) कोमलतम;

જેમ કે **कोमल**-आंक, वींटवुं, लूंटवुं; ઇત્યાદિ.

कोमलतर-दहिं, अहिं, नहिं, घउं; कुँपळ, कुँवारो, सुँवाळुं; ઇત્યાદિ.

कोमलतम-शुं, सारुं, काळुं, पाडुं, आपुंछुं, ल्युंछुं; ઇત્યાદિ.

(पाडुं, गाडुं ઇત્યાદિનો અંત્ય અનુસ્વાર कोमलतम છે. પરંતુ એ શબ્દોનાં અનેકવચનરૂપો पाडां, गाडां ઇત્યાદિમાં कोमल છે.)

(૧૧) संयोग એટલે સ્વરરૂપ વ્યવધાન વિના બે કે વધારે વ્યંજનોનો સંઘાત.

(૧૨) संयोगलोप એટલે સંયોગના એક અંગનો લોપ.

(૧૧ મી સંજ્ઞા જૂની છે; ૧૨ મી મ્હે ઘડીછે.)

(૧૪) विश्लेष એટલે સંયોગનાં અંગોનો પૃથગ્ભાવ અને તે સાથે હેમની વચ્ચે अ નો પ્રક્ષેપ.

ઉદાહરણો:—

સંસ્કૃત	ગુજરાતી
धर्मः	धरम
आश्रय:	आशरो
श्लेष्मा	शलेखम

(ટિપ્પણ:—હાને वररुचि (૩-૫૯ માં) विप्रकर्ष કહેછે; મ્હેં विश्लेष શબ્દને હેનો અર્થ સ્ફુટતર હોવાને કારણે સ્વીકાર્યોછે. હેમચન્દ્રે હેને માટે કોઈ

ખાસ સૂત્રમાં વિશિષ્ટ સંજ્ઞા વાપરી નથી, પરંતુ સૂત્ર ૮-૨-૭૫ પરની વૃત્તિમાં विप्रकर्ष શબ્દ વાપર્યોછે -विप्रकर्षे तु कृष्णकृत्स्नशब्दयो: कसणो कसिणो પ્રાતિશાખ્યમાં આ ક્રમ स्वरभक्ति નામે સુપરિચિત છે [5])

(૧૫) सबल संयोग-निर्बल संयोग.

જે संयोगમાં બન્ને (કે સર્વે) અંગોનો પરિપૂર્ણ એટલે સબળ ઉચ્ચાર થતો હોય તે सबल संयोग

[હેને કારણે પૂર્વ હ્રસ્વ સ્વરનું ગુરુ સ્વર માફક બે માત્રાનું પ્રમાણ થશે (એ વિશે પાણિનિનું સૂત્ર છે કે संयोगे गुरु ૧-૪-૧૧)]

જે संयोगના અંગોમાંથી એક કે વધારે અંગનો ઉચ્ચાર અપૂર્ણ એટલે निर्बल થતો હોય તે निर्बल संयोग (હેની પૂર્વે રહેલો હ્રસ્વ સ્વર लघु રહેશે, અર્થાત્ એક માત્રાનો જ રહેશે -પાણિનિ, ૧-૪-૧૦, ह्रस्वं लघु)

ઉદાહરણો -

	સં.	પ્રા.
सबल संयोग-	कृष्ण	कण्हो
	श्लक्ष्ण	लण्ह
	कर्म	कम्म

(ગુજરાતી તત્સમ શબ્દો), सत्य, सत्य, ઇત્યાદિ

निर्बल संयोग (પ્રા) अम्हे, अम्हार,[6] तुम्हे, तुम्हारं, ઇત્યાદિ

(ગુજ.) व्हेन, व्हेलु, प्हेरि, प्हानी, ल्ख्या, ल्ख्यु, आल्य, फ्व्हारे, ज्व्हारे, त्व्हारे, ઇત્યાદિ

---

૫ વસ્તુત -જે સંયોગોમાં પ્રથમ અંગ र् કે ल હોય તેમાં જ स्वरभक्तिને અવકાશ છે ગુજરાતીમાં વિશેષ અન્ય સંયોગોમાં પણ થાયછે, જેમ કે रत्न (સં), रतन (ગુજ), यत्न (સં), जतन (ગુજ), जन्म (સં), जनम (ગુજ), ઇત્યાદિ स्वरभक्ति સંજ્ઞા વ્યંજનોની વિશ્લેષક્રિયા(भक्ति)નો તેમ જ વિશ્લેષના સાધન स्वरનો નિર્દેશ કરેછે विप्रकर्ष અને વિશ્લેષ શબ્દો માત્ર ક્રિયાનો નિર્દેશ કરેછે એ જોતાં विप्रकर्ष અને વિશ્લેષ કરતાં स्वरभक्ति યુક્તતર સંજ્ઞા ગણી સકાય પરંતુ આ પક્ષે હેવો દાવો થઈ સકે કે સ્વરઅંશ પુનરુક્ત છે કારણ કે भक्ति, એટલે બે વ્યંજનોની પૃથક્સ્થિતિ, જાતે જ સ્વરનિક્ષેપની આવશ્યકતા સૂચવેછે, અને સ્વરવિના સંયોગનો વિશ્લેષ બને જ નહિ, સ્વરરૂપ અન્તરાય ન હોય તો છૂટા પડેલા વ્યંજનો, જરાસંધના દેહના બે અર્ધભાગોની માફક, પાછા સંધાઈ જાય પુરાણકથામાં કહ્યુંછે કે જરાસંધના શરીરના બે ભાગ જેટલીવાર કાપીને છૂટા કરે તેટલીવાર પાછા આપોઆપ સંધાઈ જતા, અને ઉલટ વચ્ચે ત્રિરશ્ચિન મૂક્યું ત્યારે જ અળગ રહ્યા વિશ્લેષના વિષયમાં સ્વર ત્રિરશ્ચિનનું કાર્ય કરેછે, વિશેષ વિવેચન માટે આ વ્યાખ્યાનના અંતમાં આપેલું ટિપ્પણ જુવો.

૬ ત્રિવિક્રમ अम्हाण वगेरे (ત્રિ ह ૮-૪-૪૨૪, ઉદાહરણ)

આ અને મિ. બીમ્સે (પુસ્તક ૧ પૃષ્ઠ ૨૮૧ મે અને પછી) ચર્ચેલા પ્રવલ અને મૃદુ સંયોગો એક જ નથી. હેમનો નિશ્રસંયોગ કે મૃદુસંયોગ પણ આપણો સવળસંયોગ હોઈ સકે:—જેમ કે નિશ્રસંયોગ-कर्कश, शुष्क, ઇત્યાદિ; મૃદુસંયોગ–अरण्य, सुवर्ण, सर्व, ઇત્યાદિ. હેમણે વર્ણોના વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે જણાતા સંભવાસંભવને અનુસરીને વર્ગવ્યવસ્થા કરીછે, જ્યહારે મ્હેં આપેલી વ્યવસ્થામાં વર્ણોચ્ચારમાં થતા પ્રયત્નની ન્યૂનાધિકતાનું બીજ સ્વીકારવામાં આવ્યુંછે.

અંગભૂત વર્ણોમાંનો એક લઘુપ્રયત્ન અથવા ह હોય તો નિર્બળ સંયોગ બને એ લક્ષમાં આવ્યું હશે.

(૧૬) વ્યત્યય એટલે metathesis–વર્ણોનો (વ્યંજનોનો કે સ્વરોનો) શબ્દના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં સ્થાનવિનિમય; જેમ કે સં. बिडालः પ્રા. विडालो ગુજ. बिलाडो.

હેમચન્દ્રે સૂત્ર ૮–૨–૧૧૬ માં આ સંજ્ઞા વાપરીછે. વરરુચિ હેને स्थितिपरिवृत्तिः કહેછે (૪–૨૮); પરંતુ એ શબ્દ કાંઈક ભારે છે.

(૧૭) संप्रसारण–य्, व्, र, ल्‌ને સ્થાને इ, उ, ऋ, ऌ થાય એ દર્શાવતી આ સંજ્ઞા સુવિદિત છે. (इग्यणः संप्रसारणम् પાણિનિ ૧–૧–૪૫).

અહિંયાં આપણા અન્વેષણમાં य् અને व्‌ના संप्रसारणનું જ કામ પડશે.

(૧૮) प्रतिसंप्रसारण કે घनीभाव–संप्रसारणથી વિરુદ્ધ પ્રકારની ક્રિયાને હું આ નામ આપુંછું; હેમાં इ અને उ વર્ણોનો (અમુક પ્રસંગોમાં) ઘનીભાવ થતો હોય તેમ य અને व બનેછે;

ઉદાહરણ:—

સં.	પ્રા.	ગુજ.
कोकिला	कोइला	कोयल
नाथकः	नाहुल्लो	नावलो
	नाउलो	
वैरं	वइरं–वयरं	
देवकुलं	देउलं	देवळ

ઇત્યાદિ.

घनीभाव શબ્દ વાપરવાનું કારણ એ છે કે, જ્યહારે संप्रसारणમાં અર્ધસ્વરો હેમ જાણે કે વિસ્તાર અને દ્રવીભાવ પામીને સ્વરરૂપ બનેછે ત્યહારે, આ प्रतिसंप्रसारणમાં સ્વરો થીજી જઈને–ઘનીભાવ પામીને–અર્ધસ્વરરૂપ થતા જણાયછે.

(૧૮) પ્રક્ષેપ કે પ્રક્ષિપ્ત સંજ્ઞા શબ્દની અંદર કાંઇ પણ દેખીતા નિમિત્ત વિના આવી પડતા વર્ણને આપવામાં આવીછે,

ઉદાહરણ

र्–	कोटि	(क्रोडी)	करोड
ह्–	मगलपुर	मगलउर	मगलहुर (कान्हडदे प्रबध)
	प्राप्त	पत्त	प्होत्यु
य्–	वदन	वअण	वयण
व्–	જુઓ	रीसाया	रीसार्व्या (रसिक सगाथे राधा)
	प्रोत	प्रोय	परोव्यु ઇત્યાદિ

(૧૯) स्वरयुग्म એટલે સ્વરોનો સમુચ્ચય, સંધિથી થતું રૂપાન્તર થયા વિના સાથે રહેલા સ્વરો (આ પ્રાકૃતોમાં જ જોવામાં આવેછે) स्वरयुग्म શબ્દના અન્તમાં હોય અથવા મધ્યમાં હોય

ઉદાહરણો,— घृत	घिअ	અહિંયા इअ અइ અને अउ स्वरयुग्मो છે
कृत्वा	करिअ	
वैर	वइर	
प्रविशति	पइसइ	
क पुन	कउण	
मुकुल	मउल	

(૨૦) विच्छेद, अर्धविच्छेद, संकर અને संसृष्टि –

(क) विच्छेद (કે वर्णविच्छेद) એટલે સંકરરૂપ ધ્વનિના અંગભૂત ધ્વનિનું છૂટા પડી જવું, જેમકે (સ) भगिनी (પ્રા) वहिणी અહિંયા સંકરરૂપ ધ્વનિ મ (મહાપ્રાણમિશ્ર વ્) નાં અંગો વ્ અને ह्, જે સંમીલણ થતા મ થયો હતો તે, છેવટની वहिणी અવસ્થામાં સંપૂર્ણ વિચ્છેદ પામ્યાછે

(ख) अर्धविच्छेद એટલે પૂર્વોક્ત મૂળ ઉચ્ચારોનો અપૂર્ણ વિચ્છેદ, જેમાં બે અંગો સંયોગ અવસ્થામાં રહેછે, જેમ કે –अभिनवं–अव्हिनवं (સંક્રાન્તિદશામાં)–(છેવટ અવનવું)

અહિંયા મૂના અંગભૂત વ્ અને ह વિચ્છેદ પામેછે, પરંતુ તદ્દન છૂટા પડીને પૃથક્‌સ્થિતિ પામતા નથી પણ व्ह રૂપે સંયોગની દશામાં જ અટકેછે

(ટિપ્પણ –विच्छेदના પ્રસંગમાં પણ પ્રથમદશા તરીકે अर्धविच्छेद સ્વાભાવિક રીતે થાયછે જ,–भगिनी શબ્દ માર્ગમાં व्हइणी દશા પામ્યા પછી જ वहिणी રૂપે અન્ત્યદશાને પામેછે,[૭] अर्धविच्छेदમાં એ ઉચ્ચાર માત્ર સંક્રાતિ

૭ ह નું આ ઉત્તર શ્રુતિ તરફ પ્રયાણ થાયછે, તે ગુજરાતીમાં સાધારણત પ્રવર્તતા ક્રમથી વિરુદ્ધ વ્યાપાર છે, ગુજરાતીમાં સામાન્યત ह નું વલણ પૂર્વ શ્રુતિ તરફ, કે વખતે પ્રથમ શ્રુતિ તરફ પણ, પ્રયાણ કરવાનું છે, જેમ કે वहिल्उ–व्हेलु ઇત્યાદિ

આ અનુપૂર્તિ ને સૂક્ષ્માનુપૂર્તિ કહીશું, અને પ્હેલીને શુદ્ધાનુપૂર્તિ કહીશું, તો ચાલશે.

(૨૨) संक्रमणोत्सर्ग કે દેહલી એટલે જે છેવટનું પરિપૂર્ણ રૂપ ન દર્શાવતાં માત્ર વચમાંની સંક્રમણાત્મક દશા સૂચવે તે उत्सर्ग.

ઉદાહરણ:-अभिनव-अव्हिनव-अवनवुं હેમાં ભનો વ્હ થવા વિશેનો उत्सर्ग. પાછળના એક વ્યાખ્યાનમાં[૯] કહ્યુંછે તેમ, अव्हिनव (તેમજ अव्हनव) રૂપ કોઈ પણ સમયે ભાષામાં સાક્ષાત્ વપરાતું જણાયું નથી અને એથી એ રૂપની ઉપયોગિતા શબ્દને છેવટના રૂપ अवनवुं સુધી પ્હોંચાડવા પૂરતી જ છે.

(ટિપ્પણ:-संक्रमणोत्सर्ग અને अवान्तरक्रम વચ્ચે તફાવત એ છે કે संक्रमणोत्सर्गમાં વચમાંના રૂપને અનુસરતું છેવટનું દૃઢ થયેલું રૂપ કોઈ પણ પ્રસંગે હોતું જ નથી; જ્યહારે अवान्तरक्रमનો છેવટનાં રૂપોવાળા કોઈ उत्सर्गમાં સમાવેશ થાય છે, પણ માત્ર અમુક પ્રસંગોએ અન્તિમ દઢીભૂત રૂપ સિદ્ધ થતું નથી. જેમ કે -

अभिनवकं-अव्हिनवउं-अव्हनवउं-अवनवुं.

૧ ૨ ૩ ૪

અહિયાં ૨ માં इ છે ત્હેનો ૩ માં अ થાયછે, એ રૂપ માત્ર अवान्तर क्रम દર્શાવેછે;-એ રૂપનો ભાષામાં સાક્ષાત્ પ્રયોગ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેમ છતાં એ इનો अ થવા વિશેના સાધારણ નિયમનું સૂચન કરતો એક उत्सर्ग છે જેના વિષયમાં અનેક છેવટનાં, દૃઢ થયેલાં, રૂપોનો સમાવેશ થાયછે (तिल-तल, ઇત્યાદિ.)

ઉત્સર્ગોનું ત્રિધા વર્ગીકરણ. હવે આપણે જેની ઘણો વખત થયાં રાહ જોઈયેછિયે તે વાગ્વ્યાપારગત વિશિષ્ટ નિયમો કે उत्सर्गो લઈશું. એ उत्सर्गोना હું ત્રણ વર્ગો પાડુંછું:—

क જેઓ માત્ર ગુજરાતીમાંજ પ્રવર્તેછે, અને ભરતખંડની અન્ય ભાષાઓમાં નથી જ પ્રવર્તતા, હેવા उत्सर्गो.

ख જેઓ બહુશઃ ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તતા હોય, અને બીજી ભાષાઓમાં હોય પણ કંઈક ભિન્ન પ્રકારે પ્રવર્તતા હોય, તે उत्सर्गो.

અને ग ગુજરાતીમાં તેમ જ અન્ય ભાષાઓમાં કાંઈ તાત્ત્વિક ભેદ વિના પ્રવર્તતા હોય ત્હેવા उत्सर्गो.

આ વર્ગો હું એક પછી એક અનુક્રમે લઈશ.

[૯] વ્યાખ્યાન ૩, પૃ. ૧૦૭.

આ ઉત્સર્ગોના વર્ણન અને વિવેચનના પ્રારંભમાં પ્રસ્તાવના રૂપે હું બે સામાન્ય નિયમો આપવા ઇચ્છુછુ, જે નિયમોને આ સમગ્ર ચર્ચા દરમ્યાન અધિકારસૂત્રો તરીકે સ્વીકારવા ઘટેછે,

અધિકારસૂત્રો

૧ પ્રાકૃત અને દેશ્યમાથી, કે કવચિત્ પરભાર્યા સસ્કૃતમાથી, ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોમા એ સક્રમણ દરમ્યાન થતા વાગ્વ્યાપાર વિષયક વિકારો એ જ આ ઉત્સર્ગોનો વિષય છે

૨ बहुलम्, એ ઉત્સર્ગોની પ્રવૃત્તિ અવશ્યમેવ અને અવિચલિતરૂપે સર્વદેશીય હોવી જ જોઇયે એમ નથી, હેમાં અપવાદો પણ હોય અને વિલક્ષણ અસાધારણ સ્વરૂપો પણ હોય, ટુંકામા, बहुलम् શબ્દના તાત્પર્યનું યથાર્થ વર્ણન અપાયુંછે તે પ્રમાણે -

क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्ति
क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

અર્થાત્, એ નિયમો ક્‌વ્હાક પ્રવર્તેછે, ક્‌વ્હાક (પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટરીતે થવી જોઇયે ત્‌વ્હા) નથી પ્રવર્તતા, ક્‌વ્હાક વિકલ્પે પ્રવર્તેછે, અને ક્‌વ્હાક તો હેનું નવુ જ રૂપાન્તર નીવડેછે

આ બે અધિકારસૂત્રને લક્ષમાં રાખીને આપણે ઉત્સર્ગોને વર્ગસ્થ લઈશું -

वर्ग क

खास गुजरातीमा ज प्रवर्तता उत्सर्गो

१ विवृत ऍ અને ऑ-

હાને માટે બે પૂર્વક્રમના ઉત્સર્ગો આપવા જોઇશે

૧ અસ્વરિત મધ્યવર્તી इ નું અને અસ્વરિત મધ્યવર્તી उ નું પ્રતિસપ્રસારણ થાયછે, અર્થાત્ હેમના અનુક્રમે य અને व બનેછે,-શરત એ કે इ કે उ ની પૂર્વે સ્વર હોવો જોઇયે અને પછી વ્યજન હોવો જોઇયે

પ્રતિસપ્રસારણ

ઉદાહરણો -

સં.	પ્રા.	ગુજ. (અર્વાચીન ને પ્રાચીન) કે અતિમ અપભ્રંશ (જૂની પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની)
कोकिला	कोइला	कॅायल
	कोइलो (२९५)	कॅायलो (કાયલો)
	पइसं (,,)-४११ प्रत्यय	पॅसुं

वैरं	वइरु	वयर[10]
वैरागी	वइरागी	वयरागी[11]
उपविष्टकः	उवइट्ठउ-वइठउ	वयठउ

(श्रवणी सुणइ वयठउ ए तीरथ जात्राफलु लेइ ।
संघपति समरसिंहरास वि. सं. १४७१-
રા. રા. ચમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલનો પાટણના હસ્તલેખો વિશેનો લેખ, પૃ. ૩૪ મું જુવો)

(તેમ જ वैताल पच्चविशी (ગદ્ય, વિ. સં. ૧૬૨૯) પૃ. ૮૮. वयठु, સદર પૃષ્ઠ ૧૦૦; वयेठउ, સદર પૃ. ૧૦૪; पयठा, સદર પૃ. ૧૩૬; पयठउ, गौतमरास છન્દ ૯ મો.)

[વિશેષ ઉદાહરણો માટે આગળ ઉત્સર્ગ ૩ ની ચર્ચામાં વિભાગ (क)-(૧) જુવો; જૂજ પ્રસંગો (ग) અને (घ) માં પણ છે.]

[અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આ નિયમ સઘળાં વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપોમાં પ્રવર્તેછે: જેમ કેઃ—

વાઈ+લો (પ્રત્યય અહિંયાં તિરસ્કારાર્થે)	=વાયલો
ભાઈ+ડો (સ્વાર્થે પ્રત્યય)	=ભાયડો
બાઈ+ડી (સ્વાર્થે પ્રત્યય)	=બાયડી].

उ નો व

સં.	પ્રા. કે અપ.	અવાન્તર	ગુજ.
अधुना	अहुणा	हउणा	हवणां
गौरी	गउरी		गवरी

(વિશેષ નામોમાં, જેમકે
अंबागवरी
तारागवरी
ઇત્યાદિ).

---

૧૦ (૧) પંચાખ્યાન (ઇન્ડિયન ઍન્ટિકવરી, એપ્રિલ ૧૯૧૪ માં ડૉ. ટેસિટોરીનો લેખ, પૃ. ૫૭ જુવો);

(૨) कामिणि वयर तणी करणारि વિમલ પ્રબન્ધ (વિ. સં. ૧૫૬૮) ખંડ ૫-૨૫; वयर શબ્દ ગૌતમરાસમાં (વિ. સં. ૧૪૧૨) ૧૭ મી કડીમાં, અને कान्हडदे प्रबन्ध ૩-૨૨૩માં મળેછે; वियरी(=वयरी) શબ્દ भुवनदीपना (વિ. સં. ૧૫૫૭ માં થયેલા) ભાષાન્તરમાં આવેછે. (ગુજરાત શાળાપત્ર, માર્ચ ૧૯૧૦, પૃ. ૧૧૫).

૧૧ (૧) ફ્લોરેન્ટાઇન હસ્તલેખો, ૬૧૬, ૧૨૬, ડૉ. ટેસિટોરીનો લેખ, ઇન્ડિયન ઍન્ટિકવરી, એપ્રિલ ૧૯૧૪, પૃ. ૫૮.

(૨) ગૌતમરાસ કડી ૩૫ મી.

[સિ હે ૮-૧-૧૬૨ માં पौरादिगणमां औ નો અઉ થતો દર્શાવ્યોછે, गौरीનો એ गणमा સમાવેશ નથી, અને એ ગણને आकृतिगण પણ નથી કહ્યો એથી આપણે गौरी-गउरीने ત્યાર પછી થયેલા વિકાસનું ઉદાહરણ ગણવું પડશે]

સ	પ્રા કે અપ	અવાન્તર	ગુજ
नायकक	नाहुल्लउ	नाहुलउ नाउलउ	नावलो
	थाउली (દેશ્ય)	थाउली	थावली (પૂતળી)
देवकुल	देउल		देवळ
नूपुर	नेउर		नेवर

(ઘોડાની ખરીની ઉપરના ખાચા આગળનો ઢેકા જેવો ભાગ, ઘોડાના नेवर વાગેછે)

आयुष्यक	आऊखउ आउखउ		आवखुं
मातर	माउरउ		मावरो

(ઘણે ભાગે અપભ્રંશ) (સિ હે ૮-૩-૪૬મા माअराउ પ્રાકૃત તરીકે આપ્યોછે)

व्याकुलक	धाउलउ		धावरो
मातृका	माउडी		मावडी
पादुका	पाउडी		पावडी[१२]
	देसाउर		देसावर

[ટિપ્પણ–देसाउर શબ્દ कान्हडदे प्रबन्ध, ૪, ૧૨મા તેમ જ विमलप्रबन्ध ૧, ૬૬માં મળેછે, તેમ જ वैताल्पचवीशी (કાવ્ય) પૃ ૭, કડી ૨૪, અને પૃ ૬૨, કડી ૬૪૬ માં આવેછે आऊखुं શબ્દ दशवैकालिक सूत्रनी अवचूरीमा ૮, ૩૪ મા આવેછે गवरी શબ્દ सुदयवत्सचरित्रमां મળેછે, તેમ જ જસવન્ત સોનિગરો વિશેના (વિ સ ૧૬૭૦ ના સમયના) કાવ્યમાં, J A S Beng N S XII, ૪ સ. ૧૯૧૬, એ અંકમા Bardic Survey પરના પોતાના લેખમા ડૉ. ટેસિટોરીએ લીધેલા ઉતારામા, મળેછે, અને गिवरी શબ્દ (વિ સ ૧૬૦૫માં રચાયેલા) कपूंमजरी चोपाई નામના

૧૨ ભ્રિકંઠપ્રાપ્ત ‘ભાષાનું પ્રાકૃત’ સમર્પન માળીમા ઘડને બાદે ચિતપે બંધાતા વસ્ત્ર કંપડી બાક્રે.

કાવ્યમાં; તેમજ જનાર્દને (વિ. સં. ૧૫૪૮માં) રચેલા ઉષાહરણ કડવા ૧૦માની પંક્તિ ૧ માં આવેછે.]

[પ્રાચીન ગુજરાતીમાં તો इનો, પૂર્વે વ્યંજન હોય તોપણ, य થાય છે, જેમ કે

कृष्णरूपे गोकुळि अवतरियो
गोवर्धन पर्वत करि घरियो
वरियु गोपी गोच्यंदो

(પદ્મનાભ, વિ. સ. ૧૭૧૫, હસ્તલેખ—ગુજરાત શાળાપત્રના ૧૨ મા પુસ્તકના મે માસના અંકમાં). મિલીનું મ્યલી રૂપાન્તર થાયછે (ભાલણકૃત કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ, પૃષ્ઠ ૮૧ પંક્તિ ૧૬; પૃ. ૮૩ પં. ૧૩; પૃ. ૧૦૨, પં. ૨૦) એ વાત પણ પૂર્વે વ્યંજન હોય તે છતાં इનો य થાયછે તે વિકારનું ઉદાહરણ છે.]

(પ્રતિસંપ્રસારણનો ઉત્પત્તિક્રમ હાવો હશે; જ્યહારે इ–उ ગૌણ સ્થિતિમાં હોયછે ત્યહારે તેઓ આત્મસંરક્ષણ માટે કાંઈક અવલમ્બન ખોળેછે, અને अ બ્હારથી આવીને એ આધાર આપેછે, જેથી સામાન્ય સંધિનિયમ પ્રમાણે इ+अ=य બનેછે અને उ+अ=व બનેછે. અહિયાં પાણિનિનો इको यणचि એ નિયમ પ્રવર્તેછે; આ નિયમ, વ્યવહાર દૃષ્ટિયે, इग्यणः संप्रसारणम् એ નિયમથી વિપરીત ક્રમ સૂચવેછે. यण्‌નો इक् થાય એ વિકાર संप्रसारण કહેવાયછે તેથી इक्‌નો यण् થાય એ ફેરફારને प्रतिसंप्रसारण કહેવો ઉચિત ગણાય.)

અસ્વરિત મધ્યવર્તી एનો य થાયછે અને અસ્વરિત મધ્યવર્તી ओનો व થાયછે, શરત એટલી કે ए અથવા ओની પૂર્વે સ્વર અને પછી વ્યંજન હોવો જોઈયે. ઉદાહરણોઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
गृहीतकः	[13]घएलउ–घयलउ	घलो

[ટિપ્પણઃ-(क) અહિયાં घयलउ રૂપ અવાન્તરક્રમ સૂચવેછે, અને અન્ય ઉદાહરણો ન મળે તો, આ संक्रमणोत्सर्ग થાય.

(ख) આ સ્થિતિ પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં જતા શબ્દોમાં જ ઊભી થશે; કારણ કે ગુજરાતીમાં પોતામાં તો વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપાન્તરોમાં આ उत्सर्ग પ્રર્તવમાન છે; જેમ કે गएलो–गयलो (સુરતી ગુજરાતી). માટે, ઉદાહરણો જૂજ હોવાને કારણે આ उत्सर्ग દૂષિત નહિ થાય.]

पादः	पाओ (+ પ્રત્યય ल)	पावलु
„	„ (+ પ્રત્યય ड)	पावडुं

[13] नेहगहेली अ मानिनि; वसन्तविलास, कडी ८२. (वि. सं. १५०८).

[ટિપ્પણ—અન્ત્ય ओ, અસ્વરિત હોય તો, ક્યહાક ક્યહાક व બનેછે, જેમ કે

पाद	पाओ	पाव
घात	घाओ	घाव

પરતુ આ પરિણામનું કારણ, ओ નો उ થયો અને પછી व થયો એમ, અથવા તો उકારાન્ત અપભ્રશ રૂપો (पाउ, घाउ) લઈને હેના उ નો प्रतिसम्प्रसारण વિધિથી व થયેલો સ્વીકારીને, બતાવવુ શક્ય છે]

(૨) द्रुततर अ નો લોપ થાયછે

ઉદાહરણો –

द्रुततर अनो લોપ	સં.	પ્રા કે અપ	ગુજ
	अहम्	अह-हउ	हु
	कटकं	कउउ	कडु
	अद्यापि	अज्जवि-अज्जइ	हजी
	पश्चात्	पच्छइ-पछइ	पछी
		कड्डआ (देश्य)	कडियो

[ડૉ॰ ટેસિટોરીએ (પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના વ્યાકરણપરના ટિપ્પણો § ૮૩ માં) हउ ની વ્યુત્પત્તિ (સ.) अहकम्‌માથી આપીછે હુ માનુછુ કે हउं શબ્દ अहमાથી, વ્યત્યયથી, અને સામાન્ય રીતે અપભ્રંશમા થાયછે તેમ अ નો उ થવાથી, નીકળ્યોછે આ મત સ્વીકારવાથી નિરુપયોગી અને કઢગા क પ્રત્યયને દાખલ કરવાની જરૂર નથી રહેતી પરતુ વરરુચિના प्राकृतप्रकाश ૧૧, ૯ માં अहम्‌નુ માગધીરૂપ अहके આપ્યુંછે]

હવે વિવૃત अॅ અને ऑ વિશેનો उत्सर्ग સ્થાપી સકાશે,–

વ્યાખ્યા — उत्सर्ग १

अॅ अने ऑ ना विवृत (=ખુલ્લા) उच्चार विवृत अने अर्धविवृत

૧ (क) ઉપર આપેલા उत्सर्ग (૧) અને (૨)ના વ્યાપારથી મધ્યવર્તી अइ અને अउને સ્થાને તેમજ મધ્યવર્તી अय અને अवને સ્થાને સક્રમણ દરમ્યાન अय् અને अव् આવેછે, અને ત્યહાર પછી, છેવટ, અનુક્રમે વિવૃત अॅ અને ऑ થાયછે

(મધ્યવર્તી શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનો ખાસ હેતુ અન્ત્ય अइ अउને બાતલ કરવાનો છે, તેથી હેમા આદ્ય अइ-अउનો સમાવેશ થાયછે એમ માનવું, જેમ કે अभिज्ञान-अहिण्णाण-अॅहिनाण-अॅपाण, अवगाहित-अवगाहिअ-अवगाह्यु ભાગવ્યું કદાચ અનન્ય શબ્દ વધારે યોગ્ય ગણાશે)

(ख) અન્ત્ય अइ અને अउના અનુક્રમે અર્ધવિવૃત ए અને ओ થાયછે

[આ ઉત્સર્ગનો (क) અંશ સ્થૂલરૂપે નીચે પ્રમાણે આપી શકાય:—

પ્રાકૃત શબ્દોમાંના મધ્યવર્તી अइ અને अयनो વિવૃત ॲ બનેછે અને તે જ પ્રમાણે મધ્યવર્તી अउ અને अवनो વિવૃત ऑ બનેછે.]

ઉદાહરણો:—

विवृत ॲ

સં.	પ્રાકૃત કે અપ૦		ગુજ૦
वैरं	वइरु		वॅर
प्रविष्टकः	पइट्ठउ		पॅठो
उपविष्टकः	उवइट्ठउ वइठउ		बॅठो
प्रविशति	पविसइ पइसइ		पॅसे
उपविशति	उपविसइ उवइसइ वइसइ		बॅसे
वधिरकः	वहिरउ	व्हइरउ	व्हॅरो
शिथिलकं	सिहिलउं	सहिलउं	स्हॅलुं
	मइलउं (देश्य)		मॅलुं
	(सं. मलिनकं के अप. मइलउं)		
	छइल्लु (देश्य)		छॅल
	वहिल्लउं (,,)	व्हइल्लउं व्हइलउं	व्हॅलुं
	वइंगणु (,,)		वॅंगण
नयन	नयणुं		नॅण
वचनं	वयणुं		वॅण
रजनी	रयणी		रॅण
ग्रहणं	गहणु घयणु (देश्य)		घॅन (=કેફ, નિશા)
	अयाली अयली		हॅली (=ચાલુ વૃષ્ટિ)

अर्धविवृत ए:—

	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
	करइ	करे
	बोल्लइ	बोले
ઉત્તરકાલીન અપ.	छइ (अच्छइ—अछइनुं ઉત્તર સ્વરૂપ)	छे
	घरनइ (नइ ચતુર્થી પ્રત્યય)	घरने

विवृत ऑ–

मुकुलं	मउलु	मॉर	(આંબાનો)
प्रफुल्लक	पहुल्लउ—प्हउलउ	प्हॉलु	
मुकुटं } के } मकुट	मउडु	मॉड	(લગ્નપ્રસંગે કન્યા, કે કન્યાની અથવા વરની મા, પ્હેરેછે તે)
गौरी	गउरी	गॉर्य	(આષાઢ માસમાં કુમારિકાઓ જેને પૂજેછે તે દેવી)
चतुरस्र	चउरस्स	चॉरस	
चतुष्क	चउक्कु	चॉक	
गवाक्ष	गवक्खु	गॉख	
कपित्थ	कविट्ठु कवट्ठु	कॉठ	
कपर्दिका	कवड्डिआ	कॉडी	
समर्पयति	समप्पेइ समप्पइ		
	समपइ सँवपइ	सॉंपे	
क पुन	कउण कवण	कॉण	
कवलस्क	कवल्अउ	कॉळियो	
नवमी	नवमी	नॉम्य	(માસના પક્ષની નવમી તિથિ)
अन्यपक्षक	अन्नपक्खउ	अर्नाँउ [14]	
	अनवखउँ	नाँउ	

૧૪ અર્નાંઉં કરતાં નાંઉં વધારે પ્રચલિત છે ત્રિભુવન પ્રેમશંકર રચિત કલાપીનો વિરહ નામના કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં પૃ ૧૩મે પંક્તિ ૩જીમાં રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિયે અર્નાંઉં શબ્દ વાપરેલો મ્હેં જોયોછે રા. રા. મણિશંકર ર. ભટ્ટ અને અન્ય ૨હસ્ય કૃત દુઃખી મસાર નામક નાટકમાં ૧૫૫મે પૃષ્ઠે ઉપ્પીની પ્હેલાની લીટીમાં એ જ શબ્દ છે (મ્હેં પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તા૦ ૧ લી જૂન ૧૯૧૭ ને દિવસે લખેલા પત્રમાં રા. રા. મણિશંકર ભટ્ટ એ શબ્દ વિષે પોતાને માહિતી ન હોવાનું અને પોતાની જવાબદારી ન હોવાનું જણાવેછે અને લખેછે કે પ્રસ્તુત અંગ હેમના સહાયક વડનગરના તરઆગા રા. ...લાલાએ લખ્યોછે રા. રા. ન્હાનાલાલ કવિને મ્હેં આ શબ્દ વિષે ફરીફરીને પૂછ્યુંછે પરંતુ ત્હેમણે ઉત્તર દેવાની કૃપા નથી કરી. પરંતુ ગુજરાતમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ અર્નાંઉં શબ્દ વપરાયછે એ નિઃસંદેહ છે) એ

હવે આપણે આ ઉત્સર્ગનું અન્ય પ્રકારે પૃથક્કરણ કરી જોઈયે. મ્હેં કહ્યુંછે કે આ ઉત્સર્ગ ગુજરાતી અને મારવાડી ઉચ્ચારશાસ્ત્રનું ખાસ લક્ષણ છે. મરાઠીમાં, હિન્દીમાં, કે અન્ય સગોત્ર ભાષામાં હેની પ્રવૃત્તિ નથી. ત્હારે હવે આપણે ગુજરાતી મરાઠી અને હિન્દીમાં થતા ઉચ્ચારો સરખાવિયેઃ—

આ ઉત્સર્ગની તુલનામય પૃથક્ક્રિયા

ગુજ.	મ.	હિં.
वॅसवुं	वैसणें	वैठना
वॅल	वैल	वैल
खॅर	खैर (सं. खदिरमांथी)	खैर
मॅलुं	मैलें	मैला
चॅाथुं	चौथें	चौथा
चॅाक	चौक	चौक
कॅाडी	कौडी	कौडी
चॅारस	चौरस	चौरस

[મરાઠી चौथा શબ્દનું વૈકલ્પિક રૂપ चवथा થાયછે એટલે હેમાં અપવાદ છે.]

શબ્દના આ રૂપમા અન્યરૂપ નૉખું અને હેના મૂળ શબ્દ (अन्यपक्षकं) વચ્ચેની એક ઉપયોગી કડી પૂરી પડેછે.

હેમચન્દ્ર (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨ માં) नवखને नवना એક आदेश તરીકે આપેછે. આ नवख (नवखउं) નો નૉખું ના મૂળ તરીકે પુરસ્કાર કરવામાં આવે એ શક્ય છે અને તે આપાતતઃ ઉપપન્ન લાગે. પરંતુ अन्यपक्षकं ને નૉખુંના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાના પક્ષમાં કેટલાંક પ્રબળ કારણો છે; તે નીચે પ્રમાણેઃ—

(क) સિ. હે. ની હસ્તલિખિત પ્રતોમાંની એકમાં नवख ને સ્થાને नवक्ख પાઠ આપ્યોછે. (कुमारपालचरित ના શં. પાં. પંડિત પ્રકાશિત ગ્રન્થમાં પરિશિષ્ટ પૃ. ૧૯૮ ટિપ્પણ ૧૮ જુવો.)

(ख) અર્નૉખું શબ્દનો ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં, ભલે જૂજ, પ્રયોગ થાયછે ખરો.

(ग) અર્નૉખું શબ્દનો હિન્દી સાહિત્યમાં છૂટથી પ્રયોગ થતો જોવામાં આવેછે.

(घ) હેમચન્દ્રે नव શબ્દને ख કે क्ख વળગાડી દીધોછે તે માટે ખુલાસો કાંઇ પણ જડતો નથી અને એ સ્વૈચ્છિક કૃતિને લીધે સત્યસ્થિતિ ગૂઢ રહેછે; જ્યહારે अन्यपक्षकंમાં क्ख અને ख માટે સારો ખુલાસો મળેછે.

આ પ્રમાણે આટલું સ્પષ્ટ છે કે नवक्ख શબ્દ વસ્તુતઃ હેમચન્દ્રના સમયની પૂર્વે જ સિદ્ધ થયેલું अन्यपक्षकं નું જ રૂપાન્તર હોઈ હેણે, અન્તિમ અર્થસામ્યને અને બાહ્ય રૂપસામ્યને આધારે, ખરા વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ રૂપાન્તરોની અને વિશેષતઃ अन्नवक्खडं न

ઉપરના શબ્દોના લૌકિક પ્રયોગમાં થતા ઉચ્ચારોને લક્ષપૂર્વક તપાશિયે અને સરખાવિયે તો ત્રણમાની દરેક ભાષામા સુલક્ષિત વિલક્ષણતા જણાશે દરેક ઉચ્ચાર अइ અને अउ એ સ્વરયુગ્મમાથી (કે अय અને अव માંથી) ઉત્પન્ન થયોછે, પરતુ ગુજરાતી ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ રીતે પ્હોળો છે ("hat" "aııl"માં છે હેવો), અને હેમા अ અને इ નો તથા अ અને उ નો સપૂર્ણ સવિલય થાયછે, મરાઠી ઉચ્ચાર इ અને उ તરફ વધારે ઢળેછે અને એથી નીપજતું સ્વરયુગ્મ સાકડું થાયછે, જ્હારે હિન્દી ઉચ્ચાર (अइ-अउ એ) સ્વરયુગ્મોમાના अ તરફ વધારે ઢળેછે અને એથી તે ઉચ્ચાર કેટલેક અશે ગુજરાતી વિવૃત ઉચ્ચારને મળતો આવેછે પરતુ એટલેથી જ અટકી જાય-છે, સર્વથા ગુજરાતી વિવૃત સવિલીન ઉચ્ચારના જેવો નથી બની જતો તેમ વળી હિન્દી ઉચ્ચાર તદ્દન જ સસ્કૃત સધિસ્વરના ઉચ્ચાર જેવો નથી, પણ ઘણે મ્હોટે અશે अय्-अव् ને મળતો આવેછે, અને એથી, ખરુ કહિયે તો, ૈ, ૌ એ સજ્ઞાઓ વાસ્તવિક નથી આ વાતનું આડકતરુ સૂચન કરતી વસ્તુસ્થિતિ બીમ્સમાં (પુ ૧લાને પૃ૦ ૫ મે) ઉપલબ્ધ થાયછે, એ કહેછે કે પ્રાચીન હિન્દીના અન્ત્ય ओ નો (પણ) au જેવો પ્હોળો ઉચ્ચાર થયાછે હું કહીશ કે મધ્યવર્તી औ માં એ ઉચ્ચાર અધિકતર વિવૃત સભળાશે

(બગાળી ભાષામા કાંઇક વિશિષ્ટ પ્રકારનો વિવૃત ऑ ઉચ્ચાર છે ખરો, પરતુ એ ઉચ્ચાર હ્હેની જ વાગ્વ્યાપારગત પૂર્વ દશા દર્શાવતા अउ કે अव નું પરિણામ નથી, એ તો रजनी (રૉજની) कमल (કૉમલ) ઇત્યાદિ શબ્દોમાં થતો अ નો વિશિષ્ટ પ્રકારનો ઉચ્ચાર છે એથી એ ગુજરાતી વિવૃત ઉચ્ચારથી ભિન્ન હોઈ આપણી પરીક્ષામાથી વર્જ્ય છે)

આદ્ય અસ્વરિત અક્ષરના લોપની અવગણના કરીને, એ (नवरात्र) શબ્દને नव નો આદેશ માયો ડૉ મિસ્ટર રા ગો ભાંડારકરે (હિમના વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનોમા) (हिं) मर्नाता ની अनवेक्षु(क) માથી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવીછે પરતુ નીચે દર્શાવેલાં સુબળ કારણોને લીધે હું માનપુરસ્સર વિમતિ દર્શાવુ છું

(૧) अनवेक्षक નું પ્રાકૃતરૂપ अणोवक्ख બને પછી ण ગુજરાતીમા અવિકૃતરૂપે ઉતરે (ण નો न થવા વિશેનો આગળ ઉપર આપેલો ઉત્સર્ગ જુવો); અને मनाता માં તો न છે

(૨) હિંદીમા अनोखा નો અર્થ अनवेक्षित એવું "અણધાર્યું" થાયછે કે નહિ, એ શકાસ્પદ છે હું તો માનુંછું કે હેનો ગુજરાતીમાં જે અર્થ છે તે જ હિન્દીમાં છે, એટલેકે "જુદું", "અસાધારણ" અથ ફરી શકે એ ખરુ, પણ હેમા કાંઇક બલાત્કાર થાયછે

(૩) ક્ષે માં રહેલા ह ગે ण કરતો ધાયે, અને હેનો આ વ્યાપારસિદ્ધ હોઈ આપ્યા નથી

અરબી અને ફારસી મૂળમાંથી થયેલા શબ્દોમાં રહેલા વિવૃત ઉચ્ચારનાં ઉદાહરણો

હવે, અરબી અને ફારસી ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં આવેલા કેટલાક શબ્દોનાં ઉદાહરણો આદિયાં આપણા કાર્યમાં સહાયરૂપ થશે. એ ઉદાહરણોમાં નીચે દર્શાવેલા પ્રકારના શબ્દો આવેછેઃ–

અરબી કે ફારસી	ગુજ.
गय़्रत	गॅत
गय़्व	गॅव
अय़्व	ॲव
हय़्रान	हॅरान
कव़्ल	कॉल
ઇત્યાદિ	ઇત્યાદિ

વળી નીચેના શબ્દો તપાસોઃ–

झ़हर	झॅर
कहर	कॅर
शहर	श्हॅर

આ શબ્દોમાં વાગ્વ્યાપારજન્ય વિકારનો ક્રમ હાવો છેઃ-

कहर–कहअ़र–कअ़र–कय़र–कॅर;

शहर-श्हअ़र-श्हय़र-श्हॅर-श्हॅर;

झ़हर-झअ़र-झय़र-झॅर

આ શ્રેણિરૂપ ક્રમો મ્હે આપ્યાછે તે સર્વે સાક્ષાત્ લિખિત ભાષામાં પ્રત્યેક અવસ્થામાં હયાત હતા એમ માનવાનું નથી; એમ હોવું શક્ય જ નથી. વાગ્વ્યાપારના પ્રવાહની શક્યતમ દિશા દર્શાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે. મ્હેં દર્શાવેલી દિશાની અત્યન્ત શક્યતા સમઝવા માટે આટલું યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે ह ઉચ્ચારનું (આગળ ઉપર બતાવવામાં આવશે તેમ) મધ્યમાંથી શબ્દના આદિ તરફ સરી જવાનું વલણ છે; ह ના આ સરણથી अय ઉચ્ચાર અવશિષ્ટ રહેછે, જેનો અન્તે વિવૃત ઍ થાયછે. કારણ જો ત્હમે પૂર્વ-નિર્દિષ્ટ સર્વ શબ્દોમાંના તેમ જ वय़्र, वय़्ण, कव़्ठ, गव़्ख, આદિ શબ્દોમાંના अय़् અને अव़्નો ઉચ્ચાર કરી જોશો તો ઉચ્ચારણક્રિયાના કાંઈક ખાસ વિવૃતભાવનું ત્હમને ભાન થશે, જેના વિના ગુજ. વિવૃત ઍ અને ઑ બને જ નહિં.

હવે આપણે નીચે આપેલા શબ્દોના ઉચ્ચારનું સ્વરિતત્વને અંગે નિરૂપણ કરિયે —

વિવૃત સ્વરનું સ્વરિતત્વ-દૃષ્ટિયે નિરૂપણ

		સં.	પ્રા.-અપ		ગુજ
૧	(क)	गभीरक	गहीरउ[૧૫]	घईरउ	घेरु
	(ख)	चपक्नगरी	चपानअरी		
			चपानयरी	चपानइरी	चांपानेर
		(તે જ પ્રમાણે वाकानेर, अमळनेर, बीकानेर ઇત્યાદિ)			
	(ग)	अन्धकार	अंधआर [૧૬]अधयर		अंधेर
			अधयार	अधइर	
	(घ)	पर्णपल्ली	पण्णवल्ली	पण्णउल्ली	पानोली
				पण्णउली	(સૂરત જિલ્લાનું એક ગામ)
	(ङ)	चतुर्वर्तक	चउव्वट्टउ	चऊवटउ	चौटुं
	(च)	चतुर्दश	चउद्दह	चऊदह	चौद

૧૫ ગભીરમા દીર્ઘ ई છે તેથી હેનો જે નિયમની ચર્ચા ચાલેછે ત્હેમા સમાવેશ નથી થતો એ ખરુ, પરતુ એ જ કારણે હેને લીધોછે, કારણ કે, દીર્ઘ ई હેના દીર્ઘત્વને લીધે અવશ્ય સ્વરિત બનેછે અને એથી પ્રતિસંપ્રસારણની આરે આવેછે એમ દર્શાવતો એ શબ્દ ખરેખરી કસોટી પૂરી પાડેછે

(૦ नगरी મા नयरी ના य ઉપર પડતા સ્વરભારને લીધે આદ્યવર્ણ अ નું વિસ્તાર પામવાનું વલણ ગૌણ બનેછે એટલે य નું सप्रसारण થાયછે, અને સ્વરભાર य ને સ્થાને આવતા इ ઉપર પડેછે)

સિ હે ૮-૧-૧૦૧ મા પ્રાકૃતરૂપ गहिर आपेछे, પરતુ ટીકામા કહ્યુછે કે — बहुलाधिकारादेषु क्वचिन्नित्य क्वचिद् विकल्प । અને તદનુસાર पानिअनुं વૈકલ્પિકરૂપ पानीअ પણ વપરાતુ જોવામા આવેછે, સૂત્રનિર્દિષ્ટ ગણમા सिरिस દૃષ્ટિયે પડેછે, અને शाकुन्तलमा सिरीसकुसुमाइ છે (એ નાટકની પ્રસ્તાવના જુવો), અને ત્હા છન્દોમેળમા દીર્ઘ જ બધ બેસેછે આ પ્રમાણે गहीरने गहिरनु વૈકલ્પિક રૂપ ગણાય

૧૬ ડૉ સર રા ગો ભાંડારકર કહેછે કે अंधरमानो ए પરભાર્યો अयानो વિકાર છે, તેમ જ मोजाई અને (स पादोनमाथी) વર્ણ શબ્દોમાનો ओ પરભાર્યો आउमाथी થયોછે (હેમના વિલ્સન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃષ્ઠ ૧૬૬ અને ૧૪૫ જુવો, જો કે ત્હેમણે ગુજરાતી શબ્દો નથી આપ્યા, अंधेर हिं અને म તરીકે આપેલોછે, मोजाई हिं અને मावजई म તરીકે, અને पौन हिं તરીકે આપેલોછે) પરતુ મ્હારો મત હેવો છે કે એ ઉચ્ચારોને પૂર્વનિર્દિષ્ટ લઘૂચ્ચારણની અવસ્થામાં થઈને પસાર થવુ જ પડે, प्रतिष्ठान-पइट्ठाण-पइठण-पैठण સરખાવો (અહિંયાં શ્રીનગરનો નિયમ પ્રવર્તેછે) આ લઘુ થાયછે તે સ્વરભાર

२	(क)	वैरं	वइरु	वयर	वॅर
	(ख)	कपर्दिका	कवड्डिआ	कवडी	कॅाडी
	(ग)	पृथुलकं	पहुलउं	प्हउलउं	प्हॅाळुं
	(घ)	भ्रातृजाया	भाउजाआ	भावजाई	
				भवजाई	भॅाजाई
	(ङ)	अन्यपक्षकं	अन्नवक्खउं[17]	अनवखुं	अनॅाखुं
				(પછી नॅाखुं=जूदुं)	

વર્ગ ૧ માં આટલું દૃષ્ટિગોચર થશે કે अइ (अई)-अउ (अ=ऊ) એ સ્વર-યુગ્મોમાં સ્વરભાર દ્વિતીય અક્ષર ઉપર પડેછે, જ્યહારે વર્ગ ૨ માં સ્વરભાર પ્રથમ અક્ષર ઉપર, એટલે કે अ ઉપર પડેછે. હવે अनुं સ્થાન कण्ठ છે અને વિવૃત ઉચ્ચાર કરવામાં कण्ठ ને કાંઇક વિલક્ષણ પ્રકારે[18] વિકસિત કરવો પડેછે. अनुं આ વિવૃત સ્વરૂપ એ જ વિવૃત ॲ અને ऑनुं મૂળ છે અને ઉપર (પૃ. ૧૩૨ મે) સૂચવ્યુંછે તેમ હેમાં य् અને व् સહાયરૂપ બનેછે-અલબત્ત હેની ઉપર પડતા સ્વરભારને પ્રભાવે જ.

પ્રથમ હેની પછીના જ અક્ષર ઉપર હોવાનું પરિણામ છે; પરંતુ એ પરિણામ નિષ્પન્ન થયું કે તરત જ સ્વરભાર ફરી જઈને હ્રસ્વ થયેલા आ (-अ) ઉપર પડેછે, અને આ રીતે अय्-अव् રૂપાન્તર દ્વારા વિવૃત ઉચ્ચાર ઉદ્‌ભવેછે. સ્વરભારની આ સ્થાનપરિવૃત્તિ એક વિચિત્ર ઘટના છે, અને શબ્દરચનાનું પૃથક્‌ક્રિયાત્મક અન્વેષણ કરવામાં એ ઘટનાનું અનુદર્શન બહુ રસદાયી બનેછે.

૧૭. અહિયાં, જો કે પ્રથમ वक्खमांથી અવશિષ્ટ રહેલો व સ્વરિત હોયછે તો પણ, નીચે દર્શાવેલાં દ્વિવિધ કારણને બળે એ સ્વરભાર ચલિત થાયછે:-

(૧) સંયોગ क्खनો (સંયોગ-) લોપ થાયછે, પણ હેના પ્રતીકારરૂપે પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ થવું જોઇયે તે નથી થતું; અને

(૨) જ્યહાં પ્રથમ અક્ષર અસ્વરિત હોય ત્યહાં દ્વિતીય અક્ષર ઉપર સ્વરભાર નાખવાનું વલણ થતાં અન્તે પ્રથમ અક્ષર લુપ્ત થાયછે.

(पक्षमांना पनो व થાયછે તે હેવું સૂચવેછે કે એ શબ્દ આખા સમાસનું અંગ બની ગયોછે અને એથી प ગૌણ બન્યોછે; અનાદ્ય पनो व થઈ સકે, તેથી पक्षने અહિંયાં અલગ શબ્દ નથી ગણવામાં આવતો.)

૧૮. આ જ કારણે મ્હેં, કાંઇક વિસ્તૃત અર્થમાં અને જરાક નવીન પ્રકારનો પ્રયોગ કરીને પણ, પ્રાચીન પરિભાષાગત વિવૃત શબ્દ વાપર્યોછે; કારણ કે જ્યહારે સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ बाह्य અને आभ्यन्तर प्रयत्नो વર્ણવ્યા ત્યારે ॲ અને ऑનો વિવૃત ઉચ્ચાર અસ્તિત્વમાં પણ નહોતો અને હું આગળ ઉપર દર્શાવીશ તેમ વિદેશીય સંસ્કારની જ ઓછી કે વધતી અસરનું એ પરિણામ છે.

गौरीના (क) ગોરી (સ્ત્રી) અને (ख) ગાૈરી (દેવી) એ બે વૈકલ્પિક રૂપોનું, એટલે કે (क) માંના સંવૃત ઉચ્ચારનું અને (ख) ના વિવૃત ઉચ્ચારનું મૂળ આ પ્રમાણે સ્વરયુગ્મ અઇના એકથી બીજા અંગ ઉપર સંક્રાન્ત થતા સ્વરભારમાં રહેલુંછે

અઇ અને અઉ એ સ્વરયુગ્મોમાંના અ ઉપર પડતા સ્વરભારને પરિણામે વિવૃત ઉચ્ચાર ઉદ્ભવેછે હેવો જે મત મ્હેં રજૂ કર્યોછે ત્હેનું વિશેષ સમર્થન કરનારાં કેટલાંએક, આપાતત અપવાદરૂપ જણાતા, ઉદાહરણો છે તે તપાસિયે—આ ઉદાહરણો માત્ર આપાતત અપવાદરૂપ જણાયછે એ ભૂલવું નહિં —

કેટલાંક આપાતત અપવાદરૂપ ભાસતાં ઉદાહરણો, મ્હારા મતનું તેઓથી થતું દૃઢીકરણ

	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને ત્યહાર પછીના ક્રમો	ગુજરાતી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૧	[19]गर्दभककः	गद्दहडउ गद्धयडउ गद्धइडउ	गधेडो	(પાછળ આવતા સંયોગને લીધે ગુરુ બનેલા) ग નો સ્વરભાર अयમાંના अ ના સ્વરિતત્વનો, અને તજ્જન્ય પ્રાધાન્યનો, નિવારક બનેછે. એથી य સ્વરિત બનેછે, અને હેનો अ દ્રુતતર નથી એટલે લુપ્ત નથી થતો. આ રીતે अय् નથી બનતો, અને હેના વિના વિવૃત ऍ થવો અશકય છે. પરિણામે यनुं संप्रसारण થાયછે, અને अ અને इ મળીને સંવૃત ए થાયછે. ટિપ્પણ:–अ ને અને इ (કે उ)ને અહિયાં સ્વરિત કહેવામાં આવેછે તે માત્ર અન્યોન્યની અપેક્ષાએ જ હેવા સમઝવાના છે, સમગ્ર શબ્દની દૃષ્ટિયે નહિ.
૨	वत्सतरक	वच्छयरउ– वच्छइरउ	वछेरो	(क) वच्छમાં व ગુરુ છે, અને એથી સ્વરિત છે. (ख) तरથી એક નવા જ અર્થયુક્ત શબ્દભાગનો પ્રારંભ થાયછે; એથી अयનો अ અસ્વરિત રહેછે અને य સ્વરિત બનેછે. પરિણામ ઉપર પ્રમાણે, अ+इ=(સંવૃત) ए.
૩	घनतरकः	घणयरउ घणइरउ	घणेरुं	કારણ અને પરિણામ યથાસંભવ ઉપર મુજબ. (તે જ પ્રમાણે वृद्धतरंમાંથી થતો वडेरुं શબ્દ સરખાવો. ડૉ. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાને પૃ. ૧૪ મે) કહેછે કે वडेरो (સિંધી) र પ્રત્યય ઉમેરવાથી થાયછે. પણ वडेरोમાં રહેલા एरोનો યથાર્થ ખુલાસો तरથી જ થશે.)
૪	भद्रतरकं	भल्लयरउं भलइरउं	भलेरुं	
૫	अन्यतरकं	अन्नयरउं अनरइउ	अनेरुं	

[19] ડૉ. ટેસિટારી અહિયાં उउનાં પૂર્વરૂપ તરીકે दक मूके.

	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને વ્હાર પછીના ક્રમો	ગુજરાતી	— — કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૬	मदकल	मयगलु मइगलु	મેગળ	અહિં कનો ग થયોછે, અને એ ફેરફાર તો क અનાદ્ય હોય તો જ થઈ સકેછે, તેથી સ્પષ્ટ થાયછે કે कल સમગ્ર શબ્દનું એક અંગમાત્ર છે એથી સ્વરભાર ग પર ન પડતા य ઉપર પડેછે, જેનું, એ કારણે, સંપ્રસારણ થાયછે પરિણામ अ+इ=ए (સંવૃત)
૭	विकिरति	विइरइ वइरइ	વેરે	અહિયા इ છે તે वि+किर्‌ના ધાતુઅંશના આદ્ય અક્ષરનો અવશેષ છે, એ પોતાનું પ્રાધાન્ય જાળવી રહેછે, અને એ રીતે સ્વરિત રહીને પ્રતિસંપ્રસારણથી બચી જાયછે પરિણામ अ+इ=ए (સંવૃત) ટિપ્પણ –उपविशति–उवइसइ (वइसइ– બેસે)મા સ્થિતિ જો કે આપાતત विकिरति જેવી છે, એટલે કે विश्‌માથી રહેલો इ उप+विश्‌ના ધાતુઅંશનો આદ્ય અક્ષર છે, છતા પરિણામ જૂદું આવેછે (એટલે કે अइमा સ્વરભાર अ ઉપર હોવાથી इ ગૌણ થઈને य બનેછે અને એથી બેસેમા વિવૃત સ્વર નીવડેછે) હેનું કારણ એ છે કે उपમાં સ્વરભાર પ્રથમ प ઉપર છે, અને उवइसइનો આદ્ય અસ્વરિત उ લુપ્ત થતા (અને પછીનો ક્રમ वइसइ થતા) व ઉપરનો સ્વરભાર પ્રબલ થાયછે–જે व (પણ ઉત્તર રૂપ ब) સહતાકાર ધાતુતુલ્ય રૂપ वइसनो આદ્ય અક્ષર બનેછે આ રીતે સ્વરભાર अइના अ ઉપર પડેછે, इ ઉપર નહિં એક ન્હાનો મુદ્દો આ ખુલાસાની વિરુદ્ધમા જતો કદાચ જણાશે તે એ કે, किर्‌ના क નો લોપ થાયછે તેથી હેવુ જણાય કે એ ધાતુઅંશને નિરાળો શબ્દ નથી માન્યા (કારણ કે હેવો લોપ હમેશા અનાદ્ય વ્યજનોનો જ થાયછે), પરન્તુ, સ્વરભારની વ્યવસ્થા પૂરતું किर्‌નું ધાતુત્વ છેક સૂધી જળવાઈ રહેછે, અને એથી अइ નો પરભાર્યો ए કરવામા હેની પ્રવૃત્તિ શકય છે, એમ માનિયે તો યથાર્થ ગણાય

	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને લ્હાર પછીના ક્રમો	ગુજરાતી	પ્રકરણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૮	० नगरी	० नयरी ० नइरी	० नेर, चांपानेर अमळनेर, वांकानेर ઇત્યાદિ શહેરનાં નામોમાં આવે છે તે	અહિયાં કારણ પ્રથમ દૃષ્ટિયે દુર્લભ જણાશે. સંવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો આપવા માટે ડૉ૦ ટેસિટોરી, અન્ત્ય अ 'શાન્ત' (quiescent) હોવાને કારણે, ઉપાન્ત્ય એને અન્ત્ય ગણેછે. (J. R. A. S. Beng. N. S. XII ઈ. સ. ૧૯૧૬ માંના "Bardic Survey" નામના હેમના લેખનું પૃષ્ઠ ૭૮મું જુવો). હું માનુંછું કે એક બીજો ખુલાસો શકય છે અને વધારે સારો છે. જો કે નગરીના આદ્ય અક્ષર તરીકે સ્વાભાવિક રીતે न સ્વરિત બને, પરંતુ અહિયાં સ્વરભાર વસ્તુતઃ ग ઉપર (અને હેના રૂપાન્તર य ઉપર) પડેછે; કારણ કે (चंपकनगरी ઇત્યાદિ) સમાસોના ઉત્તર અંગ તરીકે नगर શબ્દ ગૌણ બનેછે, અને એથી આદ્ય न પણ ગૌણ સ્થાને રહેછે અને પોતે સ્વરિતત્વ ખોઈને સ્વરભારને પાછળ રહેલા ग ઉપર, અને હેના રૂપાન્તર य ઉપર, નાખે છે. પરિણામે अयनो अ અસ્વરિત રહેછે. એટલે હેનું કંઠનળીને વિસ્તીર્ણ કરવાનું વલણ અપ્રવૃત્ત રહેછે, य નો इ થાયછે, અને अ+इ મળીને સંવૃત ए બનેછે.
૯	अन्धकार	अंधयार अंधयर अंधइर	अंधेर	યામાંનો આ સ્પષ્ટરીતે સ્વરિત છેઃ એ ટૂંકો થયા પછી પણ यમાંનો अ આ સ્વરિતત્વ જાળવી રાખેછે; એથી अयમાં રહેલો પ્હેલો अ ગૌણ અને અસ્વરિત રહેછે; પરિણામે यનો इ થાયછે અને अ + इ=(સંવૃત) ए થાયછે.

	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને ત્યાર પછીના ક્રમો	ગુજરાતી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
				(ओंगाई અને पंदल શબ્દો આથી વિરુદ્ધ પ્રકારના ઉદાહરણો છે, હેમાં आ, સ્પષ્ટરીતે સ્વરિત છતા, સ્વરભારને પોતાની પાછળ રહેલા अ ઉપર નાખેછે, અને આ પ્રમાણે अउ-अइनुं પ્રથમઅગ સ્વરિત બનેછે, અને પરિણામે વિવૃત ओं–ऍ થાયછે તેમ आतुरवर्क-आउरत्तउ (પુંલ્લિંગરૂપે ०उ થતાં) आउरत्तउ માંથી આવેલો ओंरतो શબ્દ પણ વિરુદ્ધ પ્રકાર દર્શાવેછે ડૉ. ટેસિટોરીએ એ શબ્દની હાવી વ્યુત્પત્તિ આપીછે, હેમની "Notes" (ટિપ્પણો) § ૧૪૮ જુવો અહિંયા પણ સ્થિતિ ઉપર મુજબ જ છે, જેથી आउ નો ओं બનેછે
૨૦	अवयव	अवाव अवइव	अवेव[20]	(क) व અને वની વચ્ચે આવતા यનો સ્પષ્ટ અને વ્યક્ત ઉચ્ચાર થઈ સકે એટલા માટે, વિશેષત ત્રણે અક્ષરો अकारान्त હોવાથી, य ઉપર ભાર મૂકવો પડેછે, (ख) અન્ત્ય, अकारान्त, व ગૌણ બનેછે એથી य પ્રધાન અને સ્વરિત થાયછે, અને अय અસ્વરિત રહેછે પરિણામે य નો इ થાયછે અને अ+इ=(સવૃત) ए બનેછે
૨૧	गवाक्षो	गउक्खो गऊखई	गोखो[21] गोखे (हिं)	પાછળ આવતા સયોગ (क्ख)ને લીધે उ ગુરુ છે, અને એથી સ્વરિત હોઈને, अउ ના अने અસ્વરિત રાખેછે પરિણામ સવૃત ओ

૨૦ "वेल नागे हेमनी ने अवेव फूले फूली" (પ્રેમાનંદ नळाख्यान, १३) ૨૧ આ શબ્દનો ओ સામ્યાભાસનું પરિણામ જણાયછે, કારણ કે હિન્દી गोखे રૂપ પોતાના અનેકવચનના રૂપ જેવો લાગેછે, તેથી आकारान्त હિંદી પુલ્લિંગ શબ્દને મળતું ગુજ રૂપ ओकारान्त બન્યુંછે

	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને લ્હેકાર પછીના ક્રમો	ગુજરાતી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૧૨	कपप्रट्टिका	कसवट्टिआ कसउट्टी कसऊटी	कसोटी	(क) પાછળ રહેલા સંયોગને લીધે પનો अ ગુરુ બનેછે. (ख) પથી નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાયછે; (સમાસનું ઉત્તર પદ હોવા છતાં સ્વરભાર પરત્વે એ પોતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય જાળવી રાખેછે;) (ग) स સમાસના પ્રથમ અંગનો અન્ત્ય વર્ણ છે; આ કારણોથી स (ष)નો अ અસ્વરિત થાયછે, કારણ કે प સ્વરિત છે. પરિણામ:—अवનો अउ થાયછે (જેમાં उ સ્વરિત છે) અને अ+ऊ મળીને (સંવૃત) ओ થાયછે.
૧૩	पर्णपल्ली	पण्णवल्ली पण्णउल्ली पानऊली	पानोली (સૂરત જિલ્લાના એક ગામનું નામ)	(क) वમાંનો अ ગુરુ અને સ્વરિત છે; (ख) प નો अ પણ ગુરુ અને સ્વરિત છે; (ग) व થી નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાયછે (ઉપર નં. ૧૨ માં થાયછે તેમ); (घ) ण્ણ નો अ સમાસના પૂર્વપદનો અન્ત્ય વર્ણ છે. પરિણામ—ઉપર પ્રમાણે, अव—अउ (अऊ)—ओ (સંવૃત).
૧૪	चित्रकूट	चित्तऊड	चितोड	(क) चि ગુરુ અને સ્વરિત છે; (ख) कू (ऊ) દીર્ઘ અને સ્વરિત છે; આ રીતે બંને સ્વરિત છે; (ग) कू થી નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાયછે (ઉપર પ્રમાણે); (घ) त्त માંનો अ સમાસના પૂર્વપદને અન્તે આવેછે;

	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને ત્યાર પછીના ક્રમો	ગુજરાતી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
				આથી त्र–त्त નો (એટલે ऊ માંનો) अ ગૌણ રહેછે, અને એથી અસ્વરિત રહેછે, પરિણામ –अ+ऊ=ओ (સવૃત)
૧૫	राष्ट्रकूट	रट्ठऊड राठऊड	राठोड	કારણો યથાસભવ ઉપર પ્રમાણે પરિણામ –अ+ऊ=ओ (સવૃત) ટિપ્પણ –કહેવાની જરૂર નથી કે જે કારણે ઉપર ગમીરનો સમાવેશ કર્યો તે જ કારણે અહિંયાં છેલ્લા બે ઉદાહરણો, चित्रकूट અને राष्ट्रकूट, આપ્યાછે, એટલે કે ऊ દીર્ઘ અને એથી સ્વરિત હોવાથી प्रतिसप्रसारण થતું અટકેછે એ દર્શાવવાને, અર્થાત્ વિવૃત સ્વરોચ્ચાર માટે જરૂરની સામગ્રીની અપૂર્ણતા બતાવવાને, એ ઉદાહરણો આપ્યાછે
૧૬	गुहिलपुत्र	गुहिलउत्त गुहिलऊत	गुहिलोत	(क) પાછળ રહેલા સયોગને લીધે उ ગુરુ છે, (ख) સ્વરભારની દૃષ્ટિયે पुत्र નિરાળો શબ્દ છે, (ग) गुहिलના અન્ત્ય अ નું સ્થાન ગૌણ છે, પરિણામ ઉપર પ્રમાણે –अ+उ (ऊ)=ओ (સવૃત)

ઉપર દર્શાવેલી સર્વ હકીકત પરથી સ્પષ્ટ થશે કેઃ—

(क) જ્‍હારે अइ કે अउ એ સ્વરયુગ્મમાં अ સ્વરિત હોયછે ત્‍હારે इ–उ ગૌણ થતાં છેવટ વિવૃત ઉચ્ચાર ॲ-ऑ નીવડેછે;

(ख) જ્‍હારે આ યુગ્મોમાં इ–उ સ્વરિત હોયછે ત્‍હારે હેના પ્રાધાન્યને પરિણામે अ અને इ કે अ અને उ મળીને સંવૃત ए–ओ બનેછે.

(ग) વિવૃત ઉચ્ચારનો अइ–अउ સાથે નહિ પણ अय्–अव् સાથે નિસર્ગ-સંબન્ધ છે.

(घ) इ–उ ગૌણ હોય તો य–व (અને પછી य्–व्) બનેછે.

અને (ङ) આ પ્રકારે વિવૃત ઉચ્ચાર अय्–अव् નું પરિણામ છે અને સંવૃત ઉચ્ચાર अइ–अउ નું પરિણામ છે.

આ નિયમોની પ્રવૃત્તિને સચોટ રીતે વિશેષ ઉદ્‍ભાસિત કરવા માટે હવે આપણે ભિન્નભિન્ન રૂપાન્તરો પામતા, મૂળ એક અને અભિન્ન, શબ્દોનાં બે ત્રણ ઉદાહરણો તપાશિયે; સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે એ ઉદ્દેશથી હું એ શબ્દોનાં રૂપાન્તરોને વંશવૃક્ષરૂપે આપુંછું.

૧ गौरी (સંસ્કૃત)

- गउरी (=स्त्रीविशेषः)[२२] (પ્રાકૃત)
  - (પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની) गवरी (=पावती)[२२]
    - (૧) गॅार्‌य (ગુજ) (= આષાઢ માસમાં કુમારિકાઓ પૂજેછે તે દેવી).
    - (૨) गवरी (= चंदागवरी ઇત્યાદિ વિશેષનામોનું ઉત્તરાર્ધ; પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથોમાંના ગિવરીમાંથી ગ્યવરી પણ થાયછે)
- [२२]गोरी (પ્રાકૃત) = (૧ पार्वती ૨ ગૌરવર્ણી સ્ત્રી)
  - गोरी (પ્રા. પા. રા.)
    - (૩) गोरी (ગુજ.) (= ગૌરવર્ણી સ્ત્રી)

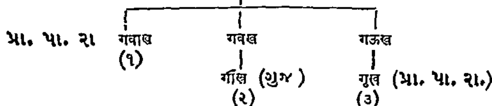
२२ कुमारपालचरित, ६–८०; ४–५६; અને ૧–૭૫ ઇત્યાદિ સ્થળોએ, જુવો. (શં. પાં. પંડિત વાળા પુસ્તકમાં) હેની વિષયસૂચી પણ જુવો.

અહિયા ગુજરાતીમા (૧) ગૉખ, (૨) °ગવરી અને (૩) ગોરી એ રૂપો છે તે પ્રત્યેક ભિન્ન અર્થે વપરાયછે, અને પ્રત્યેકનો વાગ્વ્યાપારગત વિકાસક્રમ પણ ભિન્ન છે, તે નીચે પ્રમાણે –

(૧) અઉ-અવ-અવ્-ઑ, (એટલું લક્ષમા રાખવાનું છે કે આ રૂપવિકારમાં અન્ત્ય ઈ ગૌણ થતાં હેનો ય થાયછે, પણ (૨) માં એ પ્રધાન રહીને વના અને દ્રુતતર થતો બચાવેછે, અને એથી અવ ટકી રહેછે, અને ગવરી થાયછે)

(૨) અઉ-અવ, ઉપરની જ (૧) નીચેની નોધ જુવો

(૩) સિ. હે. ૮–૧–૧૫૯મા આપેલા ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થતા ઓ પર ભાર્યો પ્રાકૃતમાંથી આવ્યોછે (આગળ તરતમા જ હુ આ પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ અને ઉદ્ભવ ચર્ચીશ, અત્ર એટલુ જ કહેવુ બસ થશે કે, ઔનો સંકોચ થઈને ઓ થવામાં ઔ તે અઉ દશામા થઈને પસાર થાયછે, અને એ અઉમા ઉ પ્રધાન હોવાથી ઓ સવૃત નીવડેછે)

અહિયા આપણે જોઇયે છિયે કે (૨) ગૉખમા અવનો ઑ થયોછે, અને (૩) ગૂખ મા અઊ નો ऊ થયોછે, (૩) ગૂખ મા અઊ નો अ એટલો ગૌણ છે અને ऊ એટલો બધો પ્રધાન છે કે, બને મળીને સવૃત ઓ થવાને બદલે, अ લુપ્ત થાયછે અને ग्+ऊ=ગૂ અવશિષ્ટ રહેતાં ગૂખ થાયછે [૨૨ક] (વિ. સ ૧૫૧૨ ના) કાન્હડદે પ્રબન્ધ ની નીચે આપેલી પંક્તિયો પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમા ગૂખ અને ગવાખ બનેની સ્થિતિ દર્શાવેછે —

[૨૨ક] આ રૂપમા अ અસાધારણ રીતે ગૌણ હોવાનું કારણ એ છે કે, એ આદ્ય અક્ષર હોઈને હેને આધાર આપનારો પૂર્વાક્ષર નથી એટલે એ દ્રુતતર બનેછે ગવક્ખ મા જેવો વ લઘુ થાયછે ત્હેવો જ હેનો સ્વરભાર વિલુપ્ત થાયછે અને એથી ऊ ના अ ઉપર સ્વરભાર પડેછે

– સ્વાભાવિક વસ્તુસ્થિતિ જ હેવી છે કે જ્યહારે લોકોનું વલણ अ ને અત્યન્ત ગૌણ બનાવવાનું હોયછે ત્યહારે એ अ લુપ્ત થાયછે, અને એથી વિપરીત પ્રસગમા अ વજન પામેછે

(...)

क्रोठे छेहह कोसीसां घणां ? गूख गवाख मढ मेतवारणां ।
(खण्ड ३, कडी २४५.)

उ–कवण (અપભ્રંશ)
|
कउण (પ્રા. પા. રા.)
|
પ્રા. પ્રા. રા. कुण — कवण પ્રા. પા. રા.
|
कोण (ગુજ.)

અહિ પણ कुण અને कोण એ પરિણામો ગુખ (ગૂખ) અને ગોખ જેવાં જ છે. વિશેષ માત્ર એટલો છે કે गऊखમાં ऊ દીર્ઘ છે અને कउणમાં उ હ્રસ્વ છે. અને છતાં પણ ગમે તે કારણથી એ એટલું બધું પ્રાધાન્ય મેળવેછે કે अ ને ધક્કેલી કાઢેછે.

વળી पुत्रના पुत्त, उत्त[24] દ્વારા થયેલા અન્તિમ રૂપ वत વાળા चोलावत चंदावत ઇત્યાદિ શબ્દોની અને गुहिलपुत्र–गुहिलउत्तમાંથી થયેલા गुहिलोत શબ્દની વચ્ચેના ભેદનું નિરૂપણ કરિયે; તફાવત એ છે કે गुहिलोतમાં अउ મળેછે ત્હારે उ પ્રબળ હોવાથી સંવૃત ओ બનેછે, પરંતુ चोलावत આદિમાં उ નું પ્રાબલ્ય હેની પૂર્વે રહેલા દીર્ઘ आ વડે પ્રતિહત થઈ નષ્ટ થાયછે અને એથી व નીવડેછે.

આ સ્વરિતત્વ–વાદ સ્વૈરમત છે? હેમાં અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ છે?

આ સ્થળે કોઈ શંકા કરશેઃ સ્વરિતત્વનો આ નિર્ણય એક સ્વૈરતર્ક નથી? હેનો નિર્ણય કરવામાં માર્ગદર્શક તત્ત્વો શાં છે? પરિણામે નીવડતો ઉચ્ચાર વિવૃત કે સંવૃત હોય તે પ્રમાણે સ્વરિતત્વને अ ઉપર કે इ–उ (કે य–व) ઉપર ઠરાવવું હેમાં સાધ્યસાધનના અન્યોન્યાશ્રય રૂપ દોષ નથી આવતો?

---

૨૩ કર્મણ મન્ત્રિયે (વિ. સં. ૧૫૨૬ માં) રચેલા सीताहरणમાં પણ ગૂખ અને ગવાખ સાથે સાથે આવેછેઃ गूख गवाख नइ मालिआं रूअडां उत्तम ठाम; (અયોધ્યા વર્ણન.) (આ જોડિયા શબ્દનો પ્રયોગ રૂઢ થઈ ગયો હોય હેવું જણાયછે)

(વિ. સં. ૧૫૬૮ ના) विमलप्रवन्ध માં હ્રસ્વ उ વાળો ગુખ શબ્દ છે. (खंड १ કડી ૫૫ મી જુવો.)

૨૪ આ શબ્દોમાં उत्तનો वत प्रतिसंप्रसारणથી થાયછે. पुत्र–पुत्तनुं वुत्त રૂપ થઈને वत्त થાયછે એ મત હું નથી સ્વીકારતો; કારણ કે गुहिलोतમાં पुत्त–उत्त હેવો ક્રમ છે. (पुत्त, वुत्त, उत्त નહિં).

ઉત્તર ના આ ઉત્તર ના કારણો

પ્હેલા અને છેલ્લા પ્રશ્નોનો મ્હારો ઉત્તર —ના અને આ નકારાત્મક ઉત્તર આપવાનું જે કારણ હમણા જ દર્શાવ્યુછુ, ત્હેમા બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી જાયછે જેમાં સ્વરિતત્વ સુવ્યક્ત અને નિર્વિવાદ છે ત્હેવા, घईर, चित्तकड, अवयव, अयार, घउव्वेइ, कमवड्डिआ, पण्णवल्ली, रक्कड, गुहिल्लउत्त, भाउजाइ, पायदल ,ઇત્યાદિ ઉદાહરણો માર્ગદર્શક અને કસોટીરૂપ બનેછે, અને તેઓની સહાયતાથી આપણે અન્ય શબ્દોના સ્વરિતત્વનું સ્થાન ખોળી કાઢિયેછિયે, અને ए स्थाननिर्णयने माटे सबळ कारण सर्वत्र दर्शावियेछिये આ છેવટનો નિર્ણયવિધિ કદાચ કારણપરથી કાર્યનું અનુમાન કરવાની (=a priori) પદ્ધતિ જેવો ભાસે, પરતુ એ ન્યાય્ય છે અને અન્યોન્યાશ્રયથી ભિન્ન છે, કારણ કે વ્યાપક નિયમ તો કસોટીરૂપ ઉદાહરણોમાથી ઉપલબ્ધ થયેલો જ છે, અને આપણે ત્હેનું, વિવાદનો અવકાશ હોય ત્હેવા પ્રસગોએ, પ્રત્યક્ષ પરિણામરૂપ શબ્દોથી શરૂ કરીને પૂર્વગામી વિકારોમા અનુદર્શન કરિયેછિયે, અને એ નિયમ બધ બેસેછે કે નહિ એ તપાસિયેછિયે હુ માનુંછુ કે આ રીતિ ઉચિત અને ઉપયોગમા આણી સકાય ત્હેવી છે, અને આવા પ્રકારની સર્વ ચર્ચામા વારવાર ત્હેનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવેછે

હુ આશા રાખુછુ કે अइ અને अउ એ સ્વરયુગ્મોમાંના अ ઉપર સ્વર-ભાર પડવાથી વિવૃત ઉચ્ચાર થાયછે એ મ્હારા મતનું સમર્થન કરવા માટે આ સર્વ વિસ્તીર્ણ પૃથક્કિયા પૂરતી થશે એ સ્વરયુગ્મોનાં अय અને अव ત્હેવા સક્રમણાત્મક રૂપાન્તરો વિશે મ્હેં અન્યત્ર જે કહ્યુછે તે અહિયાં ઉતારી લેવાની છૂટ લઉંછુ —

વિવૃત ऍ અને ऑના વાગ્વ્યાપારગત ઉદ્ભવ પરત્વે સપ્રસારણવાદની વિરુદ્ધ પ્રતિસપ્રસારણ વાદનું સમર્થન કરતી દલીલો

"આ રીતે અબાધિત અનુમાન રચી સકાય કે अउ તેમ જ अइ એ સ્વરયુગ્મોની બાબતમા प्रतिसंप्रसारण વિધિ પ્રવર્તેછે, અને, प्रत्येक शब्दनो आ विकासक्रम साक्षात् भाषामां प्रत्यक्ष रूप थयो होय के नहिं, पण विवृत ऍ अने ऑनो अहियां दर्शावेलो वाग्व्यापारगत उद्भव अन्तर्गत नियमनुं यथार्थ सूचन करेछे एम स्वीकारवु दोषरहित छे કેટલાક ત્હેવા વાંધો ઉઠાવશે કે नयण, वयण, गयवरा, पयड्डिया, ઇત્યાદિ શબ્દોના अय અને अव, વિવૃત ऍ અને ऑની અન્તિમ દશાએ પ્હોંચ્યા પ્હેલા, સપ્રસારણથી अइ અને अउ દશામા થઈને પસાર થાયછે એમ માનવુ વધારે સારુ છે પણ મ્હેં પ્રતિપાદિત કરેલા પ્રતિસપ્રસારણવાદનો ત્યાગ કરવાને હુ

તૈયાર નથી; કારણ કે પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિનું સૂચન કરતાં (वयर ઇત્યાદિ) કેટલાંક ઉદાહરણો पंचाख्यान આદિ ગ્રન્થોમાં સાક્ષાત્ ભાષામાં વિદ્યમાન છે, પરંતુ नयण ઇત્યાદિ શબ્દોના अयનો अइ થવાનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો છે જ નહિં; અને જ્યહારે કેટલા'ક પ્રસંગોએ अयનો अइ થયોછે (જેમકે शतकं-सय(कं)-सइकुं) ત્યહારે એ ઉચ્ચાર કાં તો अइ દશામાં જ વિરમ્યોછે, અથવા તો હેનો ગુજરાતીમાં ऐ થયોછે, પરંતુ વિવૃત अॅ નથી બન્યો."

પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિનું સૂચન કરતા શબ્દો સાક્ષાત્ પ્રયોગમાં મળેછે.

(The *Indian Antiquary* XLIV 18-19:—January 1915.)

[આ ઉતારામાં છેલ્લા વાક્યમાં "अइ દશામાં જ વિરમ્યોછે" એ શબ્દો પછી હવે હું એટલું ઉમેરું કે:—"અથવા તો સંવૃત ए બન્યોછે, કે अव હોય તો સંવૃત ओ થયોછે, જેમકે ०नेर ઇત્યાદિ, पानोली ઇત્યાદિ."]

મ્હેં પાછળ સૂચવ્યુંછે તેમ, अइ અને अउ અને अय् અને अव्નો ત્હમે ઉચ્ચાર કરી જોશો કે તરત જ ત્હમારી ખાતરી થશે કે વિવૃત ઉચ્ચાર अय् અને अव् માંથી જ નીકળી સકે. એક વધારે પુરાવો આપવા અર્થે હું ગુજરાતી શબ્દ તॅનું ઉદાહરણ આપીશ; એ શબ્દ (સંસ્કૃત ततः[૨૫] માંથી) વિક્રમ સંવત્ના પંદરમા સૈકામાં ભાષામાં વપરાતા तउ શબ્દમાંથી નીકળ્યોછે, પણ આ तउ શબ્દ ઉત્તરકાલીન ગુજરાતીમાં तव. રૂપે વપરાતો હતો અને હેનું પ્રતિબિમ્બ હિન્દી तवમાં જોવામાં આવેછે. આ પુરાવો નિઃસંશય संप्रसारणवादની વિરુદ્ધમાં જાયછે અને મ્હારા प्रतिसंप्रसारणवादનું દ્ઢીકરણ કરેછે. આ ઉદાહરણ આ उत्सर्गના अर्धविवृत ઉચ્ચાર વિશેના અંશમાં આવવું જોઇયે, પરંતુ માત્ર प्रतिसंप्रसारणवादના વિશદીકરણ અર્થે જ અહિંયાં આપ્યુંછે.

કેટલાક પુરુષો પ્રશ્ન પૂછેછે કે: (સં. वैरंને સ્થાને वइर, गौरवને સ્થાને गउरव ઇત્યાદિમાં) સંસ્કૃત ऐ અને औને બદલે પ્રાકૃત રૂપાન્તરોમાં अइ અને अउ લખાયછે તે, સાક્ષાત્પ્રચલિત ભાષામાં પ્રત્યક્ષ પ્રતિનિધિ વિનાનાં તદ્દન કૃત્રિમ રૂપો તો નહિં હોય? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. એ રૂપો કૃત્રિમ હોઈ સકે નહિ, અને છે પણ નહિ. કારણો નીચે પ્રમાણે:—

---

૨૫ ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર તॅને (સંસ્કૃત) तावत् (પ્રા.) ताव માંથી વ્યુત્પાદિત કરેછે.—વિલ્સન વ્યુ. વ્યા. પૃ. ૧૧૬ મું જુવો. આ વ્યુત્પત્તિ વધારે સંભવિત હશે; मुग्धाववोध औक्तिकમાં ततः આપ્યોછે (હ. હ. ધ્રુવ પ્રકાશિત ગ્રન્થમાં પૃ. ૧૭ મું કોલમ ૧ જુવો; तउ किसिउं । ततः किम्).

અઇ અને અઉ એ અવાન્તર ક્રમો કૃત્રિમ હોવાના આરોપનું નિરાકરણ

(૧) કૃત્રિમતાનો ખ્યાલ ભાષાવિકાસના તત્ત્વને જ અનનુરૂપ છે,

(૨) પ્રાકૃત વ્યાકરણો કોઈ પણ અપ્રચલિત ભાષા વિશે લખાયા હોય એમ દર્શાવનારુ કોઈપણ સાધન નથી

(૩) वयर, वयरागी ઈત્યાદિ શબ્દો સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધ થાયછે એ જ સૂચવેછે કે એ શબ્દોમા પ્રથમ अइ હોવો જોઇયે, કારણ કે ऐ–औને સ્થાને એકદમ अय–अव આવી પડે એ અશક્ય છે

(૪) વિવૃત ઉચ્ચારનું ઉપર આપેલુ પૃથક્કરણ દર્શાવેછે કે ऐ અને औનો વિચ્છેદ થઈને અનુક્રમે अइ અને अउ બને એ આવશ્યક છે, અને એથી अनु સ્વરિતત્વ નિર્ણાયક તત્ત્વ બનેછે

(૫) ऐ અને औ એ વસ્તુત अइ અને अउ કરતા વધારે કૃત્રિમ છે, ऐ અને ओ સંધિસ્વર હોઈને નૈસર્ગિક સમાન સ્વરો હોવાનો દાવો વસ્તુત કરી સકે નહિ, એક પક્ષે ऐ અને औ અને અન્ય પક્ષે अइ અને अउ, એ બે વચ્ચે તફાવત માત્ર અગભૂત અક્ષરો अ અને इ કે अ અને उ વચ્ચે રહેતા કાનમાનનો જ છે, ऐ અને औમા એ કાનરૂપ અન્તરાય અત્યન્ત અલ્પ છે,[૨૬] તેથી પાલી અને પ્રાકૃત બોલનારાએ ઉચ્ચાર

૨૬ ડૉ સર ભાડારકરે આ તફાવત આવી રીતે દર્શાવ્યોછે –" ઉપર કહ્યુ તેમ, अइ અને अउ એ શ્રુતિયોનો ऐ અને औથી તફાવત એટલો જ છે કે તેમા (=अइ–अउमा) એકને બદલે બે ઉચ્છ્વાસક્રિયા થાયછે, બીજી રીતે તેઓ સરખા છે કારણ કે સધિ સ્વરોમાં બને સ્વરો આવેલાછે "

(વિ વ્યુ વ્યા પૃ ૧૪૬–૭)

" अइ અને अउને ત્વરાથી એટલે કે બે તત્ત્વો વચ્ચે જરાપણ કાલ વીતેલો જણાય નહિ તેવી રીતે ઉચ્ચારિયે તેથી થતા ઉચ્ચાર જેવોજ સંસ્કૃત સંધિસ્વરોનો ઉચ્ચાર છે "

(પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ, પૃ ૪૩)

મિ. બીમ્સની ऐ–अइ અને औ–अउ એ ઉચ્ચારો વિશેની સ્વરૂપપરીક્ષા ભૂલ ભરેલી છે, કારણ કે ऐ અને अइ કે औ અને अउ વચ્ચે કાંઈ ભેદ જ નથી એવો તેમનો ખ્યાલ જણાયછે એઓ માનેછે કે પ્રાચીન હિન્દીમાં कैलास ને બદલે कइलास, અને

સરળ કરવાના હેતુથી ऐ–औના કાં તો ए અને ओ કે इ અને उ કર્યા, અથવા તો અંગભૂત સાદા સ્વરો વચ્ચેનું કાલનું અન્તર વધારીને अइ અને अउ કર્યાં. જે મુસીબત સયુક્ત વ્યંજનોના ઉચ્ચારણમાં ત્હેમને નડી હતી અને જે દૂર કરવાને ત્હેમણે અન્ય ઉપાયો ઉપરાંત વિશ્લેષનો આશ્રય લીધો હતો, તે જ મુસીબત, કાંઇક ઓછા પ્રમાણમાં, ત્હેમને સંયુક્ત સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં નડી (સંયુક્ત શબ્દ અત્ર જાણી જોઇને વાપર્યોછે), અને એ ટાળવાના ઉપાયો પૈકી હેમણે સ્વરસંધિનો વિશ્લેષ કરીને अइ અને अउ બનાવવાનો ઉપાય યોજ્યો.

अइ અને अउ લિખિત પ્રાકૃત ગ્રન્થોમાં હતા પરંતુ બોલાતી ભાષામાં નહિ, હેવો **રા. રા. કે. હ. ધ્રુવ**નો અભિપ્રાય.

રા. રા. કેશવલાલ **હ. ધ્રુવ** હેવું માનેછે કે अइ અને अउ લિખિત ઉચ્ચકોટિક પ્રાકૃત ગ્રન્થોમાં દૃષ્ટિગોચર થતા, પરંતુ બોલાતી પ્રાકૃત ભાષામાં હેના અસ્તિત્વ વિશે એઓ શંકા દર્શાવેછે. આ મત માટે કારણ હેમણે એટલું જ આપ્યુંછે કે ગુજરાતીમાં કેટલાક શબ્દોમાં ऐ–औ અદ્યાપિ જળવાઈ રહ્યાછે (જેમ કે સૈજપર, વૌઠા–હેમણે આપેલાં ગામનાં નામો–જેમાં હું છૈયૌ (છોકરો) અને મૈયૌ ઉમેરીશ) અને ગામડિયાઓને રાઇનો રૈ અને ન્હાઉંનો ન્હૌ ઉચ્ચાર કરવાની ટેવ હોયછે. (હેમનો વાગ્વ્યાપાર પૃ. ૮ મું જુવો). હું માનુંછું કે આ કારણ બહુ મજબૂત નથી. વાગ્વ્યાપારગત નિયમોની સતત પ્રવૃત્તિમાં વિચ્છેદ થાય તો એ નિયમો ટકી સકે જ નહિ હેવો સિદ્ધાંત

હેમની દલીલનું પરીક્ષણ અને પ્રત્યાખ્યાન.

તેઓ બાંધી બેઠાછે અને એ સિદ્ધાંત ઉપર હેમણે પોતાની દલીલ રચીછે; હેમની દલીલ હેવી લાગેછે કે જો ऐ–औનો સંસ્કૃતમાં ऐ–औ ઉચ્ચાર થતો હતો અને ગુજરાતીમાં પણ હાલ કેટલાક શબ્દોમાં ऐ–औ જોવામાં આવેછે તો પછી પ્રાકૃતમાં પણ એ ઉચ્ચારો હેવે જ સ્વરૂપે હોવા જોઇયે; અને જો अइ–अउ લિખિત ભાષામાં

कयलास પણ, લખાયછે છતાં પણ સર્વત્ર ઉચ્ચાર कैलास જ થાયછે; તે જ પ્રમાણે कौन, कठन અને कवनની બાબતમાં પણ પોતે એમ માનેછે કે ઉચ્ચાર ફક્ત कौन જ થાયછે. એ ઉચ્ચારોની ઉપર મ્હેં આપીછે તે અને ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરે આપીછે તે પૃથક્ક્રિયા મિ. બીમ્સના મતની ભૂલ દર્શાવી આપશે.

દષ્ટિયે પડતા હોય તો એ રૂપો માત્ર લખવામાં જ વપરાતા કૃત્રિમ રૂપો હોવા

વાગ્વ્યાપારના નિયમોનું પ્રવૃત્તિસાતત્ય અવિચ્છિન્ન રહેવુ જોઇયે હેવા હેમણે, ખોટો જ, સિદ્ધાન્ત માની લીધોછે

જોઇયે, નહિં તો अइ–अउ એ રૂપો ઉચ્ચારસમ્પ્રદાયના સતત પ્રવાહનો વિચ્છેદ કરશે[૨૭] હુ માત્ર એટલું જ બતાવી આપીશ કે હેમણે માની લીધેલો સિદ્ધાંત તદ્દન આધારરહિત છે, અને હેનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરતાં, સાતત્યનો ચોખ્ખો વિચ્છેદ દર્શાવતા, અનેક ઉદાહરણો વિદ્યમાન છે, જેમ કે, ळ વૈદિક સસ્કૃતમા હતો, અને ઉત્તરકાલીન સસ્કૃત માંથી લુપ્ત થયો હતો, પણ પાછો પૈશાચીમા, પાલીમાં, ભીલની ભાષાઓમા, ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમા દષ્ટિગોચર થયોછે, તે જ પ્રમાણે સસ્કૃતના ननो પ્રાકૃતમા ण થાયછે તો પણ ગુજરાતીમાં કેટલાક શબ્દોમાં પાછો न આવી જાયછે (જેમ કે वर्तन, धनि, तन, थान, नर्त ઇત્યાદિ, આ નિયમ વિરોનો આગળ ઉપર આપેલો उत्सर्ग જુવો)

વસ્તુત પ્રાકૃત ભાષાઓ દ્વારા ગુજરાતીના વિકાસનો સમગ્ર ઇતિહાસ એ જ દર્શાવેછે કે જ્યહારે કેટલાંક વાગ્વ્યાપારગત લક્ષણો અમુક વિકારે પામેછે ત્યહારે એના એ લક્ષણો ગુજરાતીમા અવિ કૃતરૂપે પણ પ્રવેશ કરેછે અને ઉપરાંત, જો હેવા ફેરફાર સાક્ષાત્ ભાષામા થયા ન હોય તો વૈયાકરણો સસ્કૃત ऐ-औना પ્રાકૃતમાં अइ-अउ થતા દર્શાવનારા ખાસ સૂત્રો શા માટે રચે એ સમજવુ અશક્ય છે अइ અને अउ એક વખત ભાષામાં હયાત હતા એ મતના સમર્થનમા મ્હેં આપેલાં કારણો, વિશેષત વિક્ષેપ ક્રિયામા રહેલી સગવડ એ કારણ, વિરુદ્ધ પક્ષની દલીલોના કરતા મ્હને બલવત્તર લાગેછે

મ્હારા મતનું સમર્થન કરતી એક અલ્પ સૂચના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં છે સમ્બોધનાર્થે ઉદ્ગારદર્શક અવ્યય (સ.) अयिनु પ્રાકૃતરૂપ વિકલ્પે ऐ અને अइ

---

२७ "ऐ-औ ने प्राकृतमांथी वैयाकरणोए बातल करेला छे शिष्ट प्राकृतमां संस्कृत ऐ-औने ठेकाणे अइ-अउ एवी जोडणी मळी आवेछे परंतु लोकनी बोलीमां एवी पृथक् उच्चारवृत्ति थई नहिं होय, एटले के अै-औ ते अै-औ रूप अनुपपृथ बोलाता हशे एम न होय तो हैं औ तैमवर पौरु जेवा गाढा चाउ शब्दोमां ऐ-औ नो उच्चारसंप्रदाय विच्छिन्न मात्राओ शी रीने चालतो रह्यो ? यदा हाने माम्य पण रे, दाउ ने गौ पाडे छे तेना शौद्धगुप्त अत्यारे पण थया देछे, ते ए काळमां ऐ-औ ना उद्‌गार चालता नी साक्षी पूरेछे"

(वाग्व्यापार पृष्ठ ८)

આ ઉતારા ઉપરથી જણાશે કે શા શા કે ધ્રુવે પોતાનો મત ઉચ્ચાર સંપ્રદાયના સાતત્યની માન્યતાએ બાંધ્યોછે

થાયછે (सि. हे. ८-१-१६९). હેમચન્દ્રે (સં.) अयिना પ્રાકૃતરૂપમાં ऐ અને अइ હેવો વિકલ્પ દર્શાવ્યોછે અને તદર્થે-પ્રાકૃતમાં ऐ (કે औ) ન હોવાથી આ એકપૂરતા અપવાદની ખાતર-એક ખાસ સૂત્ર રચ્યુંછે; હવે જો વસ્તુસ્થિતિ મ્હેં વર્ણવીછે હેવી નહોત તો હેમચન્દ્રને હાલું કરવાની કાંઇપણ આવશ્યકતા રહેત જ નહિ. તે ઉપરાંત, મ્હેં બતાવી આપ્યુંછે તેમ, સંહિતાત્મક સ્વરો કરતાં વિશ્લિષ્ટ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ વધારે સરળ છેઃ આ સરળતાથી આકર્ષાઈને પ્રાકૃત બોલનારાઓ સાક્ષાત્ બોલાતી ભાષામાં अइ અને अउ વાપરવા લાગ્યા. અત્યારે પણ આ વલણ પારસીઓની અસરવાળા છાપખાનાના કૉમ્પોઝિટરો અને છાપનારાઓમાં જોવામાં આવેછે; કારણ કે મૂળ પ્રતમાં મ્હેં गौरव ઇત્યાદિ લખીને આપ્યું હોય છતાં પણ તેઓ મ્હને गउरव ઇત્યાદિ છાપીને આપેછે.

એક અધિક પુરાવો ઉમેરીશઃ-

ધનદેવગણિયે વિ. સં. ૧૫૦૨ માં લખેલા નેમિનાથ-ફાગ નામના ગ્રન્થને અન્તે આ શ્લોક આવેછે;-

सामी केवल कामिनी करि धरी राजीमती नादरी
सा सारी निजकाज राजकुमरी मुगतिइ गइ सावरी ।
जे रेवइगिरिराय ऊपरि गमइ श्रीनेमिपाये नमइ
ते पामइ सुखसिद्धि रिद्धिहि रमइ श्री शाश्वती भोगवइ ॥

અહિંયાં છન્દના નિયમ પ્રમાણે गइने સ્થાને गै, रेवइ ને સ્થાને रेवै गमइ ને સ્થાને गमै, नमइ ને સ્થાને नमै, पामइ ને સ્થાને पामै, रमइने સ્થાને रमै અને भोगवइने સ્થાને भोगवै જોઇયે; અને છતાં પણ કર્તા अइને વળગી રહ્યો-છે. આ આગ્રહ શિષ્ટપ્રયોગનું અનુરોધન નથી સૂચવતો પરંતુ ભાષાના સાક્ષાત્ પ્રચારનું અનુવર્તન દર્શાવેછેઃ હેનો વિશેષ પુરાવો એ છે કે પંક્તિ ૨ માં मुगतिइ શબ્દમાં છન્દના નિયમની અવગણના કરીને પણ ग અને ति અલગ રાખ્યાછે, અને એ જોડણી બોલાતા શબ્દનું જ પ્રતિબિંબ છે એ સ્પષ્ટ છે. હું કબૂલ કરુંછું કે આ શ્લોકમાં अइ છે તે अति ઇત્યાદિમાંથી નીકળેલોછે, અને (સં. वैरમાંથી वइरમાં છે હેવો) સંધિસ્વર ऐમાંથી નીકળેલો નથી. છતાં પણ, મ્હારી દલીલ હાવી છેઃ કોઈ એક મૂળમાંથી ઉદ્ભવેલો अइ એ રૂપે હયાત હોવાનો જો એક દાખલો હોય, તો અન્ય પ્રસંગે એટલે કે ऐના વિકારરૂપે એ વિદ્યમાન ન હોય એમ માનવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

> આ વ્યાખ્યાનમા પ્રતિપાદિત કરેલા મતમા ઉચ્ચારશાસ્ત્રોચિત સત્ય અને લાઘવ (બીજ લાઘવ) બંને જળવાઈ રહેછે

છેવટ હું એટલું કહીશ કે अइ અને अय અને अउ અને अव એ સર્વને ए અને ओના વિવૃત ઉચ્ચારના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાને બદલે માત્ર अय અને अवનેજ હેના મૂળ તરીકે સ્વીકારવામા આવે તો ૨ જા વ્યાખ્યાનમાં મ્હેં ચર્ચેલો બીજલાઘવનો નિયમ જળવાયછે આ લાભ કાંઈ ન્હાનો નથી, અલબત્ત ઉચ્ચારશાસ્ત્રના સત્યનું અનુરોધન એ પ્રથમ સરત છે, અને એ હામા જળવાઇછે

> अइ અને अउના વિવૃત ॲ અને ऑ ન થતા હોય હેવાં ઉદાહરણો

હવે જેમાં अइ અને अउ ના વિવૃત ॲ અને ऑ થવાને બદલે ગુજરાતીમા ऐ અને औ થાયછે, અથવા તો अइ અને अउ જ રહેછે, હેવા કેટલાક ઉદાહરણો આપુછુ

ઉદાહરણો —

ऐ के अइ

સં	પ્રા કે અપ	ગુજ.
हृदयक	हिअअउ	हैयुं के
	हृदअउ हइउ	हइयुं
चैत्र	(પરભાર્યો, પ્રાકૃતદ્વારા નહિ)	चैतर के चइतर
शतक	सय(सं)	सइकु के सैकु

औ के अउ

સં	પ્રા કે અપ	ગુજ.
चतुर्दश	चउद्दह	चौद के चउद
सर्व	सव्वो	
	सव-सउ	सौ

> અહિંયા પણ સ્વરભાર એ નિર્ણાયક વસ્તુ છે

આ શબ્દોમા अइ અને अउના વિવૃત ॲ અને ऑ થતા અટકાવનાર કારણની કે કારણોની તપાસ કરી રસદાયી પણે આપણને અવકાશ પૂરતો નથી, પરંતુ હવે તમે જોઈ શકશો કે લગભગ સર્વ શબ્દોમાં સ્વરિતત્વ એ જ નિર્ણાયક કારણ છે જ્યાં હેની પ્રવૃત્તિ જોવામા ન આવે ત્યાં બીજું કાંઈ પણ કારણ નક્કી મળી આવશે, જેમ કે, सौ શબ્દમા હેને शौ (= शत) શબ્દથી અસંદિગ્ધ રાખવાની સ્વાભાવિક અને અજાણપે જ પ્રવર્તની ઇચ્છાને પરિણામે વિવૃત ऑ આવતો અટકેછે,

વિવૃત ઉચ્ચારના બીજા કેટલાક દેખીતા અસાધારણ પ્રકારો છે તે હું અહિયાં દર્શાવું છું;

વિવૃત ઉચ્ચારના દેખીતા અસાધારણ પ્રકારનાં ઉદાહરણો.

ॲ

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
वितस्तिः	विहत्थी	व्हेंत्य
सीमन्तकः	सीमतउ–सीअन्तउ	सेंथे
कटिः	कडी	कॅड्य
		(અર્થ ફરી જાયછે)
तटी	तडी	तॅड्य
गंडक	गंडउ	गेंडो (એ નામનું પ્રાણી)
सरी	सरी	सॅर्‌य
		(=પ્રવાહની ધાર; હારની સૅર્‌ય)
पिण्डकः	पंडउ	पॅंडो
कन्दुकः	गेंदुओ	गेंद
चिन्हं		चॅन
ऑ–		
प्रहर	पहरु प्हअरु	प्हॉर
नखर	नहरु न्हअरु	न्हॉर
महार्घकं	महग्घउं म्हअग्घउं	मॉंघुं
शतं	सअं	सॉ
		(वर्से, त्रणसे ઇત્યાદિમાં सॅ છે; सॉ પણ છે, वर्सॉ, त्रणसॉ ઇ.
मुखं	मुहं	म्हॉं
मुखककं	मुहडउं म्हुअडउं म्हउडउं	म्हॉडुं
गुरुः	गुरु	गॉर
गुडः	गुलु	गॉळ
उषा	(પરભાર્યો)	ऑखा
सूचिः	सूई	सॉय
	(देश्य) कोइलउ	कॉयलो
	,, ओसरिआ	ऑशरी

कोकिल	कोइला	कोयल
उद्धव	उद्धवु	ओधव
मृत्यु	मुत्तु	मोत
प्राघूर्णक	प्राहुणउ	प्हराणो
स्पर्धक	सुग्धउ	सोंघु
कुद्दालक	कुद्दालउ	कोदाळो
	(देश्य) ओक्किअउ	ओक्यु
		(=वमन करी काढ्यु)

આ ઉદાહરણોને તપાસીશુ તો વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો પ્રાય મળી જશે જેમ કે –विदत्थी, मुहं અને मुहडउના અન્ય ઉત્સર્ગની

અસાધારણ વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો

પ્રવૃત્તિ થતા એટલે કે हનો આદ્ય અક્ષર તરફ પરાક્ષેપ થતા व्हिअत्थी, म्हुअं અને म्हुअडउ જેવાં રૂપા તરો બનેછે ત્યાર પછી એ રૂપાન્તરોમાનાં તેમ જ सीमतउના રૂપાન્તર सीअतउમાના इअ કે ईअ અને उअ એ સ્વરયુગ્મોના અગભૂત સ્વરોનો વ્યત્યય થવાથી अइ અને अउ એ સ્વરયુગ્મો પ્રાપ્ત થાયછે અને ત્યાર પછી अय् અને अव् થઇને વિવૃત ઉચ્ચાર નીવડેછે (सीअतउ सइतउમ અનુસ્વાર કામ થઈ જાય છે અને व्हिअत्थी व्हइत्थीમા રહેલા સબળ સયોગનુ એક અગ લુપ્ત થતાં એકલો ह બાકી રહેછે (અને હેનો પણ, હેના મહાપ્રાણત્વનો નાશ થતા, त બનેછે), પરતુ (બીજા અનેક ઉદાહરણોમા બનેછે તેમ) પૂર્વ વર દીર્ઘ થતો નથી

कटि–त्तटी[28]–गडो–सरी–गुह–गुड જે । આદ્ય શ્રુતના अ પછી, યથા વકાશ इ કે उનો, કાંઇક અસાધારણ પ્રક્ષેપ થાયછે, અને ઉપાન્ત્ય उની પૂર્વે જેવી જ રીતે अनो પ્રક્ષેપ થાયછે, અને એ પ્રમાણે વિવૃત ઉચ્ચાર માટે જોઇતી સામગ્રી પૂરી પડેછે કાંઇક હાવુ અનુમાન કર્યા શિવાય વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો આપી સકાતો નથી

હેવો જ અસાધારણ પરતુ ભિન્ન પ્રકારનો વિકાર सूई कोइलउ, कोइला અને ओसरिआ શબ્દોમા બનેછે, ત્હા પ્રથમ અક્ષરમા રહેલા ऊ અને ओનો ગમે તે કારણે अउ થાયછે, અને એથી વિવૃત ઉચ્ચાર માટેની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાયછે

---

૨૮ तन्वि શબ્દની બાબતમા इનો પ્રક્ષેપ માન્યા વિના ખુલાસો આપવો શક્ય છે अप्लुतोपि क्वचित् રકાર પ્રવિષ્ટ થાયછે, અને त्तटीનું त्रटी થઈને त्राडी–तरड्य–तयड्य–तड्य જેવા રૂપાન્તરો બનેછે (અદ્યાપિ तन्वि (=ફાટ) અર્થે तरड–तयड શબ્દો વપરાયછે, કોઈ વસ્તુમાં ફાટ પડે ત્યારે હેમા બે तट ઉત્પન્ન થયા હોય એમ લાગેછે) कटीની બાબતમા પણ આગન્તુક रની સહાયતાથી હાવો જ ખુલાસો ન આપી સકાય?

प्रहर (पहरु—हअरु), नखर (नहरु—न्हअरु), महार्घकं (महग्घउं—म्हअग्घउं) એ શબ્દોમાં મધ્યવર્તી સ્વરયુગ્મ अअ નો હેવી જ રીતે अउ થતાં વિવૃત ऑ ને માટે દ્વાર ખુલ્લું થાયછે.

છેવટ पिण्ड, चिन्ह, उद्धव, मृत्यु, कुद्दालक, स्वर्घक (सुग्घउं), प्राघूर्णक (प्राहुणउ) એ શબ્દોમાં, પ્રથમ હ્રસ્વ इ અને હ્રસ્વ उ ની પછી સંયોગ આવ્યો હોય તો इ અને उ ને સ્થાને યથાક્રમ ए અને ओ આવે (સિ. હે. ૮–૧–૮૫ અને ૮–૧–૧૧૬) એ નિયમની પ્રવૃત્તિ થતાં, પ્રથમ તો ए અને ओ પ્રાપ્ત થાયછે; એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ ए અને ओ તે પાલી અને હેના જેવી પ્રાકૃત ભાષાઓમાંના હ્રસ્વ ए અને ओ છે અને એ હ્રસ્વ ए–ओ તત્ત્વતઃ અને ઉચ્ચાર–દૃષ્ટિયે વિવૃત ઉચ્ચારથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ એક પ્રકારે હેના સરખા જ છે. અને એ સાદૃશ્યને પ્રસ્તુત શબ્દોના ગુજરાતી વિકારોમાં રહેલા વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ માની સકાય. ओक्खिअउं માં સંયોગને લીધે ओ ઉપર દર્શાવેલું હ્રસ્વ રૂપ પામતો લાગેછે અને ત્હાર પછી હેને પણ ઉપરઆપેલો ખુલાસો લાગુ પડેછે; અથવા તો એ શબ્દમાં ओ છે ત્હેને પ્રથમથી જ પાલીભાષાનો હ્રસ્વ ओ માનવો એ વધારે સારું છે.

અર્ધવિવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારનો તફાવત.

હવે વિવૃત ॲ અને ऑ વિશેના उत्सर्ग ની વ્યાખ્યાનો અપરાર્ધ (ख), એટલે કે અન્ત્ય अइ અને अउ નો અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર બનવા વિશેનો અંશ, લઇયે. એ ઉચ્ચારને અર્ધવિવૃત કહેવામાં જે વિશેષાર્થ હું દર્શાવવા ઇચ્છુંછું તે સંક્ષેપમાં સમઝાવીશ. મધ્યવર્તી अइ–अउ ને સ્થાને જે વિવૃત (ॲ–ऑ) ઉચ્ચાર આવેછે તે, શબ્દમાંના અધિકતમ શ્રાવ્યતાવાળા મધ્યભાગરૂપ પ્રધાનતમ સ્થાનને લીધે, સુવ્યક્ત અને સંપૂર્ણ રીતે વિવૃત બનેછે; અને અન્ત્ય अइ–अउ ને સ્થાને આવતા ए–ओ, શબ્દના ઉચ્ચારણના અવરોહને અંતે હોવાથી, મધ્યવર્તી વિવૃત ઉચ્ચાર કરતાં સ્વાભાવિક રીતે ઓછા વિવૃત હોયછે.

આ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનાં ગુજરાતીમાં પુષ્કળ ઉદાહરણો છેઃ—

અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનાં ઉદાહરણો.

પ્રા. કે અપ. (ઉત્તરકાલીન અપ૰ પણ ખરી.)	ગુજ.
छइ	छॅ
करइ	करॅ
अनइ	अनॅ

तउ	तॉ
करउ	करॉ
घोडउ	घोडॉ

સક્ષેપમા કહિયે તો, ક્રિયાપદોનાં વતમાનકાળમાં ત્રીજા પુરુષના એક-વચનના રૂપોનો અન્ત ए, અને ઓકારાત નામો કે વિશેષણોના નરજાતિના પ્રથમા એકવચનના રૂપોનો અન્ત ओ, અને ક્રિયાપદોના આજ્ઞાર્થ ત્રીજા પુરુષ એક વચનનાં રૂપોનો અન્ત્ય ओ, એ સર્વેનો તેમ જ અન્ય શબ્દોના કે રૂપોના અન્ત્ય ए–ओનો અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર થાયછે,

હવે આપણે ગુજરાતી ઉચ્ચારશાસ્ત્રના ક્ષેત્રના અન્ય અન્વેષકોએ આ વિવૃત ઍ અને ઑનુ નિરૂપણ કર્યુંછે કે નહિં, અને કર્યુંછે તો શું કર્યુંછે, એ વિશે વિચાર કરિયે હું નિશ્ચિત કરી સકયોછુ ત્ય્હાંસુધી તો વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ આ ઉચ્ચારનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી જણાતો, તો પછી હેની પૃથક્કૃતિ ક્ય્હાંથી જ કરી હોય આ ઉક્તિ હેમના પ્રકાશિત થયેલા ગ્રન્થોને અનુલક્ષીને જ કરવામાં આવીછે પરતુ વિ સ ૧૯૪૨ના ભાદ્રપદ સુદિ ૧૫ ને દિને મ્હને લખેલા ખાનગી પત્રમાં, એ વિશે મ્હેં કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમા, તેઓ આ ઉચ્ચારનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેછે, હેને (कंठतालव्य કે कंठौष्ठ્य ને બદલે) शुद्ध कंठ्य કહેછે, હેના ઉદાહરણો આપેછે, પ્રાકૃત કે પ્રાચીન ગુજરાતી વ્યાકરણોમાં આ ઉચ્ચારનો ઉદ્ભવ નથી ચચ્યા એમ કહેછે, અને, હેમને એક મારવાડીએ એક વખત બતાવેલી पृथुराज रासानी જૂની પ્રતને અનુસરીને, ગુજરાતીમાં આ વિવૃત ઉચ્ચાર દર્શાવવાને અવળી માત્રા વાપરવાની ભલામણ કરેછે હેમના પત્રમાંથી કેટલોક અશ નીચે ઉતાર્યોછે --

ગુજરાતી ઉચ્ચાર-શાસ્ત્રીઓ અને આ વિવૃત ઉચ્ચાર

(૧) વ્રજલાલ શાસ્ત્રી

"ए आ अक्षर कंठतालुस्थान छे पण गूर्जर भाषामां केटलाएक शब्दोमां केवळ कंठ्य बोलाय छे तेमज ओ अक्षरनुं कंठोष्ठ स्थान छे पण गूर्जर भाषामां केटलाएक शब्दोमां केवळ कंठ्य बोलाय छे उदाहरण ए खरो–ॲसरो (आ चोमासामां कांटावाळुं नानुं झाड थाय छे) गेब–गॅब खेर, खॅर (एक झाड छे) खादिर=खइर= खॅर बेर=बॅर, झॅर, तेमज काॅगी, कॉठी कोमल, कॉयल, शॉस, झॉडि, गोळ गॉळ बॉळ (बलगीजनु झाड), रॉळ, खॉळ, ऑसामण्ळ, ऑझड (एक मागग छे) केवळ कंठ्यनु चिह्न अवळी मात्रा रखाय तेनु कारण प्राचीन गूर्जर व्याकरणमां नथी तेम प्राकृतमां पण नथी एक वहीवंचो मारवाडी भाई मळ्यो हतो तेनी पास मारवाडी भाषावाळो पृथ्वीराजनो रासो हतो तेनां आ प्रमाणे लखेलुं हतुं मकरवरा मकवानर्रा हॉव नित शुद्ध हमेश पछी ते माटने में पूछ्युं त्यारे तेणे

कह्युं क अमारां जेटलां पुस्तक छे तेमां ए अने ॲ अने ओ अने ऑ एम उच्चार बदलाय छे त्यारे अवळी मात्रा लखाय छे. हवे आपणे पण एज रीति राखवी एवुं मारुं मत छे."

શાસ્ત્રીએ અહિયાં સૂચવેલી એ ઉચ્ચારની સંક્ષિપ્ત અને પ્રાસંગિક પૃથક્ક્રિયા માત્ર એકાંશે ખરી છે; કંઠસ્થાન વસ્તુતઃ અય્ અને અવ્ ના અને લીધે છે એટલાપૂરતું હેમાં સત્ય છે; પરંતુ વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિના કારણભૂત ય્ અને વ–રૂપી એટલાંજ ઉપયોગી તત્ત્વોનું હેમાં દર્શન થયું નથી. खॅरने खइर द्वારા વ્યુત્પાદિત કરવામાં શાસ્ત્રીએ પગેરું સાચું લીધુંછે, પરંતુ પદપંક્તિને મૂલપર્યન્ત બરાબર જોઈ સકયા નથી.

(૨) કવિ નર્મદાશંકર; વિવૃત ઉચ્ચારના હેમણે આપેલા ખુલાસાની ગુણ દોષ પરીક્ષા

કવિ નર્મદાશંકરે આ વિવૃત ઉચ્ચારને હેમના નર્મ–કોશની પ્રસ્તાવનામાં વર્ણવ્યોછે, પરંતુ હેના ઉદ્‌ભવનો ખુલાસો આપવામાં એ તદ્દન ખોટે માર્ગે ચઢી ગયાછે. कॅर ઇત્યાદિ શબ્દોમાં રહેલા હ્‌ને, અથવા તો ઉચ્ચારદોષને, હેમણે વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ માનેલછે.[૨૯] પરંતુ હેમણે આપેલાં ઉદાહરણોની લાંબી યાદી તરફ દૃષ્ટિ નાખવાથી જ, અને પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હેં આપેલા પૃથક્કરણના અને વાગ્વ્યાપારના ઇતિવૃત્તના પ્રકાશમા હેમનો મત તપાશી જોવાથી તરત જ જણાશે કે કવિ લક્ષ્ય ચૂકયાછે.

(૩) નવલરામ

નવલરામ લક્ષ્મીરામે વિવૃત ઉચ્ચારને સ્વીકર્યોછે, પરંતુ એ કેમ અને ક્‌યદાથી ઉત્પન્ન થયો એ વિશે અન્વેષણ કરવાનો યત્ન જ નથી કર્યો.[૩૦]

(૪) રા. રા કે. હ ધ્રુવ

રા. રા કેશવલાલ હ ધ્રુવે (પ્હેલી ગુજરાતી साहित्य परिषद् સમક્ષ પોતે વાંચેલા) वाग्व्यापार નામના ઉપયોગી લેખમાં આ ઉચ્ચાર વિશે ચર્ચા કરીછે અને હેની ઉત્પત્તિ વિશે પોતાના મતના પુરસ્કાર કર્યોછે. એ હુ અહિયાં સંક્ષેપમાં આપીશ અને હેની પરીક્ષા કરીશ.

વિવૃત ઉચ્ચારના ઉદ્ભવ વિશે હેમનો અભિપ્રાય

આ ઉચ્ચારનાં ઉદાહરણોના હેમણે બે વર્ગો પાડ્યાછે. (૧) સ્વતઃસિદ્ધ, એટલે મૂળથીજ વિદ્યમાન, અને (૨) સાધિત, એટલે વાગ્વ્યાપારગત વિકારો દ્વારા પ્રાપ્ત. વિદેશીય ભાષાઓમાંથી આવેલા गॅब ઇત્યાદિ શબ્દોમાં સ્વતઃસિદ્ધ વિવૃત ઉચ્ચાર છે, અને वॅर, चॉक ઇત્યાદિ શબ્દોમાં વિવૃત ઉચ્ચાર સાધિત છે એમ

૨૯ નર્મ–કોશની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ. ૭.

૩૦ નવલગ્રંથાવલી, ભાગ ૩ પૃ. ૧૪મું જુવો.

તેઓ માનેછે વર્ગ (૨) મા રહેલા વિવૃત ઉચ્ચારના તેઓ નીચે પ્રમાણે કારણો દર્શાવેછે —

(૧) કોઈવાર એ સંયોગલોપને પરિણામે આવેછે, માત્રાની સંખ્યામાં પડેલી ખોટ પૂરી આપવા માટે સ્વરને વિવૃત કરવામાં આવેછે, જેમ કે पइट्ठो,-पॅठो, वहिल्ल-व्हॅल्ल, चतुष्क-चउक्क-चॅाक,

(૨) ક્વચિત્ કોમળ અનુસ્વારના આગમથી ઉચ્ચાર વિવૃત બનેછે, જેમ કે फॅट सॅच, वर्गण, पॅक्ति, चॅाक्रि,

(૩) કોઈક વખતે પાછળ આવતો અનુનાસિક વ્યંજન વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિમાં સહાયક બનેછે, જેમ કે मॅण, कॅम, दॅन, मॅमि, दॅाणी, रॅनि, ઇત્યાદિ

(૪) કવચિત્ પૂર્વોક્ત કારણ નથી હોતા, પણ એક શબ્દને સમાનરૂપ પણ સંવૃત ઉચ્ચારવાળા અને ભિન્ન અર્થવાળા અન્ય શબ્દથી અસંદિગ્ધ રાખવા ઉચ્ચાર વિવૃત કરવામા આવેછે, જેમ કે करे હાથવડે, कॅर, गोळ, गॅाळ (શેરડીનો), मोर, मॅार (આંબાનો), कोठी, कॅाठी (કોઠનું ઝાડ) આ ક્રિયાને હેમણે विवृतविधान નામ આપ્યુંછે (વાગ્વ્યાપાર પૃ ૮ અને પૃ ૧૦)

હવે આપણે હેમના અભિપ્રાયો તપાસિયે પ્રારંભમાં હું હેની સમગ્રરૂપે ટીકા કરવાની હિમ્મત કરીશ, ए અને ओ વિવૃત થવાની આ ક્રિયા કેમ જાણે કે એક અત્યન્ત અનિયત ઘટના હોય, અને હેના ઉદ્‌ભવના નાના પ્રકારના અને દેખીતી રીતે ઢંગવડા વિનાનાં કારણો સ્વચ્છન્દે દર્શાવવાના હોય, હેવી રીતે રા રા કેશવલાલ ધ્રુવે હેની પૃથક્‌ક્રિયા કરીછે ટૂંકામાં કહિયે તો એ બીજલાઘવથી રહિત છે અને એટલે દરજ્જે અશાસ્ત્રીય છે મ્હેં આપેલી પૃથક્‌ક્રિયામા સર્વ શક્ય પ્રકારોનો એક જ સર્વસાધારણ બીજભૂત, अय् અને अव् ની પ્રાપ્તિરૂપ, નિયમ દર્શાવ્યો છે, અને એ નિયમની અંદર પરભાષાના શબ્દોનો અમદ થઈ સકેછે તે ઉપરાંત હેમની કલ્પના ઉચ્ચારના વિકાસને અનુસરતી નથી

રા રા ધ્રુવના મતની પરીક્ષા, એ બીજલાઘવ રહિત છે, અને ઉચ્ચાર દૃષ્ટિયે અયથાર્થ છે

હવે હું રા રા કેશવલાલના અભિપ્રાયોમાથી પ્રત્યેકને છૂટા લઇને તપાસીશ

गॅब ઇત્યાદિ વિદેશીય શબ્દોના વિવૃત ઉચ્ચારને હેમણે स्वत सिद्ध કહ્યોછે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ હેવી છે કે અરબી અને ફારસીમા શબ્દ गॅब નથી પણ गयब છે, અને હેમા રહેલા अय् ઉચ્ચારમાંથી આપણો ગુજરાતી વિવૃત

ઉચ્ચાર નીકળ્યોછે. આ પ્રમાણે स्वतःसिद्ध વિવૃત ઉચ્ચાર વિશેનું કથન વસ્તુસ્થિતિ જોતાં અયથાર્થ છે.

હવે, હેમણે આપેલા साधित विवृत ઉચ્ચારના ચાર પ્રકારો લઈયેઃ—

(૧) આ વર્ગમાંનાં ઉદાહરણો માટે જે કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાંછે તે અયથાર્થ છે. સંયોગલોપથી થતી માત્રાહાનિનો પ્રતીકાર પૂર્વસ્વરના દીર્ઘત્વથી આપોઆપ થશે; ए કે ओના વિવૃતત્વથી વસ્તુતઃ કાંઈ પણ પ્રતીકાર થાય નહિ; કારણ કે पड्ठोમાં પાંચ માત્રાઓ છે અને पॅठोમાં ચાર જ છે. વળી, पड्ठो શબ્દ સંયોગલોપનું ઉદાહરણ ગણાય; પણ એ પદ્ધતિયે पॅसे (पइसइ)ના વિવૃત ॲનો ખુલાસો શો આપશો? પરંતુ સંયોગલોપ અને હેને પરિણામે થતા માત્રાપરિપૂરણનો નિયમ અહિયાં અવકાશરહિત છે. રા. રા. કેશવલાલે આપેલા બીજા ત્રણ વર્ગોમાં પણ पॅसेનો સમાવેશ નથી થતો. તે જ પ્રમાણે वॅहॅलुं (વસ્તુતઃ व्हॅलुं) શબ્દમાં ચાર માત્રા છે અને चॉकमां ત્રણ છે, પણ वहिल्लंમાં પાંચ અને चउक्कमां ચાર માત્રાઓ છેઃ આ પ્રમાણે, માત્રાસંખ્યાની પરિપૂર્તિ એ કેવળ ભ્રાંતિ છે.

(૨) અહિયાં પણ કોમળ અનુસ્વારને પ્રમાદથી જ વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ માન્યોછે. પ્રથમ તો કોમળ અનુસ્વારને કારણે હાવું પરિણામ શા માટે આવે એ જ દુર્ગમ છે. વિવૃત ઉચ્ચાર અને કોમળ અનુસ્વારની સહવૃત્તિ છે એ નિઃશંક છે;–संवृत ए–ओ અને કોમળ અનુસ્વારનો યોગ દુર્લભ છે. પરંતુ રા. રા. કેશવલાલે આપેલાં પાંચ ઉદાહરણોમાંનાં વધારે નહિ તો ત્રણમાં તો વિવૃત ઉચ્ચારનો મ્હેં આપેલો ખુલાસો લાગૂ પડેછે. જેમકે, वॅंगण[31](देश्य) वइंगणમાંથી આવ્યોછે; पॉंक એ (પ્રા.) पहुंक्क (સં.) पृथुकમાંથી (पहुंक દેશ્ય હોય કે પ્રાકૃત[32] હોય); વધારાના શક્ય અને અપેક્ષિત ક્રમો पहुंक–प्हउंक–प्हॅवॅक હેવા છે; અને चॉंक (સં.) चमत्क (પ્રા.) चमक्क, चवॅक માંથી આવ્યોછે [समर्पयति–समप्पेइ–सवॅपइ–सॉंपे હેનો મુકાબલો લાભકારક થશે]. હાવી રીતે, अय् અને अव् તત્ત્વો અહિયાં પણ પ્રાપ્ત થાયછે.

---

૩૧ देशीनाममाला, ૬–૧૦૦ જુવો. ત્હાં भंडननो અર્થ શ્લોકમાં वइगण અને વૃત્તિમાં वृन्ताकम् આપ્યોછે. ૭–૨૯ સ્થાને वगनो અર્થ શ્લોકમાં वाइंगण અને ટીકામાં वृन्ताकम् આપ્યોછે.

૩૨. देशीनाममाला, ૬–૪૪ જુવો.

(૩) અહિંયા દર્શાવેલું કારણ દેખીતી રીતે ખોટું અને તરંગી છે र्नण અને दणी (दोहनी, दूहउणी)મા રહેલો अय् કે अव् એ જ વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ છે એ સ્પષ્ટ છે, मॉंस(જો मीण અર્થમાં હોય તો,) ફારસી મૂમમાથી નીકળ્યોછે (હિંદુસ્તાનમા મૂમનો मॉम ઉચ્ચાર થાયછે), અને (જો रॉनथी "round" (राउन्ड)નું ભ્રષ્ટરૂપ વિવક્ષિત હોય તો) रॉन શબ્દના મૂળ શબ્દ 'round'મા अउ ઉચ્ચાર આવેલોછે જો दॅन શબ્દ શવના અગ્નિ-સંસ્કાર અર્થે (મહુશ કાઠિયાવાડમા) વપરાતો શબ્દ હોય તો એ दहन શબ્દ માથી दूहयण-दूहयण-दयन એ ક્રમો દ્વારા નીકળ્યોછે 'મકદૂર' એટલે હિંમત અર્થમાં એ શબ્દ વિવક્ષિત હોય તો એ ભાગ્યે જ શિષ્ટ પ્રયોગ ગણાય, તે ગમે તેમ હો, પણ હું હેની વ્યુત્પત્તિથી અજ્ઞાત છુ, પછી, दहननो દહનશક્તિ, પ્રતાપ (=સામર્થ્ય), અને એ ઉપરથી હિંમત, હેવો અર્થ હોવાનું મ્હારુ અનુમાન સ્વીકાર્ય ગણાય તો ભને वॅम (તેમ જ जॅम, तॅम, कॅम) શબ્દનો વિવૃત ઉચ્ચાર દેખીતો અસાધારણ છે પણ અનુ નાસિકને કારણે આમ નથી થયો એ તો ચોક્કસ છે, ઉદાહરણ તરીકે, ગુડ ઇત્યાદિ શબ્દસમૂહમા અનુનાસિક જેવા કારણની સહાયતા વિના જ उनो વિવૃત ऑ થાયછે, અને મ્હેં એ વિવૃત ઉચ્ચારની એક શક્ય ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે પણ ખરી, જે સાધારણ નિયમ સાથે વધારે બધ બેસે-છે गाम, काम, नाम, कान ઇત્યાદિના गॉम, कॉम, नॉम, कॉन હેવા ઉચ્ચાર કરવાની ગ્રામ્યજનોની ટેવ પ્રથમ દૃષ્ટિયે અનુનાસિકનું પરિણામ મનાય, અને કદાચ અનુનાસિકને એટલે અરો કારણ તરીકે પ્રવર્તતો સ્વીકારી સકાય પરતુ એ શબ્દોમા હેવો વિકાર आनो થાયછે, एनो કે ओनो નહિ, અને એથી આ તો કેન્દ્રભૂત મુખ્ય નિયમથી અસબદ્ધ, મર્યાદિત વિષયવાળી, તદ્દન નિરાળી જ વાગ્વ્યાપારગત ક્રિયા છે

(૪) આ તો ચોખ્ખી ભૂલ છે मॅरि, कॅठी, गॅळि એ શબ્દોના વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિ મ્હેં દર્શાવીછે कॅ(ક્રિયાપદ) करइમાથી નીકળેલછે એ સ્પષ્ટ છે અને अइમાથી વિવૃત ઉચ્ચાર થયોછે તે ઉપરાંત, करे અને कॅने હાવી રીતે અસંદિગ્ધ રાખવાના ઉદ્દેશની કલ્પના તો અત્યન્ત ક્લિષ્ટ છે વળી હેવો પ્રશ્ન કરી સકાય કે करे અને कॅ સરખા હોઇને વિશેષ લક્ષણની અપેક્ષા રહે, પરતુ बोले, हसे, आपे ઇત્યાદિ ક્રિયાપદોના વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનાં રૂપોના આખા સમૂહ વિશે શી વ્યવસ્થા કરશો? વળી કોઠીની कॅठी સાથે ભ્રાન્તિ થાય, પણ મૂળ શબ્દ कॅठनुं શુ? હેની સાથે સંદિગ્ધ થઈ જાય હેવો કોઈ પણ શબ્દ છે જ નહિ

આ ઉપરથી જણાશે કે હાવી પૃથક્ક્રિયા ગૌરવદુષ્ટ તેમ જ હેના વિષયભૂત શબ્દોના ખરા વાગ્વ્યાપારગત ઇતિવૃત્તનું ઉલ્લંઘન કરનારી છે. એ પણ લક્ષમાં આવશે કે આ પૃથક્ક્રિયા રચવામાં રા. રા. કેશવલાલે અત્યન્ત અલ્પ ઉદાહરણો ઉપર આધાર રાખ્યોછે જેમાંનાં કેટલાંક તો અસાધારણ છે; અને વિવૃત ઉચ્ચારની મ્હેં આપેલી પૃથક્ક્રિયામાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદિત કરેલા સર્વસાધારણ નિયમના અંગમાં આવી જતાં અતિપુષ્કળ ઉદાહરણોની હેમણે ઉપેક્ષા કરીછે. વર્, વ્હેરો, વર્સવું, મૉઙ એ પ્રકારના શબ્દોનો હેમણે ખુલાસો આપ્યો જ નથી. અને હેમણે આપેલુ વિવૃતવિધાન એ નામ છે તો સુંદર, પરંતુ હેમાં દોષ એ રહેલોછે કે એથી આ ઘટના એક જ અમિશ્રરૂપ ક્રિયા હોય હેવો ભાસ થાયછે, જ્યહારે વસ્તુતઃ અનેક ક્રિયાઓની શૃંખલાની એ છેલ્લી કડીછે, જેમકે अइ-अउ, अय-अव; अय्-अव्; અને પછી ર્અ-ઑ. આ પ્રમાણે એ નામવિધાન આ મિશ્રરૂપ ઘટનાની અયથાર્થ પૃથક્ક્રિયાનુ પરિણામ છે; વીજલાઘવ જળવાય તેવા એક સરળ કેન્દ્રભૂત નિયમનું દર્શન થતાં જ એ ઘટનાની મિશ્રરૂપતા પ્રકટ થાયછે.

જેમણે આ વિવૃતઉચ્ચારનો નિર્દેશ કર્યો હોય હેવા અન્ય પંડિતો, હેમના મતની ચર્ચા—સર જ્યોર્જ ગ્રીઅરસનનો મત

આટલું ગુજરાતી ઉચ્ચારશાસ્ત્રના ગુજરાતી લેખકો વિશે કહ્યું. તે શિવાયના લેખકોમાંથી જેમણે વિવૃતઉચ્ચારનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ નિર્દેશ કર્યો હોય હેવા મ્હારા જાણવામાં ચાર લેખકો જ આવ્યાછે, **સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસન, મિ૦ બીમ્સ, ડૉ૦ સર રા. ગો. ભાંડારકર** અને **ડૉ૦ ટેસિટોરી.** સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસને આ વિષયના માત્ર પ્રથમસ્તરમાં જ પ્રવેશ કર્યોછે, અને વિવૃત ર્અ અને ઑના ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિવિશે ચર્ચા કરી જ નથી. એ ઉપરચોટિયા નિર્દેશમાં પણ હેમણે ભૂલથાપો ખાધીછે, જે મ્હેં અન્યત્ર[૩૩] દર્શાવીછે. પરંતુ આ સ્થળે ફરીથી નિર્દિષ્ટ કરવાથી અનુકૂળતા થશે. હેમણે વિવૃત ર્અ ને short (હ્રસ્વ) અને વિવૃત ઑને broad (પ્હોળો) કહ્યોછે; અને કહ્યુંછે કે "ગુજરાતીમાં હ્રસ્વ ए તેમ જ દીર્ઘ ए છે." હેમાં "હ્રસ્વ ओ નથી, પરંતુ હેને બદલે કેટલા'ક શબ્દોમાં ओનો allમાંના a જેવો પ્હોળો ઉચ્ચાર કરવામાં આવેછે."[૩૪]

અહિંયાં કાંઇક ગોટાળો થયેલો જણાયછે; ए અને ओ બંને કાં તો પ્હોળા (વિવૃત) અને સાંકડા (સંવૃત) હોય, અથવા હ્રસ્વ અને દીર્ઘ હોય. હ્રસ્વ

૩૩ The Indian Antiquary, XLIV, 17n અને 19n (જાન્યુ. ૧૯૧૫)

૩૪ Linguistic Survey of India, પુ. ૯ મું, ભાગ ૨જો પૃ. ૩૨૯

એના અંગમાં આપેલા પ્હોળા ઉચ્ચારવાળા શબ્દોના ગણમાં[35] હેમણે ઍંઠવું, ઍંન અને હેવા શબ્દો આપ્યાછે, જેમા વિવૃત ઍ રહ્યોછે, અને પ્હોળા ઑ મા ચૉંથું, કૉયલ હેવા વિવૃત ઑ વાળા શબ્દો આપ્યાછે છતાં તેઓ એકને short (=હ્રસ્વ) અને બીજાને broad (=પ્હોળો) શા કારણે કહેછે એ હું સમજી સકતો નથી (સર જ્યૉર્જ કહેછે કે એ પોતે 'all'માં છે ત્હેવો પ્હોળો ઉચ્ચાર દર્શાવવા o ને માથે ~ હાવી નિશાની કરેછે)

આ ગણોમાં કેટલી'ક ન્હાની ભૂલો પણ થઈછે,—જેમ કે છ્દે (=છિદ્ર)ને હ્રસ્વ એ વાળા શબ્દ તરીકે આપ્યોછે, પરતુ હેનો કદાપિ વિવૃત ઉચ્ચાર થતો નથી, તેમ જ ઢોલનો ઓ પ્હોળો (=વિવૃત) માન્યોછે, પણ વસ્તુત એ વિવૃત નથી.

(૬) મિ૦ બીમ્સના મતની પરીક્ષા

મિ૦ બીમ્સે આ વિષયનો હેમના ગ્રન્થના પુ ૧ ને ૧૭૭મે અને ત્યારપછીનાં પૃષ્ઠોમા વિમર્શ કર્યોછે પરતુ એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ પ્રશ્નનું ખરુ તત્ત્વ હેમના લક્ષની બ્હાર રહ્યુછે, અને પરિણામે અનો એ અને અયનો એ થવાની તેમ જ અનો ઓ અને અવનો ઓ થવાની અને અનો ઐ થવાની હેમણે વાત કરીછે અને એ ચર્ચા પણ ઉપરચોટિયા પ્રકારની છે, અને હેમા વિચિત્ર ભૂલો કરીછે, જેમકે પૈઠણ (એક શહેરનું નામ) હેમણે પત્તનમાથી વ્યુત્પાદિત કર્યુંછે (પુ ૧–૧૬૭), પણ વસ્તુત હેનું મૂળ પ્રતિષ્ઠાન છે, જે નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમા અને અન્ય લેખોમા સુવિદિત છે આ ભૂલ થવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે, પઇટ્ઠાણ–પઇઠાણ–પૈઠાણ (ગુ.) અને પૈઠણ (મ) એ ક્રમોદ્વારા થતો વિકાસ ન જોઈ સકાયાથી હેમણે પના અનો ઐ થવાની કલ્પના કરીછે, એ જ પૃષ્ઠે મ બૈસણની સંસ્કૃત વચન "બેસવુ"માથી વ્યુત્પત્તિ આપીછે હેમાં પણ એ જ ભૂલ કરીછે,—આપણે ઉપર કરેલી ચર્ચામા જોયુંછે કે એ શબ્દ સ ઉપવિશ્, ઉવવ્સ, વઇસ્, બૈસ્માથી આવ્યોછે, અને "બેસવુ" અર્થવાળો સંસ્કૃત ધાતુ વસ્ ભાગ્યે જ હશે[36] (બૈંગન ને વઙ્ગનમાથી વ્યુત્પાદિત કરવામાં પણ એ જ ભૂલ કરીછે)

---

૩૫ પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ, પૃષ્ઠો ૮૪ અને ત્યાર પછીનાં

૩૬ પીડાં'ક પૃષ્ઠો પછી (૧૭૯મે પૃષ્ઠે) મિ૦ બીમ્સે હિં બૈઠના ને ... માંથી યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ આપીછે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે અને ત્યાં વળી, એ જ વાક્યમા ... પત્નિનો પણ ... (હેમની ...) ... માંથી અને ... માંથી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી એમ ... માનેછે કે ... [illegible]

૨૧

૧૩૭–૧૩૯ પૃષ્ઠોએ મિ. બીમ્સે પોતે કલ્પેલા अ ના ए રૂપ વિકારની ચર્ચા કરીછે; અને ઉદાહરણો (रहणं) रह्–रहेवुं, (सहनं) सह्–सेहवुं, (कथनं) कथ्–केहवुं, ઇત્યાદિ આપ્યાંછે. વળી એઓ એમ માનેછે કે ગુજરાતીમાં "પૂર્વે રહેલા ह् ને સ્થાને ए આવેછે અને એ ह्‌ની પછી કવચિત્, વિશેષતઃ જે શબ્દોમાં સંસ્કૃતમાં એ સ્થળે इ હોય તે શબ્દોમાં, બીજા ए નો પ્રક્ષેપ પણ કરવામાં આવેછે" (પૃ. ૧૩૮); હેમણે આપેલાં ઉદાહરણોઃ–

लहरीમાંથી	लेहेर;	वधिरમાંથી	वेहेरो;
भगिनी ,,	वेहेन;	प्रथम ,,	पेहलुं.[३७]

[पेहलुं શબ્દ અન્ય શબ્દોથી જૂદે પ્રકારે શા માટે લખવો જોઇયે, અને હેના ह् માં પણ ए શા માટે ન ઉમેરવો જોઇયે? ખરેખર, હેના કારણનું અનુમાન દુષ્કર છે:]

તે ઉપરાંત અરબી અને ફારસીમાંથી આવેલા શબ્દોમાં પણ આ જ ક્રિયા થતી તેઓ માનેછે, જેમ કે जेहेर, केहेर, तेहेसील, रेहम, देहशत.

આથી પણ એક ક્રમ આગળ વધીને મરાઠી घेणे (=लेवुं) માં પોતે अ નો ए થતો જુવેછે, જ્યહારે આપણે જાણિયેછિયે કે મરાઠીનો ए ગુજરાતીના જેવો વિવૃત નથી.

પૃ. ૧૪૦ મે મિ. બીમ્સ કહેછે કે अय નો કોઇક વખત સંકોચ થઇને ए થાયછે; ઉદાહરણો नयन–नेन, समय–समे ઇત્યાદિ આપેછે; અને પૃ. ૧૪૩–૧૪૪ મે अव નો, लवंग–लोंग (हिं.) માં થાયછે તેમ, ओ થતો કહેછે. પૃ. ૧૮૭ મે વળી, સજાતીય સ્વરો અનુરૂપ ગુણ કે વૃદ્ધિસ્વર સાથે સંધિ પામેછે હેવો તેઓ નિયમ રચેછે, અને भगिनी, भइनी (પ્રા.) भैन (હિ.) એ ઉદાહરણ આપેછે;

પણ આ ક્રિયા વાગ્વ્યાપારના નિયમોમાં અદૃષ્ટપૂર્વ છે. પુ. ૩ જાને પૃ. ૩૮મે ફરીથી હેમણે ખરી વ્યુત્પત્તિ उपविष्टः સ્વીકારીને હિન્દી बैठ આપ્યુંછે, પરતુ મરાઠી बैस् વિશે ખોટી જ અટકળ ઉમેરીછે કે અન્ત્ય स् बैठ અને बस् વચ્ચેના ભ્રમથી આવ્યોછે! ગુજરાતી बेस् (હેમને મતે बेश्) અહિયાં હેમણે યથાર્થ રીતે સંસ્કૃત उपविशति માંથી વ્યુત્પાદિત કર્યોછે, જો કે (अइ–अय–अय्–अॅ એ ક્રમો સૂચવતા) उवइसइ–वइसइ–बॅसे એ અન્તર્ગત વિકારો એઓ જોઈ સક્યા નથી હેના જ રા. રા. કે. હ ધ્રુવના મત માટે ઉપર પૃ. ૮૨મે ફુટનોટ ૨૯મી જુવો

૩૭ મિ. બીમ્સની મુસીબતો હું બરાબર સમજુંછું; હેમના સમયની ગુજરાતી ભાષામાં અને જુના ગુજરાતી હસ્તલિખિત ગ્રન્થોમાં જોડણીની જે ખોટી અને અનિશ્ચિત પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એ હેમને વિઘ્નકારક અને ભ્રાન્તિજનક નીવડી હશે.

આ સર્વ ભ્રાંતિ અને સ્ખલનનું કારણ એ છે કે મિ બીમ્સને, મ્હેં આ ચર્ચામાં આપીછે ત્હેવી, યથાર્થ પૃથક્ક્રિયા હાથ ન આવી પરિણામ એ આવ્યું કે આ વિષયની ચર્ચામાં હેમણે વિવૃત ઉચ્ચારની ઉપેક્ષા કરી અને પોતે આપેલાં ઉદાહરણોના કેટલાક સબંધરહિત, અને વસ્તુત પ્રવર્તતા પરતુ હેમના લક્ષની બ્હાર રહેલા એક સર્વસાધારણ કેન્દ્રભૂત નિયમનું ઉલ્લંઘન કરતા, વર્ગો પાડ્યા (પુ ૧ પૃષ્ઠો ૧૮૭, ૧૬૭, ૧૪૩-૪, ૧૪૦, ૧૩૭-૧૩૯ જુવો)

મિ બીમ્સને માત્ર એક જ પ્રસગે થયેલું અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનું દર્શન, હિન્દી શબ્દોનો અત્ય ઔ

માત્ર એક જ પ્રસગે મિ બીમ્સની દૃષ્ટિ અચાનક અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર ઉપર પડીછે શબ્દોને અન્તે રહેના ઓનો પ્રાચીન હિન્દી ઉચ્ચાર au જેવો છે એમ એઓ સ્વીકારેછે પરતુ જૂની હિન્દીનો (પોતે જેને સ્પષ્ટ રીતે broad=વિવૃત કહેલોછે તે) ઔ સાધારણ હિન્દીના ઓ ઉચ્ચારથી ભિન્ન પ્રકારનો નથી હેવા હેમના કથનથી પૂર્વોક્ત સ્વીકારની ઉપયોગિતા અત્યન્ત અલ્પ રહેછે તેઓ કહેછે કે હસ્તલેખોની લેખનપદ્ધતિ પૂરતો જ ભેદ છે, કોઈ પુરુષ એક પ્રકારે લખે અને બીજો અન્ય પ્રકારે લખે (હેમનું પુ ૨ પૃ ૫ મુ જુવો) આ ભેદ લેખનના પ્રકાર પૂરતો જ કેવી રીતે રહે એ સમઝવુ મુશ્કેલ છે ખરી વાત એ છે કે પ્રાચીન ઔ ઉચ્ચાર કાંઈક અંશે વિવૃત હતો અને હેમાંથી ગુજરાતીનો પૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચાર નીકળ્યો, અને જે નામોના અંતમા ઔને સ્થાને ઓ આવ્યો તે નામોમા એ અન્ત્ય ઓ સવૃત રહ્યો વસ્તુસ્થિતિ આ છે હિન્દીમા મધ્યવર્તી ઔ અવિકૃત (ઔ જ) રહ્યો, અને એ ઔ અર્ધવિવૃત હતો, એટલે ગુજરાતી ઑથી ઓછો વિવૃત હતો, અને અંત્ય ઔ ક્ષીણ થઈને શુદ્ધ ઓ થયો, જે ગુજરાતી અર્ધવિવૃતથી ઓછો વિવૃત થયો, કે તદ્દન સવૃત થયો (પણ હિન્દીની શાખા વ્રજભાષામાંનો અત્ય ઔ કદાચ આ વિષયે અપવાદરૂપ હશે)

(૭) ડૉ સર રા ગો ભાંડારકરના અભિમાયોની સમાલોચના

ડૉ. ભાંડારકરે હેમના વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોમા બે ત્રણ સ્થાને, હેમની સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થતી શક્તિ અને વિદ્વત્તા વડે, આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરીછે ૧૪૨-૧૪૩ પૃષ્ઠોમાં તેઓ પ્રાકૃત અને પાલીમાં લુપ્ત થયેલા સસ્કૃત સધિસ્વરો ઐ અને ઔના કેટલીક અર્વાચીન ભાષાઓમાં થતા પુનર્દર્શનની ચર્ચા કરેછે આ પુનર્દર્શન હિન્દીમા, પજાબીમા અને કેટલેક સ્થળે મરાઠીમા, પ્રાકૃત અઇ અને અઉના પાછા ઐ અને ઔ કરવાથી થાયછે, હેમણે આપેલા ઉદાહરણોમાનાં કેટલાંક આપુછું—

સં.	પ્રા.		
प्रविष्ट	पइट्ठ	હિં. પ્રાચીન મ.	पैठा
उपविश्	उवइस	મ. હિ.	वैसणें-ना
उपविष्ट	उवइट्ठ	હિં. પં.	बैठा
खदिर	खइर	મ. હિ. પં.	खैर
वलीवर्द	बइल्ल	મ. હિ. પં.	वैल
चतुर्थ	चउत्थ	મ. હિં. પં.	चौथा
चतुष्क	चउक्क	મ. હિં. પં.	चौक

૧૪૩–૧૪૪ પૃષ્ઠોએ હેમણે अय અને अव ના ऐ અને औ થવા વિશે ચર્ચા કરીછે અને આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો આપ્યાંછેઃ—

સં.	પ્રા.	હિ. કે હિ. અને પં.
मदन	मअ़ण–मयण	मैन
रजणी	रअ़णी–रयणी	रैन
नयन		नैन–नैण (पं.)
वचन	वअ़ण–वयण	वैन

છેવટ ૧૪૬–૧૪૭ પૃષ્ઠોએ હેમણે ગુજરાતીમાંના ઉચ્ચારની ચર્ચા કરી-છે અને એ ઉચ્ચારનો હિન્દી ઉચ્ચાર સાથે મુકાબલો કર્યોછેઃ-

હિં.	ગુ.	હિં.	ગુ.	હિં.	ગુ.
पैठा	पेठो	वैठो	वेठा	वैल	वेल
वैसना	वेसवुं	खैर	खेर		
चौथा	चोथो	चौक	चोक	धालौ	धोळो
कौडी	कोडी ઇત્યાદિ.				

વળી હેમણે અવલોકન કર્યુંછે કે વિદેશીય પ્રભવના શબ્દોમાં પણ, જ્યહાં અન્ય ભાષાઓમાં ऐ અને औ હોય ત્યહાં, ગુજરાતીમાં ए અને ओ હોયછે; ઉદાહરણોઃ—

હિં.	ગુ.	હિં.	ગુ.
पैदा	पेदा	दौलत	दोलत
मैदान	मेदाऩ	फौज	फोज

છેવટ હેમનાં નીચે આપેલાં વચનો હું પૂરેપૂરાં ઉતારી લઉંછુંઃ—

"એ જ પ્રમાણે, જો કે ગુજરાતી શબ્દકોષોમાં ऐ અને औ વાળા કેટલાક સસ્કૃત શબ્દો જોવામાં આવેછે, તથાપિ ત્હા એ સધિસ્વરોનો પ્રાય ए અને ओ જેવો ઉચ્ચાર કરવામા આવેછે, જેમ કે जैनने બદલે जेन, वैरने બદલે वेर ઇત્યાદિ એથી જણાયછે કે ગુજરાતીમા પણ પ્રાચીન પ્રાકૃતની માફક अय અને अव અને अइ અને अउનો સયોગ થતાં ए અને ओ બને છે, અને ऐ અને औ એ સધિસ્વરો હેને પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓમાથી નથી ઉપલબ્ધ થયા એથી સિદ્ધ થાયછે કે ગુજરાતી વર્ણમાલામા વસ્તુત તેઓનો અભાવ જ છે આગળ કહી ગયોછુ તેમ, अइ અને अउ શ્રુતિયોનો ऐ અને औથી તફાવત માત્ર એટલો જ છે કે હેમા (अइ-अउमा) એકને બદલે બે ઉચ્છ્‌વસન ક્રિયાઓ થાયછે, અન્ય પ્રકારે તેઓ સરખા છે, કેમ કે સધિસ્વરોમાં બને સ્વરો રહેલાછે તેથી એ શ્રુતિયો, તેમ જ अय અને अव, આ સધિસ્વરોને રૂપે પરિણત થાય એ સ્વાભાવિક છે અને એમ થવામા હેનો અલ્પતમ વિકાર થાયછે તે છતાં પણ જો ગુજરાતી લોકો હેનો ए કે ओ કરી કાઢે અને સસ્કૃત અને વિદેશીય શબ્દોમા રહેલા ऐ અને औના પણ હેવા ઉચ્ચાર કરે, તો હેનું કારણ એ જ હોવુ જોઇયે કે હેમની વાચિક ઇન્દ્રિયો આ ઉચ્ચાર પરત્વે ત્હેમના પાલી અને પ્રાકૃત પૂર્વજોના જેવી જ દશામા છે બીજી બાજુ જોઇયે તો હિંદીમા, અને વિશેષત હેની વ્રજ શાખામા, સધિસ્વરોનો અત્યુચ્ચાર કરવાનું પ્રાચીન વલણ પ્રત્યક્ષ થાયછે, જ્‌હારે અન્ય ભાષાઓ આ વિષય પરત્વે આ બેની વચ્ચે મધ્યમ સ્થાન ગ્રહણ કરેછે" (પૃષ્ઠો ૧૪૬-૧૪૭)

હવે, આ પ્રશ્નની મ્હેં કરેલી વિસ્તીર્ણ પૃથક્કિયાને જો ત્હમે લક્ષપૂર્વક અનુસર્યા હશો તો મ્હારા માનનીય ગુરુથી મ્હારે ક્ય્હાં ક્ય્હા વૈમત્ય દર્શાવવુ પડે એ ત્હમે એકદમ જોઈ સકશો વૈમત્યના તત્ત્વોને નીચે પ્રમાણે સુવ્યક્ત રૂપે દર્શાવીશ –

(૧) પૂર્વોક્ત પ્રસગોમાં ગુજરાતી ॲ અને ऑ નુ વિવૃત સ્વરૂપ ડૉ. ભાંડારકરના લક્ષમાં પૂરેપૂરુ નથી આવ્યુ, તેઓ હેને માત્ર ए અને ओ જ કહેછે,

(૨) હેમના કથન ઉપરથી હેમનો મત હેવો જણાયછે કે સસ્કૃત ऐ અને औના, તેમ જ વિદેશીય ઉચ્ચારોના એટલે-હેમના કહેવા પ્રમાણે-ऐ અને औના, ગુજરાતીમાં પરભાર્યો જ ए અને ओ થઈ ગયા હોય, પરતુ સત્ય સ્થિતિ હેવી છે કે ગુજરાતી ઉચ્ચાર સિદ્ધ થયા પ્હેલાં એ ઉચ્ચારોને अइ-अउ, अय-अव, અને अय्-अव्

એ ક્રમો દ્વારા આવવું પડેછે;[૩૮] વળી વિદેશીય શબ્દોમાં ઉચ્ચારો ऐ અને औ નથી, પણ अय् અને अव् છે;

(૩) હિન્દી (અને વિશેષતઃ વ્રજ) ઉચ્ચારપદ્ધતિમાં જેને તેઓ अत्युच्चार કહેછે ત્હેમાં જ વસ્તુતઃ વિવૃત ઉચ્ચારનું તત્ત્વ રહેલું છે, જે ગુજરાતીમાં સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ પામેછે; મરાઠી[૩૯] ઉચ્ચાર (बैठा-चौक) એ હિન્દી अत्युच्चार અને ગુજરાતી ઉચ્ચારની વચ્ચેનું મધ્યમ સ્થાન ગ્રહણ કરેછે એ હેમનું અવલોકન એક રીતે સત્ય છે. ("એક રીતે" એમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે હેમણે ગુજરાતી ए અને ओને સંવૃત ઉચ્ચાર માન્યાછે હેવી મ્હને શંકા રહેછે; વસ્તુતઃ એ સંવૃત નથી). પરંતુ ગુજરાતીનો વિવૃત ઉચ્ચાર સંપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ રીતે હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો તેથી તેઓ એટલેથી જ વિરમ્યા છે અને, મરાઠી ઉચ્ચારમાં સ્વરભાર દૃઢતાથી (अइ-अउ સ્વરયુગ્મોમાંના) इ અને उ ઉપર પડેછે, હિંદીમાં अ ઉપર પડેછે, અને ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ત થયેલા ए અને ओ ઉચ્ચારોને[૪૦] વિવૃત બનાવવામાં આવેછે; હેવું જે મ્હેં આ ચર્ચામાં બતાવી આપ્યુંછે, તે હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યું.

---

૩૮ મ્હેં આપેલી વિવૃત ઉચ્ચારની પૃથક્ક્રિયા **ડૉ. ભાંડારકરના** લક્ષમાં ન હોવાને પરિણામે જ હેમણે कय्, सह् ઇત્યાદિના अनो ગુજરાતીમાં ए થતો માન્યોછે; જ્યહારે વસ્તુતઃ, वहेवुं, स्हेवुं ઇત્યાદિના વિવૃત ॲની છેવટનું રૂપ પામ્યા પ્હેલાંની अय्, अव् ક્રમોદ્વારા થતી યાત્રા, મ્હેં દર્શાવીછે તેમ, દર્શાવવી શક્ય છે.

૩૯ અન્યભાષાઓ મધ્યમ સ્થાન ગ્રહણ કરેછે એ હેમની ઉક્તિમાં "અન્યભાષાઓ"માં **મરાઠીનો** સમાવેશ તેઓ કરેછે હેવું હું પૂર્વાપરસંગતિને આધારે માની લઉછું.

૪૦ ऐ અને औમાં અંગભૂત સ્વરોની અવસ્થાનો, અને સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં જતાં ऐ અને औના થતાં અન્તિમ રૂપાન્તર ए અને ओમાં એ અંગભૂત સ્વરોની જે સ્થિતિ થાય છે હેનો, પરસ્પર મુકાબલો રસદાયક થશે. ए, ऐ, ओ અને औ એ संधिस्वरो છે (અને એથી अ થી ऌ સુધીના સમાન કે સાદા સ્વરોથી ભિન્ન પ્રકારના છે), તથાપિ એ ચાર સંધિસ્વરોનો પણ અંદરઅંદરમાં સ્વરૂપભેદ થઈ સકે તેમ છે. ए અને ओને હું संकीर्ण संधिस्वर નામ આપુંછું અને ऐ અને औને संसृष्ट संधिस्वर કહુંછું કારણ કે અનુક્રમે ए અને ओમાં રહેલા अ અને इ અને अ અને उ संकर (સંવિલય)ની અવસ્થામાં છે, અને ऐ અને औમાં એ સ્વરો संसृष्टि (માત્ર સમિશ્રણ)ની દશામાં રહ્યાછે. ગુજરાતીમાંનાં વિવૃત ॲ અને ऑ એ રૂપાન્તરો પ્રાપ્ત થયા પ્હેલાં સંસ્કૃત શબ્દોના ऐ અને औની જે વિક્રિયા થાયછે ત્હેનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) સંસૃષ્ટિની દશા, ऐ અને औ (वैर-गौरी);
(૨) ત્હાર પછી વિશ્લેષ, अइ અને अउ (वइर-गउरी);

માટે, આ ઉચ્ચાર પરત્વે ગુજરાતી પ્રજાની વાચિક ઇન્દ્રિયો હેમના પાલી અને પ્રાકૃત પૂર્વજોના જેવી જ દશામાં છે એ કથનમા વાસ્તવિક નિરૂપણ નથી થયુ એ હું યોગ્યમાનપૂર્વક રજુ કરુછુ કારણ કે પાલી અને પ્રાકૃત બોલનારા લોકો સસ્કૃત ऐ અને औના જે ए અને ओ કરતા હેમનું સ્વરૂપ ગુજરાતીના વિવૃત अॅ અને ऑ[41] ઉચ્ચારથી તત્ત્વત ભિન્ન હતું

(૩) પછી प्रतिपप्रसारण, अय અને अव (वयर्–गवरी),

(૪) છેવટ सकार, अॅ અને ऑ (वॅर– गॉरय)

ત્રીજા ક્રમમા इ અને उ નહિં પણ य અને व હોવા છતા પણ ચોથો ક્રમ ઉપર પ્રમાણે ક્યહાંથી પ્રાપ્ત થાયછે એ (આ વ્યાખ્યાન દરમ્યાન આગળ ઉપર એક ચર્ચામા) હું સમઝાવીશ

૪૧ બગાલી ભાષામા, બોલવામા, અનન્ત્ય ओनो (વિવૃત ऑ જેવો) મ્હોળો ઉચ્ચાર થાયછે તે પાલી અને પ્રાકૃતના આ હ્રસ્વ ओथी ભિન્ન છે પાલી અને પ્રાકૃતના હ્રસ્વ ओ કરતા ગુજરાતીના વિવૃત ऑने આ બગાળી ओ વધારે મળતો આવેછે, અને છતા પણ વિવૃત ऑथी એ ભિન્ન છે, કારણ કે ગુજરાતી વિવૃત ऑ પૂરેપૂરો દીર્ઘ છે અને બગાળી ઉચ્ચાર હ્રસ્વતર છે ટુકામાં, બગાળી ઉચ્ચાર હ્રસ્વતામા પાલી ઉચ્ચારના જેવો છે પરંતુ વિવૃતત્વને લીધે એથી અલગ પડેછે, અને એ (બગાળી ઉચ્ચાર) વિવૃતત્વમા ગુજરાતી ઉચ્ચારને મળતો આવેછે, પરતુ હ્રસ્વતાને કારણે એથી વિશિષ્ટ છે હેમા પાલી ઉચ્ચારની હ્રસ્વતા અને ગુજરાતી ઉચ્ચારનું વિવૃતત્વ સયોગ પામેછે, અને એથી બને ઉચ્ચારોથી એ જુદો છે

વિ'સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોના ૧૪૯–૧૫૦ મે પૃષ્ઠોએ ડૉ સર રા ગો ભાડારકરે પ્રસગવશાત્ આ બગાળી ઉચ્ચારનો નિર્દેશ કર્યોછે, અને મિ૦ બીમ્સે પણ પુ ૧૧ પૃ ૬૭ મે એ વિશે કેટલીક ચર્ચા કરેલીછે

(બગાળીમા હેવો જ હ્રસ્વ પણ વિવૃત ए પણ છે, જેમકે ऍतन, ऍकतार બગાળીના હ્રસ્વ પણ વિવૃત ऑ વિશે જે કહ્યુછે તે સર્વ યથાસભવ આ ऍ ઉચ્ચારને લાગુ પડેછે)

કાનડીમાં દીર્ઘ ए અને દીર્ઘ ओથી ભિન્ન હ્રસ્વ ए અને હ્રસ્વ ओ છે આ હ્રસ્વ ए અને ओ બગાળીના હ્રસ્વ ઉચ્ચારને ઘણે મ્હોટે અશે મળતા આવેછે, એટલે કે હ્રસ્વતાની સાથે હેમા વિવૃતત્વનો અશ પણ છે, વૈયાકરણોએ એ eનું '*met*'ના *e* સાથે માનેલુ સામ્ય સ્થૂલદૃષ્ટિએ જ યથાર્થ ગણાય, પરતુ હ્રસ્વ ઓને '*not* ના o જેવો મા યોછે તે વાસ્તવિક છે નીચેના ઉદાહરણો ઉપયોગી હોઈ લક્ષ્યયોગ્ય છે —

હ્રસ્વ	દીર્ઘ
ಕೆಲಸ (कॅलस) = કાર્ય	ಮೇಲೆ (मेले) = ઉપર
ಕೆಲವು (कॅलवु) = કેટલુંક	ಬೇರೆ (बेरे) = જુદું
ಹೆಸರು (हॅसरु) = નામ	ಹೋಗು (होगु) = જવું
ಕೊಡು (कॉडु) = આપવું	ನೋಡು (नोडु) = જોવું
ಮೊದಲು (मॉदलु) = પ્રારંભ	

ડૉ. ભાંડારકરને ગુજરાતીના આ ઉચ્ચારનો ભાસ થયોછે ખરો, પરંતુ હેમણે હેનું પૃથક્કરણ કરીને પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હેં કર્યુંછે ત્હેવું તત્ત્વસંશોધન નથી કર્યું; એટલુ જ નહિ, પણ હેમનું એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપભાન કેટલેક અંશે ખોટી દિશામાં ગયુંછે, અને કાંઈ નહિ તો, એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપદર્શન હેમણે સંપૂર્ણ સ્ફુટીકરણથી નથી કર્યું. જો તેઓ આ ચર્ચામાં વધારે ઉંડા ઊતર્યા હોત, અથવા તો જો ખરા ગુજરાતી ઉચ્ચારનો હેમને સતત અનુભવ થયો હોત અને ત્યહાર પછી હેમણે એ ઉચ્ચાર વિશે પોતાને ઉપજેલા ખ્યાલનું સંપૂર્ણ સ્ફુટતાથી આવિષ્કરણ કર્યું હોત, તો જે સત્ય દર્શાવવાનો મ્હેં યત્ન કર્યોછે ત્હેનું હેમને એ આવિષ્કરણની ક્રિયા દરમ્યાન જ યથાર્થ દર્શન થાત, હેવી મ્હારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે; અને જો મ્હારી આ વિષયની ચર્ચા હેમના વાંચવામાં આવશે તો હેમના અન્તઃકરણની સ્વાભાવિક વિશાલતા અને વિદ્વાનને છાજતી ઉદારતાથી તેઓ મ્હેં દર્શાવેલી પૃથક્ક્રિયાનો સત્કાર અને સ્વીકાર કરશે હેમાં મ્હને શંકા નથી.[૪૨] કારણ કે હું વૈમત્ય દર્શાવુંછું એમ ભાસ થાય તો પણ એ વૈમત્ય મ્હારા વિદ્વાન્ ગુરુવર્ય પાસેથી મળેલી તાલીમનું જ પરિણામ છે.

ಹೊಸ ಕನ್ನಡ (અર્વાચીન કાનડી)માં વ્યંજન પછી દીર્ઘ સ્વર દર્શાવવા માટે ૯ આ સંજ્ઞા અચૂક મૂકવામાં આવે છે; ઇ. સ. ના ૧૭ માં સૈકાની પૂર્વે આ સંજ્ઞા પ્રચરિત ન્હોતી. ઈ. સ ૧૫૦૦ ની પૂર્વે તો ચોક્કસ ન્હોતી (નાગવર્માપ્રણીત कर्णाटक भाषा-भूषणના લ્યૂઈસ રાઇસ તંત્રિત ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામા vii(=૭) પૃષ્ઠે આપેલુ કોષ્ટક જુવો); આ ગ્રન્થના ૫ મા સૂત્રમાં કાનડીના હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ए અને ओનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. અને ત્યહાં આપેલાં ઉદાહરણોમાં ૯ આ સંજ્ઞા દીર્ઘ ઉચ્ચાર દર્શાવેછે. જો આ સંજ્ઞા રાઇસે ન મૂકી હોય અને નાગવર્માની મૂળ લિખિત પ્રતમાં જ વિદ્યમાન હોય તો હેવું સિદ્ધ થાય કે એ દીર્ઘ સંજ્ઞા ઇ. સ. ના બારમા સૈકાના અગ્રભાગમાં વિદ્યમાન હતી. કારણ કે રાઇસે નાગવર્માનો સમય એ માન્યોછે. (પ્રસ્તાવના પૃ. i પારા ૨).

૪૨. મ્હારો આ દૃઢ વિશ્વાસ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે. મ્હારી શ્રદ્ધાની યથાર્થતા દર્શાવવુ એક ઉદાહરણ આપીશ તો એથી એ વિદ્વાન્ આચાર્યવર્યના પાણ્ડિત્યગુણની લેશ પણ ક્ષતિ નહિ થાય, પણ ઉલટું હેમના પાણ્ડિત્યમાં રહેલી નીતિવૃત્તિનો અધિકતર પરિચય થશે. J. B. B. R. A. S. XVI, ૨૫૮ એ સ્થાને પ્રકાશિત થયેલાં પોતાનાં વિલ્સનસ્મારક ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં હેમણે (જે વસ્તુતઃ ન્હાનું+ल પ્રત્યયમાંથી આવેલું સૂરતી સ્થાનિક રૂપ છે તે ન્હાલું રૂપને ખરો શબ્દ ગણીને) ગુજ. ન્હાનું શબ્દને સં. लघु (પ્રા. लहु) માંથી વ્યુત્પાદિત કર્યોછે એક સમયે એ આચાર્યવરને "સંગમાશ્રમ" નામને મકાને હેમના દર્શનાર્થે હું ગયો હતો ત્યહારે મ્હેં માનપુરઃસર દર્શાવ્યું કે ન્હાનુંની યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ સં. श्लक्ष्णं (પ્રા. लण्ह)માંથી જોઈ સકાયછે; અને એ વ્યુત્પત્તિના પક્ષની મ્હારી દલીલો હેમની સમક્ષ રજૂ કરી. (ઉપર વ્યાખ્યાન ૩

હવે આપણે, ઘડીભર, પૂર્વનિર્દિષ્ટ પાલી અને પ્રાકૃત હ્રસ્વ ए અને ओની ચર્ચા હાથમાં લઈશું, આપણા પ્રસ્તુત વિષય સાથેનો એ ઉચ્ચારનો સંબંધ પ્રાસંગિક અને પરોક્ષ હોઈને આપણને હેની લંબાણથી ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા નથી ડૉ ભાંડારકરે

પાલી અને પ્રાકૃતના હ્રસ્વ ए અને ओ ડૉ ભાંડારકરે કરેલી હેની પૃથક્ક્રિયા

પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં (૪૪–૪૭ પૃષ્ઠો એ) નીચે પ્રમાણે યથાર્થ સ્થિતિ, કારણોની સંપૂર્ણ પૃથક્ક્રિયા સહિત, પ્રદર્શિત કરીછે

(क) પાલીમાં તેમ જ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સંયોગની પૂર્વે રહેલો દીર્ઘસ્વર હ્રસ્વ થાયછે –मार्ग –मग्गो ઇત્યાદિ,

(ख) જ્યહારે સંયુક્ત વ્યંજનોના સંઘાતથી થતા જોસ ઉપર સ્વરની દીર્ઘતા વિજયી નીવડતી ત્યહારે પરિણામ સંયોગલોપરૂપ આવતું, शीर्ष–सीस, दीर्घ–दीघ, ઇત્યાદિ

(ग) પૂર્વે રહેલા સ્વરોચ્ચારના જોસથી અને દ્રુતતાથી ઉત્પન્ન થતા આવેગની સહાયતા વિના પાલી બોલનારાઓ વ્યંજનોનો સબળ સંઘાત કરીને પ્રબળ પ્રયત્ન કરી સકતા નહિ, એટલે કે પૂર્વે હ્રસ્વસ્વર ન હોય તો તેઓ સંયોગનો ઉચ્ચાર કરી સકતા નહિ પરિણામે –

(૧) સંયોગ પૂર્વે રહેલા ए અને ओ હ્રસ્વ થતા

(૨) સંયોગનો પૂર્વે इ અને उ હોય ત્યહારે તાલુ કે અધરોષ્ઠની સાથે આ સ્વરોના ઉચ્ચારણ પૂરતો સંનિકર્ષ સાધવાને જિહ્વા અસમર્થ બનતી અને એથી इ અને उને સ્થાને ए અને ओ ઉચ્ચારો આવતા, उष्ट्रનો ओट्ट, पुष्करનો पोक्खर, निष्कनो नेक्ख ઇત્યાદિ વિકારો આથી જ થયાછે,

(घ) ક્વચિત્, પાછળ સંયોગ ન આવતો ત્યહારે પણ, વિશેષત य ની પૂર્વ, ए હ્રસ્વ થઈ જતો, અને એથી થતો માત્રાક્ષતિનો પ્રતીકાર કરવાને સાદા વ્યંજનને બેવડો કરવામાં આવતો જેમ કે गेयने સ્થાને गेय्य, स्थेयनु थेय्य ઇત્યાદિ

પૃ ૮૨ મું જુઓ) હેમને તરત જ મ્હારા મતની યથાર્થતા સ્વીકારી અને, હું માનું છું કે આ સ્વીકારને પરિણામે, ઉપર જ્યારે મેં વ્યાખ્યાનો પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કર્યાં ત્યારે હેમાંથી પ્રથમની જોનાની વ્યુત્પત્તિનો ત્યાગ કર્યો (હેમનાં વિલ્સનમાળા ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોનું ૬ ૧૪ મું જુઓ ત્યાં, પેરાગ્રાફને અન્તે ફુટનોટ પણ હેનું મૂળ સ્થાન હતું ત્યાંથી, પૂર્વોક્ત જણાવી દર નિરી વ્યુત્પત્તિ કાઢી નાંખીછે)

આ ए અને ओ નું હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં પ્રતિફલન

ડૉ. **ભાંડારકરે** દર્શાવેલી આ ઘટનાઓના અન્તર્ગત તત્ત્વોનું હેમચન્દ્રનાં નીચેનાં સૂત્રોમાં પ્રતિફલન થયેલુંછે.

(क) ह्रस्वः संयोगे दीर्घस्य। ૮–૧–૮૪

(ख) न दीर्घानुस्वारात्। ૮–૨–૯૨

(ग) { इत एद्वा। ૮–૧–૮૫
ओत्संयोगे। ૮–૧–૧૧૬

(घ) { तैलादौ। ૮–૨–૯૮
सेवादौ वा। ૮–૨–૯૯

"અન્તર્ગત તત્ત્વોનું" એમ કહેવાનું કારણ એ કે ૮–૧–૮૪ પ્રમાણે ए અને ओ હ્રસ્વરૂપે इ અને उ બનેછે, **પાલી**માં सेट्ठी, गोक्ख ઇત્યાદિમાં થાયછે તેમ હ્રસ્વ નથી થતા. પરંતુ **પાલી**ની માફક **પ્રાકૃત**માં પણ पेम्म- तेल्ल, सेव्वा, जोव्वण, सोत्त, पेक्खइ, करेज्ज, होज्ज, ઇત્યાદિ શબ્દોમાંના ए અને ओનો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ થતો એ લગભગ નિઃશંક છે; વિશેષતઃ જ્યહાં સાદા વ્યંજનો (पेम्म, जोव्वण ઇત્યાદિમાં છે તેમ) બેવડા હોય ત્યહાં એ દ્વિર્ભાવ પોતે જ માત્રાક્ષતિજન્ય રિક્તતા સૂચવેછે અને એ રિક્તતા જ ए અને ओના હ્રસ્વભાવની આવશ્યકતા, દર્શાવેછે. તે જ પ્રમાણે ૮–૧–૮૫ અને ૧૧૬ સૂત્રોમાં દર્શાવેલો इ અને उનો ए અને ओ રૂપે થતો વિકાર પણ, ડૉ. **ભાંડારકરે** આપેલાં પૂર્વનિદિષ્ટ કારણો પ્રમાણે, એ જ સૂચવેછે.

મિ૦ બીમ્સે કરેલું હ્રસ્વ-સ્વરનું નિરૂપણ

મિ૦ **બીમ્સે** પણ આ હ્રસ્વ ઉચ્ચારનું નિરૂપણ કરેલુંછે (હેમના ગ્રન્થનું પુ. ૧, પૃ. ૧૪૧–૧૪૨ જુવો). હેને get, bedમાંના eના ઉચ્ચાર સાથે સરખાવવામાં હેમણે હેનું યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવ્યુછે. પરંતુ તેઓ જ્યહારે "દ્રાવિડ લોકોએ કલ્પીછે ત્હેવી આ ઉચ્ચાર દર્શાવનારી પૃથક્ વર્ણસંજ્ઞા પ્રાકૃતના લખનારાઓએ નથી કલ્પી એ વાત હેમની પ્રતિભાનું વંધ્યત્વ દર્શાવેછે" હેવો કટાક્ષ કરેછે ત્યારે હેમને, પ્રાકૃત ભાષાઓના કરતાં દ્રાવિડ ભાષામાં આ ઉચ્ચારનો વિસ્તીર્ણતર પ્રચાર હતો એ સ્થિતિનું તેમ જ દ્રાવિડ ઉચ્ચાર વિવૃતકલ્પ છે અને **પાલી** અને **પ્રાકૃત** હ્રસ્વ ઉચ્ચાર હેવો નથી એ વિશેષનું વિસ્મરણ થયેલુ સ્પષ્ટ થાયછે. આટલું પ્રસંગવશાત્ કહ્યું. મ્હારા જાણવામાં, મિ૦ **બીમ્સે** હ્રસ્વ એનો જ પરામર્શ કર્યોછે અને હ્રસ્વ ઓ વિશે મૌન જ ધારણ કર્યુંછે; અને સ્થાને થતા **બંગાળી** ઓ ઉચ્ચારનું હેમણે નિરીક્ષણ કર્યુંછે (પૃ. ૬૮–૬૯), પરંતુ એ વિષય તદ્દન ભિન્ન છે, અને વળી ત્યહાં ઉચ્ચારણમાં રહેલો વિવૃતકલ્પ નાદ હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો.

પરતુ ૬૭ મે પૃષ્ઠે હેમણે અના આ વિવૃતકલ્પ બગાળી ઉચ્ચારને "હ્રસ્વ" ઓ તરીકે વર્ણવીને 'not'ના 'o' ઉચ્ચાર સાથે સરખાવ્યોછે, અને અનલ (ઑનૉલ) એ ઉદાહરણ આપ્યુછે

J R A S ના ઇ સ ૧૯૧૩ના અકમા ૫૩૩ આદિ પૃષ્ઠોમાં પ્રસિદ્ધ થયેના "Mr Rabîndranâth Tagore's Notes on Beng âlî Grammar" (वगाळी व्याकरण विशे श्रीयुत रवीन्द्रनाथ टागोरनी नोंध) એ શીર્ષકના લેખમા મિ જે ડી ઍન્ડરસન બગાલીમા થતા અના આ ઉચ્ચાર ની ચર્ચા કરેછે. અનલ નો ઉચ્ચાર ऑनॉल થાયછે, કથનનો कॉथॉन થાયછે, અને કેટલાક શબ્દોમાં એ ઉચ્ચાર *not* ના o કરતા કોમળતર અને દીર્ઘતર હોયછે, જેમકે વનમાં ऑ ઉચ્ચાર લગભગ *bore* ના o જેવો થાયછે, હેવા મિ બીમ્સના મતનો ઉલ્લેખ કરીને, અને પછી શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે દર્શાવેલા આ કોમળતર ઉચ્ચાર વિશેના નિયમો આપીને, મિ ઍન્ડરસન પોતાનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે આપેછે,-

"Hŏt"ના *o* નો ઉચ્ચાર એ "rōve"માના *o* નું માત્ર હ્રસ્વરૂપ જ હોય હેવુ મ્હારા કાનને ભાસતું નથી" મ્હને લાગેછે કે "impŏsition"મ *o* નો હ્રસ્વ ઉચ્ચાર છે અને 'impōse"મા દીર્ઘ ઉચ્ચારછે "hot"નો *o* એ "brandy-pawnee" ના *aw* નું હ્રસ્વરૂપ છે એમ હું માનુંછુ वॉन, मॉन, रॉन, (वन, मन, रान,) હેમાં વસ્તુત 'imposition' ના *o* જેવો હ્રસ્વ ઉચ્ચાર થવો જોઇયે, "impose"ના o જેવો દીર્ઘ નહિ तॉनॉय (तनय) અને वॉन (वन) બનેમા સ્વરો હ્રસ્વ છે પરતુ, મ્હને લાગેછે કે, ઉચ્ચારના પ્રકારો ભિન્ન છે

એ ગૃહસ્થ નીચે પ્રમાણે ફુટનોટ ઉમેરેછે -

"સ્થિતિ ગમે તે હોય પણ અત્યાર પછી હું જે લખીશ હેમા 'hot' ના સ્વર માટે ŏ, "imposition"ના o માટે o, અને "rove"ના o માટે ō હેવો સજ્ઞાવિનિયોગ કરીશ"

આ સર્વ વિસ્તારમા ઊતરવુ એ આપણી ચર્ચાના ઉદ્દેશની બ્હાર છે એટલે હું જૂદા જૂદા મતોનો નિર્દેશમાત્ર કરીને જ વિરમીશ

દિલ્હીને બદલે થતા દિલ્લીમા અને દેવા અન્ય શબ્દોમા એનો વિવૃત ઉચ્ચાર કરવાના બગાળી સામાન્ય પ્રચારનો મિ બીમ્સ (પૃ ૧૪૨ મે) ઉલ્લેખ કરેછે અને એ ઉચ્ચારને mat, rat ઇત્યાદિ અંગ્રેજી શબ્દોમાના a ના ઉચ્ચાર સાથે સરખાવેછે પરતુ ऍग्न, ऍक्वार ઇત્યાદિ બગાળી શબ્દોમાંના एनो હ્રસ્વ પણ વિવૃતકલ્પ ઉચ્ચાર હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો એમ હું

ધારુંછું,–હું કહુંછું કે એ ઉચ્ચાર દિલેમ્‌ના ए કરતાં હૂસ્વતર છે;—"ऍखन ऍकबार भाल करिया देखिया लइ। धीरे, रजनी धीरे!" (બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયકૃત "रजनी" ખંડ ૪ પ્રકરણ ૫).

[પણ મિ. જે. એ. ઍન્ડરસનના પૂર્વનિર્દિષ્ટ લેખમાં કરેલા મિ. બીમ્સના મતના ઉલ્લેખ ઉપરથી મ્હને જણાયછે કે મિ. બીમ્સે અન્યત્ર હૂસ્વ एનો નિર્દેશ કરેલોછે. પ્રસ્તુત લેખમાં કહ્યુંછે કેઃ—

"મિ. બીમ્સ લખેછે કે—આ ए વસ્તુતઃ અંગ્રેજી 'lane,' 'male'ના દીર્ઘ a જેવો અથવા 'they'ના ey જેવો છે. જેનો ઘણો પ્રચુર પ્રયોગ થાયછે હેવા કેટલાક શબ્દોમાં હેનો અંગ્રેજી 'back'ના a જેવો હૂસ્વ તીવ્ર ઉચ્ચાર થાયછે. જેમ કે ऍक, दॅखનો ઉચ્ચાર કંઈક ack, dack જેવો ભાસેછે."

પેમ્મ ઇત્યાદિ શબ્દોના एના હૂસ્વત્વના પરિણામનું, એટલે કે માત્રાપરિપૂર્તિનું, મિ૦ બીમ્સે યથાર્થ નિરૂપણ કર્યુંછે. તેઓ કહેછે કેઃ-

"પ્રાકૃતભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દોની માત્રા અક્ષત રાખવાનો જે અત્યાદર સર્વત્ર દર્શાવવામાં આવેછે એથી એટલું સ્પષ્ટ જણાયછે કે, પ્રાકૃત બોલનાર સામાન્ય લોકવર્ગે एને હૂસ્વ ઉચ્ચાર માન્યો એટલે પછી માત્રાપરિપૂરણાર્થે પાછળ રહેલા વ્યંજનને બેવડો કરવાની જરૂર જોઈ, અને એથી જે સ્વર મૂળ સંસ્કૃતમાં સ્વભાવતઃ દીર્ઘ હતો તે સ્થાનપ્રભાવે દીર્ઘ બન્યો." (પુસ્તક ૧. પૃ. ૧૪૧).

આ લોકોએ एનો ઉચ્ચાર હૂસ્વ શા માટે માન્યો એ સમજવા માટે આપણે ઉપર દર્શાવેલી પાલીના પ્રથમ બોલનારાઓની પોતાના પ્રાચીન, પરિચિત હૂસ્વ ઉચ્ચારને વળગી રહેવાની પ્રકૃતિનો ડૉ. ભાંડારકરે જે વૃત્તાન્ત આપ્યોછે હેનું સાહાય્ય લેવું પડશે. આ પ્રકૃતિનો પાસ અન્ય પ્રાકૃતના બોલનારાઓને પણ લાગ્યો–જો કે થોડે અંશે, તોપણ લાગ્યો ખરો.

છેવટ, એક અનન્યસાધારણ યોગ્યતાથી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી સંપન્ન પંડિતે ગુજરાતીમાં વિવૃત ઉચ્ચાર (ॲ-ऑ) વિશે દર્શાવેલા અભિપ્રાયનું હું નિરૂપણ કરીશ. એ પંડિત, ઇટલી દેશના ઊદિને શહેરના ડૉ. એલ. પી. ટેસિટોરી, હાલ મારવાડી અને ગુજરાતી ભાષાઓનાં પોતાનાં અન્વેષણો આગળ ચલાવવાના હેતુથી તત્સંબદ્ધ મુદ્દાઓનો તત્સ્થાને જ અભ્યાસ કરવાને માટે બીકાનેર આવી રહ્યાછે અને ત્હાં ભાટ ચારણોના સાહિત્યનું અવલોકન ચલાવી રહ્યાછે. આ ઉચ્ચારની હેમની નિરૂપણક્રિયા બે ક્રમોદ્વારા પસાર થયેલી જણાયછે, (૧) ઝાંખા પરામર્શની અવસ્થા, અને

(૮) ડૉ. ટેસિટોરીએ કરેલી વિવૃત ॲ અને ऑની ચર્ચા

(૨) વિશદ સ્વરૂપોદ્દીપન પ્રથમ અવસ્થા દરમ્યાન હેમણે પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના વ્યાકરણ વિશેની પોતાની નોંધોમા કહ્યુછે કે –

"અર્વાચીન ગુજરાતીમા સંકોચવિધિથી अइ નો ए અને अउ નો ओ થાયછે અને અર્વાચીન મારવાડીમાં अइ નો ऐ અને अउ નો औ થાયછે" (Ind Antiq XLIII, 13, ફેબ્રુ ૧૯૧૪).

[ડૉ ટેસિટોરીએ યોજેલી સંજ્ઞા –

अइ-अउ માટે ai-au

(સંવૃત) ए-ओ માટે ê-ô

ऐ-औ માટે ai-au

(વિવૃત) अॅ-ऑ માટે e-o

જ્યહારે આ મત બાંધ્યો ત્યહારે ડૉ ટેસિટોરી ઇટલીમા હતા, હિંદુસ્તાનમા કોઈ વખત આવ્યા જ ન્હોતા, અને એથી આ ઉચ્ચારોનો હેમને શ્રવણજન્ય પરિચય ન્હોતો ભરતખંડમા આવ્યા પછી જ્યહારે હેમને વસ્તુસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો અને સત્યસ્વરૂપ શ્રુતિગોચર થયુ ત્યહારે હેમણે, હેમના પાંડિત્યપૂર્ણ અન્વેષણોની લક્ષણભૂત સરલતા, આશયશુદ્ધિ અને પ્રામાણિક વૃત્તિથી, પોતાની ભૂલનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો, અને કહ્યુ કે –

"આગળ પ્રયાણ કરતા પ્હેલાં, મ્હારી "પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના વ્યાકરણ વિશેની, ખાસ કરીને અપભ્રંશ ગુજરાતી અને મારવાડીને અનુલક્ષીને કરેલી, નોંધો"મા થયેલી ભૂલ મ્હારે સુધારવી જોઇયે એ ભૂલ માટે હુ ભાગ્યે જ જવાબદાર છુ, કારણ કે જ્યહારે મ્હેં એ "નોંધો" લખી ત્યહારે હું ભરતખડમાં મુદ્દલ આવ્યો જ ન્હોતો અને ગુજરાતી અને મારવાડીમાના ઉચ્ચારણ સબન્ધી સર્વ માહિતી માટે મ્હારે બીજાઓએ આપેલા વૃત્તાન્તને આધારે રહેવુ પડતું હતું, અને એ વૃત્તાન્તો ત્યહાર પછી અસત્ય સિદ્ધ થયાછે પૂર્વોક્ત "નોંધ"ના પ્રથમ પ્રકરણમા મ્હેં હેવુ કહ્યુ હતું કે પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના अइ અને अउ ના અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ए, ओ અને અર્વાચીન મારવાડીમા ऐ, औ થાયછે આ અયથાર્થ છે અર્વાચીન ગુજરાતી અને મારવાડી એ બન્ને ભાષાઓમા, પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના अइ, अउના अॅ અને ऑ થાયછે"

(Bardic and Historical Survey of Rajputana, Appendix—J A S Beng N S XII પૃ ૭૪

આ સ્થિતિ ડૉ. ટેસિટોરીના આ પ્રશ્નનિરૂપણનો બીજો ક્રમ, એટલે સુવ્યક્ત તત્ત્વાન્વેષની અવસ્થા, સૂચવેછે આ ઉચ્ચારના વિવૃતસ્વરૂપ વિશે

હેમની મ્હારી સાથે સંપૂર્ણ સંમતિ છે, કાંઈ નહિં તો હેનાં મુખ્ય લક્ષણો પરત્વે તો સંમતિ છે જ, કારણ કે એ ઉચ્ચારના સૂક્ષ્મ પ્રકારનિર્ણય અને સ્વરૂપનિરીક્ષણમાં મ્હારાથી તેઓ, અલબત્ત અત્યન્ત ન્યૂન અંશે, જુદા પડેછે. તેઓ કહેછે કે:—

"ë અને ö થી (ॲ અને ऑ થી) જે સ્વરો હું દર્શાવવા ઇચ્છુંછું તે e અને o (ए અને ओ) સ્વરોના વિવૃત ઉચ્ચારો છે અને અંગ્રેજી શબ્દ "hat"ના a અને "odd"ના o એ પ્હોળા ઉચ્ચારને, પૂરેપૂરા નહિ પણ લગભગ, મળતા આવેછે. તફાવત મુખ્યતઃ માત્રાનો છેઃ અહિ આપેલા અંગ્રેજી શબ્દો-માંના સ્વરો કરતાં મારવાડી ॲ અને ऑ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ દીર્ઘતર છે."

(પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ પૃ. ૭૪.)

હેમની અને મ્હારી વચ્ચે મતભેદ માત્ર એટલો છે કે મ્હારે મતે ગુજરાતી અને મારવાડીના વિવૃત ઉચ્ચારો અન્ય પ્રકારે (સ્થાન–પ્રયત્નાદિ દૃષ્ટિયે) અંગ્રેજી 'hat' અને 'odd'થી અભિન્ન છે, અને માત્રા પરત્વે પણ લગભગ અભિન્ન જ છે. પરંતુ આ મતભેદ અતીવ ગૌણ છે. એ વિદ્વાન્ ડૉક્ટરને અને મ્હારે પ્રમાણમાં મહત્ત્વના મુદ્દાનું જે વૈમત્ય અદ્યાપિ કાયમ રહ્યુંછે, તે આ વિવૃત ઉચ્ચારના ઉદ્‌ભવ પરત્વે છે. હેમના મતો હું બને તેટલા સંક્ષેપથી, પરંતુ હેમના પક્ષનો યથાર્થ પુરસ્કાર થાય એટલાપૂરતી પ્રચુરતાથી, રજૂ કરુંછું. એ મતો (પૂર્વનિર્દિષ્ટ લેખના પરિશિષ્ટમાં પ્રદર્શિત કર્યાછે તે અનુસાર) નીચે પ્રમાણે છેઃ–

(૧) ए અને ओ નો સંવૃત ઉચ્ચાર અપભ્રંશ જેટલો પુરાણો છે પણ વિવૃત ઉચ્ચાર તો પ્રાચીન ભાષા અને અર્વાચીન યુગોના અન્તરાલ દરમ્યાન જ ઉત્પન્ન થયોછે. આ પ્રમાણે પ્રાચીન ભાષા પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં વિવૃત ઉચ્ચાર અપરિચિત હતો અને ए અને ओ સ્વરો સર્વત્ર સંવૃત ઉચ્ચારાતા.

(૨) अइ–अउનું વિવૃત ॲ–ऑ રૂપે પરિવર્તન થયું તે માત્ર સંકોચન વિધિનું જ પરિણામ છે એટલે કે વિશ્લેષાવસ્થામાં રહેલા કાલવ્યવધાનનો નિરાસ થતાં નીપજ્યુંછે; અને અવાન્તરક્રમમાં ऐ–औ એ સંધિસ્વરો હતા.

(૧) પરત્વે ડૉ. ટેસિટોરી અને હું એકમત છિયે, કારણ કે પૃ. ૭૩માંના પ્હેલા પૅરાગ્રાફના મધ્યમાં હેમણે ક્રમો પૃથક્ દર્શાવ્યાછે એ ઉપરથી જણાય-છે કે "પ્રાચીન ભાષા"નો વિવક્ષિત અર્થ પ્રા. પા. રાજસ્થાની છે; પરંતુ

(૨) વિશે હમારી વચ્ચે મુખ્યમુદ્દામા મતભેદ છે એ સમઝાય હેવુ છે, મ્હારો અભિપ્રાય હેવો છે કે अइ-अउ ના પ્રથમ (प्रतिसप्रमाणथी) अय-अव થાયછે, પછી अय्-अव् અને ત્યહાર પછી ऍ-ऑ થાયછે ડૉ ટેસિટોરી આ અભિપ્રાય સ્વીકારતા નથી અને કારણો નીચે પ્રમાણે આપેછે –

(ક) (૧) પ્રા પા. રાજ ના अइ-अउ નું ક્યહાય પણ ભાષાના કોઈ પણ વિકાસક્રમે अय-अव હેતુ પરિવર્તન થયુ હોય હેતુ નિ શક રીતે દર્શાવતા ઉદાહરણો છે જ નહિ

(૨) ડૉ. ટેસિટોરીના અન્વેષણોમાથી લઈને મ્હેં આપેલાં वयर, वयरागी અને पयसार એ ઉદાહરણો પ્રાતિભાસિક રૂપાન્તરો દર્શાવેછે એમ હેમનું માનવુ છે એ વિશે તેઓ હેવુ કહેછે કે એ શબ્દોપ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે પ્રા. પા. રાજ ના હસ્ત લેખોમાં અનેક વાર इ ને સ્થાને य લખાયછે, વળી (તેઓ કહેછે કે) वयर, वयरागी (પોતે પ્રા. પા. રાજ ના तत्सम એટલે प्राकृतसम શબ્દો ગણેના છે તે) શબ્દોમાંનો अय પ્રા પા રા ના अइ નો વિકાર ન હોઈને સસ્કૃતનું ભ્રષ્ટરૂપ હોવાનો સભવ છે

(ख) अउનો પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં अउ થાય છે એ નિ સદેહ છે (જેમકે અપ कवड्डी, પ્રા પા ગ कउडी, અપ कवण પ્રા પા રા कउण, અપ गवक्ख, પ્રા પા રા गउख, અપ, घवलउ, પ્રા પા રા घउलउ) સ્થિતિ હાવી હોઈને, પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમા અપભ્રશના પ્રત્યેક अवનો પૂર્વાવસ્થામાં अउ થઈ ગયા પછી ચરમાવસ્થામાં अउનો પાછો अव કરવામાં આવ્યો હોય એ સ્વીકાર્ય નથી

(ग) ऐ-औ એ (अइ-अउनां) સહિતાત્મક રૂપો ગુજરાતી અને મારવાડી બને ભાષાના પ્રાચીનતમ હસ્તલેખોમા ઉપલબ્ધ થાયછે, જ્યહારે अइ-अउને સ્થાને ऐ-औ પ્રથમ મૂકાવા લાગ્યા ત્યહારે મૂળ તેઓ (ऐ-औ) સધિસ્વરરૂપે ઉચ્ચારાતા અને પછીથી જ દીર્ઘ વિવૃતસ્વરની દશામા આવ્યા

જો ગુજરાતી મારવાડી યુગના પ્રાચીનતમ સમયમા अइ-अउની अय-अव રૂપે પરિવૃત્તિ થઈ હોય તો ડૉ ટેસિટોરી કહેછે કે, અન્યત્ર इ-उને સ્થાને य-व મૂકવાનું વલણ દર્શાવતા હસ્તલેખોમા આ એક જ પ્રસગે અપવાદ કરીને अय-अवને સ્થાને ऐ-औ શા માટે લખેલ હોય એ સમઝાતું નથી

(घ) अय તેમજ अहिનો अइ થાયછે; જેમકે मयकल (અપ.) मैंगल (માર) पहिलउ (પ્રા. પા. રા.),–प्हैलौ (માર). તેમ જ વળી अहु નો अउ થાયછે; જેમકે प्रहर–पहर–पुहुर–पहुर–प्हौर (માર.)

ડૉ. ટેસિટોરી હેવી દલીલ કરેછે કે अय ને સ્થાને अइ લખવાનાં ઉદાહરણો હસ્તલેખોમાં નથી એ સ્થિતિથી પોતે આપેલી દલીલો કાંઇ નબળી પડતી નથી, કારણ કે એ સ્થિતિનો હેવો ખુલાસો થઈ સકે કે अय વાળા સર્વ શબ્દો तत्सम છે એટલે હેમની પરંપરાગત જોડણી કાયમ રહી.

પૂર્વગત સંક્ષિપ્ત સારથી જણાશે કે જ્યહારે હું વિવૃત ઉચ્ચારના પ્રભવનું:–

હેમના આ વ્યાખ્યાનકર્તાથી મતભેદનું સ્થાન

अइ–अउ } :–अय–अव;–अय्–अव्;–अॅ–अॉ;
अय–अव }

હેવુ અનુદર્શન કરુંછું, ત્યહારે ડૉ. ટેસિટોરી હેનું આ પ્રમાણે અનુદર્શન કરેછે:–

अइ–अउ } :–अइ–अउ,–ऐ–औ;–अॅ–अॉ.
अय–अव }

અન્ય પ્રકારે કહિયે તો,

(૧) મ્હને अइ–अउ નું प्रतिसंप्रसारण અભિમત છે અને ડૉ. ટેસિટોરી अय–अव ના संप्रसारणના પક્ષકાર છે.

(૨) સ્વરભારના અને अ ના कंठयत्व ના, य् અને व् તત્ત્વોની સહાયતાથી થતા, પરિણામ રૂપે હુ વિવૃત ઉચ્ચાર મૂકુંછું; અને ડૉ. ટેસિટોરીએ સ્વીકારેલા (अइ–अउ માંથી થયેલા) ऐ–औ સહસા અને નિષ્કારણ રૂપપરિવર્તન પામીને વિવૃત બની જાયછે.

ડૉ. ટેસિટોરીના મતની પરીક્ષા

હવે હું ડૉ. ટેસિટોરીના મત અને દલીલો વિરુદ્ધ મ્હારે જે કહેવાનું છે તે કહીશ. હેમણે આપેલાં કારણોના ઉપર મ્હેં યોજેલી સંજ્ઞાથી જ નિર્દેશ કરીશ.

(क)–(૧). પ્હેલી વાત એ કે અસ્વરિત મધ્યવર્તી इ અને उ ના ગુજરાતીમાં પ્રવેશ કરવા વખતે અનુક્રમે य અને व થાયછે એ સામાન્ય ઉત્સર્ગની વિશાળ ભૂમિકાનો આશ્રય હું લઉછું. હામાં ઉક્ત પ્રકારના इ અને उનો, अ કે અન્ય કોઈ સ્વર પૂર્વે રહ્યોછે કે નહિ એ વાતની અપેક્ષા વિના, સમાવેશ થાયછે. તકરારી મુદ્દાની મર્યાદા अइ અને अउ પૂરતી જ રાખવી જોઇયે નહિ. એથી વિશાળતર ક્ષેત્રમાં प्रतिसंप्रसारण વ્યાપારની પ્રવૃત્તિ થતી સિદ્ધ કરનારાં ઉદાહરણો દર્શાવી સકાય એ વસ્તુસ્થિતિ પોતે જ अइ અને अउના अय અને अव થવાના પક્ષનું સમર્થન કરનારી ગણાવી જોઇયે. હેવાં ઉદાહરણો હું प्रतिसंप्रसारणના उत्सर्गની ચર્ચા દરમ્યાન આપી ચૂકયોછું.

(क)-(૨) હું માનુંછું કે इ ને સ્થાને य લખ્યો હોય હેવા ઉદાહરણો પ્રા. પા. રાજસ્થાનીના હસ્તલેખોમાંથી બહુ વિરલ નીકળશે અમુક એક હસ્તલેખમાં (F ૭૨૨માં) પોતે આ વિશિષ્ટ લેખનરીતિ જોઈછે હેવું ડૉ. ટેસિટોરી કહેછે, અને એ ઉપરથી તેઓ અનુમાન કરેછે કે એ માત્ર લેખનનો પ્રકારવિશેષ છે (હેમની "નોંધો" § ૪-૧૫ જુવો)

ત્ય્હાં આપેલા ઉદાહરણોમાં क्यम, त्यम અને હેવા શબ્દો આવેલાછે (વિકલ્પે કેમ, તેમ ઇત્યાદિ રૂપે વપરાતા) આ શબ્દો અહિં જે રૂપે લખ્યાછે તે જ રૂપે તેઓનો ઉચ્ચાર થતો હાલ પ્રત્યક્ષ સાંભળિયેછિયે એ વસ્તુસ્થિતિ ઉપરથી સ્વાભાવિક અનુમાન હેવું જ થાય કે તેઓમાં રહેલો य માત્ર અસાધારણ લેખનપ્રકાર નથી પરતુ એક વસ્તુસત્ વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ વિકાર છે ઉલટું, इ અચૂક લખાતો હતો અને य જવલ્લે જ, અને તે પણ इનું નહિ પણ यનું ઉચ્ચારણ કરવાનો ઇરાદો હોય ત્ય્હાં જ, લખાતો હતો હેવું દર્શાવતા પુષ્કળ ઉદાહરણો પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના અને આદ્ય ગુજરાતીના અનેક હસ્તલેખોમાં વિદ્યમાન છે, તે જ પ્રમાણે उ અને व ના વિષયમાં હતું ઉદાહરણ તરીકે ભાલણની (વિ સં ૧૫૫૦ ના અરસામાં રચાયેલી) કાદમ્બરીમાં जाउ એમ લખેલું અનેક સ્થળે જોવામાં આવેછે, પણ जाव એ જોડણી માત્ર કેટલેક સ્થાને उपाय જેવા શબ્દો સાથે પ્રાસ મેળવવાના ઇરાદાથી લખેલી જોવામાં આવેછે અને એ પ્રસંગે व ઉચ્ચાર ઇપ્સિત હશે હેવું સ્પષ્ટ દર્શાવેછે [૪૩]

આ ઉપરથી જણાયછે કે इ અને य, અને उ અને व એ ष અને ख કે ज અને य ની માફક અન્યોન્યને સ્થાને વાપરી સકાય હેવી લેખન-સંજ્ઞાઓ

---

૪૩ 'The Wide Sound of E and O"–ए અને ओनो વિવૃત ઉચ્ચાર–એ વિષયના મ્હારા લેખમાં મ્હેં હાનાં અનેક ઉદાહરણો આપ્યાછે (The Indian Antiquary XLVI, ૩૦૦–૩૦૧, ડિસેમ્બર ૧૯૧૭) ઉપર મૂકેછે તેમ इ અને उ જેમાં લખાયેલા છે હેવા ગ્રન્થોનાં નામો જ આપુંછું

(૧) ભાલણકૃત કાદમ્બરી (વિ સં ૧૫૫૦ કે એ અરસામાં રચાયેલી), (હસ્તલેખનું વર્ષ વિ. સં. ૧૬૭૨),

(૨) ગૌતમરાસ, (વિ સં ૧૪૧૨);

(૩) માધવાનલ કથા (વિ. સં. ૧૫૭૪, પ્રતનો કાળ વિ સં ૧૬૬૩)

(૪) જનાર્દનકૃત ઉષાહરણ (વિ. સં ૧૫૪૮)

(૫) વિમલપ્રબન્ધ (વિ. સં ૧૫૬૮),

(૬) વૈતાલપચીસી (વિ સં ૧૬૨૯),

(૭) પ્રા પા રાજ લેખોમાંથી લીધેલા નમૂનાઓ (ડૉ ટેસિટોરીની 'નોંધો' પૃ ૧૦૦ ૧૦૬)

૨૩ ૨૪

ન્હોતી, પરંતુ પ્રત્યેકનો વિવક્ષિત ઉચ્ચાર ભિન્ન હતો. અને જ્યહાં इ અને उनो सर्वत्र હાવો નિયમિત પ્રયોગ થતો હોય ત્યહાં જો वयर, वयरागी જેવા શબ્દનો, કે वइठउनी સાથે સાથે જ वयठउ, पयठउ એ રૂપોનો, પ્રયોગ થયેલો જોવામાં આવે તો એ જ અનુમાન કરવું ઉપપન્ન છે કે આ શબ્દોમાં પ્રતિસં-પ્રસારણની ક્રિયા ચાલૂ થઈ જ ચૂકી હતી, અને એ ક્રિયા પ્રારંભદશામાં હોઈને સ્થિર પ્રતિષ્ઠાને ન્હોતી પામી એટલે કવચિત્ કવચિત્ અન્યથા પ્રયોગ થતા હતા; કારણ કે ભાષામાં થતા વાગ્વ્યાપારગત વિકારો કાંઈ શ્રેણીરૂપે વ્યવસ્થિત એક સરખી કૂચ કરતા ન આવે; કેટલાંક રૂપો પછાત રહે કેટલાંક શીઘ્ર પરિવર્તન પામે, અને કેટલાં'ક વારંવાર આગળ વધે અને પાછાં પડે; અને એમ થતાં છેવટ સ્થિર વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થાય.

વળી, वयर અને वयरागी શબ્દોને (પ્રાકૃત) तत्सम ગણવા શક્ય નથી, કારણ કે ऐ અને औનાં હાવાં રૂપાન્તરો (अय-अव) પ્રાકૃત સાહિત્યમાં કે વ્યાકરણમાં અપરિચિત છે, પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાં પણ હેનો પ્રચાર બહુ મોડો શરુ થાયછે. ઉલટું वइर-वइरागी એ રૂપો तत्सम છે અને वयर—वयरागी એ तद्भव છે એમ કહેવું વધારે યથાર્થ છે. હમણાં જ દર્શાવેલ કારણે, આ ઉદાહરણોમાં રહેલો अय (અને अव) સં. ऐ (અને औ) નો વિકાર હોય એમ કહેવું યથાર્થ નથી; ऐ નાં ए, इ અને अइ (તેમ જ औ નાં ओ, उ અને अउ) જેવાં પરિવર્તનોનો હેમચન્દ્રે નિર્દેશ કર્યોછે, પરંતુ अय (અને अव) એ ऐ (અને औ) નાં રૂપાન્તરો હોય હેવું હેમણે ક્યહાંય પણ કહ્યું નથી, તેમ એ રૂપાન્તરો પ્રાકૃત ગ્રન્થોમાં પણ ઉપલબ્ધ નથી. તેમ, હેમચન્દ્રનાં વચનોનું આન્તર રહસ્ય ઉકેલવાને નિમિત્તે હેમનાં સૂત્રોમાં વાગ્વ્યાપારના હાવા વલણની કલ્પના કરવી ન્યાય્ય નથી.

(ख) ડૉ. ટેસિટોરીની આ દલીલ ભાષાવિકાસમાં પ્રવર્તતા परावर्तन ના નિયમનો અસ્વીકાર કરવા જેવી છે. આ મુદ્દો હાથમાં લેતા પ્હેલાં મ્હારે આટલું કહેવાનું છે કે, संप्रसारण નાં અલ્પસંખ્ય ઉદાહરણો જોતાં, પ્રા. પા. રાજ-સ્થાનીમાં અપભ્રંશમાંના પ્રત્યેક अव નો अउ કરવામાં આવેછે એ ઉક્તિ ભાગ્યે જ નભી સકે. પરંતુ આપણે સ્વીકારી લઈશું કે એ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ વ્યાપક હતી. તથાપિ એ परावर्तनના વ્યાપારની બાધક નથી. એ દર્શાવતાં અનેક ઉદાહરણો વિદ્યમાન છે.

(૨) સંસ્કૃતનો न પ્રાકૃતમાં અને અપભ્રંશમાં ण-રૂપે રહીને કેટલેક પ્રસંગે ગુજરાતીમાં પાછો દર્શન દેછે:-

સ	પ્રા કે અપ	ગુજ.
नापि	णवि	नव
स्तन	थणो–थणु	थान
स्थान	थाण–थाणु	थान(=અશ્વશાળામાં અશ્વનું સ્થાન)
वनचरक	वणयरउ	वनेरु
तनय	तणओ–तणउ	तन
मन	मणं–मणु	मन
भगिनी	बहिणी	बेन
यौवन	जोव्वण–जोव्वणु	जोबन
ग्रहण	ग्रहणु (આગળ જતા ઘયણુ)	घन

તે ઉપરાત નીચે આપ્યાછે હેવા શબ્દોમાં પ્રતિસંપ્રસારણની ક્રિયા જ પરાવર્તનને નિયમે થાયછે –

(૨)	क पुन	कोउण–कउण	कउण (પ્રા પા. રા.)
		कवण	कवण (પ્રા. પા. રા)
	देश+अपर	देसावर देसाउर (પ્રા પા રા)	देशावर (ગુજ)
	देवकुल	देवुल–देउल	देवळ
	देवर	देउर	देवर (હિં)

અલબત્ત, પરાવર્તનનાં ઉદાહરણો અનેક હોય તો પણ એ ક્રિયા અપવાદરૂપ છે એ ખરુ છે પરતુ એથી એક નિયમ સ્થાપિત થાયછે અને એ નિયમની પ્રવૃત્તિ ન્યાય્ય છે

(ग) प्राचीनतम मारवाडी अने गुजराती हस्तलेखोमा ऐ–औनु अस्तित्व —

આ દલીલ પરત્વે મ્હારે પ્રારભમાજ કહેવુ પડેછે કે, હું જાણુંછુ ત્હા સુધીમા, પ્રાચીનતમ કે અનતિપ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં તો ऐ–औનો પ્રયોગ ઉપલબ્ધ નથી ડૉ. ટેસિટોરીનો ખ્યાલ ખોટો છે હેવો મ્હને સદેહ છે મારવાડી હસ્તલેખો વિશે મ્હારી ખાતરી છે કે પ્રા પા. રાજસ્થાનીના अइ–अउની પછી જે ऐ–औ દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા તે સસ્કૃતના સવૃત સન્ધિસ્વરો નથી પરતુ વિવૃત अॅ–ऑ ઉચ્ચાર છે અને હેને માટે ऐ औ એ સજ્ઞાઓ માત્ર કામચલાઉ યોજના તરીકે વાપરવામા આવી હતી જે યોજના અપૂર્ણ અને ભ્રાતિજનક હતી. ખરુ કહિયે તો આ યોજનાથી ઉપજેલી ભ્રાંતિને પરિણામે જ ડૉ ટેસિટોરીએ, પોતે ઇટલિ જેટલે દૂર હતા ત્હારે, મારવાડીની આ સજ્ઞાઓનો સસ્કૃતમા સામાન્યત થતો અર્થ કર્યો અને अइ–अउના

મારવાડીમાં ऐ-औ થાયછે હેવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો. (પૂર્વગત પૃ૪ ૧૭૩ મું જુવો). હિંદીમાં જે વિલક્ષણ પ્રકારનો ઉચ્ચાર છે તે સંસ્કૃત સંવૃત ઉચ્ચારથી તેમ જ ગુજરાતીના અતિવિવૃત ઉચ્ચારથી ભિન્ન છે એ નિ:સંદેહ છે; એ છતાં પણ હિંદીમાં અદ્યપર્યંત એ ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે ै ौ આ સંજ્ઞાઓ વપરાયછે; આ વાતથી, મારવાડી હસ્તલેખોમાં ऐ-औ એ વર્ણો વિવૃત अॅ-आॅ દર્શાવેછે, એ મ્હારા મતનુ સમર્થન થાયછે.

વળી, જો પૂર્વકાલીન મારવાડીમાં ऐ-औનો ઉચ્ચાર વસ્તુતઃ શુદ્ધ સંધિ-સ્વર જેવો (એટલે કે સંવૃત) હતો તો તદનન્તર એ વર્ણોના ઉચ્ચારને એકાએક વિવૃત બનાવી દે હેવું શું હોઈ સકે એ અતર્ક્ય છે. ऐ-औ એ સંધિસ્વરોને વિવૃત ઉચ્ચાર સાથે કાંઈપણ નિસર્ગસંબંધ નથી. વિવૃતભાવ પામવો હોય તો તેઓને પાછું अइ-अउ રૂપ ધારણ કરવું પડે, કારણ કે સંવૃત ए-ओ રૂપે પરિવર્તિન થવા માટે પણ સંધિસ્વરોને પ્રથમ[44] વિશ્લેષ દ્વારા अइ-अउ દશા પ્રાપ્ત કરવી પડેછે. પરંતુ આ ક્રિયામાં એવડું પરાવર્તન થાયછે, જે સંભવાસંભવ વિચારતાં આધારરહિત જણાયછે.[45]

---

૪૪ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે:–સિ. હે ૮-૧-૧૪૮ અને ૧૫૧ માં ऐ નો ए અને औનો ओ એ વિકારો દર્શાવ્યાછે; સિ. હે ૮-૧-૧૫૧-૧૫૨ માં दैत्य। દિ૦ણ અને वैरादिगणના ऐनुं अइ રૂપે પરિવર્તન દર્શાવ્યુંછે અને સિ. હે. ૮-૧-૧૬૨ અને ૧૬૩માં पौरादिगणના અને गौरव શબ્દના औનો अउ થવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ સર્વ સૂત્રોનો અન્તર્ગત નિયમ અવલોકિયે તો સ્પષ્ટ થાયછે કે ऐ-औનુ ए ओ હેવું પરિવર્તન વસ્તુતઃ એકપદે જ નથી થઈ જતું પણ अइ-अउ એ શક્યતાગર્ભ અવાન્તર ક્રમદ્વારા થાયછે. આ પ્રમાણે સંસ્કૃતના પ્રત્યેક ऐ-ओના પ્રાકૃતમાં પ્રવેશ દરમ્યાન પ્રથમ अइ-अउ થતા; અને दैत्यादिगण, वैरादिगण पौरादिगण અને गौरव એટલા અપવાદોમા એ સંધિસ્વરો अइ-अउ એમ વિશ્લિષ્ટરૂપે જ કાયમ રહેછે, પણ અન્ય સર્વ પ્રસગોએ આ રીને આવેલાં સ્વરયુગ્મો (अइ-अउ) એક ક્રમ આગળ વધીને ए અને ओ રૂપે સંયુક્ત થાયછે.

૪૫ પૂર્વકાલીન મારવાડી હસ્તલેખોમાં વપરાયેલી ऐ-औ સંજ્ઞાઓ વિશેનો મ્હારો અભિપ્રાય પૂર્વોક્ત પ્રકારનો હોઈને હુ ડૉ. ટેસિટોરીએ (J. A S. Beng. N. S. XII પૃ. ૭૯ મે) કરેલી વિવૃત (अॅ-आॅ) ઉચ્ચાર માટે ै અને ौ એ સંજ્ઞાઓ વાપરવાની સૂચનાને અસ્વીકાર્ય માનુંછું. પ્રથમ તો, સંવૃત સંધિસ્વર માટે અત્યાર સુધી વપરાતી આવેલી એ સંજ્ઞાઓનો વિવૃત ઉચ્ચાર પરત્વે વિનિયોગ કરવો અયથાર્થ છે; બીજો દોષ એ છે કે, હાલ સંવૃત ए-ओ તેમ જ વિવૃત अॅ आॅ એ બને ઉચ્ચાર માટે े ो એ સંજ્ઞાઓનો નિર્વિશેષ પ્રયોગ થવાથી (वेरतुं અને वेर (વસ્તુતઃ वॅर); गोळ (વર્તુલ), અને गॉळ (શેલડીનો), ઈત્યાદિ શબ્દોમાં એક જ પ્રકારની માત્રા મૂકાવાથી) જે ભ્રમ થાયછે હેવો જ ભ્રમ વિવૃત अॅ-आॅ ને માટે તેમ જ (दैत्र-गौण ઇત્યાદિના) સંવૃત સંધિસ્વરો માટે અભિન્ન સંજ્ઞાઓ વાપરવાથી થશે.

હેમચન્દ્રના કેટલાંક સૂત્રોનું આન્તર રહસ્ય વિચારિયે તો મધ્યમારણ નો નિયમ અને એ દ્વારા પ્રાકૃતમાના ए-ओ નો ઉદ્‌ભવ દષ્ટિગોચર થાયછે જેમ કે -

(૧) નીચેના શબ્દોમાં त्रय નો ते થાયછે त्रयोदश-तेरह, त्रयोविंशति - तेवीसा, त्रयस्त्रिंशत्-तेतीसा ઇત્યાદિ (સિ હે ૮-૧-૧૬૫) (અહિં अयोनुं अय, પછી अइ અને છેવટ ए એવુ પરિવર્તન થાયછે)

(૨) अयस्कारनु एक्कार થાયછે (સિ હે ૮-૧-૧૬૬) (ક્રમો આ પ્રમાણે છે -अयक्कार-अइक्कार एक्कार)

(૩) कदलમાંથી कल કે कयल થાયછે (સિ હે ૮-૧-૧૬૭) (ક્રમો આ પ્રમાણે છે कयल-कइल-केल) ૪૬

(૪) कर्णिकारनुं कणेर થાયછે (કણિઆર પણ થાયછે) સિ હે ૮-૧-૧૬૮ (ક્રમો -कणिआर-कण्णयार कण्णयर-कण्णइर-कणेर)

(૫) नवमालिका, नवफलिका હેમના नव નો नो થાયછે (સિ હે ૮-૧ ૧૭૦) (ક્રમો अव-अउ-ओ)

(૬) अय અને अव (ઉપસર્ગો) નો વિકલ્પે ओ થાયછે (સિ હે ૮-૧-૧૭૨)

(૭) लवण નુ लोण થાયછે (વિકલ્પે) (સિ હે ૮-૧-૧૭૧)

(૮) સિ હે ૮-૩-૧૪૯ એ સૂત્ર અનુસાર સંસ્કૃત પ્રેરકના अय નો પ્રાકૃતમા ए થાયછે कारयति-कारेइ, मारयति-मारेइ ઇત્યાદિ

स्थविर માંથી थेर, पूतर માંથી (ऊअ નો વ્યત્યય થઈને अऊ થતા) पोर, मयूर (मऊर), चतुर्गुण (चउग्गुण) ઇત્યાદિમાંથી मोर, चोग्गुण, ઇત્યાદિ, આ સર્વ રૂપાન્તરોમા अइ-अउ એ વસ્તુતઃ અન્તર ક્રમ તરીકે રહેલછે એ વસ્તુ સ્થિતિ, ए-ओ નો अय-अव માંથી ઉદ્‌ભવ દર્શાવતા પૂર્વગત જન્મવૃત્તાતનુ

---

૪૬ પિશેલ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિનો ક્રમ જુદો આપેછે -कदल-कदिल-कइल-केल મેં આપ્યાછે એ ક્રમો હું વધારે પસંદ કરશું, કારણ કે -

(૧) कदल નો कदिल જેવો વિકાર તદ્દન પરિચિત નથી, સ્વરાન્તર્ભક્તિ એ સૂત્રનો અન્તર્ગત નિયમ, અથવા તો એથી વધારે સારો સિ હે ૮ ૧ ૪૬ નો અન્તર્ગત નિયમ कदिल ના પક્ષનું સમર્થન કરે, પરંતુ સ્પષ્ટ અને નિયમસિદ્ધ ક્રમો મળી શકતા હોય તો એટલે સુધી જવાની જરૂર નથી

(૨) लवणनुं लोण, अव અને अयनो ओ અને પ્રેરકરૂપના अयनो ए (मारयति-मारेइ) એ વિકારોના આધારભૂત સિ હે ૮ ૧-૧૭૧, ૧૭૨, અને ૮ ૩ ૧૪૯ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં ઉચ્ચારણ વિધિ ગર્ભરૂપે રહેલોછે

(૩) कयल જેવુ વૈકલ્પિક રૂપ તો હેમચન્દ્રે પોતે આપ્યુ જ છે कदलमांથી क ‑ એ ક્રમ નૈસર્ગિક અને સરલતા છે

સમર્થન કરેછે. આ સર્વ હકીકત ઉપરથી જણાયછે કે, સ્વતઃસિદ્ધ કે अय-अव ના વિકારરૂપ ગમે ત્હેવા, अइ-अउ સંયુક્ત થઇને સંવૃત ए-ओ બનેછે. વિવૃત ॲ ऑ તો માત્ર अय्-अव् માંથી જ આવી સકે. કારણ કે, अइ-अउ માંથી આવેલા સંવૃત ए-ओ એકાએક વિવૃત બની ગયા હોય, અથવા તો अइ-કે अ-उ હેમાંથી સંવૃત તેમજ વિવૃત બંને ઉચ્ચારો ઉત્પન્ન થઇ સકતા હોય, હેવો તર્ક જ સત્ય રીતે ન થઇ સકે.

(घ) अय अने अहिनो ॲ अने अव अने अहुनो ऑ हेवा विकारो.

આ વિષયમાં બહુ ચર્ચા આવશ્યક નથી. કારણ કે अहि ના પરિ-વર્તનના પ્રથમ ક્રમ વિશે, એટલે કે ह નો પરાક્ષેપ થઇને अइ થવા વિશે, ડૉ. ટેસિટોરીની, પરિણામ જોતાં, મ્હારી સાથે સંમતિ છે. अहु વિશે પણ હેમનો હેવો જ મત છે એમ હું માની લઉં છું. अय અને अव વિશે પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હેં પૂરતું કહ્યુંછે; એટલે કે अय-अवના अइ-अउ થવા સ્હામેના વાંધાઓ દર્શાવ્યાછે અને अय-अव-अय्-अव्માંથી ॲ ऑ માનો વિવૃત ઉચ્ચાર કેવી રીતે ઉદ્ભવેછે એ સમઝાવ્યુંછે.

अय-अव (अय्-अव्) માંથી વિવૃત ઉચ્ચાર ॲ-ऑ ઉત્પન્ન થાયછે એ અભિપ્રાય પરત્વે એક શંકા શકય છે; હેનું હું અહિ નિવારણ કરીશ. કોઇ પૂછશે કેઃ-"ॲ-ऑ એ अ-इ અને अ-उના બનેલાછે; अय्-अव्માં इ-उ નથી, કારણ કે હેનું (इ-उનું) प्रतिसंप्रसारण થયુંછે, એટલે હેમનો મૂળ ઉચ્ચાર પુનઃ પ્રાપ્ત થાય નહિ; તોપછી अय्-अव्માંથી ॲ-ऑ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયા ?" મ્હારો ઉત્તર આ છે—વિવૃત ॲ-ऑ એ ઉચ્ચારો વસ્તુતઃ વિવૃત છે અને પૂર્વકાલીન ગુજરાતીની અને મારવાડી રૂપોની ઉત્ક્રાન્તિ પૂર્વે અદૃષ્ટપૂર્વ હતા; એક પ્રકારે આ ઉચ્ચારો વિદેશીય છે, જે હું આગળ તરતમાં જ દર્શાવીશ. આ પ્રમાણે એ ઉચ્ચારોમાં (क) વિદેશીય તત્ત્વ અને (ख) ए-ત્વ અને ओ-ત્વ એ બે લક્ષણો રહેલાંછે. આ બેમાંથી (क) લક્ષણ પ્રધાન છે અને (ख) ગૌણ છે. અને આ ગૌણ (ख) લક્ષણનું મૂળ, य् અને व् માં અન્તર્ગૂઢ શક્તિરૂપે રહેલા, इ-उમાં જ છે. આથી કાંઇ अय्-अव् અને ॲ ऑ એ ક્રમો વચ્ચે अइ-अउ ક્રમ વસ્તુતઃ પ્રાપ્ત થાયછે હેવો સ્વીકાર નથી થતો. આ ગૂઢ શક્તિનું પ્રયોજન ए-ओ ઉચ્ચાર અથવા સ્પષ્ટ કહિયે તો સંવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારો વચ્ચેના સમાન તત્ત્વરૂપ ઉચ્ચાર ઉપજાવવા પૂરતું જ છે; અને અન્તિમ રૂપાન્તર य्-व् પ્રધાનઅંશરૂપે કાયમ રહેછે. આ સ્થિતિની એક પ્રકારે પાણિનિના स्थानिवदादेशः (१-१-५६) એ સૂત્રના (अनल्विधौ અંશ બાદ કરતાં રહેલા સૂત્રશેષના) બીજભૂત નિયમ સાથે

સરખામણી થઈ શકે આ નિર્દેશ ફક્ત વ્યાપારનું સામ્ય દર્શાવવા માટે જ કર્યોછે, કારણ કે એ બે નિયમો વચ્ચે કાંઈક તફાવત છે કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ઉચ્ચારના રૂપપરિવર્તનમા વસ્તુત જે ક્રમો થયા હોય એ જ લક્ષમાં રાખવાના છે, અને હેમાં થતા અનુપપત્તિના આભાસનો ખુલાસો એ આપવાનો છે કે અન્તિમ સ્વરૂપ તરફનો પ્રયાણ દરમ્યાન य् અને व् માં इ અને उ નો પ્રકૃતિભાવ ઉપાધિરૂપે રહેછે અને એ ઉપાધિ માત્ર એક સ્વરૂપનિર્ણાયક ગૂઢ શક્તિરૂપે જ પ્રવર્તેછે

પરન્તુ એથી સ્પષ્ટતર, અને કદાચ યથાર્થતર, ઉત્તર આ છે ઍ-ઑ ઉચ્ચાર વસ્તુત એક નવીન ઉચ્ચાર છે અને હેને इ અને उ ઉચ્ચારો સાથે સમ્બન્ધ પણ ભાગ્યે જ હશે, કારણ કે अय अव અને अय्-अव् એ આન્તરાલિક ક્રમો આવીને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યહાર પછી એ इ અને उ એ ઉચ્ચારો તો પાછળ બહુ દૂર રહી જાયછે

આ દલીલ પૂર્વોક્ત શઙ્કાનો એકદમ નિકાલ કરી નાખેછે, કારણ કે એ હેના મૂળમાં જ પ્રહાર કરેછે

[આ ઉદાહરણોમાં य्-व् અને इ-उની પરસ્પર શી સ્થિતિ છે એ વિશે ડૉ સર રા ગો ભાણ્ડારકરનો મત અહિં તપાસીશુ તો લાભ થશે પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં ૪૪મે પૃષ્ઠે હેમણે યથાર્થ દર્શાવ્યુંછે કે, अइ-अउનો ऐ औ થી તફાવત એટલો જ છે કે આ સન્ધિસ્વરો (ऐ-औ)મા अનું ઉચ્ચારણ દ્રુત છે પણ શ્રુતિક્રમો (अइ-अउ)મા એમ નથી વળી તેઓ કહેછે કે ત્યહારે अની પછી જેમ (ऐ-औમા) इ-उ આવેછે તેમ, (अय-अवમા) य्-व् આવેછે, અને अय-अवનું ત્વરાથી ઉચ્ચારણ કરવામા આવેછે, ત્યહારે (इ-उ અને य् व् વચ્ચેનો) તફાવત નષ્ટ થાયછે અને अय-अवના ऐ औ થાયછે, જે છેવટ પાલીમાં ए-ओ થાયછે य् व्નાં इ-उ તત્ત્વ ટકી રહેછે હેવો જે સિદ્ધાન્ત મ્હેં પ્રતિપાદિત કર્યોછે હેનું બીજ ડૉ ભાણ્ડારકરના પૂર્વોક્ત મતમા રહેલું છે વિવૃત ઉચ્ચાર ઍ ઑ પરત્વે મ્હેં એક કદમ આગળ વધીને ગુજરાતી અને મારવાડીમાં अय् अवના अનું પ્રાધાન્ય, અને વિવૃત ઉચ્ચારણની ઉત્પત્તિમા य् व्નું પરોક્ષ સાહાય્ય પ્રદર્શિત કર્યુંછે]

આખી ચર્ચાને ફરીથી એકવાર સંક્ષિપ્તરૂપે દર્શાવુછુ ડૉ ટેસિટોરીની અને મ્હારી પ્રક્રિયાઓ વચ્ચે તફાવત નીચે પ્રમાણે છે –

ડૉ ટેસિટોરી વિવૃત ઉચ્ચારનો ઉત્પત્તિક્રમ આવો દર્શાવે' –

अइ, अय } — अइ-ऐ-ऍ   अउ, अव } — अउ-औ-ऑ,

મ્હારું ક્રમાનુદર્શન હાવું છે:—

अय }—अय अय् ॲ; अव– }— अव–अव्–ऑ;
अइ } अउ }

હેમણે પ્હેલો ક્રમ (अय-अवना) संप्रसारण દ્વારા સાધ્યોછે, અને મ્હારા મત પ્રમાણે પ્રથમક્રમ (अइ–अउમાં) प्रतिसंप्रसारण થતાં પ્રાપ્ત થાયછે (ઉપાન્ત્ય ક્રમ તરીકે ऐ-औ સ્વીકારવા વિશેના જે મતભેદ હું દર્શાવી ચૂકયોછું તે બાજુએ રાખુંછું). આ મતવિરોધ પરત્વે ફરીથી કહુંછું કે वइर નું રૂપાન્તર वयर એ અને હેવાં અન્ય ઉદાહરણો પ્રત્યક્ષ મળ્યાંછે પરંતુ नयण આદિનું नइण રૂપાન્તર થયું દીઠું નથી; અને જો કદાચિત્ (વિરલ પ્રસંગોએ) अयना यनुं કે अवना वनुं संप्रसारण થયું હોયછે તો પરિણામ—

કાંતો (૧) સંવૃત ए કે ओ (જેમકે चापानेर, पानोली ઇત્યાદિમાં).

અથવા (૨) અસંહિત स्वरयुग्म (જેમકે सइकुं, सहु (सउ માં ह્નો પ્રક્ષેપ થતાં,)

અથવા (૩) ऐ કે औ (જેમકે सैकुं, सौ);

હેવું આવેછે, પણ કદાપિ વિવૃત ॲ કે ऑ નથી થતો. અને વધારે મુદ્દાની વાત તો એ છે કે अय–अवनु संप्रसारण साक्षात् પ્રચરિત શબ્દોમાં પ્રત્યક્ષ નથી જડ્યું, પરંતુ માત્ર ઉપપત્તિબળે સંભાવ્ય લાગતા એક અવાન્તર ક્રમ તરીકે હેના હક્કમાં લડત ચલાવવામાં આવેછે. એ પ્રક્રિયાનું ખંડન કરનારી અન્ય દલીલો હોત નહિ તો હેનો હક્ક માન્ય રહેત પણ હેવી દલીલો છે એ તો દર્શાવી ચૂકયોછું. માટે સંપ્રસારણવાદનો પરિત્યાગ કરવો આવશ્યક છે.

આ ચર્ચા સમાપ્ત કરતાં પ્હેલાં એક સૂચના કરવાને પ્રગલ્ભ થાઉંછું.

એક સૂચના.

આ વિવૃત ઉચ્ચારનું પ્રાકૃતમાં અને વળી પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાં પણ અસ્તિત્વ ન્હોતું, તો પછી સંસ્કૃતમાં ક્યહાંથી હોય; આ સત્ય સહુને દૃષ્ટિગોચર થયું હશે. પાલીમાં જોવામાં આવતા હ્રસ્વ ए અને ओ, તેમજ બંગાળીમાં અમુક પરિસ્થિતિમાં થતો વિવૃતકલ્પ ઉચ્ચાર, એ આ વિવૃત ઉચ્ચારથી તદ્દન ભિન્ન છે; વિવૃત ઉચ્ચાર તો ગુજરાતી અને મારવાડીનું જ અનન્યસાધારણ લક્ષણ છે. આ વિવૃત ઉચ્ચારને પાલીના હ્રસ્વ ઉચ્ચારના કરતાં બંગાળીનો (વિવૃતકલ્પ) ઉચ્ચાર નિકટતર છે; પરંતુ જે વાગ્વ્યાપારનું આપણે અનુદર્શન કર્યુંછે તે બંગાળીના વિષયમાં લાગૂ નથી પડતો. ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓમાં હેમનાં વિકાસકાળના અગ્રતમ ભાગમાં, ઘણું કરીને ઈ. સ. ના સત્તરમા સૈકાના પ્રારંભકાળમાં, આ ઉચ્ચારનો પ્રવેશ થયો; એ

સમયના મારવાડી હસ્તલેખોમા ऐ અને औ વાપરીને આ ઉચ્ચારની સત્તા યોજનાનો, ગમે ત્હેવો અયુક્ત પણ સ્પષ્ટ રીતે બુદ્ધિપૂર્વક, પ્રયાસ કરવામા આવેલો જણાયછે, આ વસ્તુસ્થિતિ બહુસૂચક છે અને વિવૃત ઉચ્ચારનો પ્રવેશકાળ દર્શાવેછે એ જ સમયે અકબરે મુગલ સામ્રાજ્યની સ્થિરપ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી અને એ સામ્રટ્‌ના મ્હોટા પ્રયાસને પરિણામે અરબી અને ફારસી સાહિત્ય અને ભાષા ભારતવર્ષીય સાહિત્ય અને ભાષાઓની સાથે નિકટ સસર્ગમા આવ્યા આથી, हयरान અને क़ब्ल જેવા અરબી અને ફારસી શબ્દોના વિવૃત–પુરોગામી ઉચ્ચારની સાથે વિલક્ષણ સાદૃશ્ય ધરાવતો, કાંઇ નહિ તો છેવટ હેનો અત્યત નિકટવર્તી, આપણો વિવૃત ઉચ્ચાર આ વિદેશીય ભાષાઓની પરોક્ષ અસર તળે પરિપાક પામ્યો હોય, એ અતીવ શકય છે ખરે-ખર આટલુ તો અસમ્ભવિત નથી જ કે, વિદેશીય हयरान શબ્દમાં वयण वयणम'ના ઉચ્ચારનુ નિકટ સાદૃશ્ય શ્રુતિગોચર થયું હોય, અથવા क़ब्ल શબ્દના ઉચ્ચારમા कवडी-कवुडीના ઉચ્ચારનું હેતુ જ પ્રતિબિમ્બ જણાયુ હોય, અને એ પ્રમાણે ઉચ્ચારતન્ત્રમા અસર કરનો નીરવ પ્રવાહ ઉત્પન્ન થઇને સ્થાપિત થયો હોય અરબી–ફારસી ઉચ્ચાર ऍ–ऑ નથી પણ अय्–अव् છે એ લક્ષમા નાખતા, આ (अय् अव्) ઉચ્ચાર તેમ જ अय्-अव् અવસ્થામા રહેલો ગુજરાતી–મારવાડી ઉચ્ચાર બને સાથે સાથે વિકાસ પામીને ગુજરાતી અને મારવાડીના વિવૃત ઉચ્ચાર રૂપ અન્તિમ અવસ્થાને પામ્યા, એમ કહેવુ યથાર્થતર લાગેછે જે પ્રાન્તમા હિન્દી ભાષા વપરાતી હતી એ પ્રાન્તમા મુગલની અસર વિશાલતર અને પ્રગલ્ભતર હતી, તે છતા પણ હિન્દી ભાષામાનો ઉચ્ચાર સર્વાંગે ગુજરાતી અને મારવાડીના જેવો વિવૃત નથી, એ મ્હારા જાણવામાં છે આ સ્થિતિનો એક બહુ સારો ખુલાસો થઈ સકેછે, હિન્દી બોલનારા લોકો બીજાના પ્રમાણમા ઝાઝે બહુ મજબૂત હતા એટલે ત્હેમણે આ વિદેશીય અસરથી બચી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને તેઓ હેમાં ફાવ્યા પરતુ પૂરે પૂરા સફળ થયા નહિં, કારણ કે સ્વદેશીય નવીન ઉચ્ચારનું વિદેશીય ઉચ્ચાર સાથેનું સામ્ય વસ્તુત અત્યન્ત નિકટ હોવાથી છેવટ હની અસર થઈ પૂર્વનિર્દિષ્ટ સમયે જો કે મરાઠીમાં પુષ્કળ ફારસી શબ્દોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો તો પણ એ ભાષા આ વિદેશીય અસર નીચે ઘણે કમતી અંશે આવી હતી, અને પરિણામે એ ભાષા ઉપર પૂર્વોક્ત અસરનો એટલો મોટો વિજય ન થયો અને મૂળના ऐ અને औ ઉચ્ચારો સસ્વૃત રહી ગયા આમ થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે મરાઠીનું વલણ अइ અને अउ એ સ્વરયુગ્મોમાંના अ ને સ્વરભાર પડતે ગૌણ બનાવવાનું હતું

["a (=अ) અને â (=आ)નું અધઃપતનજન્ય e (=ए)त्व" આ પ્રકારે પોતે વર્ણવેલા વ્યાપારમાં મી૦ બીમ્સને અનાર્ય તત્ત્વોની પ્રવૃત્તિનો ભાસ થાયછે. (પુ.૧ પૃ. ૧૪૦-૧૪૧). પરંતુ હેમણે કાંઇ ભેદ પારખ્યા વિના વિવૃત ઉચ્ચારને અને પેમ્મ, एक્ક ઇત્યાદિ શબ્દોમાં દૃષ્ટિગોચર થતા પાલી અને પ્રાકૃત-ના હ્રસ્વ ઉચ્ચારને પણ પ્રસ્તુતઃ વ્યાપારની કક્ષામાં બેસાડી દીધાછે. આ ઉચ્ચારનો તેઓ આર્યજાતિયોના કોલ અને દ્રાવિડ લોકો સાથેના સંસર્ગ સાથે સંબંધ દર્શાવેછે. ગુજરાતી વિશે તેઓ કહેછે કેઃ—"ગુજરાતના આર્યલોકોએ અનાર્યજાતિઓ પાસેથી એ દેશ ખૂંચવી લીધો હતો એટલે તેઓ પણ હેમની પાસેથી આ ઉચ્ચારણ પ્રકાર શીખ્યા હશે." પરંતુ આ ઉક્તિ પેમ્મ ઇત્યાદિના હ્રસ્વ ए પરત્વે હોવાથી, અને ગુજરાતીમાં કોઈ પણ કાળે એ ઉચ્ચાર વિદ્યમાન ન હોવાથી, હેમાં દર્શાવેલો અભિપ્રાય ગુજરાતીના વિવૃત ઉચ્ચારના વિષયમાં અસ્વીકાર્ય છે; એ વિવૃત ઉચ્ચાર તો, મ્હેં ઉપર કહ્યુંછે તેમ, સત્તરમા સૈકાના પૂર્વભાગમાં ફ્રારસી સંસર્ગ પછી જ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.]

Indian Antiquary (ઇ. સ. ૧૯૧૭) ના પુસ્તક XLVI ના વિભાગ DLXXXIXમાં અને (ઇ. સ. ૧૯૧૮) પુસ્તક XLVIIના વિભાગો DXCI અને DXCIIમાં મ્હેં આ વિવૃત ઉચ્ચાર વિશેના મ્હારા અભિપ્રાયો પ્રગટ કર્યા હતા હેનો ગુણદોષવિમર્શ કરીને ડૉ. ટેસિટોરીએ મ્હને માન આપ્યુંછે. એ વિમર્શ ઇ. સ. ૧૯૧૮ના સપ્ટેમ્બરના Indian Antiquary પુસ્તક XLVII વિભાગ DXCIXના ૨૨૫ અને ત્હાર પછીનાં પૃષ્ઠોમાં પ્રગટ થયોછે. હેમની દલીલો મ્હારા સિદ્ધાંતોને ડગાવી સકે હેવી નથી એટલે હું એનો વિસ્તીર્ણ પ્રત્યુત્તર અહિ નથી આપતો. પરંતુ હેમના એ નવીન લેખની મ્હેં કરેલી અવલોકનરૂપ ચર્ચા આ વ્યાખ્યાનને અન્તે ટિપ્પણ ख માં આપેલીછે.

ॲ-ऑના વિવૃત ઉચ્ચાર વિશેના આ उत्सर्गની હવે રજા લઈશું અને એક બીજા એટલા જ મહત્ત્વના उत्सर्ग તરફ જઈશું.

उत्सर्ग २

નરજાતિનાં નામોના અન્ત્ય ओ અને अ અને નાન્યતર જાતિનાં નામોના અન્ત્ય उं અને अ : આ વિવિધતાના બીજભૂત નિયમો.

ઉત્સર્ગ ૨;-નામોના અને
વિશેષણોના અન્ત્ય
ઓ-ઉં અને અ.

સૂચનાઃ—અહિ વિશેષણોનો નામોમાં સમાવેશ માનવાનો છે.

ગુજરાતી શબ્દોમા પ્રસ્તુત લક્ષણ કઈ પરિસ્થિતિમા પ્રાપ્ત થાયછે એ વિચારવા માટે થોડાંક ઉદાહરણો જોઈશુ

नरजाति

ओ અન્ત્ય હોય હેવા શબ્દો –

घोडो, आंबो, घडो, पीपळो, साळो, चीरो, धोळो, रातो, साचो, मांकडो, ल्हावो

અ–અન્તવાળા શબ્દો –

वड, मोर, नोळ, वाघ, साप, साद, मांकण

नान्यतर जाति

उ–અન્ત્ય–

मडुं सुनु, (सूनु, र्शनु) सासरु, शमणु, घलि कालु रातु, म्हीडुं, वच्छुं रूपुं तांबुं

अ અન્ત્ય–

घर, घण, नण, दूध, पाटण, मोर, रींछ, तेल, पीतळ[47]

વળી કેટલાક શબ્દોના અંતમાં अ હોયછે તો પણ વિકલ્પે ओ અને उ આવેછે —

ओ–કારાન્ત

पथरो–पथर	डुंगरो–डुंगर
कानो–कान,	मारो–मार,
हाथो–हाथ,	दांतो दांत,
वाघो–वाघ,	गामो–गाम,
रसो–रस,	पायो पाय,

---

૪૭ મિ૦ બીમ્સે કરેલુ આ અન્ત્ય अ નું નિરૂપણ કાંઈક અપક્વ અને વિરોધ ભરેલ છે, ક્વચિત્ હેને હેમણે સંપૂર્ણ अ માન્યોછે અને ક્વચિત્ હેને બાતલ કરીને શબ્દને વ્યંજનાન્ત કલ્પ્યોછે (હેમના ગ્રન્થનુ પુ ૧ પૃ ૧૯–૨૦ અને ૨૦૭–૮ જુવો) અન્ત્ય अ ની અધવચ સ્થિતિમા રહેલોછે એ (૨૦૨ મે પૃષ્ઠે) સ્વીકાર્યા છતાં હેમણે अ ને લુપ્ત થયેલો ગણીને સેર્ સીર્ હેવા લિખિત પ્રયોગ પણ કર્યાછે અને તે છતા પુ ૨ પૃ ૪–૫ એ સ્થળે શબ્દશરીરને (અંગ ને) અકારાન્ત માનીને વ્યવહાર કર્યો છે પણ વળી એજ પુસ્તકનાં ૮ મા અને ૧૮૮ મા પૃષ્ઠોને શબ્દોને વ્યંજનાન્ત માન્યા છે અથવા તો अ ને "Silent, શાન્ત (અનુચ્ચારિત) अ" હેવી વિરોધગર્ભ સંજ્ઞા અર્પીછે,– જે સંજ્ઞા વદતોવ્યાઘાતમય છે એટલુ જ નહિ પણ અર્થરહિત છે ભરતખંડની ભાષાઓમાં શાન્ત અનુચ્ચારિત સ્વરનુ અસ્તિત્વ સર્વથા અશક્ય છે, એ ખ્યાલ અને એ સંજ્ઞા અંગ્રેજી શબ્દ કોશમાથી હળીનાં લીધેલાં છે અને અહિયાં હેમને લેશ પણ અવકાશ નથી. તેમ, ગુજરાતી અને બીજી પ્રચલિત ભાષાઓમાં જળ, તેજ ઈત્યાદિનો જળ્, તેજ્ હેવો ઉચ્ચાર થાયછે એમ કહેવુ પણ યથાર્થ નથી એ ઉચ્ચાર જુદા પ્રકારનો છે અને અન્ત્ય अ અસ્વરિત હોવાનુ એ પરિણામ છે

આ મુદ્દો હવે આગળ ઉપર વિસ્તારથી ચર્ચીશુ

આ શબ્દગણમાં સામાન્યતઃ ઘણા થોડા અપવાદો બાદ કરતાં ઑ-કારાન્ત શબ્દના અને (એ જ મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા) અકારાંત શબ્દના અર્થોમાં તફાવત છે, એ લક્ષમાં આવશે. (આગળ ૫૦ મી ફુટનોટ જુવો.)

ઉ-કારાન્ત.

पानुं-पान; मरणुं-मरण; नाकुं-नाक;

साचुं-साच; आंगणुं-आंगण;

ઉપર જ નરજાતિના શબ્દો વિશે બોલતાં ભિન્ન અન્ત્ય હોઈને અર્થ પણ ભિન્ન થવા વિશે જે અવલોકન કર્યુંછે તે આ શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે. (આગળ ૫૦ મી ફુટનોટ જુવો.)

હવે, પ્રશ્ન આ વિચારવાનો છેઃ-કયા નિયમને અવલમ્બીને એક પ્રસંગે અન્ત્યસ્વર अ આવેછે અને અન્ય પ્રસંગે ओ કે उं પ્રાપ્ત થાયછે?

ઉત્સર્ગ-વ્યાખ્યા

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સંક્ષિપ્તરૂપે આપતો હાવો એક उत्सर्ग રચાયઃ—

જે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કે દેશ્ય શબ્દોને અન્તે એક વા અન્ય સમયે क પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો હોય એ શબ્દોનો અન્ત્યવર્ણ નરજાતિમાં ओ અને નાન્યતરજાતિમાં उं પ્રાપ્ત થાયછે; જે શબ્દોને આ क પ્રત્યય ન લાગ્યો હોય તેઓ अ કારાન્ત રહેછે; અને જેઓને क પ્રત્યય લાગ્યો હોય અને વિકલ્પે લુપ્ત થયો હોય (અને એથી શબ્દાર્થ સામાન્યતઃ બદલ્યો હોય) તે શબ્દોને અન્ત્યસ્થાને (યથાવકાશ) ओ કે उंની અને अની વૈકલ્પિક પ્રાપ્તિ થાયછે;

આ નિયમની પૃથક્ક્રિયા નીચે પ્રમાણેઃ—

નર જાતિ

(क) सि. हे. ८-४-३३१ (स्यमोरस्यात्) સૂત્ર અનુસાર અપભ્રંશના અન્ત્ય अ નો, પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એકવચનના પ્રત્યયની પૂર્વે, उं થાયછે. આ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં જે શબ્દોના અવસાનમાં क (અથવા યથાર્થતઃ अक) હોય તેઓને અપભ્રંશમાં આવતાં અન્તમાં अउ પ્રાપ્ત થાયછે; જેમકે घोटकः નું घोडउ રૂપ બનેછે (કારણ કે વ્યાપક પ્રાકૃત સૂત્ર ૮-૧-૧૭૭ અનુસાર क નો લોપ થાયછે). પછી ઉપર ચર્ચેલા उत्सर्ग (૧) ના વ્યાપારથી આ अउ નો (अर्धविवृत) ओ થાયછે.

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગથી પૃથક્ક્રિયા; अक નો अउ અને अर्क નો अउं થાયછે; क રહિત શબ્દના અન્તમાં અપભ્રંશમાં उ આવેછે જેનો ગુજરાતીમાં अ થાય છે

(ख) એજ સૂત્ર (૮-૪-૩૩૧) અનુસાર क પ્રત્યય રહિત અ-કારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દોના અન્ત્ય अ નો उ થાયછે, અને આથી शब्द (સં) सद्दो (પ્રા), सद्दु (અપ), હેવું રૂપાન્તર થાયછે, અને આ અન્ત્ય उ નો, હવે ચર્ચેલા એક બહુવ્યાપક પ્રવૃત્તિવાળા ઉત્સર્ગના વ્યાપારથી ગુજરાતીમાં अ થાયછે જેમકે મધુ-મધ, વિના-વિણુ વિણ, ઇત્યાદિ) એથી સંયોગલોપ અને પૂર્વ સ્વરદીર્ઘત્વ થયા પછી સાદ પ્રાપ્ત થાયછે

नान्यतर

(ग)[૪૮] સિ હે ૮-૪-૩૫૪ क्लीबे स्यमेदु એ સૂત્ર અનુસાર શબ્દ જેને અન્તે क (એટલે अक) હોય હેવા શબ્દોને પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એક વચનનો પ્રત્યય લગતા અન્ત્ય अ નો उ થાયછે, જેમકે पर्णक (સ)-पण्णउ (અપ)-પાનું[૪૯] (ગુજ) [સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ, અને ण નું नत्व]

(घ) સિ હે ૮-૪-૩૩૧ અનુસાર क પ્રત્યય રહિત શબ્દોના અન્ત્ય अ નો પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એકવચનના પ્રત્યયની પૂર્વે उ થાયછે જેમકે गृह (સ) घर (પ્રા) घरु (અપ) घर (ગુજ) ઉપર (ख) માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે અન્ત્ય उ નો अ થાયછે

ઉપર આપેલા વૈકલ્પિક શબ્દ ગણમાં क પ્રત્યયનું યથોગે વિધાન અને લોપ થાયછે અને હેમચન્દ્રના પૂર્વ નિર્દિષ્ટ સૂત્રના પ્રભાવે ગુજરાતીમાં એકત ઓ કે ઉ-કારાન્ત, અને અન્યત अ કારાન્ત હેવાં બે વિકલ્પમાલા રૂપો પ્રાપ્ત થાયછે

घनो-घान ઈત્યાદિ વૈકલ્પિક રૂપોની બાબતમાં क પ્રત્યયનું વિધાન અને લોપ વિકલ્પે થાયછે, એટલે બે રૂપો થાયછે

જેમ કે —

સ	અપ	ગુજ
प्रस्तरक	पत्थरउ	पथरो
प्रस्तर	पत्थरु	पथ्थर

૪૮ શાસ્ત્રી વ્રજલાલે પોતાના ઉત્સર્ગમાળામાં અન્ત્યાક્ષર ઓની ચર્ચા કરીછે (પાનું ૧૫૬); અને, અપભ્રંશમાં નરજાતિના અને નાન્યતરજાતિનાં નામોના અન્ત્ય उ વિષેના (પાનું ૧૭૫ ને અને, उ અન્ત્યવાળા રૂપોનો માત્ર નિર્દેશ કર્યોછે અહિં બન્ને પ્રસંગે હેમની ચર્ચા ખોટીછે કેમકે અન્ત્ય ઓ ને क પ્રત્યય અને હેના વિકાર રૂપ અઉ દ્વારા સાધ્યો નથી, તેમ વળી અન્ત્ય उ ના અનુસ્વારનો, આપણે સિ હે ૮ ૪-૩૫૪માં જોયોછે તેનો કાંઈ ખુલાસો નથી આપ્યો, (અલબત્ત એ અનુસ્વાર નાન્યતરમાંના નાન્યતર પ્રત્યય મનો અવશેષ છે)

(૪૯) ण नो न दुर्बल यत्ने ઉદા લખ્યોછે

कर्णकः	कण्णउ	कानो
कर्णः	कण्णु	कान;
हस्तकः	हत्थउ	हाथो
हस्तः	हत्थु	हाथ;
वंशकः	वंसउ	वांसो
वंशः	वंसु	वांस,
रसकः	रसउ	रसो
रसः	रसु	रस,
	(દેશ્ય) डुंगरउ	डुंगरो
	डुंगरु	डुंगर,
भारकः	भारउ	भारो
भारः	भारु	भार,
दन्तकः	दंतउ	दांतो
दंतः	दंतु	दांत,
गर्भकः	गब्भउ	गाभो
गर्भः	गब्भु	गाभ;
पादकः	पायउ	पायो,
पादः	पायु	पाय;

पर्णकं	पण्णउं	पानुं
पर्णं	पण्णु	पान,
सत्यकं	सच्चउं	साचुं
सत्यं	सच्चु	साच,
भरणकं	भरणउं	भरणु
भरणं	भरणु	भरण;
अंगनकं	अंगणउं	आंगणुं
अंगनं	अंगणु	आगण;
	(દેશ્ય) णक्कउं	नाकुं
	णक्कु	नाक,

(क પ્રત્યયને પ્રભાવે જે શબ્દોના ગુજરાતી પ્રતિરૂપોમાં પૂરેપૂરું કે થોડુંક અર્થપરિવર્તન થયું હોય તેવા શબ્દો ઉપરની યાદીમાં છે)[૫૦]

શબ્દાર્થ બદલતો હોય ત્યારે વૈકલ્પિક રૂપો પ્રાપ્ત થાયછે

દેશ્ય ભાષામાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દોને પણ એ જ નિયમો લાગૂ પડેછે

पारक्क	पारक्कउं	પારકું
णिरिम(क)	निरिमउं	નર્યું
चोट्टु	कोड्डु	कोड

૫૦ તે આ રીતે પથ્થર-૧ મ્હોટી શિલા, ૨ બાંધકામનો પથ્થર, ન્હાનો પથરો,
પથરો- ન્હાનો પ્હાણો
કાન-કર્ણ
કાનો વાસણની વગેરેની ધાર કે કોર
હાથ-હસ્ત,
હાથો-a handle, હથિયાર ઓજારને જ્યહાંથી પકડીએ તે ભાગ
વાંસ-બાંસુ
વાંસો-પીઠ (જે વશ-બરડાની કરો)
રસ-૧ સ્વાદ ૨ પ્રવાહી દ્રવ્ય
રસો-શાકાદિ ખાદ્ય પદાર્થનો પ્રવાહી અંશ
દાંત દંત, પ્રાણીનો
દાંતો-કાંસકી કરવત ઇત્યાદિનો
ગામ-ગ્રામ
ગામો-ગાડિયા ચોરીની અરરના ગામ
પાવ-પગ
પાયો-ખુરશી, મેજ ઈત્યાદિનો, પગનો
પાન-પર્ણ નાગરવેલનું પાન
પાનું-પુસ્તકનું પૃષ્ઠ
લાખ-લક્ષ (નામ)
લાખું-ખરેખર
લાખ આભમાં ભાંજવાની ભૂકી
લાખું-ધૂળની ઇત્ય દિ
નાક-નાસિકા
નાકું દોરીનું મુખ, સોયનું છિદ્ર

[illegible] આવેલા શબ્દોમાં માત્ર બે શબ્દોના અર્થ, [illegible] ન હોય તો પણ [illegible] રહેછે [illegible] અને [illegible], [illegible] [illegible] અર્થ [illegible] છે

{ छाणं / छाणक्कं }	{ छाणु / छाणउं }	{ છાણ / છાણું }
फुल्लं	फुल्लु	ફૂલ
वोक्कड (कः)	वोक्कडउ	વોકડો
छेओ (+क) (=ड) } +क	छेअडउ	છેડો

[અપભ્રંશમાં ड પ્રત્યય કવચિત્ બેવાર લગાડી દેવામાં આવેછેઃ જેમકે फोडति जे हिअडउं अप्पणउं (सि. हे ૮-૪-૪૨૧, ઉદાહરણ). हिअडउं=हृदयकं-हिअडकं-हिअडउं]

कीरो	कीरु	कीर (=પોપટ)
कडइ (क) (+क)	कडइयउ	कडियो

(डમાં अ દ્રુતતર હોઇને લુપ્ત થયોછે.)

હવે પ્રશ્ન આ છે—કેટલાક શબ્દોને क પ્રત્યય લાગેછે અને બીજાને નથી લાગતો હેનું શું કારણ? વળી, કેટલા'ક શબ્દોને કવચિત્ લાગેછે અને કવચિત્ નથી લાગતો એ શાથી? આ મૂલાન્વેષી પ્રશ્ને મિ. બીમ્સના મનને બહુ તકલીફ આપીછે અને હેમણે હેની સમર્થ ચર્ચામાં કેટલાંક પૃષ્ઠો (પુ. ૨, પૃ. ૫ થી ૧૫, અને પૃ. ૩૦) રોકયાંછે, જો કે કવચિત્ કવચિત્ તેઓએ આડા દોરવાઈ જઈને ખોટા સિદ્ધાન્તો પ્રાપ્ત કર્યાછે. અન્ત્ય ओનો ઉદ્ભવ क પ્રત્યયમાંથી દર્શાવતો ડૉ. હૅર્નલ્નો અભિપ્રાય ખરો નથી એમ બતાવવાનો હેમણે પ્રયાસ કર્યોછે અને પોને સ્વરભારવાદ રજુ કર્યોછે; જે આ પ્રમાણે છેઃ—Oxytones એટલે કે સ્વરભાર અન્ત્યાક્ષર ઉપર રહ્યો હોય હેવા (=अन्तोदात्त) શબ્દ અન્ત્યસ્થાને ओ પ્રાપ્ત કરેછે, અને barytones, એટલે જેનો ઉપાન્ત્ય વર્ણસ્વરભાર યુક્ત હોય હેવા શબ્દોનો (અથવા आद्युदात्त શબ્દોનો પણ) અન્ત્યસ્વર अ રહેછે; અને નાન્યતરજાતિનાં નામોના અન્ત્ય उને અથવા अने એ જ નિયમ લાગૂ પડેછે. હેમની દલીલ હાચી છે એ સ્પષ્ટ છેઃ અન્ત્યશ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર હોયછે ત્યારે એ પ્રધાન બનેછે અને પરિણામે અન્ત્ય ओ પ્રાપ્ત થાયછે પણ હેના ઉપર સ્વરભાર ન પડતો હોય તો હેનું (અન્ત્યશ્રુતિનું) પ્રાધાન્ય ક્ષીણ થતાં અન્તે કમજોર अ આવેછે.

કવચિત્ क પ્રત્યય લાગેછે અને કવચિત્ નથી લાગતો હેનો ખુલાસો મિ. બીમ્સનો અભિપ્રાય અને હેની પરીક્ષા.

હવે આ મતની પરીક્ષા કરિયે સ્વરભારવાદની વિરુદ્ધમાં એક દલીલ આ છે —જો અન્ત્યવર્ણ ઓ કે અની પ્રાપ્તિ સ્વરભાર પ્રમાણે નિયત થતી હોય તો એક જ સંસ્કૃત શબ્દમાંથી એક ઓ-કારાન્ત અને બીજુ અ-કારાન્ત હેવાં બે ગુજરાતી રૂપો, कानो–कान; हाथो–हाथ ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન થવાનું શું કારણ? અર્થ ફરવાની સાથે સ્વરભાર પણ ફરેછે હેવી જે દલીલ કરવામાં આવે તો હું આટલું જ પૂછુછુ,—આ વાતનો કાંઈ પૂરાવો છે ખરો? વળી વધારે નહિ તો એક બે ઉદાહરણોમાં (डुगरो, आगणु, डुंगर, आंगण, હેમાં) અર્થ ફરતો જ નથી તો એ પ્રસંગે આ બચાવ કેવી રીતે ચાલશે?

સ્વરભારવિરુદ્ધ દલીલ

અન્ય પક્ષે, क–વાદનું સમર્થન કરતાં નિર્વિવાદ કારણો છે,—

(क) પ્રાકૃતમાં घोडो, અપભ્રંશમાં घोडु અને घोडउ, પ્રા પા રાજ માં घोडउ છે અન્તે अउ વાળું આ વચ્ચે રહેલું રૂપ હેતુ સૂચવેછે કે ગુજરાતી અન્ત્ય ओ (ખાસ કરીને એ પોતે અર્ધવિવૃત છે અને પ્રાકૃતમાંનો અન્ત્ય ओ હેવો નથી એ કારણે) પ્રાકૃતમાંના અન્ત્ય ओમાંથી આવી સકે નહિ એમ હોઈને આ अउ ને માટે નીચેના બે વૈકલ્પિક ખુલાસામાંથી એક સ્વીકારવો રહેશે —

કવાદના આધારભૂત સંશયાતીત કારણો

(૧) પ્રાકૃત શબ્દનો અન્ત્ય ओ વિશ્લિષ્ટ થતાં अ અને उનુ (=अउ) સ્વર-યુગ્મ પ્રાપ્ત થયું અને એથી घोडो શબ્દ અપભ્રંશમાં અને પ્રા પા રાજસ્થાનીમાં घोडउ થયો,

અથવા (૨) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત મૂળશબ્દને क પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો, અને એથી થતા અન્ત્ય अक નો અપભ્રંશમાં अउ થયો

આ બે મતમાંથી, (૧) તો ઘણો અનુપપન્ન લાગેછે, औનો अइ રૂપે વિશ્લેષ થતો જાણ્યોછે (અને એ ક્રિયાનો લોકોના ઇન્દ્રિયગત વૈલક્ષણ્ય રૂપ ખુલાસો પણ આપી સકાયછે), પરન્તુ ओ નો વિશ્લેષ ક્યહાંય જાણ્યો નથી. આ વાતનું સમર્થન કરતો કોઈ પ્રમાણભૂત આધાર નથી, કે નથી હેને સંભવાસંભવની ગણના રૂપ અવલમ્બન (૨) ને ઉપર ચર્ચેલા સૂત્ર ૮-૪-૩૩૧ થી સારો આધાર મળેછે

(ख) ત્યહારે अउને क પ્રત્યયમાંથી નીકળેલો માનિયે, તો ગુજરાતી નરજાતિના નામોના અન્ત્ય અર્ધવિવૃત ओ નો, उत्सर्ग (૧) ની ચર્ચામાં જોઈ ગયા છિયે હેવો, સંપૂર્ણ ખુલાસો મળેછે,[૫૧] પણ સ્વરભારવાદ સ્વીકારતાં

[૫૧] આ પ્રમાણે ગયા (ઉત્સર્ગ ૧) અને પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ (ઉત્સર્ગ ૨) ની વચ્ચે અન્ત્ય ओ ના આ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર રૂપ શૃંખલા પ્રાપ્ત થાયછે

(क પ્રત્યય અને તજ્જન્ય अउने અભાવે) આ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો નહિ મળે; કારણ કે (अउ-अव-अव् એ ક્રમો વિના આવેલો) એ ओ સર્વત્ર અવિવૃત-સંવૃત-રહેશે.

[મિ૦ **બીમ્સે** (પુ. ૨ પૃ. ૨૯ મે) કહ્યુંછે કે (क् લુપ્ત થતાં) अकः નો अओ બનેછે અને (એઓએ કહ્યુછે કે) "અર્વાચીન શબ્દોમાં ગુજ. અને સિંધીમાં अ લુપ્ત થતાં ओ બાકી રહેછે. પણ અન્ય ભાષાઓમાં હેનો (ओ નો) आ થાયછે." આ કથનનો ફલિતાર્થ જોતાં વસ્તુતઃ તેઓ क (अक) પ્રત્યયનો અંગીકાર જ કરેછે, પરંતુ હેમાં ओની વાસ્તવિક સ્વરૂપરચના અને ઉત્પત્તિ એક જરાકને માટે એઓ ચૂકી જાયછે. આપણે જોયુંછે કે अकः નો अउ થાયછે અને એ अउમાંથી જ અર્ધવિવૃત ऑ પ્રાપ્ત થઈ સકે; અથવા પક્ષાન્તરે अकનો अअ થઈને, ખાસ કરીને મરાઠી અને હિન્દીમાં, आ બનેછે. ओ નો आ થાય એ તો ખરેખર અશ્રુતપૂર્વ છે.]

પ્રસ્તુત પ્રશ્નની વિશેષ પરીક્ષા કરીયે. મિ૦ **બીમ્સના** સ્વરભારના નિયમ પ્રમાણે જેઓના અન્તમાં માત્ર अ જ રહેવો જોઈયે હેવા કેટલાક આદ્યુદાત્ત શબ્દોને અન્તે વસ્તુતઃ, અર્થ ફરવાની સાથે, ओ પણ પ્રાપ્ત થાયછે; જેમ કેઃ-

મિ. બીમ્સના મત અનુસાર આદ્યુદાત્ત શબ્દો અકારાન્ત જ રહેવા જોઈયે, પણ વસ્તુત: કેટલાક આદ્યુદાત્ત શબ્દો હેમના નિયમનો અનાદર કરીને અન્ત્યસ્થાને अ ઉપરાંત ओ પણ પ્રાપ્ત કરેછે.

कान-कानो (**सं.** कर्णः)	दांत-दांतो (**सं.** दन्तः)
गाभ-गाभो (**सं** गर्भः)	वांस-वांसो- (**सं.** वंशः)
तान-ताणो (**सं.** तानः)	

सुवर्ण શબ્દમાં ઉપાન્ત્ય ઉદાત્ત છે તે છતાં પણ ગુજ. सूनुं (सोनुं) શબ્દ વિકલ્પે પણ अकारान्त નથી થતો.

વળી મિ. **બીમ્સના** મત પ્રમાણે જેઓને અન્તે ओ કે उं જ આવવો જોઈયે હેવા કેટલાક अन्तोदात्त શબ્દો વસ્તુતઃ અકારાન્ત જ રહેછેઃ—

કેટલાક અન્તોદાત્ત શબ્દો એ નિયમનો ભંગ કરીને અન્ત્યસ્થાને ओ-उं ને બદલે માત્ર अ વર્ણને પ્રાપ્ત કરેછે.

खांध (**सं.** स्कंधः)	घर (**सं.** गृह)
रींछ (**सं.** ऋक्ष.)	दूध (**सं.** दुग्ध)

જ્યહારે (**સં**) पर्ण નાં पान અને पानुं બંને રૂપો થાયછે.

[ઉપર આપેલા अन्तोदात्त શબ્દ गृहने[५२] અન્તે એક વિરલ પ્રસંગે

---

५२. गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ फिट्सूत्र, पाद १, सूत्र ३.

એટલે કે ગ્રામ્યલોકની ગુજરાતી બોલીમાં તે જોવામા આવેછે જો કે એક વચનમા ઘરુ નથી વપરાતો પણ ઘર જ વાપરવામાં આવેછે, પરંતુ બહુવચનમા, મૂળ એકવચન રૂપ ઘરુ હોય તેમ, એ વર્ગ ઘરા શબ્દ વાપરેછે

ગૃહક-ઘરઉં-ઘરુ, આ એકવચનનું રૂપ ઘણા પ્રાચીન સમયમાં મૃતપ્રાય થઈ ગયુ હશે અને હેનો ગ્રામ્યવર્ગમા ઘરા એ બહુવચન રૂપે અવશેષ રહી ગયો હશે

વળી ગ્રામ્યજનોની ગુજરાતી બોલીમા ઢોરનુ અનેકવચન ઢોરા થાયછે, એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવુ છે, તેમ જ માણસનું અનેકવચન માણસા થાય છે, ઝાડનું ઝાડાં, મચ્છરનું મચ્છરા [૫૨] ઇત્યાદિ, મચ્છરના અનેકવચન રૂપ મછરાના સંયોગનો લોપ[૫૩] થાયછે તે છતાં પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ નથી થતું એ સ્થિતિ પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો એક સ્પષ્ટ ખુલાસો સૂચવેછે તે એ કે આ અનેકવચનના રૂપમા સ્વરભાર આદ્યશ્રુતિ ઉપરથી ખસીને અન્ત્યશ્રુતિ ઉપર જઈ પડેછે મિ બીમ્સનો સ્વરભાર-વાદ એકાંશે ખરો છે, હેનું કદાચ આ ઘટના ઉપરથી જણાશે]

અંગુષ્ઠ શબ્દ લૌકિક સંસ્કૃતમા આદ્યુદાત્તછે, માત્ર વૈદિક સંસ્કૃતમા અન્તોદાત્તછે (ફિટ્સૂત્ર, પાદ ૧, સૂત્ર ૧૪) એથી મિ બીમ્સના મત અનુસાર હેનુ ગુજરાતીરૂપ અંગૂઠ થાય, વસ્તુતઃ અંગૂઠો છે તે નહિ હોત ખુલાસો કરવા માટે હેવી દલીલ કરવામાં આવે કે આ અન્ત્ય ઓ વૈદિક સંસ્કૃતની અસરથી આવ્યોછે, કારણ કે પ્રાકૃત ભાષાઓ બહુ પુરાણી છે એટલે તેઓમા વૈદિક સંસ્કૃતના કેટલાક લક્ષણો જોવામાં આવેછે, જેમ કે પૈશાચી પ્રાકૃતનો ળ ઉચ્ચાર (સિ હે ૮-૪-૩૦૮), અને સંપ્રદાન (=ચતુર્થી) વિભક્તિના રૂપ તરીકે સમ્બન્ધ (=ષષ્ઠી) વિભક્તિનો પ્રયોગ (સિ હે ૮-૩-૧૩૧, અને પાણિનિ ૨-૩-૬૨)

પોતાના સ્વરભારવાદના માર્ગમા રહેલાં આ વિઘ્નોથી મિ બીમ્સ અજાણ્યા નથી પોતે આપેલા ઉદાહરણસમૂહોમાં આ અપવાદોનો હેમણે પોતે જ નિર્દેશ કરેલોછે પરંતુ વાંધો માત્ર એટલો છે કે હેમણે પુરાવાનો બોજો ક વાદના અવલમ્બકો ઉપર નાખ્યોછે—જે તદ્દન ગેરવાજબીછે, (પુ ૧, પૃ ૧૪, ૮૫ નો છેલ્લો પૅરાગ્રાફ અને એ પૃષ્ઠનો છેલ્લો પૅરાગ્રાફ) વસ્તુત

આ વિઘ્નો મિ. બીમ્સના તણવામાટે, ક વાદના પક્ષકારો ઉપર પુરાવાનો બોજો નાખીને તેઓ હેને વગાડી જાયછે

[૫૩] વ્યુત્પત્તિક્રમ દાખલો હોઈ શકે મ મત્સર (+ક) મત્સરક, પ્રા. મચ્છરઓ, અપભ્રંશ મચ્છરઉ, મછર, (નરજાતિને બદલે નાન્યતરજાતિ) મછરુ સંયોગની પ્રાપ્તિ એ સ્પષ્ટ રીતે એક વિપરીત ક્રમ છે, સરલને સ્થાને વિમિશ્ર રૂપ આવે છે, એથી એ સંયોગના લોપને પ્રતિ-વિપરીત વ્યાપાર સમજવો જોઈએ

એ લોકો હેવું નથી કહેતા કે અમુક પ્રકારનો સ્વરભાર હોય તો क લગાડવામાં આવેછે. સ્વરભારને નિયામક તત્ત્વની કોટિમાં મૂકવાનો દાવો તો મિ. બીમ્સ પોતે જ કરેછે.

પરંતુ, પૂર્વોક્ત અપવાદોનો મિ. બીમ્સે એક ખુલાસો આપ્યોછે: તે એ કે હેમણે પૂર્વકાલીન તદ્ભવ નામે વર્ણવ્યા છે એ શબ્દો ઉપર જ સ્વરભારની અસર થાયછે; ઉત્તરકાલીન તદ્ભવોમાં અપવાદો નીકળી આવે અને આ ઉત્તરકાલીન તદ્ભવોમાં કેટલાક શબ્દો હેવા છે કે જે પૂર્વકાલીન તદ્ભવોમાંના સૌથી નવા શબ્દોના સમકાલીન હોય; અને પરિણામે એ સ્થાને બે વર્ગો વચ્ચેની મર્યાદારેખા દોરવી મુશ્કેલ છે.

હેમણે આપેલો બીજો ખુલાસો: પૂર્વકાલીન તદ્ભવો અને ઉત્તરકાલીન તદ્ભવો.

એક જ શબ્દોના વૈકલ્પિક જુદાજુદા અન્ત્યવર્ણવાળાં બે રૂપો થાયછે તે વિશે તેઓ એમ કહેછે કે એ શબ્દો પ્રાથમિક અર્થમાં જૂના તદ્ભવો છે અને લાક્ષણિક અર્થમાં નવા તદ્ભવો છે; જેમકે:—

पर्ण=ઝાડનું પાન (પ્રાથમિક અર્થ છે), માટે હિં. पन्ना;

कर्ण=(પ્રાથમિક અર્થમાં) कान; પણ કોર (લાક્ષણિક અર્થ છે: માટે) कानो. તે જ પ્રમાણે गाम-गामो ઇત્યાદિ માટે.

પરંતુ, ऋक्ष, गृह ઇત્યાદિ શબ્દો હંમેશના પરિચિત વપરાશના હોવાથી તેઓમાંથી જે પ્રાચીન તદ્ભવો નીકળ્યા હેમાં થતા સ્વરભારના અનાદરનો મિ. બીમ્સ શો ખુલાસો આપી સકશે? માત્ર જૂના અને નવા તદ્ભવો વિચ્ચેની મર્યાદા દોરવાની મુશ્કેલીનો જ આશ્રય લેશે? सुवर्ण-सूनुं વગેરે આથી ઉલટા પ્રકારનાં ઉદાહરણો વિશે—એટલે કે આદ્યુદાત્ત કે ઉપાન્ત્યોદાત્ત હોવા છતાં अ-કારાન્ત નથી થતા હેવા શબ્દો વિશે—મિ. બીમ્સ કહેછે કે એ વર્ગનાં અસંશયિત ઉદાહરણો બહુ જોવામાં આવ્યાં નથી, અને જે થોડાં મળી આવેછે તે સાતે અર્વાચીન ભાષાઓમાં વપરાતાં નથી. પરંતુ અપવાદભૂત રૂપનો ખુલાસો આપવો તો અંતે બાકી જ રહેછે.

આ સ્થિતિનો મ્હને શક્ય લાગતો એક ખુલાસો સૂચવુંછું:- સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં સ્વરભાર અપસ્ખલિત થયો હોય, અથવા તો અપસ્ખલિત થયો ગણાયો હોય, અને હેની વાગ્વ્યાપારજનિત વિકાર ઉપર અસર થઈ હોય. એક સમયે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ સાથે સાથે બોલાતી. એ સમયે કેટલાક શબ્દોનું સ્વરૂપ કર્ણને અધીન હતું, દૃષ્ટિને અધીન નહિં, અને એ

એક શક્ય ખુલાસો સૂચવુંછું—સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં સ્વરભારે સ્થાન બદલ્યું હશે.

શબ્દો પૂર્વકાલીન તદ્ભવો થયા બીજા શબ્દોને, ભાષા બોલાતી બંધ પડ્યા પછી સેંકડો વર્ષો પછી, લિખિત ભાષામાંથી વિદ્વજ્જનોએ પુનરુજ્જીવિત કર્યાં, એ શબ્દો ઉત્તરકાલીન તદ્ભવો થયા મિ બીમ્સ આ નિર્ણય સ્વીકારેછે અને એ રીતે સર્વે અપવાદોને ઉત્તરકાલીન તદ્ભવોના વર્ગમા મૂકેછે

પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન તદ્ભવોનો નિર્ણય કરવામાં રહેલો અન્યોન્યાશ્રય

અને એ છતાં પણ કયા શબ્દો પૂર્વકાલીન તદ્ભવો અને કયા ઉત્તરકાલીન હેનો નિર્ણય અન્ત્ય ઓ અને ઉ ને આધારે કરવામા આપણને અન્યોન્યાશ્રય જેવો વિધિ કરવો પડેછે પણ ક વાદમા આપણને આ દોષ નથી લાગતો, કારણ કે જો ક પ્રત્યય ન હોય તો અઉ ન હોય એટલે ઓ પણ ન હોય, અને આ વાતનો નિર્ણય પરિણામથી આરંભીને પશ્ચાત્ક્રમણ કરીને નથી કરવાનો, પરતુ અન્ત્ય ઓ અને ઉ ને આકારે રહેલા કના પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વને આધારે કરવાનો છે, આ પ્રત્યય પ્રત્યક્ષ છે, અને સ્વરભાર તો ક્યહાય વિલીન થઈ જઇ ને નથી રહ્યો શ્રુતિપ્રત્યક્ષ કે નથી લિખિતરૂપે દૃષ્ટિપ્રત્યક્ષ પરતુ મિ૦ બીમ્સે પોતે ક-વાદનો સર્વથા પ્રત્યાદેશ નથી કર્યો આ દર્શાવનારાં અનેક વચનો હેમના ગ્રન્થમા છે ડૉ હાર્નલનો ક-વાદ રજુ કરતાં (પુ ૨ પૃ ૫ મે) હેમણે સ્પષ્ટ કહ્યુ છે કે —

મિ બીમ્સે વસ્તુત ડૉ હાર્નલના ક વાદનો પ્રત્યાદેશ નથી કર્યો.

“આ મતનો મુખ્યાશે હુ અંગીકાર કરુછુ”

માત્ર તેઓ એક ક્રમ આગળ વધીને સ્વરભારવાદનું પ્રતિપાદન કરેછે, અને હેનાં કારણો આપેછે ૨૬–૪૦ પૃષ્ઠોએ હેમણે ક પ્રત્યયની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીછે, અને ત્યહા ક–વાદનું સમર્થન કરતા કેટલાક અભિપ્રાયો દર્શાવ્યાછે ૨૯ મે પૃષ્ઠે સાક્ષાત્ ઘોડઓ હિં ઘોડા[૫૪] એ ઉદાહરણ પણ આપ્યુછે (માત્ર અપભ્રંશ રૂપ ઘોડઉ નથી આપ્યું) પણ સર્વથી સ્પષ્ટતમ તો હેમનું નીચે આપેલુ કથન છે —

“આ સ્થાને પણ એટલું સ્વીકારવું ઘટેછે કે, પ્રાકૃતમાં સર્વે નામોને (ક) પ્રત્યય યથેચ્છ લગાડી સકાતો હોવાથી, જ્હે જેઓને સંસ્કૃત અન્તોદાત્ત શબ્દોમાંથી નીકળેલા માન્યાછે હેવા દીર્ઘ આકારાન્ત કે ઓકારાન્ત નામોમાના

---

૫૪ હિન્દી અન્ત્ય આ એ ગુજરાતી અન્ત્ય ઓનો પ્રતિરૂપ છે એ યાદ રાખવુ ઘટેછે, જો કે આએ અકમાંથી આવેછ અને ઓએ અઉમાંથી આવેછ

घणा नामोए, हेमना मूल शब्दोने शिष्ट नहिं पण लौकिक वपराशमां लागता क प्रत्ययने परिणामे ज, अन्त्य दीर्घ स्वर प्राप्त कर्यो होय ए संभाव्य छे.”

(પુ. ૨. પૃ. ૩૦)

(અહિં નાગરીમાં અક્ષરો મ્હેં મૂક્યાછે.)

માત્ર હેમણે એક પ્રશ્ન ઉમેર્યોછેઃ—

“પૂર્વે હું કહી ચૂકયોછું તેમ મુશ્કેલી એટલી જ છે કે કોઈ પણ નામોને અન્તે अ–उ ક્ય્હાંથી આવે; જો સર્વે अकारान्त નામોને क લગાડવામાં આવતો હોય તો સર્વેના અન્તમાં आ-ओ કેમ ન હોય?”

[ટિપ્પણઃ—અન્ત્ય उ સિંધીમાં, અને ૧૪મા સૈકા પૂર્વેની ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં, દૃષ્ટિગે પડેછે. કચ્છીમાં અન્ત્ય उ ો સ્થાને अ છે.]

આ શંકામાં દોષસ્થાન એ છે કે મિ. બીમ્સે, સર્વે નામોને क પ્રત્યય લાગેછે હેવો क–વાદના પક્ષકારોનો આશય હોવાનું, કોઈપણ આધાર વિના, માની લીધુંછે. कવાદવાળા તો એટલું જ કહેછે કે જ્ય્હાં क લાગ્યો હોય ત્ય્હાં અન્ત્યસ્વર आ-ओ આવેછે, અને જ્ય્હાં એ ન લાગ્યો હોય ત્ય્હાં अ–उ આવેછે.[૫૫]

ડૉ હાર્નલના મતનું સંપૂર્ણ નિવેદન, અને પરીક્ષા.

આ સ્થળે ડૉ. હાર્નલનાં વચનો સર્વાંશે આપવાં અને હેમના મતની સંક્ષિપ્ત પરીક્ષા કરવી એ લાભકારકછે. તેઓ કહેછે કે “પ્રાકૃતમાં કોઈપણ nominal case (sic? base?) એટલે પ્રાતિપદિક અન્ત્યાક્ષર દૃષ્ટિએ બે રૂપો પ્રાપ્ત કરી શકે. ૧. सामान्य રૂપ, જે સંસ્કૃતમાં પણ હેવુંજ હોય છે. અને ૨. विशिष्ट રૂપ, क પ્રત્યયના વિધાનથી પ્રાપ્ત થતું ખાસ પ્રાકૃતરૂપ (પ્રા. પ્રકાશ ૪,૨૫ જુવો); જેમકે भ्रमर (सामान्य રૂપ) અથવા भ्रमरक (विशिष्ट રૂપ); कृत=किद (सामान्य) કે किदक (विशिष्ट); सत्य=सच्च (सामान्य) કે सच्चक (विशिष्ट) ઇત્યાદિ. क् વ્યંજન સામાન્યતઃ લુપ્ત

૫૫. (પુ ૨જાના) ૫૦ મા પૃષ્ઠની ફુટનોટમાં મિ૦ બીમ્સ ડૉ. હાર્નલના J. A. S. Beng. XII, એ સ્થળે પ્રકાશિત કરેલા લેખનો નિર્દેશ કરે[illegible]છે કે તેઓ (ડૉ. હાર્નલ) कनुं સર્વત્ર વિધાન થવાનો આ મત ધરાવેછે. [illegible] ડૉ. હાર્નલના મતના મિ૦ બીમ્સે પોતે જ કરેલા નિવેદન ઉપરથી જ [illegible] એટલું જ કહેછે કે જેઓને અન્તે [illegible]ય હેવા સર્વે શબ્દો कપ્રત્ય[illegible] વ્યુત્પાદિત કરવાના છે. આમ [illegible]ને क પ્રત્યય લગાડવ[illegible] કહેવાથી, તદ્દન ભિન્ન છે [illegible] [illegible]પેલા અને ચર્ચે[illegible] ઉપરથી ડૉ હાર્નલનો મત સ્ફુ[illegible]

થાયછે. એથી ભ્રમરમ, किदम, सचञ એમ થશે આ પ્રાતિપદિકોના પ્રથમા એકવચનના રૂપો અનુક્રમે -भ्रमो કે भ्रमरओ (भ्रमरकोने સ્થાને), किदो કે किदओ (किदकोने સ્થાને), सचो કે सचओ (सचकोने સ્થાને), ઇત્યાદિ થશે હવે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાકૃત નામો ગૌડ ભાષાઓમાં આ ઉભયરૂપે કે એક-તરરૂપે આવે પરંતુ તેઓ પોતાને સામાન્ય રૂપે આવ્યા હોય કે પ્રાકૃતના ખાસ લક્ષણભૂત વિશિષ્ટરૂપે આવ્યાં હોય તે અનુસાર તેઓ પ્રાકૃત જેવો બહિર્ગાકાર જાળવી રહ્યાં, હિંદીના વર્ગની ગૌડ ભાષાઓનું પ્રાકૃતતુલ્ય તત્ત્વ એ નામોનું બનેલુંછે અન્યત જો તેઓ સામાન્ય રૂપે ગૌડભાષામાં આવ્યાં હોય તો તેઓ તતજ શુદ્ધ ગૌડના વાગ્વ્યાપારગત અને વ્યાકરણગત નિયમોને (એટલે કે ओ નો उ થવાના નિયમને, અને વિકૃત રૂપનો પ્રતિબંધ કરતા નિયમને) વશ થાયછે, અને આ પ્રમાણે આ નામોથી હિંદીના વર્ગની ગૌડભાષાઓનું શુદ્ધ ગૌડ તત્ત્વ બનેછે હાનું વર્તમાન કૃદન્તના ઉદાહરણ વડે ફરીથી સ્ફુટીકરણ કરીશ, 'being" "હોતો" માટે પ્રાકૃત શબ્દ हान्तो (? होन्तो) કે होतओ છે અને આ ઉભયરૂપે એ ગૌડમાં આવ્યો, પણ होन्तओ રૂપનો સંકોચ થઈને (होन्तो ને સ્થાને) हातो (? होतो) રૂપાન્તર થયું અને એ અવિકૃત રહ્યું અથવા તો (શિષ્ટ હિંદીમાં) होता રૂપે પરિણમ્યું, અને होतोउं (होन्तु ને સ્થાને) होतु રૂપાન્તર થયું ગૌડ પ્રત્યય ओ (કે आ) એ પ્રાકૃત પ્રત્યય अओનું સંકુચિતરૂપ હોઈને उ થવા જેટલો હ્રાસ પામી શકે નહિ, જ્યારે સાદા ओ પ્રત્યયનો હેતો હ્રાસ થઈ શકે એ સમજાતું રહેલું છે એ જ વસ્તુસ્થિતિથી, એટલે કે ગૌડ ओ પ્રાકૃત अओનું સંકુચિત રૂપ છે એ વાતથી, વ્રજભાષામાં થતા હેના વિચિત્ર રૂપાન્તરોનો ખુલાસો કદાચ થશે, અતિ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ જોઈએ તો ओ (= अ+अ+उ) એ સન્ધિસ્વરને સાદા ओને તુલ્ય માનવા કરતાં अओ (=अ आ કે अ+अ+उ હને દ્વિસ્વર ગણવો એ વધારે યથાર્થ છે"

('Essays on the Gourin Languages 'ગૌડ-ભાષાઓ વિશે નિબન્ધો' J A S Beng XLI 1 ,4)

[આ સ્થળે એક સૂચના કરવી ઘટેછે પ્રજાના જાતિ પરત્વે गौड અને द्राविड એવા વિભાગો લક્ષમાં રાખીને ડૉ હાર્નલે ભરતખંડની ભાષાઓના પણ गौड અને द्राविड એવા બે ભાગ કલ્પ્યાછે, અને गौड વર્ગમાં તેમણે "ઉત્તર હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતમય ભાષાઓને," એટલે કે ઉડિયા, બંગાળી, હિન્દી, નેપાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, સિંધી, પંજાબી, અને કાશ્મીરી એટલી ભાષાઓને, મૂકીછે]

હવે ઉપરના ફકરામાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયોમાં, પ્રાકૃત ભાષાઓની અને અર્વાચીન પ્રચલિત ભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિમાં નિયામકરૂપે પ્રવર્તતા વાગ્વ્યાપારગત નિયમો વિશે થોડોક ગોટાળો થયેલો જણાયછે.

ડૉ. હાર્નલના મતમાં રહેલો વાગ્વ્યાપારગત નિયમોનો ગોટાળો.

જેમ કેઃ—

(क) અકારાન્ત (નરજાતિનાં તેમ જ નાન્યતર જાતિનાં) નામોનો उ (અન્ત્યસ્વર) વાળો અપભ્રંશ ક્રમ, અને क પ્રત્યયવાળાં અકારાન્ત નાન્યતર જાતિનાં નામોનો उं વાળો ક્રમ, લક્ષ બ્હાર રહેલાછે. હેનું કારણ કદાચ એ હશે કે ડૉ હાર્નલે प्राकृतप्रकाश ઉપર જ નજર રાખીછે અને હેમાં અપભ્રંશની ચર્ચા મુદ્દલ નથી. અને ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં પ્રા. પા. રાજસ્થાનીની પૂર્વે અપભ્રંશ જ આવેછે એ આપણે જાણિયે છિયે.

[આ વિસ્મૃતિ વિશેષતઃ આશ્ચર્યજનક લાગવાનું કારણ આ છેઃ "પ્રાકૃત અન્ત્ય સંધિસ્વર (એટલે હેમનો વિવક્ષિતાર્થ જોતાં ए–ओ) કે દીર્ઘ સ્વર (आ–ई–ऊ) નો હ્રાસ કરીને અનુરૂપ સમાન સ્વર બનાવવાનો ગૌડ નિયમ" એ નામે પોતે વર્ણવેલા એક નિયમની ડૉ હાર્નલે, થોડુંક જ પૂર્વે પૃ. ૧૫૦–૧૫૧ માં, ચર્ચા કરીછે, ત્હેમાં હેમણે હિન્દી કવિતામાં सनेहु आयसु વગેરે શબ્દોને અન્તે આવતા હ્રસ્વ उ નો ઉલ્લેખ કર્યોછે. વસ્તુતઃ હેમણે કહ્યું પણ છે કે અત્યારે હિન્દીમાં અકારાન્ત હોય હેવું પ્રત્યેક નામ હિન્દી કવિતામાં उકારાન્ત હતું; અને આ (उકારાન્ત) રૂપોને હેમણે આર્ષરૂપો કહ્યાંછે. પણ તે છતાં, અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભાષાઓ વચ્ચેની શૃંખલાની આ કડી ડૉ. હાર્નલે ઉડાવી દીધીછે, હેમાં આશ્ચર્ય માનવાનું કારણ નથી; કારણ કે હેમણે પ્રાકૃત સમયમાં उનું અનુદર્શન કર્યુંછે તે प्राकृत प्रकाशનાં ૧૧–૧૧, ૫–૧૯,૨૦ એ સૂત્રોની પ્રવૃત્તિના મર્યાદિત વિષયમાં જ કર્યુંછે, અને આ સૂત્રોમાંનું પ્રથમનિર્દિષ્ટ સૂત્ર માત્ર માગધીમાં क्तान्त કૃદન્તોને જ લાગુ પડેછે અને બીજું મહારાષ્ટ્રીમાં એટલે સામાન્ય પ્રાકૃતમાં સ્ત્રીલિંગ નામોના ओ પ્રત્યયને જ લાગુ આવેછે (પૃ. ૧૫૦, નોટ †). ત્ય્હાં અપભ્રંશમાંનો બહુપ્રચરિત અન્ત્ય उ હેમના લક્ષમાં નથી.)

અન્ત્યસ્વરને હ્રસ્વ કરવાના નિયમની પ્રવૃત્તિ બહુ વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રમાં થતી ડૉ૦ હાર્નલે માનીછે તે યથાર્થ છે. પરંતુ કોઈકવાર તેઓ હદબ્હાર દોરાઆ જાયછે; જેમકે (૧૫૨ પૃ૪) "मुध लोइ आचिज्ज सुमानयै" હેમાંના लोइનું મૂલા-

ન્વેષણુ કરતા તેઓ છેક લોકના માગધીમા થતા પ્રથમા એકવચન લગે પર્યન્ત ચાલ્યા ગયાછે, પણ વસ્તુત આ ઉદાહરણમા इ છે તે (लोकेन-लोकई-लोअइ, लोकि-लोइ) એ તૃતીયાના રૂપમાંનો इ છે, જે વાત તેઓ એકદમ સમઝી સકાા હોત કારણ કે હેમણે પોતે જ હેનું "दुग्ग लेगने आश्चर्य माना" હેવું ભાષાંતર કર્યુંછે આપણે પણ આ પ્રસગે मुग्धलोक्नी કક્ષામાં પ્રવેશ કરીને આશ્ચર્ય માનવુ પડેછે]

(ख) પરિણામે તેઓ ओ નો उ થવાના વિકારને ગૌડ ભાષાનું ખાસ લક્ષણ માનેછે, જ્યહારે વસ્તુત એ અપભ્રશમા અને અપભ્રશથી ઉત્તરકાલીન ક્રમમા થતા વ્યાપારનો અવશેષમાત્ર છે

(ग) વળી અપભ્રંશના उ અને उ ક્રમોની ઉપેક્ષાને પરિણામે ડૉ હૉર્નલે ગૌડ ओने અને आने अओ ના સકુચિતરૂપ માનવાની ભૂલ કરીછે, જ્યહારે યથાર્થ સ્થિતિ હેવી છે કે ગૌડ ओ, (અનિવાર્ય અવાન્તરક્રમરૂપે રહેલા) અન્તે अउ વાળા અપભ્રશમાંના અને પ્રા પા. રાજસ્થાનીમાંના રૂપોમાંથી નીકળ્યોછે અને ગૌડ आ એ, अकના क્નો લોપ થતાં પરિણમતા अअનો વિકાર છે જે વિક્રિયા અપભ્રશ સમયમા જ ચાલુ થઈ હતી (જેમકે ढेरा, दीहा, ઇત્યાદિ)

(घ) વ્રજભાષાનો અન્ત્ય औ अओમાથી આવ્યોછે હેવી, અથવા તો अ+अ+उ=अ+ओ હેનો औ થાયછે હેવી ઉક્તિ પણ અવાસ્તવિક છે યથાર્થ મત એ છે કે વ્રજભાષાનો અન્ત્ય औ પ્રા પા. રાજસ્થાનીના अउમાથી વ્યુત્પન્ન થયોછે અને એ કા તો विवृत ऑ ની ભ્રાતિજનક સજ્ઞાછે અથવા તો अर्धविवृत ओने સ્થાને રહ્યોછે સધિ નિયમ પ્રમાણે अ+उનો ओ અને अ+ओનો औ બને એ ખરુ છે પણ એ નિયમો તો અનેકવાર માત્ર વ્યાવહારિક માર્ગ દર્શાવેછે અને આન્તર વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વોની ખરી પ્રવૃત્તિ સાથે કાઈ સબધ નથી રાખતા, કારણ કે औ વસ્તુત अ અને उના કાલરૂપ અ તરને અલ્પ કરવાથી પરિણમેછે એટલે એ (औ) ઉચ્ચારસ્વરૂપ જોતા अउ છે, અને એથી अओने औरूप પ્રાપ્ત કરવુ હોય તો (સંધિક્રિયામા પણ) પ્રથમ ओनो હ્રસ્વરૂપે उ કરીને अ+उ અવસ્થામાં આવવુ જ પડે अ+उમાથી સધિ નિયમ પ્રમાણે औ થાયછે ત્હા પણ ઉચ્ચારણાનુ તત્ત્વ બીજરૂપે રહેલુછે, કારણ કે अ+उ (पर+उपकार)નો વિલક્ષણ પ્રકારે સ્વરોદ્ગાર કરવાથી औ (परौपकार) ઉત્પન્ન થાયછે,

પરંતુ અ×ઉમાંથી ઓ પ્રાપ્ત થાયછે તે સંધિકાર્ય તરીકે નહિ, પરંતુ જેની ઉચ્ચારદષ્ટિયે પૃથક્ક્રિયા કરતાં માત્ર અ ઉ જ નીવડે હેવા એક સંઘટ્ટિત ઉચ્ચાર તરીકે; અથવા, યથાર્થતર કહિયે તો એ, અ અને ઉ એ અવયવો વચ્ચેનું કાલરૂપ અન્તર ટૂંકું કરવાથી નીપજતું. એક વિલક્ષણ પ્રકારનું સંધિકાર્ય છે.

આ પ્રકારે હમે જોઈ સકશો કે આપણા સમગ્ર અન્વેષણમાં અત્યાર સુધીમાં ચર્ચાયેલા નિયમોના પ્રકાશમાં તપાસી જોતાં ડૉ. હૉર્નલની અન્ત-સ્થાનીય ઓ અને ઉં ની ચિકિત્સામાં માત્ર क પ્રત્યયના લાભપૂરતી જ યથાર્થતા છે, પણ અન્ત્યરૂપના પ્રાપક આન્તર ક્રમોની બાબતમાં એ ચિકિત્સા ખોટી છે.

મિ. બીમ્સ અને ડૉ. હૉર્નલના અભિપ્રાયો-નો સમન્વય.

આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યુંછે તે સર્વને લક્ષમાં રાખીને આપણે ડૉ. હૉર્નલના અને મિ. બીમ્સના અભિપ્રાયોનો સમન્વયરૂપ એક સિદ્ધાન્ત ન ઘટાવી સકિયે? હું માનુંછું ઘટાવી સકીશું. વસ્તુતઃ, હું જે રૂપે એ અભિપ્રાયોને જોઉંછું તે રૂપે જોતાં, એ બે અભિ-પ્રાયો વચ્ચે કાંઈ વાસ્તવિક વિરોધ ભાગ્યે જ હશે; એ બંને એક સિદ્ધાન્તના અન્યોન્યનાં પરિપૂરક અંગો જ છે. આપાતતઃ વિરોધી લાગતા એ બંને અભિપ્રાયોનો સંયોગ કરીને કાંઈક હાવી સંઘટના થઈ સકે:—

ગુજરાતીના શબ્દાન્ત્ય ઓ અને ઉં ।। (અને મરાઠી અને હિન્દીના અન્ત્ય આના) ઉદ્ભવનું અનુદર્શન કરતાં મૂળરૂપે क પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાયછે હેમાં શંકા નથી; અને એ રીતે ઓ (તેમ જ આ) એ क પ્રત્યયનું વ્યક્ત પરિ-ણામ છે, પરંતુ એ પ્રત્યય અન્તોદાત્ત શબ્દોને લગાડવામાં આવતો, બીજાને નહિ, એ પણ ખરું છે.

આ પ્રમાણે એ અન્ત્યવર્ણનું તાત્ત્વિક કારણ સ્વરભાર નથી. પણ क પ્રત્યય છે, એક રીતે, क પ્રત્યય ઓ અને ઉં અન્ત્યોનું ઉપાદાન એટલે સમવા-યિકારણ છે, જ્યહારે સ્વરભાર, એક પરોક્ષરૂપે પ્રવર્તતી શક્તિ હોઈને નિમિત્તકારણ છે. અન્ય પ્રકારે કહિયે તો સ્વરભાર એ क પ્રત્યયની એક ખાસ પ્રયોજન સાધનારી પ્રવૃત્તિ ઉપજાવતો એક સહચારી હેતુ છે. અને એ પ્રયોજન અન્ત્યસ્વરને ક્ષીણ થઈને લુપ્ત થતો અટકાવવાનું છે. હાનું ઉદાહરણ આપીને સ્પષ્ટીકરણ કરીશઃ (સં.) घोटः–घोडो (ગુજ.) અહિં મૂળ શબ્દ અન્તોદાત્ત છે; જ્યહાં સુધી સ્વરભાર રહે ત્યહાં સુધી ઓ એકલો છતાં ટકી રહે એવો સંભવ છે. પરંતુ અપભ્રંશમાં આવતા સ્વરભારનું તત્ત્વ ઓછેવત્તે અંશે અદૃષ્ટ થયું, અને અન્ત્ય ઓ પ્રમાણમાં અનુપયોગી થયો, જેથી हत्थो જેવા આદ્યુદાત્ત શબ્દોના

અન્ત્ય ઓનો હ્રાસ થઈને ઉ થયો (હવ્યુ) આ ભવિતવ્યતાનું એક સમયે અન્તોદાત્ત હતા દેવા ઘોટ જેવા શબ્દોના પ્રસંગમાં નિવારણ કરવા માટે, એટલેકે ઘોડાના અન્ત્ય ઓ નો ઉ થઈને ઘોડુ રૂપમા અન્તે એક નજીવો ઉ રહે એ સ્થિતિનો પ્રતિકાર કરવા માટે, નદીતટને પ્રવાહવેગમા ધોવાઈ જતો અટકાવવાને જેમ પત્થરની મજબૂત દિવાલથી બાંધી લેવામા આવે તેમ, ઘોટ શબ્દને અને, અર્થ પરિવર્તનના સામર્થ્ય રહિત क પ્રત્યય (स्वार्थे कन्[૫૬]) રૂપે, સંરક્ષણક્ષમ અઘોષ વ્યજન લાવી મૂકવામાં આવેછે,—અને એ પ્રકારે ઘોટક પ્રાપ્ત થાયછે પછી ઘોટકનું ઘોડઓ રૂ૫ બનેછે,—કારણકે, આટલું કર્યાં છતા પણ છેવટ ક્ને ઓની પડી ન મૂકી સકાતા (ઘોડોક ઉપપત્તિહીન છે તેથી), અને પૂર્વોક્ત ભવિતવ્યતાનુ સપૂર્ણ નિવારણ ન થતાં માત્ર કાલવિલમ્બન જ થઈ સકવાથી સંરક્ષકવ્યજન (क्) ઘસાઈ જતા (અથવા—ખરી રીતે—ઘક્કે નાઈ) જતાં, બાકી રહેલો ઓ અન્તે દુર્દૈવને વશ થાયછે અને ઉ રૂપે પરિણમે છે,—જેથી ઘોડઉ થાયછે નદીના પ્રવાહથી કાંઠાનું મરોડુ ધોવાઈ જવાને બદલે પત્થરની દીવાલ ઘસાઈ જાયછે હમાં રહેલો અ બચી જાયછે પણ क् ઘસાઈ જતા હેની પછીનો ઓ હ્રાસ પામીને ઉ બનેછે पर्ण શબ્દ આ પૃથક્ક્રિયાનું બહુ સૂચક નિદર્શન અર્પેછે શિષ્ટ ગુજરાતીમાં એ શબ્દનું પ્રાથમિક અર્થમાં પાનુ રૂપ નથી પણ પાનું છે અહિં શબ્દ અન્તોદાત્ત છે એટલે અન્ત્યસ્વરને જીર્ણ થતો અટકાવવાને માટે (कनो પ્રતિરૂપ) क्ठ પ્રત્યય લગાવી દીધોછે

रासा-रासो એ શબ્દ આ क-વાદ ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખશે. સંસ્કૃતમા रासकનો અર્થ એક પ્રકારનુ उपरूपक (નાટક), અથવા हल्लीश[૫૭] નામનો અમુક તાલવાળો નૃત્યવિશેષ, થાયછે આ रासक (પુલ્લિંગ) શબ્દ સંસ્કૃતમાં એક વા અન્ય સમયે નવો ઘડવામા આવ્યો હોવો જોઈયે, અને ગુજરાતીમાં रास શબ્દ છે તે (स) रास માંથી આવ્યોછે, જયારે મહાકાવ્યના નવીન અર્થમા रासक શબ્દમાંથી હિંદી रसौ, અપભ્રંશ અને પ્રા પા

---

૫૬ गान-गाणे જેવા અર્થ પરિવર્તન દર્શાવતા શબ્દોનો હામાં અપવાદ છે એ શબ્દો આગળ ઉપર તરતમાં જ ચર્ચવામાં આવશે

૫૭ मण्डलेन तु यत् स्त्रीणां नृत्यं हल्लीशकं तु तत्।
तत्र नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां यथा हरिः ॥
हल्लीशमेव तालबन्धविशेषयुक्तं रासकम् ॥

(દશરૂપના વ અવલોકનુ Bibliotheca Indica વાળું પ્રકાશન, પૃ ૩૬, પ્રેમચંદ્ર તર્કવાગીશકૃત ટીકા) (૩૪ મે પૃષ્ઠે ટીકામાં रासक અને हल्लीश એ બેને ઉપરૂપકના પ્રકારો કહેલછે, જે વસ્તુત ભિન્ન છે)

રાજસ્થાની રાસઉ દ્વારા, રાસો શબ્દ પ્રાપ્ત થયોછે. અહિયાં क પ્રત્યય અન્ત્ય औ–ओ જેટલો જ સંશયાતીત છે. આ ओ જ નિર્વિવાદ રીતે મૂળના क પ્રત્યયનો પુરાવો આપેછે.

મ્હેં રજુ કરેલો સમન્વયાત્મક સિદ્ધાન્ત અન્ત્ય ओના અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનો સંપૂર્ણ ખુલાસો આપેછે, અને માત્ર અમુક શબ્દો અન્તે ओ પ્રાપ્ત કરેછે એ સ્થિતિમાં રહેલા સ્વૈર-વૃત્તિના ભાસનું નિરાકરણ કરેછે. (ओ–उ અથવા अ એ) વૈકલ્પિક અન્ત્યવર્ણોની પ્રાપ્તિ વિશે હજી પૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ નથી થઈ સક્યું એ હું કબૂલ કરુંછું. એક અર્થે रजः શબ્દનું રૂપાન્તર रस થાય અને અર્થાન્તરે क પ્રત્યય લાગવાથી (रसकः–रसउ–रसो એ ક્રમે) रसो થાય હેનું શું કારણ? रसो થાય ત્યહારે એ શબ્દ અન્તોદાત્ત હોય અને रस રહે ત્યહારે આદ્યુદાત્ત હોય એ શા માટે? માત્ર અજમાયશ તરીકે હું સૂચના કરીશ કે અર્થના પરિવર્તન સાથે સ્વરભાર પણ સ્થાનપરિવર્તન પામેછે. 'અજમાયશ તરીકે' એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે સ્વરભારનું પરિવર્તન થવા વિશે કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી એ મ્હેં આ ચર્ચાના પ્રારંભમાં આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યુંછે. પરંતુ આ સંશયગ્રસ્ત સ્થિતિ क વાદનું પરિણામ નથી પણ હેની સાથે સ્વરભાર–વાદનો સંયોગ કરવાનું પરિણામ છે, એ અત્રે દર્શાવવું ઘટેછે.

આ સમન્વયથી અન્ત્ય ओના અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનો ઉદ્ભવ સ્ફુટ થાયછે, અને વળી માત્ર અમુક જ શબ્દો ओ અન્ત્ય પામેછે એ સ્વૈરવર્તનના ભાસનું નિરાકરણ થાયછે.

[पत्थर–पथरो એ ઉદાહરણમાં સ્વરભારનું પરિવર્તન ઠીક પ્રદર્શિત થાયછેઃ (क) पत्थरु, (ख) पथरउ.

(क)માં त्थ સંયોગને લીધે प નો अ ગુરુ બનેછે; સ્વરભાર अ ઉપર પડેછે એ સ્પષ્ટ છે. (ख)માં સંયોગલોપ થવા છતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ નથી થતો. આથી જણાયછે કે પ્રથમ શ્રુતિ અસ્વરિત થયેલીછે અને સ્વરભાર અન્ત્ય-સ્વર ઉપર જઈ પડ્યોછે.

हत्थु–हत्थउ–(हाथ–हाथो)એ ઉદાહરણને આ વિવરણથી વિસંવાદ નથી રહેતો, કારણ કે એ શબ્દ બે શ્રુતિવાળો હોઈને જૂદી જ શક્તિયોને વશ વર્તેછે.]

કદાચ હેવું સૂચવવામાં આવશે કે क પ્રત્યય આખર તો વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રની એક મિથ્યા કલ્પના જ છે. કારણ કે અપભ્રંશમાં અને હેના પછીની અવસ્થામાં પ્રત્યક્ષરૂપે માત્ર अउ જ આપણી દૃષ્ટિયે પડેછે. આ अउમાં अ સ્વરિત છે એટલે उ નિરાળો રહેછે. આ उ શાને સ્થાને આવ્યો? આ કારણે

જ क પ્રત્યય કરાયોછે આ તો માત્ર શક્ય લાગતી પ્રક્રિયાનું પ્રતિપાદન છે એથી क-વાદને લાભાલાભ નથી

આ રીતે, મ્હેં જેની સ્થૂલરૂપે —

જે શબ્દોને क[૫૮] પ્રત્યય લાગ્યો હોય તેઓને (નર- કે નાન્યતર-જાતિ અનુસાર) ओ કે उ એ અન્ત્યસ્વર પ્રાપ્ત થાયછે, અને જેઓને क પ્રત્યય ન લાગ્યો હોય તેઓને અન્તે अ વર્ણ રહેછે,

હેની વ્યાખ્યા આપીછે તે उत्सर्ग મજબૂત પાયા ઉપર રચાયોછે

ओ-उ, अ એ અન્ત્ય સ્વરો વિશે ડૉ ભાંડારકરનો અભિપ્રાય

ડૉ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે આ ओ-उ અને अ અન્ત્યસ્વરો વિશે બહુ વિચારમય અને સૂચક વ્યુત્પત્તિદર્શન કરેલુંછે હેમના વિલ્સનસ્મારક વ્યુત્પત્તિ-વ્યાખ્યાનોના પૃષ્ઠો ૧૫૭-૧૬૧ વાંચવાની ખાસ ભલામણ છે (માત્ર તેઓ જ્યહા अउ સયુક્તરૂપે ओ બનેછે એમ કહેછે ત્યહા હું એમ કહુ કે अउ, अय-अव, એ ક્રમો દ્વારા अर्धविवृत ऑ નીવડેછે) ત્યહા હેમણે બતાવ્યુછે કે ओ-उं (અને म आ-ए) એ અન્ત્યવર્ણો સ્વરભારનું તેમ જ क પ્રત્યયનુ પરિણામ છે-જો કે તેઓએ આ બે તત્ત્વોનો મ્હેં કર્યોછે એજ પ્રકારનો સયોગ નથી દર્શાવ્યો પરંતુ વસ્તુત હેમનો અભિપ્રાય મ્હેં સૂચવેલી સઘટનાનુ સમર્થન કરેછે ઉપરાંત તેઓ હેવો એક ઉપયોગી અભિપ્રાય રજુ કરેછે કે મૂળ તો क પ્રત્યયનું વિધાન જ્યહા કાંઈ વિશેષ અર્થ ઈપ્સિત હોય ત્યહા જ કરવામાં આવતુ दांत=પ્રાણીનો (દાંત), પણ दांता (મ) 'પ્રાણીના દાતની પ્રતિકૃતિ," એટલે કે "કરવત જેવા ઓજારનો દાતો," એ હેમણે આપેલા ઉદાહરણોમનું એક છે હેમનો મત

---

[૫૮] કોઈ હેવો વાંધો રજુ કરશે કે कનો અપભ્રંશમાં ग થવો જોઈયે, (સિ હે ૮-૪-૩૯૬) જેમ કે काक -काग (काकक कागडो), बक -बग (बककक -बगलु), कार्मणकार, कामणगारो, ઇત્યાદિ

પરંતુ એ સૂત્ર ઉપરના વાર્તિકમા કહ્યુછે કે, प्रायोऽधिकारात्क्वचिन्न भवति। આ अधिकार અપભ્રંશ પ્રકરણના પ્રારભના સૂત્રમા દર્શાવ્યોછે (૮-૪-૩૨૯), અને એ ઉપરના વાર્તિકમા પણ હેમચન્દ્ર કહેછે કે-प्रायोग्रहणाद् यस्यापभ्रंशे विशेषो वक्ष्यते तस्यापि क्वचित् प्राकृतवत् शौरसेनीवच्च कार्यं भवति ॥

આ પ્રમાણે ઉપર આપેલા क्वचिन्न भवति એ વચનનો અર્થ હેવો નથી કે જ્યહાં कનો ग न થાય ત્યહા એ અવિકૃત રહે,-વ્યંજન લોપ વિગેરેનો સાધારણ પ્રાકૃત નિયમ આ પ્રસગે પણ પ્રવર્તેછે, ૮-૪ ૩૯૬ ના ઉદાહરણોમા (कर्णिकारने સ્થાને આવતો) कणिआरु શબ્દ આપ્યોછે, આ વસ્તુસ્થિતિ कના લોપ પરત્વે મ્હેં કરેલા સૂત્રાર્થનુ સમર્થન કરેછે,

હેવો છે કે કેટલાક શબ્દોને क બિલકુલ લગાડવામાં આવતો નહિ, અને જે શબ્દોને લગાડવામાં આવતો ત્હેનાં ઉપર પ્રમાણે બે રૂપો વિદ્યમાન હતાં. પરંતુ તેઓ કહેછે કે, કાળાન્તરે क રહિત રૂપો અપ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં, અને ક્રમે ક્રમે क-યુક્ત નામોનો વિશેષ અર્થ લુપ્ત થયો.

આટલે સુધી ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડાકરનું વ્યુત્પત્તિદર્શન મારા દર્શનનું પૂર્ણ પરિપોષણ કરેછે. માત્ર એક અલ્પ અને પ્રાસંગિક મુદ્દા પરત્વે મ્હારે વૈમત્ય દર્શાવવું પડેછે;– શાન્त अ (silent अ) વિશે; હેમણે એ સંજ્ઞા વાપરી છે. એ સંજ્ઞામાં વદતોવ્યાઘાત રહેલોછે એમ મ્હેં પૂર્વે દર્શાવ્યુંછે.[૫૯] આ વિરોધ ફક્ત નામનો જ નથી. એ અભિપ્રાયના તાત્ત્વિક સ્વરૂપ વિશે વિરોધ રહેલો છે. ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર કહેછે કે: "આપણી ભાષાઓમાંનાં ઘણાં નામોને અન્તે अ હોયછે જે હવે शान्त (=અનુચ્ચારિત) થયોછે," (પૃ. ૧૫૮, પંક્તિ–૨૦–૨૧). વળી ૧૬૧મે પૃષ્ઠે ૧લી અને એ પછીની પંક્તિઓમાં હેમણે "शान्त अ"નો નિર્દેશ કર્યોછે અને કહ્યુંછે કે अडचण, पीतळ, जीवन्त ઇત્યાદિ શબ્દો अड्चण्, पितळ्, जिवन्त् એમ ઉચ્ચારાયછે. ઉચિતમાનપુરઃસર મ્હારે કહેવું પડેછે કે अ "शान्त' થઈ સકે નહિ અને છે પણ નહિ, કેવળ એ અસ્વરિત અને દ્રુત છે–જે "शान्त" હોવાથી ભિન્ન છે; એ ધોરણે તો અસ્વરિત હોય હેવા સર્વે હ્રસ્વ સ્વરોને શાન્ત કહી સકાય; વળી ઉપર આપેલા શબ્દોના ઉચ્ચારનું વાસ્તવિક વર્ણન નથી કરવામાં આવ્યું; ड અને ण માં રહેલા अ ને અસ્વરિત રાખીને કરાતો अडचण ઉચ્ચાર એ (अनो સમૂળગો લોપ કરવાથી થતા) अड्चण्થી ભિન્ન છે, અસ્વરિતનો અર્થ "સર્વથા અનુચ્ચારિત" નહિ. ઉદાહરણર્થે चोपडी, बेसतो ઇત્યાદિ શબ્દો લઇયે. અહિ મધ્યવર્તી શ્રુતિયોમાં રહેલો अ અસ્વરિત છે હેમાં શંકા નથી; પરંતુ જો એ શાન્ત હોત તો चोप्डी, बेस्तो હેવું પરિણામ આવત; હાની ખરી કસોટી છન્દના માત્રાપ્રયોગથી થશે. चोपडी, बेसतो એ શબ્દને છન્દમાં મૂકો, અને अ અસ્વરિત રહે તેમ ગોઠવો, તો માત્રાઓ પાંચની પાંચ રહેશે; જ્યહારે बेस्तो, चोप्डी હેમાં ચાર માત્રાઓ થશે. અને शान्त ગણિયે તો હેની એક માત્રા ગણી સકાય જ નહિ, વસ્તુતઃ

"Silent" (શાન્ત) अ વિશે હેમનો અભિપ્રાય; મ્હારા વિરોધ કારણો.

અસ્વરિત અને શાન્ત વચ્ચે બોધભ્રમ.

છાન્દસ માત્રા વડે થતી પરીક્ષા; એ જ ખરી કસોટી.

---

૫૯ ઉપર આ વ્યાખ્યાનની ફુટનોટ ૪૭ જુવો.

હેની માત્રા શૂન્ય થાય આ સ્થિતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાન આવે એટના માટે એક પ્રત્યક્ષ નિદર્શન આપુછુ

ओ ईश्वर तु एक छे सरज्यो त्हें ससार

દોહરાની આ પક્તિમા ઇશ્વરના રમાં, એકના કમા, અને સસારના અન્તિમ રમાં રહેલા અનો ઉચ્ચાર તપાશી જુવો જો આ સર્વ સ્થળે અ શાન્ત હોય તો પરિણામ હાનુ નીપજે

ओ ईश्वर् तु एक् छं सरजो त्हें समार्,

અને શ્વ શ્રુતિ, પાછળના રતુ સયોગને પ્રભાવે, ગુરુ બનેછે, પણ એક્ અને સંસાર્મા એક માત્રાની હાનિ થતાં છન્દની માત્રાગણનામા ખોટ આવેછે

બીજી કસોટી, પૂર્વસ્વરમા થતી માત્રાની ન્યૂનાધિકતા.

બીજી કસોટી (ઉચ્ચારોના મિથ્યાજ્ઞાનને પરિણામે વેદનો ઇત્યાદિ જોડણી વાપરનારા) પારસીઓ ઉપયોગને સ્થાને ઉપ્યોગ લખેછે અને ઉચ્ચાર પણ ઉપ્યોગ કરેછે પરિણામે પ્યો (સંયોગ) નો પૂર્વે રહેનો ઉ ગુરુ થાયછે, અને હેવો જ ઉચ્ચારાયછે, જ્યહારે વસ્તુત એ હ્રસ્વ અને ભારરહિત (એટને લ્ઘુ) છે અને તે છતાં પમાનો અ અસ્વરિત છે જો અને 'શાન્ત" માનો તો ઉ ગુરુ નીપજે, પણ ગુરુ છે નહિં હાનું વધારે સારુ નિદર્શન કપડુ શબ્દમા મળશે અહિના પમાં અ અસ્વરિત અને દ્રુત છે, પણ જો હેને શાન્ત માનવામાં આવે તો પરિણામ કપ્ડુ આવે અને પ્ડુ સંયોગથી પૂર્વે રહેનો કપાનો અ ગુરુત્વ પામે, જે ગુરુત્વ ઉપર વસ્તુત હેનો અધિકાર નથી

એથી પણ વધારે સારી એક કસોટી, શાન્ત અ અને અસ્વરિત અ ઉચ્ચારતા વાચિક ઇન્દ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયા પામેછે

આથી પણ વધારે સારી એક કસોટી સૂચવુછુ એક તરફ ચોપડી, સાપ, ઉચ્ચારી જુવો અને બીજી તરફ ચોપ્ડી, સાપ્ હેનો ઉચ્ચાર જુવો, ત્હમને ચોક્કસ માલુમ થશે કે અ 'શાન્ત' હોય એટલે કે વસ્તુત લુપ્ત હોય ત્હારે ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિથી અવસાનપર્યન્ત હોઠ સજ્જડ રહેછે, પરતુ અસ્વરિત અ ઉચ્ચારતા, ઓષ્ઠ્ય પ્ (પ્ર ન) ઉચ્ચાર્યા પછી, હોઠ મ દ મન્દ રીતે માત્ર અતિ અલ્પ અર્ધમાત્રા જેટલા[૧૦] સમય સુધી, અલગ પડેછે અને

૧૦ અસ્વરિત અની અહિં હું અર્ધમાત્રા ગણુંછુ, પૂર્વનિર્દિષ્ટ છાંદસ નિદર્શનમા એક માત્રા ગણી હતી, આ રીતે બે ગણતરી પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગશે પરંતુ આ વિરોધ માત્ર બાહ્ય છે, અને નીચે આપેલી હકીકત ધ્યાનમા રાખવાથી એ વિરોધાભાસનો પરિ

અસ્વરિત દ્રુત અ ઉચ્ચાર પૂરતા શ્વાસને નીકળવાનો અવકાશ આપેછે. (મ્હેં આ અયુક્ત ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનને નિદર્શનરૂપે પસંદ કર્યોછે, કારણ કે હોઠની ક્રિયાનું અત્યન્ત સ્હેલાઇથી અને ખાતરીથી અવલોકન થઈ સકેછે; બાકી અન્ય સ્થાનોવાળા ઉચ્ચારોમાં પણ એ જ ક્રિયા થાયછે.)

કાન્, હાથ્ હેવા ઉચ્ચારો શ્રુતિભ્રમથી થાયછે; અંગ્રેજીમાંના 'મૂક' વર્ણોના સામ્યાભાસથી અપાયેલી અયથાર્થ 'મૂક' સંજ્ઞાથી ભ્રમ વધેછે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઇયે છિયે કે 'શાન્ત' કહેવાતો અ શાન્ત નથી, પરંતુ માત્ર ત્વરિત ઉચ્ચારણ અને સ્વરભારના અભાવનું પરિણામ છે. આથી એક પ્રકારનો શ્રુતિભ્રમ ઉપજેછે અને કેટલા'ક લોક કાનને સ્થાને કાન્, હાથને સ્થાને હાથ્ હેવું હેવું સાંભળેછે. પછી તેઓ ભ્રમણના પ્રદેશમાં એક ક્રમ આગળ વધીને હેને 'શાન્ત' હેવું અયથાર્થ નામ આપેછે, જે નામકરણ સંસ્કારનું મૂળ ઘણે ભાગે અંગ્રેજી ભાષામાં પરિચિત "silent" (શાન્ત) ઉચ્ચારો કે વર્ણોથી ઉત્પન્ન થતા સામ્યાભાસમાં રહેલુંછે; સામ્યનો એ આભાસમાત્ર છે, કારણ કે અંગ્રેજીમાં l જેવા વર્ણો walk, talk, calm, palm, ઇત્યાદિ કેટલાક શબ્દોમાં શાન્ત એટલે અનુચ્ચારિત રહેલાછે, પરંતુ l તો વ્યંજન છે, અને આ પ્રકારનું અનુચ્ચારણ આપણી ભારતવર્ષીય ભાષાઓનાં અજ્ઞાતપૂર્વછે. સ્વરો પરત્વે પણ, "It's" (=It is)માં રહેલો શાન્ત i, અથવા "I've" (=I have)માં રહેલો શાન્ત *ha*, મ્હારી દલીલનું સમર્થન કરેછે અને દર્શાવી આપેછે કે શાન્ત સ્વર એ અનુચ્ચારિત સ્વરથી વિશેષ કાંઇ જ નથી, જ્યહારે અસ્વરિત અનો તો ઉચ્ચાર થાય છે જ.

પ્રસ્તુત ભ્રમ યુરોપીય પંડિતોના સહવાસનું પરિણામ છે.

મ્હને હેવી શંકા રહેછે કે આ શાન્ત અનો પન્થ અંગ્રેજોના સહવાસની અસરથી ઉદ્ભવ્યોછે અને યુરોપીય પંડિતો હેના આદ્ય પ્રવર્તકછે. એ પંથની ભક્તપરંપરામાં આપણે મિ. બીમ્સ, ડૉ. હૉર્નલ, અને સર જ્યૉર્જ ગ્રિયરસનને (અને કદાચ ડૉ. ટેસિટોરીને) જોઇયે છિયે: ડૉ ટેસિટોરીએ

હાર થશે·—જો આ અની માત્રા અરધી હોય તો સંપૂર્ણ સ્વરિત અની એક માત્રા થાય, અને આ અર્ધમાત્રાનો પરામર્શ માત્ર ન્યૂનાધિકતાની અપેક્ષાએ કલ્પેલો એક પ્રકારનો મિથ્યા પરામર્શ છે અને હેતુ કારણ છાન્દસ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ત્હેમાં સ્વરભારનો અભાવ એ છે. આમ કહેવાને અડચણ નથી, કે અચ્છાંદસ ઉચ્ચારણમાં માત્રાપ્રમાણ ઘટાડીને અરધું કરવામાં આવેછે, અને એ રીતે શાન્ત અને અરધી માત્રા અર્પવામા આવે તો, છન્દમાં બે માત્રાવાળો ગુરુ અચ્છાંદસ ઉચ્ચારણમાં એક માત્રાવાળા ઉચ્ચાર જેવો જણાશે.

માત્ર એક પ્રાસંગિક નિર્દેશમાં અને "*quiescent*" (=પ્રશાન્ત) કહ્યોછે,[૬૧] આ પ્રશ્નની કોઈપણ પ્રકારની ચર્ચા હેમણે કરેલી મ્હારા જોવામાં નથી આવી પરંતુ આ નિર્દેશ ઉપરથીજ હેવું જણાય ખરું કે તેઓ "શાન્ત" અ-વાદ સ્વીકારેછે,—જો કે હેમાં તેઓ અન્ય ગૃહસ્થોએ પ્રાપ્ત કરેલી આત્યન્તિક કોટિયે નહિ જઈ પ્હોંચ્યા હોય પોતાની "Linguistic Survey of India"માં યોજેલી લિપ્યન્તરની પદ્ધતિ (વિષયસૂચી પછી) રજૂ કરતાં સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસન આપણને જણાવેછે કે —"શબ્દને અન્તે રહેલા સ્વરો ઉચ્ચારાતા ન હોય ત્યહારે નિષ્પન્તરમાં દર્શાવ્યા નથી, જેમકે बन ban, bana નહિ શબ્દના મધ્યમાં કે અન્તે રહેતા સ્વરો ઉચ્ચારાતા ન હોય ત્યહારે પંક્તિની ઉપર સૂક્ષ્મ વર્ણ વડે દર્શાવ્યાછે, જેમકે (હિન્દી) देखता dekh^ta, ઉચ્ચાર જોતા dekhta" ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ આ મુદ્દાની કાંઈ વિસ્તીર્ણ ચર્ચા સર જ્યોર્જે કરેલી મ્હારા જોવામાં નથી આવી પરંતુ હેમનો પથ કયો છે તે જાણવા માટે આટલું બસ છે મિ બીમ્સના અભિપ્રાયોની ચર્ચા હું આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વગામી અંશમાં કરી ગયોછું[૬૨]

ડૉ ટેસિટોરીનો અને સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસનનો આ શાન્ત અ વિશે મત

ડૉ. હ્યર્નલે પોતાનો અભિપ્રાય કાંઈક વિસ્તારથી આપ્યોછે તેઓ કહેછે કે —"અન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરો ગૌડ ભાષાઓમાં પ્રશાન્ત એટલે અનુચ્ચારિત રહેછે, જેથી વસ્તુત હ્રસ્વસ્વરાન્ત હોય એવો શબ્દ પરિણામે વ્યંજનાન્ત નીવડેછે અને એ સ્વરૂપે વપરાયછે

ડૉ હ્યર્નલના મતનું નિવેદન અને પરીક્ષણ

જેમ કે कान–કર્ણ–નો ઉચ્ચાર kān (=कान्) થાયછે, kāna નહિ, અને વ્યવહારમાં હેને बुद्धिमान् એ (buddhimāna નહિ પણ buddhimān, એમ ઉચ્ચારાતા) શબ્દના જેવો ગણવામાં આવેછે વસ્તુતઃ इ–કારાન્ત કે उ–કારાન્ત હોય એવા શબ્દો अ–કારાન્ત હોય તેમ શાથી લખાવા લાગ્યા હેનું પણ આથી કારણ સમઝાયછે સત્યસ્થિતિ એ છે કે વસ્તુત તેઓને अकारान्त રૂપે લખવામાં આવતા નથી પરંતુ હેમનો અન્ત્ય इ કે उ ઉચ્ચારાતો નહિ એટલે લખાતો પણ નહિ શબ્દની લિખિત મૂર્ત્તિ હેના ઉચ્ચારને સરૂપ બની ગઈ, જેમકે आग (=અગ્નિ) શબ્દ પ્રથમ દૃષ્ટિયે कान ઇત્યાદિ શબ્દોના સામ્યને લીધે

૬૧ જેને અન્તે પ્રશાન્ત अ હોય હેવા શબ્દ વિશે વિચાર કરતાં હેમણે આ ઉદાહરણ આપ્યુંછે -मोर (મારવાડી)=આરસી. (J A S Ben, N S XII, 74 એ સ્થળે "Bardic and Historical Survey" વિશેનો હેમનો લેખ જુવો.)

૬૨ ઉપર ફુટનોટ ૪૭મી જુવો.

âgâ હોય એમ માનવામાં આવેછે, જો કે ઉચ્ચારાગછે તો âg (=आग्) એમજ; પરંતુ આ એક આભાસ માત્ર છે, વસ્તુતઃ आग શબ્દ आगि (પ્રાકૃત अग्गी, સંસ્કૃત अग्निः) ને સ્થાને છે. પરંતુ અન્ત્ય इ ઉચ્ચારાતો નહિ એટલે લેખનમાં પણ બાતલ કરવામાં આવતો. વળી તે જ પ્રકારે અર્વાચીન ઉચ્ચ હિન્દીનો कर (=कर्तांने) શબ્દ પ્રાચીન હિન્દીના करि (પ્રાકૃત करिअ, સંસ્કૃત कृत्वा) ને સ્થાને આવ્યોછે; ઉચ્ચારને અનુરૂપ લખવામાં એ (करि) શબ્દનો અન્ત્ય इ લુપ્ત થયોછે."[૬૩]

"शान्त अ" ના વ્યાપક પ્રશ્નની મ્હારી ચર્ચાના પ્રકાશમાં ઉપર આપેલો અભિપ્રાય અયથાર્થ જણાશે. आग, कर (મૂળ अगि, करि) વિશે હું માત્ર નીચે પ્રમાણે વિચારો દર્શાવીશ.

(क) હિંદીમાં પણ, आग्, कर् એ રૂપ પ્રચલિત ઉચ્ચારણની યથાર્થ પ્રતિમૂર્ત્તિ નથી; अ ઉચ્ચારાયછે, પણ માત્ર અસ્વરિત રહેછે. इ સર્વથા પ્રનષ્ટ થાય અને હેને સ્થાને પ્રતિનિધિ પણ ન રહે એ અતર્ક્ય છે. યથાર્થતર ચિકિત્સા એ છે કે इने સ્થાને अ આવ્યો, કારણ કે आग, कर, એ, કાંઇપણ અધિષ્ઠાન વિના અવલમ્બનરહિત ટકી રહે એ શક્ય નથી લાગતું;

(ख) ગુજરાતી વિશે જ બોલિયે તો, इના વિકારરૂપે આ अ વસ્તુતઃ અવાન્તરક્રમભૂત (लघुप्रयत्न) य દ્વારા પ્રાપ્ત થાયછે; अग्निः—अक्खी—आंग्य; તે જ રીતે आग्य અને પછી आग. અદ્યાપિ એ य સર્વથા જીર્ણ નથી થયો, અને જો કે સુરત ભરુચ જીલ્લાઓમાં હેનો અચૂક લોપ કરવામાં આવેછે તોપણ, શુદ્ધ ગુજરાતમાં आग्य, गाठ्य, रीत्य, जात्य[૬૪] ઇત્યાદિ અમુક શબ્દોમાં એ દર્શન દેછે.

ડૉ. હ્યૉર્નલને પોતાના મતમાં રહેલા દોષનું ભાન છે; છાન્દસ પરીક્ષાની હેમણે કરેલી નિરાકૃતિ ખાતરી ઉપજાવનારી નથી.

છાન્દસ પરીક્ષાની કસોટીમાં પ્રકટ થતા, પોતાના મતમાં રહેલા, અંતર્ગત દોષનું ડૉ. હ્યૉર્નલને આન્તર ભાન થયેલુછે, અને હેવી પરીક્ષાનું હેમને ભવિષ્ય દર્શન થવાથી હેમણે નીચે પ્રમાણે ચાલાકીભર્યું નિરાકરણ કરી બતાવ્યુંછેઃ–आग, कर અને એ સ્વરૂપનાં અન્ય નામોને કવિતામાં સામાન્યતઃ अकारान्त (એટલે *âg*, *kar* નહિ પણ *âga kara*) ગણવામાં આવેછે એ ખરું, પરંતુ હેનું કારણ

૬૩ "Essays on the Gaurian Languages," J. A. S. Beng, XLI, Part (1872 A. D.), ૧૪૯–૧૫૦.

૬૪ હવે પછીના उत्सर्गમાં આ વિષય ચર્ચ્યોછે; (આગળ उत्सर्ग इ–क–२ જુવો).

માત્ર એટલું છે કે દેશીય વ્યાકરણતન્ત્ર અનુસાર પ્રત્યેક વ્યજનમા નિસર્ગત અને અન્તર્ગત માનેલોછે ૬૫

ડૉ હ્યૂનલના ખુલાસામા સ્પષ્ટ જણાયછે કે હેમણે ખોટે સ્થળે દોષનો ભાર મૂક્યોછે. દેશીય વ્યાકરણસમયને આ પ્રશ્ન સાથે કાંઇ સબધ નથી, એ સમય તો, અ ઉચ્ચાર વિના ઉચ્ચારી જ ન સકાય હેવા એકલા, અનન્ય-સહાય, વ્યજનવર્ણોને જ લાગુ પડેછે, क्, ख्, ग् ઇત્યાદિને જેવા છે ત્હેવા જ ત્હમે નહિં ઉચ્ચારી સકો, હેની સાથે ત્હમારે એક અલ્પ અ કાર ઉચ્ચારવો જ પડશે कान અને હેવા અનેકાક્ષર શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં હેવી અન્તર્ગત વાચિક મુસીબત લેશમાત્ર નથી આવતી, कान् એ ઉચ્ચાર સ્હેલાઇથી થઇ સકેછે કવિતામા આ શબ્દોને અ કારાન્ત ગણવામા આવેછે એ વસ્તુસ્થિતિ દૃષ્ટિ ગોચર થતા વાત ડૉ હ્યૂર્નલે પોતે જ્યહા હોય ત્યહા જ થભી જવુ જોઇતું હતું અને એટલેથી પાછા ફરીને એ સત્યના પ્રકાશમાં પોતાનો પથ ફરી તપાસવો જોઇતો હતો હેવી તપાસ કરી હોત તો સત્યસ્થિતિ હેમને પ્રત્યક્ષ થાત

મૂક અ વિશે શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો અને મી જે ડી ઍન્ડરસનનો અભિપ્રાય

"શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની બગાળી વ્યાકરણ વિશેની નોંધો" એ વિશેના પોતાના લેખમાં (J. R A S ઇ સ ૧૯૧૩, પપ મે અને તદનન્તરના પૃષ્ઠોએ) મી૰ જે ડી ઍન્ડરસન આ શાન્ત અ વિશેની શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ચર્ચાનો નિર્દેશ કરેછે, એ ચર્ચાનું તાત્પર્ય એ છે કે, *Kalsı* (कल्सी) *Ghatkı* (घट्की) હેવા શબ્દો પરત્વે પણ, બગાળી પુરુષ ધારો પાડીને વાંચતો હોય ત્હારે, આ નિયમ લાગુ નથી પડતો (મિ૰ ઍન્ડરસન કહેછે કે "વિશેષે કરીને એ પુરુષ છન્દની પ્રબન્ધપરીક્ષા કરતો હોય ત્હારે–આટલું હુ ઉમેરીશ") સાહિત્યગત, અને સામાન્ય લૌકિક પ્રચારની, એ બને પ્રકારની બગાળીમા जनरव (*janarava*), वनवास (*vana–vasa*) ઇત્યાદિ શબ્દોનો અાન્તર અ શાન્ત ભાવ નથી પામતો,–જો કે આ સમાસોના પ્રથમ અગ રૂપે રહેલા *jan, van* (जन, वन) ઇત્યાદિ શબ્દો એકલા વપરાય ત્હારે એક શ્રુતિક રહેછે શ્રી રવીન્દ્રનાથ આ સિદ્ધાન્ત પાસ કરેછે —

(૧) સંસ્કૃતમાથી લીધેલા નવીન શબ્દોમા આન્તર અ શાન્ત નથી બનતો, અને

(૨) સામાન્ય લૌકિક પ્રચારના શબ્દોમાં એ પરિવર્તન થાયછે જ

૬૫ "Essay on the Gaurian Languages" J A. S, Beng. XLI, Part 1 (1872 A. D), 160

આ વિશે એટલું દર્શાવવું બસ થશે કે ચર્ચાનો એકભાગ તો શાન્ત અના વિરોધક તરીકે અર્થભર્યો છે પરંતુ હેમાંનો મ્હોટો ભાગ ભૂલભરેલો છે; આ પ્રશ્નની સમગ્ર ચર્ચા દરમ્યાન સ્વરભારનું અને હેના સ્થલપરિવર્તનનું તત્ત્વ ધ્યાનમાં લેવાયું નથી અને સ્વરભારના અભાવને અ સ્વરનો લોપ માનવાની ભ્રમણા થઈછે. ખરું કહું તો, છાન્દસ રચનામાં બંગાળાનો મહાકવિ जन, वन ઇત્યાદિ શબ્દોની એકેકી જ માત્રા ગણે એ વિશે મ્હને શંકા રહેછે.

ગુજરાતી પંડિતોના આ "શાન્ત" અ વિશેના અભિપ્રાયો; તેઓમાંના ઘણાખરાને એ પંથનો પાસ બેઠાછે.

કેટલાક ગુજરાતી પંડિતોએ આ અસ્વરિત અની ચર્ચા કરેલીછે, અને એક બે અપવાદો બાદ કરતાં બાકીના કોઈ આ શાન્ત અ-વાદના ચેપથી બચી સક્યા નથી. સદ્ગત માધવલાલ હ. દેસાઇએ "ગુજરાત શાળા પત્ર" માં પોતે લખેલા લેખોમાં અ શાન્ત હોવાનો મત સ્વીકાર્યોછે; તેમ જ હેમની પછી હેમને સ્થાને આવેલા રા. રા. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ પણ એ મત સ્વીકાર્યોછે.

રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવનો મૂળ મત અને પછી ફેરવેલો નવો મત.

રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ પ્રથમ તો એ મતમાં ભળ્યા હતા હેવું ઇ. સ. ૧૮૯૩ ના અરસામાં હેમણે, કોઈ ગુજરાતી શબ્દકોષના રચનારાઓના ઉપયોગાર્થે, ઘડેલા નિયમો જોતાં જણાયછે; એ શબ્દકોષ જન્મ પામ્યો જ નથી. રા. રા. કેશવલાલના નિયમોમાંનો ૪ થો નિયમ નીચે પ્રમાણેછેઃ-"શાંત અ યુક્ત અક્ષરોની જોડણીમાં અ દર્શાવવો; જેમકે नरमाश, कडवाश, ककळाण."[૬૬]

પરંતુ આગળ ઉપર હેમણે અભિપ્રાય બદલ્યો જણાયછે, કારણ કે (ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં) હેમણે લખેલા वाग्व्यापार વિશેના લેખમાં[૬૭] (૯-૧૦પૃષ્ઠે) હેમણે યોગ્ય મત સ્વીકારેલો જોવામાં આવેછે. ત્હાં તેઓ કહેછે કેઃ-

"आपणा स्वरोच्चारनी सरखामणी इंग्रेजी भाषाना स्वरोच्चार साथे करी विशेष एटले वैलक्षण्य ध्यानमां लेइये. आपणा अकार वहुधा मध्यलये अने पद पदांशने छेडे द्रुत लये वोलाय छे. रमत ए पदमां पहेला वे स्वरोच्चार मध्य लयना छे परंतु पदान्त तकारमांना स्वरनो उच्चार द्रुत छे; ते द्रुत लये वोलाय छे तेथी तेने केटलाक विद्वानो सामान्यतः मध्यलये वोलाता स्वरोनी अपेक्षाए शान्त कहे छे. स्वर जे प्रकृतिए उच्चार्य-उच्चारात्मक ज छे तेने शांत एटले अनुच्चार्य कहेवो ए वदतोव्याघात जेवुं छे. आ अशान्ति उपजावनार द्रुत लये वोलातो अकार इंग्रेजीमा छे नहि."

---

૬૬ જોડણી વિશેનો (મ્હારો) લેખ, પરિશિષ્ટ ख, "प्रथम गुजराती साहित्य परिषद्नो रिपोर्ट."

૬૭ "प्रथम गुजराती साहित्य परिषदनो रिपोर्ट."

આ ટૂંકી ચર્ચામાં રા રા કેશવલાલ ધ્રુવે શાન્ત અ વિરુદ્ધની દલીલોના એક ભાગનું પિણ્ડીકરણ બહુ સફળતાથી કર્યુંછે પરન્તુ સ્વરભારના અથવા તો સ્વરભારના અભાવના તત્ત્વનો અને તજ્જન્ય ભ્રાન્તિનો હેમણે પરામર્શ નથી કર્યો પણ અના દ્રુત ઉચ્ચારણનું તત્ત્વ હેમણે પૂર્ણ ભારપૂર્વક દર્શાવી આપ્યુંછે હેમણે બતાવ્યુંછે કે ગુજરાતીમાં અ મધ્યલયે ઉચ્ચારાયછે, એટલે વિલંબિત નહિં તેમ દ્રુત પણ નહિં, પરન્તુ શબ્દોને અંતે કે શબ્દાંશોને અંતે અનો ઉચ્ચાર દ્રુત થાયછે, (અહિં પદાંશ દ્વારા સ્વરભારનું તત્ત્વ પરોક્ષ રીતે, અને અલબત્ત અપર્યાપ્ત અંશે, દૃષ્ટિગોચર થશે), વળી હેમણે દર્શાવ્યુંછે કે મધ્યલયે ઉચ્ચારાતા શબ્દોની અપેક્ષાએ આ દ્રુત ઉચ્ચારને કેટલાક પંડિતોએ શાન્ત કહ્યોછે, પરન્તુ સ્વરનું નૈસર્ગિક સ્વરૂપ જ ઉચ્ચારાત્મક હોઈને સ્વરને શાન્ત કહેવામાં વદતોવ્યાઘાત દોષ રહેલોછે અંગ્રેજી ભાષામાં આ દ્રુત અ અપરિચિત છે એટલું હેમણે ઉમેર્યુંછે

શાન્ત અ વિરુદ્ધ રા રા કે હ ધ્રુવની દલીલો સ્વરભારનું તત્ત્વ હેમના લક્ષ્યબ્હાર રહ્યુંછે

સદ્ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામ[૬૮] માત્ર અન્ત્ય અને શાન્ત નહિં પરંતુ લુપ્તપ્રાય માનેછે અને એ અની પૂર્વે રહેલા (=ઉપાન્ત્ય) વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ, વ્યવહારમાં, અ-રહિત થાયછે એમ કહેછે આ મત "શાન્ત" સંજ્ઞામાં રહેલા વદતોવ્યાઘાતદોષના પ્રસંગથી બચી જાયછે, પરન્તુ હેમાં એક દોષ રહી જાયછે તે એ છે કે અને લુપ્ત અને અનુચ્ચાર્ય માન્યોછે કવિ નર્મદાશંકરે[૬૯] શબ્દના દ્વિતીયશ્રુતિમાં રહેલા અ ને કાનમાનમાં વ્યંજનથી અધિકતર માન્યોછે (પછી એ દ્વિતીયશ્રુતિ અન્ત્ય હોય કે ગમે તો અનન્ત્ય હોય), વ્યંજનની માત્રા $\frac{1}{2}$ ગણીછે અને ઉક્ત પ્રકારના સ્વરની માત્રા $\frac{3}{4}$ માનીછે માત્રાનો આ ન્યૂનાધિકનિર્ણય સત્યસ્થિતિની સમીપમાં સારી રીતે પ્હોંચ્યોછે, અ મૂક નથી, પણ દ્રુતકલ્પ છે, એટલે હેની માત્રા $\frac{1}{2}$ થી અધિક અને ૧ થી ઓછી ગણવી યોગ્ય છે આ પ્રશ્નની ઉકેલમાં સ્વરભારની કે સ્વરભારના અભાવની અસર નવલરામને કે નર્મદાશંકરને દૃષ્ટિગોચર થઈ નથી

નવલરામ અને નર્મદાશંકરના અભિપ્રાયો અને હેની પરીક્ષા

આ કાંઈક વિસ્તીર્ણ પણ ઉપયોગી વિષયાન્તરમાંથી પાછા ફરિયે અને

૬૮ નવલગ્રંથાવલી, ભાગ ૩ પૃ ૧૨
૬૯ નર્મકોશ, મુખ-મુદ્રા, પૃ. ઊ-(ઘ),

મરાઠી શબ્દાન્ત आ અને एं, અને अ, અને હિન્દી શબ્દાન્ત आ અને अ; હેમાં ગુજરાતીમાં છે તે જ નિયમો પ્રવર્તેછે.

શબ્દાન્ત ओ-उं અને अनो મૂળ પ્રશ્ન પુનઃ વિચારિયે. આ શબ્દાન્તો વિશેનો उत्सर्ग મરાઠીમાં અને હિન્દીમાં પણ પ્રવર્તેછે. માત્ર આટલો એક અતિ અલ્પ વિશેષ છે કે (ગુજરાતીના ओ અને उं ને બદલે યથાક્રમ) મરાઠીમાં પુંલ્લિંગ શબ્દાન્ત आ છે અને નપુંસક શબ્દાન્ત एं છે, અને હિન્દીમાં પુંલ્લિંગ તેમ જ નપુંસકલિંગ શબ્દોને અન્તે आ હોયછે,—માત્ર વ્રજ હિન્દીમાં શબ્દાન્ત ओ છે અને કવચિત્ औ છે. (અલબત બીજો શબ્દાન્ત अ પણ મરાઠીમાં તેમ જ હિન્દીમાં જોવામાં આવેછે.) ઉદાહરણો:—મ. घोडा, आंबा, घडा ઇત્યાદિ (પુંલ્લિંગ); केलें, सोनें ઇત્યાદિ (નપુંસક). હિં. घोडा, घडा (પુંલ્લિંગ); सोना (નપું.); તેમ જ खट्टो (= ગુ. खाटुं); राधे तेरो मक्खन खट्टो है; वडो—"कृष्ण वडो यजमान, हमारो कृष्ण वडो यजमान" (પુંલ્લિંગ); વ્રજ विचार कियौ (ડૉ. ભાંડારકરનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં ૧૨૩ મે પૃષ્ઠે આપેલો ઉતારો).

[ત્હારે અહિ સુધી આ उत्सर्ग, એક અત્યન્ત અલ્પ ફેરફાર કરતાં, વર્ગ (ख)માં (અન્ય ભાષાઓને સાધારણ પ્રવૃત્તિ દર્શાવતા उत्सर्गમાં) પડેછે. પરંતુ ओ અને उ એ તત્ત્વ ગુજરાતીનું એક પ્રધાન લક્ષણ છે એ જોતાં મ્હેં આ उत्सर्गને વર્ગ (क)માં (એટલે ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તતા અનન્ય સાધારણ उत्सर्गोમાં) મૂકવો યોગ્ય માનેલછે.]

શબ્દાન્ત आ એ क (अक)નું अ अ રૂપાન્તર થવાનું પરિણામ છે. अपभ्रंशમાં પણ આ आ છે. (सि. है. ८-४-३२९):—

શબ્દાન્ત आની અપભ્રંશમાં પડતી પૂર્વછાયા.

ઉદાહરણો:—

(૧) ढोल्ला सामला धन चंपावण्णी ।

(२) मा करु दीहा माणु ।

બીજા ઉદાહરણમાં दीहाનો શબ્દાન્ત आ આપ્યોછે અને माणुનો उ આપ્યોછે.

આ પ્રમાણે अअनो आ કરનારા વ્યાપારનું વસ્તુતઃ अपभ्रंश સમયમાં પૂર્વદર્શન થાયછે.

अकમાંથી શબ્દાન્ત आના ઉદ્ગમનું યથાર્થતમ સ્પષ્ટીકરણ કદાચ ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે હેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં ૧૫૨-૧૫૬ પૃષ્ઠોએ દર્શાવ્યુંછે એ જ હશે. હેનો સંક્ષિપ્ત સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

શબ્દાન્ત आनो ડૉ. ભાંડારકરે કરેલો ખુલાસો એ જ ઉત્તમ ખુલાસો છે.

જ્યહારે અન્ત્યસ્વરની પૂર્વ સ્વર રહ્યો હોય ત્યહારે એ પૂર્વ (=ઉપાન્ત્ય) સ્વર ભારયુક્ત બનેછે અને પરિણામે દીર્ઘ થાયછે અને અન્ત્યસ્વર લુપ્ત થાયછે, જેમ કે मौक्तिक–मोत्तिअ–मोती ઇત્યાદિ (આ વિશેનો उत्सर्ग મ્હેં આગળ ઉપર ચર્ચ્યોછે વ્યાખ્યાન ૪, ખડ ૨ उत्सर्ग ૧૯મો જુવો) જ્યહારે અન્ત્ય સ્વરયુગ્મનો આદ્ય સ્વર अ હોય ત્યહારે એ જ નિયમની પ્રવૃત્તિથી अओ–अउનો आ નીપજેછે, घोडओ–घोडउ–घोडा (મરાઠી)

શબ્દાન્ત आ ઉપજાવનારી આ ઘટનાની ડૉ ભાડારકરે કરેલી પૃથક્ક્રિયામા જરાએક ફેરફાર કરવાની મ્હને ઇચ્છા થાયછે. હેમણે अनुं દીર્ઘત્વ પ્રથમ મૂક્યુછે અને ત્યહાર પછી उनो લોપ દર્શાવ્યોછે હું એથી વિપરીત ક્રમ સ્વીકારુછુ, પ્રથમ उनो લોપ થાયછે, અને એ અન્ત્ય સ્વરના લોપને પરિણામે अ દીર્ઘ બનેછે, જે દીર્ઘભાવમા માત્રાસરક્ષણરૂપ ઉદ્દેશ રહ્યોછે, આ માત્રાસરક્ષણનો નિયમ વાગ્વ્યાપારમા અન્ય પ્રસગોએ પણ હેવી જ સ્થિતિમા પ્રવર્તેછે, જેમ કે સયોગલોપમા, અનુસ્વાર કોમળ બને ત્યહારે, ઇત્યાદિ પ્રસગોએ માત્રાસરક્ષણાર્થે પૂર્વસ્વરને દીર્ઘ કરવામા આવેછે (कम्म–काम, सिंचइ–सींचे ઇત્યાદિ)

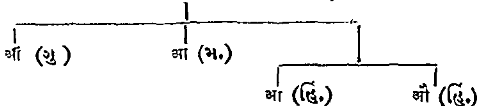
આ પૃથક્ક્રિયામા જરાએક ફેરફાર સૂચવ્યુ

સ	અપ	ગુજ
मौक्तिक	मोत्तिउ	मोती
पानीय	पानिउ	पाणी
लोहित	लोहिउ	लोही

અને હેવા અનેક ઉદાહરણો આ નિયમનું સમર્થન કરેછે

આ પૃથક્ક્રિયામાં બીજલાઘવ જળવાયછે, જ્યહારે अक–अ अ–आ એ ક્રમો સ્વીકારવામા એ તત્ત્વ નથી જળવાતું, કારણ કે હેમાં अउ, अअ હેવાં બે બીજો થશે આ પ્રમાણે —

મ્હેં સૂચવેલી પૃથક્ક્રિયામા બીજલાઘવ જળવાયછે

(ઉપરથી જણાશે કે હિન્દી ભાષા શબ્દાન્ત आ પરત્વે મરાઠીને મળતી આવેછે અને શબ્દાન્ત औ પરત્વે ગુજરાતીને બહુ લગભગ મળતી આવેછે, કારણ કે औ નો ઉચ્ચાર બહુ લગભગ ऑ ના જેવો જ થાયછે)

ઉપરની આકૃતિથી જણાશે કે અદિ આપણે (ઓ–આ–ઑ) એ સર્વ રૂપાન્તરોનું એક સર્વ સાધારણ તત્ત્વ (અઉ) પ્રાપ્ત કર્યુંછે, પરંતુ અઅને આના પૂર્વક્રમ તરીકે સ્વીકાર્યો હોય તો સર્વસાધારણ તત્ત્વ ઉપલબ્ધ થાય જ નહિ, અને અઅ અંશતઃ મરાઠી અને હિન્દી (માત્ર એક જ પ્રકારના) શબ્દાન્તનો વ્યાપક બને અને અઉમાં ગુજરાતી શબ્દાન્તનો અને હિન્દી (અન્ય પ્રકારના) શબ્દાન્તનો અન્તર્ભાવ થાય. આ રીતે પ્રસ્તુત રૂપાન્તરોના વિષયમાં ગુજરાતી, મરાઠી, અને હિન્દી ભાષાઓ વ્યુત્પત્તિ પક્ષે પરસ્પર અસંમેય થશે.

[ત્હમે સ્પષ્ટ જોઈ સક્યા હશો કે આ ઘટનાને બલાત્કારે વીજલાઘવના શાસનમાં લાવી મૂકવાનો કૃત્રિમ પ્રયાસ અત્રે કરવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ માત્ર સ્વતન્ત્ર રીતે પ્રવર્તતા જે નિયમો જોવામાં આવ્યા તેઓમાં રહેલું વીજલાઘવ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય બજાવ્યુંછે.]

અઅ તત્ત્વનો, શબ્દાન્ત આના પૂર્વક્રમ તરીકે, મ્હેં નિર્દેશ કર્યોછે, એથી મ્હેં હેનો અંગીકાર કર્યોછે એમ માનવાનું નથી; ફક્ત કેટલા'ક પંડિતોએ એ ખુલાસો અજમાયશ તરીકે આગળ ધર્યોછે એ કારણે જ મ્હેં હેને દર્શાવ્યોછે.

પણ અ અ વાળી પૃથક્ક્રિયાની વિરુદ્ધ સૌથી મજબૂત મુદ્દો એ છે કે પ્રથમા એકવચનના વિભક્તિ પ્રત્યય વિના જ સ્વ–રૂપે (અક–જન્ય) અઅ ટકી સકે નહિ, કારણ કે અર્વાચીન ભાષાઓનાં પ્રાતિપદિકો (=અંગો) સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના શબ્દોનાં આ પ્રત્યયસમેત રૂપોમાંથી વ્યુત્પન્ન થયાંછે. પરિણામે અઅનાં અઓ, અઉ હેવાં રૂપાંતરો અનિવાર્ય છે.

ઓકારાન્ત પ્રાતિપદિકની સૂક્ષ્મતર પૃથક્ક્રિયા કરતાં જણાશે કે ઓ-કારાન્ત શબ્દ વસ્તુતઃ પ્રથમા એકવચનનું રૂપ છે અને, જાણે કે સતત અભ્યાસથી, હેને પ્રાતિપદિકનું સ્થાન અર્પવામાં આવ્યુંછે. કારણ જોઇયે; ઘોડોના અન્ત્ય ઓનો વિભક્તિકાર્યમાં આ થાયછેઃ ઘોડાને, ઘોડાથી, ઘોડાનું, ઘોડામાં. ઘોટકઃ (સં.) ઘોડઉ (પ્રા.) ઘોડો (ગુજ):–અહિંયાં કઃ નો, ક્ નો લોપ અને બાકીના અઃ નો ઉ થતાં, ઉ થાયછે અને એ રૂપે પ્રથમાનો પ્રત્યય અન્તર્ગતરૂપે કાયમ રહેછે. ને, થી, ઇત્યાદિની પૂર્વે અઉ કે ઓનો આ થાયછે એમ નથી પણ વાસ્તવિક વાગ્વ્યાપારક્રમ હાવો છેઃ ઘોટક–ઘોડઅને, થી ઇત્યાદિ; અને આ રીતે (પ્રથમા પ્રત્યય વિયુક્ત) અઅનો આ થાયછે (ઘોડાને ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ). ઘોડેથી એ રૂપની પ્રાપ્તિ દુર્જ્ઞેય માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. કેમ કે એ તો સપ્તમી (અધિકરણ)ના રૂપ ઘોડે અને પંચમી (અપાદાન) પ્રત્યય થી ના સંયોગનું પરિણામ છે.

(એટલું લક્ષમા રાખવુ કે આ આ એ મરાઠી અને હિન્દી પ્રાતિપદિક (घोडा)નો અન્ત્ય आ નથી, કારણુ કે એ आ તો, ઉપર દર્શાવ્યુંછે તેમ, પ્રથમા-રૂપના અન્ત્ય अक –अउमाथी આવ્યોછે)

અપભ્રંશના શબ્દાન્ત उનો ગુજરાતીમા अ થાયછે એ લક્ષમા આવ્યું હશે (हत्थु, हाथ, कण्णु, कान, ઇત્યાદિ) પરતુ માત્ર એક જ, મર્યાદિત પ્રકારનો, અપવાદ છે ખરો (સ) प्रिय, (અપ) पिउ, હેમાંથી ગુજરાતીમાં એ જ રૂપે पिउ શબ્દ આવેછે પરતુ તેનો પ્રયોગ સર્વથા કાવ્યનિયાન્ત્રત છે આ શબ્દને (ડૉ. ટેસિટોરીની સુભગ નામવિધાનપદ્ધતિનું અનુકરણુ કરીને કહુ તો) હિન્દી तत्सम ગણુવાનો મ્હારો ઇરાદો છે, એટલે કે पिउ શબ્દને હિન્દી કાવ્ય માંથી સાંગોપાગ, કાંઈપણુ વાગ્વ્યાપારોચિત વિશેષ વિક્રિયા વિના, ઉપાડીને મૂકયોછે ગુજરાતી ગદ્યમાં આ पिउ શબ્દનો સ્વીકાર થયેલો નથી તો પછી હરરોજ બોલાતી ગુજરાતી ભાષામાં ક્યહાંથી જ થયો હોય.

શબ્દાન્ત ओની આ વ્યુત્પત્તિ સ્મરણુમાં રાખીશુ તો, અંગ્રેજીમાંથી લીધેલા શબ્દોના અત્ય ओનો વિભક્તિ પ્રત્યયોની પૂર્વે आ કેમ ન થઈ સકે એ સમઝાશે ઉદાહરણુ તરીકે फोटो (photo), कोको (cocoa) ઇત્યાદિ શબ્દોનું પષ્ઠીનુ રૂપ फोटोनु, कोकोनु એમ થાય, કેટલાક લોકો અજ્ઞાનમાં બોલે છે તેમ फोटानु, कोकानुं નહિ હાવા શબ્દોનો અન્ત્ય ओ મૂળરૂપ अउमाથી વ્યુત્પન્ન થયેલો અર્ધવિવૃત ओ નથી એ વસ્તુસ્થિતિ આ વિચારની સત્યતાનું કાંઈક સૂચન કરેછે जळोनु दु:ख आ तळावमा बहु छे, गळोनुं सत्त्व तावनी उपर सारु,–આ શબ્દોમા પણુ અન્ત્ય ओ નો (जळानुं गळानु એમ) आ નથી થતો હેનું કારણુ એ છે કે એ શબ્દોનો અન્ત્ય ओ અર્ધવિવૃત ओ નથી અને એ શબ્દાન્ત अकमાથી નથી ઉદ્ભવ્યો, जलौका –जलोआ–जळो, गुडूची–गलोई–गळो,–એ ક્રમમા પરિણામોની ભિન્નતાનું કારણુ દૃષ્ટિગોચર થશે

(પ્રત્યયને શબ્દશરીરના અંગમા સમાવિષ્ટ કરી દેવાની આ ઘટના અન્ય ભાષાઓમા પણુ દૃષ્ટિયે પડેછે, જેમ કે ફિન્ ભાષામા (નિર્ધારણાર્થક વિશેષણુ તુલ્ય) n પ્રત્યયને પ્રાતિપદિકનો જ અશ બનાવી દેવામા આવેછે Sweet's History of Language (स्वीट्कृत भाषानो इतिहास), Temple Primer, પૃ ૧૧૮ મુ જુવો)

[માત્ર એકજ અપવાદ, माँ, प्हाँ (પ્રાત કાળ) ઇત્યાદિ એકાક્ષર શબ્દો રૂપે, જોવામા આવેછે, આ શબ્દોનો आँ વિભક્તિ પ્રત્યયની પૂર્વે અવિકૃત રહેછે, माँनी वात नथी (માના નહિ), प्हाँनु (પ્હાનુ નહિ)]

મરાઠી શબ્દાન્ત એં આ પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન થયોછેઃ—

कदलकं–कयलयं–कइलयं–केलयं–केळें, એટલે કે 'અયંમાંથી એં નીકળેલછે. આ પ્રમાણે જ્યહારે અકમાંથી ગુજરાતીમાં અઉ–અઉં દ્વારા ઓ–ઉં પ્રાપ્ત થાયછે, ત્યહારે હેમાંથી જ અઉ–અયં દ્વારા મરાઠી ળા–એં પ્રાપ્ત થાયછે; અને હિન્દીમાં અઉદ્વારા આ આવેછે. આ રીધો અપભ્રંશમાંથી આવેછે, અઉવાળી પૃથક્ક્રિયા એ અપભ્રંશના જ આની પૂર્વેની સ્થિતિ છે. મરાઠીમાં આ અપભ્રંશમાંથી આવ્યો અને એં છેક મુખ્ય પ્રાકૃત અયમાંથી પ્રાપ્ત કરવો પડ્યો એ કુતૂહલજનક છે. (અપભ્રંશ રૂપ અઉં થાય). પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં ૧૫૭ મે પૃષ્ઠે ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે શબ્દાન્ત એંની આ વ્યુત્પત્તિનું સુવ્યક્ત દર્શન કરાવ્યુંછે.

[મરાઠીના નપુંસકલિંગ શબ્દોના પ્રથમા એકવચનનો આ એં ઉચ્ચાર અર્ધવિવૃતછે એ પ્રસંગવશાત્ કહેવુ ઘટેછે. તે જ પ્રમાણે મરાઠી અકારાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દોના અનેકવચનના રૂપમાં પણ અન્ત્ય ए અર્ધવિવૃત છે; જેમ કે वक्रटकं–वंकडयं–वांकडें (મ.); फळ (એક)–फळें (અનેક). મરાઠીમાં વિવૃત ॲ અને ऑ ઉચ્ચાર નથી એ વ્યાપક નિયમમાં માત્ર આ બે પ્રકારો અપવાદરૂપ રહેછે. પૂર્વે અપાઈ ગયેલી વિવૃત ॲ અને ऑ ઉચ્ચારની ચર્ચા વાંચતાં આ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે.

હું ભૂલતો ન હોઉં તો મરાઠી સાહિત્યના અર્વાચીન લેખકો સ્ત્રિયો આદિ વિશિષ્ટ પાત્રોના મુખમાં આ ॲ મૂકવો હોય ત્યહારે હેનો તદ્વત્ ઉચ્ચાર દર્શાવવાને, ॲ ને સ્થાને अयं (=अॅ) સંજ્ઞા વાપરેછે, જેમ કે केलयं, गेलयं. के અથવા गेना एना ઉચ્ચારની કેંમાંના एना ઉચ્ચાર સાથે સરખામણી કરવાથી આદ્ય ए (સંવૃત) નો અને અન્ત્ય ए (અર્ધવિવૃત) નો ભેદ એકદમ પ્રત્યક્ષ થશે.]

[આટલું હું ઉમેરીશઃ નપું. અનેકવચનનો ॲ સંસ્કૃત आनि, પ્રા. आइँ માંથી આવેછે, અને પ્રથમા એક. (નપું.) નો ॲ સં. अकं, પ્રા. अयंમાંથી આવેછે; જેમ કેઃ फलानि–फलाइं–फलइं–फलयॅ–फळें; कदलकं–केलयं केळयॅ-केळें.]

અત્યાર સુધી હું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા ગુજરાતી શબ્દોના અન્ત્ય ઓ અને ઉં વિશે બોલ્યોછું. પરંતુ ફારસીમાંથી અન્ત્ય ઓ અને ઉં વાળા અનેક શબ્દો ગુજરાતીમ આવ્યાછે, તેમ જ અન્ત્ય અ વાળા પણ કેટલાક આવ્યાછે. હેના વિષયમાં क પ્રત્યય નિર્ણાયક તત્ત્વ થઈ સકે નહિં, કારણ કે એ પ્રત્યય ફારસીમાં અપરિચિત છે. હેવા શબ્દોના અન્ત્ય સ્વરોની વ્યુત્પત્તિ હિન્દી શબ્દાન્ત આ દ્વારા સાધવાની

ફારસી અને અરબીમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ત્ય ઓ અને ઉં અને અ હેનો વ્યુત્પત્તિક્રમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા શબ્દોના કરતાં જૂદો છે.

છે, કારણ કે એ આનો ઉર્દુના લૌકિક પ્રચારમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યોછે અને હેના સામ્યને આધારે ફારસી શબ્દાન્તનો આ કરવામાં આવ્યોછે આ વ્યાપારમાં પ્રવર્તતો નિયમ નીચે પ્રમાણે છે –

ફારસી શબ્દાન્ત अह् માથી અન્ત્યસ્વર ઓ કે ઉ પ્રાપ્ત થાયછે, વ્યંજનાન્ત શબ્દોમાથી અ શબ્દાન્ત ઉદ્ભવેછે

જે ફારસી શબ્દોને અન્તે अह् હોય તે ગુજરાતીમાં (પુલ્લિંગ કે નપુંસકલિંગ પ્રાપ્ત કરે તદનુસાર) ઓ કે ઉ એ અન્ત્યસ્વર લેછે, અને વ્યંજનાન્ત ફારસી શબ્દો ગુજરાતીમા અકારાન્ત બનેછે

ઉદાહરણો —

ઓ અન્ત્ય, અને ઉ અન્ત્ય —

ફારસી	ગુજ	ફારસી	ગુજ
पर्दह्	पडदो	मुर्दह्	मदु[70]
प्यादह्	प्यादु	खज़ानेह्	खजानो
महोरेह्	म्हौरु	खानेह्	खानुं
तेज़ानेह्[71]	तेजानो	दीवानेह्	दीवानो
दगलेह्	डगलो	नामेह्	नामु[72]
बागचेह्	बगीचो	ज़नानेह्	ननानो
गालीचेह्	गलीचो	खरीतेह्	खरीतो
	गालीचो	जामेह्	जामो
रीज़ेह्	रेजो	दानेह्	दाणो
(=કટકો-કકડો)		અ. नक्कारेह्	नगारु
कहवह्	कावो	ફા. नगारेह	
तकियेह्	तक्रियो	आबखोरेह्	आबखोरो
शीशेह्	शीशो	प्यालेह्	प्यालो
हिस्सह्	हिस्सो	नख़लेह्	नजलो
मोहल्लह्	महेलो		
	महोल्लो	ઈત્યાદિ	

૭૦ આ શબ્દની સાક્ષાત્ સંસ્કૃતમાથી मृतक-मडअ-मडु એમ વ્યુત્પત્તિ થઈ શકય નથી, કારણ કે અન્ત્ય दु નો યોગ્ય ખુલાસો मुर्दह्ना दમાં પ્રાપ્ત થાયછે, જે द સ मृतना त નો સગોત્ર હોય मन्दु ની मृतक्क-मन्दअ-मन्दउं-मद्दु એવી ઉત્પત્તિ સાધવાના મત કરતાં આ મત સારો છે

૭૧ तेज़ानेह्=જીભ ઉપર મૂકતાં તમતમે એવો તીખો પદાર્થ

૭૨ नामु શબ્દની नामकं-नामअ એવી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આવે તો અહિંથી એ શબ્દને બાતલ કરવો જોઈએ

[ટિપ્પણ:—આ શબ્દોના અન્ત્ય ઓનો અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર છે તે પ્રાકૃતમાંથી એટલે અપભ્રંશ અઉમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દાન્તના અનુકરણનું પરિણામ છે:]

कुशादेह् લગભગ[૭૩] અવિકૃત રહિને कुशादे રૂપે ગુજરાતીમાં આવ્યોછે અને હેને ફારસી તત્સમ ગણી સકાય. આ શબ્દના પ્રયોગની વિરલતામાં અન્ત્ય ઓના અભાવનું કારણ પ્રાપ્ત થાયછે.

વિરલ પ્રસંગે ફારસી અન્ત્ય આને સ્થાને ગુજરાતી શબ્દાન્ત ઓ આવેછે.

વિરલ ઉદાહરણોમાં ફારસી શબ્દાન્ત આ નો ગુજરાતીમાં ઓ થાયછે જે આકારાન્ત ઉર્દુ અને હિન્દી શબ્દોનું અને તેઓના મૂળશબ્દોનુ અનુકરણ છે.

સીધી.	ગુજ.
दाना	दानो (=ડાહ્યો)
दरिया	दरियो

[ટિપ્પણ:—સ્પષ્ટ છે કે આ પરિણામ ફારસી अह् અન્ત્યવાળા શબ્દોનાં ઉર્દુ આકારાન્ત રૂપાન્તરોના સામ્યથી, અને એ સામ્યને લીધે થતી તાદાત્મ્યબુદ્ધિથી નીપજ્યુંછે. ફારસી अह्નો ગુજરાતીમાં ओ થાયછે એ વિક્રિયાનું મૂળ પણ હોવા જ મિથ્યાગ્રહમાં રહ્યુંછે; ઉર્દુમાં अह् નો आ થઈ જાયછે અને હિન્દીમાં સં. अ નો आ બનેછે, અને अह् અને अः સરખા જણાયછે અને એથી જ, પ્રત્યેક શબ્દાન્ત્ય आનું મૂલાન્વેષણ કરતાં (अउ ન થયો હોય તોપણ) अः સૂધી પ્હોચવું જોઇયે અને આખર ओ પ્રાપ્ત થવો જોઇયે, હેવો મતિભ્રમ ઉપજેછે.]

અંતમાં अत् હોય હેવા કેટલાક અરબી શબ્દો ગુજરાતીમાં આવતાં ओ શબ્દાન્ત પ્રાપ્ત કરેછે:—

अत् અન્ત્યવાળા થોડાક અરબી શબ્દોનાં ઓકારાન્ત ગુજરાતી રૂપાન્તરો થાયછે; ક્વચિત્ અન્ત્ય "अयून्"માંથી ओ શબ્દાન્ત પ્રાપ્ત થાયછે.

અ.	ગુજ.
मोहवरत्	महावरो-म्हावरो
मुक्काबलत्	मुकाबलो
मुबादेलत्	मोवदलो
	(મ. मुवादला).

ક્વચિત્ અન્ત્ય "अयून्" (*aín*) ને સ્થાને ગુજરાતીમાં શબ્દાન્ત ओ આવેછે:—

અ.	ગુજ.
अख्तर'अ	अख्तरो

૭૩ "લગભગ"—કારણ કે ह् લુપ્ત થયોછે,

अ અન્ત્ય —

૭૪ફા	ગુજ	ફા.	ગુજ
मर्द्	मरद	फर्क	फरक
दर्द्	दरद	शुलवार्	सुरवाळ
रूमाल्	रूमाल	फ़िक्र्	फिकर
बाग्	बाग	बिरञ् (ભાત)	बिरंज (અમુક પ્રકારે રાધેલો ભાત)
अजीर्	अंजीर	बादाम्	बदाम
गुलाब्	गुलाब	गुलकद्	गुलकंद
गाधर्	गाजर	बर्फ्	बरफ
मेख्	मेख	पेच्	पेच
मुनसफ	मुनसफ	बुर्ज्	बुरज
		ताकीद्	ताकीद

(તે જ પ્રમાણે इनसाफ, दाद, दरखास्त, अदालत, वकील, वकालत, मारफत, खरच (खर्च), कैफ, लाल, जान (=પ્રાણ), माल, हरकत, लगाम, ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ)

ફારસી શબ્દો વિશેનો નિયમ આપ્યોછે હેમા થોડાક અપવાદો છે –

ફારસી શબ્દો વિશેના નિયમના કેટલાક અપવાદો

ફા. કે અ	ગુજ
૧ मव्ज्	मोजो (=પાણીનો, તરગ)
૨ बिस्तर्	बिस्तरो
૩ ज़रेह्	जरा

અહિં, ૧ અને ૨ ના અન્તમા જો કે अह् નથી પણ વ્યંજન છે તોપણ હેમાથી ગુજરાતીમાં ઓકારાન્ત શબ્દો પ્રાપ્ત થાયછે, જ્યારે ૩ ના અન્તમા अह् છે તે છતા પણ શબ્દાન્ત ओ નહિં પણ आ પ્રાપ્ત થાયછે, આ છેલ્લા પ્રકારમા થતી વિક્રિયાનુ કારણ એ છે કે એ શબ્દ મૂળ અવ્યય છે અને પાછીથી વિશેષણ તરીકે વપરાયોછે, પરતુ अविकारी વિશેષણ તરીકે વપરાયોછે

ફા पहलु–ગુજ પ્હેલ (=અહુપાર્શ્વ ઘનનો એક પાસો) એ શબ્દ (ગુજરાતીમા) અકારાન્ત થતા ઉકારાન્ત (ફા) શબ્દનુ એક વિરલ ઉદાહરણ છે પરતુ હેને માટે અલગ નિયમ રચવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે એ શબ્દનો,

૭૪ આ શીર્ષકમા અન્તર્ગત થતા શબ્દગણમા કેટલાક શબ્દો અરબી પ્રભવના છે, પરંતુ તેઓ ફારસીમાં પણ દૃષ્ટિયે પડેછે એટલે હેમનો પૃથક્ નિર્દેશ નથી કર્યો.

નીચે જ ચર્ચાવાના ઉત્સર્ગના રહસ્યભૂત નિયમમાં સમાવેશ થઈ સકશે; એ ઉત્સર્ગમાં **સં.** અને **પ્રા.** શબ્દોના અન્ત્ય કે અનન્ત્ય उનો अ થવા વિશેનો વિમર્શ કર્યોછે, જેમ કે मधु (સં.)—મધ (ગુજ.); विणु (પ્રા.=વિના)—विण (ગુજ.) ઇત્યાદિ.[૭૫]

[ટિપ્પણઃ—ગુજરાતીમાંનાં અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામો વિશે એક ઉત્સર્ગ છે; પરંતુ એ ઉત્સર્ગ ગુજરાતી ઉપરાંત અન્ય ભાષાઓને પણ લાગુ પડતો હોવાથી એ વર્ગમાં ચર્ચવામાં આવશે.]

ઉત્સર્ગ ૩

अनन्त्य इ—उ ने स्थाने थतो अ

ઉત્સર્ગ ૩. અનન્ત્ય इ-उ નો अ; એ વિકાર ગુજરાતીનું જ ખાસ લક્ષણ છે.

આ ઉત્સર્ગની માત્ર ગુજરાતીમાં જ અનન્યસાધારણ પ્રવૃત્તિ થાયછે; કારણ કે ગુજરાતીમાં શબ્દરૂપ કઠણ (**સં.** कठिन) છે પણ **મરાઠીમાં** कठीण[૭૬] અને હિન્દીમાં कठिन છે; ગુજ. माणस, (**સં.** मानुष) છે; પણ મ. माणूस છે.[૭૬] બીજી અર્વાચીન ભાષાઓ પણ આ વિષયમાં ગુજરાતીથી અલગ પડેછે, કારણ કે જો કે આ વિક્રિયાનાં છૂટાંછવાયાં ઉદાહરણો અન્ય ભાષાઓમાં દૃષ્ટિગોચર થાય તોપણ

---

૭૫. આ ચર્ચામાં આપેલી ફારસી અને અરબી વિશેની માહિતીમાંના બહુ મ્હોટા અંશ માટે હું રા. રા. કૃષ્ણલાલ **મો.** ઝવેરીના આભારતળે છું—ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌માં રજુ કરેલા હેમના, (એ પરિષદ્‌ના અહેવાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા,) केटलाक फारसी शब्दो એ નામના લેખદ્વારા, અને હેમણે જાતે આપેલી સૂચનાદ્વારા.

૭૬. હાવા પ્રસંગોમાં इ અને उ ને દીર્ઘ બનાવવાનો મરાઠી પંડિતોનો દૃઢ આગ્રહ છે; પરંતુ કેટલાક પ્રસંગોએ વિભક્તિ કાર્યમાં उ સ્વરનો अ થાયછે (इ નો પણ अ થાયછે તે સંદિગ્ધ ગણિયે તો પણ उ નો તો થાયછે જ) એ વસ્તુસ્થિતિ જ સિદ્ધ કરેછે કે इ અને उ વસ્તુતઃ હ્રસ્વ જોઇયે. જેમકે माणूस—माणसास (द्वितीया—चतुर्थी) પોતાનાં વ્યાખ્યાનોનાં ૧૩૭–૧૩૯ પૃષ્ઠોએ ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે આ (હમણાં જ મ્હેં જેથી વિરોધ દર્શાવ્યો તે) મતનું બહુ વિસ્તીર્ણ સમર્થન કર્યુંછે. આખી દલીલના પ્રવૃત્તિકીલક તરીકે રહેલો અભિપ્રાય એ છે કે, કેટલાક સ્વરો લખાતા હોય એથી વિપરીત રૂપે હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઉચ્ચારાયછે; જેમ કે जोडा, मेळा, शेतास, हातास, कानास ઇત્યાદિમાં પ્રથમ સ્વરનું ઉચ્ચારણ (शेत, मेळ, पोर, गोत, हात, कान ઈત્યાદિના પ્રથમ સ્વરના દીર્ઘ ઉચ્ચારણને મુકાબલે) હ્રસ્વ થાયછે, અને गुण, गुळ, तिळ, रथ, ઇત્યાદિનો પ્રથમ સ્વર, અને मदन નો દ્વિતીય સ્વર દીર્ઘ ઉચ્ચારાયછે (અને એથી મરાઠી જોડણી गूळ, तीळ, હેવી થાય છે). બહુમાનપૂર્વક હું નિવેદિત કરુંછું કે આ ચાતુરીભર્યા વાદનો ઉત્તર સ્હેલાઈથી આપી સકાયછેઃ—હ્રસ્વત્વ દીર્ઘત્વનો આ અનુભવ સ્વરભારના ભાવ કે અભાવથી ઉપજતો એક આભાસ માત્ર છે, અને અહિં સ્વરભાર એ જ વસ્તુતઃ ઉપયોગી તત્ત્વ છે.

આ ઉત્સર્ગની વિશાળ પ્રમાણમાં તો ગુજરાતીમા જ પ્રવૃત્તિ થાયછે ૭૭ એટલા માટે ખરી કસોટી થાય હેવુ ઉદાહરણ લેવુ જોઈયે, ઉદાહરણ તરીકે સાધારણતમ પ્રચારવાળા ધાતુ मिल् (સં)નુ રૂપાન્તર ગુજ મળવુ થાયછે, પણ હિંદી मिलना બનેછે, મ मीळणें, અને તે જ પ્રમાણે અન્ય ભાષાઓમા मिल् બનેછે તેમ જ ગુજ પડીકુ (સ पुटक–पुटी), પણ હિં અને મ. पुडी થાયછે रुद्माથી મ તેમ જ ગુજ (હિં પણ) रड्[७८] બનેછે પણ એ તો અપવાદભૂત ઉદાહરણોમાંનુ એક છે (पुलन કોંકણી, पुलिन સ. એ શબ્દ સરખાવો) ગુજરાતીના વિશેષભૂત આ લક્ષણને ઉદ્દેશીને જ ગુજરાતીઓનો નીચેના શ્લોકરૂપે પરિહાસ ઉત્પન્ન થયોછે –

तुलसी तलसी जातो मुकुन्दोऽपि मकन्दक ।
गुर्जराणां मुख प्राप्य शिवोऽपि शवतां गत ॥

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ અનેક ઉત્સર્ગોના સંદર્ભનુ એક અગ માત્ર છે, એ ઉત્સર્ગોની અહિં વર્ગવ્યવસ્થા કરવાથી અનુકૂળતા થશે –

આ ઉત્સર્ગ અન્યોન્ય સંબદ્ધ પાચ ઉત્સર્ગોમાનો એક છે એ ઉત્સર્ગો નો નિર્દેશ અને હેના ઉદાહરણો

(क) અન્ત्य इ નો य થાયછે

(૧) હેની પૂર્વે સ્વર હોય ત્યહારે

(૨) પૂર્વે વ્યઞ્જન હોય ત્યહારે

---

૭૭ મારવાડમાં આથી વિપરીત પ્રકારનુ પણ વલણ જોવામાં આવેછે, જેથી ળનો ड થાયછે (किंवाँड=कपाट, किया कया, खिमा=खमा (क्षमा) ઇત્યાદિ), આ સ્થિતિ ગુજરાતીને, પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ પરત્વે, વળી વિશેષ પક્ષિલ્હાર મૂકેછે ડૉ ટેસિટોરીની "નોંધો" પ્રકરણ ૧, પૃ ૪, જુવો, ત્યહા આ વિક્રિયાનો મારવાડીના મુખ્ય લક્ષણ તરીકે નિર્દેશ કર્યાછે

(Indian Antiquary, એપ્રિલ ૧૯૧૪, પૃ ૫૫, છેલ્લી દશ પંક્તિયો.)

૭૮ અર્થ-ભેદના સ્પષ્ટ કારણને લીધે ई रड्नी વ્યુત્પત્તિ મ रद्माથી કરતો નથી, અને ठनो ड એ વિક્રિયા વિશાળ પ્રચારવાળી છે, અને द् નો ड् થાય એ પણ વિરલ ઘટના નથી रड् અપભ્રંશમાં મળેછે

अम्मा लग्गा डुगरिहि पहिउ रडन्तउ जाइ । अभ्राणि लग्नानि पर्वते पथिको रदन् याति ।

(સિ હે ૮-૪-૪૪૫, ઉદાહરણ) (સિદ્ધ હેમચન્દ્રમાના અપભ્રંશ ઉદાહરણોની સંસ્કૃત છાયા આપનારી) દીપક વૃત્તિમા रडन्तउની છાયા रटन् આપેલીછે જો रटन ને ખરુ સંસ્કૃત રૂપ માનિયે તો ટનો ड (અને द નો ड) થયો એ વિચાર આ ઉદાહરણથી પૂર્વેના સમયમા શરૂ થયો હશે એમ માનવુ જોઈયે દીપક વૃત્તિ વિ સ ૧૬૭૨ ની પ્હેલા રચાઈ હતી, કારણ કે એ વર્ષ નકલ કર્યાના વર્ષ તરીકે આપ્યુછે-(કે પછી રચનાનુ વર્ષ જ હશે ?)

(ख) (क)-(२) એ પ્રકારમાં યનો લોપ અને अनुं અવશેષરૂપે અવસ્થાન:-

(૧) સુરતી ગુજરાતીમાં, અચૂક.

(૨) શુદ્ધ ગુજરાતીમાં, બહુધા;

(ग) અનન્ત્ય इनो, પૂર્વે વ્યંજન હોય ત્હારે, अ થાયછે; અને જૂજ પ્રસંગે य થાયછે;

(ઘ) અનન્ત્ય इ અસ્વરિત હોય અને પૂર્વે સ્વર હોય તો હેનો य થાયછે;

(ङ) અન્ત્ય તેમ જ અનન્ત્ય उ નો, પૂર્વે વ્યંજન હોય તો, अ થાયછે.

ઉદાહરણો:—

	સં.	પ્રા.	ગુજ.
(क)-(१) પૂર્વે સ્વર હોય ત્હારે થતો इ નો य.	गौ	गाई—गाइ[७९]	गाय
	माता	माई—माइ	माय
	करोति	करइ—करय्	करे
	भवति	होइ—हुवइ—हवइ	हॅाय
	कोऽपि	कोपि-कोइ	कोय (के कोइ)
(क)-(२)-इ, નો य, પૂર્વે વ્યંજન હોય ત્હારે.	अक्षिः	अक्खी-अक्खि	आंख्य
	ग्रन्थिः	गठी-गंठि	गाठ्य
	रीतिः	સીધો જ	रीत्य
	वर्तिः	वट्टी-वट्टि	वाट्य
	जातिः	સીધો જ	जात्य
		(દેશ્ય) छल्ली—छल्लि	छाल्य ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

(ख)-(१)- ઉપરના રૂપાન્તરમાંય નો લોપ સુરતી ગુજરાતીમાં અચૂક થાયછે.

સુરતી ગુજરાતીમાં પૂર્વનિદર્શિત શબ્દો आंख, गांठ, रीत, वाट, जात, छाल ઇત્યાદિ રૂપો પામેછે.

---

૭૯ य થવા પ્હેલા દીર્ઘ ई ને હ્રસ્વ થવું પડે; નહિ તો હેની ઉપર પડતો સ્વર-ભાર યરૂપે થવાની વિક્રિયાનો બાધક બને.

જ્યહારે જ્યહારે इ-उ, ई-ऊनो નિર્દેશ કરવામાં આવે ત્હારે ત્હારે પ્રત્યેકનું હ્રસ્વત્વ કે દીર્ઘત્વ સ્વાભાવિક જેટલું હોય તેટલું જ માનવાનુ છે; तपरस्तत्कालस्य એ **પાણિનિની** संज्ञा સ્વીકાર્ય ગણી છે; માત્ર इत्संज्ञक અન્ત્ય त् બાદ કર્યોછે.

(ख)-(२)- અને શુદ્ધ ગુજરાતીમા ઘણીવાર થાયછે	वल्ली	वेल्लि-वेल्लि	वेल
	गाली	गाली	गाळ
		पाली	पाळ
	कटि	कडी	केड
	कर्त्तरी	कत्तरी	कातर

(पाल्य, केड्य એ પણ પ્રચરિત છે, હેને વૈકલ્પિક રૂપો ગણવા)

र्, ट्, ठ्, ड् ની સાથે જોડાયેલો य સામાન્યત લુપ્ત થાયછે કારણ કે એ વ્યજનો સાથે હેનો ગ્હેલાઈથી ઉચ્ચાર થઈ સકતો નથી

કેટલાક શબ્દોમા સ્હેલાઈથી ઉચ્ચારાઈ સકે હેવા સયોગોમા પણ य् લુપ્ત થાયછે, —

कुक्षि	कुक्खी	कूख
भगिनी	वहिणी	व्हेन
गोणी	गोणी	गूण (વિકલ્પે गूण्य)

[ટિપ્પણ —(आव्य, गाव्य, ઇત્યાદિનો) આ લઘુપ્રયત્ન યકાર ખાસ ગુજરાતીને જ નિયન્ત્રિત છે, ઉદાહરણ તરીકે મરાઠી શબ્દોમા એ સ્થાને अ જ રહેછે એ ઉપરાન્ત ગુજરાતીમા વ્યજનાન્ત ક્રિયાપદોના આજ્ઞાર્થે દ્વિતીય પુરુષ એકવચનનાં રૂપોમા લઘુપ્રયત્ન य દષ્ટિયે પડેછે – જેમકે आव्य, लव्य, ઇત્યાદિ અલબત્ત સુરતી ગુજરાતીમા એ લુપ્ત છે –आव, आव्, लव ઇત્યાદિ અને દલપતરામ કવિયે હેમની જોની પેઠે સુ દ ચાર, તાપીકેરે ઓવારે, જોની ઇત્યાદિ પક્તિયોમા સુરતી ગુજરાતીના આ લક્ષણ પ્રત્યે સચોટ રીતે કટાક્ષ કર્યોછે આ પક્તિયોમા હમણે લે-રાસ એમ રાખ્ય તે સ્થાને રાસ (=રક્ષા) શબ્દ વાપરીને શ્લેષનો ધ્વનિ કર્યોછે]

આ લઘુપ્રયત્ન યકાર ગુજરાતીને જ નિયન્ત્રિત છે, એ સ્થાને મરાઠીમા अ હોયછે

अनन्त्य इ नो अ थायछे

(ग)	कठिण	कठिणु	कठण
अनन्त्य इ ना अ	हरिण	हरिणु	हरण
	आश्चर्य	अच्छरिज्जु	अचरज
	हस्तिनी	हत्थिणी	हाथणी
	गर्भिणी	गब्भिणी	गाभणी
	दाडिम	दाडिमु	दाडम
	तिल	तिलु	तल

	सदृशकं	सरिसउं	सरसुं ८०
	विनयकः	विणअउ	वनो ८१
	लिखति	लिखइ	लखे (छे)
	मिलति	मिलइ	मळे (छे)
	चिनोति	चिणइ	चणे (छे)
	वर्षति	वरिसइ	वरसे (छे)
	वर्षः	वरिसु	वरस
	आदर्शकः	आअरिसउ	आरसो
	आदर्शः	आअरिसु	आरस
	ऋणं	रिणं	रण (रणछोडमां)
	विषमक	विसमउं	वसमुं
	विकटकः	विगडउ	वगडो ८२
	विमर्शनं	विमासणु	वमासण
	वाणिज्यं	वाणिज्जु	वणज
	विना	विणु	वण ८३
	स्थितकः	थियउ	थयो
	विरूपकः	विरूवउ–विरुवउ	वरवो
	तृषा	तरिसा	तरश
	तृणकं	तरिणउं	तरणुं
	विक्रयकः	विक्कअउ	वकरो
	त्वरितं	परभार्यो- तुरित	तरत
	निपानः	निवाणु	नवाण
(देश्य)	विट्टाल		वटाळ
,,	विहाणंउ		वहाणुं–व्हाणुं
,,	उड्डिदु		अडद
,,	णिरिअउं	(=अविशेषितं)	नर्युं

૮૦ સરસું=લગોલગ; નિકટ. આ અર્થ આ પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન થયોછે; સદૃશ=સરખું; પાસે પાસે મૂકેલા બે પદાર્થો સરખા જણાયછે એ ઉપરથી સરસું=અડોઅડ.

૮૧ " वनो वेरीने वश करेछे मन्त्र ए मोंघो भारे रे " નવલરામ બાલગરબાવલી પૃ. ૪૭ ("शिक्षासूत्र").

૮૨ વગડો=જંગલ. જેમ ગહનનો અર્થ પ્રથમતઃ "દુર્ગમ" અને પછી "જંગલ" થાયછે તેમ જ विकट શબ્દનો અર્થ પરિવર્તન પામીને "જંગલ" હેવો થાયછે.

૮૩ કાઠિયાવાડીમાં वियो છે.

[ટિપ્પણ -ક્વચિત્ ફારસીમાથી નીકળેલા શબ્દોમા પણ આ ઉત્સર્ગ પ્રવર્તેછે, જેમ કે ફા बेचार (बे=नहिं, विहीन+चार=सहाय, गति)=અસહાય, ગુજ. बिचारो–बचारो]

बहुलाधिकारના પ્રભાવે આ પરિવર્તનમા વિકલ્પ પણ નજરે પડેછે —

विना (સં.)	विण અને वण (ગુજ)
आदर्श -(સં)	आरसो અથવા आरीसो, अरीसो
सदृशक (સં.)	सरिक्खउं (અપ), सरखुं, અને सरीखुं (ગુજ.)

(सरीखु નો પ્રયોગ કાવ્યમા જ થાયછે)

सरखुं પણ सरीखुं હેવુ વૈકલ્પિક રૂપ ક્વચિત્ (કાવ્યમા જ) જોવામા આવેછે, व्योम फरता वीर ते मुज रथ सरीसा साकल्या, (कुसुममाळा, मेघ, કડી ૧૯, પ ૧ પૃ ૯૦)

[ટિપ્પણ —ફારસી (અરબી) શબ્દ वगेरेમાથી ગુજરાતીમા वगेरे થાયછે. જેઓ विगेरे લખેછે તેઓ, विનો જાણે કે व થયો હોય એવી, ખોટી બુદ્ધિથી જ હેવો પ્રયોગ કરેછે विना (સં.)માથી ગુજરાતીમા वना થાયછે એ વ્યુત્પત્તિના સામ્યાભાસથી તેઓ છેતરાયછે એ જ પ્રકારે ફારસીમાથી આવતો યથાર્થ શબ્દ वदाय છે, અને विदाय એવુ રૂપાન્તર કરવામાં આવેછે તે ખોટુ છે]

विरल प्रसंगोए अनन्त्य इ नो य बनेछे

વિરલ પ્રસંગોમા य થાય છે	અર્વાચીનતમ અપ. કે પ્રાચીન ગુજ	ગુજ.
	किम	क्यम
	जिम	ज्यम
	तिम	त्यम
	जिहां	ज्यहां (કાવ્યમા)
	तिहां	त्यहां (,,)
	किहां	क्यहां (,,)
	ગદ્ય લેખમા ज्यहां, त्यहां, क्यहां. થાયછે	
जिवारइ	जिहारइ	ज्यहारे
किवारइ	किहारइ	क्यहारे
तिवारइ	तिहारइ	त्यहारे
पूर्णिमा	पुण्णिमा	पून्यम

નાભિઃ નાહી (+કે પ્રત્યય) નાયકી
(=પૈડાની ધરી)

गोविन्दु (गोविन्दः સં.) હેતું गोव्यंद રૂપાન્તર પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં માત્ર જૂજ પ્રસંગોએ દૃષ્ટિયે પડેછે જેમકે

(૧) कृष्णरूपे गोकुलि अवतरियो
गोवरधन पर्वत करि धरियो
वरियु गोपी गोव्यंदो

(પદ્મનાભ; વિ. સં. ૧૭૧૫માં લખાયેલો હસ્તલેખ; ૧૩ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૧ના "ગુજરાતી"માં આવેલો, અને ગુજરાત શાલાપત્ર, ૧૨, ના મે માસના અંકમાં ફરીથી પ્રસિદ્ધ થયેલો, છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળનો લેખ.)

(૨) वालचरित गोव्यंद तणां

(ભીમ કવિકૃત હરિલીલા, વિ. સં. ૧૫૪૧,—કલા ૧૨ મી શ્લોક ૧).

प्रतिज्ञा (સં.)—પરભાર્યો—प्रत्यज्ञा (પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં, જૂજ).

प्रत्यज्ञा पाली आपणी
(हरिलीला, કલા ૮, શ્લોક ૫૯.)

प्रत्यज्ञामांના આ यના સ્વરૂપવિચાર માટે આગળ ઉપર વ્યાખ્યાન ૪ થાના વિભાગ ૨ જામાં उत्सर्ग ૧૮ મો, ટિપ્પણ (ख) જુવો.

આ લક્ષણ વિષયે ગુજરાતી, મરાઠી અને હિન્દીનો પરસ્પર વિરોધ.

[ટિપ્પણ:—આ વર્ગમાં આવતાં ઉદાહરણોની, તેમ જ અનન્ત્ય इનો (આગળ ઉપર ચર્ચવામાં આવશે તે પ્રમાણે) अ થવાનાં ઉદાહરણોની, વિશાળ સંખ્યા જોતાં એમ સિદ્ધ થાયછે કે આ उत्सर्गની ખાસ ગુજરાતીમાં જ અનન્યસાધારણ પ્રવૃત્તિ છે. આ વિશિષ્ટતા ખાસ કરીને મરાઠીને મુકાબલે દૃષ્ટિગોચર થાયછે અને એ કારણે જ મરાઠી બ્રાહ્મણોએ પાછળ અપાઈ ચૂકેલા तुलसी तलसी जातः ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ગુજરાતીઓની ટકોર કરીછે. હિન્દીમાં इનો अ થવાનાં અલ્પ છૂટાંછવાયાં ઉદાહરણો વિદ્યમાન છે તે છતાં પણ આ વિશિષ્ટતા હિન્દી ભાષાના આત્મીય સ્વરૂપથી તો બાહ્ય જ છે. જેમ કે, परखाना, परखैया એ શબ્દોમાં મૂળ શબ્દ (परीक्ष्, સં.) परिक्खના इનો હિન્દીમાં अ બન્યોછે; અને विभूतिનું હિન્દી રૂપ भवूत છે; પરંતુ इને જાળવી રાખવાના વિશિષ્ટગુણના ઉદાહરણરૂપ मिलना, लिखना ઇત્યાદિ શબ્દો જોતાં, તેમ વળી (गण्નું હિન્દી) गिनना જેવા શબ્દોમાં अનો इ થવાની વિપરીત ઘટના જોતાં, એમ સિદ્ધ થાયછે કે હિન્દી ભાષાના આત્મભૂત સ્વરૂપમાં પક્ષપાત इ તરફ છે. મારવાડીમાં સ્થિતિ હેવી જ છે,

કારણ કે એ ભાષામા પણ આ उत्सर्गના પ્રારંભમાં (નોટ ૭૭ માં) દર્શાવ્યા-પ્રમાણે વિપરીત વ્યાપાર પ્રવર્તેછે આ પ્રમાણે इનો अ (અને उ નો अ) એ વિકાર ગુજરાતીનો એક ઉત્કટ લક્ષણવિશેષ છે અને અન્ય સગોત્રિય ભાષાઓથી ગુજરાતીમા આ બાબતનું વૈષમ્ય છે]

(घ) अस्वरित अने स्वरपूर्व अनन्त्य इ नो य् थायछे

અસ્વરિત અનેસ્વરપૂર્વ અન ત્ય इ નો य — પાછળ उत्सर्ग ૧ના પ્રપચનમા प्रतिसप्रसारण વિશે જે उत्सर्ग અપાઈ ચૂકયો છે તેજ આ उत्सर्ग कायल, पयड्ड ઇત્યાદિ ઉદાહરણો ફરીથી આપવાની જરૂર નથી

[ટિપ્પણ —આ उत्सर्गोमा य વર્ણ यृ+अनो દ્યોતક છે આગન્તુક અવલમ્બનરૂપ આ अ કેવી રીતે દાખલ થાયછે એ આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વગામી અંશમાં સ્પષ્ટ કર્યુંછે પાછળ પૃ ૧૭૮ જુવો, ત્યહા प्रतिसप्रसारणનો ઉત્પત્તિ વિધિ સૂચવ્યોછે]

(ङ) अन्त्य उ नो अ थायछे

અન્ત્ય उ નો अ — मधु-मय, मृत्यु-(मुत्तु)-मति, तर्कु-तक्कू-ताक, गुरु-गुरु (गुरु)-गरि, देवदारु –देवदारु-°रु-देवदार, विना-विणु-विण-वण, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

अनन्त्य उ नो अ थायछे

અન ત્ય उ નો अ

સ.	અપ.	ગુજ
अगुरु	अगुरु	अगर
मुद्गरक	પરભાર્યો मगदलियो (व्यत्यय થયા પછી)	
ल्टुक्क	ल्टुअउ (व्यत्यय–हलुवउ) हळवु	
श्वाशुरक (गृह)	८४ सासुरउ (घर)	सासरु
मानुप	८५ माणुसु	माणस
त्वरित	પરભાર્યો–तुरित	तरत
उपवास	પરભાર્યો	अपवास

---

૮૪ દાખલા તરીકે देशीनाममाला ६–३६ पयुच्छुहणी जा सासुरउ आणिमए वहू पटम, અહિયા सासुरउ=श्वाशुरात्=श्वाशुरात् गृहात् આથી જણાયછે કે આ લાક્ષણિક અર્થ હેમચન્દ્રના સમય જેટલો પુરાણો તો છેજ

૮૫ मनुष्य નાથી मणूसो થાય (सि हे ८–१–४३ જુવો) माणुस શબ્દ मानुप માથી આવ્યોછે पिअमाणसविच्छोहगरु (सि हे ८–४–३९६ નુ ઉદાહરણ)

स्मरति	सुमरइ	समरे (છે)
पुटं	पुडु	पड
पुटी	पुडी (क–પ્રત્યયવિધાન અને લિંગપરિવૃત્તિ થતાં)	पडीकुं
विद्युल्लता	विज्जुल्लिआ	वीजळी
(દેશ્ય–विज्जुला દેશીનામમાલા ३–२४)		
पुटकं (एकपुटकं, द्विपुटकं त्रिपुटकं ઇત્યાદિ)	पुडउं	वडुं (एकवडुं, बेवडुं, तेवडुं, ઇત્યાદિ)
आकुलकः	आकुलउ	आकळो
मत्कुणः	मक्कुणु ૮૬ मंकुणु	मांकण
मुकुटं	પરભાર્યો	मुगट
अङ्गुली	अंगुली	आंगळी
पङ्गुलकः	पंगुलउ	पागळो
लुनाति	लणइ	लणे (છે)
गुरुकः	गरुओ	गरवो
अतुलित	*अतुलिअ	अतळी–अतळीवळमां (પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય.)
यूयम्	तुह्मे	त्हमे
त्वदीयकं	तुहारउं	तहारुं, પછી त्हारुं
युष्मदीयकं	तुह्मारउं	त्हमारुं
विरूपकः	विरूवउ–विरुवउ	वरवो
क्षुरकः	छुरउ	छरो
खुरः / खुरिका	खुरिआ	खरी
(દેશ્ય)	उडिदु	अडद
(,,)	जुअंजुअ	जुजवुं

૮૬. (આ.) मक्कुण શબ્દ देशीनाममाला १, ९६, માં વપરાયેલોછે–उड्डुसा अ मक्कुणए; અને ४, १४ સ્થાને मंकुणए ढेकुणढेकुणा નજરે પડેછે. આ રીતે मक्कुण અને मंकुण એ બંને વૈકલ્પિક રૂપો આકૃતમાં હોવાં જોઇયે.

[ટિપ્પણ —પ્રાકૃતમા આ વિકારને मुकुलादिगणमा દર્શાવ્યોછે (સિ હે ૮–૧–૧૦૭) અને ત્હેનો વૈકલ્પિક વ્યાપાર गुरुकमां બતાવ્યોછે (૮–૧–૧૦૯) પરતુ આ ઉદાહરણોની સખ્યા અલ્પ માત્ર છે, એટલે એ સ્થિતિ આ વિકૃતિને એ ભાષાના આત્યન્તિક લક્ષણ તરીકે સિદ્ધ કરવાને પર્યાપ્ત નથી પરિણામે આ उत्सर्गने अनुवृत्तिના વર્ગમાં મૂકવાની જરૂર નથી એટલું માત્ર કહેવુ ઘટેછે કે આ उत्सर्गनुं બીજ પ્રાકૃતના ઉક્ત ઉદાહરણોમા રહેલુછે ખરુ પાલીમાં गुरुनुं રૂપ गरु બનેછે તે જ પ્રમાણે ખુદ સસ્કૃતમાં જ गुरुના તુલનાવાચક રૂપો गरीयस् અને गरिष्ठ છે, તેમ જ ભાવદ્યોતક નામ गरिमन्‌મા પણ उनो अ બનેછે આ પ્રમાણે વાગ્વ્યાપારગત આ વિકારનું બીજરૂપે છેક એ કાળસૂધી અનુદર્શન થઈ સકેછે ૮૭]

આ વિકારનું પ્રાકૃત, પાલી અને સસ્કૃતમા, છૂટાછવાયા પ્રસગોએ, અનુદર્શન થાયછે

કેટલાક અપવાદો —

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગના કેટલા'ક અપવાદો

रुवइ	रुवे (ગુજ), रवे નહિં.
सुणइ	सुणे (ગુજ), सणे નહિં.
धुणइ	धुणे (ગુજ), धणे નહિં

[અનન્ત્ય उનું આ પરિવર્તન ખાસ ગુજરાતીનું વિશિષ્ટલક્ષણ છે, અને આ વિષયમા અનન્ત્ય इ પરત્વે જે કહ્યુંછે તે उને પણ લાગુ પડેછે હિન્દીમા बिजली, कुटम, सुरग એવા થોડા'ક ઉદાહરણો મી૦ બીમ્સે આપ્યાંછે પરતુ હિન્દીનું તાત્વિક સ્વરૂપ આ પરિવર્તનથી વિમુખ છે હેતુ इ વિશે મ્હેં જે કહેલુંછે તે અત્ર પણ સર્વથા લાગુ પડેછે]

[અન્ત્ય उની પૂર્વે સ્વર હોય તો એ उ યથાવત્ પ્રતિસપ્રસારણ પામેછે —

तडाग	तडाउ	તલાઉ	તલાવ
निर्वाह	निव्वाहु	निव्वाउ	निभाव
बाल्म	वाल्हु	व्हाल्उ	व्हालउ व्हाल्व
			व्हाल्म वाल्म

धसादि धसादि]

---

૮૭ ડૉ ભાણ્ડારકરે (હેમના વ્યાખ્યાનોને ૧૪૧ મે પૃષ્ઠે) इ–उનો अ થવાનો વિકાર દર્શાવતાં ગુજરાતી શબ્દોની ઠીક લાબી ટીપ આપીછે હુ ફક્ત આટલુ દર્શાવીશ કે એ ટીપમા चिंतानुं चना, गुणनु गण, तुळसीनुं तळसी હેવા જે રૂપો તરીકે આપ્યાછે તે માત્ર ગ્રામ્યભાષામા જ વપરાયછે એ નોધમા अनवाळो શબ્દ આપ્યોછે તે તો अजवाळुंને સ્થાને ભૂલથી અપાયોછે એ સ્પષ્ટ છે, વળી આટલુ કહેવુ સાવકાશ છે કે, આ વચનનુ ઉપર દર્શાવેલુ પુરાણું મૂળ લક્ષમા રાખતાં, ગુજરાતી લોકોને ઉચ્ચારણની બેદરકારીને લીધે આ ટેવ લાગુ પડીછે હેવુ એ વિદ્વાને કરેલુ કથન ભાગ્યે જ યથાર્થ કહેવાય

ઉત્સર્ગ (ગ) અને (ङ)ના વિપર્યયરૂપ ઉત્સર્ગો

(ગ) અને (ङ) ઉત્સર્ગોના વિપર્યયરૂપ બે ઉત્સર્ગો છે ત્હેનો આ સ્થળે નિર્દેશ કરવો અનુકૂળ થશેઃ—

(च) અનન્ત્ય अનો ક્વચિત્ इ થાયછે.

(छ) અનન્ત્ય अનો ક્વચિત્ उ બનેછે.

ઉદાહરણોઃ—

અનન્ત્ય अનો इ

	સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
(૧)	लवङ्ग	लवंगु	लविंग
(૨)	पञ्जर	पंजरु	पिंजर (હાડપિંજરમાં જ; અન્યત્ર पंजरउंद्वारा पांजरुं)
(૩)	अण्डकं	अंडउं	इंडुं
(૪)	प्रगलति	पगलइ	पिगळे (છે)

(ઉદાહરણ ૪ થું ડૉ. ભાણ્ડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૪૮ માંથી લીધુંછે. હેમણે આ અને ઈંડું બે શબ્દો આપ્યાછે અને કહ્યુંછે કે ગુજરાતીમાં હાવાં બીજાં ઉદાહરણો બહુ નથી.)

આ પરિવર્તનનું કારણ ગેરસમજ છે.

આ પ્રસંગોમાં, ખરો મૂળ સ્વર इ હશે હેવી અન્યથાબુદ્ધિના સંભવને લીધે अનો इ થયોછે. ઉદાહરણ (૧) અને (૨) ની બાબતમાં હાવી સ્થિતિ નિઃસંદેહ હોવી જ જોઇયે અને એથી નીપજતું વલણ બાકીનાં બે ઉદાહરણોનાં કારણરૂપે રહેલું હોય એ શક્ય છે. અથવા તો, એમ પણ હોય કે સિંધી અને હિંદી-જેમાં (વ્યાખ્યાનોનાં ૧૪૭-૧૪૮ પૃષ્ઠોએ ડૉ. ભાણ્ડારકરે દર્શાવ્યુંછે તે પ્રમાણે) अ નો इ કરવાનો આ સ્વભાવ રહેલોછે-તેમ જ મારવાડી, એ ત્રણ ભાષાઓની ગુજરાતી ઉપર હાવી અસર થઈ હશે, પરંતુ માત્ર આટલે મર્યાદિત અંશે જ થઈ હશે.

વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વની અસરથી થતો હેવો જ વિકાર

બીજા કેટલા'ક શબ્દો હેવા પણ છે કે જેમાં આ, अનો इ થવાનો, વિકાર બુદ્ધિભ્રમનું પરિણામ નથી પરંતુ કોઈ વિશિષ્ટ વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વની અસર છે. ઉદાહરણોઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
सहचरी	सहयरी	सहियर
वनचर	वणयरु	वणियर

शलाका	सलाया–सलया	શળી
	सलिया	
	सलिआ	
एकादश	एगारह–अग्यारह	अगियार
	अगयार	
तलक्क	तलयउ	तळियु

અહિંયા પ્રવર્તતું વાગ્વ્યાપારનું તત્ત્વ એ છે કે લઘુપ્રયત્ન યના સંસર્ગબળે (પૂર્વનો) અ પણ હેને (યને) મળતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેછે, જેમ કાચા રંગની અસરથી આજૂબાજૂનો શ્વેત પ્રદેશ હેની જ છાયા પ્રાપ્ત કરે તેમ

અગિયારને હનિયાત્ જેવું સ્વરભક્તિનું ઉદાહરણ ગણી સકાય (આ વિભાગને અન્તે ટિપ્પણ ક જુવો), અને એમ ગણિયે તો એ શબ્દને આ શબ્દગણમાંથી બાદ કરવો પડે પરતુ હું તો એમ કરતા અચકાઉં, કારણ કે છેવટ જતા જે નિયમ વણિયર, સહિયર ઇત્યાદિ શબ્દોમા પ્રવર્તેછે તે જ અગિયાર, હનિયાત્ એ પ્રસગોમા પ્રવર્તેછે.

(છ) અનન્ત્ય અ નો ઉ થાયછે

અનન્ત્ય અનો ઉ	तरङ्ग	तरंगु	तुरग[૮૮]
	गणिका	(પરભારો)	गुणका

જેને પરિણામે લવિંગ ઇત્યાદિમા અનો इ થયો એ જ પ્રકારનો બુદ્ધિભ્રમ અહિંયાં પ્રવર્તેછે

[આ અસર છેક વિ સ ૧૬૯૫થી દૃષ્ટિગોચર થાયછે, એ સાલમા (જૈન નહિં પણ અન્યધર્મી) મતિસારે कर्पूरमंजरी चौपाई નામનો ગ્રન્થ લખ્યો, જેની પ્રથમ પક્તિ આ છે —

[૮૯]प्रथम गुणपति वीनवु गिवरिपुत्र उदार । અહિંયાં गणपतिનું गुणपति અને गवरिનું गिवरि બનેછે.

अलतो (સં. अलक्तक) ને સ્થાને उलतु શબ્દના પ્રયોગમા ભાલણ પણ એ જ ભ્રમની અસર દર્શાવેછે, હેની कादम्बरी, कडवु ૮, ૧૦ મી પક્તિ જુવો

शा माटे रंग्या नथी उलति ते ताह्रा चरण

ટિપ્પણ —ફારસીમાંથી આવતા કેટલાક શબ્દોમા પણ આ પ્રકારની વિકૃતિને અવકાશ મળેછે —

---

૮૮ तुरग=સ્વયંભૂ વિચાર, તર્ક,–સમુદ્રના તરગના સામ્યને લીધે, વિચારતરંગ.

૮૯ પાટણ ભંડારમાના હસ્તલેખો વિશેનો રા રા. ચિમનલાલ ડા દલાલનો અહેવાલ, પૃષ્ઠ ૩૯

जवान	जुवान
जवानी	जुवानी

(આ શબ્દો સં. युवन्‌માંથી ઉત્પન્ન થયા નથી. जोवन શબ્દ સં. यौवनમાંથી આવ્યોછે એ નિઃસંદેહ છે; પરંતુ પ્રસ્તુત શબ્દોનું સ્વરૂપ ફારસી મૂળમાંથી જ ઉપલબ્ધ થયુંછે.)

उत्सर्ग ४

ગુજરાતીમાંનાં क्रियापदोनी प्रकृतिनी स्वरूपरचना

ઉત્સર્ગ ૪; ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદોના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની રચના.

ક્રિયાપદના પ્રાકૃતિકસ્વરૂપની રચનાના વિવિધ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંના મૂળ ધાતુમાંથી પરભારું જ (યથાવકાશ વાગ્વ્યાપારકૃત વિકાર પામીને) નીકળતું સ્વરૂપ.

(૨) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંના विकरण (એટલે ગણસંજ્ઞા)થી સમેત ધાતુશરીરમાંથી, (અલબત્ત યથાવકાશ વાગ્વ્યાપારકૃત વિકાર પામીને) ઉત્પન્ન થતું સ્વરૂપ.

અને (૩) સંસ્કૃત क्तान्त (ભૂતકૃદંત) રૂપમાંથી ક્રમવિપર્યયદ્વારા (વાગ્વ્યાપારજન્ય વિકારો પામીને) નિષ્પન્ન થયેલું સ્વરૂપ.

પ્રત્યેક પ્રકાર લઈને વિચારિયેઃ—

(૧) कर्, लख्, भर् ઇત્યાદિ ધાતુઓ આ પ્રકારના છે; આ વર્ગની ચર્ચામાં બહુ કાલવ્યય કરવાની જરૂર નથી. છતાં આટલું જણાવવું ઘટેછે કે सि. हे. ૮–૪–૨૩૯ અને ૨૪૦ સૂત્રોની પ્રવૃત્તિથી चर्, पढ्, भम्, हस्, कर्, भर्, એ પ્રકારના પ્રાકૃત ધાતુઓનો મ્હોટો સમૂહ આ વર્ગમાં સમાયછે; કારણ કે એ સૂત્રોમાં પ્રત્યેક વ્યંજનાન્ત ધાતુને, અને વિકલ્પે અ–કારાન્ત સિવાયના અન્ય સ્વરાન્ત ધાતુઓને, आगम अ લાગતો દર્શાવ્યોછે, અને પરિણામે પ્રથમ (भ्वादि) ગણ સિવાયના સર્વ विकरणोના લોપ જેવી સ્થિતિ ઉદ્ભવેછે.[૯૦] માત્ર કેટલાંક સૂત્રોમાં ખાસ વર્ણવેલા વિશિષ્ટ ધાતુઓ જ અપવાદરૂપ રહેછે, જેવા કે कुणइ (વિકલ્પે करइ), चिणइ, लुणइ,, सुणइ, धुणइ, ઇત્યાદિ.

---

૯૦ આ નિયમને પરિણામે उत्सर्गमाला (ઇ. સ. ૧૮૭૦) ને ૧૦૩ મે પૃષ્ઠે શાસ્ત્રી વ્રજલાલે સંસ્કૃત ક્રિયાપદોનો પણ (શંકનીય) સમાવેશ કરી દેઉ શિથિલ કથન કર્યુંછેઃ–

(૨) આ વર્ગમા સામાન્યત ૫ મા ગણના (શ્નુવિકરણના) અને કોઈ વાર ૯ મા ગણના (શ્નાવિકરણના) ધાતુઓ હોયછે, ઉદાહરણો,—

સ.	પ્રા	ગુજ
चिनोति	चिणइ	चणे (चण्)
शृणोति	सुणइ	सुणे (सुण्)
जानाति	जाणइ	जाणे (जाण्)
धुनाति–धूनाति	धुणइ–धूणइ	धुणे–धूणे (धुण्–धूण्)
लुनाति	लुणइ	लणे (लण्)

[धू સસ્કૃતમા સકર્મકછે પણ धूण् (ગુજ) અકર્મક છે]

વિકરણ સમેત સસ્કૃત ધાતુ લઈને હેમાથી અર્વાચીન ભાષાઓમા પ્રવર્તતો ધાતુ રચવાની આ વિલક્ષણતાનો પ્રારભ પ્રાકૃતથી જ થયેલોછે એ

सस्कृतमा कृधातुने वर्तमानकाळना एकवचननो ति प्रत्यय लागेछे पछी वचमां आठमा गणनो उ विकरण प्रत्यय मूकता करोति एवु रूप थायछ वैयाकरणनो ([१] वैयाकरणो) उ विकरणने गणकार्य गणीने कोइवार तेने अनित्य मानेछे एटले उ विकरण मूकता नथी अने पेहला गणना धारा प्रमाणे जेम भृ धातुनु भरति एवु क्रियापद करेछे एम कृ धातुनु करति पण करेछे अने करति=करइ=करेछे एवा तेना अपभ्रश पण साधेछे

વળી તે જ આધારે હેમણે रुणद्धि (હેમણે લખ્યુંછે रुणत्ति[१]), भिनत्ति, छिनत्तिનાં રૂપાન્તરો રોધતિ, ભેદતિ, છેદતિ આપ્યાછે આ વાત ગળે ઉતરવી ખરેખર મુશ્કેલ છે એ ગમે તેમ હોય, પણ મ્હેં આપેલા હેમચન્દ્રના સૂત્રો ગુજરાતી ધાતુઓને સાધવા માટે સર્વ રીતે પર્યાપ્ત છે ત્હેને સાધવાને અર્થે સસ્કૃત વ્યાકરણના સદિગ્ધ અને-જો જરા એ પામતા હોય તો-અત્યન્ત મર્યાદિત પ્રવૃત્તિ પામતા નિયમોનો આશ્રય લેવાની આવશ્યકતા નથી કારણ કે વિકરણને अनित्य માનવાનો જે આ પ્રશ્ન નાગોજી ભટ્ટે ચર્ચ્યોછે તે પાણિનિના तनादिकृञ्भ्य उ (૩–૧–૭૯) એ સૂત્રના અર્થનિર્ણયને અગે જ ઉપસ્થિત થયોછે; અને કદાચ વ્રજલાલ શાસ્ત્રીને એ ચર્ચાનું સ્મરણ રહ્યું હોય આ ચર્ચા વિસ્તારથી આપવી અહિંયાં નિરર્થક છે સારભૂત તાત્પર્ય એ છે કે तनादि ગણમા જ આવતા कृ ધાતુનો પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કણ્ઠોક્તિથી નિદશ કર્યો હેમા પ્રયોજન વિકરણનું अनित्यत्व સૂચવવાનું રહેલુંછે, (આ પ્રમાણે करति રૂપ ખોટુ નીવડે, કારણ કે कृનો નિર્દેશ તો સૂત્રમાં ખાસ જોઈને કર્યોછે), જે સૂચનનો ઉદ્દેશ "न विश्वसेदविश्वस्तम्" હેમાના विश्वसेत् જેવાં ક્વચિત્ ઉપલબ્ધ થતા અનિયમિત રૂપોનું સમર્થન કરવાનો છે, અને મહાભાષ્યમાં પ્રસ્તુત સૂત્રમાં कृ ધાતુના આ નિ૰શને અનિષ્ટ માન્યોછે, એટલે विश्वसेत् અશુદ્ધ ગણાય. જો વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ વૈદિક વ્યાકરણ પ્રક્રિયાનું અવલમ્બન કર્યું હોત તો તેઓ ભેદતિ જેવા રૂપોને માટે પાણિનિના व्यत्ययो बहुलम् (૩–૧ ૮૫) એ સૂત્રનો આધાર દર્શાવી શક્યા હોત કદાચ આ વિષયમાં જણાતી પ્રાકૃત ભાષાની સ્વચ્છન્દતાને એ વૈદિક વિલક્ષણતા જોડે સંબધ હશે.

લક્ષમાં રાખવું ઘટેછે. કદાચિત્ હાના મૂળમાં સંપૂર્ણ સંસ્કૃત રૂપની વાગ્વ્યાપારને અંગે चिनोति–चिणइ (न નો ण) હેવી વિકૃતિ થવા ઉપરાંત અધિક ઘટના નહિ હોય. પરંતુ चि+णू=चिणू ને ધાતુ ગણ્યો હતો એમ સમર્થ રીતે સૂચવતાં બે તત્ત્વો છેઃ–

(क) चिनोतिમાંથી चिणोइ થવાને બદલે चिणइ થાયછે; એટલે કે ધાતુને પ્રથમ नु विकरण લાગેછે અને પછી अ आगम युक्त चिण् ધાતુની ઉત્પત્તિ માટે नु નો न થાયછે;

(ख) સંસ્કૃતમાં જે રૂપોમાં नु કે ना विकरणને અવકાશ જ ન હોય તે રૂપોમાં પ્રાકૃતમાં આ ण ઉપાધિ વળગી રહેછે; જેમ કે जिणिऊण (=जित्वा) सि. हे. ૮–૪–૨૪૧ (ઉદાહરણો) જુવો.

(૩) આ વર્ગમાં નીચે દર્શાવેલા પ્રકારના ધાતુઓ આવેછેઃ–

સં. ધાતુ.	क्तान्त રૂપ.	પ્રા.	ગુજ.	ગુજ. ધાતુ.
पच्	पक्कं	पक्कउं	पाक्युं	पाक्
लग्	लग्नकं	लग्गउं	लाग्युं	लाग्
जि	जितकं	[૯૧]जितउं	जीत्युं	जीत्[૯૧]
वि+इ	वीतकं	[૯૧]वीतउं	वीत्युं	वीत्[૯૧]
छिद्	छिन्नकं	छिण्णउं	छीन्युं	छीन्
भंज्	भग्नकं	भग्गउं	भाग्युं	भाग्
मुच्	मुक्तकं	मुक्कउं	मूक्युं	मूक्
प्राप्[૯૨]	प्राप्तकं	पत्तउं	[૯૩]प्हौत्युं प्हौच्युं	प्हौच्[૯૪]

૯૧જો કે जीत्युं જીતાયેલ કર્મને લક્ષીને વપરાયછે તથાપિ जीतवुं હેનો પ્રયોગ જીતનાર કર્તાને ઉદ્દેશીને થાયછે.

जितउं અને वीतउं એ રૂપોમાં અનિયમિત રીતે त અવિકૃત રહેછે. वीतकंનો અર્થ "ગત, અતિક્રાન્ત" હેવો છે (જેમકે वीतराग); પણ वीत्युं (ગુજ.) એટલે "અનુભવ્યું", કારણ કે જે ગયુંછે, જે (મનુષ્યને) वीत्युंછે તે એ મનુષ્યે અનુભવેલુંછેઃ મ્હને શું શું वीत्युं તે कहुं. તેમ જ आपवीती (જાતનો અનુભવ), परवीती (અન્યનો અનુભવ). સાધારણતઃ वीतवुं અનિષ્ટ અનુભવમાં વપરાયછે.

૯૨. હાનું પ્રત્યુદાહરણ पामवुं (ગુજ.) પરભાષા સંસ્કૃત ધાતુમાંથી આવેછેઃ प्राप्नोति, પ્રા. पावइ, હિં. पांवना, મ. पावणें, (वँ નો म થતાં) पामवुं=પ્રાપ્ત કરવું, મેળવવું. प्हौचवुं=જઈ પ્હોચવું, આવી પ્હોચવું, મળવું. ધાતુ–પ્રકૃતિ બદલાતાં અર્થ પણ બદલાયછે.

૯૩ प्हौत् ધાતુ પ્રચરિત નથી प्हौत्युं (પ્રચરિત છતાં) पत्तं અને प्हौच्युं વચ્ચેની શૃંખલા પૂરી પાડેછે.

૯૪. મી. બીમ્સ (પુ. ૧ ને ૨૦૬ મે અને ૩૪૩ મે પૃષ્ઠે) હિં. पहुंचना "પ્હોચવું"

[दाझ्ની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે સભવેછે —

(क) दग्धक दड्ढउ दाधु–दाध्यु

दाझ्यु √ दाझ्

(ख) दह्यते दज्झइ दाझे (છે) √ दाझ्

જો (क) સ્વીકારવામાં આવે તો આ ઉદાહરણ વર્ગ (૩)માં જશે પણ (ख) સ્વીકારતા એ વર્ગ (૧) મા રહેશે હું પ્હેલી વ્યુત્પત્તિ (क) પસદ કરુછુ, કારણ કે આ રૂપોમા સાધારણ વલણ ક્ષાન્ત રૂપમાંથી વિપરીત વ્યાપારે ધાતુશરીર ઘડવાનું હોયછે, બીજું કારણ એ છે કે दाझु રૂપ दाधारंगु (અરધુ બળ્યા જેવુ, અર્ધદગ્ધ જેવુ, એટલે અર્ધોન્મત્ત) હેવા શબ્દોમાં ઉપલબ્ધ છે, વળી लभ्‌માંથી लब्धक, लद्धउ, लाध्यु એ ક્રમે નીકળેલા लाधवु ક્રિયાપદનું સાધર્મ્ય પણ (क) વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન કરેછે]

એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ પ્રાઘૂર્ણન "આગમન," "મુલાકાત" હેમાથી સાધેછે આ વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ રીતે ખોટી અને અક્ષમ્ય છે, च અને ण्णનો પરસ્પર સબધ જ વાગ્વ્યાપરની દૃષ્ટિયે અસાવ્ય છે, આ વ્યુત્પત્તિમા રહેલા અ ય દોષો તો એક બાજૂ રહ્યા મી બીમ્ઝ જાતે જ (૩૪૩ મે પૃષ્ઠે) કહેછે–"જો કે च કયહાંથી આવેછે એ વિશે મ્હને ખાતરી નથી" આપણે તો જાણિયે જ છિયે કે એ (प्तमाथी થયેલા) प्पहुमांના ત્ય માથી આવેછે પુ ૩ ના ૬૫ મે પૃષ્ઠે એઓ ખરા માર્ગની બહુ નિકટમાં આવી પ્હોચેછે પરંતુ અધવચ્ચે આવીને સ્તબ્ધ થઈ ઉભા રહેછે, અન્તિમ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ કરવા આગળ ચાલતા નથી તેઓ કહેછે કે—આધુનિક ભાષાઓમા રહેલી કેટલીક જકારાન્ત ધાતુ–પ્રકૃતિયો આ વિષયપર કાઇક પ્રકાશ કદાચ પાડી શકે, કારણ કે જેમ द्त्यमाथी ज નીકળેછે તેમ त्त्यमाथी च નીકળેછે પછી તેઓ गेरयति, भेचवे, હેમાંથી भेचनी અને वाचने હેમાથી वजनी વ્યુત્પત્તિ દર્શાવેછે, અને ત્યહાંથી આગળ વધતા જ નથી કેટલી'ક ધાતુપ્રકૃતિયો ક્ષાન્ત (ભૂત) કૃદંતમાંથી વ્યુત્પન્ન થાયછે એ ઘટનાની જો હેમણે સહાયતા લીધી હોત તો તેઓ સાચા સગડ પેત અને શિકારને હાથ કરત–અને આ ઘટનાની હેમને સપૂર્ણ માહિતી છે, આ વિષયના દરેક વિચારકે સ્વત શોધી કાઢેલી હેવી આ ઘટના પોતાની જ શોધ હોવાનો તેઓ દાવો કરેછે અને ડૉ હાર્નલ ઉપર આ વાતનું નિવેદન ન કરવાનો આરોપ મૂકેછે (પુ ૩, પૃ ૩૭–૩૯) પરંતુ સગડ ચૂકયા એટલે पहुंच, पहुछ (હિં) पोहच, पोच (હેમની લેડબી પ્રમાણે, ગુજ), पुग, पुग् (મારવાડી), पहोतो (ગુજ પ્રેમાનન્દકૃત नळाख्यान, જેમાથી હેમણે "नर यहँ नारदने ए पखा'' भाव न पहोतो" એ ઉતારો કર્યોછે काव्यदोहन ૧, ૭૪), સિં पहुचणु, पहुतो, હેવી વ્યામોહજનક રૂપવિવિધવાની સમસ્યા પોતાની જ કલ્પનાએ ઉપજાવેલ સશાન્તિકાન્તારમાથી તે નીકળી શકયા નથી પોતે આપેલાં રૂપોમાંના છેલ્લા રૂપના વિચારમા તેઓ અપવર્ગમાં વણાઈ જાયછે, એ રૂપ "કેમ જાણે પ્ર+भृत्‌માથી હોય," એમ હેમને ભાસેછે (!), "પરતુ"–તેઓ અવકાશને કહેછે–"હામાં વધુ ભૂલ ભરવું નથી." આ હેતુથી તેઓ જે મા ર્ગોનો આમય કરેછે તે

[दग्धकंમાંથી વ્યત્યય કે હકારની સંક્રાન્તિ થઈને બીજો ધાતુ ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ત થયોછે; दग्धक-धग्गडं-धग्युं (ગુજ.), धग्=બળવું, દાઝવું, જેમ કે धगधगतो अंगारो; धग्यो (કાઠિયાવાડી)=દાઝ્યો.

માતૃભૂત આર્ય ભાષામાં સંસ્કૃત दह्, दुह् ઇત્યાદિ ધાતુઓને બદલે મહાપ્રાણ ઘોષથી શરુ થતા धघ्, गुघ् જેવા ધાતુઓ હતા એ પક્ષને ઉપકારક તત્ત્વનું આ धगवुं રૂપમાં દર્શન થાયછે એમ કેટલાક પંડિતો માનશે. પરંતુ હવે પછી (વ્યાખ્યાન ૪થાના ૨ જા ભાગમાં ૧૮ મી ફુટનોટમાં) હું દર્શાવીશ તે પ્રમાણે, આદ્ય વ્યંજનનું મહાપ્રાણત્વ તદ્દન જૂદા કારણથી થયુંછે.]

[ટિપ્પણ—આ ઉદાહરણોમાં એક વિલક્ષણતા રહેલી છે. ગુજરાતી ભૂતકૃદન્તનો અન્ત્ય य् સં. क्तान्त રૂપના इतમાંથી, એટલે કે સેટ્ ધાતુઓમાં પ્રવર્તેલા इकारપૂર્વ क्तમાંથી, ઉત્પન્ન થયોછે; इतનો પ્રાકૃતમાં इअ થઈને (इतकं-इयउं એ ક્રમે) इयुं[૯૫] થતાં ગુજરાતીમાં युं થયોછે; જેમકે लिखितकं-लिखियुं-लख्युं ઇત્યાદિ. એટલે अनिट् ધાતુઓમાં क्तની પૂર્વે सेट् ભૂતકૃદન્તના સામ્યમાત્રથી ગુજરાતીમાં य् ઉમેરવામાં આવેછે. આ રીતે माग्युं, लाग्युं ઇત્યાદિ રૂપોની ઉત્પત્તિ मग्गियउं, लग्गियउं જેવાં સંભાવ્ય પરંતુ કલ્પિત રૂપોમાંથી થઈછે; (मागियुं लागियुं, જેવા પ્રયોગને ગુજરાતી કવિતામાં અનુમતિ છે.) ગુજરાતીમાં माग्, लाग् ઇત્યાદિના ધાતુપ્રકૃતિ તરીકે સ્વીકારનું મૂળ આ છે, य તો છેવટ ભૂતકૃદન્તના પ્રત્યયનું સ્થાન પકડી રહ્યો. अनिट् ધાતુઓમાં य् ઉમેરવા-

પણ જેના જેટલાજ ભ્રાન્તિગ્રસ્ત છે, (અને જેનો અવિશ્વાસ પોતે સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરેછે); ડૉ. હ્યર્નલે (ઇન્ડિ. ઍન્ટિ. ૧-૩૫૮ મે પૃષ્ઠે) क नी च રૂપે પરિણતિ સિદ્ધવત્ માનીને આ શબ્દની હિં. ક્રિયાવિશેષણ पहुं "સમીપ" અને कर "કરવું" જેમાંથી દર્શાવેલી વ્યુત્પત્તિનો તેઓ નિર્દેશ કરેછે; તેમ વળી એજ વિદ્વાન્ ડૉક્ટરે આપેલી पुकार "બોલાવવું" જેની, જેમના કહેવા પ્રમાણે મૂળ पुक હોવા જોઇયે જેવા, पुग ધાતુના પ્રેરકરૂપ તરીકેની, વ્યુત્પત્તિનો ઉલ્લેખ કરેછે. છેવટ મી. બીમ્સ आघूर्ण (જુવે પુ. ૧. ૨૭૬ પ્રમાણે "મુલાકાત" નહિ પણ) "અતિથિ" એ શબ્દવાળા પોતાના તર્ક તરફ પાછા ફરેછે, પરંતુ વળી પાછી નિર્મૂલક જણાતા च વિશેની દુર્ઘટતા જેમની સંમુખ ખડી થાયછે. (ગુજરાતીમાં પણ, વિશેષતઃ કાઠિયાવાડમાં વપરાતા) पुगउं શબ્દની વ્યુત્પત્તિ प्होंच्युं, प्होंक्युं, અને પછી क માર્દવ પામીને ઘોષ બનતાં पूग्, એ પ્રકારે સુસાધ્ય છે; (क्य, की, के ને સ્થાને च, ची, चे જેવા ઉચ્ચાર કરતી ગ્રામ્ય ભાષાનું વિવર્જન કરવાના અત્યાગ્રહથી કોઇવાર प्होंक्युं પણ વપરાયછે; वादितकं, वादियउं, वाच्युं, वाज्युं જેમાંથી वाग्युं થયુંછે એ પણ એ જ પ્રકારની મનોભ્રાન્તિનો વ્યાપાર છે.)

૯૫. હજી કવિતામાં इयुं રહેલ છે; જેમકે युद्धनो चढियो मीणो ભીમરાવ ભોળાનાથકૃત પૃથુરાજ રાસા ૮, ૪), घनतिमिरे नभ घेरियुं रे (એજ ગ્રન્થ ૯, ૧૨). આથી युं અને क्त પ્રત્યયને સાંધતી શૃંખલા ઉપલબ્ધ થાયછે.

નો આ વિધિ બહુધા જેનો અન્ત્ય વર્ણ क्, ग्, त्, घ् હોય એ ધાતુમા પ્રવર્તતો જણાયછે, (જેમ કે पास्यु, लाग्यु, जीत्यु, लाघ्यु)

કાઠિયાવાડમા, કે છેવટ સોરઠ નામે ઓળખાતા હેના એક ભાગમા, भाग्, लाग् ઇત્યાદિ (य વિનાનાં) રૂપો ભૂતકૃદન્ત તરીકે વપરાયછે અને એ પ્રાતના લોકો જ્યહારે वाग्यु ને સ્થાને वाग् વાપરેછે ત્યહારે તો તેઓ અતિપ્રસગ જ કરેછે, કારણ કે वाग्यु તો वादितकंમાંથી નીકળેછે. वादितक, वादियउ, वाद्यु, वाज्यु (९१द्य નો ज), એ ક્રમે वाज्यु બનેછે અને પછી, ग्यनो સાધારણ રીતે ગ્રામ્યજનોની ભાષામા ज्य થાયછે એ ઘટનાની અસરથી અહિ પણ ગેરસમજમાં એ ઘટનાનો વિપર્યય કરીને ज्य નો ग्य કરવાથી वाग्यु-वाग् પ્રાપ્ત થાયછે, આ પ્રમાણે वाग्युनो य इअ પ્રત્યયમાંથી ઉદ્ભવેલો છે, भाग्यु, लाग्युं, હેની માફક अनिट् સ્થિતિને પરિણામે મકાયલો નથી

તે જ પ્રમાણે, साम्याभासના તત્ત્વના ઉદાહરણો આપતા મ્હેં ગયા વ્યાખ્યાનમાં સૂચવ્યુછે તેમ, અન્ય એક દિશામા તેઓની પદ્ધતિનો અતિ પ્રયોગ કરીને કાઠિયાવાડીઓ कमु શબ્દ કોઈ ક્રિયાપદનું ભાત રૂપ છે હેવા ભ્રમમા હેમાંથી कम् ધાતુ નિપજાવવાની ભૂલ કરેછે, જ્યહારે વસ્તુત એ શબ્દ कर्ध्व એ વિશેષણની વિકૃતિ છે (सि हे ૮-૨-૫૧), મ્હેં માત્ર એક સ્થળે હેમ ચન્દ્રે उम्मिय રૂપ વાપરેલું જોયુછે [कुमारपाल-चरित, ૮-૧૪,] અને એ પ્રયોગથી આ શબ્દનો ક્રિયાપદ જેવો અર્થ હશે હેવા ખ્યાલને કઈક આધાર મળે ખરો પરતુ સસ્કૃત ટીકામા હેને બદલે ऊर्ध्वीकृत કે હેતુ કઈક ન આપતા ऊर्ध्व શબ્દ આપેલોછે એથી જણાયછે કે उम्मियमा કોઈપણ રીતની ક્રિયા વિવક્ષિત નથી, અને આ રૂપ सि हे માં આપ્યુ જ નથી એટલે હેને છન્દો બન્ધની અપેક્ષાએ કરવુ પડેલું उम्मनुं જ એક રૂપાન્તર માનવુ પડશે ગમે તેમ હોય, શુદ્ધ ગુજરાતીમાં कमुं છે, कम्युं નથી જ, એ હકીકતથી સર્વ શકાનું સમાધાન થાયછે]

[ટિપ્પણ — पाक्युं એ (स √पच् ના ભૂતકૃદ त) पक्वमाथी આવેલું ક્રિયા-પદાર્થ ભૂતકૃદ त છે અને ગુજ √पाक् ધાતુ હેમાથી એકદમ નીકળી આવેલો છે. પરતુ ગુજરાતીમાં पाक् એમ अनिट् રૂપ પણ થાયછે જે માત્ર 'rupe'

९१ ડૉ. સર રા ગો ભાગ્ગરકર (હેમનાં વ્યાખ્યાનોને ૧૯૪ મે પૃષ્ઠે) હેવા અભિપ્રાય દર્શાવેછે કે ज એકલા द માથી જ આવ્યોછે (સ वाद्दति, મ वाजति) કારણ કે (હેમને મતે) દન્ત્યવર્ણોની પછી द (કે ब) આવતા તાલવ્ય થતા હોય એ સમજાતે આ અભિપ્રાય, અન્યત્ર નહિ તો છેવટ वाद् ધાતુને લગતે, વ્યાજબી ખરો નથી એમ હું માનુંછુ

એમ વિશેષણાર્થે જ વપરાયછે, હેમાં 'ripened' કે 'cooked' હેવા ક્રિયાના અર્થનો ગન્ધ પણ ભાગ્યે જ હશે.]

પીંચવું–આ ક્રિયાપદમાંનો च પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં પણ જોવામાં આવેછે; વિ. સં. ૧૬૦૮ ના સારસ્વતમાં નીચેની પંક્તિ છેઃ—

बीजु खंड रचुं हूं वली। जे सुणता पुहुचइ मन रली ॥

આથી જણાશે કે क्तान्त રૂપ अनिट् હોય તો પણ હેને च् લગાડવાનો નિયમ વિક્રમસંવત્‌ના ૧૭ મા સૈકાથી પૂર્વેનો હતો; કારણ કે પ્હોત્યું એમ એ રૂપમાં त्य હોય તો જ च પ્રાપ્ત થાય (પ્હોતુંમાંથી નહિ). આ નિયમ એથી અગાઉ પણ લઈ જઈ સકાય, કારણ કે कान्हडदे प्रवन्ध, ૨–૬૬માં साठि वरस वावरतां पुहचइ कणतणा कोठार એમ છે; અને આ प्रवन्ध વિ. સં. ૧૫૧૨માં રચાયો હતો.

भूल्यो, चूक्यो, चमक्यो ઇત્યાદિ કેટલાક શબ્દો છે તે देश्य શબ્દોમાંથી આવેલાછે; भुल्लो પૂરું ક્રિયાપદ નથી, વિશેષણ વધારે જણાયછે, અને चुक्किओ પણ તેમ જ છે; चमक्किओ સં. चमत्कृतમાંથી આવેછે: આ સર્વમાંથી भूल्, चूक्, चमक् હેવા ધાતુનાં પ્રાકૃતિકસ્વરૂપો પ્રાપ્ત થાયછે. માટે આ શબ્દોનો આ उत्सर्गमां સમાવેશ થઈ સકે.

સં. शुष्+क्त=शुष्क હેમાંથી આવેલો सूक् ધાતુ ગુજરાતીમાં કર્તરિપ્રયોગમાં પ્રચરિત નથી, પણ सुका (વું) હેવો કર્મણિપ્રયોગ વપરાયછે. આથી સ્પષ્ટ છે કે કર્તરિપ્રયોગને યોગ્ય મૂળ ધાતુ सूक् લુપ્ત થયોછે, જો કે પ્રાચીન સમયમાં ક્યહારેક એ વપરાશમાં હોવો જ જોઇયે, કારણ કે सूकव (વું) હેવું પ્રેરકરૂપ તો અદ્યાપિ પ્રચરિત છે.

उत्सर्ग ५

गुजराती क्रियापदना धातुनुं शरीरः–हेनी रचना.

ગુજરાતી ક્રિયાપદનું ધાતુ–શરીર ત્રણ ભિન્ન પ્રકારે ઘડાયછે:–

(क) સંસ્કૃત ધાતુને જેવો હોય ત્હેવો જ, અથવા પ્રાકૃતદ્વારા કે અન્યપ્રકારેં, મૂળ સંસ્કૃત ધાતુ સાથેનો સંબન્ધ લુપ્ત ન થઈ જાય હેવા ઓછા વાગ્વ્યાપારજન્ય ફેરફાર સાથે, સ્વીકારી લઈને;

(ख) (૧) તદ્દન નવું જ ધાતુશરીર ઉત્પન્ન થાય હેવી સંપૂર્ણતાથી સંસ્કૃત ધાતુનું કોઇ ઉપસર્ગ જોડે કે કોઈ આશ્રિત શબ્દ જોડે સંઘટ્ટન કરીને; (૨) સંસ્કૃત ધાતુને ક્ષીણ કરીને મૂળથી ન્હાનું અને તદ્દન ભિન્ન ધાતુ–શરીર ઉપજાવીને;

અને (ग) નામોમાંથી (અને ક્વચિત્ વિશેષણોમાંથી) લક્ષયોગ્ય ફેરફાર વિના ધાતુઓ બનાવીને.

આ વર્ગને એક પછી એક લઇયે-(क) વર્ગમાં उत्सर्ग ૪ ના વર્ગ (૧) માં આવતા સર્વે ધાતુઓનો સમાવેશ થશે એ સર્વને ફરીથી ગણાવવાની જરૂર નથી પણ આ વર્ગમાં આવતા કેટલાક ધાતુઓ ખાસ તપાસવા પડે હેવા છે અને એ ધાતુઓ ક્હે, સ્હે, વ્હે, રહે ઇત્યાદિ ધાતુઓની જાતના છે આ જાતના ધાતુઓને વિષયે પ્રશ્ન આ ઉદ્ભવેછે કે—ગુજરાતી ક્રિયાપદનો ધાતુભૂત અંશ કયો માનવો? આપણે માટે ત્રણ માર્ગ ખુલ્લા છે—

(૧) આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનના રૂપને ધાતુ તરીકે સ્વીકારવુ

(૨) ભૂતકૃદન્તના રૂપને, ય પ્રત્યય બાદ કરીને, ધાતુ તરીકે સ્વીકારવુ, અને (૩) જે અંશને વિધ્યર્થકૃદન્તનો પ્રત્યય વ્વુ લાગતો હોય તે અંશ ધાતુરૂપે સ્વીકારવો

(૧) ની બાબતમા આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનના રૂપમા આવતો ય વિક્ષરૂપ બનેછે લ્વ્ય, આવ્ય, ઇત્યાદિ રૂપોને સર્વાંગે ધાતુ ગણી સન્તોષ નહિં કેળવણી ખાતાએ પોતાના પ્રારંભના પ્રયાસો દરમ્યાન અપરિપક્વ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી હેની અસરમાં ખેંચાઈને ગુજરાતી વ્યાકરણના રચનારાઓએ આ ય તરફ દુર્લક્ષ બતાવીને આ રૂપને, એટલે લ્વ, આવ ઇત્યાદિને, ધાતુ તરીકે સ્વીકાર્યુંછે એટલુ કર્યા પછી પણ લ્વ, આવ ઇત્યાદિને ધાતુ ન માની સકાય કાળ પુરુષાદિ દર્શાવતાં રૂપાન્તરો પ્રાપ્ત થઈ સકે એટલા માટે લ્વ્, આવ્ ઇત્યાદિને જ ધાતુ ગણવા જોઇયે, એ વાતનું તેઓને વિસ્મરણ થયુછે, ઉદાહરણ લઇયે તો લ્વે, લ્વ્યુ, એ રૂપો લ્વ્+ए, લ્વ્+यु એ પ્રકારે લ્વ્ ધાતુમાંથી આવી સકે, લ્વને ધાતુ લઇયે તો હાવા પ્રત્યયોની પૂર્વે ધાતુનો અન્ત્ય अ લુપ્ત થાય હેવુ ફરમાવતો એક નવો નિયમ ઘડવો પડે હેમાં હાનિ કંઈપણ નથી, કારણકે જો લ્વ્ને ધાતુ માનિયે તો (ભવિષ્ય તૃતીયપુરુષ) શે જેવા પ્રત્યયોની બાબતમા હેવો નિયમ ઘડવો પડે કે હાવા પ્રત્યયો પ્હેના આગમરૂપ अ ઉમેરવો વ્યાકરણમાના પ્રત્યયકાર્યમાં હાવી પદ્ધતિયો યોજવાની જરૂર પડેછે, અને ઓછામા ઓછી અગવડ પડે અને દુર્ઘટ પ્રસગોમાં મુશીબત કમતીમા કમતી રહે હેવો એક માર્ગ આપણે સ્વીકારવો જોઇયે

માર્ગ (૨) સ્વીકારતાં લ્વ્યુ, આવ્યુ, બોલ્યુ ઇત્યાદિ રૂપોમાથી ઉક્ત પ્રકારે લ્વ્, આવ્, બોલ્ હેવા યથાર્થ ધાતુઓ પ્રાપ્ત થશે, પ ણ કહ્યુ રહ્યુ ઇત્યાદિ રૂપાન્તરોમાથી કહ્, રહ્ હેવા ધાતુઓ પ્રાપ્ત થશે, જેમાથી કહેછે, રહેશે, કહેતો, રહેવું ઇત્યાદિ રૂપાન્તરો સિદ્ધ કરવા માટે ખાસ નિયમોની જરૂર પડશે

(૩) ત્રીજો માર્ગ સ્વીકારિયે તો સરળતમ નિરાકરણ થાયછે આજ્ઞાર્થ પ્રત્યયનો ય ઉડાવી દઇયે તો આ ત્રીજો માર્ગ પરિણામ જોતાં પ્રથમ માર્ગને

મળતો આવેછે. આ ત્રીજા માર્ગથી लख्, बोल् ઇત્યાદિના પ્રકારના તેમજ कूहे रहे ઇત્યાદિની જાતના ધાતુઓ સિદ્ધ થઈ સકશે. કારણ કે लखवुं રૂપમાંથી अवुं બાદ કરતાં लख् ધાતુ આવે; અને कहेवुंમાંથી अवुं જતાં कहे रहे (अवुं પ્રત્યયનો अ તો कहेના ए ની પછી, પ્રચરિત સંધિ-નિયમો પ્રમાણે, સ્વાભાવિક રીતે લુપ્ત થશે).

આ કારણે હું क्हे, स्हे, व्हे હેને ધાતુનાં યથાર્થ સ્વરૂપ માનુંછું. વાગ્વ્યાપારજન્ય ફેરફારો થાયછે તે છતાં પણ આ ધાતુઓને હું (क) વર્ગમાં મૂકુંછું, કારણ કે એ ફેરફારો કંઈ હેવા નથી કે પારખી ન સકાય હેવું રૂપાન્તર કરી દે અને મૂળ સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથેનો ઉત્પત્તિ સંબંધ તોડી નાખે.

[ટિપ્પણઃ—કેળવણી ખાતાએ ઉપજાવેલી આજકાલની પદ્ધતિને પરણી બેઠેલાઓ કહેછે સહેછે, ઇત્યાદિ રૂપોને વધારે પસંદ કરશે પણ વસ્તુસ્થિતિ હેવી છે કે અહિ क, स ઇત્યાદિમાંના अનું, लखेछे, फरेछे ઇત્યાદિમાં ल, फ વગેરેમાંના अનું થાયછે હેવું, સંપૂર્ણ ઉચ્ચારણ થતું નથી. વસ્તુતઃ कहइ-कहअइ-कहअय-कहे એ વિકારક્રમમાં હેનો લોપ થાયછે. અલબત્ત કહેછે ને પસંદ કરનારાઓને આ પ્રકારના ક્રિયાપદોમાં કના અનુ પૂર્ણ ઉચ્ચારણ કરીને પરાણે કૃત્રિમ ઉચ્ચાર કરવો પડેછે, પણ એ સત્યસ્થિતિને અનુસરતું નથી.]

હવે, पी, खा, था,[૯૭] जा, जो, दे, અને હેવા એક અન્ય પ્રકારના ધાતુઓને પણ આ વર્ગમાં મૂકવા પડશે; કારણ કે पिव्, खाद्, स्था, या, जो[૯૮] (પ્રા. કે દેશ્ય), दा ઇત્યાદિ મૂળ ધાતુઓ આ ગુજરાતી રૂપાન્તરોથી દૂર નથી. અને વળી પીધું, ખાધું, દીધું એ રૂપોથી આ ધાતુઓને ગયા ઉત્સર્ગના વર્ગ (૩)માં મૂકવાની પણ યોગ્યતા સિદ્ધ નથી થઈ સકતી, કારણ કે એ વર્ગનું નિયામક તત્ત્વ તો એ છે કે એ क्तान्त રૂપમાંના क्त પ્રત્યયનો કંઈક અંશ, जीत् (जीत्युं, जितउं) કે प्हाेंच् (प्होंच्युं, प्होंत्युं, पत्तउं) હેમાં થાયછે તેમ, ધાતુ-પ્રકૃતિમાં સંક્રાન્ત થવો જોઇયે, અથવા તો लाग् (लाग्युं-लग्गउं-लग्नकं) ઇત્યાદિમાં બનેછે તેમ क्त પ્રત્યયનો પરિણામભૂત કોઈક વિકાર ધાતુપ્રકૃતિમાં દૃષ્ટિગોચર થવો જોઇયે.

---

[૯૭] थातું वर्तुं બનેછે, પણ वने ધાતુ નથી માન્યો, કારણ કે અત્યારે પણ वावुं કાઠિયાવાડમાં પ્રચરિત છે અને એ રીતે ધાતુરૂપ वा લેવાને આધાર પ્રાપ્ત થાયછે.

૯૮. ડૉ. ટેસિટોરી जो ધાતુ द्युत्માંથી નીકળ્યો હશે એમ તર્ક કરેછે (હેમની Notes § 137, (2) જુવો); द्युत्-द्योत्यते-जोइज्जइ-द्योतितकं-जोइअउं-जोइउं-जोयुं-जो (ગુજ); આ ક્રમો આપાતતઃ યોગ્ય જણાયછે. द्युत्ને સ્થાને ज्युत् મૂકવાનો પણ આપણને એટલો જ અવકાશ છે. છતાં, આ વ્યુત્પત્તિને કેવળ તર્કની દશામાં જ મૂકવી પડશે.

છેવટ, ૯૯હો ધાતુને આ વર્ગમા મૂકવો જોઇયે એ ધાતુ સ ભૂ, પ્રા હુ–હો, એમ વ્યુત્પન્ન થયોછે ભૂનો હૂ રૂપે ફેરફાર એટનો સ્પષ્ટ જણાઇ આવેછે કે ભૂ અને હો વચ્ચે શૃખલાનો વિચ્છેદ નથી થતો

હવે હું વર્ગ (ख)-(૧) લઉછુ આ વર્ગમાં વિશેષ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય ધાતુગણ આવેછે જેમકે –

वेस्, पेस्, वेर्, पाम्, पहोंच्, सांप्, ऊठ्, वगड्, आप्, वेच्, सताव्, समझ्, (साभर्, पहेर्, सूघ्, आण्, आयम्, ऊग्

નીચે નોધેલી વ્યુત્પત્તિયો જોતા જણાશે કે આ સર્વે ધાતુઓ મૂળ (સસ્કૃતમાં) ધાતુ અને ઉપસર્ગ એ બે તત્ત્વોના બનેલા હતા અને એ બે તત્ત્વોનો (સ. ધાતુ અને ઉપસર્ગનો) હેવો સપૂર્ણ સયોગ થયોછે કે હેનો સુશ્લિષ્ટ એકરૂપ ગુજરાતી ધાતુ બન્યોછે

સ	પ્રા	ગુજ
उपविशति	उवइसइ, वइसइ, बइसइ	બેસે, √बेस्
प्रविशति	पइसइ	પેસે √पेस्
विकिरति	विइरइ वइरइ	वेरे, √वेर्
प्राप्नोति	पावइ, पाँवइ, पामइ,	पामे, √पाम्
प्राप्तक	पत्तउ, पहुत्तउ,	पहुतउ, पहोंत्यु–पहोंच्यु √पहोंच्

[ટિપ્પણ ––पहुचइ (पुहुचइ) હેવો સત્તરમા સૈકાના ગ્રન્થમાં થયેલો જે પ્રયોગ આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વ ભાગમાં (૨૪૦મે પૃષ્ઠે) દર્શાવ્યોછે એ ઉપરથી કોઇને એમ લાગશે કે पहुच् ધાતુ क्त તવાળી વિપરીતક્રમની પદ્ધતિથી બીજી ભિન્ન પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયો હશે, પરતુ હેમા च છે એ મૂળમા त्य હોય તો જ આવી શકે અને આ પ્રસગમાં क्तान्त રૂપમાથીજ त्य પ્રાપ્ત થાયછે આ ઉપરથી જણાયછે કે क्तान्त રૂપમાથી ધાતુ બનાવવાની આ રીત વિક્રમ સવત્‌ના સત્તરમા અને સોળમા સૈકાથી ઘણા વર્ષ પૂર્વે શરૂ થઇ હતી

हकारनो પ્રક્ષેપ કેમ થયો એ આગળ ઉપર हकार વિશેના उत्सर्गनी ચર્ચા દરમ્યાન સમજાવવામા આવશે અહિંયા એટલુ જ કહેવુ બસ થશે કે

૯૯ અર્થનો ફેરફાર જોવા જેવોછે भू (સ) એટલે 'થવુ" પણ हो (ગુજ) એટલે "હોવુ" એથી ઉલટું स्था (સં) એટલે "ઉભા રહેવુ' એટલે "હોવુ' જેવો અર્થ થયો, પણ था (ગુજ) એટલે "થવુ" हतु એ होवुं ભૂતકૃદન્ત છે અને भूतक (પ્રા हुत्त થાય પણ પરમાર્થું આવતાં हुतउं) हुतउ–हुतु–हतु–हतुं એમ ઉત્પન્ન થયુંછે हतु વર્તમાન કૃદન્ત પણ છે, જે પ્રા. होन्तउंमाथी આવ્યુંછે—જેમ કે नान (होतु) हतु નથી

पत्तउंमां આગન્તુક उ સમેત हू પ્રવિષ્ટ થાયછે એટલે पहुत्तउं બનેછે; આમ થવાનું કારણ અવિદિત છે પણ ઉચ્ચારણની અનુકૂળતા જ કારણ હશે એમ જણાયછે.]

समर्पयति	समप्पइ	संवप्पइ,-सोंपे,√सोंप.
उत्तिष्ठति	उट्ठइ	ऊठे,√ऊठ्.
विघटति	विघडइ	विगडे (हि.) वगडे;√वगड्.
आयातकः	आयाअउ	आयउ, आयो (પછી व् आगम આવતાં)
	(અપ.)	आव्यो,√आव्.

[ટિપ્પણઃ—ગુજ. आव्नी आ+अव् (જવું) હેમાંથી કરાતી કાલ્પનિક વ્યુત્પત્તિનો હું અહિં, સાક્ષાત્ પ્રયોગરૂપ પ્રમાણ વિના કેવળ બાહ્ય સામ્યાભાસપરથી જ ઘટાવેલી એક વ્યુત્પત્તિ તરીકે, માત્ર નિર્દેશ જ કરીશ.]

व् आगम પ્રથમ તો કલ્પનાજન્ય લાગશે, પરંતુ નીચે આપેલાં ઉદાહરણો હેની વાસ્તવિકતા સ્થાપિત કરશેઃ—

(૧) प्रोतकं (સં.) प्रोयउं (અપ.) प्रोयुं, परोयुं (ગુજ.) परोव्युं√परोव् (જેમકે સોઈમાં દોરો પરોવવો);—પારસીઓ पोयुं, पोवुं (पोवेछे) કહેછે, કારણ કે ત્હેઓ र् લુપ્ત કરેછે અને व् आगम ઉમેરતા નથી);

આ ઉદાહરણોથી પ્રકાશ પડશેઃ—

(૧) काळज म्हारुं कुटिल कटाक्षे **प्रोयूं**
(દયારામ, ગરબી સંગ્રહ, ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી છપાયેલો; પૃ. ૧૯૭ ગરબી ૬૫, કડી ૨.)

(૨) रसिये वजाढी रंग वांसळी पासळी म्हारी **प्रोइ**
(ઉક્ત ગ્રન્થ, પૃ. ૨૧૪, પદ ૧૦૨, કડી ૧).

(૩) अणियाळी आंखे वालम प्राण मारो **प्रोयोछे**
(ઉક્ત ગ્રન્થ, પૃ. ૧૭૨, ગરબી ૧૩, કડી ૧).

(૪) माहारो प्राण तुंमां **प्रोवायो** निशदिन रेह्जो
(ઉક્ત ગ્રન્થ, પૃ. ૧૬૫, ગરબી ૩, કડી ૬).

(૫) प्राण **प्रोवायोछे** तम तानमां विहारीलाल.
(ઉક્ત ગ્રન્થ, પૃ. ૧૮૭, ગરબી ૪૭, કડી ૭).

(૪) અને (૫)માં કર્મણિપ્રયોગનું રૂપછે; प्रो+आ+यो હેનું આગમરૂપે व् આવતાં प्रोवायो બનેછે. परोववुं (परोव्युं-प्रोव्युं-प्रोयुं) હેમાં આવતા ने પ્રથમ પુરાવો અહિં મળેછે

(२) निश्चयोतितक (સ), निचोइअउ (અપ), निचोव्यु (ગુજ) √निचोव

(૩) रीस, रुष्यतिमांथी આવેછે અને નામ છે, અને रीसा એ ગુજ ક્રિયાપદના કર્મણિપ્રયોગનું અગ છે ભૂતકૃદન્ત रीसायो છે પણ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં व् आगमयुक्त रीसाव्यो, रीसाव्यु રૂપો મળી આવેછે —

(१) "म्हारु माणकडुं रीसाव्यु रे सामळिया" (પ્રેમાનન્દની પ્રસાદી પૃ. ૩૦ जसोदानो विलाप)

(२) "रखे स्वामी रीसावता" મુરારિકૃત ईश्वरविवाह, बृहत्काव्यदोहन, ગ્રન્થ ૬, પૃ ૪૬૮)

(३) हु ए रीसावू पण मन नथी रीसावतू जो,

माटे तमो थकी वढता नथी फावतू जो

(દયારામ, गरबीसग्रह, ગુજરાતી પ્રેસનો, પૃ ૧૬૯, ગરબી ૬, કડી ૧૧)

(એ જ પ્રમાણે कमायोने બદલે સાધારણ લોક કદાચિત् कमाव्यो વાપરેછે)

ગામડિયાઓ आव्योने બદલે आयो કહેછે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવુ છે, ઘણીએ વાર શહેરીઓ કરતા ગામડિયાની ભાષા પ્રાકૃત કે સસ્કૃત રૂપને નિકટતર હોયછે

આ પ્રમાણે મ્હેં અહિં આપેલી आवती વ્યુત્પત્તિના પક્ષમા સબળ કારણો રહ્યાછે પરતુ સિ હે મા આપેલા એક ઉદાહરણથી વિઘ્ન ઉત્પન્ન થાયછે (√૮-૪-૪૩૨ના ઉદાહરણમા आइउछे ત્હેની કે હેના પાઠાન્તર आइउओनी હું વાત નથી કરતો, એ બન્નેનો તો आयातक સાથે સમન્ધ જેમ તેમ દર્શાવી સકાય, પણ) હું કહેવા ઇચ્છુ છુ તે સૂ૦ ૮-૪-૪૦૦ના ઉદાહરણરૂપ નીચેની પંક્તિમા આવેછે -अनउ करन्तहो पुरिसहो आवइ आवइ (अन्याय कुर्वत पुरुषस्य आपद् आगच्छति) અહિં आवइ એ રૂપરૂપ આવેછે તેથી હેતુ સૂચન થાયછે કે, ગમે તે પ્રકારે ઘડાયેલો, आव् ધાતુ એથી પ્રાચીનતર હોવો જોઇયે, અને પરિણામે મ્હ આપેલી વ્યુત્પત્તિ ખડિત થાય એ સભવેછે આ પ્રશ્નને હું આટલેથી જ છોડીશ અને હેનો નિર્ણય વધારે સમર્થ વિદ્વાનોના હાથમા મૂકીશ)

[ડૉ સર રામકૃષ્ણ ગો ભાડારકરે आवने म आगत પ્રા आअओ હેમાથી વ્યુત્પન્ન કર્યોછે (હેમના વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ ૧૨૬ જુવો.) એ વ્યુત્પત્તિમા પણ આગન્તુક वना પ્રક્ષેપની અપેક્ષા રહેશે—જો કે હેમણે હેનો નિર્દેશ કર્યો નથી]

(क) विक्रीणाति, विक्केइ, म. वीव(तो), वेचे(छे) √वच्

અથવા (ख) विक्रीतक, विक्किअउं, वेच्यु √विच

[સિન્ધીમાં ધાતુ विकेणुछि. (विकेणेयो–તે વેચેછે.) એ ભાષાનો આ ધાતુ ઉત્સર્ગ ૪ ના વર્ગ ૨ માં સમાવિષ્ટ થાય.]

આ બે વ્યુત્પત્તિપ્રકારમાંથી કિયો પસંદ કરવા યોગ્ય છે એ નક્કી કરવું તદ્દન સ્હેલું નથી. પ્રત્યેકના પક્ષમાં તેમ જ વિરુદ્ધમાં દલીલો છે. (क)માં क्रेની અંદર રહેલા एને લીધે चની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે; પરંતુ °क्रियउं– °कियुं–°क्युं– એ પક્ષ પ્રબળતર છે, કેમ કે क्यनो च બહુ સ્હેલાઇથી બનેછે. (ख)માં, वेच्युंમાંથી તારવી કાઢેલા वेच् ધાતુમાં क्त પ્રત્યયમાંથી આવતું કંઇ-પણ લક્ષણ જોવામાં આવતું નથી. એકંદર (क)ની તરફ મ્હારું વલણ રહેછે.

संतापयति	संतावेइ	सतावे √सताव्
संबुध्यते	संवुज्झइ	समझे, √समझ्

[બીમ્સ ૧–૩૨૭ માં હાની વ્યુત્પત્તિ ध्यान (સં), झान (પા. પ્રા.) હેમાંથી દર્શાવીછે; આ દેખીતી જ ભૂલ છે.]

હિન્દી समुझनाમાં, ખરું મૂળ संवुध् હોવાના પક્ષનું એક સારું સૂચન (મુના ઉ રૂપે) રહેલું છે. हमको कहा उचित करिवो है से लिखियो समुझाई (मीरा).

संस्मरति	संझरइ	सांभरे,	√सांभर्
परिहितकं	परिहियउं	पहिरियउ	(व्यत्ययथी),–प्हेर्युं, √प्हेर.
समाघ्रा	(समाजिघ्रति)	समग्घइ	सवॅग्घइ–सऊंघइ–सूंघे√, सूंघ्

[જો सूंघ् (ગુજ.) ને સં. शिघ् (शिङ्घ्)માંથી (પ્રા. सिंघइ–ગુજ. सूंघे એમ) इ નો ऊ થઇને વ્યુત્પન્ન માનવો હોય તો समाघ्राમાંથી દર્શાવેલી આ વ્યુત્પત્તિ તજી દેવી પડે. પણ મ્હને એ વિશે શંકા છે.)

आनयति	आणेई	आण	√आण्
आथम्	अस्तमितः	अत्थमियो	आथम्यो

અહિં इ (=જવું) એ ધાતુના क्तान्त રૂપને अस्तम् શબ્દ સંલગ્ન રહેછે; આ શબ્દ વસ્તુતઃ એક સ્વતંત્ર શબ્દનું દ્વિતીયાનું રૂપ છે પણ સંક્રમણ દરમ્યાન એ સ્વરૂપનો ભ્રંશ થતાં એ શબ્દ એક ઉપસર્ગ તરીકે અથવા તો સમગ્ર ધાતુના એક અવયવ તરીકે ગણાયો, અને એ રીતે આ વિચિત્ર ઉત્પત્તિનો आथम् ધાતુ પ્રાપ્ત થયો.

ऊग्–उद्गतः–उग्गयो–ऊगियो–ऊग्यो. ધાતુ અને ઉપસર્ગનો સંવિલય થઇને એક નવી જ બનાવટનો ગુજરાતી ધાતુ થાયછે એ પ્રકાર આ ધાતુ બતાવી આપેછે.

[विचिनोति, विइणइ, वीणे√वीण्–આ ઉદાહરણનો પ્રસ્તુત વર્ગમા એટલે उत्सर्ग ५, ख (१)મા, તેમ જ उत्सर्ग ४ વર્ગ (२)મા સમાવેશ થઈ સકેછે, કારણ કે હેમાં विकरण જળવાઈ રહેછે અને उपसर्ग ભળી જાયછે]

ધાતુનું સ્વતંત્ર શબ્દ સાથે સગ્રથન लाववु (to bring) એ ક્રિયાપદમા જોવામાં આવેછે એ ક્રિયાપ૦ લે+આવવુ હેના સયોગનુ બનેલુછે—લેઈ, लई+आववु=लाववु लाववुने હિં लेआना કે त्याना જોડે સરખાવિયે તો આ વાત સ્પષ્ટ થાયછે लाव् ધાતુના ભૂતકાળમા થતા વિલક્ષણ પ્રયોગને (સ आ–ની માથી આવેલા) आण् ધાતુની જોડે સરખાવતાં જે વિરોધ જણાયછે એથી અહિં સૂચવેલા સગ્રથનનો પુરાવો મળેછે –हु पाइ लाव्यो, म्हें पाई आणी, પ્હેલા વાકયમાં ક્રિયાપદ સકર્મક અને ભૂતકાળમાં હોવા છતા कर्तरि પ્રયોગમા મૂકયુછે (જે ઘટના સકર્મક ક્રિયાપદોના ભૂતકાળમાં कर्मणिप्रयोग કરવાના સાધારણ નિયમથી વિરુદ્ધ છે), જ્યહારે બીજા વાકયમા आणी ક્રિયાપદ (ભૂતકાળ સકર્મક હોઈ कर्मणिप्रयोगમા વપરાયુછે હાતું કારણ સ્પષ્ટછે, लाव् સકર્મક છે, પણ હેનો અગ ભૂત आन् ધાતુ અકર્મક છે, અને સ્વાભાવિક રીતે જ સમગ્ર ક્રિયાપદનો પ્રયોગ આ મુખ્ય ધાતુને અનુસરીને જ થાયછે મરાઠીમા માત્ર आण् ધાતુ જ છે, लाव् નથી (કારણ કે લે જેવો ધાતુ જ એ ભાષામાં નથી, घे(णि)=લેવુ એ ધાતુ છે) પરિણામ એ આવેછે કે મરાઠી લોકો लाव् અને आण् વચ્ચેના આ ભેદ ઘણીએવાર કળી સકતા નથી અને પુરુષ કહેરો કે हु गाडी लावीछु ! આ જાતનાં વાકયો મ્હેં સાક્ષાત્ સાભળેલાછે

ઉપરનાં ઉદાહરણોમા મૂળ સસ્કૃત રૂપ અને અન્તમા બનતા ગુજરાતી ધાતુ વચ્ચે રહેલો આકૃતિવિરોધ જોતાં એકદમ જણાશે કે આ (ख)–(१) વર્ગ પરત્વે આપેલા વર્ણનમા એ ધાતુઓનો સમાવેશ કેટલી યોગ્યતાથી થાયછે હવે, (ख)-(२)—આ વર્ગમાં જે ધાતુ એકદમ આપણુ લક્ષ ખેંચેછે તે स अस् (=હોવુ) નો પ્રતિયોગી છે, જેમાંથી છે રૂપ આવેછે એ ધાતુ આપણે હેને સગવડની ખાતર छ् કહિયે

આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિયે વિદ્વાનોને અત્યન્ત શ્રમ આપ્યોછે અને એ વિશે કોઈ બે વિદ્વાનો એકમત થયા નથી એ મતમતાન્તરમા પ્રતિનિધિભૂત મતો નીચે આપુછુ —

ડૉ સર રા. ગો. ભાડારકર આ ક્રિયાપદને आस्=બેસવુ હેમાથી વ્યુત્પન્ન કરેછે (હેમના વ્યાખ્યાનો પૃ १२६) आस्ते (स), अच्छइ (प्रा),–छइ–છે (ગુજ) તથાપિ, આગળ ઉપર २७८ મે પૃષ્ઠે તેઓ अस् અને आस् વચ્ચેના પ્રશ્નને

અનિર્ણીત રાખેછે, પણ સંભવિતતાનો ગુરુભાગ આસ્‌ને અર્પેછે. જો કે આ મતમાં બે દોષસ્થાન છેઃ (૧) "બેસવું" માંથી "થવું" એ અર્થવિપર્યય અને (૨) પ્રતિસ્પર્ધિભૂત બે વ્યુત્પત્તિયો વચ્ચે એ વિદ્વાન ડૉક્ટરનો પોતાનો અનિર્ણય,—તો પણ એ મતમાં કેટલાંક એ પક્ષનાં ઉપકારક તત્ત્વો છે; જેમકેઃ—

(૧) હેમચન્દ્રે गमिष्यमासां छः ૮–૪–૨૧૯ એ સૂત્રમાં સ્વીકારેલી स् ને સ્થાને च्छ्‌ની પ્રાપ્તિ.

(૨) कुमारपालचरितમાં જે અનેક સ્થળોએ હેમચંદ્રે આ ક્રિયાપદને (अच्छइ, अच्छति, अच्छउ, अच्छड, अच्छह, अच्छहु એ રૂપે) વાપર્યુંછે, તે પૈકી બે સ્થળોએ ટીકામાં અર્થ स्था કે वस् હેવો આપ્યોછે જે સ્હેલાઈથી "હોવું"ની બરોબર થઈ સકે, અને એક સ્થળે (૮, ૫૮માં) તો वर्त् અર્થ આપ્યો-છે પણ ખરો, જે અર્થ "હોવું"ને બહુ નિકટ છે. છતાં પણ આ તત્ત્વોની પ્રબળતા ઘટાડનારા કેટલાક મુદ્દાઓ છે; જેમ કે, ક્રમદીશ્વરે આપેલી अच्छइની अस्‌માંથી વ્યુત્પત્તિ (૧) ને વિરુદ્ધ છે. संक्षिप्तसार ૪–૧૦ જુવો (પિશલ § ૪૮૦માં હેનો ઉલ્લેખ છે). અને, હેમચંદ્રનું कुमारपालचरित ગમે તેમ તોપણ માત્ર પોતાનાં જ સૂત્રોનાં ઉદાહરણો આપવાના અભિપ્રાયથી લખાયલો ગ્રન્થ છે, એટલે હેમાંથી લીધેલા ઉતારાઓની સ્વતન્ત્ર સાહિત્ય-માંથી લીધેલા ઉતારાઓ જેટલી કિંમત રહે નહિ.

ડૉ. ટેસિટોરીએ (પિશલને અનુસરીને) આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિ સં. ऋच्छ्‌માંથી કરીછે; ऋच्छति–अच्छइ (હેની નોટ્‌સ, § ૧૧૪ જુવો). હેણે પિશલ §§ ૫૭, ૪૮૦ નો નિર્દેશ કર્યોછે. તા. ૨૨ મી જૂલાઇ ૧૯૧૫ ના એક ખાનગી પત્રમાં હેણે આ વ્યુત્પત્તિનો જ આગ્રહ દર્શાવ્યોછે અને કહ્યુંછેઃ "अस्ति cannot give अच्छइ but only अत्थि" એટલે કે 'अस्तिનું अच्छइ ન બને પણ માત્ર अत्थि બને."—આ મતના જવાબમાં હું કહીશ કે अस्तिનું अत्थि થાય અને अच्छइ ન થાય હેમાં શંકા નહિ, પણ, ઘણા પ્રાકૃત ધાતુઓમાં થાયછે તેમ, ભાષાના એક વા અન્ય વિકાસક્રમે આ એક ધાતુ (अस्‌)ને સર્વ વ્યંજનાન્ત ધાતુઓને પ્હેલા ગણની કક્ષામાં મૂકવાના સમી-કરણનો નિયમ લાગુ કરવામાં આવ્યો હોય, અને એ રીતે આપણે असइથી પ્રારંભ કરવો રહે; પછી स् અને छ्‌ના[100] વાગ્વ્યાપારગત નિસર્ગસબન્ધને લીધે, अछइ થાય (આ સંબન્ધ शकट–(ગુજ.) छकडो, षष्ठः (સં.) छट्ठो (પ્રા.)

૧૦૦. ડૉ. ભાંડારકરે પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં ૧૮૮–૧૮૯ માં પૃષ્ઠોએ આ વાગ્વ્યાપારજન્ય ફેરફારનો નિર્દેશ કર્યોછે; વળી ૪૨ મે પૃષ્ઠે તેઓ પાલીમાં श् નો छ् થાયછે, તે બતાવેછે પણ એ ફેરફાર પરભાર્યો श्‌માંથી જ થયેલો માનેછે, सद्वारा નહિ (જે स् પાલીમાં

मशकमાંથી मच्छर, ઇત્યાદિમા પ્રવર્તેછે—કારણ કે એ ઉદાહરણોમાં श् અને ष् ના પ્રથમ ક્રમે स् થવો જ જોઇયે (शषो स–सि हे ८–१–२६०), જો કે વ્યાકરણકારોના ગ્રન્થોમાં એ દર્શાવ્યો નથી), અને પછી, નીચે બતાવવામા આવશે તેમ, अच्छइ

વળી, ऋच्छइના ऋ નો સામાન્યત अ ન થાય પણ सि हे. ८–१–१४० એ વ્યાપક સૂત્રને અનુસાર रि થાય, એ સૂત્રને માત્ર પાંચ અપવાદ છે (૮–૧–૧૪૧) જેમાં ऋच्छ् આવતો નથી ऋच्छ्ને આ વ્યાપક નિયમથી અલગ માનવા માટે ગ્રન્થોમાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કે કોઈ વિશિષ્ટ સયોગો જેવા કોઈ પ્રબળ કારણો હોવા જોઇયે

તે ઉપરાન્ત ऋच्छ्ની બાબતમા અર્થાન્તરની પ્રાપ્તિમાં મૂળ અર્થને એટલા જોરથી મરોડવો પડેછે, અથવા વધારે યોગ્ય રીતે કહિયે તો એટલો અતિ શય વિશાળ કૂદકો મારવો પડેછે, કે તે અર્થગ્રહણના સામાન્ય નિયમોને માન્ય થાય નહિ કારણ કે પાણિનિ કહેછે તેમ ऋच्छ् ધાતુ નીચેના અર્થોમાં વપરાય છે –(૧) જવુ, (૨) ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યનો નાશ (૩) કઠિનતા, સ્તબ્ધતા કે ઘનતા પ્રાપ્ત કરવી, (गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु । धातुपाठ) આ ત્રણ અર્થોમાંથી "જવુ" એ એક જ અર્થ, કઈ આવી સભવિતતાથી, "હોવુ" એ અર્થ તરફ લઈ જનારો ગણી સકાય હેવો છે, અને એ "જવુ" અને "હોવુ" અર્થોની વચ્ચે પણ મ્હોટો કૂદકો લેવો પડેછે

વેબર (હાલ પૃ ૪૧) अच्छइની व्युत्पत्ति गच्छतिમાથી આપેછે વેબરે આ વ્યુત્પત્તિના સમર્થનમા આપેલા કેટલાક ઉતારાઓ બીમ્સ (પુ ૩ પૃ ૧૮૧–૮૨ મા) આપેછે —

अच्छेज्ज वा चिट्ठेज्ज वा निसिएज्ज वा तयट्टेज्ज (भागवती, १, ४११)

હેનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યોછે –"તે જાય, ઊભો રહે, બેસે કે ઊઠે"

આ અર્થ ખોટો આપ્યોછે, निसिएज्ज એટલે "તે સુવે" થાય (नि+शी સૂવુ જવુ), અને अच्छेज्ज એટલે "તે જાય" નહિ પણ "તે બેસે," आस्= બેસવુ ઉપરથી (મ્હેં ઉપર ઉતારેલુ હેમચન્દ્રનુ સૂત્ર गमिष्यमासा छ એ અહિં આધાર છે) બીમ્સ (૩, ૧૮૧–૨) બીજા પણ ઉદાહરણો આપેછે જેમા अच्छ्નો અર્થ "ઊભા રહેવુ"માથી ધીમે ધીમે "હોવુ" અર્થમા અથવા "હોવુ"ની

र् અને ष्નું સાધારણ રૂપાન્તર છે); જો કે મ્હારો મત ग् નો પ્રથમ स् અને પછી छ् થવા તરફ દોરે છે જેનું સવિશેષ કારણ એ છે કે પાલીમાં (કેટલીક પ્રાકૃતની માફક) स्, ष, श, क्ष नो ઉચ્ચાર પૂર્ણ સ્પષ્ટ ન્હોતો પણ મહાપ્રાણ હતો (નીચે ष्, श, स, ग, ના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર વિષેનો હવાલો જુઓ)

બહુ નિકટમાં સંક્રાન્ત થાયછે. આ સંબન્ધમાં મ્હેં ઉપર દર્શાવેલો હેમચન્દ્રના કુમારપાલચરિતમાંનો પ્રયોગ ઉપયોગી થશે. ત્હાં પણ आस् ધાતુ સરળ ક્રમોવાળી અર્થસંક્રાન્તિથી "હોવું" અર્થ પ્રાપ્ત કરેછે. પ્રો. વેબરની વ્યુત્પત્તિની સ્હામે હું એક બીજી દલીલ ઉમેરીશ, અને મિ. બીમ્સ પણ એ જ વિઘ્ન બતાવેછે એમ મ્હને જણાયછે; તે આઃ-આદ્ય વ્યંજનનો (गच्छतिના गनो) લોપ થતો, जाणने બદલે आण् જેવા વિરલ પ્રસંગો શિવાય, વિદિત નથી. મિ. બીમ્સ એ જ વાત કહેછેઃ-"આદ્ય વ્યંજનનો ક્ષય વિરલ છે. રંગભૂમિના પ્રાકૃતમાં આ ઘટના લગભગ અપવાદરૂપે માત્ર ज्ञा (जाण्) ધાતુમાં જ બનેછે, જેમકે आणासि-जानासि, आणवेदि-आज्ञापयति, ઇત્યાદિમાં તેમ જ उणो=पुनः અને બીજા થોડાક શબ્દોમાં."

[પ્રસંગવશાત્-અહિં आणवेदि એ ઉદાહરણ ખોટું છે; કારણ કે ज्ञ કે હેનો ज અહિં લુપ્ત નથી થતો પરંતુ ण્ण અને પછી ण થાયછે; એ શબ્દ आजाणवेदिમાંથી નથી આવ્યો.

उण શબ્દ તો હેમચન્દ્રે स उण જેવા શબ્દસમૂહોમાં જ સ્વીકાર્યોછે એ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે એકલો उण હેણે આપ્યો નથી (સિ. હે. ૮-૧-૧૭૭ ઉપરની ટીકા જુવો); જ્યહારે जानासिનું आणासि એ ઉદાહરણની આધાર તરીકે ઉપયોગિતા સંશયગ્રસ્ત છે કારણ કે જો એક પક્ષે तुज्झ ण आणे हिअअं (शकुन्तला ३-१५) જેવાં ઉદાહરણો મળેછે તો અન્ય પક્ષે હાવાં ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાયછેઃ-

अहं एव्व एदस्स हिअअं जाणामि मह एसो (उत्तररामचरित)

વસ્તુત; એકલા पुनः નું અપભ્રંશમાં पुणु થાયછે (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૬, ઉદાહરણ જુવો).

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં कःपुनમાંથી આવેલ क उण ઉમેરવા યોગ્ય છે; હેમાંથી[૧૦૧] છેવટે અપભ્રંશમાં कवण પ્રાપ્ત થાયછે જેને હેમચન્દ્રે कः માટેનો સ્વરૂપસિદ્ધ आदेश માન્યોછે (सि. हे. ૮-૪-૩૬૭).

---

૧૦૧ હેમચન્દ્રે હેને किम्ના आदेश તરીકે આપ્યોછે. પણ किम्તો લિંગરહિત પ્રકૃતિ, તરીકે વપરાયોછે એ સ્પષ્ટ છે; અને હેણે काइं અને कवण એમ બે આદેશો આપ્યાછે. જે અનુક્રમે નપુંસકલિંગ અને નપુંસક-ઈતરલિંગ (એટલે પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ) રૂપ છે એ ઉદાહરણ ઉપરથી જણાયછેઃ-

कवणु वि एहु न चिंतवइ काइं वि जं निव्वाणु (कुमारपाल चरित. ८, ३०): (कोऽपि एतद् न चिन्तयति न विचारयति । यत् किमिति किंस्वरूपं निर्वाणम्-હેમચન્દ્રની ટીકા.)

આથી જણાશે કે અહિં काइं નપુંસકલિંગ છે અને कवण પુંલિંગ છે અને સૂત્રના कवण घण-का घणा એ ઉદાહરણમાં એ સ્ત્રીલિંગછે.

પરતુ જરાક વિચાર કરવાથી આદ્ય ભાસતા વ્યજનના આ લોપનુ ઉપ ત્તિયુક્ત કારણ મળી આવશે ૮–૧–૧૭૭ ઉપરની પોતાની ટીકામાં હેમચ દ્ર क्वचिदादेरपि। सपुन। सउण। सच। सोअ॥ એમ કહેછે એ ખરુ પરતુ વસ્તુસ્થિતિ હેવી જણાયછે કે, सउण, सोअ, (कवण), ण आणे (न जाणे) એ હેવા ૯૯–અચિત શબ્દયુગ્મો છે કે તેઓ એક અર્થ દર્શાવતાં જણાયછે અને આ[101] મનોવ્યાપાર શબ્દોની શરીરરચનામા પ્રતિફલિત થાય છે અને એ શબ્દોને અખડ શબ્દોના ભાસ આપેછે, અને એ કારણે પ્રસ્તુત વ્યજનનું સ્થાન આદ્ય મટીને અનાદ્ય થાયછે અને પરિણામે લોપ પ્રાપ્ત થાયછે पुन जाने ઇત્યાદિ શબ્દો અલગ વપરાય ત્ય્હારે લોપ નથી થતો અને पुण, जाणे ઇત્યાદિ રૂપો પ્રાપ્ત થાયછે એ ઘટના આ મત સ્વીકારતાં સકારણ લાગશે (उत्तररामचरितમાંથી ઉપર આપેલું जाणेનું ઉદાહરણ[103] જુવો)

પ્રો વેબરને अच्छइની વ્યુત્પત્તિ गच्छतिને બદલે आगच्छतिમાથી સિદ્ધ કરવી વધારે સ્હેલી પડત હેમાં गના લોપની મુશ્કેલી દૂર થાત, आगच्छतिમાં ग અનાદ્ય ગણાતા आअच्छइ થાય અને હેમાથી आच्छइ, अच्छइ આવે (હેમ ચ દ્ર आगमिओ ને आयमिओ હેને વૈકલ્પિક રૂપો તરીકે આપેછે, ૮–૧–૧૭૭, ટીકા) સિન્ધી अचु (अचणो–अचण)=આવવુ એ ધાતુ મૂળ आगच्छના આ રૂપાન્તરમા જોઈ સકાયછે અર્થ પણ, गम् "જવુ" હેના કરતાં "આવવુ" એ, अस् "હોવુ" હેના અર્થને, નિકટતર થશે હું તો આ માત્ર આનુમાનિક વિકલ્પ તરીકે સૂચવુછુ, કારણ કે આ વ્યુત્પિત્તિમાં વાગ્વ્યાપારની દૃષ્ટિયે તેમ જ અર્થની દૃષ્ટિયે, દેખીતો જ કાઇક ગૌરવદોષ રહેલોછે પણ અહિં મ્હારે કહેવુ જોઇયે કે પ્રો વેબરનો મત રજુ કરવામાં મ્હેં સપૂર્ણ આધાર મિ બીમ્સના ગ્રન્થ (પુ ૩, પૃ ૧૮૧–૧૮૨) ઉપર રાખ્યોછે પ્રો વેબરકૃત હાલ પૃ ૪૧ જોતા મિ બીમ્સે આપ્યાછે હેવા કોઈ પણ આધાર મળ્યા નથી, જ્ય્હારે अच्छतिની गच्छतिમાથી વ્યુત્પત્તિ ત્હેમણે સૂચવીછે હેવુ એક જ સ્થળ મને મળ્યુંછે, જે શબ્દોની અનુક્રમણીમા છે —

---

૧૦૨ ગુજરાતીમાં (બટ્લ્લ્ દેવી) સંધિનિયમની પ્રવૃત્તિ जाण्यो (न जाण्या), जाणी (न जाणी) જેવા શબ્દોમા, સામાન્યત પદ્યમાં, થાયછે ત્હેનું કારણ હાવા જ મનોવ્યાપારમા રહેલું છે નકારનો અર્થ ક્રિયાના અર્થ સાથે વણાઈ જવા એક અર્થ નિષ્પન્ન થાયછે, અને એથી સંધિ બનેછે

૧૦૩ जाणे શબ્દ સ્વતન્ત્ર અને એકલ હોય ત્યારે પણ (जाणे ને સ્થાને) जाणे વપરાયાના દાખલાઓ મળી આવે તોપણ એ પ્રયોગ સદૈવ ૨૭ યુગ્મોથી ઉપજતા સામ્યાભાસનું જ પરિણામ હોવો જોઇયે એ ૨૫૫ છે

"√accha, gam (?) 757" (√अच्छ, गम् (?) ૭૫૭). અને ૭૫૭મી ગાથામાં समच्छन्ति હેવા સંદર્ભમાં છે કે હેને अस्=હોવું એ અર્થ સાથે કંઈ નિસબત જ ન હોય. મ્હેં જોઇ તે હાલની આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૮૧ની છે, જ્યહારે મિ. બીમ્સના પુસ્તક ૩જા ઉપર ઇ. સ. ૧૮૭૯ની સાલ છે. પોતે લીધેલું સઘળું જેમાં હોય હેવી કોઈ પ્રાચીનતર આવૃત્તિનો મિ૦ બીમ્સે ઉપયોગ કર્યો હોય એ સંભવેછે. દુર્ભાગ્યે મ્હને એ મળી સકી નથી. પરંતુ વેબરકૃત હાલને વધારે સૂક્ષ્મતાથી તપાસતાં જણાયછે કે મિ૦ બીમ્સે આ આવૃત્તિનો જ ઉપયોગ કર્યોછે. એટલે વેબરકૃત હાલમાં સોધ્યાં જડે નહિ હેવાં વાક્યોનો નિર્દેશ મિ૦ બીમ્સ શા આધારે કરેછે એ એક અણઉકેલ્યો ગૂઢપ્રશ્ન રહેછે.

લૅસ્સન, ક્રમદીશ્વરકૃત સંક્ષિપ્તસારના પોતે કરેલા ઉલ્લેખ દરમ્યાન, अच्छ् ધાતુનો જૂદો જ વૃત્તાન્ત આપેછે. મિ૦ બીમ્સ પુ. ૩ ને પૃ. ૧૮૧ મે લૅસ્સનનો નિર્દેશ કરેછે. તે જણાવેછે કે લૅસ્સન (પૃ. ૩૪૬ મે) अच्छइ ઇત્યાદિનો વર્તમાનકાળના અવશેષો તરીકે ઉલ્લેખ કરેછે. ...નો च्छ સ્હેલાઇથી થાય એટલે अच्छइ ક્રિયાપદ अस्तिમાંથી વ્યત્યયવડે अत्सि દ્વારા આવ્યું એ વ્યુત્પત્તિ તરફ પક્ષપાત બતાવતા જણાયછે (પૃ. ૨૬૬). મિ૦ બીમ્સ ઉમેરેછે:–"પણ આથી એ કાળના અન્ય પુરુષોનું ઉપપાદન નહિ થાય." મિ૦ બીમ્સે બતાવેલો આ બાધ ભાગ્યે જ યોગ્ય હશે. કારણ કે ઘણીએ વાર એક્રૂશ મૂળરૂપમાંથી ધાતુઓ બનાવવામાં આવેછે અને પછી ત્હેઓ નવા વ્યુત્પન્ન થયેલા ધાતુને આધારે વચન, પુરુષ, વગેરે દર્શાવતાં રૂપાન્તરો પામતા ચાલ્યા જાયછે. ત્રીજા પુરુષ એકવચનના રૂપનો પ્રયોગ અત્યન્ત પરિચિત હોઈને अस्तिમાંથી अच्छ् નિષ્પન્ન થયો હોય, અને ત્યહારપછી, મ્હેં પૂર્વે દર્શાવ્યુંછે તે પ્રમાણે, લાઘવને નિયમે, अच्छ्માંથી જ અન્ય રૂપાન્તરો ઘટાવ્યાં હોય એથી વધારે સ્વાભાવિક અન્ય ઘટના સંભવતી નથી. (વ્યાખ્યાન ૩, પૃ. ૯૮–૯૯ જુવો.)

પરંતુ લૅસ્સને આપેલી આનુમાનિક વ્યુત્પત્તિના માર્ગમાં વાસ્તવિક અન્તરાય, મ્હારે મતે, તદ્દન જૂદો જ છે અને એ દુસ્તર છે. अस्ति શબ્દમાં વ્યત્યય થતાં अत्सि થાય અને હેમાંથી अच्छि ઉદ્ભવે. પરંતુ अच्छिમાંથી અત્યન્ત પ્રચરિત અને પ્રથમ પ્રયુક્ત રૂપ अच्छइ નીવડે એ તો વાગ્વ્યાપારગત વિકાસક્રમનો વિપર્યય થાય. अच्छि, અથવા વસ્તુતઃ अछि ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશસાહિત્યમાં વપરાયેલ જોવામાં આવેછે એ ખરું પરંતુ એ તો अच्छइમાંથી च्छમાંના દ્રુતતર अनो લોપ થઈને નીપજેલ છે. માટે આપણે પ્રથમ સ્વરૂપે

રહેલા अच्छ્ની જ ઉત્પત્તિ તપાસવી જોઇયે એ શી રીતે બને એ આપણે આગળ તરતમા જ જોઇશુ

હાલ તરત તો મ્હારે આ વિષયમાં મિ૦ બીમ્સનો મત વિચારવો પડશે એ ગૃહસ્થ પોતાની કૃતિના ત્રીજા પુસ્તકનાં ૧૮૦ થી ૧૮૭ પૃષ્ઠોમાં આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચામા ઉતર્યાછે પ્રથમ લૅસ્સનના અને વેબરના મતો જણાવીને હેમની ક્ષતિયો દર્શાવીને પછી પોતે अच्छની વ્યુત્પત્તિ √अक्ष्=(હેમની સમજ પ્રમાણે) "ભાસવુ" હેમાથી સૂચવેછે अस्ના સ્વીકારમા હેમને જણાતા પ્રતિબન્ધનો અને अक्ष् માટેની હેની દલીલો હુ તપાસીશ પ્રથમ ત્હારે મિ૦ બીમ્સ વાંધો ઉઠાવેછે કે આ મુદ્દાપર–જાણ્યામાં આદિતમ–નિયમ આપનાર વરરુચિએ (પ્રા ૧ ૧૨, ૧૯ એ સ્થળે) अस्ના આદેશ તરીકે अच्छ् આપ્યોછે તે अस्નું વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ રૂપાન્તર જ છે હેમ માનવુ આવશ્યક નથી, વરરુચિયે સસ્કૃત પ્રાચીન શબ્દ अस्નો લૌકિક પર્યાય માત્ર આપ્યોછે, અન્યત્ર (૮, ૬૮ ? ૬૯ એ સ્થળે) હેણે સસ્કૃત मस्ज्ના આદેશો बुड् અને खुप्प् આપ્યાછે પરંતુ એટલા માટે मस्ज्ને એ શબ્દોના વિકાસક્રમનું મૂળ ન ગણી સકાય હવે આ દલીલમાં દર્શાવેલા સામાન્યનિયમમાં મ્હારી સપૂર્ણ સમતિ છે મ્હારે વૈમત્ય દર્શાવવુ પડેછે તે તો એ નિયમના વિશિષ્ટપ્રસગે થતા વિનિયોગ પરત્વે જ કારણ કે વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે જેટલુ મ્હોટુ અન્તર बुड् અને मस्ज् વચ્ચે કે खुप्प् અને मस्ज् વચ્ચે રહેલુંછે તેટલુ अच्छ् અને अस् વચ્ચે નથી વસ્તુત હુ આગળ દર્શાવીશ તે પ્રમાણે अच्छ्ને अस् સાથે સર્વસમત વાગ્વ્યાપારગત નિયમોને અનુસરતો સબધ છે જે પ્રકારે હેમચન્દ્ર आस्ને સ્થાને अच्छ् આપેછે તેની અને વરરુચિયે યોજેલા પ્રકારની વચ્ચે રહેલો ભેદ લક્ષયોગ્ય છે, હેમચન્દ્ર કહે છે કે आस्નો અન્ત્યવ્યજન छ् બનેછે, જ્યારે વરરુચિ કહેછે કે अस्નો अच्छ् બનેછે, આ રીતે હેમચન્દ્ર अच्छ्ને आस्નું વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ પરિણામ માનેછે, અને વરરુચિ એમ માનેછે કે એ अस्નો અખડ આદેશ છે (જેને, એ બે વચ્ચે રહેલા વાગ્વ્યાપાર–વિષયક સમન્વને કારણે, વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ આદેશ ગણી સકાય) હેમચ દ્રે ૮–૪–૨૧૫ એ સ્થળે गम्ને માટે गच्छ् (ખ૦ જેતા गम्માં म्ને બદલે छ) આપ્યોછે તે ૮–૪–૧૬૨ મા આપેલા गम्ના સબ્યાબધ, વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે અરુગ્ઢ, આદેશોથી વ્યક્તરીતે ભિન્ન થઈ રહેછે, અને હેણે आस्ને (પૂર્વ સૂત્રમા स्નો छ् થયા પછી) गम् અને બીજા બે ધાતુઓ સાથે ખડકયોછે હેમચન્દ્ર अच्छ्ને आस्નું વાગ્વ્યાપા જનિત પરિણામ માનેછે એમ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો જ નથી વરરુચિનીબાબત શંકા રહેછે એમ્હુ તો કહેવુ પડશે

મિ. બીમ્સની બીજી તકરાર એ છે કે વરરુચિ કેટલાંક રૂપો માટે अच्छ् આપેછે, પરંતુ अस्तिને બદલે अत्थि આપેછે (૧૨-૨૦). હમણાં જ મ્હેં જે કહ્યું કે આ પ્રસંગમાં લાઘવ અથવા સમીકરણનો નિયમ પ્રવર્ત્યોછે, ત્હેમાં આ તકરારનો ઉત્તર આવી ગયો. ત્ય્હાં મ્હેં હેવી દલીલ કરીછે કે अस्तिમાથી अच्छइ થયું અને એ अच्छइ ઉપરથી अच्छामि, अच्छसि વગેરે રૂપો ધટાવવામાં આવ્યાં. મ્હારા લક્ષમાં છે કે વરરુચિનાં સૂત્રો તો अच्छामि, अच्छसि વગેરે રૂપો આપેછે પણ अस्तिને બદલે अत्थि આપેછે (अच्छइ નહિ) અને એથી એ સૂત્રો મ્હારી દલીલને ઉલટાવી નાંખેછે; એટલે કે, પ્રથમ બધાં રૂપોમાં अच्छ् અને માત્ર તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં જ अत्थि એ સ્થિતિ હેવું સૂચવેછે કે अच्छामि વગેરે રૂપો ઉપરથી સામ્ય અને લાઘવને નિયમે अच्छइ (अच्छति) પાછળથી થયું (વ્યા. ૨ પૃ. ૯૮-૯૯ જુવો). ભલે તેમ હોય; (જો કે આ નિયમની પ્રવૃત્તિ આથી ઉલટે ક્રમે, એટલે કે अच्छइમાંથી अच्छामि એ રીતે થઈ હતી એ દર્શાવવાનો યત્ન હું આગળ ઉપર કરીશ). આટલું તો ચોક્કસ કે વરરુચિએ દર્શાવ્યુંછે તેમ બીજાં સર્વ રૂપોમાં अच्छ् હતું અને સ્હામે પક્ષે એક अत्थि એ રૂપ જ હતું. એટલે સંભવ હેવો રહે કે સર્વસાધારણ વ્યાપક ધાતુ તરીકે अच्छ् પ્રધાનભૂત હતો અને એ ધાતુ अस्નું વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ પરિણામ હતો કે નહિ એ આપણે વિચારવાનું છે. (અલબત્ત, વરરુચિ अच्छ्ने શૌરસેનીમાં વ્યાપક દર્શાવેછે.)

એમ પણ હોય કે ભામહની એટલા અંશપરની ટીકા લુપ્ત હોવાથી प्राकृतप्रकाश ના ૧૨ મા ખંડની વિશદતાને હાનિ પ્હોંચેછે. બીજું પણ દૂષક તત્ત્વ છે. કોવેલે (૧૮૪ મે પૃષ્ઠે) મત દર્શાવ્યો છે કે (પ્રસ્તુત રૂપો अच्छामि ઇત્યાદિ અને अत्थिની ચર્ચા કરતાં) ૧૯ મું અને ૨૦ મુ એ સૂત્રો તર્કપ્રધાન છે. આ પ્રતિકૂલ તત્ત્વો કાંઇક વજનદાર ગણીને અહિ નોંધુંછું.

ત્રીજું, મિ૦ બીમ્સ કહેછે કે अच्छ् અને अस्ના સંબંધને શંકાપાત્ર ગણવાના પક્ષમાં એક પ્રમાણભૂત આપ્તજનનો મત અનુકૂલ છે (એ પ્રમાણ તે ઉપર આપેલો પ્રો. વેબરનો અભિપ્રાય જ હશે).

આ વિષયની ચર્ચામાં પ્રો. વેબરે અર્પેલા હિસ્સાનો નિકાલ હું પાછળ કરી ચૂકયોછું અને હવે પુનરાવર્તનની જરૂર નથી. પરંતુ જે ગ્રન્થમાંથી મિ. બીમ્સે અવતરણ આપ્યુંછે તે ગ્રન્થ જોવાનો લાભ મ્હને પ્રાપ્ત ન થાય ત્ય્હાં સૂધી તો મ્હારે એમ જ માનવું પડે કે अच्छ् અને अस् વચ્ચેના વાગ્વ્યાપારગત સંબંધને બાધક—સામાન્ય નિરીક્ષણે સ્ફુટ ભાસતા આ સંબંધને બાધક—સમર્થ

કારણો દર્શાવવામા આવ્યા નથી અત્યારે તો મ્હારી સમક્ષ માત્ર એક વાક્યમા સમાવિષ્ટ થતા મિ બીમ્સના નીચેના કથન ઉપરાંત વિશેષ કાંઈ નથી –

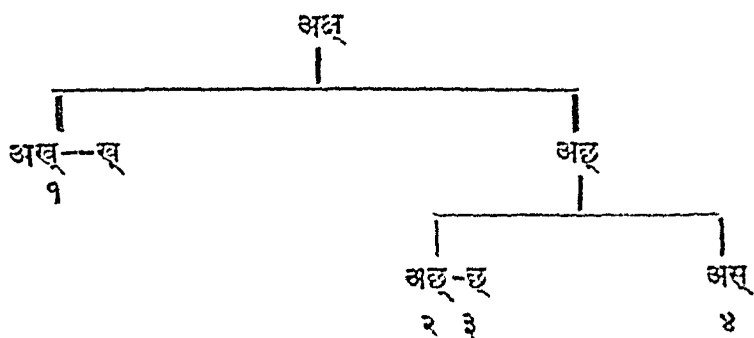
"વેબર, હાલને ૪૧મે પૃષ્ઠે, (अच्छ् અને अस्) એ બે શબ્દો વચ્ચે કાંઈ સબંધ સ્વીકારવાના ખ્યાલને વર્જ્ય ગણેછે, અને એ ન્યાય્ય છે" હું કહી ચૂકયોછુ કે મ્હને જોવા મળી સકેલી વેબરના હાલની આવૃત્તિમાં ૪૧મે પૃષ્ઠે આ વિષયપર કાંઈ નથી કહ્યુ માટે ખરો આધારગ્રન્થ હું પ્રાપ્ત કરી સકુ અને આ વર્જન ન્યાયપુરસર થયેલું છે કે કેમ એ જોઈ સકુ ત્યહા સુધી મ્હારે રાહ જોવી રહી

છેવટે, મિ બીમ્સ એમ માનેછે કે अस् એક અલગ ધાતુશરીર છે, જે ધાતુએ પોતાના स्‌ને બદલે ह् અર્વાચીન ભાષાઓમા સમર્પ્યોછે, અને આ મતને પરિણામે, કઈ રીતે अस्‌નો अच्छ् બની સકયો હોય એ હેને દુર્ગ્રાહ્ય લાગેછે આ વિષયે હું માત્ર આટલું જ કહી સકુછુ કે स्‌નો छ् બને એ વાત સુવિદિત છે, વસ્તુત (સ), ષમાથી (षट्–सट्–દ્વારા) છ અને (સં) ષષ્ઠ માથી સઠોદ્વારા છઠ્ઠો એ પ્રમાણે મિ. બીમ્સ પોતે હેનો અંગીકાર કરેછે (પુ ૧, પૃ ૨૬૧) ક્રિયા વિશિષ્ટ સયોગોનો બળે अस्‌ના स्‌નો छ् થયેલો મ્હને જણાયછે તે હું તરતમા જ દર્શાવીશ આ પરિસ્થિતિમા, आहे (મ. અને સિં), है (હિં) હેને માટે એક ધાતુશરીર (अस्) સ્વીકારવુ, અને છે (ગુ. બં.) ઇત્યાદિ માટે અન્ય ધાતુશરીર (अक्ष्) ઉપજાવવુ હેનું મ્હને કાંઈ કારણ જણાતું નથી[૧૦૪] તથાપિ આપણે જોઈયે કે મિ બીમ્સે છે ના મૂળ તરીકે अस् આપ્યોછે હેનો એ સ્થાન માટે, હેની સર્વાંશ યોગ્યતા જોતાં, અધિકાર કેટલો છે अस्‌માથી अछ् ન બને, હેનો તો अह् જ બને, માટે अस् સંતોષકારક નથી, હેવી પ્રતિપક્ષબાધક દલીલનું નિરાકરણ ઉપર જ કર્યુંછે એ પ્રતિપક્ષબાધક ભૂમિકાને અવલમ્બીને એ ગૃહસ્થ, વિવિધ અર્વાચીન ભાષાઓમા ધારણ કરેલાં ભિન્નભિન્ન રૂપોના

---

૧૦૪ નમૂ–અર્થક સયુક્ત ક્રિયાપદ નત્અસ્તિમાથી (ગુજ) નથી ઉદ્ભવેછે અને સર્વ પુરુષોમા અવિશેષે વપરાયછે હેનો મિ. બીમ્સ નિર્દેશ કરેછે, અને (પુ ૩ને ૧૮૮-૯ પૃષ્ઠે) આ પ્રમાણે ટીકા કરેછે –"ગુજ.ના મૂળની વિસ્મૃતિનું અને પરિણામે જે પ્રસગોમા હેને નભવાનો અધિકાર નથી એ પ્રસંગોમા પણ હેનો પ્રયોગ આણી મૂકવાના વ્યાપારનુ આ એક ઉદાહરણ છે, કારણ કે નથી ગુજ. ૨૫૮ રીતે અસ્તિના પ્રાકૃતરૂપ અત્થિમાંથી, આગળ ન લગાડીને, ઉપજાવેલો છે, અને એ પ્રમાણે તત્ત્વત ત્રીજા પુરુષનું એકવચનનું જ રૂપ છે" એ વાત ખરી, પરતુ એટલુ ઉમેરીશ કે આ વિસ્મૃતિ હેમચંદ્રની પણ પૂર્વે શરુ થઈ હતી કારણ કે હેણે (૮-૩-૧૪૮માં) વર્તમાનકાળમા સર્વ પુરુષો અને વચનો માટે અત્થિ આપ્યોછે

સંતોષકારક મૂળશબ્દ તરીકે, अक्ष्ने શોધવા નીકળી પડેછે; એ રૂપો તે એકતઃ अछ् અને अस् (अछ्द्वारा अस्) અને અન્યતઃ अक्ष्; (કારણ કે પ્રાકૃતમાં क्ष् તેમ જ छ्નો વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે મૂળવર્ણ क्ष् છે, સિ. હે. ૮–૪–૨૧૫ અને વિશેષતઃ મરાઠીમાં स् નો મૂળવર્ણ छ् છે.) એટલે નીચે પ્રમાણે આકૃતિ યોજીયે:—

તો બીજલાઘવને ન્યાયે સર્વે અર્વાચીન ભાષાઓનું સમાધાન થશે. મિ. **બીમ્સને** નં ૧ (ख्) ભોજપુરી ખેમાં ઉપલબ્ધ થયેછે (પુ. ૩ પૃ. ૧૮૯), નં. ૨–૩ अछ्-छ् ઓરિયામાં (अछि, अछु, अछुं, अछ् , अछन्त), બંગાળીમાં (आछि, आछिस, आछे, आछ, आछेन; छिनु, छिलि, छिल, छिलाम्, छिला, छिलेन्); મૈથિલ ઉપભાષાઓમાં (छूं, छु, छे, छें, छी, छीं); કુમાઓન ગારહવાલ અને પૂર્વ રજપૂતાનાની ઉપભાષાઓમાં (छूं, छौ ઇત્યાદિ); અને ગુજરાતીમાં (छूं, छे, छे; छइये, छो, छे, હેમણે આપ્યાંછે તે રૂપે);[105] અને નં. ૪ (अस्) મરાઠીમાં (असे, असस, असूं, असा, असत, असतो, असतोस, असतो; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ એ ભાષાનાં પ્રચુર રૂપોમાં). અર્થની બાબતમાં તો મિ. **બીમ્સ** 'જોવું" કે "ભાસવું" એ અર્થપ્રાપ્તિના સંભાવ્ય આધારરૂપે अक्षि (=આંખ) શબ્દનો આશ્રય લેછે.

હવે अक्ष्ની તરફનો સમગ્ર પક્ષવાદ આ પ્રમાણે હોઇને અર્થ વિશેના પશ્ચિમ ભાગનું નિરાકરણ કરવા માટે એક જ ઉત્તર બસ થશે; તે એ કે "જોવું" કે "ભાસવું" એ અર્થ, વસ્તુતઃ માત્ર એક આધારહીન તર્ક જ છે, સંસ્કૃતમાં તો अक्ष्નો, મિ૦ **બીમ્સ** પોતે (પુ. ૩ ને ૧૮૩ મે પૃષ્ઠે) કબૂલ કરેછે તેમ "પ્રાપ્ત કરવું, વ્યાપવુ" એ જ અર્થ થાયછે. મોનીઅર

---

૧૦૫ કાશ્મીરીમાં પણ આ छ् દેખા દે છે.—

छुस् (હું છું) પુંલ્લિંગ. छेस् (હું છું) સ્ત્રી લિંગ.
छुख् (તું છો) „ छेस् (તું છો) „
छुह् (તે છે) „ छेह (તે છે) „

(ગ્રીઅર્સન કૃત કાશ્મીરી ભાષાની લઘુપોથી, પુસ્તક ૧, પૃ. ૪૪ મું જુવો.)

વિલ્યમ્સ અક્ષને સ્વતન્ત્ર ધાતુ નથી માનતા પણ अस् (=હોવુ) એ ધાતુનું એ જૂનું સન્નન્ત–એટલે ઇચ્છાદર્શક–રૂપ હશે એ સંભવિત માનેછે એ ગૃહસ્થ અક્ષિને अस् (=હોવુ) એ ધાતુમાથી આવેલો માનેછે અથવા વિકલ્પે, શંકાદર્શક પ્રશ્નચિહ્ન મૂકીને, अक्ष् ધાતુ સૂચવેછે આ સાથે નિરુક્ત, ૧, ૯ સરખાવો, હેમા કહ્યુછે કે –अक्षि चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे भवत इति ह विज्ञायते। આ રીતે યાસ્ક અક્ષિની વ્યુત્પત્તિ चक्ष् (=જોવુ, કહેવુ) એ ધાતુમાંથી જણાવેછે, પણ એ સ્પષ્ટ રીતે ક્લિષ્ટ છે, કારણ કે સસ્કૃતમા चक्ष्ના चના લોપનું કારણ સમઝી સકાતું નથી યાસ્કની મનોદષ્ટિ સમક્ષ चक्षुस् શબ્દ હશે એમ તો નહિ હોય? નિરુક્તકારે આગ્રાયણના મત તરીકે રજૂ કરેલી વ્યુત્પત્તિ, એટલે કે अञ्ज्માથી એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, વધારે યોગ્ય લાગેછે, જો કે व्यक्ततरे भवत, (વિશદતર બનેછે) હેને સ્થાને जगद् व्यक्तं कुरुत (જગત્‌ને વિશદ, દૃષ્ટિગોચર, કરેછે) હેવા પ્રકારનું કંઇક અર્થદર્શન જોઇને એમ હુ માનુંછુ અને આ બધી ભાજગડને અન્તે પ્રશ્ન પૂછવો રહે કે આ બધો શ્રમ શા કારણે ઉઠાવવો? કારણ કે अक्ष् અને अस् તો अस्માથી પણ સારી રીતે ઉદ્ભવી સકે, શુ માત્ર ભોજપુરીમાંના ख़ની ખાતર આ માથાકૂટ માડી? ત્યારે હવે ભોજપુરીરૂપ નિમિત્ત આ પ્રસગમા કેટલું સહાયક બનેછે તે જોઇયે સર જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સનકૃત "ભારતવર્ષની ભાષાવિષયક સમીક્ષા" એ ગ્રન્થના પુસ્તક ૫માંના ૨જા ભાગમા ભોજપુરીની કેટલીક ઉપભાષાઓમાં "હોવુ"ના પર્યાયભૂત ક્રિયાપદના વિવિધ રૂપો, પ્રમાણભૂત શબ્દો અને વાક્યોના નોધના પેટામાં, આપ્યાછે જેમા

हाद, बाना =(હું) છુ, बाटी =(હું) છુ,
हावा, हारउ, हउआउ =(તું) છો,
बा, हावस, हउ =છે,

ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થાયછે, પણ ત્હા ખ઼ે તો બિલકુલ મળતો નથી (૫૦–૫૩ પૃષ્ઠોએ) ભોજપુરી માટે આપેલી વ્યાકરણની રૂપરેખામાં પણ ખ઼ે પરત્વે એટલુ જ મૌન જળવાયુછે માત્ર નમૂના માટે આપેલા ફકરાઓમા નીચે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાયછે —

(૧) होखे ="હશે (પૃ ૨૦૬–૨૦૭)
અથવા "હોવુ' (પૃ ૧૯૭).
(૨) आ एलायक नइखीँ (પૃ ૨૪૨)
(૩) राउर बेटा कहावे लायक नइखों (પૃ ૨૨૦)

(૪) राउर लरिका कहावे लुकुर नइखी" (पृ. १९५).
(५) राउर लरिका कहावे जोग नइखीं" (पृ. २०६).
(पृ. १८७).

હવે, (૧) માં હોખે છે તે સ્પષ્ટ બતાવી આપશે કે એ ભૂમાંથી આવેલા હોધાતુનું રૂપ છે અને ખે કોઇ પ્રત્યયને સ્થાને જ હોવો જોઇએ; જ્યારે नइखीं એ ગુજરાતીના નથી (સં. नास्ति, પ્રા. नत्थि) જેવું કાંઈક નકારમિશ્ર રૂપ છે. थ અને ख વચ્ચેનો સંબંધ અદ્યાપિ અજ્ઞાત હશે, પરંતુ હુ માનુંછું કે એ પ્રકાશમાં આવે હેવો સંભવ છે, કારણ કે નથી જોઇતુંને બદલે વખી જોઇતું બોલતો ઉચ્ચારદોષવાળો એક માણસ મ્હારી જાણમાં છે. એ જ પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચારદોષ કઈ દિશા સ્વીકારે એ આથી સૂચવાયછે, અને ભોજપુરી ભાષા, આ એક જ રૂપ नइखींની બાબતમાં, એ જ ચીલે ચાલી હોય એ સ્હેલાઈથી સમઝાય એવું છે. ख વિશે મિ. બીમ્સનું કથન પણ કાંઈક નિર્બળ છેઃ "ભોજપુરીમાં વર્તમાનકાળ માટે ઘણીવાર ખે સંભળાયછે, જે બંને પુરુષોમાં અવિકૃત રહેછે." હેને એ "બહુ પ્રચરિત" ("widely used") રૂપ કહેછે, પણ એક પણ ઉદાહરણ આપતા નથી, એટલે આપણને કાંઈપણ માર્ગદર્શક સાધન પ્રાપ્ય રહેતું નથી. અને ભારતવર્ષની ભાષાવિષયક સમીક્ષામાં જે સાધન પ્રાપ્ત થાયછે તે તદ્દન ભિન્ન વાત પુરવાર કરેછે. હાવી સ્થિતિ હોઈને, (જેમાં ख् નથી આવ્યો હેવાં) ઉપર બતાવેલાં વિવિધરૂપોના બોજથી તેમ જ જ્યહાં ख દેખા દેછે ત્યહાં હેનું મૂળ કાં તો हो (भू) એ ધાતુને લગાડેલા અલગ પ્રત્યયમાં અથવા તો नत्थि એ સુસંહત રૂપમાં રહેલું જણાયછે એ વસ્તુસ્થિતિના બોજથી, એમ બેવડા દબાણથી खનો પક્ષ પડી ભાંગેછે.[૧૦૬]

અક્ષ્ના પક્ષનું આધારભૂત જે એક જ તત્ત્વ (ख्) હતું હેનું આ પ્રમાણે નિરાકરણ થતાં બાકી રહેલા (મ. स् અને ગુજ. છ્ ઇત્યાદિના મૂળભૂત

૧૦૬ આ અભિપ્રાયો હું કેટલી'ક પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે અને પરિણામે સ્પષ્ટ મર્યાદાઓ સાથે અને મ્હારી તકરાર ખોટી ઠરે તો સત્યનિર્ણય સ્વીકારવાની તત્પરતા સાથે રજૂ કરુંછુ. કારણ કે મ્હને ભોજપુરીનો જાતે પરિચય નથી, મિ૦ બીમ્સે પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો આપ્યાં નથી, અને મ્હારે ભારતવર્ષની ભાષાસમીક્ષાનો આધાર લેવો પડયોછે, પણ એ ગ્રન્થમાં, મ્હારી માતૃભાષા ગુજરાતીની બાબતમાં મ્હેં નિઃસંશય જોયુંછે તેમ, ક્વચિત્ ભૂલનો સંભવ છે. તથાપિ આ વસ્તુસ્થિતિ અબાધિત રહેછે કે ભોજપુરીમાં પ્રસંગશઃ દેખા દેતા ख्ના એકપૂરા પ્રયોગની સ્હામે, ભોજપુરીમાં અને અન્ય ભાષાઓમાં, છ્ સમેત રૂપોનું મ્હોટું દળ ખડુંછે, અને આપણે, કેવળ એ એકલા ख्ની ખાતર, अस्ने પડતો મૂકીને કાલ્પનિક અર્થયુક્ત अक्ष्નો સંશયગ્રસ્ત આશ્રય ખોળવાની આવશ્યકતા નથી.

छ्‌ને કારણે अक्ष् ધાતુનો આશ્રય લેવો આવશ્યક નથી, કારણ કે હેનો તો अस् "હોવુ" હેને આધારે કે आस् "બેશવુ" (ક્રમશ અર્થ પરિણમતાં "હોવુ") એ ધાતુને આધારે એટલો જ અને એથી દ્રઢતર નિર્વાહ થઈ સકેછે

આ રીતે છે (छ) ના મૂળધાતુ તરીકે આપણે आस् ("બેશવુ") અને अस् ("હોવુ") એ બેમાંથી પસન્દગી કરવી રહેછે હવે હું, બને તેટલી સક્ષિપ્તતાએ કારણો દર્શાવીને, આ વિષયમા મ્હારો નિર્ણય જણાવીશ હવે સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે, વર્તમાનકાળના સર્વ પુરુષો અને વચનોમા અવિશેષે વપરાતા રૂપ તરીકે હેમચન્દ્રે (૮–૩–૧૪૮મા) अत्थि રૂપ આપ્યુછે ત્હેને એક વિરલ ઘટના ગણીને બાજૂએ મૂકી છાડિયે તો, પ્રાકૃત, પાલી, અને અપભ્રશમાંના अच्छ્‌ના (अच्छामि, अच्छसि, અને अच्छति, अच्छइ પણ એ) સદેહરહિત અને વિશાળ પ્રચારવાળા રૂપો આપણી સમુખ રહેછે આ अच्छ્‌ની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે આપવામાં આવીછે, એક પક્ષે હેમચન્દ્ર હેને आस् (=બેશવુ) એ ધાતુનો आदेश (પરતુ વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ आदेश જ) જણાવેછે, (૮–૪–૨૧૫), અને, અન્યપક્ષે, ક્રમદીશ્વર હેને अस् (હોવુ)નો વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ आदेश માનેછે, (सक्षिप्तसार,૪–૧૦, પિશલે § ૪૮૦ મા કરેલા निर्देश પ્રમાણે) હેમચન્દ્ર વિ સ ૧૧૪૪–૧૨૨૮ એ સમયમા સમૃદ્ધ હતા જ્યહારે ક્રમદીશ્વરનો સમય ઇ સ ૧૨૦૦–૧૨૫૦ (એટલે વિ સ ૧૨૫૬–૧૩૦૬) ગણાયછે, (ડૉ બેલ્વલકર કૃત "સસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રો"મા ઐતિહાસિક અનુક્રમણી જુવો) આ પ્રમાણે અન્યોન્યથી એક સૈકાને અન્તરે થયેલા હેમચન્દ્રે અને ક્રમદીશ્વરે अच्छ્‌ના ભિન્ન મૂલો દર્શાવ્યાછે, આદ્ય આચાર્ય आस् અને અપર પડિત अस् દર્શાવેછે આપણે કોને અનુસરિયે ? પ્રત્યેકના સાધકબાધક તત્ત્વો તપાસિયે आस् (=બેશવુ)ના પક્ષમાં નીચેના મુદ્દાઓ છે –

(૧) પ્રાચીનતમ લોકભાષા પાલીમા अच्छति‌નો પ્રયોગ છે તે પ્રકરણબળે आस्‌ના પક્ષનુ સમર્થન કરેછે જેમકે तुण्ही अच्छन्ति="તેઓ મૂગા બેશેછે" (जातकपञ्चक ૪૮), હેમા आस्‌નો "બેસવુ" એ અર્થ, अस्‌ના "હોવુ" એ અર્થ કરતાં વધારે સારી રીતે, બધ બેસેછે, तूष्णीमास्ते (મૂગો બેશેછે) એ પ્રયોગમા રૂઢ અર્થનુ યથાર્થ સમર્પણ થાયછે, तूष्णीमस्ति (મૂક છે) હેમા અર્થસમર્પણ ઠીક નથી થતું, એ તો અસલ્ય દુર્ઘટ બનેછે ચાઇલ્ડર્સે पाली शब्दकोशમા अच्छति‌ની વ્યુત્પત્તિ आस् "બેશવુ"માંથી આપીછે ત્હેનો પક્ષ આ પ્રમાણે પ્રબળ જણાયછે समच्छति (सम्+आस्)એ શબ્દની નીચે પણ હેમણે तुण्ही समच्छिरे, "ત્હેઓ મૂગા બેઠેછે" (जा प ૮૮) એ

ઉદાહરણ આપ્યું છે, અને હેનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે तूण्ही हुत्वा निपीदन्तीति वुत्तं होति, જે આસ્‌વાળી વ્યુત્પત્તિનું વિશેષ સમર્થન કરેછે. जातक ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦થી પ્રાચીનતર છે (રિહ્રુઝ ડેવિડ્ઝ કૃત बौद्ध धर्म, हेनो इतिहास અને साहित्य પૃ. ૭૮).

(૨) પ્હેલાં નિર્દેશ કરી ચૂકયોછું તે गमिष्यमासां छः એ સૂત્રમાં હેમચન્દ્ર આસ્‌નો સ્વીકાર કરેછે. હેના कुमारपालचरितમાં अच्छ્‌ના પ્રયોગો ઘણા છે, અને ત્હાં હેના, પૂર્વે મ્હેં જણાવ્યુંછે ત્હેમ, "બેશવું"થી "હોવું" પર્યન્ત ફરતા ફરતા અર્થો થાયછે.

अस् (હોવું)ના પક્ષમાં નીચે પ્રમાણે મુદ્દાઓ છેઃ—

(૧) વરરુચિ આપણે જોયુંછે તેમ अस् (હોવુ)નો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરેછે. (વરરુચિનો સમય આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ ગણી સકાય, હેનું બીજું નામ કાત્યાયન હતું, ડૉ૦ બેલવલકર કૃત. "સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રો"માં ઐતિહાસિક અનુક્રમણી જુવો).[૧૦૭]

(૨) ક્રમદીશ્વર (संक्षिप्तसार ૪–૧૦) अस् (હોવું) પસંદ કરેછે.

(૩) માર્કણ્ડેય (प्राकृतसवर्स्व ૭–૧૧૬) સ્પષ્ટ રીતે अस् સ્વીકારેછે અને હેણે આસ્‌ને માટે આદેશ આપ્યો જ નથી. હેનું કથન આ પ્રમાણે છેઃ अस्तेरच्छः (કારિકા) स्यात्। अच्छइ। अत्थि इति संस्कृतात् (વૃત્તિ).

[માર્કણ્ડેયે प्राकृतपिंगलમાંથી કેટલોક અંશ ઉતાર્યોછે (ઉદાહરણાર્થ ૧૭–૮ અને ૯ જુવો) અને प्राकृतपिंगल ચોદમા સૈકામાં કે ત્હાર પછી થયું મનાયછે. હેણે એ ઉતારાઓ प्राकृतपिंगलથી સ્વતન્ત્ર રીતે લોકગત પરંપરામાંથી લીધા હોય એમ ન માનિયે તો આ આધારે માર્કણ્ડેયનો સમય ઇ. સ. ના ૧૪મા સૈકા પછી કંઈક લેખાય, સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સન (જ. રૉ. ઍ. સો. ૧૯૩૩, પૃ. ૩૧૯ મે) જણાવેછે કે માર્કણ્ડેયનો જીવન સમય ઇ. સ.

---

૧૦૭. કાત્યાયન અને વરરુચિની એકતા માટે અને હેના સમય માટે વેબર કૃત भारतवर्षना साहित्यनो इतिहास (૩ જી આવૃત્તિ), પૃષ્ઠો ૨૨૨–૨૨૩ જુવો, અને મૅક્સમૂલર કૃત प्राचीन संस्कृत साहित्यनो इतिहास (અલ્હાબાદની પાણિનિ ઑફિસવાળી આવૃત્તિ), પૃ. ૧૨૩–૧૨૮ જુવો. વેબર ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ના પક્ષમાં જણાયછે અને મૅક્સમૂલર કાત્યાયન વરરુચિનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકના અપરાર્ધમાં મૂકેછે. (જે લગભગ એક જ થયું). કૉવેલ (प्राकृतप्रकाश પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬–૭પૃષ્ઠે) વિક્રમાદિત્યની સભામાં "નવરત્નો" એકત્ર હતાં (જેમાં વરરુચિ પણ હતો. रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य) એ લોકપ્રથાનો ઉલ્લેખ માત્ર કરેછે અને હેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬ ગણેછે, અને (દેખીતી રીતે) "ભૂતકાળમાં બહુ પ્રાચીન," "આપણા સનથી પૂર્વતર" સમય પસંદ કરેછે.

ના સત્તરમા સૈકાના મધ્યમા હોય એમ જણાયછે, અને ત્હેઓ પિશેલ, પ્રા વ્યા § ૪૦ નો નિર્દેશ કરેછે પરતુ પિશેલને વિશ્વાસે રહેવામાં અહિં કાંઈ ભૂલ થાયછે હેવી મ્હને ભીતિ છે એ ફકરો, પ્રા વ્યા § ૪૦, મ્હેં રેવ ફાધર ઝિમરમનની સાથે વાચ્યોછે અને એ વિદ્વાન્ હેવો અર્થ કરેછે કે પિશેલ ત્હા ઑફ્રેક્ટે ફરી છપાવેલ એક હસ્તલેખની પ્રશસ્તિનો નિર્દેશ કરેછે જે પ્રશસ્તિ માર્કણ્ડેયે મુકુન્દદેવના રાજ્યસમયમાં એ ગ્રન્થ લખ્યો એમ જણાવેછે, આ મુકુન્દદેવ ઈ સ ૧૬૬૪ મા રાજ્ય કરતો હતો હેવુ ઑફ્રેક્ટ સૂચવેછે, પરતુ એ વાત નિશ્ચિત નથી એમ પિશેલ પોતે કહેછે એ પડિત વસન્તરાજ (प्राकृत सजीवनी) ને અનુસરીને ઠરાવેલી મર્યાદાને આધારે દલીલ રજૂ કરેછે અને માર્કણ્ડેયને ઈ સ ના પદરમા સૈકાના પ્રથમપાદ (ચતુર્થ) પછી મૂકેછે]

(૪) अस् ધાતુ "હોવુ" એ અર્થમાં સાક્ષાત્ વિદ્યમાન હોઈને "હોવુ" એ અર્થમાં વિશાલ પ્રયોગ પામેલા अच्छइનો મૂળ ધાતુ સરળતાથી માની સકાય એ સભવ પ્રબળ છે હવે આ સર્વ મુદ્દાઓની પરસ્પર તુલના કરિયે હેમ-ચન્દ્રે कुमारपालचरितમા આપેલા ઉદાહરણોનું પ્રમાણ તરીકે મૂલ્ય મ્હેં પૂર્વે કહ્યુછે તેમ નષ્ટ થાયછે, કારણ કે એ કાવ્ય હેણે પોતાના જ ઘડેલા વ્યાકરણ નિયમોનાં ઉદાહરણો યોજવાના ખાસ હેતુથી જ રચ્યુ હતું હેનું गमिष्यमाण છ એ સૂત્ર જોઈશુ તો જણાશે કે गच्छइ અને जच्छइ (गम् અને यम्) નો छ વસ્તુત સસ્કૃત गच्छति, यच्छतिમાંથી જ આવ્યો છે, અને વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે જોઇયે તો म् નો छ થાય એ વાત એક અસત્ય કલ્પના જ છે સસ્કૃતમાં इष्નો छ् છે તે નિ સશય વાગ્વ્યાપારના નિયમોને અનુસરીને થયોછે गच्छइ, इच्छइ, जच्छइ ને પ્રચરિત પ્રયોગમા જોઇને હેમચન્દ્રે એ રૂપોને (વાગ્વ્યાપારને અનુસરતા રૂપને તેમ જ વાગ્વ્યાપારથીવિરુદ્ધ રૂપોને) એકત્ર ગોઠવી દીધા અને જૂદા જૂદા ("જાશવુ"થી મન્દક્રમે "હોવુ" સુધી જતા) અર્થોમા अच्छइને પણ પ્રચરિત જોઈને હેનો પણ (स् નો छ એ વિકાર વાગ્વ્યાપાર સમત હોઈને) એ સૂત્રમા સમાવેશ કરી દીધો અને વિશેષત अत्थिने સર્વે પુરુષોમા અને સર્વે વચનોમા વપરાતો દીઠો એટલે હેણે अच्छइને आस्માથી ઉદ્ભવેલો માન્યો વરરુચિ વર્તમાનકાળના તૃતીય પુરુષ એકવચનમા अत्थिને આગ્રહથી વળગી

રહેછે પણ તે શિવાયનાં બધા રૂપોમાં अस्-अच्छ्ने સ્વીકારેછે, પરંતુ હેના સમયમાં अच्छति, अच्छइ એ રૂપ પણ વિદ્યમાન હતું એ સર્વથા સંભવિત છે એ વાત વિચારતાં જણાય છે કે પ્રચારમાં अत्थिને પણ જોઈને હેણે એ રૂપ પર દૃષ્ટિ ઠેરવી રાખી અને અન્યરૂપ अच्छति, अच्छइની ઉપેક્ષા કરી. બીજી બાજૂ જોઈયે તો ક્રમદીશ્વર દ્વિતીય પુરુષ એકવચન માટે सि, પ્રથમ પુરુષ એકવચન માટે म्हि (અનુક્રમે असि અને अस्मिને સ્થાને), પ્ર. પુ. બહુવચન માટે म्हो અને म्ह અને બાકીનાં બધાં માટે अच्छ् સ્વીકારેછે.[૧૦૮] આ પ્રમાણે જ્યહારે વરરુચિ अत्ति સિવાય બીજે સર્વત્ર अच्छ् આપેછે ત્યહારે ક્રમદીશ્વર अस्ति, सन्ति અને स्थने સ્થાને अच्छ સ્વીકારીને अच्छइ, अच्छन्ति, અને अच्छह કે अच्छत्थ આપેછે.

अच्छ् એ રૂપસિદ્ધિ વિચારિયે તો, હેના માર્ગમાં કંઈપણ અંતરાય નથી. મ્હેં પૂર્વે દર્શાવ્યુંછે (ઉપર પૃ. ૨૪૯) તે પ્રમાણે स्નો छ् થાય એ વિકાર કેટલાક શબ્દમાં પ્રવર્તતો ઉપલબ્ધ છેઃ षप्-छ; षष्ठः-छ्ठो; शकर्ट-छकडो; मशकः-मच्छर; ઇત્યાદિ; સ્વાભાવિક રીતે स्ને મૂળ श् કે ष्નો જ પરિણામભૂત ગણવાનોછે). એથી વિપરીત વિકાર, छ् નો स्, મરાઠીના વિશેષ લક્ષણ તરીકે મિ. બીમ્સે (પુ. ૧, પૃ. ૨૧૮મે) નોંધ્યોછે; આ વર્ણવિકાર ગુજરાતીમાં પણ પ્રવર્તતો દૃષ્ટિગોચર થાયછે, જેમકે સં. अक्ष=ધરી પ્રા. अच्छ તેમ જ अक्ख; ગુજ. आंस; અને પૂરા આશ્ચર્યની વાત છે કે મરાઠીભાષા પોતાના નિયમનું અંશે ઉલ્લંઘન કરીને आंस તેમ જ आंख બંને સ્વીકારેછે. छ् અને स् વચ્ચેનો વાગ્વ્યાપારગત સંબંધ દર્શાવવાને આ વાત પૂરતી છે, જે સંબંધ જ મ્હે આપેલાં ઉદાહરણોમાં स्નો छ् થવારૂપ વિકારનું કારણ છે. હવે अस्ति શબ્દ કોઈએક વિકારક્રમે, હેના स्तिનો (વિશ્લેષના વ્યાપારથી) સંયોગભેદ થતાં હાવી સ્થિતિમાં હશેઃ असxति-असxइ (સિ. હે. ૮-૪-૨૩૯માં) અને વરરુચિયે प्राकृतप्रकाश ૮-૭૧ માં દર્શાવેલા સર્વસાધારણ નિયમ પ્રમાણે स् વર્ણ अ અન્ત્ય પ્રાપ્ત કરે). અહિયાં, માત્રાનું પરિમાણ અન્યૂન રહેછે છતાં, अस्तिમાં પાછળ રહેલા સંયોગથી ભારયુક્ત ઉચ્ચાર પામતા अ ને લીધે જે જોમ રહ્યું હતું ત્હેનો ક્ષય થવાનું ભાન અન્તર્ગત રહેછે. જોમના આ આભાસ-

[૧૦૮] सिम्ह्यस्तेः सिम्मिमम्ह्याम् ૪-૮; उत्तमबहुना म्होम्हौ ૪-૯; अच्छोऽन्यत्र ૪-૧૦ (संक्षिप्तसार) પરંતુ અન્યત્ર संक्षिप्तसार अत्थिને મહારાષ્ટ્રીમાં એકલ એક રૂપ તરીકે સ્વીકારેછે (अस्तेरत्थितिङा ॥ अत्थि पुरिसो ॥ લૅસ્સન, પરિશિષ્ટ પૃ. ૫૦, ૫૧, सं. सा. માંથી ઉદ્ધૃત અંશ)

રૂપ નાશનો પ્રતીકાર કરવા માટે અત્ર તિ (ह)નો स् ભેવડાતા[૧૦૮] अस्सति (अस्सइ) રૂપ ઉદ્ભવ્યુ આ अस्सति-अस्सइનો अस्यति (ફેંકેછે)માથી ઉદ્ભવેલા अस्सइ સાથે ભ્રમ થવો સભવિત હતો હેનાથી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવાને अस्ति માથી ઉદ્ભવેલા अस्स२માના स्स એ छ-च्छ સાથેના પોતાના વાગ્વ્યાપારગત સંબન્ધનો આશ્રય લીધો અને अच्छइ રૂપ નિષ્પન્ન થયુ જેમ पच्छइ (સં. पश्चात्માંથી આવીને) पछ२ થયો તેમ જ આ अच्छइ આગળ ઉપર ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશના સમયોમાં अछइ બન્યો, અને પછી अछि થયો (पछि-पछीની માફક) आस्ते (=બેશેછે) એ ક્રિયાપદને પણ અન્તિમરૂપ अच्छति કે अच्छइ પ્રાપ્ત કરવા માટે હેવા જ વિકાસક્રમની સરણિમાથી પસાર થવુ પડે ત્ય્હારે અર્વાચીન ગુજરાતીને છે અર્પનારા अच्छ२નો શક્ય વૃત્તાંત આ છે आस् (બેશવુ) કરતાં अस् (હોવુ) એ વ્યુત્પત્તિ યુક્તતર ગણીને એ તરફ હુ પ્રબળ પક્ષપાત ધરાવુછુ એ સ્પષ્ટ જણાશે છતા, પ્રાચીનતમ લોકભાષા પાળીમા अस् (હોવુ) કરતા आस् (બેશવુ)ને વધારે અનુરૂપ થતા અર્થમા अच्छति નજરે પડેછે એ વાત લક્ષમા રાખતાં હુ હેવી સૂચના કરવાની હિંમત કરછુ કે आस् તેમ જ अस् બન્નેમાથી એક સમાનરૂપ अच्छइ ઉદ્દ્ભવ્યુ,[૧૧૦] અને आस्ના અર્થની કેટલીક છાયાઓની અને अस्ની વચ્ચે રહેલી અર્થગત નિકટતાને પરિણામે, એ अच्छइ રૂપવિશે ભ્રમ ઉપજતા કેટલાક વૈયાકરણોએ હેને अस् (હોવુ)માંથી વ્યુત્પન્ન માન્યુ અને બીજાઓએ હેનો आस् (બેશવુ) સાથે સબંધ ગણ્યો આ સૂચના કરીને અને એ સૂચનાથી મ્હને अस् (હોવુ)માંથી

---

૧૦૮ આ વ્યાપાર (વિરૂપે અને સયોગના પૂર્વ વર્ણનું દ્વિત્વ) નીચેનાં ઉદાહરણો સરખાવિયે ત્ય્હારે સ્વાભાવિક જણાશે, छत्रकं (સં) छत्तउ (અપ) छापरु (ગુજ), [કેટલાક छापरने छत्वरकंમાથી વ્યુત્પન્ન માનેછે, હુ એ વ્યુત્પત્તિ અણઘટતી માનુંછુ હેના કારણો યોગ્ય સ્થળે, એટલે त નો प થવા વિશેના उपसर्गोमा, આપીશ ૯હા જોઇ લેવા] पत्रक (સં) पत्तउ (અપ) पातरु (ગુજ સુરતી ગુજ) अनु दीर्घत्व (ઉપ્લા ઉદાહરણ, पातरमा) થયુછે તે વિરિષ્ટ પ્રથમ વર્ણના દ્વિત્વનું નિર્વિવાદ સૂચન કરેછે

૧૧૦ હાનુ એક સૂચક ઉદાહરણ નીચેની પઙ્ક્તિમા મળે છે –ज अच्छइ त माणिअइ होमइ कावु म अच्छि ॥ (સિ હે ૮-૪-૩૮૮નુ ઉદાહરણ), હેનો અર્થ (વિ સ ૧૯૭૨ કે તે પ્હેલાની) દોધકવૃત્તિમા હાવો આપ્યો છે –यदस्ति तन्मान्यते, कोऽर्थः–भीयते युज्यते । भाविष्यत्कीर्ति कुर्वन् मा 'अच्छि' मा आस्स्व मा तिष्ठेत्यर्थः ॥ अच्छि પ્હેલા अच्छइનો અર્થ अस्ति લીધો છે અને અ ય કોઇ અનુકૂળ અર્થ શક્ય નથી, ત્ય્હારે બીજા अच्छिનો आस्स्व (બેશ) હેવો અર્થ કર્યોછે, જો કે 'હો મા' "રહે મા" એ અર્થ પણ એટલો જ બધ બેશે, तु येथें अस (तुं अहिं हो, तुं अहिं रहे) એ મરાઠી સરખાવો

માનેલી વ્યુત્પત્તિને વળગી રહેવામાં અન્તરાય નથી થતો એ જણાવીને હું કાંઈક વિસ્તીર્ણ થયેલી આ ચર્ચા સમાપ્ત કરૂંછું.[૧૧૧]

આ વર્ગમાં મૂકી સકાય હેવો અન્ય એક ધાતુ છેઃ વા (વાવું=વગાડવું: વાંસળી સાથે વપરાતાં); જેમ કે વાંસળી વાયછે (વાંસળી વગાડેછે) ઉદાહરણ તરીકે

(૧) વ્હાલો મ્હારો કુંજમાં **વાયછે** વાંસળીરે લોલ,
નાદે વેધી છે મ્હારી પાંસળી રે લોલ.

(દયારામ; ગરબી સંગ્રહ; ગુજરાતી પ્રેસની આવૃત્તિ; પૃ. ૧૮૦, ગરબી ૩૧, કડી ૧)

(૨) વાસલડી **વાજો** સાંઝે આજ વાંસલડી **વાજો**;
વાત માહારી ભૂલી મા જાજો; સાંઝે આજ૦

---

૧૧૧ રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ અસ્ "હોવું" વાળી વ્યુત્પત્તિના પક્ષમાં છે (ભાલણકૃત કાદમ્બરીની હેમની પ્રસિદ્ધિ, ટિપ્પણ પૃ. ૨૫૭ પંક્તિ ૧૦-૧૮ જુવો). હેમણે સંક્ષેપમાં હાવા તાત્પર્યનું કથન કર્યુંછેઃ-જેઓ છેની વ્યુત્પતિ આસ્ (સ્થિત્યર્થ) અને ઋચ્છ્ (ગત્યર્થ)માંથી દર્શાવેછે તેઓ પ્રાકૃત રૂપ અચ્છ્ ને લીધે ભ્રમમાં પડ્યાછે એ સ્પષ્ટછે. આ ધાતુમા ચ્ ઉમેરાયોછે તે પાણિની ૬-૧-૭૨, છે ચ હેમાં નોંધેલ વલણનું પરિણામ છે. જેવી રીતે એ વલણથી ઇષ્ને બદલે ઇચ્છ્ બને છે તે જ રીતે એથી અસ્નું પ્રાકૃત રૂપ અચ્છ્ બનેછે. અપભ્રંશના સમયમાં એ વલણ લુપ્ત થયુ તે સાથે એ આગન્તુક ચ્ લુપ્ત થયોછે.

મ્હારે ક્હેવું જોઈશે કે આ ચ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશના સમયમાં લુપ્ત થયોછે. કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્યમાં અછઇ ઉપલબ્ધ નથી; જોકે વરરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશની કોવેલ્વાળી પ્રસિદ્ધિમાં (પૃ. ૯૪ ફુટનોટમાં) બે હસ્તલેખોમાં આપેલા પાઠ તરીકે અસ્તેરછઃ નો નિર્દેશ કર્યોછે. પરતુ ચના આગમરૂપ વ્યાપારનો અવકાશ સ્વીકારીને એક મૂલ આકૃતિરૂપ તરીકે અછ્ આપ્યુ હોય એ શકય છે. અછઇ (ચ વર્જિત અચ્છઇ) તો અપભ્રંશ પછી અને અર્વાચીન ગુજરાતીની પૂર્વે દૃષ્ટિગોચર થાયછે. ચના આ ઉત્પત્તિ-દર્શન અને મ્હેં સૂચવેલી असइ-अस्सइ-अछइ-अच्छइ એ વ્યુત્પત્તિ વચ્ચે રહેલા તફાવત તરફ પણ હું લક્ષ ખેંચુછું.

સદ્ગત શાસ્ત્રી વ્રજલાલે મુદ્દાની વાત ઉડાવી છે અને માત્ર આ પ્રમાણે કહ્યુછેઃ- સં. અસ્નું વર્તમાનકાળમા તૃતીયપુરુષ એકવચન અસ્તિ છે હેનું પ્રાકૃતમાં અત્થિ અથવા છઇ બનેછે (ઉત્સર્ગમાલા પૃ. ૭૪)—(વસ્તુતઃ છઇ પ્રાકૃત છે જ નહિં પરંતુ **ઘણું અર્વાચીન ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનું**રૂપ છે). વળી જ્યહારે (ઉત્સર્ગમાલા ૧૦૨-૩ પૃષ્ઠે) હેઓ એમ કહે છે કે અસ્તિનું સ્તિ થયું અને સ્તનો થ થતાં ગુજ. થાયછે થયું ત્યહારે તો હેમની ભ્રમપરંપરા માટે હસ્યા વિના રહેવાતું નથી. થાયછે સં. સ્થા 'ઉભા રહેવું' હેમાંથી આવેલછે એ તો સ્પષ્ટ છે. છતાં આપણે શાસ્ત્રીને ન્યાય આપવો જોઇયે. વરરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશની કોવેલવાળી આવૃત્તિમાં ૯૪મે પૃષ્ઠે, ફુટનોટમાં, એક હસ્તલેખ અનુસારે થિમ્મિ ને અસ્મિનું રૂપ દર્શાવેલ છે. વસ્તુઃ થમ્મિરૂપ સ્થામાંથી ઉદ્ભવ્યુ છે અને આ પાઠાન્તર કરનાર પુરુષનો એ વિશે ભ્રમ થયોછે.

(એ જ ગ્રન્થ, પૃ ૧૮૧ ગરબી ૭૪, આદ્ય પંક્તિયો)

આ वा ધાતુનું આ અલ્પતમરૂપ સ 'वादयति ક્ષીણ થઈને ઉદ્ભવ્યુછે, સ वादयति, પ્રા वायेइ-वाएइ ગુજ वाए-वाय (છે)

આ ल-(૨) વર્ગની અંદર માત્ર બીજો એક ધાતુ આપીશ, લેવુ હું આ ધાતુની વ્યુત્પત્તિ સ નીઃ=દોરી જવુ ઉપરથી સાધતો નથી (જો એ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારાય તો એ ધાતુ આ વર્ગમા આવે નહિ કારણ કે હેમા નનો લ થયો-છે એ એક જ ફેરફાર છે જે એટલો અલ્પ છે કે એ કારણે આ ધાતુનો આ વર્ગમા સમાવેશ ન્યાય્ય નથી) આ વ્યુત્પત્તિનો ત્યાગ કરવાનાં કારણો આ પ્રમાણે છે –

(૧) "લેવુ"નો અર્થ "ગ્રહણ કરવુ" "સ્વીકારવુ"છે અને ની નો અર્થ "દોરી જવુ" થાયછે, અને જોકે આ અર્થ "ખેંચી જવુ, ઉપાડી જવુ" એ અર્થદ્વારા "લેવુ" અર્થ પ્રાપ્ત કરે એ અશક્ય નથી તોપણ એ ઘટનામાં કિનષ્ટતા તો રહેલી જ છે,

(૨) પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ સાહિત્યમાં ની ધાતુનું णी શિવાય બીજું કોઈ રૂપ મળતું નથી,

(૩) नेणें (નીમાથી) 'દોરી જવુ' અને घेणें (ग्रह्माથી) "લેવુ" એ મરાઠી શબ્દો સાથે તુલના કરતા જણાશે કે ની નો "દોરી જવુ" અને હેવા અર્થ ઉપરાંત અન્ય અર્થ ન થઈ શકે એ સભવિત છે

હું લે (લેવુ)ની વ્યુત્પત્તિ સ लभ् પ્રા. लह्माથી થયેલી માનુછુ, लभते-लहइ-लअइ-लेइ लअइ એ ક્રમ આનુમાનિક છે, પરતુ એ વડે વાગ્વ્યાપારનો વિકારક્રમ દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ છે એ પણ ખરુ છે કે આ રૂપમા (लह् નો લે બનીને) લે નો પ્રયોગ, मुग्धावबोध मौक्तिक (વિ સ ૧૪૫૦) જેટલા પ્રાચીન કાળમા, અને એ પૂર્વે, એટલે કે હેમચન્દ્રથી પણ પૂર્વે, દૃષ્ટિગોચર થાયછે, જે નીચે આપેલા અવતરણોથી જણાશે –

(૧) करी लेई देई इत्यादि बोलिवइ × × × × तिहां त्तवा प्रत्यय
(मुग्धा० પૃ ४ આસન ૨)

(૨) करी लेइ इत्यादि आगलि जाणइ सकइ ए विहुनइ योगि तुम् हुइ।
(એ જ ગ્રન્થ, પૃ ૫ આસન ૨)

(૩) ज कावालिय यप्पुडा लेहिं अभग्गु कवालु॥ (सि हे ८-४-३८७ ઉદાહરણ)
અત્ર लेहिं નો અર્થ दोधकवृत्तिमां गृह्णन्ति કર્યોછે

(૪) ज माहवि तं लेहि।
प्राकृतपिंगल, १-९)

(માર્કણ્ડેયકૃત प्राकृतसर्वस्व ૧૭, ૮, વિઝાગાપટ્ટમની આવૃત્તિમાં આ ઉલ્લેખનું મૂળ સ્થળ प्रा. पिंगल ૧–૪૦ દર્શાવેલછે, પરંતુ प्रा. पिंगलની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિમાં આ અવતરણ મ્હને ૧–૬ એ સ્થળે મળ્યુંછે).

આ પરિસ્થિતિમાં આપણે એટલું જ કહી સંકિયે કે, લેની સાથે સાથે लह्નો પ્રયોગ ક્વચિત્ ઉપલબ્ધ હોય તોપણ, लह् ધાતુએ લે સ્વરૂપ ઘણે પ્રાચીન સમયે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

ઉપર પ્રમાણે લેની વ્યુત્પત્તિ लभ્માંથી દર્શાવનાર હું એકલો નથી. મિ. **બીમ્સનું** મ્હને હેમાં સમર્થન મળેછે; હેમનું તુલનાત્મક **વ્યાકરણ**, પુસ્તક ૩, પૃ. ૪૯, અને પુસ્તક ૧, પૃ. ૨૬૮ જુવો. એ ગૃહસ્થ (પુ. ૧, પૃ. ૨૪૮ મે) વિશેષ હેવું જણાવેછે કે, બંગાલીમાં લખાયછે लइते, પરંતુ ઉચ્ચાર नइते થાયછે, અને ઓરિયામાં લેખનમાં તેમ જ ઉચ્ચારમાં નેઇવા છે; મરાઠી નેણેંનો **સં.** ની “દોરી જવું” હેને બદલે **સં.** लभ्–लह् (प्रा.)-લેવું (ગુજ.) ની સાથે સંબંધ સાધવાના પ્રયાસ ઉપર આ **બીમ્સે** આપેલી હકીકતથી પ્રસંગતઃ પ્રકાશ પડેછે (મિ. **બીમ્સ મ.** નેણેંની હેવી જ વ્યુત્પત્તિ આપેછે પુ. ૩ પૃ. ૪૯). કારણ કે (મ્હેં ઉપર દર્શાવ્યુંછે તેમ) **મ.** નેણે અને ઘેણે અર્થમાં ભિન્ન છે, જેમ **સિંધીમાં** खण અને वह् ભિન્ન અર્થચ્છાયા દર્શાવેછે તેમ; खणि अच (“લાવ્ય”) શબ્દશઃ ‘લઇને’ આવ્ય (अच) હેનો પ્રયોગ હાથમાં ઉપાડીને લઇ જવાય હેવા પદાર્થો વિશે બોલવામાં થઇ સકે જ્હારે વહી अच (એટલે પણ ‘લાવ્ય’) હેનો પ્રયોગ એમ ન ઉચકી સકાય પણ દોરીને કે હેવી રીતે લઈ જવાય હેવા પદાર્થો સંબંધે થાયછે. તે જ રીતે મરાઠી ઘેણે હાથમાં ઉચકી જવાય હેવા પદાર્થોની અપેક્ષાએ વપરાયછે અને નેણેં એક સ્થળથી બીજે સ્થળ દોરી સકાય હેવા પદાર્થો માટે વપરાયછે. નેણેંનો બીજો અર્થ પણ છે, ‘ઉચકી જવું’ હેવો, એ મ્હારા લક્ષમાં છે પરંતુ હેનો ઘેણેંથી વિરોધ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે ઘેણેંનો અર્થ “લેવું” એટલો જ થાયછે; આ પ્રમાણે તેને પદાર્થની એકથી બીજે સ્થળે ગતિ દર્શાવેછે, જ્યહારે ઘેણે હાથમાં કે પાત્રમાં પદાર્થનું કેવળ ગ્રહણ દર્શાવેછે.

સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ બંગાળી लइते (=લેવું)ની लभવાળી આ વ્યુત્પત્તિમાં સંમત છે. તે આ પ્રમાણે ક્રમ દર્શાવેછેઃ–लभिते, लहिते–लइते–नइते–नीते–(જ. રૉ. એ. સો. ૧૯૧૩ પૃ. ૫૩૮મે મિ. જે. એ. ઍન્ડર્સનનો “મિ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની બંગાળી વ્યાકરણ ઉપરની નોંધ વિશેનો લેખ જુવો.)

હવે હું આ उत्सर्ग ૫ માંનો (ग) વર્ગ લઉંછું —એટલે, નામને (અને, કવચિત્, વિશેષણને) કાંઈપણ લક્ષ્ય વિકાર વિના ક્રિયાદર્શક ધાતુરૂપે ફેરવીને સધાતી ગુજરાતી ક્રિયાપદોની શરીરરચના, એ વિષય વિચારીશ

આ વર્ગના પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ તરીકે સ शल्यમાંથી થયેલુ (ગુજ) ક્રિયાપદ साल्वुं લઇયે અનુકૂળતા માટે આ વર્ગને शल्यादि કહિયે शल्य= 'ભાલુ, બાણ, આર,' હેનું પ્રાકૃતમાં सल्ल થાય અને ગુજરાતીમાં साल હેવુ નામ બનેછે હેમાથી આપણને साल्वु 'ઘંજા કરવી, આન્તર વ્યથા કરવી' એ ક્રિયાપદ પ્રાપ્ત થયુંછે અલબત્ત સ शल्य શબ્દ शल्[112] ધાતુમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે પરંતુ ગુજરાતી ક્રિયાપદ साल्वुની ખરી વ્યુત્પત્તિ ઉપર પ્રમાણે ગુજરાતી નામ सालમાંથી સિદ્ધ થાયછે शल्यादि ગણ મ્હેં ધર્યોછે તે પ્રમાણે આપુંછુ —

સ નામ કે વિશેષણ	પ્રાકૃત કે અપભ્રશ	ગુજ	ગુજ ક્રિયાપદ
૧ शल्य	सल्ल	साल	साल्वु
૨ पर्याण	पल्लाण	पलाण	पलाणवु
૩ धैर्य	धीर	धीर (જૂજ જેમ કે धारी न सक्यो धीर, દલપતરામ)	धीरवुं
૪ तस्कर	(ભીધું)		तस्करवुं
૫ निर्वाह	निव्वाहु	निभाव	नमाववुं પછી नमवु
૬ चित्र	(લીધું)		चीतरवु
૭ धूर्त	धुत्त	(धूत કોઈક કાળે)	धुतवु
૮ कष्ट	कट्ठ		कठवु
૯ मट	मट्ठ	मट	मठवु
૧૦ स्थिर	थिरु	थिर	ठरवु

૧૧૨ शल् માંથી પ્રા. सल्ल બને, सल्ल ન હોય તો ગુજ માં साल न आवे. સિ હૈ ૮-૪-૨૧૯ માં शल्यादिगणનો ઉલ્લેખ કર્યોછે ત્હેમાં शल्य ગણનો નથી, કે જેથી સ્ ઐરકાઈ શકે તેમ એ ગણને આકૃતિગણ પણ નથી કહ્યો ઉદાહરણોને અન્તે इत्यादि શબ્દ છે તેથી તે વાત સંદિગ્ધ રહેછે જો शल्यનો એ ગણમાં સમાવેશ કરિયે તો ચન્દ્રનું આ ગણમાંથી વર્જન કરવું જોઈયે

૧૧	दरः	डरु	डर	डरवुं
૧૨	तलस्पर्शः	तलप्फंसु		तळांसवुं
૧૩	युगकर्क	जुअडउं	जोड़ुं	जोडवुं
૧૪			ठग	ठगवुं
૧૫			आचको	अचकावुं
૧૬			वचको	वचकावुं
૧૭			खटको	खटकावु
૧૮	संकटकं	संकडउं	सांकड़ुं	संकडावुं
૧૯	वक्रक	वंकउं	वाकुं	वंकावुं
૨૦	धवलकं	धवलउं	धोळुं	धोळवु
૨૧	पीतकं	पीअलं	पीळु	पीळवु
૨૨			भोळुं	भोळववु
૨૩			गाभरो	गभरावु
૨૪	आकुलकः	आकुलउ	आकळो	अकळावु
૨૫	पश्चात्तापकः	पच्छात्तावउ	पस्तावो	पस्तावुं

[संपीने કોઈ લુપ્તપ્રયોગ ક્રિયાપદનું કૃદન્તરૂપ છે જેનો ધાતુ संप् અનુમાને સ્વીકારી સકાય; આ ધાતુનું બીજું કોઈપણ રૂપ રૂઢિસંમત નથી. આ ક્રિયાપદ संप નામમાંથી ઘટાવેલુંછે, જે નામની વ્યુત્પત્તિ અનુમાને સં. संपातः (= ઘટનાનો સહયોગ), અપ. संपाउ, પછી संपउ–संपु–संप એમ સાધી સકાય.]

ટિપ્પણઃ—

(૨) पल्लाणिअ મ્હે कुमारपालचरित, ૨, ૬૩માં જોયેલછે. સંસ્કૃત ટીકા હેનો અર્થ ग्राहितपल्ययनाः કરેછે. વળી હેમાં अपडायाणिअ માટે अपर्याणिताः આપેલછે. આથી એમ જણાય કે મૂળ સંસ્કૃત નામધાતુમાંથી पलाणवुं પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ ગુજરાતી નામધાતુઓના પ્રયોગક્ષેત્રની અતિસંકુચિતતા લક્ષમાં લઈને હું આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિ ગુજરાતી નામ पलाणमांथी દર્શાવવાનું પસંદ કરુંછું.

(૩) धीरवुं એટલે "વિશ્વાસ કરવો, ક્ષમાવૃત્તિથી સાંખવું." સંસ્કૃતમાં धीर् ધાતુ નથી; अवधीर् (= તરછોડવું) છે ખરો, પણ એ અખંડ ધાતુરૂપ છે.

(૪) तस्करवुं; જેમકે "तरवुं तंतरवुं तस्करवुं ए आठे आपकळा य"

(લોક કહેવત).

(૫) નમવુ–આ રચના વિલક્ષણ છે નભાવ શબ્દ આવ્–યુક્ત પ્રેરકરૂપનો ભાસ આપેછે, અને એથી નમ્‌ને મૂળ ધાતુ માની લીધોછે. દેખાવ, ચઢાવ, વનાવ વગેરે આવ-અન્ત કૃદન્તરૂપોને આવ-અન્ત પ્રેરકરૂપમાથી થયેલા નામ માનવાનો ભ્રમ પણ આ પ્રસગમા હેતુરૂપે પ્રવર્તેછે

નમવુની વ્યુત્પત્તિ निर्वहति-निव्वहइ-निव्हअइ-निभवु એમ निर्वहतिમાથી થયેલી માનવી એ સર્વથા સતોષજનક નથી, કારણ કે निर्वाहમાથી વ્યુત્પન્ન કરતા પ્રાપ્ત થતો નિભાવનો અર્થ निर्वह્માથી પ્રાપ્ત થતો નથી निर्वहમા અર્થ કર્તૃનિષ્ઠ છે (निर्वाह करवो), જ્યહારે निभवु–नमवु કર્મનિષ્ઠ અર્થ દર્શાવેછે (निवाह थवो)

(૬) चीतरवु,—चित्रयति તો સસ્કૃતમાં જ પ્રચરિત છે, सिद्धान्तकौमुदीમા હેને ધાતુ તરીકે આપેલછે પરતુ વસ્તુત સસ્કૃતમાં જ એ ધાતુ चित्र નામ-માંથી આવ્યોછે મ્હને હેવો ખ્યાન છે કે चित्र વસ્તુત चित् એટલે ચેતના, જીવન, હેમાથી આવેલછે, જે ચેતનમય, સજીવ, ભાવનું મૂર્તરૂપ એજ ખરૂ चित्र

(૮) कठवु–જેમ કે वरसाद कठेछे જેમાં વરસાદ પ્હેલાની કષ્ટકારક ગરમી વિવક્ષિત છે कठारो એ कठवुમાથી નામ છે

(૯) मडवु—જેમ કે,

"चालो चतुरा पछी जई मडिये

(नरसिंह सुरतसग्राम, २७–३)

(૧૦) ઠરવુ–કાઠિયાવાડમા ऊभवु ઉદ્ભવ્યું હ્હેવા જ બુદ્ધિભ્રમથી ઠરવુ ક્રિયાપદ ઉદ્ભવ્યુ હશે स्थिरक-थिरउ-ठरो, જેને ભ્રમથી ઠર્યો માનીને પછી હેમાંથી ઠરવુ થયુ હુ આ મત વિકલ્પરૂપે આપુછુ

(૧૨) तळासवु–આ ધાતુ तल અને स्पृश् ધાતુમાથી પરભારો આવ્યો હોઈ સકે નહિ, કારણ કે એ રીતે તો तलं स्पृशति થાય, જ્યહારે तळांसवु એક અખડ શબ્દ છે પરિણામે तलस्पर्श એ નામમાંથી तल्प्फस द्वारा तळासवु યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થાયછે

(૧૩) जोडवुं,–युज् (स)માથી પરભારુ जोडवुं ક્રિયાપદ પ્રાપ્ત થઇ સકે નહિ, કારણ કે युज्નાં પ્રાકૃતરૂપો जुजइ, जुज्जइ, जुप्पइ બનેછે

(૧૪) થી (૧૭) અને (૨૨) અને (૨૩) આ ક્રિયાપદો ગુજરાતી નામ અને વિશેષણોમાથી આવ્યાછે અને હેને અનુરૂપ મૂળભૂત શબ્દ સસ્કૃતમા કોઈપણ નથી

(૧૮) થી (૨૪) સુધીના ક્રિયાપદો વિશેષણોમાથી ધટાવેલાછે જ્યહારે બાકીનાં ક્રિયાપદો નામમાથી બનેલાછે વિશેષણ વર્ગમાં (૧૮), (૧૯), (૨૨),

(૨૩) અને (૨૪)નો અર્થ કર્મનિષ્ઠ છે; અને એથી मलिनयति જેવા સંસ્કૃત નામધાતુઓથી વિશિષ્ટ છે; એક બાજૂ (૨૦) અને (૨૧) અને સ્હામી બાજૂ (૨૨) હેવો પ્રકારભેદ કરી સકાય એમ છેઃ ધોળવું, પીળવું એ મલિનયતિની માફક પ્રેરક અર્થ દર્શાવેછે, પરંતુ નામધાતુદર્શક પ્રત્યય વિના જ; જ્યહારે ભોળવવુંનો અર્થ હેવો છે (ભોળું બનાવવું, એટલે કે ભોળું બનાવીને છેતરવું), તે સાથે (સં. अय જેવો) अव પ્રત્યય પણ લાગ્યોછે.

(૨૫) પસ્તાવું એ ક્રિયાપદ સામ્યાભાસના નિયમની પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ છે. પસ્તાવો શુદ્ધ નામ છે છતાં પણ, ભરૂમાંથી ભરાવો અને ચઢ્માંથી ચઢાવો ઇત્યાદિ શબ્દોની માફક, હેમાં પણ આવો છે તે કૃત્ પ્રત્યય છે હેવી દૃષ્ટિ સ્વીકારાઇછે; અને તેથી પસ્તા હેવું કર્મનિષ્ઠ શબ્દશરીર ગણવામાં આવેલછે.

અહિયાં હું એક ચેતવણી આપીશ. ઉપર પ્રમાણે નામ અને વિશેષણ-માંથી ક્રિયાપદો બનેછે હેમાં સંદેહ નથી, પરંતુ એ વિષયમાં રૂઢિ અને પ્રયોગની બાંધેલી મર્યાદા છે ખરી; અને રૂઢિ અને પ્રયોગનાં શાસનો અલિખિત કાયદા જેવાં છે. એ નિયમનો લાભ લેવામાં અયોગ્ય સ્વાતન્ત્ર્ય લેવાથી વિહસનીય અનુપપત્તિ ઉદ્ભવેછે. હાવા પ્રસંગો क्त કે अन (ल्युट्) પ્રત્યયવાળાં કૃદન્તરૂપોમાંથી બનાવેલા ભ્રમમૂલક અને અવિશ્વસનીય શબ્દોમા નજરે પડેછે; જેમ કેઃ—

૧ "લગ્નમાં સકલ ભૂતકાળ **સંક્રાન્તેછે.**"
(ઇન્દુકુમાર નાટક, રા. ન્હાનાલાલ દ. કવિકૃત, ૧, પૃ. ૭૪)

૨ " પડઘો **પરિસમાપ્તતો** નથી.
(કેટલાક કાવ્યો, એ જ કર્તાનાં, અર્પણ, પૃ. ૩, પંક્તિ ૭.)

૩ "સંતાનના સ્નેહ ઉછેરજો, વાળજો, **પરિશુદ્ધજો.**"
(જયા અને જયન્ત, કર્તા એ જ, પૃ. ૧૪૮, પંક્તિ ૨૦.)

૪ "**નિમંત્રણતી.** " (એ જ કર્તાનું ઉષા, પૃ. ૧૬.)

આ પ્રકારની અણસમજુ સ્વૈરવૃત્તિને કેટલાક અન્ય લેખકો આથી પણ ઉચ્ચતર કોટિ સૂધી લઈ ગયાછે, જેમ કે કોઈ લેખકે એક ગુજરાતી માસિકપત્રમાં (જૂલાઇ–સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨ના સમાલોચકમાં, પૃ. ૧૭૬, પંક્તિ ૧ લીમાં) પ્રદક્ષિણામાંથી પ્રદક્ષવું ક્રિયાપદ ઘડી કાઢ્યુંછે! પ્રદક્ષિણા શબ્દના બંધારણ તરફ જ હેણે દુર્લક્ષ બતાવ્યુંછે. નવીન વર્ષ નિમિત્તે મ્હને અભિનન્દનપત્ર લખતાં એક મિત્રે 'તુજ આત્મને **ઉદાત્તશે**' હેવો પ્રયોગ કર્યોહતો; અહિ રા. ન્હાનાલાલે બેસાડેલ દાખલાનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યુંછે. ભાષાનાં

વ્યાકરણના અને વ્યાવહારિક બુદ્ધિના હાવા વિમર્દનોમાં રહેલી ભૂલનું પૃથક્કરણ કરવામા કાલક્ષેપ નહિ કરું[૧૧૩]

[ટિપ્પણ —त्तान्तरૂપોમાંથી ઉદ્ભવેલી ક્રિયાપદોની પ્રકૃતિની ચર્ચા उत्सर्ग ૪–૩મા કરવામાં આવીછે તો પછી આ उत्सर्गना આ ग અંશને એ उत्सर्गना અંગ તરીકે શા માટે નથી ચર્ચ્યો હોવો પ્રશ્ન કોઈ પૂછશે પરતુ જરા'ક તુલનાત્મક પરીક્ષા કરતા જણાશે કે એ બે પ્રકારોના સ્વરૂપમાં શો તફાવત રહેલોછે उत्सर्ग ૪–૩ની અંદર આવતા પ્રકારોમાં ધાતુની પ્રકૃતિ–રચના જાતે જ ચર્ચાવિષય છે, અને એ રચના क्त પ્રત્યય લગાડવાની સાથે જ અથવા લગાડ્યા પછી પ્રવર્તતી એક વા અન્ય વાગ્વ્યાપારગત ઘટનાને વશ રહેછે, જ્યહારે પ્રસ્તુતપ્રકારમાં સંસ્કૃત क्तान्त રૂપને આખુ ને આખુ લઈને ક્રિયાપદના શબ્દશરીર તરીકે યોજ્યુછે

ચોથા વ્યાખ્યાનનો આ ભાગ હું આ સ્થળે પૂરો કરીશ.

ટિપ્પણ अ

(વ્યાખ્યાન ૪, ખણ્ડ ૧)

स्वरभक्ति–પૃ ૧૧૭ નોટ ૫ નો અન્ત જુવો

આપણી અદ્યતન સ્વભાષાઓમાંના વિશ્લેષ સાથેના स्वरभक्तिના સંબંધનુ સ્પષ્ટ ઉદ્ભાસન થાય એટલા માટે स्वरभक्तिના સંપૂર્ણ અર્થ અને વિષયની પરીક્ષા કરીશુ તો રસ પડશે स्वरभक्तिની ચર્ચા ऋग्वेद प्रातिशाख्यના નીચેના દર્શાવેલા અંશોમા કરવામા આવીછે –

પટલ ૬, ૧૭, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૪ ૧૩, ૨૩, ૧૪, ૨૫

૧૧૩ વ્યવહાર અને રૂઢિની અનુજ્ઞા પામેલા આ પ્રકારના અપવાદરૂપ પ્રયોગ બે જ મ્હને મળ્યાછે दत्त અને दग्ध (સ ભૂતકૃદન્તો) એ ઉપરથી ગુજરાતીમા વપરાવા दत्तવું (= આપવુ) અને दग्धवु એ ક્રિયાપદો આ અપવાદભૂત રૂપો યોજવામા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ રહેલોછે, પ્રથમ, दत्तवु ક્રિયાપદ 'આપવા'ના ગમે તે પ્રકારમા વપરાતુ નથી, પરતુ માત્ર લાચ કે હેવા અયોગ્ય, અન્યાય્ય કે અધર્મ્ય દાનનો અર્થ દર્શાવવાને કાઇક કટાક્ષથી અને ગર્હણાથી વપરાયછે બીજું આ અર્થવિશેષ પર ભાર મૂકવા માટે, હેતુ સ્ફુટ પ્રકટન કરવાના હેતુથી ઉદ્દેશપૂર્વક, મૂળ સંસ્કૃત રૂપ दत्त જાળવી રાખવામા આવ્યુંછે એ જ પ્રમાણે दग्धवु ક્રિયાપદ પણ ઉગ્ર મનોવ્યથા આપવાના અર્થને ઉત્કટ બનાવવાના ખાસ ઉદ્દેશથી સંસ્કૃત क्तान्त રૂપમાથી આખુ ને આખુ લેવામાં આવ્યુછે

નીચેની પક્તિમા દયારામે मुक्तપરથી યોજેલા (मुक्तवु) ક્રિયાપદમા વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ પ્રત્યક્ષ થવો દુષ્કર છે –

अच्युत अज्ञान अवशेष मुक्ते प्रतिदिने जन जेह (रसिकवल्लभ, ९४, ४)

હેને પ્રગલ્ભ સ્વૈરાચાર ગણવો પડશે,–પછી વૈષ્ણવોમા પારિભાષિક શબ્દ તરીકે એ રૂપ પ્રચલિત હોય તો જુદી વાત

મૅક્ડોનેલે स्वरभक्तिનાં સર્વ મુખ્ય લક્ષણો प्रातिशाख्योમાંથી લઈને પોતાના वैदिक व्याकरण (Encyclopœdia of Indo-Aryan Research Series) § ૨૧ માં આમ એકત્ર કર્યાંછેઃ—

" स्वरभक्ति—જ્યારે કોઈ વ્યંજન र् કે અનુનાસિકથી સંયુક્ત હોય ત્ય્હારે એ બે વચ્ચે એક અતિલઘુ સ્વરોચ્ચારનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રાપ્ત થાયછે, અને છન્દોરચનાના પ્રમાણથી જણાયછે કે એ બે વ્યંજનો વચ્ચે બહુશઃ સ્વર ઉચ્ચારવો પડેછે. प्रातिशाख्योનો સર્વમાન્ય મત છે કે જ્યારે અન્ય વ્યંજનની પૂર્વે र् આવે ત્ય્હારે હેની પછી સ્વરોચ્ચાર કરાયછે; કેટલાકને મતે ल् પછી પણ, અથવા કોઈપણ ઘોષ વ્યંજન પછી પણ, આ વ્યવસ્થા બનેછે. હેને ત્હેઓ स्वरभक्ति એટલે "સ્વરભાગ" કહેછે, અને હેને ½, ¼, કે ⅛ માત્રાની વર્ણવેછે. અને ઉચ્ચારમાં a (अ) કે e (ए) (ઘણેભાગે=ĕ अॅ) ને તુલ્ય જણાવેછે.

" अ. ऋग्वेदની છન્દોરચનાપરથી જણાયછે કે જે શબ્દોમાં र् વર્ણ અન્યવ્યંજનની પૂર્વ કે પર રહ્યો હોય તે શબ્દોમાં એક વધારાની શ્રુતિની બહુશઃ અપેક્ષા રહેછે જેમ કે दर्शत "જોવા લાયક" (ચતુઃશ્રુતિ); इन्द्र (બહુશઃ ત્રિશ્રુતિ); प्र (દ્વિશ્રુતિ)

"आ. જય્હારે કોઈ વ્યંજનની પછી न्, न् કે म् આવે ત્ય્હારે એ જ આગન્તુક સ્વર ક્વચિત્ પ્રાદુર્ભૂત થાયછે, જેમકે यज्ञ (=यज अन), ग्ना (=ग् अना) "સ્ત્રી". જો કે આ પ્રકારની સ્વરભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ બહુશઃ, ત્રિષ્ટુભ્ અને જગતી વૃત્તોમાં, યતિ પછીની બીજી શ્રુતિ તરીકે જ થાયછે, આ વૃત્તોના આદિમાં વિરલ હોયછે, અને અન્તમાં કદાપિ નહિ."

આ ભાગમાં એક ઉપયોગી ફુટનોટ—૧૧મી—આપીછેઃ—

' स्वरभक्तिથી આવેલો સ્વર સાક્ષાત્ લખાતો હોય હેવા થોડાક દૃષ્ટાન્તો જણાયછેઃ त्रसन्ति ઉપરાંત तरसन्ति; श्वित्र (અથર્વવેદ) "શ્વેત" ઉપરાંત તદ્ધિતવૃત્તિ श्वैतरीम्; ઘણે ભાગે पूर्षને સ્થાને पुरुष અને पूरुष (વૅકરનેજલ, ૧, ૫૧.cp. ૫૨)"

ऋक्—प्रातिशाख्य (પટલ ૧–૧૭) પરના ભાષ્યમાં ઉવ્વટ કહેછેઃ— अन्वर्थसंज्ञा चेयम्। स्वरभक्तिः स्वरप्रकार इत्यर्थः॥ આ ટીકાવાક્યનો પ્રથમ અંશ મ્હારા स्वरेण भक्तिः એ અર્થદર્શનને અનુકૂળ જણાયછે, પરંતુ ઉત્તર અંશથી હેનો અર્થ स्वरस्य भक्तिः થતો જણાયછે.

મૅકડોનેલે કરેલા "vowel-part" (સ્વરભાગ) એ અર્થને સેન્ટ પિટર્સબર્ગ શબ્દકોષનો પણ આધાર મળેછે કારણ કે હેમાં स्वरभक्तिનો *Teilvocal* (એટલે સ્વરનો અંશ) હેવો અર્થ આપ્યોછે.

વ્હિટ્નીની પણ (तैत्तिरीय प्रातिशाख्य ૨૧-૧૫ મા) હેને *fragment, piece, part of a vowel* (સ્વરનો ખડ કે ભાગ) કહેછે

અન્યપક્ષે મો વિલિયમ્સ, પોતાના સસ્કૃત-અગ્રેજી શબ્દકોષમાં स्वरभक्तिને "*Vowel-fracture*" (સ્વરભજન) કહેછે, અને એથી स्वरेण भक्ति એ અર્થને અનુમો ન મળેછે, પછી "Vowel-fracture' નો "fracture (fraction, ખડ) of a vowel" હેવા અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોય તો જૂદી વાત, પરતુ એ અર્થ સભવિત નથી

વળી इन्यात्‌ને સ્થાને इनियात्‌, पूर्षने સ્થાને पुरुष એ શબ્દો હેતુ સૂચવેછે કે, કાઈ નહિ તો એ પ્રકારના પ્રસગોએ પ્રક્ષિપ્ત તત્ત્વ સ્વર છે, **સ્વર-ભાગ** નથી અને એથી स्वरेण भक्ति એમ જોઇયે, स्वरस्य भक्ति નહિ, પછી આ શબ્દોમાના इ અને उ ને એક માત્રાના સ્વરના ભાગ તરીકે ઉચ્ચારવાના હોય તો स्वरस्य भक्ति એમ લઈ સકાય

તે ઉપરાંત વળી, स्वरभक्तिના ગ્રીક પર્યાય *Anaptyxis* નો અર્થ, અક્ષરશ , "*Unfolding* (*ana*-back, *ptyxis* fold)' એટલે "અપાનરણ' થાયછે એ શબ્દથી સયુક્ત વ્યજનો વચ્ચે સ્વરના પ્રક્ષેપથી થતા સયોગવિઘટ્ટનના વ્યાપારનો નિર્દેશ થાયછે, એટલે જ એ સયોગમાંના વ્યજનોની स्वरेण भक्ति (વિશ્લેષ) કહેવાયછે

આ બધી હકીકતો એકત્ર વિચારતા યોગ્ય રીતે અનુમાન થઈ સકે કે स्वरभक्तिથી પ્રથમ, સયુક્ત વ્યજનોની **સ્વરથી** (स्वरेण) **વિભેદન ક્રિયા** (भक्ति) એ અર્થ વિવક્ષિત હતો,-અને એ સ્વર લઘુ સ્વરથી પણ લઘુતર હતો, અને અજ્ઞાત અર્થસક્રાન્તિથી હેને "સ્વરનો ભાગ" હવો અર્થ પ્રાપ્ત થયો -વિભાજક સ્વરનું માન સામાન્યત લગભગ સર્વત્ર, માત્રાનો એક અશ, ¼ કે ½ અથવા ક્વચિત્ ¾ માત્રા હતુ, એ વાતથી આ નવીન અર્થ ઉપપન્ન જણાયો આ પ્રકારનું અજ્ઞાત અર્થપરિવર્તન એ કાઈ અસાધારણ મનોવ્યાપાર નથી

स्वरभक्तिના સ્વરૂપની પરીક્ષા કરીશુ તો હેની અને હિંદની ભાષાઓમા દેખાતા અને વળી પ્રાચીનતર પ્રાકૃતોમાં પણ જણાતા વિશ્લેષની વચ્ચેનો ભેદ નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ થશે —

(અ) વિશ્લેષમાં પૂર્ણ એક માત્રાનો સ્વર પ્રાપ્ત થાયછે, પરતુ स्वरभक्तिમાં સામાન્ય નિયમે માત્રાનો એક અશ, ¼, ½ કે ¾ પ્રાપ્ત થાયછે, માત્ર અતિવિરલ પ્રસગોએ પૂર્ણ માત્રાનો સ્વર પ્રક્ષિપ્ત થાયછે, જેમકે पूर्षने બદલે पुरुष, અને इन्यातने સ્થાને इनियात, વસ્તુત

स्वरभक्ति એટલી સૂક્ષ્મ ઉચ્ચાર-ઘટના છે કે કેટલાક આચાર્યોએ તો હેના અસ્તિત્વનો પણ અસ્વીકાર કરવા સુધીની હિમત કરીછે. (ऋ. प्रा. पटल ६, १४ જુવો);

(આ) स्वरभक्तिનું સ્વરૂપ એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે प्रातिशाख्य જણાવેછે તેમ હેનાથી સંયોગકાર્યને પણ બાધ નથી આવતોઃ न संयोगं स्वरभक्तिर्विहन्ति (ऋ. प्रा. पटल ६–१०). હાનો મુખ્ય અર્થ स्वरभक्तिः संयोगकार्यं न बाधते હેવો છે એ ખરું, છતાં પણ હેનો વિશેષ ઉદ્દિષ્ટાર્થ હેવો પણ ખરો કે વ્યવહારદૃષ્ટિયે સંયોગ સંહત રહેછે. વિશ્લેષ તો સંયોગનું સાક્ષાત્ ખંડન કરેછે;

(इ) स्वरभक्ति થાય ત્હાં પ્રક્ષિપ્ત સ્વર अ કે હ્રસ્વ ए હોયછે. વિશ્લેષમાં હંમેશ આપણી સ્વભાષાઓમાં अ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે, અને પ્રાકૃતોમાં મૂળ સ્વરની પુનરુક્તિ થાયછે (तत्स्वरता भवति); किलिट्ठ (क्लिष्ट), रअणं (रत्नं), किरिआ (क्रिया). प्राकृतप्रकाश ३–५९ આદિ જુવો; અથવા, હેમચન્દ્ર કહેછે તેમ, પ્રક્ષિપ્તસ્વર યથાસંભવ अ, इ કે उ હોયછે; सि. हे. ८–२–१०० થી ૧૧૫ જુવો;

(ई) સંયોગનો અંગભૂત र् કે કવચિત્ ल्, કે અનુનાસિક (કે છેવટ ઘોષસ્વર) હોય તો જ स्वरभक्ति પ્રાપ્ત થાયછે. વિશ્લેષમાં આ મર્યાદાઓ નથી. જેમકેઃ—

भक्तः (સં.)	भगत (ગુજ.)
युक्तकं (સં.)	जुगतुं (ગુજ.)

ઇત્યાદિ;

(उ) स्वरभक्तिનો પ્રાદુર્ભાવ છન્દોરચનાની અપેક્ષા એ જ થાયછે; (હેવું મૅક્ડોનેલે ખોળી કાઢ્યુંછે; જો કે प्रातिशाख्यમાં આ કથન સુલભ નથી, છતાં એકદમ નજરે ન પડે હેવો આ પ્રકારનો કંઈક ઉલ્લેખ હશે.) પણ વિશ્લેષ તો છન્દોનિરપેક્ષ વાગ્વ્યાપારગત ઘટના છે; અને મનોવ્યાપારની અપેક્ષાએ ઉદ્ભવેછે, (અને, હું માનુંછું કે, હેવી જ ઘટના स्वरभक्तिની કારણભૂત છે).

સંયોગના દ્વિતીય અંગ તરીકે રહેલા य અને व्‌ને જે સંધિકાર્યો સંસ્પર્શ કરતાં હોય તે આન્તર સંધિકાર્યોમાં પણ અન્તિમ પરિણામના કારણરૂપે स्वरभक्तिનો નિયમ પ્રવર્તેછે; જેમકે व्याकरणમાંથી वैयाकरण; व्यधिकरणમાંથી वैयधिकरण्य; व्यग्रમાંથી वैयग्र्य; व्याघ्रમાંથી वैयाघ्र;

હ્ય માથી હૈય, દ્વારમાંથી દૌવારિક; શ્વન્-શ્વાન માથી શ્રૌન, શૌવન, શ્વાપદમાંથી શૌવાપદ, શ્વ માથી શૌવસ્તિક

આ ઉદાહરણોમાના કેટલાકમા મૂળ સયોગ પ્રાપ્ત થવાનુ કારણ इ અને अનો સધિ છે, જેમકે व्याकरण, व्यधिकरण અને व्याघ्र (व्याजिघ्रतीति व्याघ्र) પરતુ ह्य, द्वार, श्वा, श्वापद, श्व જેવા પ્રકારોમા સયોગ મૂળમાંના इ કે उ અને आમાંથી ઉદ્ભવતો નથી આ સર્વ ઉદાહરણો સ્વરભક્તિની નૈસર્ગિકતા ઉપર બહુ સૂચક પ્રકાશ પાડેછે

આ *Anaptyxis*નો નિયમ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના પંડિતોએ લક્ષમાં લીધો છે Karl Brugmann, *Kurze, Vergleichende Grammatic Der Indo-germanichen Sprachin*, §§ 312-313

ડૉ પાડુરગ દામોદર ગુણેએ પણ (Introduction to Comparative Philologyમા ૫૧મે પૃષ્ઠે) *Anaptyxis*ની ચર્ચા કરીછે, પરતુ સ્વરભક્તિ (માત્રાના અશવાળી), અને જે ને હુ विश्लेष કહુછુ તેવુ સયોગનું પૂર્ણ ઉત્પાટન, એ વચ્ચે તેમણે કાંઈ તફાવત ગણ્યો નથી વૈદિક इन्द्र (इन्दर), दर्शत (दरशत), અને અર્વાચીન ભાષાઓના વિશ્લેષના ઉદાહરણો म परकार (स प्रकार), म भरम (स भ्रम) ઇત્યાદિ, એ બધાને તેમણે એકઠા ખડકયાછે

આ ટૂકા વિવેચનપરથી જણાશે કે विश्लेषनो અન્તર્ગત નિયમ स्वरभक्तिमा બીજરૂપે રજૂ થાયછે, જૂના વખતમાં हनियात् અને पुरुष જેવા કેટલાક છૂટા છવાયા શબ્દોમાં विश्लेष જેવી વિક્રિયા ડોકિયુ કરતી હતી, અને *Anaptyxis* નો અર્થ ફક્ત "folding back, unfolding," હેવો થતો હોવાથી એ નામ પોતે જ સયોગમુકુવના સવૃત દવેનો અથત ઉદ્ભેદ સૂચવે છે છેવટમા, भनक्ति (भञ्ज्), रुणद्धि (रुन्ध्), हिनस्ति (हिंस्), मुनक्ति (मुञ्ज्) ઇત્યાદિ શબ્દોમા વિશ્લિષ્ટ અનુનાસિક અર્પનાર વ્યાકરણનિયમ, પ્રાકૃતસમયમા શરુ થતો અને અર્વાચીન ભાષાઓના विश्लेष પર્યંત જઈ પ્હોંચતો અવાન્તરક્રમ દર્શાવેછે, એ સૂચક છે

विश्लेष સજ્ઞા માર્કંડેયે પોતાના प्राकृतसर्वस्वમાં १-४७ એ સ્થળે વાપરેલી જડેછે, પરતુ તેણે (સ્વર-?) સધિનો વિગ્રહ, અથવા ખરુ જોતા સ્વરોના સધિથી થવા જોઈતા સયોગનો અભાવ, એ અર્થમા આ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યોછે

પરતુ ३-७७મા અને ત્યહાર પછી તેણે સંયોગના વિભેદની ચર્ચા કરીછે અને ત્યહા તેણે એ ઘટનાને विकर्षण સજ્ઞા આપીછે (३-७७) જેની સમજૂતિ વૃત્તિમાં विश्लेष શબ્દથી આપીછે તેણે तत्स्वरतानो તેમ જ કેટલેક પ્રસગે યના इ, उ, अના પ્રક્ષેપનો પણ ઉલ્લેખ કર્યોછે

ટિપ્પણ આ

(વ્યાખ્યાન ૪—ખંડ ૧)

(એ વ્યાખ્યાનનું પૃ. ૧૮૬ જુવો.)

વિવૃત ॲ અને ऑ વિશે વિશેષ અવલોકનો

(Indian Antiquary, September 1918 Vol. XLVII, Part DXCIX હેમાં ડૉ. ટૅસટોરીએ કરેલી મ્હારા મતની ટીકાનો ઉત્તર.)

ડૉ. ટેસિટોરી અને મ્હારી વચ્ચે મતભેદનો મુખ્ય મુદ્દો આ છેઃ–

ડૉ. ટેસિટોરી વિવૃત ॲ–ऑ ને अइ–अउ માંથી અને સંવૃતને अय्–अव् માંથી ઉત્પન્ન થયેલા માનેછે, જ્યહારે હું એથી વિરુદ્ધ મત સ્વીકારૂંછું. (એટલે ॲ–ऑ (વિવૃત) अय्–अव्માંથી; અને ए–ओ (સંવૃત) अइ–अउમાંથી; એમ માનુંછું.)

(अ) य એ इनो લેખન પ્રકાર હોઈને वयर, वयठउ ઇત્યાદિ જોડણી ભ્રાન્તિજનક છે એમ ડા. ટેસિટોરી માનેછે. આ સ્થાપિત કરવા માટે હેમણે છેક પ્રાકૃત ગ્રન્થો સૂધી પણ જઈને જૅકૉબી કૃત *Maharashtri Erzahlungen* પૃષ્ઠ ૭૨, ૬૩, ૬૧, ૬૦ માંથી ઉદાહરણો આપ્યાંછે:–

गइं, पइसारिओ, कइवय, અને वइर
હેને સ્થાને गयं, पयसारिओ, कयवय, वयर.

મ્હારો ઉત્તર;—જૅકૉબીની આવૃત્તિની આધારભૂત હસ્તલિખિત પ્રતો વ. સં. ૧૬૧૧ અને ૧૬૬૦ માં લખવામાં આવી હતી. એથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાયછે કે લહિયાઓએ એ સમયની **સાક્ષાત્** પ્રચલિત જોડણી સ્વીકારીછે, જે પ્રાકૃતમાં તદ્દન અપરિચિત હતી. (બીજાં ઉદાહરણોમાં य છે તે इનો વિકાર છે માટે गयं શબ્દ (गतिं ને બદલે) गतं નું પ્રાકૃતરૂપ હોઈ સકે હેવો બચાવ સંભવિત છતાં પડતો મૂકુંછું.)

(आ) **પ્રા. પા.** રાજસ્થાનીમા વસ્તુતઃ इના વિકારરૂપે દૃષ્ટિયે પડતા આ यના સ્વરૂપવિશે પોતાના મતો બાંધવામાં ડૉ. ટેસિટોરી ચકડોળે ચઢ્યાછે:–

(૧) પોતાની "Notes" ના § ૪–(૫) માં હેમણે यને इના વાસ્તવિક વિકારરૂપે આપ્યોછે અને **પ્રા. પા. રા.** ના ગ્રન્થોમાંથી वयर, वयरागी, पयसार એ ઉદાહરણો ટાંક્યાંછે.

(૨) કેટલાક સમય પછી હેમણે वयर ઇત્યાદિને માત્ર "writing peculiarity"–લેખનનો પ્રકારવિશેષ–માન્યાછે; પછી વળી वयर,

વયરાગીને પ્રાકૃત તત્સમ કહ્યાછે, અને ત્યહાર પછી વળી એમ કહેછે કે અય એ સસ્કૃત ઐનો વિકાર હશે (પ્રાકૃતમાં આ ઘટના તદ્દન અપરિચિત છે)

(હિમનું *Bardic Survey*, પરિશિષ્ટ ૧, પૃ ૭૧ જુવો)

(૩) અને ઓક્ટ ૧૯૧૮ ના સપ્ટેમ્બરના Indian Antiquary મા યને તેઓ ફ્ક્ત લેખનનો પ્રકારવિશેષ કહેછે અને વયરાગીને વયરને અનુસરીને ઘડાયલો અશત તત્સમ કહેછે

અહિંયાં અન્યોન્ય વિરુદ્ધ મતોથી ગુચવાડો ઉત્પન્ન થયોછે

(૬) ઉ નો વ થવા વિષે

આ પા ૨ાજ મા ઉ ને સ્થાને વની પુન પ્રાપ્તિ વિષે પોતાના વાંચાઓ ફરીથી જણાવતા તેઓ હવે, દેશાવર, દેવલ, દેવર વગેરે શબ્દોમાં ઉને સ્થાને વ આવેછે એ વિકારને, પોતે જેને વશ્રુતિ કહે છે ત્હેના, પ્રક્ષેપનું પરિણામ ઠરાવવાને મથેછે, અને એ મતના આધારમાં રાવુલ, રાવુત અને હેના મારવાડી શબ્દો રજૂ કરેછે

હેનો ઉત્તર હું આ પ્રમાણે આપુછુ —

વુવાળા આ શબ્દો વશ્રુતિના પ્રક્ષેપથી નથી ઉદ્ભવ્યા, પરતુ જેમ વિમાદ જેવા શબ્દોમાં મારવાડીભાષામા ઞનો ઇ થાય છે તેમ, (વ માંના) ઞનો ઉ થવાથી ઉત્પન્ન થયાછે એ ગમે તેમ હોય, પરતુ વશ્રુતિવાળી દલીલથી ઉત્તમાથી પાછુ વચણ થાયછે એ પ્રસગની સારી વ્યવસ્થા નથી થઈ સકતી, કારણ કે ડૉ ટેસિટોરી પોતે જ માનેછે કે આ વશ્રુતિ દીર્ઘસ્વર પછી આવેછે (વચણમા વનો ઞ હ્રસ્વ છે) [પ્રસગવશાત્ હું જણાવુછુ કે યશ્રુતિ એ અને વશ્રુતિ એ પણ ખોટી સજ્ઞાઓ છે, હેના પ્રવર્તક ઘણું કરીને ડૉ હૉર્નલ છે જેમણે હેમચન્દ્રે બતાવેલા યશ્રુતિ ઞકારને યશ્રુતિ હેવુ અયોગ્ય નામ આપ્યુછે,- કેમ જાણે કે ય જેવો સભળાતો અને એથી યશ્રુતિ ઞકાર કહેવાનો ઞ યશ્રુતિ જેવી કાઈક વિચિત્ર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરતો હોય! ડૉ હૉર્નલની પ્રાકૃતલ્ક્ષણની પ્રસ્તાવના, પૃ ૨૭ જુવો]

(૭) ભાષાઓ નિયનક્રિયામાં એક સરખી પ્રગતિ નથી કરતી પ તુ ઘડીકમા પાછળ હઠે તો ઘડીકમા આગળ વધે એ પ્રમાણે ગતાગત કરેછે, એ ઉદાગ મતને ડૉ ટેસિટોરી નવીન અને પ્રમાણની અપેક્ષા રાખતો માનેછે હેના ઉત્તરમાં હું પ્રત્યાવર્તનના ઉદાહરણોનો ફક્ત નિર્દેશ કરીશ હ નો ઘ, પાછો ઘ અને વળી ઘ, ન નો ણ અને પાછો ન ભાષાના પ્રવાહ ઉપર આગળ તેમ કુલા ભાના વરદ-વરિ-વેર એ રૂપો, તેમ જ ઞગ્ર-

અઇ–છઇ–છે ઇત્યાદિ. એટલું જ નહિ પણ, ડૉ. ટેસિટોરીનો પોતાનો મત મ્હારા મતને સમર્થન આપેછે. તેઓ કહેછે:—

"એક ભાષાનું અન્યભાષામાં સંક્રમણ હમેશાં ક્રમે ક્રમે થતું હોવાથી, જ્યહારે જ્યહારે જૂની ભાષાનું અવસાન થતું હોય અને નવીનો પ્રારંભ થતો હોય ત્યહારે ત્યહારે જૂની ભાષાનાં કેટલાંક લાક્ષણિક તત્ત્વો નવી ભાષાના આરંભના સ્વરૂપમાં જડી આવે અને એ જ રીતે નવી ભાષાનાં તત્ત્વો જૂની ભાષાના અન્તિમ સ્વરૂપમાં મળી આવે, એ સ્વાભાવિક છે."

(હેમની "Notes," Reprint, P. 5, ll. 16–20–Ind. Ant. Feb. 1914 vol. XLIII, Part DXL, P. 25)

મ્હારાથી ઘણાં વર્ષો પૂર્વે મિ. બીમ્સે પણ મ્હેં અત્યારે કહ્યા તે જ શબ્દો વાપરેલા માલુમ પડેછે, અને મ્હારો ચર્ચાસ્પદ અભિપ્રાય મ્હેં લખ્યો ત્યહાર પછી જ એ શબ્દો મ્હારા જોવામાં આવેછે. તેઓ કહેછે:–

" હિંદુસ્તાનની ઘણીએ વાગ્વ્યાપારઘટનાની માફક આ ઘટના પણ ગતાગત કરતી, અને ळ, र અને હેવા નવા નવા સપ્રસવ શાખારૂપ ઉદ્‌ભેદો દર્શાવતી, જણાયછે." ("Comparative Grammar", Vol. 1, P. 238 § 60. વચમાં ક્લિપિફેર મ્હેં કર્યોછે.)

(उ) ઐ–ઔને ડૉ. ટેસિટોરી अइ–अउમાંથી વિવૃત ઉચ્ચાર તરફ લઇ જનારા ક્રમો માનેછે; અને હાવા ઐ–ઔ ઇ. સ. ના ૧૬મા સૈકાના કે ત્હેની નજીકના ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં જડેછે હેવો તેઓ દાવો કરેછે.

હું બતાવી ચૂકયોછું તે પ્રમાણે, મારવાડી હસ્તલેખોમાંના ઐ–ઔ નો માત્ર વિવૃત્ત ઉચ્ચારની સંકેતયોજનાના એક મન્દ પ્રયાસરૂપે વપરાયલાછે, તે કાંઈ પૂર્વક્રમ દર્શાવતા નથી. ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં આ ઐ–ઔ સંકેતો સંબંધે વિ. સ, ૧૫૫૭ અને ૧૬૫૬ વચ્ચેના સમયના અનેક પ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલેખોનું મ્હેં ધીરજથી સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ કર્યુંછે, અને પરિણામ એ આવ્યુંછે કે अइ–अउના ઉત્તરક્રમો માટે એ હસ્તપ્રતિયોમાં કયાંય પણ ૈ ૌ એ ચિહ્નો વપરાયાં નથી, અને જે અતિવિરલ પ્રસંગોએ એ સંકેતો (ૈ ૌ) જોવામાં આવેછે ત્યહાં હેનું કારણ એ જણાયછે કે લહિયો કાં તો મારવાડી અથવા મારવાડી સંસ્કારવાળો હતો.

(ऊ) આ ઐ–ઔના ઉચ્ચાર શા થતા એ તો ડૉ. ટેસિટોરી પોતે ખાતરીથી નથી કહી સકતા. એ વિશે ત્હેમણે કમમાં કમ ત્રણ ભિન્ન, અને ઓછે વધતે અંશે પરસ્પરવિરુદ્ધ, તર્કો રજૂ કર્યાછે. જેમકે સપ્ટેંબર ૧૯૧૮ ના

Indian Antiquaryમાં ૨૨૭ મે પૃષ્ઠે હેમણે કહ્યુછે કે ઐ ઔનો સવિસ્વર જેવો ઉચ્ચાર થતો. એ જ અંકને ૨૨૮ મે પૃષ્ઠે અને હેમાંની ફૂટનોટમા હેમણે કહ્યુછે કે तद्भव ઐ ઔનો ઉચ્ચાર બરાબર तत्सम ઐ ઔના જેવો ન્હોતો થતો, પરતુ ઘણું કરીને હેનો ઉચ્ચાર હિન્દી ઐ-ઔને મળતા પ્રકારનો હતો અને આમ કહ્યા છતાં પણ એ જ અંકને ૨૩૧-૨૩૨ મે પૃષ્ઠે કહેછે કે હિન્દી ઐ ઔ ઉચ્ચારો મારવાડીના અને ગુજરાતીના વિવૃત્ત ઍ ઑ થાથી ભિન્ન નથી, માત્ર એટલો જ વિશેષ કે એ ઉચ્ચારો જરાક પૂર્વતર ક્રમ દર્શાવેછે, વિવૃત્ત ઍ ઑ ઉચ્ચારમા સક્રમણ પામ્યા પ્હેલાં મારવાડી અને ગુજરાતી સવિસ્વરોનો જે ઉચ્ચાર થતો હશે તે જ ઉચ્ચારક્રમ દર્શાવેછે

હવે આ બધા તર્કો સ્હામે સ્પષ્ટ વાંધા છે ઉદાહરણ તરીકે, શુદ્ધ સવિસ્વરો કાંઈ એક કૂદકે વિવૃત્ત ઉચ્ચાર પ્રાપ્ત કરી સકયા ન હોય ડૉ ટેસિટોરીના મનમા છૂપો કાંઈક વ્હેમ રહેલો જણાય છે કે ઐ ઔનો ઉચ્ચાર શુદ્ધ સવિસ્વરરૂપ નહિ થતો હોય, પણ વિવૃતભાવથી ભડકીને પૂર્ણ પ્રકટ વિવૃત ઉચ્ચાર પહેલા ક્યંહાક થોભી રહ્યો હશે, અને છતાં પણ વળી પોતે ઐ ઔને પૂર્ણ પ્રકટ વિવૃત ઉચ્ચાર દર્શાવતા માનેછે આ ગોટાળાથી તેઓ સ્પષ્ટ અસગતિદોષમા આવી પડેછે

હું વિવૃત ઉચ્ચારના ચિહ્ન તરીકે ઉલટી માત્રા પસદ કરુછુ, શાથી જે अ औ એ समृष्ट સવિસ્વરો હોઈને अ इ અને अ उ એ અવયવોને અન્યોન્યથી જરાક અળગા રહેવા દે છે, જ્યારે ऍ ऑ सकीर्ण સવિસ્વરો હોઈને અવયવ-ભૂત अ इ, अ उને સહતરૂપે પકડી રાખેછે

(ए) શ્રવણપરીક્ષામાં મ્હને દૃઢ વિશ્વાસછે હેને ડૉ ટેસિટોરી ભ્રાન્તિજનક ગણીને તજેછે શી રીતે એ મ્હને સમઝાતું નથી બીજું બધુ ઠીક, પણ છેવટ આ તો ખરૂ જ છે કે ઉચ્ચારણના પ્રશ્નનો આધાર, સર્વાંશે નહિ તો મુખ્યત , વર્ણોચ્ચારના શ્રવણ ઉપર જ રહેછે આ વિષયમાં ગુરુસપ્રદાય રૂપ વાચિક પરપરાની ઉપયોગિતા સર્વોત્તમ છે આ પ્રકારના ઉપદેશ વિના નિર્જીવ સૂત્રો અને મૂર્તસકેતો નકામા છે, જીવન્ત ઉચ્ચાર કર્ણ પ્રત્યક્ષ થવો આવશ્યક છે બીજાએ આપેલા વર્ણનોને અને લિખિત સકેતોને આધારે રહ્યા ત્યારે ડૉ. ટેસિટોરી પોતે પણ વિવૃત ઉચ્ચારના સ્વરૂપ વિશે ખોટા ભ્રમમાં પડ્યા હતા હેમના " Bardic Survey," J A S Beng N S XII, ૪ સ ૧૯૧૬, એ લેખને ૭૪ મે પૃષ્ઠે ૧ લા પૅરામા હેમણે જાતે આ વાતનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યોછે હવે એ ગૂઢમ્ય

(Ind. Ant. સપ્ટે. ૧૯૧૮, પૃ. ૨૩૨ની નોટ ૧૬ માં) એમ કહેછે કે પોતે સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સને (L. S.I. IX, iiમાં) વાપરેલી ઑ–ઑ઼ સંજ્ઞાઓથી ભ્રમમાં પડ્યા હતા; અને એ ભ્રમ પોતાની ભૂલનું મૂળ હતું એમ સૂચવેછે; એ વાત ખરી. પણ સર જ્યૉર્જે તો સ્પષ્ટ કહ્યુંછે (L. S.I. IX–ii, પૃ. ૨૦ મે) કે ઑ અને ઑ઼ એ સંજ્ઞાઓથી "hat" અને "hot" એ સ્વરો-વિવક્ષિતછે. અને ડૉ. ટેસિટોરીનાં પોતાનાં જ વચન ("Bardic Survey, ૭૪ મે પૃષ્ઠે) આ પ્રમાણે છેઃ-"હું કદાપિ હિંદુસ્તાન દેશમાં ગયો ન્હોતો અને ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓમાંના ઉચ્ચાર વિશેની સર્વ માહિતી માટે મ્હારે સર્વાંશે **બીજાએ આપેલા વર્ણનને આશ્રયે રહેવું પડતું, જે અસત્ય હોવાનું મ્હને પાછળથી જણાયું.**" અહિયાં કાળા છાપેલા શબ્દો જે સ્થિતિ પ્રગટ કરેછે તે સર જ્યૉર્જના L. I. S. IX, ii ના લિખિત આધારવાળી વાતથી જૂદી જ છે. હું તો આગ્રહપૂર્વક માનુંછું કે अय्–अव् નો ઉચ્ચાર જ કરી જોશો કે તરત વિવૃત ઉચ્ચાર (अॅ–ऑ) સાથેનો સંબંધ અને કાર્યકારણભાવ જોઈ સકશો.

(ऐ) संप्रसारणः—

कपपट्टिका–कसवटी–कसउटी–कसोटी,

અને घनतरकं–घणयरउं–घणइरउं–घणेरु;

હાવા પ્રકારોમાં व–यના उ–इ (એટલે संप्रसारण) થવાની સ્હામે ડૉ. ટેસિટોરી વાંધો ઉઠાવેછે કે (પ્રા. પા. રાજ. માં) व કે य આદ્ય હોય ત્યહાં संप्रसारण શકય નથી, તેમ જ व–य સ્વરભાર પામેલા હોય તો ત્યહાં પણ संप्रसारण શકય નથી, સ્વરભારરહિત હોય તો संप्रसारण લે. આ મત મ્હારી દલીલથી તદ્દન ઉલટો છે. જ્યહારે व–य (ખરું જોતાં હેમાંનો अ) સ્વરભારયુક્ત હોય ત્યહારે संप्रसारण થાયછે અને સ્વરભારથી રહિત હોય ત્યહારે य–वની પૂર્વના (अय–अव માંના) अ ઉપર સ્વરભાર જઈ પડતાં संप्रसारण થતું અટકેછે, કારણ કે એથી य–वનો अ દ્રુતતર अ બનેછે અને પરિણામે લુપ્ત થાયછે, પછી વિવૃત ઉચ્ચારના નિકટતમ કારણભૂત अय्–अव् અવશિષ્ટ રહેછે.[1]

१. नकुल–नउल–नोल; वकुलसरी–वउलसरी–(વર્ણવ્યત્યયથી) वउरसली–वोरसली; આ પ્રકારના શબ્દોની બાબતમાં ડૉ. ટેસિટોરીની દશા इतो व्याघ्रस्ततस्तटी જેવી થઈ પડશે. કારણ કે આ શબ્દોમાં अ उ છે તે નિર્વિવાદ છે તેમ જ અન્તિમ શબ્દરૂપમાં સંવૃત ओ પણ નિર્વિવાદ છે. કાં તો હેમણે અહિં સંવૃત ઉચ્ચાર अउમાથી આવ્યોછે એ કબૂલ કરવું પડશે અને अव (અને अय)માંથી સંવૃત ઉચ્ચાર આવે એ મત તજી દેવો પડશે, અથવા તો સંવૃત ઉચ્ચારની સિદ્ધિને અર્થે अउનો અહિં अव કરવો પડશે અને એમ કરવાથી, અત્યાર સુધી હેમણે નકાર્યુંછે તે, (उ નો व થવા રૂપ) प्रतिसंप्रसारण સ્વીકારવું પડશે.

આધુનિક ભાષાઓમા આવતા શબ્દોમાં થતા संप्रसारणનો ઉત્પત્તિપ્રકાર હાવો છે —અર્ધસ્વરોને ઉચ્ચારવામાં પ્રયત્નના શિથિલીકરણથી संप्रसारण નીપજે છે, એ ઉચ્ચારોનો દ્રવીભાવ અથવા વિલય એ જ सप्रसारण જ્યહારે य्-व् સ્વરોની વચ્ચે હોય ત્યહારે જ એ શક્ય બનેછે, કારણ કે નિકટવર્તી બે સ્વરો સ્વરમય પરિસ્થિતિ અને સસ્કાર ઉપજાવેછે આથી પ્રથમ ગુરુપ્રયત્ન य्-व् ને સ્થાને લઘુપ્રયત્ન य्-व् ઉચ્ચારાયછે અને છેવટ इ–उ બોલાયછે, ગુરુ પ્રયત્ન य्-व् (प्राकृत–लक्षणની પ્રસ્તાવનામાં, પૃ ૨૭ મે § ૮ મા ડૉ હ્યર્નલે અર્ધ-વ્યજન એ સુભગ સજ્ઞાથી દર્શાવેલા य्-व्) લઘુપ્રયત્ન य्-व् બનેછે (જેને ડૉ હ્યર્નલ અર્ધસ્વર કહેછે), પછી આ વર્ણો, સ્વરસપુટરૂપ સાધનને બળે, દ્રવીભાવ પામીને સ્વરરૂપ બનતા इ–उ થાયછે આ રીતે सप्रसारण માટે જોઇતી સાધનસામગ્રી આ છે —

(अ) य्–व्‌ની બે સ્વર વચ્ચે સ્થિતિ અને (आ) य–वમાંના अ ઉપર સ્વરભાર

નીચે આપેલા શબ્દોમાં થતું सप्रसारण ઉપર દર્શાવેલ નિયમ (अ)નું ઉલ્લઘન કરનારુ આપાતત જણાશે —

(૧) ध्वनि (સ)	धून (ગુજ)
(૨) स्वर (સ)	सूर (ગુજ)
(૩) द्वि (સ)	दुइ (હિં)
(૪) व्यक्ति (સ)	वीगत (ગુજ)

પણ એ ઉલ્લઘન કેવળ આભાસિક છે કારણ કે આ પ્રકારોમાં પ્રથમ સૂક્ષ્મ स्वरभक्ति પ્રવિષ્ટ થાયછે અને धूउवनि, सुउवर, दुउवि, वुइयक्ति હેવા અવાન્તરક્રમો અર્પેછે, અને એ રીતે य् અને वની સ્વરો વચ્ચે સ્થિતિની અપેક્ષા પૂરી પાડેછે

(ओ) स्वरभार અને હેની અસર —મ્હેં કહેલા accent (સ્વરતત્ત્વ) ના ઉપયોગથી ડૉ ટેસિટોરી મુંઝવણમા પડ્યાછે તેઓ મ્હને પૂછેછે આ સ્વર તે પ્રાચીન સસ્કૃતનો स्वर છે? પ્રાકૃત અને આધુનિક ભાષાઓના વિષયમાં એ બને નહિં પ્રાચીન સસ્કૃતમાંનો स्वर પણ અશત આરોહરૂપ અને અશત ભારરૂપ હતો, હેના વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિશે કોઈએ નિર્ણય બાંધ્યો નથી, અને બીમ્સ અને ડૉ સર રા ગો ભાડારકર જેવા પડિતોએ અર્વાચીન ભાષાઓના ઉચ્ચારશાસ્ત્રની ચર્ચામા "accent" શબ્દને 'ભાર'ના અર્થમાં પ્રયોજ્યોછે માટે "accent"થી મ્હારે શુ વિવક્ષિત છે એ પૂછવાને, અથવા સંસ્કૃત स्वर જે શ્રુતિપર પડે તે શ્રુતિપર મ્હેં દર્શાવેલ સ્વરભાર નથી પડતો ત્હેવો વાંધો ઉઠાવવાને, પ્રસગ જ ઉદ્ભવ્યો ન્હોતો

પૂર્તિ.

વ્યાખ્યાન ૩ જું.

(૧) પૃ. ૭૪ (૫) પછી ઉમેરવાનું:—

ભાલણકૃત कादम्बरी (કે. હ. ધ્રુવની આવૃત્તિ), પૃ. ૩૩, પંક્તિ ૧ લીમાં व्यापारीइ विपणि मांड्यां शंखशुक्तिप्रवाल। એ પ્રમાણે છે; અને शीलवतीनो रास (વિ. સં. ૧૭૦૦) (प्रा. काव्यमालावाळी આવૃત્તિમાં) પૃ. ૬૦, પં. ૭ મીમાં व्यापारी શબ્દ છે (જો કે તરત જ પં. ૮ મીમા व्यवहारी છે.)

હું એટલું જ કહી સકું કે व्यापारનો આ ખોટો પ્રયોગ ભાલણની પૂર્વના સમયથી ઉદ્‌ભવ્યો હશે.

(૨) પૃ. ૮૮; પૅરા ૧ પછીઃ--

આ વર્ણોના, त (કે ट) અને कના, અન્યોન્ય સંબંધ વિશે બોધક ચર્ચા, અને કેટલીક પ્રજાઓની શારીરિક અશક્તિ, એ મુદ્દાઓ માટે મૅક્સ મૂલરકૃત *Science of Language* (ભાષાશાસ્ત્ર) પુ. ૨, પૃષ્ઠો ૧૮૩–૧૮૫ જુવો. હેમાંનું નીચેનું કથન લક્ષયોગ્ય છેઃ--"શારીરવિદ્યાની દૃષ્ટિયે આ ઘોટાળાનું એક જ કારણ દર્શાવી સકાય, ઉચ્ચારણનું અપાટવ; क અને तનાં સ્થાનો વચ્ચે, અધવચ, તાળવા સાથે, જીહ્વા સ્થૂલ બનીને અથડાયછે અને એથી દન્ત્યપ્રાય, કદાચિત્ તાલવ્યપ્રાય, ઉચ્ચાર ઉપજાવેછે."

પ્રાકૃતમાં तवर्गના વર્ણોનો य સાથે સંયોગ થતાં चवर्गના વર્ણો ઉદ્‌ભવે છે અને ગ્રામ્ય ગુજરાતીમાં कवर्गના વર્ણો સાથે य નો હેવો જ સંયોગ થતાં એ જ પરિણામ આવેછે. सत्य **સં.** सच्च **પ્રા.** कयम ગુજ; चम ગ્રામ્ય ગુજ; આ વસ્તુસ્થિતિથી પરોક્ષ રીતે त અને क ના વાગ્વ્યાપારગત સંબંધનું સૂચન થાયછે એટલું અહિં ઉમેરીશ.

(૨) પૃ. ૯૩, નોટ ૪૨.

पुरः (સં.); (મ.) पुढे.

ડૉ. ભાંડારકર (व्याख्यानो, પૃ. ૧૯૦ મે, पुढें (મ.) ને प्रभृति (સં.) માંથી (પ્રા.) पहुडि દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરેછે. અર્થ તેમ જ વર્ણવિકારો पुरःમાંથી વ્યુત્પત્તિ માનવાના પક્ષનું સમર્થન કરેછે.

વ્યાખ્યાન ૪ થું. ખંડ ૧ લો.

(૧) પૃ. ૧૧૨. अक्षरની વ્યાખ્યા પછી ઉમેરવાનું:—

પણ अक्षरનો અર્થ स्वर પણ થાયછે; જેમકે ऋक्प्रातिशाख्य, ૨૦ અને ૨૩ (મૅ. મૂલરવાળી આવૃત્તિ):

ओजा ह्रस्वा समानाता स्वराणामन्ये दीर्घा उभये त्वक्षराणि । २० ।
अनुस्वारो व्यंजन चाक्षराङ्गम् । २१ ।

(૨) પૃ ૧૨૫, નોટ ૧૨ ફુટનોટમા વધારો —

મરાઠીમાં વિસમ્પ્રસારણને પરિણામે ૩ પરથી સ્વરભાર ખસી જાય ત્યારે ૩નો व બનેછે એ ઉદાહરણ એથી પણ બનવત્તર સમર્થન કરેછે, જેમકે पाउस (પ્રથમા), पांवसात (સપ્તમી)

ગુજરાતીમાં જ વિક્રમ સવત્‌ના ઓગણીસમા અને સત્તરમા સૈકામા पावस શબ્દ (व વાળો) છે

(૧) पावस ऋतुमा प्रहण क्यां मारो,
(દયારામ દયારામકૃત કાવ્યમણિમાળા, ભાગ ૨ જો, પૃ ૨૯૬, પદ ૪૪, છોટાલાલ ગિરિજાશંકર જોશી અને વસન્તરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી વાળી આવૃત્તિ)

(૨) पावस रते घनु मेघधी धरणी धरे क्षेम नेह
(શીલવતીનો રાસ, વિ સ ૧૭૦૦, પૃ ૬૦ પ ૧૦, પ્રા કાવ્યમાળા વાળી આવૃત્તિ)

(૩) ठाठ मांड्यो ठगनो रे सगला पावस पेठी,
(સ્વરૂપ, ધીરાભગતકૃત, ૨૨, ૧)

અહિંયાં पावसનો અર્થ (સસ્કૃત પ્રમાણે) प्रावृट्‌, 'વર્ષાઋતુ,' થાયછે[1] (મરાઠીમા છે તેમ) 'વૃષ્ટિ' નહી, માટે એ શબ્દ દયારામે, નેમવિજયે, અથવા ધીરાએ મરાઠીમાથી આણી મૂક્યો હોય એ સભવ નથી વ્યુત્પત્તિક્રમ પણ प्रावृट् पाउस–पावस હશે ન જ હોઈ શકે, કારણ કે શુદ્ધ પ્રાકૃતમાં જ ૩ સ્વર યુક્ત पाउस શબ્દ છે (કુમારપાળચરિત, ૧–૯, ૨૧ ૭–૩૨, ઇત્યાદિ) માટે पवस એ વ્યત્યયવ્યાપારનું નિર્વિવાદ ઉદાહરણ છે पाउस–पाउस–पावस, આગમ રૂપે व પ્રક્ષિપ્ત થયો અને ૩નો લ થયો એ રીતે પણ એ શબ્દનું વ્યુત્પત્તિદર્શન શક્ય નથી એ રીતમાં ગાઢ વિરોધ રહેલો છે

(૩) પૃ ૧૨૭ "દહન–અહીં ह ને જાણી મૂકવો એ મહને વિચિત્ર જણાયછે, કારણ કે, ઉક્ત ભાષાઓના નાના જાતિના શબ્દોમા આવેછે,

---

૧ ધીરાભગતના દાદાસ્વરૂપના જન્મથી ન હોવાના યુગે અને દયારામનો અર્થ 'વર્ષા ઋતુમા પગ મુકવ' હેવો ઘટે પરંતુ આ એક પ્રયોગ જણાવે છે ને બરાબર અર્થનો આવેછે કોઈ ભાગનો જ એ નાશ કરવાને બરાબર પાઠછે

(સિ. હે. ૮–૪–૩૫૪), જ્યહારે अहं ને કોઇપણ પ્રકારે તાણીતૂશીને પણ નાન્યતર જાતિનો ગણી સકાય નહિં. अहं નું हअं થાયછે તે વર્ણવ્યત્યયનો પ્રકાર ગણી સકાય, અથવા તો (આગળ વ્યાખ્યાન ૪ થું, ખંડ ૨ જાનાં પ્રારંભનાં પૃષ્ઠોમાં દર્શાવેલ ख વર્ગની અંદરના उत्सर्ग ૧-(ज) પ્રમાણે) हकार શબ્દના આદિ તરફ ખશી જાયછે ત્હેનું ઉદાહરણ ગણી સકાય.

ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો પૃ. ૨૦૭ અને નોટ ૪ માં) અપ. हउं ને अहकम् (સં.) માંથી આવેલ માનેછે. વધારામાં તેઓ ક્હેછે કે हउं માં उ છે તે, અત્યારે ગુજ. માં ओ વપરાયછે તેમ, અપભ્રંશમાં છૂટથી વપરાતો, પ્રથમા એક વચનનો उ છે. એ ગમે તેમ હોય, उं ના અનુસ્વાર વિશેની મ્હારી અડચણ એમની એમ રહેશે; પણ મ્હેં સ્વીકારેલી વ્યુત્પત્તિથી સમઝાયછે કે એ અનુસ્વાર अहम् ના મૂળ म् નું પરિણામ છે.

પાણિનિ ૫–૩–૭૧ (अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक टेः) અને તે ઉપરનું वार्तिक (अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यम्) જોતાં अहकम् રૂપ શક્ય છે એ હું સ્વીકારુંછું (જો કે सिद्धान्तकौमुदीમાં અને महाभाष्य માં આપેલાં ઉદાહરણોમાં अहकम् આપેલ નથી); પરંતુ, તે છતાં પણ, વધારે પ્રચરિત રૂપ अहंને આધારે (अहं–हअं–हउं–हुं હેવી) સરળતર વ્યુત્પત્તિ સુલભ છે તો પછી अहकम् જેવા અપ્રચરિત રૂપની સહાયતા લેવા જવાનું મ્હને કંઇ પણ પ્રયોજન જણાતું નથી.

(૪) પૃ. ૧૫૧ सर्व–सौ પછી ઉમેરવાનું:—

चतुर्वर्त्मकं चउव्वट्टउं चउट्टुं–चौटुं

(૫) પૃ. ૨૪૭, છેલ્લો પૅરા. ल्याना (હિંદી) વગેરે; ઉમેરો:—

લે+આવ્‌નું હેવું જ સંયોજન विमलप्रबन्ध, खंड ३, १४४ માં મળેછે;

गरथ वडइ गजघट ल्याविउ ॥

વળી, ૧૬૧;

ल्यावइं रे लक्ष वधामणां ।

તેમ જ વળી ભાલણકૃત कादम्बरीમાં:—

ऊठी इन्द्रायुधनि ल्याव्युं; ऊतार्यू पल्हाण ।

(કેશવલાલ ધ્રુવની આવૃત્તિ, પૃ. ૮૮, પં. ૫).

વ્યાખ્યાન ૪ થુ
(ખડ ૨ જો)

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને વિકાસ

ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓમા કેટલેક અંશે સમાન ઉત્સર્ગો

ગુજરાતી શબ્દોની વાગ્-વ્યાપારજનિત ઉત્ક્રાન્તિનું નિયમન કરતા उत्सर्गो પૈકી વર્ગ ख ની, એટલે અંશત ગુજરાતીના જ વિશિષ્ટ उत्सर्गो છતા કાઇક સ્વરૂપભેદથી અન્ય ભારતીય ભાષા ઓમા પણ પ્રવર્તતા હોય હેવા उत्सर्गोની, ચર્ચા હવે આરભુ છુ આ વર્ગમાં એક જ મહત્ત્વના उत्सर्गની ચર્ચા કરીશ ગુજરાતી શબ્દોમા લઘુપ્રયત્ન ह્ નું સ્થાન એ હેનો વિષય છે ગુજરાતીની સાથે હિન્દીમા પણ આ उत्सर्गની પ્રવૃત્તિ છે, પરતુ માત્ર અમુક અશે જ, કારણ કે ગુજરાતી हमारुं નો ह લઘુપ્રયત્ન છે પરતુ હિન્દી हमारा માં ગુરુપ્રયત્ન ह છે ગુરુપ્રયત્ન અને લઘુપ્રયત્ન ह ઉચ્ચારોની पाणिनीय शिक्षा માં દર્શાવેલા कण्ठ्य અને औरस्य ह ઉચ્ચારો સાથે તુલના હું પાછળ કરી ગયોછુ (પૃષ્ઠ ૬૫ અને પૃષ્ઠ ૧૧૪ જુવો) ह ઉચ્ચારના આ બે પ્રકાર એથી પણ પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવ્યાછે એ સ્પષ્ટ છે, જે વાતનું સાક્ષ્ય ऋक्प्रातिशाख्य पटल १, १८ મા નીચે પ્રમાણે મળેછે –कण्ठ्योऽकार प्रथमपञ्चमौ च द्वावूष्माणौ (બીજો પાઠ ऊष्मणाम्) केचिदेता उरस्यौ । આ વિષે ઉવ્વટ કહે છે –प्रथमोहकार पश्चमो विसर्जनीय एतौ चोष्मणां मध्ये कण्ठस्थानौ वेदितव्यौ । केचिदाचार्या एतौ हकारविसर्जनीयौ उरःस्थानाविच्छन्ति ॥] પરતુ, ह દર્શાવવાનો નિયમ સ્વીકારાયલો છે–પછી એ ह ગુરુપ્રયત્ન છે કે લઘુપ્રયત્ન છે એ જૂદી વાત છે–માટે હું આ उत्सर्गને क વર્ગમાં ન મૂકતા ख વર્ગમાં મૂકુછુ આ બાબતમાં મરાઠી ભાષા ગુજરાતી અને હિન્દીથી અલગ પડેછે, હેમાં ब्राम्हण જેવા શબ્દોમાથી ह કાઢી નાખવામાં આવેછે અને ક્વચિત् आह्नी, आह्मास, तुह्नी, तुह्मास હેમાં છે તેમ મૂળનો જ સયોગ જાળવી રખાયછે, ક્વચિત્ વિશ્લિષ્ટ રહેછે જેમકે वहीण, वहीम, तहान (तृष्णाમાથી), लहान (श्लक्ष्णમાથી) पहिला ઇત્યાદિ (પણ ગુજરાતીમા व्हेन, व्हेम, पहेलुं ઇત્યાદિ છે), અથવા વળી કેટલીક हकारને છેક શબ્દને છેડે હઠાવવામા આવેછે, જેમકે मोठा (મ) महान् (સ) આ વાતમાં હિન્દી પણ ગુજરાતીથી અલગ પડેછે અને हને વિશ્લિષ્ટ રાખેછે જેમકે पहेलुने સ્થાને पहिला ઇત્યાદિ, અને આ ઘટના હિન્દી બોલનાર પ્રજાના મજબૂત શરીરનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે, કારણ કે हને શબ્દના આદિ ભાગ તરફ ખસેડવાથી અને વ્યજન સાથે જોડવાથી હેનો ઉચ્ચાર લઘુપ્રયત્ન અવશ્ય બને

હવે આપણે ખાસ ગુજરાતીને જ માટેનો उत्सर्ग આપિયેઃ—

ગુજરાતી શબ્દોમાં हના સ્થાન વિશેના ઉત્સર્ગનું કથન

ह ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન વાગ્વ્યાપારજન્ય અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરેછેઃ—

उत्सर्ग १.

(क) स्थानफेर.—શબ્દના કોઈ પણ ભાગમાં, સંયોગના અંગરૂપે કે અસંયુક્ત દશામાં સ્વતન્ત્રરૂપે કે મહાપ્રાણ સ્પર્શ વ્યંજનમાં પ્રાણદાયક તત્ત્વ રૂપે, રહેલો ह,

(अ) બહુશઃ ખશીને શબ્દના આદિ તરફ જાયછે,

અથવા (आ) (ક્વચિત્) શબ્દના અંત તરફ જાયછે.

ટિપ્પણઃ-અસંયુક્ત ह સંસ્કૃતમાંથી ह રૂપે આવ્યો હોય અથવા સ્પર્શ મહાપ્રાણ વ્યંજનનું વાગ્વ્યાપારજનિત રૂપાન્તર હોયઃ જેમકેઃ-

સં.	પ્રા.	ગુજ.
वहनं	वहणं	व्हॆण
कफोणि	कहोणी	कह्णोणी, क्हूणी

આ ह, સ્થાનાન્તર પામીને, નજીકમાં નજીકના અક્ષર સાથે કાં તો संकीर्ण અથવા તો संसृष्ट રહેછે.

(ख) મૂળ શબ્દમાં, કે અવાન્તરરૂપમાં, ह હોય જ નહિં ત્યહાં આગન્તુક ह પ્રક્ષિપ્ત થાયછે.

અહિં પણ ह કાં તો संकीर्ण અથવા તો संसृष्ट રહેછે.

(ग) મૂળ શબ્દમાં રહેલો ह લુપ્ત થાયછે.

આ ह સંયોગનો અંશ હોય, કે સ્વર સાથે संकीर्ण હોય, કે પછી સ્પર્શ મહાપ્રાણ વ્યંજનના અનુપ્રાણનતત્ત્વ રૂપે હોય. આ છેલ્લા પ્રકારમાં એ મહાપ્રાણને સ્થાને હેના વર્ગનો અલ્પપ્રાણ શુદ્ધરૂપે તરી રહેછે.

ઉદાહરણોઃ-

(૪)-હનું સ્થાનાન્તર.

(क)-(अ)-(संसृष्ट हकार)
(મૂળ સંયુક્ત हकारમાંથી)

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
श्लक्ष्णकं	[1]लण्हउं	न्हानुं
पार्ष्णिः	पण्ही	प्हानी

१. क्ष्णनો ण्ह થવાની ચર્ચા કરતા સિ. હે. ૮-૨-૭૫ એ સૂત્રમાં ઉદાહરણોમાં सण्ह એક જ આપેલ છે; અને ૮-૨-૭૯ ઉપરથી કોઈ એમ માની લે કે પૂર્વ કે પર

प्रस्तवक	पण्हवउ	पहानो
कृष्ण	कण्हु	क्हान
यूयम्	तुम्हे	त्हमे
युष्मदीयक	[2]तुम्हारउ	त्हमारु

(મૂળ સાદા (અસંયુક્ત) हकारમાંથી)

प्राघुणक	प्राहुणउ	प्हहणो
भगिनी	वहिणी	व्हेन
कथयति	कहइ	कहे
वहति	वहइ	व्हे
वेध	वेहु	व्हे (=छिद्र)
(त्वदीयक)	[2]तु ारउ	त्हारु
(मदीयक)	[2]महारउ	म्हारु
वितस्ति	विहत्थी	व्हेंत्य
महत् (+क) (महत्क)	महन्तउ	म्होटु[3]
	वहिल्लउ (देश्य)	व्हेलु
शिथिलक	सिढिलउ[4]	स्हेलुं
वल्लभक	व ल्हउ (वल्लभउ, व्हल्लउ)	व्हालो
वल्लभ	वल्हु	हालम वालम

ગમે ત્હેવો छ સંયોગમાંથી લુપ્ત થાય હેવા વ્યંજનોમાંનો એક હોઇને, लण्ह એ રૂપનું અસ્તિત્વ જ ન હોય પરંતુ ૮-૨-૭૭ મા સંયોગના પૂર્વ અંગ તરીકે રહેલા शનો લોપ દર્શાવ્યોછે, અને સાક્ષાત્ लण्हने જ शलोपना ઉદાહરણરૂપે આપેલછે આથી હેતુ જણાયછે કે सण्ह અને लण्ह બને શબ્દો સ્વીકારાયવા છે, उभयप्राप्तौ यथादर्शन लोप અને એ પણ કવચિત્ વારા ફરતી (पर्यायेण)—જેમકે द्वार–दार–बार જે નિયમ ૮–૨–૭૯ ઉપરાની વૃત્તિમા આપોછે તે અહિં પણ લાગુ પડી સકે છે लण्हनो પ્રયોગ कर्पूरमञ्जरीमां પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ છે, लण्हअ प्हाणपोत्तं । विसुणदि तणुलट्ठीचंगिम त्तगिम ञ॥ (અંક ૨, શ્લો ૨૪) એજ નાટિકામા અ યત્ર બે સ્થળે लण्ह વપરાયેલું છે, ૩ ૨૮ અને ૪–૮

૨ સિ हे ૮-૪-૪૩૪–જુવો

૩ આ શબ્દ ની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે પરિશિષ્ટ क જુવો, ત્હા ગ્રેહેં મોઢુની પક્ષની રા કે ઉ ધ્રુવની દલીલોની પરીક્ષા કરીને હેના ઉત્તર આપ્યાછે

૪ સિ हे ૮-૧-૨૧૫ અનુસાર सिढिलउ થાય પરંતુ ध નો ह થવા વિશેનો સામાન્ય નિયમ એક નહિ તો બીજે સમયે પ્રવર્ત્યો હોવો જોઇયે, અને स्हेलुंનું મૂળ એ રીતે ઉત્પન્ન થયેલ રૂપમા ખોળવુ પડે એમ છે

कफोणि;	कहोणि	कहोणी, कहूणी विकल्पे
विमानकं	विहाणउं	व्हाणुं
संमुखकं	संमुहउं	स्हामुं

संकीर्ण हकार

(મૂળ हकार-સંયોગને અંશભૂત)

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
उष्णकं	उण्हउं	हूनुं
वयं	[5]अम्हे, अम्हो	हमे-हमो
अस्मदीयकं	अह्मारउ	हमारुं
ग्रीष्मः	गिह्म	घीम[6]
(મૂળ हकार-અસંયુક્ત.)		
अधुना	अहुणा (हउणा, हवणा)	हमणां
गर्दभककः	गद्दहडउ	गधेडो
गर्दभकः	गद्दहउ	गद्धो
मातृगृहं	[7]माइहरु (मइहरु, महिअरु)	महियर
महिषी	महिसी (म्हइसी, म्हइशी)	भेंश[8]
ह्रदकः	द्रहउ	धरो
संग्रहकः	संग्रहउ	संघरो (=संचय)
ग्रहणं	ग्रहणु	घरण
ग्रहणं	गहणु-घयण	घर्न (= निशो)
गोधूमः	गोहूमु (गोहूंवु, गोहूंव)	घउं

શિથિલ એટલે "ઢીલું", 'નરમ"; જે ઢીલું કે નરમ હોય તે સ્હેલું હોય; આથી स्हॅलुं એટલે "સરળ" એ શબ્દ અર્થદૃષ્ટિએ પણ શિથિલમાંથી પ્રાપ્ય છે.

ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર स्हॅलुंની વ્યુત્પત્તિ सुलभમાંથી વ્યત્યય વિધિથી થયેલી દર્શાવેછે-હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૦ જુવો. એ વ્યુત્પત્તિમાં વિવૃત ॲ નું કારણ પ્રાપ્ત થતું નથી; પછી કૃત્રિમ રીતે इ ઘુસાડિયે તો જૂદી વાત, પણ શિથિલમાંથી મળતી સ્વાભાવિક વ્યુત્પત્તિ જોતાં એમ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

૫. સિ હે. ૮-૧-૧૦૬.

૬. "घीम रमवी", "घीमनो साळू" એ વચનો હોળીના ઉત્સવ સંબંધે જાણીતાં છે. અહિં વસન્તને સ્થાને ગ્રીષ્મનો પ્રયોગ છે.

૭. સિ. હે ૮-૯-૧૩૫.

૮. म्हॅ-वॅं+हॅ-भॅं.

गभीरक	गहीरउ	घेरु
गोधा	गोहा	घो
अग्रहक	अग्रहउ	अघरु (= ढुच्कर)
गृहीतकक	गहियलउ (घयलउ)[9]	घलो
कटाहिका	कडाहिआ	कडाइ[10]
(देश्य) पुप्फा	(पूफा–पूहा, फूआ–फूई)	फोई

(સ્પર્શ મહાપ્રાણમા અનુપ્રાણુન તત્ત્વ રૂપે રહેલો हकार)

अष्टादश	अट्ठारह (अढारह, हडार)	हराड (व्यत्ययथी)
बाष्प	बाप्फ	भाफ
जरठ	जरठउ (गरढउ, गरढो)[11]	घरडो–घयडो
सौरभ	(परभारु सोरभ)	सोडम[12]
(देश्य)	ओज्यरी (= अन्त्रावरण)	हाजरी
(देश्य)	ओड्डूण(क)	होडणु, होयणु

[देशीनाममाला १, १५५ માં ओड्डूण=उत्तरीयम् એમ આપ્યુછે વર્ગ ૮–૭૭ માં होरण શબ્દ वस्त्र અર્થમા આપ્યોછે જો આ બીજા શબ્દને होयणुના

---

૯ वसन्त विलास (વિ સ ૧૫૦૮) સરખાવો

इम देसी रिद्धि कामनी कामिनी किंनरकंठि । नेहगहेली अ मानिनी माननी मूकइ गंठि ॥

नेहगहेली–स्नेहथी ग्रहेली–એટલે ઘેલી, સ ग्रस्त=आविष्ट એ સરખાવો

कान्हडदे–प्रबंध (વિ સ ૧૫૧૨) હેમા પણ સરખાવો

राउ कणदे गहिलु थयु (ખડ ૧, કડી ૨૩)

વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખડ ૧ ના આદિ ભાગમા મેં घलोनी गृहीत માથી गहल्लो घयलो એ ક્રમો દ્વારા વ્યુત્પત્તિ બતાવીછે (પૃ ૧૨૬ જુવો) તેનો આ નવા પૃથક્કરણ સાથે વિરોધ થતો માનવાનો નથી બને વિકલ્પો સભવેછે ગુજરાતીમા ल પ્રત્યય છે તે સસ્કૃત क પ્રત્યયને સ્થાને આવતા અપભ્રંશ इल्ल પ્રત્યયમાથી ઉદ્ભવેલો ગણી સકાય (સિ હે ૮–૪–૪૨૯)

૧૦ (સ) कथ् (પ્રા) कढ्‌માથી નહિં કારણ કે कढ् તળવામા વપરાયછે, ક્વાથમા નહિં (क्वथ्=ઉકાળવુ, કઢવુ)

૧૧ પૃ ૧૦૭, નોટ ૫૪ માં અવતરણમાંનુ ઉદાહરણ જુવો, ત્યહા આ ઉમેરી સકાય,—गरढा माडबाप घरि होइ (ભાડણકૃત रुक्मांगदकथा, નકલની તારીખ વિ સ ૧૫૭૪)

૧૨ र नो ढ થયો, પછી ढ्+ह=ढ, मમાથી અવશિષ્ટ રહેલા વર્ગનો व થઈને પછી म થયો

મૂળ શબ્દ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો આ ઉદાહરણ બાદ કરવું પડશે. પરંતુ અર્થ લક્ષમાં રાખતાં (उत्तरीय, એટલે કે શરીરપર હોડવાનું વસ્ત્ર, વિશિષ્ટ અર્થમાં, वस्त्रના જેવા સામાન્ય અર્થમાં નહિ), અને ગુજરાતીમાં હોડવું એ ક્રિયાપદ છે અને होरणंમાં ड નથી પણ र છે જ્યારે હોડવું ક્રિયાપદમાં ड છે એ હકીકતો જોતાં, હું ओड्डणं વાળી વ્યુત્પત્તિ વધારે પસંદ કરુંછું.

હોડવું ક્રિયાપદ નામ ઉપરથી જ થયેલું હશે; અથવા ओड्ड् કે હેવો ધાતુ કોઈ દેશ્ય ભાષામાં હશે.]

(क)–(आ)–शब्दना अन्तभाग तरफ जतो हकार.

(મૂળ શબ્દમા અસંયુક્ત हकार).

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
कथितकं	कहिदउं (कीधउं)	कीधुं
पृथुकः	पहुंकु (पउंखु)	पूंख, पोंख (વિકલ્પે)
प्रत्यभिज्ञानं	पच्चहिआण[१३]	पीछाण, पिछाण
अभिज्ञानं	अहिण्णाण (अह्निाण–अइह्नाण)[१४]	अंधाण

अपवाद:—

पृथुकाः	पहुआ	(पहुंवा)

(અહિ ह અચલિત રહેછે.)

---

૧૩ पहिच्चआण (व्यत्यय); पहिच्चाण (द्रुततर अकारलोप); पइच्छाण (ह નું અન્તર્ગતિ અપસરણ); पीछाण.

હિન્દીમાં પેછાન છે; ડૉ ભાંડારકરનાં ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૨૯૦ મું જુવો. એઓ पहिचान (ના) હિન્દી માનેછે

૧૪ ह्+न મળીને ંધ બનેછે; ક્રમઘટના આ છે:—અનુનાસિકત્વયુક્ત द તુલ્ય न નો અનુનાસિક द (ँद) બનેછે અને द–ह् નો ध् થાયછે: અને એ રીતે ંધ થાયછે. (નીચે અનુનાસિક વિશેનો उत्सर्ग જુવો).

નીચે લખેલા ગ્રન્થોમાં આ શબ્દ अहिनाण રૂપે મળેછે:—

(અ) કર્મણમન્ત્રી કૃત सीताहरण (વિ. સં. ૧૫૨૬)

राम भणइ अहिनाण ऊलखीइ सीततणां ए साचां;

(આ) विमलप्रबन्ध (વિ, સં, ૧૫૬૮);

एणि परि बोळयां अहिनाण (૯–૨૯);

(ઇ) शीलवतीनो रास (વિ, સં, ૧૭૦૦);

(૧) अहिनाणी विदुनामनी (ખંડ ૫–૯–દુહો ૧);

(અહિ अहिनाणी સ્ત્રીલિંગ છે).

ટિપ્પણી —

સામાન્યત દ્વિતીય શ્રુતિમા રહેલો ह, પ્રથમ શ્રુતિ સાથે મળી જાયછે, કેટલાક અપવાદો.

(૧) ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમાં જણાશે કે સામાન્યત મૂળ શબ્દોમાં ह બીજી શ્રુતિમા હોયછે, પરિણામે, આદિ ભાગ તરફ જવાથી, અવશ્ય આદ્ય શ્રુતિ સાથે સંયોગરૂપે અથવા સંકીર્ણ ઉચ્ચારરૂપે મળી જાયછે અપવાદો માત્ર આટલા છે —

गद्दहट्ठ, गद्दहु, माइहड, फडाही, घोरम

(समहड અને अमहट એ માત્ર આભાસત અપવાદો છે, કારણ કે स અને अ, ઉપસર્ગ અને નિરર્થક તરીકે આદિમા મૂકેલા હોઈ છૂટા પાડી સકાય હેવા તત્ત્વો છે, અને ઉભય શબ્દમાં म આદ્ય અક્ષર છે એમ છતાં પણ જો સમગ્ર શબ્દને એકઠો લઈયે તો ह આદ્યશ્રુતિ પર્યન્ત ન જઈ સકવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે ग् વર્ણમાજ ह् પકડાઈ રહેછે કારણ કે એ બંને (ग् અને ह्) વચ્ચે વાગ્વ્યાપારગત સારૂપ્ય રહેલુંછે, અને એથી હેની આગળ જવાની ગતિનો નિરોધ થાયછે)

આ શબ્દોમા ह પ્રથમ શ્રુતિ પર્યન્ત જતો નથી, પરન્તુ દ્વિતીય શ્રુતિમા જ સપડાઈ રહેછે અને ત્યહા સ્થિર રહીને એ ધ્વનિના મૂળ અક્ષરમાં સંકીર્ણ બનેછે. અને એ રીતે द्+हનો ध, ड्+हનો, ढ, र्+हનો પણ ह, અને +ट નો અવને ह्+ट એટલે हि બનેછે

(૨) घन्हट અને गन्ट એથી જૂદી અવસ્થાને પામેછે, ह् પ્રથમશ્રુતિ સૂધી પ્રયાણ કરીને घની સાથે મળીને घ्, અને गની સાથે મળીને घ्, બનેછે કારણ એ છે કે ઉભય પ્રસંગે हની સાથે વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે એટલે સ્થાનમા કે પ્રયત્નમા કે બંને બાબતમાં નિકટતમ સારૂપ્ય ધરાવનારા વર્ણોથી ह् નું આકર્ષણ અને પ્રસર થાયછે આ રીતે એ ઘટનાની આભાસિક અસમાનતાનું કારણ સમજાયછે

---

(૨) ओडनिया अहिनाम, दा पर्वी नारा (ખડ ૧-૪-૧)

(૩) गाद अहिनाग ओडग्गिदो पति (ખ. ૧-૮-૧૧).

(આ છેલ્લા ઉદાહરણમા ग्रा घाम्यमाल्मां गाद गहिनाो એમ છપાયુછે તે દેખીતી ભૂલ છે)

આ ઉપરાંત બાણકૃત કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ, ૨૪-૧, ૬૬ નાનું ઉદાહરણ જે સર્ગમાં તે ઘનિષ્ઠ अहिनाग ઘ ઘણી ગ્રાહ્ય, પરંતુ એ વિરો ભદને ગમા છે, કારણ કે ને ઘન, મૃગયાર નિરાત (? ગિરાન્તરમેયન) છે એનું રા કે ૯. મૂળ ગ્રન્થોને કોઈ સંશોધન છે, જે ઉપપન્ન હોય અને ન પણ હોય

(૩) બીજું લક્ષયોગ્ય તત્ત્વ એ છે કે જ્યહાં જ્યહાં ह्થી થયેલો सबल-સંયોગ હોયછે ત્યહાં ત્યહાં ह्ના સ્થાનફેરની સાથે જ સંયોગનો પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે: लह्ण–नह्नं–ન્હાનું; પરંતુ ह् निर्बलसंयोगમાં રહેલો હોય તો હાવું પરિણામ થતું નથી. अह्मे–हमे; ह्यामे નહિ.

सबलसंयोगમાં રહેલા ह्નો સ્થાનફેર થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે.

મ્હારા ગયા વ્યાખ્યાનમાં (વ્યાખ્યાન ૩જામાં), વાગ્વ્યાપારગત રૂપો અને ફેરફારોનાં નિયામક સામાન્ય તત્ત્વોના નિર્ણય સમયે, तुल्यमात्रापरिमाण એ નામથી આ ઘટનાનો પરામર્શ કર્યોછે. (પૃષ્ઠ ૯૯ જુવો)

પ્રાકૃતોમાં અને વિશેષતઃ અપભ્રંશમાં આ પ્રકારના ह्युक्त સંયોગો-માંના ઘણાખરા निर्वलसंयोग હતા. નીચે આપુંછું હેવી પંક્તિઓમાં સંયોગથી પૂર્વે રહેલી શ્રુતિની માત્રાસંખ્યાથી આ વાતનો પુરાવો મળેછે:—

दिक्खि अम्हारा कंतु

(सि. हे. ८–४–४३४.)

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં પણ આ निर्वलसंयोग तत्समशब्दोમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાયછે, જેથી એ શબ્દોને, એટલા પૂરતા, तद्भव ગણી સકાયઃ—

જુની ગુજરાતીમાં तत्सम શબ્દોમાં પણ निर्बल-संयोगનું અસ્તિત્વ

सरवरूपि हरि रंगि राचि
वृंदावनि गोपी मध्य नाचि
साचो सोहि ब्रह्मचारी

(पद्मनाभनी એક કૃતિમાંથી; નકલ વિ. સં. ૧૭૧૫ માં લખાઇછે; गुजरात शाळापत्र, પુ. ૧૨, મે.)

અહિં मध्यમાંનો य् લઘુપ્રયત્ન છે એટલે ध्य निर्बलसंयोग છે. પરંતુ આપણી પ્રસ્તુત ચર્ચાને ઉપયોગી ઉદાહરણ ब्रह्मचारीમાંનો નિર્બળસંયોગ ह्म છે, કારણ કે ह्मને સબળસંયોગ માનિયે તો આ પંક્તિની માત્રાઓની ગણના યથાર્થ નહિ નીવડે. આજે પણ ब्रह्मचारीમાં ह्मનો લૌકિક ઉચ્ચાર નિર્બળ થાયછે, અને યજ્ઞોપવીતના સમારંભમાં નાગરસ્ત્રીઓ ગાયછે તેમાંના એક ગીતમાં હેવો જ નિર્બળસંયોગ માલુમ પડેછે.

"ब्रह्मचार टोपी क्व्हा भरी";
"लीली टोपी ब्रह्मचार व्रत भरी."

ભીમકવિકૃત हरिलीला (હસ્તલિખિત પ્રત વિ. સં. ૧૫૭૪ માં ઉતારેલી) કલા ૮મીમાં નિર્બળ સંયોગનાં કેટલાંક ઉદાહરણો પૂરાં પાડેછે:—

(૧) भणइ प्रल्हाद अछइ एक सूत्र ।
तह्मो मणुड ते क्सूत्र (કડી ૩૨)
(૨) सुणु उपदेश कहु तह्म तेह । (કડી ૩૩)
(૩) शीख अह्मारी मानइ नही (કડી ૪૮)
(૪) भणइ प्रल्हाद कहू एक वात (કડી ૫૧)
(૫) विरद तह्मारू माचू सही (કડી ૫૮)

આ ઉદાહરણોમા કાળા અક્ષરછે તે સયોગો નિર્વલસયોગ છે એ ચોપાઇ છદના સ્વરૂપથી સમઝાશે

વિરુદ્ધ પક્ષે એ જ ગ્રન્થમા (એજ कलामां) प्रल्हाद શબ્દનો ल्हा ને સબળ સયોગ ગણીને કરેલો પ્રયોગ પણ ઉપલબ્ધ છે –

तेहनी नीति भणइ प्रल्हाद (કડી ૨૯)
भणि प्रल्हाद पिता अवधारि (કડી ૫૭)
[૧૫] त्हिां ताहारु स्वामी प्रल्हाद (કડી ૫૪)
मनसा हरि ध्याई प्रल्हाद (કડી ૫૮)

આથી હેવુ જણાયછે કે આ પ્રકારના સયોગોનો કવિની માત્રાવ્યવસ્થાની અનુકૂળતાને અનુસાર, સબળ કે નિર્બળ સયોગ તરીકે ફાવે તેમ પ્રયોગ કરવામાં આવતો છતા પણ મ્હેં ટાંકેલા ઉદાહરણોથી જણાયછે કે એ પરિસ્થિતિ નિર્બળ સંયોગના પ્રચારનો પુરાવો આપેછે

[હેમચન્દ્રે પ્રાકૃતમા અને સસ્કૃતમા પણ ર્ અને ह વાળા સયોગોના વિષયમા આ છૂટને સમતિ આપીછે छन्दोनुशासन ૧–૬ અને એ ઉપરની વૃત્તિ જુવો સપૂર્ણ ચર્ચા માટે આ વ્યાખ્યાનમાં उत्सर्ग ૧૭ ઉદાહરણ ૧૩ નીચેનું ટિપ્પણ જુવો]

(૪) हના શબ્દઆદિ તરફ ખસી જવાના આ વ્યાપારના ચિહ્નો

પ્રાકૃતમાં સાધારણ નિયમે ह અન્ત તરફ ખસેછે, પરતુ ગુજરાતી ઘટનાના પુરસ્સર રૂપ કેટલાક અપવાદો છે

પ્રાકૃતમાઠે માધારણ નિયમ હેનો છે કે પ્રાકૃતમા ह અન્ત તરફ જાયછે –स्नान–ण्हाण, कृष्ण – कण्हो स्नात–ण्हा–साई अस्मद्–अम्हे, युष्मद्–

---

૧૫ આ પક્તિમા त्हिां અને ताहारु શબ્દોને त्यहां અને तहारु વાચવાનાછે, એ છન્દના બધારણથી જણાયછે હકારયુક્ત પદોની લિપિ સ્ત્રોલીથીજ લેખયે એથી વધારે પદો હોવાનો આભાસ થાયછે આ તત્ત્વની વિશેષ ચર્ચા માટે થોડાં પૃષ્ઠો પછી આવતી लघुप्रयत्नहकार અને प्राणध्वनि વિશેની ચર્ચા જુવો.

तुम्हे; ઇત્યાદિ; અહિંયાં स् અને ष् (સ્વતન્ત્ર અથવા क्ष માં રહેલો ष्) એ સ્થાની (એટલે हकारनो મૂળભૂત વર્ણ) મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોમાં અન્ત્યાક્ષરની પૂર્વે રહેલાછે, પણ પ્રાકૃતમાં ह એ हकारवाળા પદમાં અન્તે (એટલે અલબત્ત અન્ત્યસ્વરની પૂર્વે) આવી રહેછે. જો ह અસંયુક્ત અક્ષરમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય તો મૂળ અક્ષરના જ સ્થાનમાં રહેછે: જેમ કે लाभ.—लाहो; सुखं—सुहं; आभीरः—आहीरो; वल्लभः—वल्लहो; ઇત્યાદિ.

પરંતુ બે અપવાદ છે, જે બંને અન્યોન્ય વિરુદ્ધ પ્રકારના છે; એકમાં ह् આદિ તરફ જાયછે, અને બીજામાં છેક અન્ત તરફ જાયછે:—

(अ) गृहं—घरं; અહિં (હું આગળ[૧૬] દર્શાવી ગયોછું તે પ્રમાણે) જો કે હેમચન્દ્રે घरने गृहना સિદ્ધરૂપ આદેશ તરીકે આપ્યોછે (સિ. હે. ૨–૧૪૪) છતાં પણ વાસ્તવિક વાગ્વ્યાપારગત ઘટના તો એ છે કે ह આદિ તરફ જાયછે. [૧૭]

(आ) घटति—घडइ, અને વિકલ્પે गढइ પણ (સિ. હે. ૮–૪–૧૧૨). અહિયાં પણ, બીજા રૂપમાં, જો કે હેમચન્દ્ર હેને સિદ્ધરૂપ આદેશ તરીકે આપેછે છતાં પણ, ખરો વાગ્વ્યાપારગત ક્રમ એ છે કે घમાંના ह નો વિચ્છેદ થાયછે, એ ह ખશીને અન્ત તરફ પ્રયાણ કરેછે, અને છેવટ અલ્પપ્રાણ ड સાથે મળી જાયછે, જેથી મહાપ્રાણ સ્પર્શ ढ ઉત્પન્ન થાયછે.

સંસૃષ્ટિ અને સંકર હેનું સ્વરૂપવર્ણન.

(५) संसृष्टि અને संकरनुं સ્વરૂપ આ સ્થલે તપાસિયે: संसृष्टि એટલે ह्ना અન્ત્ય અલ્પપ્રાણ વ્યંજન સાથેની સંયોગાવસ્થા, જેમાં સંયોગના અંગભૂત બન્ને વર્ણો મળી જઈને એક સ્પર્શ મહાપ્રાણ વર્ણરૂપ નથી બની જતા. આ વ્યાખ્યાનના પ્રથમ વિભાગના આરંભમાં संज्ञाप्रकरणमां म्हें આપેલી વ્યાખ્યાપરથી આ વાત સ્પષ્ટ સમઝાશે. અન્યોન્યમાં મળી જઈને એક સ્પર્શ મહાપ્રાણ ન બનવાનુ કારણ એ કે ह्नां અને હેની સાથે જોડાતા વ્યંજનનાં स्थान અને प्रयत्न પરસ્પર પ્રતિકૂળ-સ્વરૂપ હોઈને, સંવિલયરૂપ પરિણામને બાધક બનેછે. જ્યહારે નિકટ વાગ્વ્યાપારગત સાત્મ્ય હોયછે ત્યહારે, જેમ કે ग् અને ह्नी બાબતમાં, संसृष्टिनी અવસ્થાનું અતિક્રમણ થાયછે, અને संकर બનેછે. संकर એટલે ह्नो હેની સાથે જોડાતા વ્યંજન સાથેનો સંપૂર્ણ સંવિલય. હેમાં બે પ્રકારનો સમાવેશ થાયછે:—

---

૧૬. આગળ વ્યાખ્યાન ૩ જાના છેલ્લા પૃષ્ઠપર છેલ્લી ફુટનોટ જુવો.

૧૭. અહિં થતા ह ના અપસરણ માટે શબ્દનો આદિ એ સ્થાન કેમ નિયત થયું એ વિશેના કારણોના નિવેદન માટે આ વ્યાખ્યાનનું પરિશિષ્ટ (ख) જુવો.

(૧) વ્યજન જોડે સકર,

અને (૨) સ્વર જોડે સકર,

(૧) વ્યજન જોડે—સાધારણ રીતે ગૃન્હ્ના વિષયમા જ આ સકર નાકય છે, કારણ કે, આગળ કહેવાઇ ગયુછે તેમ એ બે વર્ણોનું વાગ્વ્યાપારગત સાત્મ્ય અત્યન્ત નિકટ છે ઉદાહરણો —

गम्भीरकं–गहीरउं–घेरु

ग्रहण–ग्रहणु–घेन, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ

વિરલ પ્રસગોએ ब् ને ह् વચ્ચે, કે द અને ह् વચ્ચે કે च् અને ह् વચ્ચે સકર બનેછે, જેમકે

बन्धु–भाण्डु, अम्बुद–अमूज, महिषी–भैंस, गदभक–गद्दो, गर्दभकक–गधेडो

दहक–घरो, अभिज्ञान–अँधाण, भगिनीपति–बहिणीवइ–बन्हेवी (ગુજ૦), बयेवी (સુરતી ગુજ૦), प्रत्यभिज्ञान–पिछाण

ह्‌ના સકરનુ ક્વચિત્ અપભ્રશ ક્રમમા દર્શન, અને વખતે વખતે સ્સ્કૃતમા કેટલાક રૂપોમા જેમ કે अधोक्, बुभुत्सा ઇત્યાદિમા દર્શન

[હાવો સકર કોઈ વાર અપભ્રશ અને પ્રાકૃત રૂપોમાં પણ જોવામા આવેછે (स) सस्मरति, प्रा सम्हरद, (અપ) समरइ, सि ह ૮–૪–૪૧ જુવો जिन्हा (सं), जिब्भा (प्रा) सि हे. ૮–૨–૫૭, આગળ પૃ. ૮૯ મે દર્શાવ્યા પ્રમાણે

ગુજ ગમરાનુ શબ્દમાં એ જ નિયમની, ઉત્તરકાલીન અપભ્રશમાથી ગુજરાતી પ્રતિ સક્રમણ દરમ્યાન થતી પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ પ્રાપ્ત થાયછે (વિ મ ૧૭૦૦મા રચાયલા) शीलवतीनो रास એ ગ્રન્થમા (પ્રા काव्यमाला આવૃત્તિને) ૨૨૭મે પૃષ્ઠે, ૧૦ માની ૪થી કડીમા √गन्हर्‌રૂપે આ શબ્દ દેખા દે છે "चन्द्रगुप्त अति गन्हर्यो"

આ વાગ્વ્યાપારગત નિયમની બીજદશાનું સૂક્ષ્મ સૂચન પ્રાચીનતર રૂપક્રમોમા પણ, એટલે સસ્કૃતમા પણ अधोक्, धोक्षि (दुह् માથી), जुगुप्सा (गुप् માથી) ઇત્યાદિ રૂપોમા, દૃષ્ટિગોચર થાયછે, એ રૂપોમા दुह् (दोघ्)ના घ् માં અને गुध्‌ના धમા અન્તર્ગત ह् આદિ તરફ જાયછે અને સપૂર્ણ સવિલય પામીને द्‌ની સાથે મળીને ध् અને ब्‌ની સાથે મળીને भ् નિષ્પન્ન કરેછે ग्रह्‌ માથી આવેલ जिघृक्षा મા પણ એવો જ પ્રકાર છે [18]]

गुध्, बध्, दह् એ મૂળ घुध्, भध्, धह् હતા એ પ્રચરિત મતની પરીક્ષા, અને મ્હારો મતભેદ

૧૮ ઊ. ગુણે (એમના Introduction to Comparative Philology એ પુસ્તકને ૩૫મે પૃષ્ઠે) જણાવેછે જે આ પ્રકારના વાગ્વ્યાપારગત વિકારોથી હેતુ સૂચન થાયછે કે અલ્પપ્રાણ ઘોષ વર્ણ (ग्, ब्, द्)થી શરૂ થતા ધાતુઓના મૂળ સ્વરૂપોમા આદિસ્થાને મહાપ્રાણ ઘોષ વ્યંજનો હોવા જોઇયે અને એ શબ્દોમા રહેલા મહાપ્રાણ ઘોષ ह्‌ની પૂર્વે આવેલા હોઈને એ વ્યજનો પદચ્યુત થયેલાછે गुध्, बध्, दम् दह् એ ધાતુઓ મૂળ

[illegible]

(૧) [illegible]

(૨) [illegible]

(૩) [illegible]

(૪) [illegible]

આ ઉપરથી [illegible] [illegible] ગ્રા, ગ્રા [illegible], ગ્રા [illegible] [illegible] ઈત્યાદિ [illegible] ગ્રા, [illegible] ગોથિક *greater*, (મોટું) અંગ્રેજી *great* (મોટું); ગોથિક *hindar*, [illegible] (પાછળનું); અંગ્રેજી *hinder* (પિછાન), [illegible] ગોથિક [illegible] (દિવસ), અંગ્રેજી *day* (દિ), અને આ [illegible] પ્રતિબિમ્બિત [illegible] છે.

ગુપ્, [illegible] ઈત્યાદિ [illegible] *greeden*, [illegible] ઈત્યાદિ [illegible] [illegible] સાથે [illegible] [illegible] [illegible] વધારે સારો ખુલાસો [illegible] સંધિકાર્યથી થતો [illegible] [illegible] આદિ તરફ લઈને [illegible] [illegible] આવવાણુંમાં મળેછે. [illegible] નિયમથી થઈ શકે—[illegible] વગેરેના [illegible] [illegible] આદિ તરફ [illegible] અને [illegible] વગેરે [illegible] સાથે [illegible] [illegible] થતાં [illegible] વગેરે વર્ણોની નિષ્પત્તિ, એ નિયમથી થઈ શકે.

વ્હેરો અને માણ્ડુ જેવા ભિન્ન પ્રકારોનો ખુલાસો આ વાતથી થશે એ સંયોજક નિમિત્તો ક્રિયા છે તે શોધી કાઢવું કોઈ વખત દુષ્કર બને છે પરન્તુ ઘ્હાણ્ડુના ઉચ્ચારણ માટે પ્રયત્ન કરતા જ હેમાં ર્‌હેલી વાગ્વ્યાપારગત

અત્યન્ત સૂચક તત્ત્વ એ છે કે બુધ્ બધ્ ઇત્યાદિમાં અલ્પપ્રાણ ઘોષ વર્ણોના મહાપ્રાણ ઘોષ વર્ણો, અન્ત્ય મહાપ્રાણ વ્યંજન અલ્પપ્રાણ બને ત્યહારે જ, થઈ શકે છે અભાન્ત્સીત્ ઇત્યાદિમાં અ સ્ ધ્ નો ત્ બને ત્યહારે જ આદ્ય બ્ નો ભ થઈ શકે છે આ પ્રમાણે આદ્ય વર્ણનું મહાપ્રાણત્વ સ્વતન્ત્ર રીતે નથી થતું, વસ્તુત એ ઘટના અન્ત્ય વર્ણના પ્રાણધ્વનિના લોપને જ વશવર્તી છે, અને સીધ્ વગેરે પ્રત્યયોના સ્‌ના સાન્નિધ્યથી ધ્ વગેરેને ત્ વગેરે રૂપો પ્રાપ્ત કરવાની વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે ફરજ પડે ત્યહારે એ લોપ અનિવાર્ય છે અન્ત્ય વર્ણમાંથી નીકળીને પ્રાણધ્વનિ આદ્ય વર્ણમાં જાય છે અને એથી જ આદ્ય વર્ણ મહાપ્રાણ બને છે એ વસ્તુસ્થિતિનું પૂર્વોક્ત ઘટનાથી સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે

બુધ્, બન્ધ્ ઇત્યાદિ પુરાણા Indo-European (આર્ય ભાષાના) ધાતુઓ વિશેનો આ સિદ્ધાન્ત ડૉ ગુણેએ નવો યોજેલો નથી, પરન્તુ પ્રાચીન પંડિતોને અનુરોધિ સ્વીકારેલો છે, એમ માનવાને અવકાશ છે મૅકડોનલ (शिष्योपयोगी वैदिकव्याकरण § ૫૫ પૃ ૩૯ મે) ધાતુઓના આદિ વ્યંજનોના આ મહાપ્રાણત્વને અન્ત્ય વ્યંજનમાંથી લુપ્ત થયેલા પ્રાણધ્વનિના સંરક્ષણોપાય તરીકે સ્વીકારે છે એ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિયે મ્હારા મતનું સમર્થન કરતી જણાશે, પરન્તુ એ કથન ઉપરની હેમની ટિપ્પણ ૧ વિરુદ્ધ મતનું સૂચન કરે છે, હેમાં તેઓ જણાવે છે કે એ ઘટના વસ્તુત લુપ્તાંશના પૂરણ રૂપ નથી પરન્તુ, એક જ પદના આદિમાં અને અન્તમાં ઉભયત્ર પ્રાણધ્વનિ હોય તે સ્થિતિ ટાળવાની વૃત્તિને લીધે લુપ્ત થયેલા મૂળ આદ્ય પ્રાણધ્વનિનું પુનરુજ્જીવન છે, અને એથી, તેઓને મતે, અન્ત્ય પ્રાણધ્વનિ લુપ્ત થતા આદ્ય પ્રાણધ્વનિ પાછો આવી ર્‌હે છે એથી, રૂઢ મતનો અસ્વીકાર કરીને બીજાઓએ માની લીધેલા આદ્ય પ્રાણધ્વનિનું ઉપર પ્રમાણે કારણ દર્શાવવામાં કદાચ મ્હારા પર પાખંડ પ્રવર્તાવવાનો દોષ મૂકાશે પરન્તુ મ્હારા મતની તુલના હેની યોગ્યતા તપાસીને કરવામાં આવશે, પૂર્વગ્રહને અને રૂઢ મતના આસક્ત માત્રને આધારે નહિ, હેવી આશા રાખું છું

હું આ પ્રમાણે મત રજૂ કરીશ. મૂલભૂત આર્ય ભાષામાં નીચે આપું છું ત્હેવા અ રાન્ય વિશિષ્ટ ધાતુગણ હતા

(અ) ઘન્ (हन्) જેવા ધાતુઓ, જેનું ઘ્નાન જેવા રૂપોથી સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે કારણ કે ધાતુદશામાં આ ઘોષ મહાપ્રાણનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારિયે તો અન્ય પ્રકારે એ રૂપોનું ઉપપાદન થઈ શકતું નથી તે ઉપરાંત આર્ય ભાષાના શબ્દો વચ્ચેના વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ સમ્બન્ધની કસોટીથી સ્વતન્ત્રકારક જણાતા ધાતુઓ, અને

(આ) બુધ્, બન્ધ્ ઇત્યાદિ ધાતુઓ જેમાં હું કહું છું તે પ્રમાણે, અમુક પ્રસંગોએ પ્રાણધ્વનિને શબ્દના અન્તમાંથી આદિ પ્રતિ લઈ જવાના નિયમને અનુરોધે જ માત્ર, આદ્ય વ્યંજન સ્વયં ઘોષ વ્યંજન બને છે, અને મૂળ ધાતુદશામાં હાનો આદ્ય ઘોષ વ્યંજન નથી હોતો.

અશક્યતાનુ અને તાત્કાલિક સંવિલય થઇને માણ્ડ થવાની આવશ્યકતાનું ભાન થશે. अमूज અને वूझे (સં. वुध्यते, પ્રા. वुज्झइ)–वूचट कांइ नव वूझे (ધીરો ભગત) એ બે વચ્ચે જણાતો ભેદ લક્ષયોગ્યછેઃ એક પ્રકારમાં ह્ નો સ્થાનફેર અને संकर થાયછે, અન્ય પ્રકારમાં ह કારને છાંડયા વિના ज એમનો એમ ટકી રહેછે; પરંતુ એક વાર જેવું ह् નું નિર્વાસન અને આશ્રયાન્તર થાયછે કે તરત જ व् અને ह् નો संकर થાયછે, કારણ કે ह મધ્ય સ્થાનમાં રહેલો હોઇને अव्हूज નું ઉચ્ચારણ મુશ્કેલ બનેછે.

મારવાડીમાં त्हारो ને બદલે थारो છે તે ખરું; પણ એ વાતથી ગુજરાતીમાં त्+ह् संसृष्टि દશામાં રહેછે એ પ્રત્યક્ષ વસ્તુસ્થિતિને બાધ નથી આવતો.

(૨) સ્વર જોડે (ह् નો संकर).

વ્યંજનને સ્વર જોડે સંયુક્ત થવાનો એક જ માર્ગ શક્ય છે તે એ કે વ્યંજન સ્વરની પૂર્વે આવે અને એ રીતે બંને વર્ણો પરસ્પર સંવિલીન રહે; જેમ કે (સં.) अधुना–(પ્રા.) अहुणा–ह्+अउणा, हउणा–(ગુજ.) हवणा, हमणा. हमे, हमारुं એ પ્રકારના શબ્દોમાં ह મૂકવાની પદ્ધતિને ઉતારી પાડવાની ઉત્કણ્ઠામાં કેટલાક લોક हનો लघुप्रयत्न ઉચ્ચાર વીસરી જઇને हेનો गुरुप्रयत्न ઉચ્ચાર કરેછે એ અલબત્ત ખોટું છે.

[એક વખત કવિ નર્મદાશંકર[૧૯] अ અને हને જોડીને म्ह હેવું અશક્ય રૂપ બનાવતા (म्हमे ઇત્યાદિ), જેમાં સ્વરને हની પૂર્વે મૂકીને સંયોગમાં અર્ધવર્ણ રૂપે લખતા. આ પ્રયોગમાં રહેલી અર્થહીનતા સ્પષ્ટ છે, કારણ કે અરધો (ખોડો) સ્વર એ વસ્તુસ્વરૂપે અને વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે એક અશક્ય વાત છે.]

સંકરમાંના હકારને કેટલાક માત્ર પ્રાણધ્વનિ માનેછે; એ મતનું પ્રત્યાખ્યાન.

ઉપરના વિવેચનથી સમઝાશે જે संकर અવસ્થામાં हकार એટલો બધો સંવિલીન થઈ જાયછે કે કેટલાક લોક હેને મહાપ્રાણ વ્યંજન રૂપે ન સ્વીકારતાં સંનિકૃષ્ટ સ્વરમાં વ્યાપતા–પૂરાતા માત્ર અનુપ્રાણન રૂપે માની બેસેછે. રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ હાવો મત ધરેછે અને તેઓ हकारने प्राणध्वनि કહેછે; (હેમનો वाग्व्यापार, પરિશિષ્ટ ૨, પૃ. ૨૩–૨૪ જુવો.); અને તેઓ પ્રાણયુક્ત અક્ષરની નીચે માત્ર એક બિન્દુ મૂકવાની સંજ્ઞા સૂચવેછે; જેમ કે, व्हेन, हमे ઇત્યાદિમાંના પ્રત્યક્ષ हને બદલે વ઼ેન, અ઼મે ઇત્યાદિ. પરંતુ આપણે घेरुं, घंलुं, घो ઇત્યાદિ પ્રકારો જોઇશું તો એટલેથી જ प्राणध्वनि

૧૯ વિચારશીલ કવિના વિવેકબુદ્ધિ જણાવતાં કહેવું જોઇયે કે આગળ ઉપર હેમણે આ અર્થહીન સંજ્ઞા તજી દીધી અને પ્રાણોચ્ચાર દર્શાવવા સ્વરની નીચે સાઙ્કેતિક બિન્દુ મૂકવાની રીત સ્વીકારી; અ઼મે.

વાળા પક્ષમાંના દોષ વિશે આપણી ખાતરી થશે, કેમકે એ શબ્દોમા ગ્ ની સાથે સકીર્ણ દશામાં હ્ નિસશય હાજર છે, માત્ર પ્રાણધ્વનિ રૂપે નથી એ મતમાં સગતિ જાળવવી હોય તો તો घेहु, घेहु, घो હેને બદલે गेहु, गेहु, गो લખવુ પડે,—પણ એટલે સુધી જવાને કોઇ તૈયાર નહિ થાય[20] રા કેશવલાલ ધ્રુવ પોતે પણ નહિ

આ મુદ્દામા રહેના વાગ્વ્યાપારતત્ત્વો મ્હને જે રીતે જણાયછે, તે રીતે આ પ્રાણોચ્ચારના ત્રણ સ્પષ્ટ પ્રકારો છે —

(૧) गुरुप्रयत्न, हर्ष, वहन, दहन ઇત્યાદિમા

(૨) लघुप्रयत्न, हमे, हमारु, म्होडु, व्हेन ઇત્યાદિમા

અને (૩) અતિમન્દ, प्राणध्वनि–રૂપ, શબ્દના દૂરના, સ્વરભારરહિત ભાગમા રહેલો लघुप्रयत्नहकार, प्राणध्वनि દશામાથી પસાર થઇને, ક્ષીણ થવાની સ્થિતિમાં હોય ત્હારે જણાતો, જેમ કે सरजनहार–सरजनार–सरजनार

અર્વાચીન त्हेनु त्हेन, न्हानु ઇત્યાદિ રૂપોને સ્થાને પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રન્થોમા तेहनु, तेहनइ, नाहानु વગેરે રૂપો વપરાયેલાછે જે દેખાવમા વધારે અક્ષરસખ્યા વાળા લાગેછે છતા વસ્તુત અર્વાચીન રૂપોના જેટલી જ માત્રાનાંછે, આ વસ્તુસ્થિતિની સાબિતી છન્દરૂપી કમોટીથી થાયછે છેવટ નિષ્પન્ન થયેલા રૂપોની યથાર્થતા આ ઉપરથી જણાયછે એક પ્રાચીન ગ્રન્થમાથી થોડાક ઉદાહરણો આપવાથી મ્હારી આ ઉક્તિ સ્પષ્ટ થશે એ

સકીર્ણ હકારને પ્રાચીન ગ્રન્થોમા અલગ અક્ષર તરીકે લખવાનો શિથિલ પ્રચાર હતો, પણ વસ્તુત હેનો ઉચ્ચાર સકીર્ણ રૂપે થતો

20 જેઓ लघुप्रयत्नहकार લખવાની વિરુદ્ધ છે તેઓ હાવી આપાતરમણીય દલીલ વાપરેછે કે व्हालो, म्हन જેવા શબ્દોમા फ, म्ह એ વર્ણો એમના એમ ન રહી સકે, હેનું फ, म હેવુ રૂપાન્તર થવુ જોઇયે પ્રાણધ્વનિવાળા મતના પક્ષમા દાવો કરી સકાય. કે એ મતમા આ દલીલનો સતોષકારક નિકાલ થઇ જાયછે, કારણ કે (र्पन्, र्वन ઇત્યાદિમા) પ્રાણતત્ત્વ સનિકૃષ્ટ સ્વરમા માત્ર આછા સવિવયરૂપે રહેતુ હોઇને હેની વ્યજનો પર ઉપર દર્શાવી ત્હેવી प, ब ને फ, म બનાવી દેનારી અસર થઈ સકે નહિ. પરંતુ घर, घनु, घो, હેવા પ્રકારના શબ્દો प्राणध्वनि પક્ષની સભવિતતાના બાધક બને છે અને પરિણામે प्+ह, व्+हना फ, म् ન થઈ જવાનું કારણ અન્યત્ર ખોળવુ પડશે આ રીતે सकीर्ण થઇને સ્પર્શ મહાપ્રાણ બનવામા સ્થાન અને પ્રયત્નની ભિન્નતા પ્રતિબન્ધકર્તા બનેછે એ વાતથી ખુલાસો પ્રાપ્ત થાયછે, ग्+ह એ બે વર્ણના સ્થાન અને પ્રયત્ન ઘણે મ્હોટે અશે એક હોવાથી હેનો घ રૂપે સકર અનિવાર્ય બનેછે, પણ व्+ह म+ह એમ સકીર્ણ થતા નથી

ઉદાહરણો હું **ભીમ** કવિ કૃત हरिलीला षोडशकला (વિ. સં. ૧૫૭૪ માં નકલ કરાયેલી, વિ. સં. ૧૫૪૧ માં રચાયેલી[૨૧]) માંથી લઉંછું:-

कला ८:-

(૧) **एहनइ** टांकी लागी नही। (કડી ૨૭)

(૨) एकवार सूनी नेसाल
तेम्यां सघळां **नांहानां** बाळ। (કડી ૩૦)

(૩) किहा **ताहारु** स्वामी प्रल्हाद।
गाढि करिनइ **तेहनइ** साद। (કડી ૫૪)

(૪) **माहारु** स्वामी जे मइ कह्यु। (કડી ૫૪)

(૫) **ताहारु** स्वामी सबळ आपारि। (કડી ૫૮)

અહિયાં છન્દ ચોપાઇ છે, અને આ પંક્તિયોને એ છન્દમાં વાંચી જોવાથી એકદમ જણાઇ આવશે કે કાળા છાપેલા શબ્દોને, જાણે કે હેનइ, न्हानां, कय्हां, त्हारु, ल्हेनइ, म्हारु, त्हारु લખ્યા હોય તેમ ઉચ્ચારવા પડેછે. આથી हનું સ્થાન શબ્દોના આદિમાં હોવાનું સ્પષ્ટ સૂચન થાયછે; એટલે કે, લખવામાં જો કે ह અલગ દર્શાવાતો છતાં હેનો ઉચ્ચાર આદ્યશ્રુતિની સાથે જ થઈ જતો. આ રીતની જોડણી हरिलीलाની પૂર્વે અને પછી લાંબા સમય દરમ્યાન પ્રચરિત દૃષ્ટિયે પડેછે.

એક વિરલ ઉદાહરણમાં हને હેના સંબંધી વ્યંજનની સાથે, જે રીતે લખવાનો મ્હારો આગ્રહ છે તે જ રીતે, જોડેલો મ્હારી દૃષ્ટિયે પડ્યો છે:—

लई हेमनी कांकशी मात म्होटी (કેશવ હૃદેરામકૃત दशमस्कन्ध; રચાયો વિ. સં. ૧૫૨૯ માં, નકલનું વર્ષ વિ. સં. ૧૭૮૭.)

અહિયાં भुजंगी છન્દ છે અને છન્દસ્વરૂપમાં म्होटी બરાબર બંધ બેસેછે. એ જ ગ્રન્થમાં અન્ય સ્થળોએ આ શબ્દને मोहोटुं લખ્યોછે, ह અસંયુક્ત રાખ્યોછે.

---

૨૧. અમદાવાદના ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી રા. **હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ** બી. એ. હેમણે મ્હને જોવા આપેલી હસ્તલિખિત નકલમાં નકલ કર્યાનુ વર્ષ વિ. સ. ૧૫૭૪ આપ્યુંછે. અન્ત ભાગમાં રચ્યાસાલ નીચે પ્રમાણે આપીછે:-

संवत १५ रुद्रनी वीस। × × × उत्तम उत्तर अयन विशेष। ऋतु वसंत संक्रान्ति मेप ॥

અહિં રહેલી ત્રુટિનો **પૂરક** અંશ बृहत्काव्यदोहन, ग्रन्थ ४ થા માંના પાઠમાં મળેછે: वर्ष एक ऊपर चालीस ॥ (ચ્યાલીસ હેવે એ કવિકૃત प्रबोधप्रकाशની વિ. સં. ૧૫૭૫ માં લખાયેલી હસ્તપ્રતિમાં પાઠ છે). વ્રજલાલ **શાસ્ત્રી** हरिलीला રચાયાનુ વર્ષ વિ. સં. ૧૫૪૦ આપેછે (હેમનો **गुजराती भाषानो इतिहास** પૃ. ૬૫ જુવો).

ગુહામાંથી ગુફા થાયછે ત્હેમાં હ્નુ પરાવર્તન

ક્વચિત્ હ્નું વિલક્ષણ પરાવર્તન થાયછે, જે ઉત્ક્રમણ કરતાં અપક્રમણ જેવું વધારે છે, હ્નેે સ્પર્શમહાપ્રાણ બનાવનારી એ વિપરીત ઘટના છે મ્હેં આ ઘટનાનું એકજ ઉદાહરણ દીઠુંછે ગુફા (ગુજ)—ગુહા (સં) આ શબ્દ આપણા અર્વાચીન ગુજરાતી ઉપરાંત પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં પણ ઉપલબ્ધ થાયછે —

(૧) गव्हर गुफा शरीरु वयण ।
(ભીમ કવિકૃત[22] हरिलीला, ૮–૬૧)

(૨) गोमट गुप गुफा माहि
(ગણપતિકૃત माधवानल दोधक प्रबन्ध, વિ સં ૧૫૮૪, અંગ ૮, કડી ૧૦૮)

આ શબ્દ, ગુફા, કદાચ ફારસી શબ્દ લાગશે, પરંતુ હેના સંસ્કૃત ગુહામાંથી ઉદ્ભવ વિષે શંકા કરવાનું કાંઈપણ કારણ ભાગ્યેજ હશે અહિં ખાસ વિશેષ એ છે કે હ્નો ફ થાયછે, જ્યહારે સાધારણ રીતે સંસ્કૃતમાંના ફનો હ થાયછે (સિ હ ૮–૧–૨૩૬) સંસ્કૃતમાં ગુફા જેવો કોઈ શબ્દ નથી, તેમ ગુપ્ (ગુમ્ફ્) ધાતુને પણ સંસ્કૃત ગુહા સાથે અર્થસમ્બન્ધ નથી કારણ કે આ શબ્દ તો ગુહ્=ઢાંકવું ધાતુ એમાંથી આવ્યોછે, ગુહા એટલે "છુપાવાનું સ્થાન" એટલે કે "ગુફા" કદાચ એમ હશે કે ગુફ[23] એ રૂપે કોઈ

22 ભીમે આ શબ્દ (ગુફા) પોતાના (વિ સં ૧૫૪૬ માં રચેલા) પ્રબોધપ્રકાશમાં પણ વાપર્યોછે, વાણ ૩, શ્લોક ૬

23 ગુપ–"રક્ષવું" એ ધાતુ હાવા ગુપ ધાતુનો સબંધી હોઇ શકે

માત્ર એક વિઘ્ન, અને તે પણ દુસ્તર વિઘ્ન, એ છે કે ગુપ્ પોતે ગોપાયમાંથી ઉદ્ભવેલો નિષ્પાદિત ધાતુ મનાયછે, અને ગોપાય્ દેખીતી રીતે ગોપ (ગોવાળ)—ગો (ગાય)—પા (રક્ષણ કરવું) એ શબ્દમાંથી આવેલો નામધાતુ ગણાયછે પરંતુ વિરુદ્ધ પક્ષે ગોપ (ગોવાળ) જાતે વસ્તુત ગુપ્ (રક્ષણ કરવું) હેમાંથી ઉદ્ભવેલ હોઇને સમય જતાં કૃત્રિમ રીતે ગા–પા માંથી વ્યુત્પન્ન થયો મનાયો, અને ગોપાય તો વસ્તુત અનિયમિત રૂપ હશે, હેવું સૂચન ન કરી શકાય? કારણ કે પાણિનિયે ૩–૧–૨૮ માં આય લેનારા ગુપ્, ધૂપ્, વિચ્છ પણ અને પન્ એ પાંચ ધાતુઓ ગણાવ્યાછે તે પૈકી માત્ર ગોપાય એકલાનોજ ગા–પા એ પ્રકારે આપાતરમ્ય વિગ્રહ થઈ શકેછે અને ધૂપ અને પણ હેમાં દર્શાવી શકાય તેવું વિગ્રહમાં તો મૂળભૂત નામ પણ દર્શાવવું અશક્ય છે; જોકે ધૂપ અને પણ એ બેના પણ ગણ્ય એ પ્રકારના ભાગ તો નથીજ થઈ શકતા મ્હારા જાણવામાં છે કે ગુપ્ એક વૈદિક સમય પાણિનો તો નહિ પણ નવીન વૈદિક ધાતુ છે ખરેખર ઋગ્વેદ સંહિતાના ૭ મા મણ્ડળના એક નવા સૂક્તમાં માત્ર

પુરાણો સંસ્કૃત ધાતુ હશે અને વૈદિક સમયમાં જ લુપ્ત થયો હશે? આ અસંભવિત નથી અને પ્રત્યાવૃત્ત ઘટનાના હાવા પ્રસંગો અજ્ઞાત નથી. કારણ કે આ પ્રમાણે, એક નભી સકે હેવા પક્ષ રૂપે, સલામતીથી કહી સકાય કે ह् સ્વતંત્ર અક્ષર રૂપે, વૈદિક સમયમાં વ્યાપક રીતે પ્રવર્તતા સ્પર્શ મહાપ્રાણોમાંથી, અલબત્ત ઘણા પ્રાચીન સમયમાં, નીકળ્યો હતો, અને તે વખતે પણ હકારાન્ત ધાતુઓની વ્યુત્પત્તિ મહાપ્રાણ સ્પર્શ જેના અન્તમાં હોય હેવા

એક જ વાર, અને ૧૦ મા મંડળમાં માત્ર બે વાર, એ ધાતુ વપરાયેલોછે (એ. એ. મૅકડોનલ કૃત वदिक व्याकरण, પૃ. ૩૫૮, નોટ ૧૩ મી જુવો). પરંતુ આ હકીકતથી गुप् ધાતુ અતિ પ્રાચીન, સંભાવત લાગતા, ધાતુ गुफ़्માંથી કોઈ કાળક્રમે ઉદ્ભવ્યો હશે એ શક્ય જણાતી ઘટનાને બાધ આવે જ એમ નથી. હું ઘણી અશ્રદ્ધા અને મર્યાદા રાખીને બોલુંછું, પણ હું પૂછુંછુ–(गो+पाમાંથી નીકળેલા) गोप શબ્દમાંથી નામધાતુ થઇને गोपाय् ઉદ્ભવ્યોછે એ મતને વિચારદોષ ગણવાને અવકાશ નથી?

કારણો નીચે પ્રમાણે છે:–

(૧) ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે, એ જ ગણમાંના બીજા धृ्, विच्छ्, पण्, पन् એ ધાતુઓની હેવી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવતી દુર્ગમતા; હું જાણુંછું કે पणि શબ્દના આ બે અર્થ થતા મનાયછે (૧) પર્નિયન લોક અને તદનન્તર (૨) વ્હેપારી (पणिમાંથી વ્યુત્પન્ન થયો હોય એ દૃષ્ટિયે वणिक् શબ્દ સરખાવો). (વૈદિક અનુક્રમણી, પુસ્તક ૧, ૪૭૧–૪૭૨ જુવો); અને विच्छायने પણ वि+छायाમાંથી સાધવાનો તર્ક કરી સકાય–કારણ કે મુસાફરીમાં આગળ વધતો મનુષ્ય પ્રથમ છાયાને તજેછે. પરંતુ આ વિચાર–તત્ત્વોથી, गो+पा જેવા ભાગ આ ધાતુઓના નથી થઈ સકતા હેવા મ્હેં દર્શાવેલ વિરોધને કાંઇ અન્તરાય થતો નથી.

(૨) વસ્તુતઃ गुप्માંથી (गुप्+घञ् પ્રત્યયમાંથી) સાધી સકાતા गोप શબ્દનો જે કૃત્રિમ વિગ્રહ गो+पा) થતો હું જોઉંછુ, એ વિગ્રહનું આડકતરૂં સાદૃશ્ય અને ઉદાહરણ गोपीथ શબ્દમાં મળી આવેછે. गोपीथ (ऋ वे १, १९–१) શબ્દનો અર્થ યાસ્કે અને સાયણે સોમપાન કર્યોછે, અને મૅક્સમૂલરે દૂધનો ઘુંટડો (गो+पीथ) હેવો અર્થ લીધોછે; જ્યારે રૉથ (નિરુક્ત, નોટ્સ, પૃ ૧૪૪ માં) "રક્ષણ" એ અર્થને સ્વીકારેછે (જે गुप्=રક્ષણ કરવું હેમાંથી, गो+पीथ હેવા ભાગકરણ વિના જ પ્રાપ્ત થાય). મૅક્સમૂલર આ (રક્ષણ) અર્થનો પણ પરામર્શ કરેછે, પરંતુ, सोमपीथ (ऋ वे १, ५१, ७) હેમાં पीथનો અર્થ "પાન" સ્પષ્ટ છે એટલા જ કારણથી, દૂધનો ઘુંટડો એ અર્થ તરફ પક્ષપાત દર્શાવેછે. પરંતુ હેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આપી સકાય.—

(અ) सोमपीथ માં पीथ છે તે पा પીવું માંથી નીકળ્યો હોય, છતાં એટલા જ સામર્થ્યથી गोपीथ શબ્દને गुप् ધાતુમાથી એ જ પ્રત્યય લાગી સિદ્ધ થયો ગણી સકાય; બાહ્ય સામ્યને કારણે જ ભૂલ થયેલીછે; અને

(आ) મૅક્સમૂલર પોતે જ ऋ. वे १०–७७, ७ માં गोपीथ નો રક્ષણ એ અર્થ સ્વીકારેછે.

પરતુ એ સમયે પણ ભાષામાથી લુપ્ત થયેલા ધાતુઓમાથી સાધવી શકત હતી વૈદિક गृभ्, गृभ्णाति જે લૌકિક સસ્કૃતમા गृह्, गृह्णाति[२४] બનેછે, તે ધાતુ પ્રસ્તુત ઘટનાનુ ઉદાહરણ છે આ વાતનો પુરાવો લૌકિક સસ્કૃતના કેટલાક

---

૨૪ સસ્કૃત-અગ્રેજી શબ્દ કોષમા આપ્ટે એ गृभ् વૈદિક ધાતુ આપ્યો નથી, પણ આ શબ્દો આપ્યાછે –गृभ=(Vedic) a house (ઘર), गृभि Ved grasping (ગ્રહણ કરવુ), गृभीत adjective 1 seized (ગૃહીત) 2 impregnated (સગર્ભ) મો. વિલિયમ્સે गृभ् શબ્દ આપ્યો છે 'गृभ (from ग्रह्) p f Ved holding grasping, grasp, hold,' (गृभ् ન કૃદન્ત, પકડતુ, સ્ત્રીલિંગ નામ, પકડ, ગ્રહણ) તેમ વળી 'गृभीत m f n=seized (ગૃહીત)' એ પણ આપેલ છે गृभीत (લૌકિક गृहीत) એ વસ્તુત गृभनું ભૂતકૃદન્ત હોવુ જોઇયે શુદ્ધ વિશેષણ નહિં, એમ જણાયછે गृभनो "લેવુ" તેમ જ 'ગર્ભ ધારણ કરવો હેવો અર્થ થતો હોવો જોઇયે જેમાથી गभ આવ્યો–જો કે આપ્ટે गृ + भन् (उणादि ३–१५२) એમ આપેછે પણ અહિં પણ गृभीत રૂપથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે ધાતુ શરીરમા મૂળ भ હતો જ, અને આ गृ + भन એ તો, વૈદિક સમયમા જ કે જ્હાર પછી તરતમા જ गृभ् ધાતુ લુપ્ત થયો ત્હાર કેડે લાબા સમય પછી, गभमाना भનું આગમન સમજાવવાનો પાછોતરો પ્રયાસ હોવો જોઇયે જ્હારે गृह અને गृभના પરિણામ गृह અને गभ એ નામોમા જળવાઈ રહ્યા જેમ मिघ અને मिर्‌ના અવશેષ રૂપ मेहन અને मत्र રહ્યા તેમ, જો કે અહિં પણ વળી આપ્ટે मत्रની વ્યુત્પત્તિ मिह + घञ અને कुत्वम् એમ સમઝાવેછે मिह्‌નુ ભૂત કૃદન્ત मीढ છે તેથી મૂળ ધાતુ मिह હશે मिघ નહિં, એમ જણાય, પણ કદાચ એમ હોય કે मघ શબ્દ સૂચવેછે તેમ પ્રાચીનતમ ધાતુ मिघ હશે અને मीढ રૂપને मीढना સાદૃશ્યથી ઉપજાવ્યુ હશે મો. વિલિયમ્સ मेघ શબ્દને मित्र માથી વ્યુત્પન્ન થયેલો આપેછે, અને मिर् ધાતુ વિશે પણ આમ કહ્યુછે 'मित्र=rt मिह-only in निमघमान–ना–न (cf, Megha) Ved emiting moisture" (मिग्र=मिह ધાતુ–માત્ર निमेघमान -ना-न એ રૂપમા (मत्र સરખાવો) વૈદિક, ભેજ મૂકતુ ભીનાશ કાઢતુ), અને સાયણમાથી અવતરણ ટાકેછે "न्यग्नि अवाङ्मुखानि वृष्ट्युदकानि सिञ्चन् વૃષ્ટિજળ છાંટતુ"

निरुक्त, १०–२२ मा આમ છે –गर्भो गृभगृणात्यर्थे गिरत्यनयानिति वा । (गृणाति એ गृह्णातिને બદલે અપપાઠ થયો લાગેછે*) निरुक्त ७–२६ मा યાસ્કે अगृभ्णतनो અર્થ अगृह्णत કર્યોછે

St Petersburgh Lexicon (Bohtlingk and Roht, Sanskrit-Worten-buch બોથલિંક અને રોથ કૃત સસ્કૃત શબ્દ કોશ)મા गृभ (=ग्रभ=ग्रह અને गृभीत ભૂતકૃદન્ત–વિશેષણ નહિં એ બે શબ્દો આપ્યાછે

* [મ્હારા આ તર્કને રોથ તરફથી અણધાર્યું સમર્થન મળેછે —

'गृणात्यर्थेને સ્થાને गृह्णात्यर्थान् વાચવુ જોઇયે એમ લાગેછે'

(निरुक्त १०–२३ ઉપર ટીકા, રોથની આવૃત્તિમા ટીપનુ પૃ १४०-४१).

(મૂળ જર્મનનું અગ્રેજી ભાષાંતર મુબાઇની સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજના ફાધર ઝિમરમને કરી આપ્યુ હતુ)

ક્રિયાપદરૂપોમાં મળી આવેછે; એ રૂપોમાં ધાતુઓના અન્ત્ય હ્‌નો સ્પર્શ મહાપ્રાણ વ્યંજન બનેછે; આ રીતે એ રૂપો પ્રાચીન અને લાંબા સમયથી અપ્રચરિત હોવા, પ્રાચીનતમ સાહિત્યને પણ અપરિચિત હોવા મહાપ્રાણ-સ્પર્શાન્ત ધાતુઓનું સાક્ષ્ય પૂરેછે. જેમ કેઃ—

(૧) दुह् + क्त = दुग्धं; અહિં दुघ् + त[२५]
(૨) लिह् + क्त = लीढ; ,, लिढ्+ त
(૩) मिह् + क्त = मीढं, ,, मिढ् + त
(૪) नह् + क्त = नद्धं; ,, नध् + त
(૫) दिह् + क्त = दिग्धं; ,, दिघ् + त
(૬) दह् + क्त = दग्धं; ,, दघ् + त
(૭) रुह् + क्त = रूढं; ,, रुढ् + त
(૮) वह् + क्त = रूढं, ,, वढ् + त[२६]

એ જ પ્રમાણે, કેટલાક ધાતુઓમાંનો અન્ત્યેતર ह् પૂર્વ દશામાંના મૂળ-ભૂત મહાપ્રાણ સ્પર્શને સ્થાને આવી રહેલો છે; જેમ કે हन् ધાતુનું પરોક્ષ ભૂતકાળમાં અભ્યાસયુક્ત રૂપ जघान થાયછે અને પ્રેરકરૂપ घातयति થાયછે; એ घन् જેવા કોઇ પૂર્વતર ધાતુનું અસ્તિત્વ સૂચવેછે.

રોય મ્હારાથી એક ક્રમ આગળ વધીને अयने બદલે अर्थान् પાઠ સ્વીકારેછે, અને એ ખરું લાગેછે, કારણ કે ચારકનું વચન આગળ જતાં હાવું છે यदाहि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति].

૨૫ અં. daughter, મિ અં. doghter, dohter; ઍ. સૅ. dohtor ઝન્દ दुघ्दर; ફારસી दुख्तर; એ સરખાવો; એ બધામાં घ्, ख છે ત્હેનો અન્તે શુદ્ધ નિષ્કર્ષ ह् થયો હોવો જોઇયે. दुहितृ, daughter, એટલે ઘર આંગણે ગાય દોહનારી (दुह्–दोग्धि)–એ કહેવું પડે તેમ નથી. પ્રાચીન કુટુમ્બજીવનમાં દીકરી દૂધ દોહતી.

૨૬. પાણિનિયે हो ढ (૮–૨–૩૧) એ ઉત્સર્ગ આપ્યોછે અને અપવાદો दादेर्धातोघ, (૮–૨–૩૨), वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् (૮–૨–૩૩) એ અને नहो ध. (૮–૨–૩૪) એ આપ્યાછે

હવે સૂત્રપદ્ધતિને અર્થે આ વ્યવસ્થા ઠીક હશે, અને એ લક્ષ્યદૃષ્ટિથી, એટલે વસ્તુ–સિદ્ધ ભાષાપ્રયોગને અનુસરીને, યોજાઇ હતી. પરંતુ આ રૂપવૈવિધ્યનું મૂળ તો અન્ત્ય સ્થાને સ્પર્શ મહાપ્રાણ વર્ણવાળા પ્રચારલુપ્ત ધાતુઓમાં જ ખોળવું ઉચિત છે.

मुग्ध–मूढ ઇત્યાદિ વૈકલ્પિક રૂપો मुघ्, मूढ् ઇત્યાદિ પ્રાચીન ધાતુઓનું પરિણામ હશે ? નિર્ણય કરવો સ્હેલો નથી; એમ પણ હોય કે કેટલાક વિકલ્પો બાહ્ય સામ્યથી જ પ્રચાર પામ્યા હોય મ્હારા આ તર્કનું મૅકડૉનલ, ૧૩, છેલ્લાં બે વાક્યો (પૃ. ૧૩)થી સમર્થન થાયછે. તે કહેછેઃ—"ह् ના મૂળ વૈવિધ્યને પરિણામે એ વર્ણવાળા ધાતુઓનાં રૂપબાહુલ્યમાં કાંઇક ભ્રમ ઉદ્ભવ્યોછે. જેમકે मुह् 'મુંઝાવું' હેના વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ ભૂતકૃદન્ત मुग्ध ઉપરાંત मूढ (અથર્વવેદ) bewitched એ રૂપ પણ ઉપલબ્ધ છે."

[ડૉ સર રા. ગો. ભાંડારકરે હેમના વ્યાખ્યાનોને ૨૮૯મે પૃષ્ઠે પ્રસગવશાત્ આ ઘટનાનું સૂચનમાત્ર કર્યુંછે—જ્હા હેમણે સક્ષેપમા કહ્યુંછે કે (લૅટિન) traho tractumમાંનો h સસ્કૃત ह् ની માફક મૂળ gh (=घ्) ને સ્થાને છે

બીમ્સ (પુ ૧, પૃ ૨૬૨મે) કહેછે —

"સસ્કૃત ધાતુઓમાનો આ વર્ણ (એટલે ह्) બહુશ મહાપ્રાણનું માત્ર મૃદુરૂપ જ છે (મહાપ્રાણ સ્પર્શનું મૃદુરૂપ છે હેવું વક્તવ્ય હેમનું હશે એમ જણાયછે) ग्रह्‌નું મૂળ રૂપ ग्रभ् છે, ह्‌નું भृ, हृप=भृप्, हृदय શબ્દ सद्‌માથી આવ્યો હોય એ સભવિત છે, नह्=नध्, वह्=वस्, કદાચ वघ् પણ હોય, रुह्=रुध्, रह्=रध्[27] એ પ્રાચીન રૂપોમાંના કેટલાક, ग्रह् અને भृ જેવા, વેદોમાં જળવાઈ રહ્યાછે, અને બીજા રૂપો વિશે સગોત્ર ભાષાઓમાંના રૂપના સાદૃશ્યથી જણાયછે કે મહાપ્રાણવર્ણ લુપ્ત થયોછે, જ્યહારે ઘણા ધાતુઓમાં ક્રિયાપદના વિવિધ કાલદર્શક રૂપાન્તરોમાં એ દેખા દેછે"]

આ ઉપરથી જણાશે કે ઉત્તરકાલીન શુદ્ધ ह् ને સ્થાને ઘણા પ્રાચીન સમયમાં મહાપ્રાણ સ્પર્શવર્ણ હતો, અને આ ह् તે પૂર્વકાલીન મહાપ્રાણ સ્પર્શનું કાળક્રમે થયેલું રૂપાન્તર છે[28] અને ઇતિહાસ આવર્તનશીલ છે એ નિયમ ઉત્તરકાલીન ભાષાવિકાસમા પ્રવર્તતો દેખાયછે કારણ, આ નિયમ એક સર્વસાધારણ સત્યનું જ સૂચન કરેછે, તે સત્ય એ કે અમુક સયોગસમૂહમા એક જ અથવા એકસરખાં કારણો એક જ અથવા એકસરખાં પરિણામો ઉપજાવેછે આ સત્ય માનવઉત્ક્રાન્તિની, અને વિશ્વઉત્ક્રાન્તિની

---

૨૭ આ સમીકરણોમાંના કેટલાક वह्=वस्, रुह्=रुध् જેવાં, ભૂત કૃદ ન્તનાં રૂપો ऊढ અને रूढના પ્રકાશમા તપાસતા શકાસ્પદ જણાયછે

૨૮ આ સિદ્ધાન્તને તર્કમય ગણવાનો નથી મૅક્સ મૂલરનો મત તો એટલે સુધી જઇ પ્હોચેછે કે "દૂર દૂર પુરાણો સમય એક હેવો હતો કે આર્ય પ્રજાઓ (આ નામે એ પ્રજાનો નિર્દેશ કરિયે તો આર્ય પ્રજાઓ) મહાપ્રાણ हकार ઉચ્ચાર બિલકુલ બોલતી જ ન્હોતી"

("The Science of Language" (भाषाशास्त्र), પુસ્તક ૨, પૃ ૨૨૨)

સસ્કૃત दह् (दघ्)ના સમાનમૂલક (જર્મન) tagના tagમાં એક વિશેષ પુરાવો પ્રાપ્ત થાયછે

માતૃભૂત આર્યભાષામા મહાપ્રાણ સ્પર્શવર્ણો હતા પણ શુદ્ધ ह् ભિન્નરૂપે ન્હોતો એ મત ભાષાશાસ્ત્રીઓના મડળમાં બહુ સ્વીકાર પામેલોછે

પણ, સર્વ શાખાઓમાં પ્રવર્તેછે. પરિણામે વાગ્વ્યાપારની શાખામાં, એટલે કે ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિમાં, વેદપૂર્વના અને વૈદિક સમયમાંથી વૈદિક અને વેદ પછીના તેમ જ લૌકિક સંસ્કૃતના સમયમાં સંક્રમણ કરતા મહાપ્રાણ સ્પર્શ વર્ણોની જે અવસ્થા થઇ, તે જ અવસ્થા તેની સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં થઇ–એટલે કે તેમાંનો हकार જ નિષ્કર્ષરૂપે બાકી રહ્યો; એથી નીચે પ્રમાણે રૂપાન્તરો થયાં:—

સં.	પ્રા.	અપ.	ગુજ.
वधूः	वहू		
लाभः		लाहो–लाहु	
वधिरक.		वहिरउ	
माघः	माहो		
नाथः	नाहो		
कथयति	कहइ		
पिठरक,		पिहडउ	प्हेडुं (सि. हे. ८–१–१८७ અને २०१)

फ નો પણ ह सि. हे. ८–१–२३६), જેમ કે:-

कफोणिः	कहोणि		कहोनी–क्हूणी
तलस्पर्शः		तलफंसु	
		तलहंसु–तलअंसु	तळांस

અહિ વિશેષ હેવું સૂચન કરીશ કે જે સમયે હજી મહાપ્રાણ સ્પર્શનો શુદ્ધ हकार ન્હોતો થયો તે સમયે, પ્રાચીન આર્ય કુટુંબકના પાશ્ચાત્ય વિભાગની કેટલીક ભાષાઓમાં गुफामांना गुफ्ना फ्नो व થયો હતો; કારણ કે લૅટિન (cavus–"કોટર, પોલાણ" હેના રૂપાન્તર) caveaમાંથી આવેલો ઇટાલિયન cava (–cave गुफा) આપણે જોઇયે છિયે. (સ્કીટકૃત Etymological Dictionary of the English Language-અંગ્રેજીનો વ્યુત્પત્તિદર્શક શબ્દકોષ–એ ગ્રન્થમાં cave શબ્દ જુવો, અને સ્મિથકૃત લૅટિન–અંગ્રેજી શબ્દકોષમાં cavea અને cavum, cavus, cava જુવો. આ અર્થફેરમાં બહુ ક્લિષ્ટતા આવતી નથી; અંગ્રેજી શબ્દ cave જાતે જ આ વાગ્વ્યાપારસબધ ધરાવેછે. b અને f વચ્ચેનો સંબધ તો સુવિદિત છેઃ

અ.	give,	ઍ. સૅ.	gifan;		
,,	live,	,,	lifian;		
,,	sieve,	,,	sife;	અં.	sift;
,,	drive	,,	drifan;	,,	drift,
,,	thrive	મિ. અં.	thriven		
			thrifen	,,	thrift

तळांस નામ તરીકે પ્રચારલુપ્ત કે અપરિચિત છે પણ એ નામ ઉપરથી तळांसवु (થાપડવુ–ખાસ કરીને પગના તળાને–) એ ક્રિયાપદ પ્રચારમા છે

[એથી આગળ જતાં અપભ્રંશ અને ગુજરાતી વચ્ચેની અવસ્થામા ઞ્ ને સ્થાને ह् નીતરીને રહેલો દૃષ્ટિગોચર થાયછે સ મધ્યે, પ્રા मज्झे–મ માંમિ)–ગુજ माँहि]

गुफा પ્રાચીન શબ્દ હતો અને હેમાથી गुहा (સ) વ્યુત્પન્ન થયો એ મત ન્યાય્ય છે હેવુ ઉપર કહેલી, વ્યાપક નિયમની અને ભાષા–ઉત્ક્રાન્તિના અનેક યુગો દરમ્યાન હેની પ્રવૃત્તિની, પરીક્ષાથી જણાયછે માર્ગમાં મુશ્કેલી માત્ર એક જ છે તે એ કે गुह् નુ ભૂ કૃ गूढ જોતા મૂળધાતુ गुड હોય એમ જણાયછે, જ્યહારે આપણે અહિંયા गुफ् ને गुह् ના જૂના રૂપ તરીકે સ્વીકારિયે છિયે પરતુ હેનું નિરાકરણ થાય એમ છે गुफ् તેમ જ गुड् એમ બે પ્રાચીન રૂપો હોય એ શક્ય છે, આ સ્થિતિ સ્વત અસભવિત નથી, અથવા તો એમ

તે જ પ્રમાણે લૅટિનમાથી ફ્રેન્ચ અને સગોત્ર ભાષાઓમા અને પછી અગ્રેજીમા સક્રાન્ત થતાં v નો f (briefમા) થાયછે લૅ Brevis, ઈટા સ્પે. પો breve, પ્રા ફ્રૅ bref, brief, ફ્રૅ–bref, મિ ઞ bref, breef જ્યહારે k (क) અને g (ग) વચ્ચેનો સબધ તો એથી પણ સ્પષ્ટ છે, જેમકે સ चन्द्रगुप्त, ગ્રી Sandra-kuptos (kottos) સ युग, અ yoke, ગો –juk, જ joch ઇત્યાદિ, જો કે, ग् નો क् થાયછે તે સ્વરોની વચ્ચે હોય ત્યહારે જ, આદ્ય ग् નો क થાય એ વિરલ છે, એ વાત લક્ષમા લેવાની છે પરતુ એક રીતે જોતા गुप्तના ग् ને અનાદ્ય લેખી સકાય

काओफ् (અવસ્તા)= कोफ् (પેહ્લવી)= कूह् (ફા.) એ શબ્દોથી મ્હારા આ મતને વિશેષ સમર્થન મળેછે એ બધાનો અર્થ 'પર્વત થાયછે, અને લક્ષણાથી 'પર્વત' પરથી 'ગુફા' પ્રાપ્ત કરવામા દુષ્કર કે કૃત્રિમ ક્રમ નથી થતો અવસ્તાનો काओफ शब्द પ્રચારલુપ્ત गुफ् શબ્દ સાથેની સાકળ સાધેછે

(અવસ્તા અને પેહ્લવી શબ્દો વિશેની આ માહિતી માટે સાટાકુઝ (મુબઇ)ના મ્હારા મિત્ર મી॰ બહેરામગુર તેમુરસ અકલેસરિયાના દાક્ષિણ્યનો ઋણી છુ)

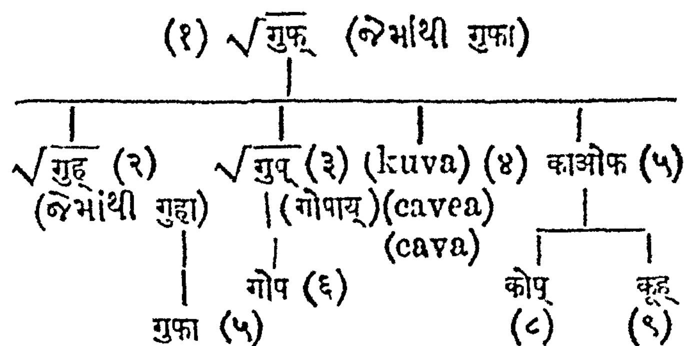
વાગ્વ્યાપારના નિયમો દેશ અને કાળ એ ઉપાધિઓને વશ છે એ હું વીસરતો નથી પરતુ દેશ અને કાળની મર્યાદાઓ અવિશદ થાય તેટલા દૂર દૂરના પુરાણા સમયમા જ્યહારે આપણો ચર્ચાવિષય જઈ પ્હોચે ત્યહારે આપણે માત્ર નાદશ્રવણના નિયમોને આધારે જ વાગ્વ્યાપારના નિયમો પ્રાપ્ત કરિયે તો હેમા કાંઇ અનુચિતતા નથી

ઉપર સૂચવેલા ग् અને क्ના સબન્ધ પરત્વે દર્શાવવુ જોઇયે કે गौ (સ) શબ્દના પાશ્ચાત્ય વિભાગની કેટલીક ભાષાઓમાના પ્રતિનિધિ શબ્દોમા क् આવેછે, જેમકે Cow (અ), ko, ku (મિ લો જ), ko (લો. જ) આથી જણાયછે કે આદ્ય ग् નો પણ क પ્રતિનિધિ છે ખરો, એટલે गुप्तना ग ને સમાસ ગણિયે અનાદ્ય લેખવા ના વક્રપથનો આશ્રય લેવાની જરૂરત નથી

હોય કે ગૂઢ રૂપને રૂઢ અને હેવાં રૂપોના બાહ્ય સાદૃશ્યથી દોરાઇને ઉપજાવ્યું હોય. પરંતુ તર્કના ક્ષેત્રમાં બહુ દૂર આથડવાની આવશ્યકતા નથી એટલે હું જ્યહાં પક્ષસ્થાપન સમાપ્ત થાયછે અને તર્ક શરૂ થાયછે ત્ય્હાં જ વિરમુંછું.

ઉપર સ્થાપેલા પક્ષનો ટૂંકો સંક્ષેપ આપતાં પ્રસ્તુત શબ્દના ઇતિહાસને હું વંશવૃક્ષરૂપે આ પ્રમાણે રજૂ કરીશઃ—

√ગુફ્ વિષયક પક્ષનો સંક્ષેપ; √ગુફ્ એજ ગુહાનું, ગુફાનું, caveનું અને કદાચ ગોપનું અન્તિમ મૂળ; ગુફા (ગુજ.') શબ્દની, વાગ્વ્યાપારગત મણ્ડૂક-પ્લુતિની ઘટનાથી, પ્રત્યપસરણ કરીને ગુહામાંથી વ્યુત્પત્તિ.

(૧) વેદ પૂર્વના અતિ પ્રાચીન સમયમાં આ ધાતુ અસ્તિત્વમાં હશે એમ મ્હેં સૂચવ્યુંછે, અને गुफा શબ્દ પણ એ સમયે હશે.

(૨) એક પક્ષે, મહાપ્રાણ સ્પર્શ फ्ની તરીકે ह् રૂપે રહેતાં આ શબ્દ ઉદ્ભવ્યો;

જ્યહારે (૩) અન્યપક્ષે, हकार લુપ્ત થઇને અલ્પપ્રાણ અઘોષ પ્ અવશિષ્ટ રહેતાં આ શબ્દ ઉદ્ભવ્યો. (સં. √दघ्નું જર્મન tag થયુંછે એ વિકારમાં આ પ્રકારનો हकारलोपનો આધાર મળેછે.)

(૪) પ્રાચીન આર્ય કુટુંબમાંની પશ્ચિમશાખામાં ઉત્પન્ન થયેલું આ રૂપ છેઃ (cavea (લૅ.), cava (ઇટા.); (Kuvaનું સૂચન કન્નર્ણના પ્રતિનિધિત્વ ખાતર જ કર્યુંછે); આ પશ્ચિમશાખામાં, છેવટ હેમાંની કેટલીક ભાષાઓમાં, ग् અને क् વચ્ચેનું અને फ् અને व् વચ્ચેનું સંબન્ધિત્વ સુલક્ષિત છે; જેમ કે (સં) चन्द्रगुप्त, (ગ્રી.) Sandra-kuptos; (સં.) युग, (ગો.) juk; (સં.) गौः, (અં.) cow, (મિ. લો. જ.) Ko, ku, (લો. જ.) Ko; (અં.) give, (ઍ. સૅ.) gifan–ઇત્યાદિ;

(૬) गोप એ √गुप्માંથી कृत् પ્રત્યય घञ्ના વિધાનથી થયેલું નામ છે એમ મ્હારું સૂચન છે; गोप='રક્ષક', પછી લક્ષણાથી 'ગાયોનો

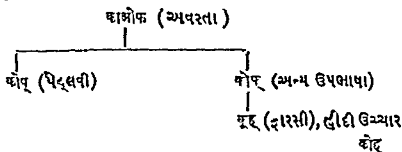
રક્ષક', (ગોત્પા એ વ્યુત્પત્તિ બાહ્ય આકારનેજ અવલબીને કરાયેલી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ છે),

(૫) (ગુજ૦) ગુફા શબ્દ પ્રત્યપસરણવિધિયે ગુહામાંથી ઉદ્ભવ્યોછે અને, હું જેને માટે phonetic atavism વાગ્વ્યાપારગત મડૂકપ્લુતિ–હેતુ નામ સૂચવુછુ તે ઘટનાથી, પ્રાચીન મૂળ શબ્દનાં લક્ષણોને પ્રાપ્ત કરેછે

ગુફા શબ્દ આ પ્રમાણે જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને અર્વાચીન ગુજરાતીમા પુનરુજ્જીવન પામેછે

(૭), (૮), (૯)–આ શબ્દો સમાનઘટનારૂપે ઘણું કીમતી સમર્થન અર્પેછે, (પ્રચારલુપ્ત ગુફ્ સાથે સંકળાયેલો) અવસ્તાનો કાઓફ શબ્દ ગુફ્ની માફક એક રૂપ પૂનાણુ, પેહ્લવી કોપ્, અર્પેછે અને બીજું રૂપ હવાણુ, ફારસી કૂહ્, અર્પેછે

કોઇ વાંધો ઉઠાવે કે પેહ્લવીમા ક્ષોપ્ નથી પણ કોફ્ છે કારણ કે પ્ અને ફ્નું સાંકેતિક ચિહ્ન એક જ છે, પરતુ મી૦ બ્હે તે અકલેસરિયા મ્હને ખાતરી આપેછે કે મહાપ્રાણ સ્પર્શ વિશેનો આ મુદ્દો બહુ વિવાદગ્રસ્ત અને વિવાદક્ષમ છે, અને એ પોતે તો એમ માનેછે કે ખરો ઉચ્ચાર પ્ છે, ફ્ નહિં વળી પ્ સ્હામે વાંધો ઉઠાવાય કે એ વર્ણમાંથી ફારસી કૂહ્મનો હ્ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે જ્યારે કોફ્ના ફ્માથી ઉદ્ભવે પરતુ મી૦ અકલેસરિયા એ વિશે પણ કહેછે કે અવસ્તા અને ફારસીની વચ્ચે આવતી અવાન્તર ભાષા કાંઈ પેહ્લવી એક જ ન્હોતી, પેહ્લવીની સાથે અવાન્તર સ્થિતિમાં ગ્હેલી બીજી કેટલીક ઉપ–ભાષાઓ પણ હતી, અને એથી તદ્દન શક્ય છે કે જ્યારે પેહ્લવીમાં કોપ્મા પ્ આવ્યો ત્યારે બીજી કોઇ મધ્યવર્તી ઉપ–ભાષામાં ક્ષોફ્મા ફ્ નકી રહ્યો અને તેમાંથી ફારસી કૂહ્નો હ્ ઉદ્ભવ્યો આ જોતાં ઉપર આવેલા વશવૃક્ષને (સપૂર્ણ સત્યતાની ખાતર) નીચે પ્રમાણે સુધારવુ જોઇયે –

(અવસ્તા) गुज्रू-(સં.) गुण, હેમાં દેખાયછે તેમ (અવસ્તા) गुज् શબ્દ (સં.) गुह्નો સગોત્ર છે એ વસ્તુસ્થિતિથી કાઓફને અવલંબીને મ્હેં સ્વીકારેલા પક્ષનો પ્રતિબન્ધ થવા કારણ નથી; કારણ કે હાપા સમ્રસવ ઉદ્ગમો અસ્વાભાવિક નથી કે અશક્ય પણ નથી.

ઉપર કહેલા મુદ્દાઓમાં (૩) અને (૬) હેઠળ સૂચવેલો મત હું માત્ર તત્ત્વ પરીક્ષણના પ્રયાસરૂપે અને ઘણી મર્યાદા સમેત રજૂ કરૂંછું. એ અંશનું વર્જન કરિયે તોપણ અવશિષ્ટ મુદ્દાઓમાં મ્હારી મુખ્ય દલીલના સમર્થન માટે પૂરતી સામગ્રી રહેલીછે.

(ख) हकारनो प्रक्षेप

केटलाक शब्दोमा आगन्तुक हकार उमेरायछे.

(ख) હકારનો પ્રક્ષેપ

પ્રક્ષિપ્ત થયેલો આ हकार કેટલાક શબ્દોમાં संसृष्टि દશામાં રહેછે અને અન્ય શબ્દોમાં संकर દશામાં રહેછે.

ઉદાહરણો. संसृष्टिः-

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.	
प्राप्तकं	पत्तउं	प्होत्युं	
मया	मइं	म्हें	२९
त्वया	तइं	त्हें	२९
(यद्वारे)	जिवारइ	ज्यहारे	૩૦
(तद्वारे)	तिवारइ	त्यहारे	૩૦
(किंवारे)	किवारइ	क्यहारे	૩૦
नश्यति	[31] नस्सइ	न्हासे	

---

૨૯. सि. हे ८-४-३७७ અને ૩૭૦ જુવો.

૩૦. अत्रवारइ-अत्यारे (ગુજ) અપવાદ છે. હેતું કારણ સ્વરભારમાં મળેછે. अत्तआरइ માં સ્વરભાર પ્રથમ અક્ષર (अ) ઉપર છે અને એથી આ માં પ્રક્ષેપની અપેક્ષા રહેતી નથી.

આ ત્રણ શબ્દોમાં વિકારક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—
जिआरइ, जिहारइ, ज्यहारइ, (ज्य માંનો द्रुततर अकार લુપ્ત થતાં) ज्यहारइ, ज्यहारे.
એ જ પ્રમાણે त्यहारे અને क्यहारेમાં

૩૧ शकादीनां द्वित्वम् (सि. हे. ८–४–२३०); એ અનુસાર श ને સ્થાને स्स् એમ હેમચન્દ્ર કહેછે; ખરું કારણ એ જણાયછે કે नश्यति માંથી नस्सइ નીપજ્યોછે. नश्यति માંથી य् લુપ્ત થયો (सि. हे. ८–२–७८) અને અવશિષ્ટ सनो દ્વિર્ભાવ થયો (सि. हे. ८–२–८९).

સ	પ્રા કે અ૫	ગુજ
लय	ल्यु	ल्हं
चिता	चिआ	च्हं

[ટિપ્પણ—આ પ્રક્ષેપ અન્યના પ્રમાણમા બહુ પ્રાચીન છે એ વાતનો પુરાવો એ છે કે વિ સ ૧૬૦૩ના એક ગ્રન્થમા—(नवलग्रन्थावली, ભાગ ૨ જો, પૃ ૪૬૧મે निर्दिष्ट) साररासमा—पुहुचइ (पहुंचे) શબ્દ મળી આવેછે—जे सुणता पुहुचइ मन रली અને એથી પણ અગાઉ कान्हडदेप्रबन्धमा (વિ સ ૧૫૧૨)— साठि वरस वावरता पुहुचइ वणतणा कोठार (૭—૬૬) पहुच्—पहुत् હેતુ શબ્દરૂપ અર્પતા પ્રક્ષિપ્ત ૩ની ચર્ચા માટે પાછળ વ્યાખ્યાન ૪ થુ, ખંડ ૧, પૃ ૨૪૩મુ જુવો.][32]

सक्र—

(स्वर साथे)

સ	પ્રા કે અ૫	ગુજ
अश	अरिसु	हरस (રાગનુ નામ)
सजनकार	सरजन आरु	सरजनहार

આ રૂપ °હાર વિક્રમ સવતના સોળમા અને સત્તરમા સૈકામાં બહુ પ્રચરિત હતુ, અને અદ્યતન સાહિત્યમાં પણ કવિતામાં રૂઢ હતું—

सूरज तारा सरजनहार (દલપતરામ)

मगलपुर	मगलउर	मांगलहूर

(किस्यु दीवगढ मांगलहूर । कान्हडदे प्रबन्ध, ९ २२)

હાલ માંગરોળ છે (मांगलहूरમાથી વ્યત્યય થઈ)

ओष्ठ	ओट्ठ	होठ
(દેશ્ય) अयालि (=दुर्दिन, એ ઉપરથી, ચાતુ વૃષ્ટિ)		हेली
अद्यापि	अज्जवि—अजइ	हजी
सर्वे	सव्वो—सव्यु—सव—सउ	सहु (વિકલ્પે सौ)

[सि हे ८—४—३६६માં सर्वના आदेश तरीके विकल्पे साहु આપેલુછે જો એ સ્વીકારિયે તો सहु બ્હારોબ્હાર આવે અને सौ, ह् લુપ્ત થતા सउ નુ सौ થઈને આવે]

૩૨ આ અવતરણો પૂર્વે એ જ પ્રસગમા આપ્યાછે ઉપર વ્યાખ્યાન ૪ થુ, ખંડ ૧, પૃ. ૨૪૦ મુ જુવો

(व्यंजनो साथे)

(क)

कपोतः	कवोतो	खवूतर[३३]
		(વિકલ્પે कवूतर)
तृणकर्क	[३४]तरिण (कलुं)	तणखलुं કે तरखलुं
	तरण (कलुं)	(વિકલ્પે र કે ण નો લોપ થતાં)
कोटरं	कोटरं	कोतर; હેમાંથી ક્રિયાપદ
	(पैशाची कोतर)	कोतरवुं અને खोतरवुं પણ
कोनकः	कोणउ	खूणो
कोडकः	कोडउ	खाळो[३५]

(ग)

सकलकं	सगलउं	सघळुं[३६]

(च)

	(देश्य) पडंचा	पणछ
आचमनी		आछमनी

---

૩૩ कबूतर ફારસી શબ્દ પણ છે, कबूतरदुम=दुम-ए-कबुतर કબૂતરની પૂંછડીના આકારની લેખણ (घियास्-उल्-लुधात् નામે ફારસી શબ્દકોષ). ઉપરાંત ફારસી कबूत= આસમાની, નીલો; आसमाने कबूत=નીલ આકાશ.

ફારસીમાં कबूतर શબ્દ कबूत (નીલો) ઉપરથી ઘડાયો હશે? કે એમ હશે કે कबूत શબ્દ જ સં. कपोतમાંથી ફારસીમાં આવ્યો હશે; અને પછી कबूतर. સંસ્કૃતમાં कपोत એટલે "કબૂતર" "પારેવું", તેમ જ "કબૂતરનો રાખોડી રંગ" (આપ્ટેકૃત શબ્દ-કોષ). માટે "નીલો" એ અર્થનું ફારસી વિશેષણ સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય એ શક્ય છે.

त અવિકૃત રહેછે, અને એટલા પૂરતો આ શબ્દ साक्षात् तद्भव છે. र છે તે ડમાંથી ઉદ્દભવ્યો હોય: कपोतक–कपोतडु–कपूतडु–कबूतडु–कबूतरु–कबूतर.

૩૪ सि. हे. ८-१-१४४ માં दृप्त (સં.)–दरिअ (પ્રા)એ પ્રસંગે જ ऋनो अरि થવાની નોંધ લેછે. અહિં એ જ નિયમ अनुपूर्ति રૂપે ગુજ. માં લાગુ કર્યોછે.

૩૫ ડૉ. ભાંડારકર ઉપર મુજબ વ્યુત્પત્તિ આપેછે. (હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૭૩). खाંના વિકૃત ઉચ્ચારનો ઉદ્દભવ સમજાતો નથી. અપવાદ હશે.

૩૬ આ વિ. સં. ૧૫૪૧ જેટલો જુનો શબ્દ છે; કારણ કે ભીમ કવિની હરિ-લીલામાં પ્રયોગ છે:—

तेम्यां सघलां नाहनां वाल (कला ८, કડી ૩૦)
વળી विणसाडी सघली नेसाल (,, ,, , કડી ૪૭)
છેવટ નકલની સાલ વિ સં. ૧૫૭૪માં તો सघला, सघलीमांનો આ घ હતો જ.

(ज)

ज्वाला	जाळा	ઝાળ (અગ્નિની)
युध्यते	जुज्झइ	ઝૂઝે
सूचितक	सूचिअउं (सूजियु)	સૂઝ્યુ[37]
वीजयति	वीजेइ	વીંઝે
	(देश्य) जवरया (यवाङ्कुरा)	ઝવેરા[38]
	(देश्य) जाडी	ઝાડી[39]

(ढ)

(आरोहति=)	चडइ[40]	ચડે

(त)

कात	कत्तु	કથ
सीमन्तक	सीमन्तउ (सीअन्तउ)	સંથો, સંથી
भक्तक	भत्तउ	ભાથુ[41]

૩૭ ભેદકરણના નિયમની પ્રવૃત્તિનું આ પરિણામ હશે, મુજ્જુ (સોજો ચડવો એ શબ્દથી ભિન્ન રાખવાની ઇચ્છાથી મૂઝાવું (મનને ઉદ્વિગ્ન થવુ) એ શબ્દને દકાર મિશ્ર ज (झ) વાળો બનાવ્યો હશે

૩૮ હાની ટીપણીમાં ઉમેરેલા, નવરાત્ર ઉત્સવના દિવસોમાં દેવીની સમક્ષ મૂકવામાં આવતા, જવના અંકુરોને જ ખાસ લાગુ પડે છે

૩૯ દેશીનામમાલામાં जाडी નો અર્થ ગુલ્મ આપ્યો છે (૩-૪૧) પણ ૩-૭ માં [illegible] માટે વળી [illegible] આપેલ છે આથી આ બાબતમાં [illegible] રહે છે [illegible] ૧-૬૧ મા [illegible] એમ છે, અને એ ઉપર ટીકામાં [illegible] એમ છે [illegible] સંસ્કૃત શબ્દ હશે ? એ શબ્દ [illegible], [illegible] ઇત્યાદિની પેઠે દેશ્ય હશે [illegible] પણ [illegible] અર્થ "[illegible]" થવો જોઈએ

૪૦ [illegible] પૃ ૭૭ મે મગનલાલ શાસ્ત્રી [illegible] "ચડવું" અર્થનો સંસ્કૃત ધાતુ જણાવે છે, અને હેમચંદ્રાચાર્ય આપે છે [illegible] (અમરાર [illegible]) આ નિયમમાં છે પાણિનિએ [illegible] (૧૦ મો ગણ) [illegible] (ભાગવું) એ અર્થનો આપ્યો અને [illegible] (–[illegible], [illegible]) નો વિનિયોગ અને [illegible] કોને અનુસરે છે ધાતુ[illegible]માં મગનલાલ શાસ્ત્રી આ જ અર્થો સ્વીકારે છે, પણ [illegible] એ વધારાનો અર્થ પોતાના ઘરનો [illegible] પ્રસાર કરે [illegible] એ ખોટું છે હેમચન્દ્રે પાદ ૨૫૮ [illegible] આદેશરૂપે આપ્યો છે (સિ ૮-૪-૨૦૫) જો એ અર્થમાં [illegible] સંસ્કૃતમાં જ હોત તો હેમચન્દ્ર [illegible] આદેશ તરીકે ન આપ્યો હોત

૪૧ [illegible] આ [illegible] ની વ્યુત્પત્તિ [illegible] આપી, પણ તેમાં [illegible] જોઈએ, [illegible] (જુઓ [illegible]

लोहखण्ड	लोहखंड	लोखड
पटहः	पडहु	पडो[४८]
सूत्रधारः	सुत्तहारु	सुतार[४९]
सर्जनकारः	सरजनहारु[५०]	सरजनार
एकादश	एगारह	अगियार
द्वादश	वारह	वार
त्रयोदश	तेरह	तेर
चतुर्दश	चउद्दह	चौद
पञ्चदश	पन्नरह	पंदर
षोडश	सोलह	सोळ
सप्तदश	सत्तरह	सत्तर
अष्टादश	अट्ठारह	अढार, हराड
सह	सहुं[५१]	[५२]शुं (=સાથે)
माहाराष्ट्रकः	मरहट्ठउ–मरअट्ठउ	मराठो / मरेठो } વિકલ્પે.
फलाहारः	फलाहारु–फलार	फराळ

(महाप्राण स्पर्शमांनो हकार)

शृङ्खला	संखला	सांकळ
सिध्यति	सिज्झइ	शीजे (રંધાઈ જાય)
(देश्य)	वोज्झओ	वोजो[५३]
मम	मज्झ	मुज

૪૮. नगरमा पडो वगडाव्यो=(ઘોષણા અર્થે) ઢોલ વગડાવ્યો.

૪૯. કેટલાક લોક હજી પણ सुथार શબ્દ વાપરેછે.

૫૦. दशीनाममाला ૧,૧૦૮ માં અને એ ઉપરની વૃત્તિમાં હેમચન્દ્ર दोहणहारी=दोग्ध्री આપેછે. આથી જણાયછે કે कार નું આ રૂપ हार છેક હેમચન્દ્ર જેટલું, અને એથી પણ વધારે, પુરાણું છે.

૫૧. सि. हे ૮–૪–૪૧૯ सह ના આદેશ તરીકે અપભ્રંશમાં सहु આપેછે. પિશેલ § ૨૦૬ ને આધારે ડૉ૦ ટેસિટોરી (Notes, § ૭૦ (૫) માં) આ सहु ની વ્યુત્પત્તિ साकम् (સં.) માંથી દર્શાવેછે. પિશેલ § ૨૦૬ માં साक ને મૂળશબ્દ તરીકે આપેછે ખરા, પણ હેમચન્દ્ર ૪–૪૧૯ ના આધાર આપેછે, જ્યહાં વસ્તુત: મૂળશબ્દ सह આપ્યોછે.

૫૨ ડૉ૦ ભાંડારકર शु (=સાથે)ની વ્યુત્પત્તિ समમાંથી સાધેછે (હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૨૫૧ મુ).

૫૩. મરાઠીમાં झ જળવાઈ રહ્યોછે–ओझा.

(अग्रमध्ये)	अग्गमज्झि–अगमन	आगमच
वाञ्छति	वाछइ	वाचे[५४]
आश्चर्यम्	अच्चरिज्ज[५५]	अचरज
(देश्य)	कच्चरो (कच्चरउ)	कचरो
गुच्छ	गुछ[५६]	गूच
सांवत्सरिक (श्राद्धम्)	सवच्छरिअ	समचरी (=વાર્ષિક શ્રાદ્ધ)
(देश्य)	घुत्तिअ (=गवेषित)	गोत्यु[५७]
कटाक्ष	कडक्खो (कडक्खो)	करडाग्गी[५८] कवटाग्गी
टङ्का	टक्का	टाकडु[५९]
पाठक	पाढअ	पाडो[६०]
औषध	ओसढ	ओगढ
वितस्ति	विहत्थी	वेंत्य
(देश्य)	णेसत्थि (=वणिक्सचिव)	नेंस्ती
दृष्टि	दिट्ठि	॰दीठ[६१]

૫૪ માગ વાન્છુ=શુભ ઇચ્છવુ, આ સુવિદિત પ્રયોગ છે

૫૫. આશ્ચર્યનાં અનેક વૈકલ્પિક રૂપોમાંનુ આ એક છે

૫૬ સિ હે ૮–૧–૨૬ મા વક્રાદિગણમા ગુછ આપેલ છે ગૂચ એ નામ પરથી ગુચાવ એ (કર્મણિપ્રયોગના અર્થનો ધાતુ) કરાયેલો છે, જેમાથી પછી નેરકરૂપ ગચવુ બ ગુછે (જેનો સમાવેશ આગ વ્યાખ્યાન ત્યાના ખડ કરવામા [illegible] ૫–ગ મા થાય)

૫૭ ઘુત્ત–ઘુછ=શોધાયેલુ', અને પાછ લાક્ષણિક અર્થ 'ખોવેલુ' (કારણ કે જે શોધાતેલુ હોય તે ખોવાયુ પણ) આ વ્યુત્પત્તિ શક્ય છે પણ નિશ્ચિત નથી, ખાસ કારણ કે [illegible], ૭–૧૦૦

૫૮ સિ હે ૮–૮–૨૦૦, ર [illegible] ઇતિ આદિ, જેના અનુસ્વાર નિયમને અનુસારે ર પ્રક્ષિપ્ત થયેલ છે

૫૯ [illegible] આ ર નો ઉચ્ચાર [illegible] કરે છે એ સ્થિતિના ઉદાહરણ પ્રસ્તુત [illegible] ના પૂર્વભાગમા એટલે [illegible] પ્રવાહ ના નિયમમા, સમાવેશ પામે.

૬૦ [illegible] એટલે ગમ્મત [illegible]

૬૧ [illegible] અને દેશ [illegible] માટેમા [illegible], [illegible] નો અર્થ પ્રતિ, પ્રત્યેક—per જેવો શબ્દ, per head, per house, [illegible], [illegible], પ્રત્યેક ઘર, પ્રત્યેક ઘરનું એ પ્રમાણે–ચરોતરમાં અને ગુજરાતના બીજા કેટલાક વિભાગોમાં [illegible] વપરાય છે

આ ઉદાહરણોની સંખ્યા એટલી મ્હોટી છે કે ह જવલ્લે જ લુપ્ત થાયછે હેવું મી૦ બીમ્સનું (પુસ્તક ૧, ૨૬૨ એ સ્થળે આપેલું) કથન અપર્યાપ્ત નિરીક્ષણ કે માહિતીને આધારે રચાયેલું ગણીને રદ કરવું પડશે.

ह નો લોપ અતન્ત્ર લાગે, પણ નિપુણ પરીક્ષણ કરતાં લોપનું કારણ કાં તો ઉચ્ચારવૈષમ્યમાં, કે લુપ્ત થતા ह ની અનુપયોગિતામાં, કે હેવી કોઈ વિશિષ્ટતામાં રહેલું પ્રાપ્ત થશે.

[ह ના લોપની આ ઘટનાનો આછો પ્રારંભ પ્રાકૃતમાં થાયછે. સિ. હે. ૮-૨-૩૪ માં ष्ट નો ठ् થાય એ સામાન્ય નિયમ ઘડતાં उष्ट्र, इष्टा અને संदष्टની બાબતમાં અપવાદ કર્યોછે, હેમાં રૂપાન્તર ट થાયછે. ખરા વાગ્વ્યાપારગત વિકારને, એટલે કે ष्ट નો ठ् થયા પછી થતા ह ના લોપને, દર્શાવવાની આ માત્ર એક વ્યવહારસુગમ રીત છે; કારણ કે પ્રથમ ष्‌ને યોગે ट्‌માં हकार આવવો જ જોઇયે.]

તાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં ફેરફાર પામ્યા વિના જ ગુજરાતી ઉપરાંત કેટલીક બીજી સમાનકક્ષ ભાષાઓમાં પ્રવર્તતા સહિયારા उत्सर्गो હવે લઇશું:

वर्ग (ग)

वर्ग (ग)—उत्सर्ग १. कोमल अनुस्वार
कोमल अनुस्वार. उत्सर्ग १

આ અનુસ્વાર સંસ્કૃતમાં અજ્ઞાત હતો; અનુનાસિક ऌ પણ, तॅल्लोकान्‌માં છે ત્હેવો, પ્રબળ અનુનાસિક વર્ણને યોગે પ્રવર્તતો. પ્રાકૃતમાં પણ કોમળ અનુસ્વાર ન્હોતો. છેક અપભ્રંશના ઉદય સાથે જ આ કોમળ અનુસ્વાર શરુ થયો, શબ્દની મધ્યમાં તેમ જ અન્તે; જેમ કે जिवँ, तिवँ, कवँलु, भवँरु ઇત્યાદિમાં, જેમાંનો अनुनासिक वकार[62] વસ્તુતઃ અનુનાસિક સ્વરની પાછળ રહેલો, કે હેવા સ્વર જોડે દૃઢમિશ્ર થયેલો, व છે; શબ્દને અન્તે उं, हुं, हिं, हं[63] એ અક્ષરોમાં પણ કોમળ અનુસ્વાર છે, જેમ કે तुच्छउं, किज्जउं, तरुहुं, तहिं, जहिं, तेणहं; (कहंतिउ (=कुतः); હેમાં મધ્યમાં છે); नाहिं(=न हि સં.); मइं, तइं, वयणाइं (અનેક વચન), [64]दहिँ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિમાં.

---

૬૨. सि हे. ૮-૪-૩૯૭.

૬૩. सि. हे. ૮-૪-૪૧૧.

૬૪. सि. हे- ૮-૩-૨૫, वृत्ति; હેનો પ્રચાર પ્રાકૃતમાં પણ છે, પરંતુ સામાન્યતઃ કોમળ અનુસ્વારનો છૂટથી પ્રયોગ કરનાર તો અપભ્રંશ જ છે.

અપભ્રંશના (अ) શબ્દ–અન્તર્ગત,

કોમલ અનુસ્વાર, અન્તર્ગત કે અન્ત્ય

અને (आ) અન્ત્ય, કોમળ અનુસ્વારમાંથી ગુજરાતીમાં કોમળ અનુસ્વાર આવ્યોછે બીજો પ્રકાર (आ) વિશેષત અપભ્રંશમાંથી આવ્યોછે

(अ) અન્તર્ગત

મૂળના તીવ્ર અનુસ્વારનું કોમળ થવું અને પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ

(क)–અનુસ્વારની પૂર્વે હ્રસ્વસ્વર–પ્રાકૃત અને અન્ય મૂળભૂત ભાષાઓમનો તીવ્ર અનુસ્વાર ગુજરાતીમા કોમળ બનેછે અને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે –

સ.	પ્રા કે અપ	ગુજ
वक्क[१५]	वकउ	वांकु
रकवक्क	रकडउ	रांकडो
रक	रकु	रांक
शृखला	सखला	सांकळ
दन्त	दतु	दांत
दन्तक	द तउ	दांतो
सन्ध्या	सज्झा–सझा	सांझ
वन्ध्या	वज्झा–वझा	वांझ(णी)
रण्डा	रडा	रांड
जङ्घा	जघा	जांघ[१६]
आम्रक	अंबउ	आंबो
ताम्रक	तबउ	तांबु
सचरति	सचरइ	सांचरे
सस्मराति	सभरइ (प्रा) [१७]सभरइ(अ)	सांभरे

૧૫ वक्र ની ઉત્પત્તિ वञ्=વક થવુ હેમાથી થયેલીછે वञ मां અનુનાસિક છે તે वक्र મા પ્રસુપ્ત રહેલા वञ् માંના અનુનાસિકનુ પુનર્દર્શન, અથવા પુનરુત્થાપન, હોવુ જોઇયે

૧૬ जाघ=સાથળ સંસ્કૃતમા जघा એટલે ઘૂંટણથી ઘૂંટી સુધીનો પગનો ભાગ, નળો ગુજરાતીમા અર્થક્રાન્તિ થાયછે તે સ્પષ્ટ છે મો વિલિયમ્સ કહેછે કે जघा નો અર્થ પ્રાચીનતર ભાષામા પગનો ઊર્ધ્વ ભાગ પણ થાયછે આ વાતના સમર્થનમાં એકાદ અવતરણ કે આધાર મળે એ ઇચ્છવાજોગ છે

૧૭ સિ હે ૮–૪–૪૨૨મા અપભ્રંશ માટે મ્હા મ્ભો વા હેવો નિયમ આપ્યોછે

विन्दुः	विंदु	मींडुं[68] (विन्दुकं એ શક્ય-રૂપ દ્વારા)
निम्बू	निंबू	लींबु
(દેશ્ય)	मंडइ	मांडे
,,	णिंदिणी[69] (=कुतृणोद्धरणं)	नींदणी (અને હેમાંથી नींदवुं)
पृथुकः	पहुंको[70]	पूंख

અપવાદ:—

कान्तः	कंतु	कंथ
कुड्मलं	कुंपलं	कुँपळ
कुम्भकार.	कुंभारु	कुँभार
कुण्डलकं	कुंडलउं	कुँडाळुं

નં. ૧ અપવાદ એટલા માટે કે હેમાં તીવ્ર અનુસાર અવિકૃત રહેછે; નં. ૨, ૩ અને ૪ માં અનુસ્વાર કોમળ બનેછે છતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ નથી થતો એટલા પૂરતા એ પણ અપવાદો છે.

(ख) અનુસ્વારની પૂર્વે દીર્ઘસ્વર:—

કોમળ થયેલા અનુસ્વારની પૂર્વે મૂળમાં દીર્ઘસ્વર	एकान्तरेण		एकातरे
	वाञ्छति	वाछइ	वांचे

(અહિ અનુસ્વાર ગુજરાતીમાં કોમળ બનેછે. સં. लाङ्गल માંથી આવેલો મરાઠી नांगर શબ્દ સરખાવો; હેમાં આદ્ય અક્ષરનામાં અનુસ્વાર કોમળ છે.)

અપવાદ:—

वान्धवः	भाण्डु

(હેમાં અનુસ્વાર તીવ્ર રહેછે.)

[ટિપ્પણ:—ઉપરાન્ત એ તીવ્ર અનુસ્વારવાળો એક વિલક્ષણ શબ્દ છે (હાવો કોઈ સંસ્કૃત શબ્દ છે જ નહિ); વિલક્ષણ એટલા માટે કે તદ્ભવ શબ્દોમાં સાધારણત: દીર્ઘસ્વરની પછી આવતો અનુનાસિક કોમળ બનેછે.

એ નિયમે સમરર પ્રાપ્ત થાયછે. म् મા અન્તર્ગત व ઉચ્ચાર દ્વારા म् અને ह् ના સંયોગથી અહિ ம્મ નિષ્પન્ન થાયછે. (આગળ ઉપર, અનુનાસિક વિશેનો ઉત્સર્ગ જુવો).

૬૮ આ વ્યુત્પત્તિ વિશે મ્હારી ખાતરી નથી હું માત્ર તર્કરૂપે રજૂ કરુંછું.

૬૯ દેશીનામમાલા ૪, ૩૫ જુવો

૭૦. આ શબ્દ હેમચન્દ્રે પોતાના वक्रादिगण મા નથી આપ્યો. (सि है. ८–१–२६) પણ દેશીનામમાલા, ૬,૪૪ મા હેણે પ્રસંગવશાત् पहुक શબ્દ પ્રાકૃત તરીકે વાપર્યોછે. पारम्भो पहुकम्मि.

તીવ્ર અનુસ્વારને કારણે જણાતા આ શબ્દના સંસ્કૃતાભાસી રૂપને પરિણામે કેટલાક લોક હેનો તત્ સાથે ખોટો સમાસ કરીને, તે ઉપરાન્ત ને બદલે તદુપરાન્ત કહેછે]

(ग) ઉપર આપેલાં ઉદાહરણો હેવા વર્ગના છે કે જે પ્રાકૃતમાં તીવ્ર અનુસ્વાર જાળવે પણ ગુજરાતીમાં કોમળ બનાવી દે બીજો એક શબ્દસમૂહ હેવો છે કે જે, મૂળમાં પ્રાકૃત સ્વરૂપ પર્યન્ત અનુસ્વાર હોય જ નહિ છતાં પણ, ગુજરાતીમાં કોમળ અનુસ્વાર વધારાનો લાભ કરેછે,[૭૧] સંયોગનો લોપ થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે અને સંયોગસ્થળની પૂર્વે એ અનુસ્વાર પ્રવિષ્ટ થાયછે હેવા શબ્દો આ પ્રમાણે –

પ્રાકૃતમાં ન હોય છતાં ગુજરાતીમાં કોમળ અનુસ્વાર પ્રાપ્ત કરતા શબ્દો, અનુસ્વારની પછીનો સંયોગ લુપ્ત થાયછે અને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે

સં.	પ્રા કે અપ કે દેશ્ય	ગુજ
छिद्रक	छिद्दउ	छींडु
महार्घक	महग्घउ	मोंघु
स्वर्घक	सुग्घउ	सोंघु
मत्कुण	मक्कुणु	मांकण[७२]
मस्तक	मक्कडउ	मांकडो[७३]
खड्गक	खग्गउ	खांडु (જાતિ બદલેછે)
अक्षि	अक्खी	आंख
उच्चक	उच्चउ	ऊंचु
मक्षिका	मक्खिआ	मांखी
	(देश्य) टक्कइ	टांक
	,, खड्डइ	खांडे[७४]

૭૧ આટલાપૂરતો આ ઉત્સર્ગ હેમચન્દ્રના (૮–૧–૨૬ માંના) वक्रादावंत ની અનુવૃત્તિ ગણાય

૭૨ દેશીનામમાલા ૪–૧૪ માં मंकुण શબ્દ આપ્યોછે (પ્રાકૃત શબ્દ તરીકે જેના દેશ્ય પ્રતિનિધિઓ ढंकुण અને ढंकुण છે) પરંતુ ૧–૨૬ માં मक्कुण એ જ રીતે (એટલે પ્રાકૃત શબ્દ તરીકે) આપ્યોછે આ શબ્દ એટલા માટે શંકાસ્પદ ગણવો જોઇયે

૭૩ फक्कड અને फाकडा એ શબ્દ બંને ગુજરાતી છે પણ અનુસ્વાર વિષયે ઉપર મુજબનો જ પરસ્પર સંબંધ ધરાવેછે વ્યુત્પત્તિથી હું અજાણ છું

૭૪ હાની ઉત્પત્તિ खण्डयति (સ) માંથી સાધવી રહેલી છે પરંતુ હેમચન્દ્ર (૮–૪– ૬) खड्ड ને मृद् ના વિશિષ્ટ આદેશ તરીકે આપેછે એથી ગ્રહું દેને અહિં મૂક્યોછ

उष्ट्रः	उट्टु	ऊंट
पिच्छकं	पिच्छउं	पींछुं
ऋक्षः	रिच्छु	रींछ'
निद्रा	निद्दा	नींदर
पृष्ठकं	पुट्ठउं	पूंठुं
पृष्ठिका	पुट्ठिआ	पूंठ्य[७५]
इष्टिका	इट्टिआ	ईंट्य
अक्षः	अच्छु	आस (=પૈડાની ધરી)
गुह्यकं	गुज्झउ	गूंझुं
अश्रु	अस्सु[७६]	आंसु
मध्ये	मज्झि (અ. माज्झि)	माहिं
अरघट्टः	अरहट्टु-(रहट)'[७७]	रेंहट
भित्ति'	भित्ती	भेंत्य
वितस्तिः	विहत्थी	व्हेंत्य
छिक्का	छिक्का	छींक
थूत्करोति	थुक्कइ	थूंके
	छड्डइ	छांडे
	भुक्कइ	भूंके

[ટિપ્પણઃ-(સં.) पृथुकाः (પ્રા.) पहुआ હેમાંથી આવેલો શબ્દ पहुंवा આ વર્ગનું ઉદાહરણ અંશતઃ બને, કારણ કે કોમળ અનુસ્વારનો આગમ છે તે પૂર્વસ્વર દીર્ઘત્વ વિના જ થાયછે.

દેશ્ય मक्कोडो (-डउ), ગુજ. મંકોડો, એ પણ અપૂર્ણ ઉદાહરણ છે, કારણ અનુસ્વાર પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘ થતો નથી અને અનુસ્વાર તીવ્ર છે.

---

૭૫. જેમ કે हनी पूठ्य लीधी=હેની પાછળ પાછળ, જાસૂસ માફક, ગયો

૭૬. હેમચન્દ્ર वक्रादिगणमा अंसू આપેછે. પણ શાકુન્તલમાં मुअन्ति अस्सू विअ ल्दाओ એમ છે. એ પ્રમાણે મ્હેં પ્રાચીનતર શબ્દરૂપ દર્શાવવા अस्सु સ્વીકારેલછે.

૭૭. जाणे रहट तणी घटमाल ।

(ભીમકવિકૃત हरिलीला ૮,૪૨).

અહિં हंमां અનુસ્વાર કોમળ છે એ છંદની માત્રાગણનાથી જણાયછે

મૂળથી જ દીર્ઘસ્વર વાળા, કોમળ અનુસ્વાર પામતા શબ્દો

(ઘ) નીચેના શબ્દોમાં કોમળ અનુનાસિક પ્રવિષ્ટ થાયછે પરતુ મૂળથી જ દીર્ઘસ્વર હોયછે –

(અ)

સ	પ્રા કે અપ	ગુજ
पाशक	पासउ	फासो[७८]
निक्षिपति	निक्खिवइ	नाखे
वेष्टते	(वेढइ वेढइ)[७९]	वींटे
छाया	छाआ	छाय (छायडो)[८०]
प्रतिछाया	पडिच्छाआ	पडछायो (पडछाया પણ)[८०]
हास	हासु	हासी
बाधक	बाधउ	बाधो

(આ) અન્તમા કોમળ અનુસ્વાર લેતો બીજો શબ્દગણ છે –

સ	પ્રા કે અપ	ગુજ
मुखक	मुहउ	म्हॅां (म्हो પણ)
मा	मा	मा (નિષેધ ર્થ)
शत	सय	सॅ
पारणा	पारणा	पारणा
यमुना	બાગોબાર	जमना
मथुरा	બારોબાર	मथुरा
अधुना	अहुणा	हमणा

---

૭૮ પ્રાકૃતમાં સ્પર્શનું फास તેમ જ पाम બનેછ (સિ હે ૮–૪–૧૮૨) પણ ફાસોમાં અર્થ જૂદો છે स्पर्श=touch, फासो=a snare, જે અર્થ पाशमा રહેલો છે માટે ઉપર પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ આપીછે

૭૯ સિ હે ૮–૪–૨૨૧ પ્રમાણે वेष्ट्नु પ્રાકૃત वेढ् થતુ જોઇએ પરતુ વાગ્વ્યાપાર રૂપ શૃખલાને આ છેડે ગુજરાતીમા वींटवुं, અને પેલે છેડે સસ્કૃતમા, वेष्ट्नुं સાક્ષાત્ અસ્તિત્વ જોતાં એ સૂત્રની ગુજરાતીપરત્વે અવગણના કરિયે અને ष् નો ढ થાય એમ કહેતો સિ હે ૮–૨–૩૪ માંનો વ્યાપક નિયમ લાગૂ પાડિયે તો ખોટુ નથી

૮૦ જાતિ બદલવાથી અને ट પ્રત્યય ઉમેરવાથી छायडो પ્રાપ્ત થાયછે, અને पडछायो માત્ર જાતિ બદલવાથી જ પ્રાપ્ત થાયછે સસ્કૃતમાથી પ્રાકૃતમા અને ગુજરાતીમા સક્રમણ થાય તે દરમ્યાન જાતિપરિવર્તન થવાના પ્રસંગો સુવિદિત અને સંખ્યાબધ છે

ટિપ્પણઃ—

(૧) આ ઘટના કોઇ વાર ફારસીમૂલક શબ્દોને પણ લાગૂ પાડવામાં આવેછેઃ—

दुनिया (ફા.) दुनियां (ગુજ.)

(૨) म्हाँ અને सँ માંનો કોમળ અનુસ્વાર સં. પ્રત્યય म्નો અવશેષ છે એ સ્પષ્ટ છે. મથુરાંના અનુસ્વારનું કારણ એકદમ સમઝી સકાતું નથી; બાકીના શબ્દોમાં અન્ત્ય અનુનાસિક વર્ણની અસરને પરિણામે કોમળ અનુસ્વાર આવ્યોછે.

પ્રારંભમાં જ અન્ત્ય અનુસ્વારવાળા શબ્દો અપાઈ ચૂક્યાછે તે ઉપરાંત વધારામાં ઉપરનો શબ્દગણ આપ્યોછે.

उत्सर्ग २.

વર્ગ ग ઉત્સર્ગ ૨. અનુસ્વારનો લોપ; પૂર્વ સ્વરનું કવચિત્ દીર્ઘત્વ, અથવા એ હ્રસ્વ રહેતાં તે પછીના વ્યંજનનુ કવચિત્ દ્વિત્વ.

કેટલાક શબ્દોમાં મૂળનો અનુસ્વાર, સંભવ છે કે કોમલ થવાની ઘટનામાંથી પસાર થઇને, કાલક્રમે તદ્દન લુપ્ત થાયછે, અને પૂર્વસ્વર કવચિત્ દીર્ઘ બનેછે, કવચિત્ હ્રસ્વ રહેછે; અને હ્રસ્વ રહે તો તે પછીનો વ્યંજન સંક્રાન્તિ દરમ્યાન, કેટલાક પ્રકારોમાં, બેવડાયછે.

ઉદાહરણોઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
(૧) रिखति	रिखइ	रीखे (ઘુંટણીએ ચાલે)
(૨) मंजूषा	मंजूसा	मजूस
(૩) विम्बकं	विंवउ	वींवुं
(૪) महत् (कं)	महन्तउं (महन्तुउं, मह्ट्टउं)[81]	म्होटुं
(૫) वल्लभ	(બારોબાર–પ્રા. ગુજ. वालंभ)[82]	वालम
(૬)	(देश्य) पडंचा[83]	पणछ

૮૧. सि. हे ८–२–१७४ मा महन्त શબ્દ गोणादि ગણમાછે.

૮૨. आविया तिहा वालभ (वसन्तविलास, ५० वि. सं. १५०८)–આ શબ્દના વ્યુત્પત્તિક્રમના બીજા વિકલ્પ માટે પાછળ પૃષ્ઠ ૩૧૫, નોટ ૪૭ જુવો.

૮૩. देशीनाममाला ६,१४ જુવો. કેટલાક લોક पडचाના સંસ્કૃત મૂળ શબ્દ તરીકે प्रत्यचा ઘડવાનો પ્રયાસ કરેછે; પરંતુ આ પ્રકારનો શબ્દ પ્રમાણરહિત છે.

(૭)	„ दतवण[૮૪]	दातण
(૮) शङ्के	शक	शक (=જાણે[૮૫] as if)
(૯) सतापयति	सतावेइ	सतावे
(૧૦) विसवादयति	फसावेइ[૮૬]	फसावे

[ટિપ્પણી —

(અ) જેમા सतापयति નો અનુસ્વાર કોમલ બનેછે અને प અવિકૃત રહેછે હેવો એક પ્રયોગ છે હેને સીધો વ્યુત્પન્ન થયેલો ગણાય —

सकल कला तु निशाकर शा करमइ रि सताप।

(वसन्तविलास, ४२)

(आ) બીજી બધી રીતે દેખીતા તત્સમ શબ્દની અંદર આ અનુસ્વાર કોમલ થવાની ઘટના અન્ય સ્થળોએ પણ દૃષ્ટિગોચર થાયછે, જેમ કે

शकुन विचारि सभाविआ आविआ तिहा वालम।

(એ જ ગ્રન્થ, શ્લોક ૫૦)

અહિંયા છન્દની માત્રાસખ્યા જાળવવાને सभाविआ નો અનુસ્વાર અવશ્ય કોમળ ઉચ્ચારવો પડે]

(૧), (૩), અને (૭) એ ઉદાહરણોમાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે બાકી નામાં હ્રસ્વ રહેછે, જે પૈકી માત્ર એકમા, न (૪) માં, પછીનો વ્યજન બેવડાયછે (महत्त)

---

૮૪ દેશીનામમાલાના दतवण દેશ્ય શબ્દ તરીકે નથી આપ્યો પરતુ ૨–૧૨ અને ૧–૩૨ મા બીજા દેશ્ય શબ્દો સમઝાવતા આ શબ્દ નો (એમ જણાયછે કે પ્રાકૃત શબ્દ તરીકે) પ્રયોગ કર્યોછે પરતુ સસ્કૃત પર્યાય दन्तधावन હોય તોપણ दतवण નો તો દેખાવ જ ચોખ્ખો દેશ્ય શબ્દ જેવો છે, પછી હેને, બ્લૂમફીલ્ડ જેને haplology (एकशेषत्व) કહેછે તે ઘટનાનુ ઉદાહરણુ ગણવામા આવે તો જૂદી વાત

૮૫ शङ्के (હું ઉત્પ્રેક્ષા કરૂં) ક્રિયાપદનો પ્રયોગ સસ્કૃતમા ઉત્પ્રેક્ષાના વ્યજક શબ્દ તરીકે થાયછે એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં शक એ અવ્યય, "કેમ જાણે કે" એ અર્થનું, ઘડાવવામા આવ્યુછે —

शके गिरि करानै भग। स्तन वे मध्य कहूछे गंग॥

પ્રેમાનદ, નળાખ્યાન ૫, ૮

૮૬ કુમારપાલચરિત, ૬,૮૮ જુવો મ્હારો પોતાનો મત તો હેવો છે કે આ फसावेइ ક્રિયાપદ पांसु પાંશ ઉપરથી ઘડાયેલુછે

અનુસ્વારલોપની ઘટના બીજરૂપે મૂળ પ્રાકૃતમાં જોવામાં આવેછેઃ સિ. હે. ૮–૧–૨૮, ૨૯ એ પ્રસંગોચિત ઉદાહરણો છે. એ સૂત્રોથી विंशतिः-નું પ્રાકૃત वीसा થાયછે, त्रिंशत्‌નું तीसा, ઇત્યાદિ. આ રીતે પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગને અનુપૂર્તિ ગણી સકાય.

उत्सर्ग ३.

વર્ગ ग ઉત્સર્ગ ૩. કેટલાક શબ્દોમાં ઉમેરાતો તીવ્ર અનુસ્વાર.

નીચે આપેલા શબ્દો અનુસ્વાર પ્રાપ્ત કરેછે પરંતુ હેને તીવ્ર જાળવી રાખેછે, જેથી મૂળમાંના સંયોગની માત્રાસંખ્યા એમની એમ રહેછેઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
	(देश्य) धत्तूरो	धंतूरो
वादित्रं	પરભારો	वाजिंत्र
पक्षी	पक्खी	पंखी
पक्षकः	पक्खउ	पंखो
विज्ञप्तिः	विण्णत्ति	विनंति (विनंती)

[સં. मित्रમાંથી આવેલ હિન્દી मिंत સરખાવો. તેમ જ वसन्तविलास પૃ. ૫૦ માંથી ઉપર ટાંકેલો, સં. वल्लभમાંથી આવેલો, ગુજરાની वालंभ સરખાવો.]

ગુજરાતીમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણના નિયમો; તીવ્ર, કોમલ, કોમલતર અને કોમલતમ અનુસ્વાર.

ગુજરાતીમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણ માટે નિયમો નીચે પ્રમાણે આપી સકાયઃ—

(क) तत्सम અને तद्भव શબ્દોમાં હ્રસ્વસ્વર પછી આવતો અન્તર્ગત અનુસ્વાર હમેશાં તીવ્ર છે, જેમ કે अंक, कुंड, निंदा, नंग, कुंडन ઇત્યાદિ.

(ख) तत्सम શબ્દોમાં દીર્ઘસ્વર પછી આવતો અનુસ્વાર તીવ્ર છે; જેમ કે कांत, पदांत, एकांत, नरेंद्र ઇત્યાદિ.

(સાધારણ રીતે આ શબ્દો कान्त, नरेन्द्र એ રીતે પાછળના વ્યંજનને માથે એ જ વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન જોડીને લખાયછે, એટલે આ પ્રકાર અનુસ્વારનો ન ગણાય).

(ग) तद्भव શબ્દોમા દીર્ઘસ્વર પછી આવતો અનુસ્વાર कोमल છે, જેમ કે रांक, रांकडो, कांठो, आंधळो, पींछु, रींछ, वींछी, पूंछडु, रूंधवु, खेंचवु, सोंपवु, ઇત્યાદિ ૮૭

અપવાદ —उपरांतमां અનુસ્વાર तीव्र છે જે एकांत કે હેવા કોઈ શબ્દના સામ્યાભાસનું પરિણામ છે

(घ) तद्भव શબ્દના અન્ત્યસ્વરની ઉપર રહેલો અનુસ્વાર कोमलतर છે, જેમ કે दहिं, अहिं, नहिं, घउं, ઇત્યાદિ

(ङ) નીચેના પ્રકારના શબ્દોમાં હ્રસ્વસ્વરની પછી આવતો અન્તર્ગત અનુસ્વાર कोमलतर છે, જેમ કે कुँवारो, कुँपळ, सुँवाळो, ઇત્યાદિ

[આ, એક રીતે, (क) નિયમનો અપવાદ છે]

(च) तद्भव શબ્દોના (નાન્યતર જાતિ કે ક્રિયાપદોનું વર્તમાનકાળ પ્ર. પુ એકવચનનું રૂપ દર્શાવતા, કે हुं જેવા શબ્દોના) અન્ત્ય उ પછીનો અનુસ્વાર कोमलतम છે, જેમ કે शुं, सारुं, काळुं, पाडुं, आपुं, आपुछुं हुं, ઇત્યાદિ

કોમલ અનુસ્વારનો ગુજરાતના જૂદા જૂદા વિભાગમાં ન્યૂનાધિક શૈથિલ્યવાળો ઉચ્ચાર

હમણાં જ (च) માં દર્શાવેલા कोमलतम અનુસ્વાર વિશે એક વાત ધ્યાન ખેંચનારી છે, તે એ કે ગુજરાતના જૂદા જૂદા વિભાગોમા હેનો ઉચ્ચાર ઓછા વધતા જોમથી કરવામાં આવેછે, અને એ વૈવિધ્યની દિશાવ્યવસ્થા અદાજે નીચે પ્રમાણે છે —

સુરત અને ભરુચ જીલ્લામાં અને કાઠિયાવાડમાં કંઈક તીવ્ર, લગભગ પ્રશ્લતમ कोमल અનુસ્વાર જેવો, ઉચ્ચાર થાયછે,

અમદાવાદ જીલ્લામાં અને હેની આજુબાજુમા હેનું બળાબળ મધ્યમ છે, અને એ ખરો कोमलतम ઉચ્ચાર છે, અને

ચરોતરમાં (વાત્રક અને મહી નદીઓના મધ્યદેશમા) એ શિથિલતમ છે, લુપ્તપ્રાય છે.

[ટિપ્પણો—

(૧) કવિતામાં અન્ત્ય उ (તેમ જ नहिं, दहिं ઇત્યાદિમા છે ત્હેવો इ) વચેત્ર ગુરુ કે લઘુ (માત્રાસંખ્યામા) ગણાયછે આ માત્ર કવિસમય છે

૮૭ तद्भव શબ્દોને અંતે आं પછી (જેમ કે ૩કારાન્ત ના નાન્યતરજાતિના નામોના અનેકવચનમાં) અથવા ए અને आ પછી આવતો અનુસ્વાર પણ कोमल છે જેમ કે गाडां, पाणां, मैं (उद्गार)=શું ? , ગૌર્જરભૂગોળના નાગનું અનુકરણ કરતો અવાજ

અને માત્રાગણુનાની સરળતા ખાતર અનુસરાયછે; સંસ્કૃતમાં અક્ષરની માત્રા અવિકૃત જળવાયછે તેથી ઉલટું અર્વાચીન ભાષાઓના છન્દઃ શાસ્ત્રમાં અક્ષરની માત્રાગણુનાના વિષયમાં છૂટ લેવાયછે ત્હેનું પરિણામ છે.

(૨) આ અનુસ્વાર માત્ર નાન્યતરજાતિના પ્રથમા એકવચનના રૂપમાં જ ટકી રહેછે, બીજી વિભક્તિયોમાં (એકવચનમાં) એ લુપ્ત થાયછે, જેમકે ગાડાને, ગાડાનું ઇત્યાદિ (ગાડાંને અનેકવચન થાય); પારસી ગુજરાતીમાં આ નિયમનો અનાદર કરીને ગાડાંને ઇત્યાદિ, એકવચનમાં પણ, લખાયછે. પરંતુ શિષ્ટ ગુજરાતીઓ એ સ્વીકારતા નથી; અને જે લોકો, એક વખત પોપટના પેટ જેવાં હેવું (सार शाकुंतलમાં) લખતા સદ્‌ગત કવિ નર્મદાશંકરની માફક, આ ખોટી પદ્ધતિને અનુસરેછે તેઓ પોતાની માતૃભાષાના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપનું શોચનીય અજ્ઞાન પ્રગટ કરેછે. નાન્યતરજાતિનો નરજાતિથી ભેદ દર્શાવવાની, એટલે કે નરજાતિ ઘોડાને એથી ભિન્નરૂપે ગાડાને હેની નાન્યતર જાતિ ભારપૂર્વક દર્શાવવાની, અજાણ્યે જ થતી નિરર્થક ચિન્તા એ જ આ પ્રમાદનું કારણ છે—પ્રમાદ પણ કેવો કે લેખકને નાન્યતર જાતિનાં જ રૂપોમાં એકવચન અનેકવચન વિશે ભ્રમમાં નાંખેછે! કારણ કે ગાડાને અનેકવચન પણ થાય.]

આ બાબતમાં મરાઠીમાં સારૂપ્ય, પ્રદેશવિભાગ પરત્વે પણ.

આ અનુસ્વારની બાબતમાં, પ્રદેશવિભાગ પ્રમાણે ઉચ્ચારબળની ભિન્નતામાં પણ, મરાઠી ભાષા ગુજરાતી સાથે આશ્ચર્યકારક સામ્ય દર્શાવેછે. ગુજરાતીમાંના ઉં ને મળતો મરાઠીમાં ए છે (નાન્યતર જાતિનાં નામ અને વિશેષણ પરત્વે જ; બીજાં રૂપોમાં, જેમ કે ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં, સામ્યનો લેશ પણ નથી). અન્ત્ય एंમાં (केलें, गेले, पीवळें, केळें ઇત્યાદિમાં) રહેલો અનુસ્વાર મહારાષ્ટ્રના કોંકણતરફના પ્રદેશમાં તીવ્રકલ્પ છે, અને દેશમાં એટલે તળ દખણમાં શિથિલ છે.

મિ. આર. એલ. ટર્નરે કરેલી ઇન્ડો-આર્યન (ભારતીય આર્ય ભાષાના) અનુનાસિકોની ચર્ચા; હેનું કંઇક પરીક્ષણ અને કંઇક ગુણદર્શન.

રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીના (જાન્યુ. ૧૯૧૫ ના) જર્નલમાં મિ. આર. એલ. ટર્નરે "The Indo-Aryan Nasal in Gujarati" એ વિશે એક સૂચક અને બોધક લેખ લખ્યોછે, જેમાં ચર્ચેલા કેટલાક મુદ્દાઓ આ સ્થળે તપાસવા યોગ્યછે. એ મુદ્દાઓઃ—

(अ) સ્વરભારના લોપની મનો અનુનાસિક व (वँ) થવા ઉપર અસર;

અને (આ) સ્વરભારમા ફેરફાર થતાં અનુનાસિકત્વનો લોપ

(અ) માં મિ ટર્નર બતાવી આપેછે કે[૮૮] "ગુજરાતીમા ગામ શબ્દ મૅ જાળવી રહેછે અને (હિંદુ અને મ ની માફક) ગાવ થતો નથી, પણ કુમાર શબ્દ કુઁવારો થાયછે, કારણ કે પ્હેલા શબ્દમાં સ્વરભાર અનુનાસિકની પૂર્વે પડેછે પણ આ બીજામા હેની પછી પડેછે[૮૯] વિશેષ હેણે એ બતાવ્યુછે કે पृच्छन्तक (પ્રા॰ पुच्छन्तो)માથી पूछतो (ગુજ) અને (સ) पञ्चाशत्‌માંથી (ગુજ) पचास થાયછે ત્હેમા અને ત્હેવા રૂપાન્તરોમા અનુનાસિક લુપ્ત થાય-છે હેનું કારણ એ છે કે पुच्छन्तो-पूछतो હેમાં સ્વરભાર અન્તમાથી જઈને ધાતુ-અક્ષર ઉપર પડેછે,[૯૦] (ગુજ) पचास વિશે હેણે સ્વરભારનો ફેરફાર વ્યક્ત દર્શાવ્યો નથી, પણ સ્વરભાર पમાંથી चा ઉપર જઈ પડતો માન્યોછે અને पના અનુનાસિકના લોપનું કારણ એ ગણ્યુછે તેમ સમઝાયછે

ખરેખર આ ચર્ચા બહુ બોધક અને સૂચક છે અને આખો લેખ સૂક્ષ્મ અભ્યાસને યોગ્ય છે, જો કે કેટલેક સ્થળે ભૂલગામી ભૂલ થઈછે એ કબૂલ કરવુ પડેછે, જેમકે પૃઠ ૩૩ મે हूनो (હેને મતે ऊनो), प्हानो (હેને મતે पानो, प्रस्नवमાથી), त्हमे (હેણે લખ્યોછે तमे), हमे (अमे) એ પ્રકારના શબ્દોમાં ह् લુપ્ત થતો માનવામાં મિ૰ ટર્નરે ગુજરાતી શબ્દોમાં હકારની વ્યવસ્થાના નિર્ણાયક નિયમોનો ચોખ્ખો અનાદર કર્યોછે એ નિયમો મ્હારા વ્યાખ્યાનોના પૂર્વગામી અંશમા હું દર્શાવી ગયોછુ અને ચર્ચી ચૂકયોછુ, આ સ્થળે અપ્રસ્તુત ગણાય

---

૮૮ જર્નલનું પૃ ૨૮ મુ, મૂળ અને ફુટનોટ જુવો

૮૯ ડૉ. સર રા ગો ભાંડારકર गाम માના मને वँ ને સ્થાને પુનરાવૃત્તિથી થયેલો म ગણેછે (વ્યાખ્યાનો પૃ ૧૭૭ મુ જુવો), હેનુ કારણ એ દર્શાવેછે કે મૂળમા व (સ્વત કે प નો રૂપાન્તરભૂત) હોય ત્હેવા બીજા શબ્દોમાં व નો म થાયછે, જેમ કે સ कपाट પ્રા कवाड, ગુજ कमाड, प्राप् (સ) पाव् (પ્રા), पाम् (ગુજ) શકા એટલી જ રહેછે કે गाव, नाव ઇત્યાદિ પ્રકારોમા वँ છે તે તો માત્ર હિંદી અને મરાઠી જેવી સમાનપ્રભવ ભાષાઓમા છે અને આ ભાષાઓ કાંઇ પ્રાકૃત અને ગુજરાતીની વચ્ચેની ભાષાઓ નથી, પછી गांवु, नांवु હેને અપભ્રંશરૂપો, અને માટે જ અવાન્તર ક્રમો, લિપિ તો જૂદી વાત છે-અને કદાચ ડૉ ભાંડારકરનુ ખરૂ વક્તવ્ય એ છે એમ હોય તો પણ મિ ટર્નરનો મત ડૉ ભાંડારકરના મતના પૂરક અંશ તરીકે સ્વીકાર્ય છે

૯૦ પ્રસ્તુત જર્નલમાં પૃ ૩૨ મુ ૬-૪૨ જુવો

कर्दमः (સં.)	कद्दमु (कद्दवुं અપ.)	कादव
गोधूमः (સં.)	गोहूमु (गोहूंवु અપ.)	घउं
महिषी (સં)	महिसी (પ્રા.)	
	(म्हइशी—ँवृहइशी)	भेंश

(મ. म्हईस. म्हैस સરખાવો).

अमारी (અરબી)=૧. ડોળી કે પાલખીના મૂળનિર્માતાનું નામ
અને પછી ૨. ડોળી, પોતે જ.
(ગુજ.) अम्वाड़ी (=હાથી ઉપર મૂકાતી છત્રીવાળી
બેઠક, હોદ્દો; ડોળીના સામ્યને લીધે);
मा— ँवा —ँवा — म्वा (કંઇક ભૂલથી તીવ્ર)

ण.

अधुना (સં.)	अहुणा (પ્રા.)	हवडां (ગુજ.)
	(हउणा—हवणां)	

(मुग्धाववोध औक्तिक, પૃ. ૧૬, ઓળ ૧ માં हवडां છે. એટલે આ ड થયો એ વિકાર વિક્રમ સંવત્‌ના પંદરમા સૈકા જેટલો જૂનો છે.)

अनुपानह् (સં.)	अणुवाणहु (પ્રા.)	अडवाणो (ગુજ.)

(ગુજ. માં વાચ્યાર્થ 'જોડા વિનાનો,' 'ઉઘાડપગો' છે; પછી એ વિશાળ અર્થ પ્રાપ્ત કરેછે, 'પ્હેરવું જોઇયે તે વસ્ત્ર, આભૂષણ, કે હેવું કંઈક પ્હેર્યા વિનાનો')

"राणी आपोपुं निंदती रे अडवाणी पंथे जाय."
(शीलवतीनो रास, ५, ६, २).

आपणे	आपडे
आपणुं	आपडुं

[સિંધી माड्हु—माडु (સં. मानुषः) સરખાવો; माडु શબ્દ કાઠિયાવાડી આન્તિક ઉપભાષાઓના જૂના લોકસાહિત્યમાંના દુહાઓમાં પણ મળી આવેછે.]

આ પ્રકારોમાંની વાગ્વ્યાપારઘટનાના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણથી જણાશે કે, સ્વરભાર જેનો પ્રધાન પ્રકાર છે હેવા કોઈ વિલક્ષણ બળની પ્રવૃત્તિથી અનુનાસિક સ્પર્શવ્યંજનનાં અંગભુત તત્ત્વો, શુદ્ધ ઘોષત્વ અને અનુનાસિકત્વ, છૂટાં પડી જાયછે; અન્ય રીતે કહિયે તો, વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે પૃથક્ક્રિયા કરતાં न, म, ण એ નાસિકાદ્વારા ઉદ્ગારેલા એટલે કે અનુનાસિકત્વ પામેલા द, व, ड જ અનુક્રમે છે. (માણુસને નાકમાં સળેખમ થયેલું હોય અને અનુનાસિક

આ ઉત્સર્ગમાં પ્રવર્તતા તત્ત્વની પૃથક્ક્રિયા; સ્વરભાર પ્રધાન શક્તિ, અનુનાસિક સ્પર્શનો અંગવિશ્લેષ, ઘોષત્વ અને અનુનાસિકત્વ.

વ્યંજનો ઉચ્ચારવાનો યત્ન કરે તે રીતે, નાસિકામાર્ગની સક્રિય સહાયતા વિના, અનુનાસિક વ્યંજનોને ઉચ્ચારવાનો પ્રયાસ કરતાં અન્-અનુનાસિક ઘોષવ્યંજનો ઉદ્ભવેછે, આ બહુસૂચક પ્રમાણ છે) અંગભૂત તત્ત્વોની આ પૃથક્ક્રિયા થયા પછી એ તત્ત્વોની નવી વ્યવસ્થા થાયછે, જેમા અન્-અનુનાસિક ઘોષવ્યજન ઉત્કટ બનેછે અને અનુનાસિકત્વ કોમળ બનેછે, જેથી ँद, ँब, ँड પ્રાપ્ત થાયછે

ડૉ ગુણેનો મત આ સ્વરભક્તિનો એક પ્રકાર છે એ મતનો અસ્વીકાર

[ડૉ ગુણે, હેમના Introduction to Comparative Philology નામના ગ્રન્થમા પૃ. ૫૧ મે, આ ઉચ્ચારઘટનામાં સ્વરભક્તિ(anaptyxis)ના નિયમની નવીન પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થતી જણાવેછે, એટલે કે તેઓ હેમા "જૂદાં જૂદા ઉચ્ચારસ્થાનોવાળા બે વ્યજનોની વચમાં એક વ્યજનનો "પ્રક્ષેપ" થતો જ જુવેછે પરતુ આ ઘટનાની ઉપર આપેલી પૃથક્ક્રિયા લક્ષમા રાખતાં હુ હેમની સાથે સમત થઈ સકતો નથી હેમણે આપેલાં ઉદાહરણોમાથી એક લઇયે, (સ) वानर માંથી (મ) वादर, અહિ द् વસ્તુત न् અને आ ની વચ્ચે એટલે કે એક વ્યજન અને એક સ્વરની વચ્ચે રહેલોછે, બે વ્યજનો વચ્ચે નહિ, અને હમણા જ કહ્યુછે તેમ, ઘોષવર્ણોનું અનુનાસિકત્વ (મ तानडामां છે ત્હેવુ કોમળ કે પછી મ तुम्वळमा છે ત્હેવુ તીવ્ર, ગમે ત્હેવુ) અનુનાસિક વ્યજનના અગભૂત તત્ત્વોના પૃથગ્ભવનમાથી ઉદ્ભવેછે, કોઈપણ વ્યજનના પ્રક્ષેપથી નહિ]

મ્હેં કહ્યુછે કે અનુનાસિકના આ પૃથગ્ભાવને ઉપજાવવામા સ્વરભાર અમુક ભાગ ભજવેછે, અને કોઈ વિલક્ષણ શક્તિનો એ એક પ્રકારમાત્ર છે કારણ કે जानैया અને जादरणी જેવા શબ્દોમા સ્વરભાર નિયામક તત્ત્વ છે હેવો દાવો નહિ કરી સકાય, કારણ ને તો મૂળથી જ સ્વરિત છે એ સ્પષ્ટ છે બીજા પણ બળો આ ઘટનામા પ્રવૃત્તિ સહચાર સાધેછે દાખલા તરીકે, वादरो, वाद्दु એ પ્રકારના શબ્દોમા ट् અને र् જેવા મૂર્ધન્યોના સનિકર્ષને કારણે અનુનાસિક (न વગેરે)નું ઉચ્ચારણ જરા મુસ્કેલ બનેછે, અને એથી ँद વગેરે રૂપાન્તર નીપજેછે, આ ઉપરાત, અનુનાસિક પછી આવેલો अ જેવો હ્રસ્વ સ્વર હોવા શબ્દોમાં અનુનાસિકને પૂરતા આધાર વિનાનો કરી મૂકેછે અને એ સ્થિતિ પણ પૃથક્કરણની સહાયક બનેછે

કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિક કોમલ થયા પછી લુપ્ત થાયછે એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે; જેમકે સાવરણી, કાદવ, મહાવત, આપડે, આપડું, હવડાં એ શબ્દોમાં; જ્યહારે કેટલાક પ્રકારોમાં અનુનાસિક પાછળ જવાને બદલે આગળ ખશેછે, જેમકે °વાંત (દીઠાવાંત)માં;

કોમલ બન્યા પછી અનુનાસિકનો લોપ; કવચિત્ એ આગળ ખશેછે.

વસ્તુતઃ આ શબ્દમાં પાછળ ખસવાનો અવકાશ જ નથી, કારણ મ (માત્રમાં) શબ્દનો આદ્ય અક્ષર છે; મહાવતમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે, કારણ કે મહા અને માત્ર ખરું જોતાં અલગ પડે ત્હેવા અંશો છે; મેંશમાં પણ એ જ કારણે, એટલે પાછળ હઠવાના અવકાશને અભાવે, અનુનાસિક આગળ જાયછે.

વળી એ પણ જોવામાં આવશે કે કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિકનો આ અનુનાસિક શુદ્ધઘોષ વ્યંજન થવા રૂપ વિકાર માત્ર સંક્રાન્તિદશાનું જ લક્ષણ હોયછે, જેમકે પાંવણ, અંદ્હાણ, નવંતરુ શબ્દોમાં; એ શબ્દો પાંપણ[૯૨] અંધાણ, નોંતરું એ અન્તિમરૂપો પ્રાપ્ત કરેછે.

ક્હેવાની જરૂરિયત નથી કે કેટલાક પ્રકારોમાં મમાંથી ઉદ્‌ભવેલો વ વિશેષ રૂપાન્તર પામીને વ થાયછે, જેમકે કાદવ, મહાવત, °વાંત, સાવરણી, વઢવાણ ઇત્યાદિમાં. બીજું લક્ષયોગ્ય સ્વરૂપ ખાસ ભાર મૂકીને દર્શાવવું પડશે; કેટલાક વિરલ પ્રકારોમાં પૃથક્કરણથી અનુનાસિક કોમલ થવાને બદલે તીવ્ર થઈ જાયછે, જેમકે વંઘેવી, પંદર હેમાં. આમ થવાનું કારણ પન્નરને વિશે પ્રવર્તતી આ ઘટનાથી સમઝાવી સકાયઃ—[૯૩]પન્+નર, હેમાંના બીજા નનો ँદ થાયછે, એટલે પંદરમાં તીવ્ર અનુનાસિક જળવાઈ ર્‌હેછે. વંઘેવીમાં કારણ ખોળવું મુશ્કેલ છે; કદાચ એમ હોય કે વન્હેવીનો ન્હે કોઈક કારણે નિર્વળસંયોગ મટીને સવળસંયોગ બનેછે.

જૂજ પ્રકારોમાં પૃથક્કરણ પછી અનુનાસિક તીવ્ર હોયછે.

મ્હારે જણાવવું જોઇયે કે આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ સાધારણ નિયમે વૈકલ્પિક છે; ગામડું અને ગાંવડું; પાનડું અને પાંદડું; શીમળો અને શીંવળો એ પ્રમાણે રૂપો બોલાયછે. માત્ર વાંદરો શબ્દનું વાનરો હેવું વૈકલ્પિક રૂપ નથી થતું.

---

૯૨ પાવણમાંનો વ; ઘોષવર્ણ વનો અઘોષ પ થાયછે; અઘોષ વર્ણને ઘોષ બનાવવાનું આર્હ્‌તોનું વલણ જોતાં આ ઘટના વિપરીત લાગેછે. આ વિકારની ગ્હેં પૂર્વે નોંધ લીધીછે; પાછળ, વ્યાખ્યાન ૨, પૃ. ૭૪, (૫) ગ માં જુવો.

૯૩ શબ્દની આ ભાગક્રિયા કાંઇ વ્યાકરણસિદ્ધ વિગ્રહની કે અર્થ પ્રમાણે કરેલા વિગ્રહની સૂચક નથી; માત્ર તીવ્ર ઉચ્ચારનો વર્ણોચ્ચાર દૃષ્ટિયે ઉત્પત્તિપ્રકાર દર્શાવવાને યોજ્યોછે.

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનુ મૂળ અપભ્રંશમાના વિરલ પ્રકારોમા રહેલુછે, કારણ કે અપભ્રંશમા સિ હે ૮–૪–૪૧૨ (મ્હો મ્ભો વા)ની પ્રવૃત્તિથી સમરઇ રૂપ શક્ય થતુ જોઇયેછિયે અહિ મના વ અને અનુનાસિક હેવા ભાગ થઈને વ અને હુનો મ રૂપે સકર થાયછે એ વિકારક્રમ સ્પષ્ટ છે. પણ આ મ્મ સબલસંયોગ છે, અને એટલાપૂરતો આપણા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગથી ભિન્ન છે, એ સ્વીકારવુ પડશે પ્રાકૃતમા પણ મ નો મ્વ થયેલો ઉપલબ્ધ છે તમ્વ, અમ્વ (તામ્ર–આમ્ર) (સિ હે ૮–૨–૫૬ જુવો), આમ્બિલ (આમ્લ) (સિ હે ૮–૧–૧૦૬ જુવો), અને સિમ્બલી અલબત્ત સંયોગ અહિં સબળ છે કારણ કે વિકારક્રમ વસ્તુત આ છે –મ્ર–મ્મ–મ્વ, મ્લ–મ્મિલ મ્બિલ, લ્મ–મ્મ–મ્વ કોમળ અનુનાસિક બીજરૂપે અપભ્રંશમાં જોવામા આવેછે, એ ભાષામાં સાદા મને સ્થાને અનુનાસિક વ (વઁ) થવાના ઉદાહરણો છે, જેમ કે કવઁલુ, ભવઁરુ ઇત્યાદિ (સિ હે ૮–૪–૩૯૭) આ સ્થિતિમા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગને અનુપૂર્તિના વર્ગમાં મૂકી ન સકાય, પ્રાકૃતોમા અવ્યક્તરૂપે હેનુ મૂળ હતુ એમ જ માનવુ જોઇયે

આ ઉત્સર્ગનુ મૂળ અપભ્રંશમા મળેછે

ઉત્સર્ગ ૫

ગયા ઉત્સર્ગથી વિપરીત વાગ્વ્યાપારવટના ગુજરાતીમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે હેને સરળ રીતે આ પ્રમાણે જણાવી સકાય — અમુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પપ્રાણ અને અનનુનાસિક) ઘોષ વ્યજન એ જ વર્ગનો અનુનાસિક (પ મો) વ્યજન બનેછે આ રૂપાન્તર થવામા શુદ્ધ ઘોષવર્ણને અનુનાસિક બનાવવા માટે આગન્તુક અનુનાસિકવર્ણનો પ્રક્ષેપ કેટલાક પ્રસગોમા પ્રાપ્ત થાયછે, અને એ રીતે આ વિકારક્રમ ગયા ઉત્સર્ગથી સર્વાંશે વિપરીત છે

વર્ગ ૧ ઉત્સર્ગ ૫, અમુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પપ્રાણ) ઘોષ એ જ વર્ગનો અનુનાસિક બનેછે

ઉદાહરણો —

ડનો ણ

લડ (સં)		લાગ (ગુજ) જેમ કે ચાકૂન લાગ પડાછે=ચાકૂના પાનામાં ખાપ પડી છે)
કુડુમ્બી (સં)	કુડુંબી (પ્રા.)	કણબી (ગુજ)[૯૮]

૯૮ મ ભાગુળી ઉપરાંત કુમ્બી પણ છે ન જ્હારા નથી આવ્યો, પણ ડ માથી એકત ડ અને અ પત ણ થાયછે આ રીતે —

કુડુમ્બી

ક્ષા

કુંડી — કુંભા

कोमलकं (સં.)	कुँवलडं (અપ.)	कूंव्ळं (ગુજ.) અને (ળમાંથી ड् દ્વારા) कूणुं (ગુજ.)
संदंशिका (સં.)	सांडसिआ (અંતિમ અપ.)	सांडसी (ગુજ.) અને વિકલ્પે साणशी
परं (સં.)[૯૫]	(रનો ड થઈને એ દ્વારા)	पण (ગુજ.)
पडंचा (દેશ્ય)=ધનુષની દોરી.		पणछ (ગુજ.)
द्वारककं (સં.)	बारडडं (અપ.)	बारणुं (ગુજ.)
कटि+दोरो	कडदोरो कडदोरा (મ.)	कणदोरो–कंदोरो (ગુજ.)
तंतुककः	तंतुडउ (અપ.)	(तातडो)–तांतणो (ગુજ.)

वनो म; (वनो व થઈને म).

प्राप्नोति (સં.)	पावइ (પ્રા.)	पामे (ગુજ.)
स्थानं (સં.) –ठाम[૯૬]	ठाव (હિં. અને મ.)	ठाम (ગુજ.)
कपाटः (સં)	कवाडु (અપ.)	कमाड (ગુજ.)
गवादनी (સં.)	गवाअणी (પ્રા.)	गमाण्य, गमाण (ગુજ.)
वाञ्छा (સં.)	वंछा (પ્રા.)	मंछा (ગુજ.)
धाव (સં.)		धाम (ગુજ.), માત્ર दोडधाममां.)
धीवर (સં.)	धीवरु (અપ.)	ढीमर (ગુજ.)

"થોડા જળમાં પેઠો નળરાજા ઢીમરનું આચરણ"

(પ્રેમાનન્દકૃત નળાખ્યાન, ૬૨, बृ. का. दो. પૃ. ૧૬૩

नीवार (સં.)	नीवारु (અપ.)	नमार (ગુજ.)
अधुना (સં)	अहुणा (પ્રા.) (हउणा–हवणा)	हमणा (ગુજ.)

---

૯૫. पर=પણ; જેમ કે किमस्या न प्रेयो यदि-परमसह्यस्तु विरह (उत्तररामचरित)

૯૬. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ વાગ્વ્યાપાર વિશેના હેમના નિબન્ધમાં (પૃ. ૨૦ મે ૫ ૮ થી ૧૦ મા) વિવિધ વર્ગના અનુનાસિકોના વિનિમયની નોંધ લેતા उत्सर्ग ઘડેછે, અને કહેછે કે ठाम એ રીતે स्थानમાથી પ્રાપ્ત થયોછે. હુ એ નિયમ, માત્ર આ ઉદાહરણમા અવાન્તરક્રમ અર્પે એ પૂરતો જ, સ્વીકારૂંછું; પછી ठामમાંથી ठाव (મ. અને હિ.) થાયછે અને પછી એ શબ્દ મૂળરૂપ ठाम (ગુજ.) પાછું પ્રાપ્ત કરેછે,–જેમ ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરે गाम–गाव–गामની બાબતમા દર્શાવ્યુછે તેમ (આ વ્યાખ્યાનમાં પૃ. ૩૨૯ નોટ ૮૯ મી જુવો)

सुपर्वक (સં)   सुपर्वउ (અપ)   सपरमो (ગુજ) (सपरमो दिवस)

सांवत्सरिक (સં)   सांवच्छरिअ (પ્રા)   समचरी (ગુજ) (શ્રાદ્ધ શબ્દ અહિ અનુક્ત રહે છે)

समुच्यते (સં)   समुज्झइ (પ્રા)   समझे (ગુજ)

दयावणो (દેશ્ય)   दयामणो (ગુજ)

शपथ (સં)   सवहु (અપ)-सव —   सम (ગુજ)

सौरभ (સં)-પરભારો-ર નો ड, ढ् (म માંથી છૂટો પડેલો) + ड = ट, सोढव— सोढम (ગુજ)

चुम्बति (સં)   चुम्बइ (પ્રા) -चूव१ - चूमे (ગુજ)

बिन्दु (સં)   बिंदू (પ્રા)   मींडु (ગુજ)

वल्लभ (સં)   वल्लहु (અપ) वल्लउ - वाल्हु   वालम[૯૭]

महार्णव (સં.) महारणु (અપ)-महरावणु-महरामण मिहिरामण (પ્રાચીન કાવ્યમાં

मिहिरामण मथिउ अति कोडी

ભાલણ કૃત कादम्बरी, पूर्वभाग, १२, ५५०

હાલ પણ રજપૂતોમાં વિશેષ નામ તરીકે महेरामणसिंह પરિચિત છે

उत्सर्पणी   उच्छप्पणी

(=ઊંચે ઊંચે જવું, એ ઉપરથી,   उछापणी   उछामणी

હરરાજીમાં—લીલામમાં—ભાવનો   उछावणी   (=હરરાજી, લીલામ)

માગણીનો ચડાવો)

परिधापनिका   परिहावणिआ

पहिरावणा   पहेरामणी

એ જ મુજબ उघामणी, मागमणी, सचवामणा, दळामण જેવા °मणी કે °मण પ્રત્યયવાળા બધા શબ્દોમાં म् છે તે व् નો म् થઈને આવ્યો છે, જે व् અન્તિમ અપભ્રંશના ઉત્તરકાલીન વિકાસમાં પ્રેરકભેદના રૂપોમાં જોવામાં આવતા प्-નું રૂપાન્તર છે, आपय्માંનો आप् પ્રત્યય, અથવા ખરું કહેતાં

૯૭ (વિ સં ૧૫૦૮ માં રચાયેલ) વસન્તવિલાસમાં શ્લોક ૫૦ માં અને ૭૨ માં વાલ્હમ છે એક સ્થળે અનુસ્વાર નથી છે અન્ય સ્થળે વાલમ છે ત્યારે એમ હશે કે આ શબ્દ હોઈ કાળક્રમે વસન્તવિલાસમાં પ્રવેશ પામ્યો અને પરભારું वल्लभ—वाल्हम એમ રૂપાન્તર થયું?

આગમ, એ ભાષામાં લગભગ બધા ધાતુને લાગતો; સંસ્કૃતની માફક दापयति, धापयति, मापयति ઇત્યાદિને જ લાગે હેવો નિયન્ત્રિત ન્હોતો.

[कमाड, गमाण ઇત્યાદિપ્રકારના શબ્દોમાં वની (વિકારપ્રાપ્ત કે મૂળગત वની) પૂર્વે આગન્તુક અનુનાસિક પ્રક્ષિપ્ત થાયછે એથી અનુનાસિક वँ ઉદ્ભવેછે, જે वँનો વળી म થાયછે.]

[महार्णव એ, મ્હારા એક મિત્રે સૂચવેલી, આનુમાનિક વ્યુત્પત્તિ છે. પણ વાગ્વિકારના બધા ક્રમોમાં એ બહુ ઉપપન્ન જણાયછેઃ વિશ્લેષથી महारणवु; (हा અને रमांना) आ અને अना, તેમ જ ण् અને व्ना, વ્યત્યયથી महरावणु; અને પછી वनो म (णना સાન્નિધ્યથી પ્રાપ્ત થતા અનુનાસિકત્વને યોગે)].

कल्यवर्तः-कल्लवड-कलवड-कलवो-करमो; (પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં करमलो છે, જેનાં ઉદાહરણો માટે આગળ ઉપર उत्सर्ग ૧૨ મો જુવો).

ટિપ્પણોઃ—

(अ) ગુજરાતીમાં ए, ते, जे, એ સર્વનામોનાં વિભક્તિરૂપોમાં, હેમને, ત્હેમને, જે'મનેમાં, રહેલા मનું મૂળ ओना રૂપાન્તર वमां પ્રાપ્ય છે, કારણ કે અનેકવચનનાં વૈકલ્પિક રૂપો एओने, तेओने, जेओने હેવાં પણ છે. हूनुं મૂળ અપભ્રંશનાં અને તે પછીનાં પ્રાચીનરૂપો एहु, तेहु, जेहुमां મળેછે.

(आ) सि. हे. ૮-૧-૨૬૧, स्वप्ननीव्योर्वा અનુસાર (પ્રા. सिमिणो-सिविणो દ્વારા) ગુજરાતી शमणुं ઉદ્ભવેછે. આ અને હેની પૂર્વના शबरेवोमः એ સૂત્રમાં આપણા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનું બીજ રહેલુંછે, પણ તે એટલું વ્યક્ત કે સુવિકસિત નથી કે આ ઉત્સર્ગને अनुपूर्ति વર્ગમાં મૂકદો યોગ્ય ગણાય.

[સં. त्वंमांથી આવતાં तुवं, तुमं એ વૈકલ્પિક પ્રાકૃત રૂપો પણ હેવો જ વિકારક્રમ સૂચવેછેઃ त्वं એક પ્રકારનો વિશ્લેષ પામીને तुवं થાયછે; हानो व (व અને वँ દ્વારા) म થાયછે, અને એ રીતે तुमं પણ પ્રાપ્ત થાયછે.]

સિન્ધી मिनथनी વ્યુત્પત્તિ સં. विज्ञप्तिः, ગુજ. विनंतीमांथी, वनो આ રીતે म થવાથી, સાધ્ય છે.

આ उत्सर्गને નિયમે ફારસી खुशनवानुं ગુજ. રૂપાન્તર खुशनुमा બન્યુંછે, [नवानो "સગીતનો સૂર", "ગીત" હેવો અર્થ છે, તે સંકુચિત અર્થ ગુજરાતીમા લુપ્ત થાયછે. અને खुशनुमा કોઇપણ રમણીય વસ્તુ માટે, નેત્રને રમણીય વસ્તુને માટે પણ, વપરાયછે; જેમ કે

अहि खुशनुमा कुदरती खबी चीतरी, कलमे मस्त शी ।
(હ. હ. ધ્રુવ કૃત चित्रदर्शन)

उत्सर्ग ६

હવે જે उत्सर्ग આપવાનોછે તે કંઈક વિવાદગ્રસ્ત છે, કારણ કે એ પ્રચારરૂઢ મતોની સ્હામે બંડ ઉઠાવેછે તું એકદમ એ उत्सर्ग રજૂ કરુ —

વર્ગ ग, ઉત્સર્ગ ६, क्म त्म, त्व, त्र, કે र्त નો રૂપાન્તરભૂત त्त, જ્યારે द न थाय त्यारे, કેટલાક પ્રકારોમા प्प બનેછે

क्मांथी, કે त्वમાથી, કે त्मમાથી, કે त्रમાથી, કે र्तमांथी પ્રાકૃતમા ઉદ્ભવેલા त्तનો, द न थाय तो કે त्त જ ન રહે તો, પ્રાકૃતમાં प्प થાયછે

ઉદાહરણો —

સ	પ્રા	ગુજ
शुक्ति	सिप्पी	छीप
आत्मा	अप्पा (કે अत्ता)	आप
त्वन	त्तण (ભાવવાચક પ્રત્યય)	पण[૯૮]
त्व	त्त	प (पयडापा, बुड्डापो હેમાં)
त्वा (जित्वा)	एपि (जेप्पि)	
कर्तयति	कप्पेइ	कापे

(હિં काटना, कप्पेइमाथी, ગુજ. कांतवु, कृन्तति (સ) कत्त, (પ્રા)માથી)

छत्रक	छत्तरउ[૯૯]	छापरु

[આ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાનીછે કે આ ઉત્સર્ગમા प्प રૂપાન્તર પ્રાકૃત દશામાં જ, ગુજરાતી શબ્દરૂપમા આવવા પ્હેલાં જ, થતુ દર્શાવ્યુછે-અપવાદ-રૂપ પ્રકારો छत्तरउ, त्वन, અને त्व સિવાય]

હવે પ્રચારરૂઢ મતના અનુયાયીઓ વાંધો ઉઠાવશે કે त्त પોતાથી જ प्प બની શકે નહિ, કારણ કે દન્ત્ય અને ઓષ્ઠ્ય વર્ગો વચ્ચે વાગ્વ્યાપારોચિત સબન્ધ લેશ પણ નથી, વળી, ગ્રીણવટથી તપાસતાં पनी ઉત્પત્તિનું મૂળ व અને म રૂપે રહેલા ઓષ્ઠ્ય તત્ત્વમા છે દાના આવાગ્માં થિ દે

આ ઉત્સર્ગ વિરુદ્ધની દલીલોનું કથન અને પ્રત્યાખ્યાન.

૮-૩-૧૧ આદિ સૂત્રો રજૂ કરવામા આવશે, જે મુનશ મતનું ગાના,

---

૯૮ छत्तरउ અને पुत्तरना ઉત્તરનું પુત્તરનું ય ૧૭ એ અપવાદ છે

૯૯ વિદ્વાની અને ... આવેલા त ના ... જે રીતે ... (પ્રા) અને ... (ગુજ) અને તેજ રીતે. ... સરખાવો ... છે

आत्मानु अप्पा, कुड्मलनुं कुपल, रुक्मिणीनुं रुप्पिणी, भीष्मनु भिप्फ अने श्लेष्मनु सेफ બનેછે. આ વિરોધકો छापरुंની વ્યુત્પત્તિ छत्वरकं (સં.)માંથી સાધેછે, छत्रकंમાંથી નહિં.

પછી આવશે મિ. બીમ્સ (પુ. ૧, પૃ. ૩૨૯–૩૩૦); તેઓ હેવી દલીલ રજૂ કરેછે કે वની પૂર્વે દન્ત્યવર્ણ આવતાં સબળ સંયોગ નીવડેછે, જેનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવેછે કે દન્ત્ય લુપ્ત થાયછે, પણ वને પોતાની માફક અઘોષ બનાવવા પૂરતો સંસ્કાર મૂકતો જાયછે; આ રીતે. आत्मन्–अप्पाમાં म નો પ્રથમ व થાયછે પછી व નો व બનેછે અને એ व પૂર્વસ્થ त ની અસરથી અઘોષ થઈને प થાયછે.

છેલ્લે, ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો; પૃ. ૧૯૩–૧૯૪ મે) હેવો મત દર્શાવેછે કે જ્યહારે સંયોગના ઉત્તર અંગરૂપ व્ નું ઉચ્ચારણ ભારયુક્ત હોયછે ત્યહારે જો પૂર્વઅંગ અઘોષ હોય તો સંયોગને સ્થાને બેવડો વ્યંજન प्प આવેછે. ઉદાહરણ તરીકે તેઓ त्व, त्वन અને आत्मन् આપેછે (જેમાંના છેલ્લામાં त्म જઈને પ્રથમ त्व આવેછે).

આ સર્વે વિરુદ્ધદલીલોનો જવાબ વાળિયે. હું પ્રારંભમાં એક પ્રશ્ન પૂછીશ; જો पની પ્રાપ્તિનું નિમિત્ત व કે म હોય, તો સંયોગનો પ્રથમ વર્ણ त હોય ત્યહારે જ प કેમ આવેછે? બીજો કોઈ અઘોષ વ્યંજન પૂર્વવર્તી હોય ત્યહારે व કે म ને સ્થાને प કેમ નથી આવતો? એટલે કે खड्वा નું खप्पा નહિં થતાં खड्डा શામાટે થાયછે? पक्व નુ पक्क થાયછે, શામાટે पप्प નથી થતુ? रुक्मिणी–रुप्पिणी હેમાં क्म નો प्प થાયછે એ કબૂલ કરુંછુ. પણ એ ઉદાહરણ એકલું જ થઈ રહેછે.[100] બીજું, સયોગના અંગભૂત म અને व (म બીજા વર્ણ તરીકે અને व પ્હેલા કે બીજા વર્ણ તરીકે હોય ત્યહારે) સર્વત્ર લુપ્ત થાયછે (अधोमनयाम्, सि. है. ८–२–७८; सर्वत्र लवरामवन्द्रे, ८–२–७९); અર્થાત્ પ્રસ્તુત ઉદાહરણોમાં સર્વમાં त्म અને त्व જઈને પ્રથમ त्त જ રહેશે. તો પછી લુપ્ત થયેલા म અને व માં प–પ્રાપક શક્તિ ક્યહાં રહી? મિ૦ બીમ્સ म અને व ના અવશ્ય થતા આ લોપના નિયમને લગભગ નકામો ગણેછે અને દન્ત્યને રવાના કરી દેછે; એ તો સ્વીકાર્ય ભાગ્યે જ ગણાય. દન્ત્યનો હાવો લોપ જાણ્યો

૧૦૦ હું આ શબ્દને એકલવાયું ઉદાહરણ કહું છું હેતું કારણ કે भस्म, भीष्म, અને श्लेष्मना પ્રસંગમાં म् સયોગનું પ્રધાન અગ થઈ રહેછે, ઉષ્માક્ષર (स કે ष् પ્રથમ ક્ષીણ થઈને ह બનેછે અને પછી ક્રમે ક્રમે નિર્બળ બનીને પ્રમાણમાં બહુ ગૌણ સ્થાને રહેછે; અને कुड्मलમાં પણ ઘોષવર્ણ ड् आत्मा વગેરેના અઘોષ त् કરતાં પ્રમાણમાં નિકૃષ્ટ છે.

નથી ત્રીજુ, જો કદાચ હેની દલીલ કરવામાં આવે કે લુપ્ત થયેલા म અને व જતા જતાં કોઇક પ્રકારની ઓષ્ઠ્યત્વ-ઉત્પાદક અસર, એક પ્રકારનો સંસ્કાર, મૂકતા જાયછે, તો પછી જેમા म કે व હોય જ નહિં ત્હેવા શબ્દોમા—એટલે કે गुप्ति, कर्तयति, छत्रक[१०१] એ શબ્દોમા-प પ્રાપ્ત થવાનું કારણ શુ દર્શાવવુ ? ત્હારે જો આ શબ્દોમા પ્રથમપ્રાપ્ત રૂપાન્તર त्त માથી જ સ્પષ્ટ રીતે प्प ઉદ્ભવેછે, તો त्म અને त्व વાળા શબ્દોની બાબતમા પણ એજ વિકારહેતુ શામાટે વાસ્તવિક ન ઠરે ? અને, છેવટમાં, વસ્તુસ્થિતિ જ જોતાં એ જણાશે કે त्व વાળા શબ્દોમાં પણ प्प ની પ્રાપ્તિ બેશક त्त દ્વારા જ થાયછે, જેમ કે પ્રાકૃતમા જ ध्वत પ્રથમ त्तण થાયછે, त्व પ્રથમ त्त થાયછે અને पण અને प રૂપાન્તરો ત્હેડાર પછી આવેછે અર્થાત् त्त અને प्प વચ્ચે ઉત્ક્રાન્તિ વિષયક સબધ છે હેનું આ સ્પષ્ટ પ્રમાણુ છે, વર્ણોચ્ચાર દૃષ્ટિયે સગોત્રતા છે કે નથી એ હાલ તરત તો ગૂઢ પ્રશ્ન રહેશે[१०२]

ડૉ ભાંડારકરના મત વિષે તો એટલુ જ કહેવુ બસ થશે કે હેમની

---

૧૦૧ छत्वरक વિશે મ્હને શકા છે કે એ તો ગમે તે પ્રકારે व આણવાનો જ પ્રયાસ છે પણ, તેમ છતા, छत्वरनुं પ્રાકૃતમા छत्तर થશે અને એમ થતા प्प તો છેવટ ત્તનુ જ રૂપાતર થશે ઉપરાંત, छत्वर નો અર્થ છે (૧) ઘર, અને (૨) મડપ, પણ છાપરુ કે એ અર્થનું પ્રાપક કાંઈ પણ નહિં, જ્હારે छत्रनो દાવો બધબેસતો અર્થ થાયછે, વળી छत्वर શબ્દ પ્રમાણમાં અપ્રસિદ્ધ છે

૧૦૨ તો પણ આ ગૂઢ પ્રશ્ન ઉકેલવાની ચાવીરૂપ એક તર્ક રજૂ થઈ સકે अप्पा, सिप्पी એ પ્રકારના શબ્દોનુ સ્વરૂપ દેશ્યરૂપો જેવુ છે, જ્હારે अत्ता, सुत्ती વગેરે કાં તો દેશ્ય શબ્દોના સંસ્કૃતાનુકારી રૂપો હોય, અથવા તો બને પ્રકારો સંસ્કૃતમાં અને દેશ્યમા બાજુ બાજુ ચાલ્યા આવતા હોય, અને એ ઘટનામા त्त અને प्पનો સબધ આર્ય ભાષાઓના વિકાસમા પ્રવર્તતા નિયમોથી જૂદા જ વર્ણોચ્ચાર નિયમોને અનુસરતો હોય

त અને प કોઈ કાળક્રમે, અન્યોન્ય વિનિમયક્ષમ હતા એ વાતનું ડૉ ટેસ્સિટો-રીએ "Notes" ૨૫ (પૃ ૧૬) મા કરેલ કથનથી સમર્થન થાયછે હેમણે આપેલાં ઉદાહરણો આ રહ્યા —

૧ जगेसर જેનો સબધ એ जगतेश्वर (न) સાથે દર્શાવેછે, ખરુ જોતા जगदीश्वर

૨ भिवउ, भित्वाभांથી, ન भिव (नेतव्य ?)

૩ राग पाउ દ્વારા, અપ. अप्पणउमांથી ન आत्मनक માંથી

૪ पत्तउ, आपपउमांथी, ने अत्मकुत्नमांથી છે

ન ૩ ડૉ ટેસ્સિટોરીની પોતાની શોધ છે, પણ ઉપપત્ત જણાયછે; જો કે મૂળ ન ह्ननो ખુલાસો બાકી રહેછે,-બિટ્ઠું બિપ્ર નરેછે ન ૪ વિષે-હું મૈત્રને आत्मर्-कार-कृत-शील હેમાંથી વ્યુત્પન્ન કરું

સમક્ષ ઉદાહરણપ્રકારો અલ્પમાત્ર હતા; ત્વન, ત્વ અને आत्मन्. छत्र, कर्तयति, शुक्ति,[૧૦૩] જેવા શબ્દો હેમના મનમાં ઉપસ્થિત ન્હોતા થયા એ સ્પષ્ટ છે. એથી જ હેમણે એકદેશીય સિદ્ધાન્ત રચ્યોછે. મ્હને એમ ભાસેછે.

उत्सर्ग ७

च, छ, ज, झનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર

આ તત્ત્વ ગુજરાતી અને મરાઠીમાં સમાનછે, હિંદીમાં નહિ. બંગાળીમાં પણ શિષ્ટ વર્ગોથી બોલાતી ભાષામાં તો આ વર્ણોના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર નથી, પરંતુ હેમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે ખરો. (બીમ્સ, ૧, ૭૧–૭૨ જુવો). મારવાડી છેક સ્હામે છેડે જઈ બેસેછે અને चનો ઉચ્ચાર લગભગ स જેવો કરેછે. એ વિશે વિશેષ આગળ ઉપર. હાલ તરત, પ્રથમ આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ તપાસીને, ગુજરાતી પરત્વે એ ઉચ્ચારનો પ્રચારવિષય નિશ્ચિત કરિયે.

च, छ, ज, झનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર. કેટલીક ભાષાઓમાં હેનો પ્રચાર.

સંસ્કૃતમાં च વર્ગનું સ્થાન તાલુ છે; અર્થાત્ જીભ તાલુને, અથવા ખરું જોતાં દાંતની તરફના તાલુભાગને, અડકેછે. એથી ભિન્ન પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કરવામાં જીભ ત્ય્હાંથી જરા નીચે અડકેછે, અને એ સ્પર્શ ઓછેરો છે, એટલે ઉચ્ચારણમાં એક પ્રકારના સકારનો અંશ આવેછે. મિ૦ બીમ્સ હેને અસમીકૃત (અસંહત) તાલવ્યો કહેછે, કારણ કે "જ્ય્હારે આર્યભાષામાં તાલવ્યોના અંગભૂત દન્ત્ય અને ઉષ્મા તત્ત્વો એક ઉચ્ચારરૂપે હેવાં સંહત બનેછે કે એ તત્ત્વો ભિન્નરૂપે અલક્ષિત રહેછે, ત્ય્હારે તુરાનિયન વર્ગમાં એ તત્ત્વો છેવટ સૂધી વ્યક્ત રહેછે." (પુ. ૧, પૃ. ૭૨) આ પૃથક્ક્રિયામાં ઠીક સત્ય રહેલુંછે. પૂર્વે હું આ પ્રાકૃત ઉચ્ચારને दन्ततालव्य કહેતો.[૧૦૪]

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉચ્ચારની સ્વરૂપતુલના; આદ્યનું શુદ્ધતાલવ્ય અને બીજાનું દન્તતાલવ્ય કે અર્ધતાલવ્ય હેવાં નામો. બીમ્સે કરેલું પૃથક્કરણ; શુદ્ધતાલવ્યમાં દન્ત્ય અને ઉષ્મા તત્ત્વોનો સંવિલય; અર્ધતાલવ્યમાં એ તત્ત્વોની વ્યક્તતા.

---

૧૦૩. હેમચન્દ્રે शुक्ति શબ્દને ગૌણકક્ષાના એક સૂત્રમાં મૂક્યોછે; એ સૂત્રમાં હેણે શબ્દોના અને આદેશોના એક પ્રકીર્ણ જૂથમાં शुक्ति શબ્દને સિદ્ધરૂપ આદેશ તરીકે આપ્યોછે. પરંતુ સમગ્ર પ્રશ્ન વિચારતાં જણાયછે કે क्तમાંથી प्प ઉદ્ભવેછે એટલે शुक्ति શબ્દને क्तનો प्प થતો દર્શાવતી એકરૂપ નિયમવ્યવસ્થામાં સ્થાન આપવું ન્યાય્ય છે.

૧૦૪. સર ગ્રિયર્સન આ ઉચ્ચારને *dento-palatal* કહેછે એ મ્હેં હમણાં જાણ્યું. (હેમનો Prakrit Palatals–प्राकृततालव्यो–વિશેનો લેખ જુવો, જ. રૉ. એ. સો. ૧૯૧૩ ઇ. સ. પૃ ૩૯૧ મું અને તે પછીનાં.)

પરંતુ ઉપર કહેલો અધુરો સ્પર્શ જણાવવાને હેને અર્ધતાલવ્ય કહેવો વધારે યોગ્ય છે મ્હેં હેને પ્રાકૃત ઉચ્ચાર પણ કહ્યોછે, કારણ કે પાછળનાં એક વ્યાખ્યાનમા કહ્યુંછે તેમ આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર સંસ્કૃતને અપરિચિત છે અને માત્ર પાલીને અને પ્રાકૃતોને જ પરિચિતછે [૧૦૫] પ્રાકૃતોમાં એ ઉચ્ચાર શી રીતે પ્રાપ્ત થયો એ અલગ ચર્ચાનો વિષયછે. એક શકય લાગતું ઉત્પત્તિદર્શન હું સૂચવી ગયોછુ અને તરતમાં જ મ્હારે આ પ્રશ્નની વિશેષ ચર્ચા કરવી પડશે પણ

ગુજરાતીમા આ ઉચ્ચારની આધુનિક પ્રદેશ વ્યવસ્થા

ગુજરાતીની જ વાત કરિયે તો, આધુનિક સમયમાં આ ઉચ્ચારની પ્રદેશવ્યવસ્થાનો નિર્ણય સુલક્ષિતછે સુરત અને ભરુચ જીલ્લામા પ્રાકૃત ઉચ્ચાર તદ્દન અપરિચિત છે એમ કહિયે તો ચાલે ગામડિયાઓ પણ આ અક્ષરોનો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર—શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચાર—કરેછે ગુજરાતના બીજા બધા ભાગમા અર્થાત્ અમદાવાદ, ખેડા અને પંચમહાલ જીલ્લાઓમાં, મહી નદીની દક્ષિણે વડોદરાના મુલકમાં, ઉત્તર ગુજરાતમાં અને કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગોમા,

પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઉચ્ચારના નિર્ણાયક નિયમો

ટુંકામા કહિયે તો ગુજરાતના મ્હોટા ભાગમાં ઉચ્ચાર કોઇવારસંસ્કૃત અને કોઇવાર પ્રાકૃત કરાયછે, ઉચ્ચારમાં થતો આ ફેરફાર કેટલાક સુલક્ષિત નિયમોને અનુસરેછે એ નિયમો નીચે પ્રમાણે —

(અ) સઘળા તત્સમ શબ્દોમાં, જ્હાં જ્હા च, छ, ज, झ અક્ષરો આવે ત્હા ત્હા, ઉચ્ચાર શુદ્ધતાલવ્ય એટલે સંસ્કૃત છે

(આ) સઘળા तद्भव અને देश्य શબ્દોમા અર્ધતાલવ્ય એટલે પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે,—પરંતુ જો

(૧) એ વર્ણો इ, ए ऐ, યથી યુક્ત હોય,

કે (૨) મૂળ સંસ્કૃત યના રૂપાન્તરભૂત ज અને झ હોય,

તો ઉચ્ચાર શુદ્ધતાલવ્ય થાયછે

---

૧૦૫ પા૦ ૭ વ્યાખ્યાન ૧, પૃ ૮ જુવો

ગ્રીકલોકના બોલવામા चन्द्रगुप्तनुं सद्रोकोटोस् બની ગયું હતું, च નો स થયો હતો, એ વાતથી જણાયછે કે ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૩૨૨ જેટલા પ્રાચીનકાળમા એ વિશેષ નામના च નો હિંદુસ્તાનમા પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થતો હતો એ સમયે પાલી ભાષા બોલાતી હતી (એ સમયે પાલી પ્રચલિતભાષા હતી એ વિષયે ડૉ. ભાણ્ડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ ૩૦૨ જુવો) લગભગ નવ સૈકાઓ પછી ગુજરાતી અને મારવાડીમા ગુર્જરોદ્વારા જે મોંગલ સંસ્કાર આવ્યો હતો એથી સ્વતન્ત્ર રીતે બંગાળા અને બિહારમા મોંગલ સંસ્કાર આવેલો આ હકીકતથી જણાય છે

(સૂચના— (૨) માં કહેલો ય કાં તો સાદો ય હોય અથવા તો ઘ, ર્ય, થ્ય કે ધ્ય જેવા સંયોગમાં રહ્યો હોય. ૧૦૬)

(૬) અંગ્રેજી, ફારસી અને જેવી અન્ય વિદેશીય ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દોમાંના તાલવ્યો શુદ્ધતાલવ્ય બોલાયછે; (એ તાલવ્યો પોતેજ અંગ્રેજી z જેવા વિદેશીય ઉચ્ચારોમાંથી આવ્યા હોય તો જૂદી વાત છે.)

ઉદાહરણો:—

(अ) उच्चार, विचार; वाञ्छना, छत्र; जन, झंझावात; ઇત્યાદિ.

(आ) વ્યાપક નિયમ:—

चरवुं, चारो, चादर, चूकाववुं, चूनो, चूकवुं, चोर, चोटलो, चौक, चौटुं-ઇત્યાદિ; छकडो, छ, छत्य, छातुं, छाश, छाछर, छुट्टुं, छट्टुं, छोकरो, छोड, छोडियुं ઇત્યાદિ; जख, जण, जाणवुं, जाडुं, जुदुं, जुठुं, जूठुं. जोर, जोवुं, जोखवुं, जॉम ઇત્યાદિ, झट, झगडो, झाड, झाडी, झाझुं, झांझर, झुरवुं, झूलवुं, झोळी, झटि ઇત્યાદિ.

અપવાદો-(आ)-(૧)

चीलो, चीकणु, चेवट, चेलो, चेळ (=ખુજલી), चैन, चैतर; ઇત્યાદિ.

छीक, छीडुं, छी, छेडो, छेल; ઇત્યાદિ.

जीतवुं, जीवडुं, जेटलुं, जेम; ઇત્યાદિ.

झीणुं, झेर; ઇત્યાદિ.

वाच्य, पूछ्य, तज्य, वींझ्य; ઇત્યાદિ.

(आ)-(૨)

---

૧૦૬ આ સંયોગોના તૈયાર આદેશો અનુક્રમે ज्ज, ज्ज, ज्ज અને ज्झ છે. પણ યથાર્થ પૃથક્કરણ કરતાં જણાશે કે-ઘ, ર્ય અને થ્ય પ્રકારોમાં, સંયોગના અમુક વર્ણો લુપ્ત થવાના વ્યાપક નિયમ (સિ હે. ૮-૨-૭૭, ૭૮, અને ૭૯) અનુસાર, પ્રથમ द्, र् અને य् લુપ્ત થાયછે. ध्यની બાબતમાં વાગ્વ્યાપારગત વિકારક્રમ એ છે કે ध् માંનો ह् વિચ્છેદ પામીને य्ની સાથે જોડાયછે; એટલે ध्यने સ્થાને द्+य्+ह થાયછે. પછી द् લુપ્ત થાયછે, અવશેષ यह રહેછે, य् નો ज् બનેછે અને ह्, ज्ની સાથે સર્વાંશે સંકીર્ણ થઇને, ज् ને મહાપ્રાણ બનાવેછે એટલે झ પ્રાપ્ત થાયછે. આ ઘટનામાં અપવાદરૂપ અંશ એટલોજ છે કે પ્રાકૃતમાં આદ્ય य् નો ज् થાયછે, પણ અહિં य् અનાદ્ય છે.

આ એક વ્યુત્પત્તિદર્શન થયું પણ ઘ અને ધ્યના વિષયમાં તો એથી સારું વ્યુત્પત્તિદર્શન શક્ય છે, તે એ કે य (પોતે તાલવ્ય હોઇને) દન્ત્યવર્ણોને તાલવ્ય બનાવે છે; જેથી त्यनो च थायछे. (सत्य–सच्च), थ्यनो च्छ (पथ्य–पच्छ), द्यनो ज्ज (अद्य–अज्ज), અને ध्यनो ज्झ થાયછે (वध्य–वज्झ)

य-जस (स यश માંથી), जात्रा (स यात्रा), जाग (स याग), जुग (स युग), जगन (स यज्ञ), जोग (स योग), जोजन (स योजन), जोवन (स यौवन), जोद्धो (स. योध અથવા योद्धा), ઇત્યાદિ

य-जुगटु, जुगार, जुगारी, (स द्यूतकक, द्यूतकार्य, द्यूतकार),

र्य-काज (स कार्य, प्रा कज्ज),

य्य-सेज (स शय्या, प्रा सेज्ञा),

ध्य-सात्र (स सध्या, प्रा सझा), माझम[१०७] (स मध्यम, प्रा. मज्झिम), [સંસ્કૃત ઉચ્ચારનું કારણ કદાચ ज्झि માંનો झ હોય]

[१०८] वझा, वाझणी (स वन्ध्या, प्रा वझा)

[અહિં, य નો ज થાયછે તોપણ, य નું शुद्धतालव्य તત્ત્વ સંસ્કાર રૂપે પાછળ રહેછે,—જેમ કેટલીક મિશ્ર ઉત્પત્તિવાળી જ્ઞાતિયોની નસોમાં આર્ય રુધિર વહેછે તેમ

(इ) चोव, चोवदार, जन्न, जादू, जगल ઇત્યાદિ

પણ नजर, सजा, अजमाश હેમાં, મૂળગત z-જેવા ઉચ્ચારને પરિણામે, પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે

હાવા વિશાળ અને અટપટા उत्सर्गને અપવાદો અવશ્ય હોય, જેમાંના કેટલાકનું કારણ વિદિત હોય અને કેટલાકનું કારણ, આપણા જ્ઞાનની અત્યારની દશામાં, અવિદિત હોય એ અપવાદો જોઇયે —

કેટલાક અપવાદો, કેટલાક પ્રકારોનું શક્ય લાગતું કારણ

(१) छैयो—छ् સાથે ए છે છતાં અહિં ઉચ્ચાર પ્રાકૃત છે

(२) जु,| जव, जम, स य ના રૂપાન્તરથી ज આવ્યોછે તોપણ આ શબ્દોમાં હેનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે

(३) आज (अद्य), आजो (आर्यमांથી), छाय, छाजली (छाद्यमાંથી), खीजे (प्रा खिज्जइ, स खिद्यतेમાંથી), એ શબ્દોમાં द्य-र्यનું રૂપાન્તર છતાં, ज પ્રાકૃત ઉચ્ચાર પામેછે

(४) चकलु, चकली, चगदोळ (स चक्रदोला), चार (સખ્યા), चक्वो (स चक्रवाक), चोरीम, जमनु, जणनु, जमणु, जग, जगत, वच्चु, कच्चु, काचनु,

[१०७] रूप अनुपम कोमळ जात्य, काळी अंधारी मासम रात्य
(શામળભટ્ટ-કૃત नन्दबत्रीशी प ८४)

[१०८] दमयन्तीनी जया दशी बेळ रही वासणा
(પ્રેમાનંદ-કૃત नळाख्यान, ४, वरण)

काचली, कचकडुं, काचचो; छोतरुं, छूंछूं (=ધસાયેલી પીછી), छूंछां (=મન્ત્રોચ્ચાર); वजन; ઇત્યાદિ.

આ બધા तद्भव છે, હેમાં इ, ए, કે ऐ હેવું ઉચ્ચારવિકારક તત્ત્વ નથી; वजनના મૂળ ફારસીમાં z–જેવો ઉચ્ચાર છે; છતાં આ બધા શબ્દોમાં શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચાર થાયછે.

[जमवुंના શુદ્ધતાલવ્યનું કારણ એ દર્શાવાય કે મૂળ સં. जिम् છે એટલે इની અસર जम् રૂપાન્તરમાં ગૂઢ સંસ્કારરૂપે રહી હશે; તે જ મુજબ जेमणयं દેશ્ય છે હેમાંથી जमणुं નીકળેલછે માટે, જો મૂળ શબ્દમાં શુદ્ધતાલવ્ય હતો એ માની લઇયે તો, जेना एने લીધે એ ઉચ્ચાર જળવાયો હશે. चारમાં શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારનું મૂળ જૂના વખતમાં इવાળા એકાદ રૂપમાં ખોળવું પડશેઃ च्यारि√चियारि√चयारि√चत्वारि (સં.].

(૧), (૨) અને (૩) પ્રકારોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર અર્પનારી જે વિદેશીય અસર ઉત્કટપણે પ્રવર્તી હશે તે અત્યારે કાંઇક કારણે અલક્ષ્ય છે; કદાચ મરાઠી શબ્દોની બાબતમાં મિ૦ બીમ્સ સૂચવેછે તે પ્રમાણે આ શબ્દો પ્રાચીન तद्भवो હશે.[૧૦૯]

પ્રાચીનતર પ્રાકૃતોમાં પણ च, छ, ज, झને આ સકાર જેવો ઉચ્ચાર અર્પનારી વિદેશીય અસર વિશે એક સૂચના મ્હારા પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં રજૂ કરીછે (પાછળ પૃ. ૮). હવે આપણે આ અસરનું મૂળ શું હોઇ સકે એ વિષયની વિશેષ પરીક્ષા નિપુણતાથી કરિયે. પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરિયે. च्, छ्, ज्, झ्નો સકારયુક્ત ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં છે એ નિઃશંક છે. મરાઠીમાં પણ એ ઉચ્ચાર છે, પણ સકારતત્ત્વ વિશેષ છે. સકારયુક્ત ઉચ્ચારને સકારરહિત બનાવનારા સંયોગો ગુજરાતીમાં છે તે જ મરાઠીમાં છે એમ કહિયે તો ચાલે. મિ૦ બીમ્સે સંક્ષેપમાં નિયમ આપ્યોછે તે પ્રમાણે, "तत्सम અને અર્વાચીન तद्भव શબ્દોમાં, અને તાલવ્યસ્વરો इ, ई, ए અને ऐ પૂર્વે, च તે ch (શુદ્ધ च) અને ज j (શુદ્ધ ज) છે; પણ

પ્રાકૃત ઉચ્ચારનું કારણ વિદેશીય અસર; એ સિદ્ધાન્તનું વિશેષ વિકાસન.

---

૧૦૯. અવધારણાર્થક નિપાત जनो પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે અને એ વાતના ખરાપણાની એક અસંદિગ્ધ કસોટી છે हा ज तो (=હા, ચોક્કસ) એ વાતચિતના ઉતાવળિયા ઉચ્ચારમાં हास्तो બનેછે. અહિં ज्નો स् થાયછે એ સકારપ્રધાન પ્રાકૃત ઉચ્ચારનું સાક્ષ્ય પૂરેછે. આ जनो સંસ્કૃત ઉચ્ચાર કરનારા જે ઘણા થોડા પુરુષો છે તેઓ हा ज तोनो સંક્ષિપ્ત ઉચ્ચાર हाय्तो કરેછે, અને વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે વિચારતાં એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

બહુ પ્રાચીન તદ્ભવોમા, દેશજ શબ્દોમા, અને બીજા સ્વરો પૂર્વે, ચનો ts (त्स) અને જનો dz (द्ज) ઉચ્ચાર થાયછે" (પુ ૧, પૃ ૭૭) પ્રાચીન અને અર્વાચીન તદ્ભવોવાળી વર્ગવ્યવસ્થામા મ્હેં આપેલા य, घ, य, घ्य વગેરેના રૂપાન્તરો વિશેના વર્ગીકરણનો સમાવેશ થઇ જશે એમ જણાયછે આ વિશિષ્ટલક્ષણ (એટલે અમુક સયોગોમાં સકારયુક્ત ઉચ્ચારોને સકારરહિત બનાવવાની ખાસિયત) મરાઠી ઉપરાંત બીજી કોઇ સમાનપ્રભવ ભાષામાં નથી હેવો મિ૦ બીમ્સનો મત છે મ્હને લાગેછે કે ગુજરાતીનું હેમને તદ્દન વિસ્મરણ થયુંછે, કારણ કે ઉપર દર્શાવ્યુંછે તેમ એ પણ એ જ નિયમોને અનુસરેછે પ્રોફેસર સ્ટેન કૉનોવ્ આથી જ ભ્રમમાં પડ્યા હશે ? કારણ કે

ડૉ સ્ટેન કૉનોવ્‌ના મતની પરીક્ષા,-હેમની ભૂલ

હેમણે હેવો નિર્ણય બાન્ધ્યોછે કે વલભી સવતના ત્રીજા સૈકામા સૌરાષ્ટ્રની (=કાઠિયાવાડની) ભાષા ગુજરાતની ભાષાથી ભિન્ન હતી—એક મહારાષ્ટ્રી, અર્વાચીન મરાઠીની જનેતા, અને બીજી શૌરસેની, અર્વાચીન ગુજરાતીની જનેતા, અને હેમના આ મતનો આધાર એ છે કે વલભી સંવત્ ૨૧૦ ના (-ઈ સ ૫૨૦ ના) પાલીતાણામાં મળેલા વલભી તામ્રપત્રમા ज्याबाल જેવા શબ્દોમાં ज ને સ્થાને ज्य લખ્યોછે,[110] અને dz (द्ज) ઉચ્ચારથી ભિન્ન શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે ज्य લખવાનો આ રિવાજ અર્વાચીન મરાઠીમાં જોવામા આવેછે હાલના મરાઠી લોક, સાધારણત અશિષ્ટ વર્ગના લોક, એ ભાષામા પ્રધાનપણે વપરાતા પ્રાકૃત ઉચ્ચારથી ભિન્નરૂપે સસ્કૃત ઉચ્ચારને દર્શાવવાને च જેવા તાલવ્યમા य ઉમેરેછે, विचार ને બદલે विच्यार એમ લખેછે, એ વાત મ્હારી જાણમાં છે પરતુ મરાઠીની માફક અર્વાચીન ગુજરાતીમા પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે એ વાતનું પ્રો સ્ટેન કૉનોવ્‌ને સ્મરણ રહ્યું હોત તો આટલા બલહીન પ્રમાણને આધારે પૂર્વોક્ત નિર્ણય બાધવાની ઉતાવળ તેઓ ન કરત એ પછીના સમયના લિખિત પ્રમાણની અપેક્ષા રહી હોય તો પ્રો. સ્ટેન્ કૉનોવે માત્ર वसन्तविलास (વિ સ ૧૫૦૮) કડી ૨૪મી જેવી

---

૧૧૦ હેમનો લેખ જુવો, Epigraphia Indica, પુ ૧૧ સુ પૃ ૧૦૫.

શાસનપત્ર તો સંસ્કૃતમા લખાયેલછે પરંતુ સંસ્કૃત ભાષા ઈ સ. ના છઠ્ઠા સૈકા પ્હેલા નિત્યપ્રચારમાથી લુપ્ત થઇ હતી એટલે સ્પષ્ટ છે કે આ શાસનમા સંસ્કૃતનો પ્રયોગ પરંપરાગત રૂઢિને અનુસરવાના રિવાજનું જ પરિણામ હતો પરંતુ સંસ્કૃત પ્રયોગમાં પણ ज ને ज्य લખ્યોછે એ હકીકત (સંસ્કૃતમા માત્ર શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર જ હતો તેથી) એટલું સુચવે છે કે પ્રાકૃતના દન્તતાલવ્યથી શુદ્ધ તાલવ્યને ભિન્નરૂપે દર્શાવવાની આ પદ્ધતિ છેક ઈ સ. ના છઠ્ઠા સૈકા જેટલી પુરાણી હતી

હતી, એટલે હેમને માલુમ પડત કે વિચારીમાંના ચનો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ કરવાને વિચારિ ને વિચ્યારિ (ચ્+ય) એ રૂપે લખેલછે, જે વસ્તુસ્થિતિ અવશ્ય સૂચવેછે કે એ દિવસોમાં પણ ચનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર વ્યાપક હતો.[૧૧૧]

આટલું પ્રસંગવશાત્ કહ્યું. બીજી આધુનિક ભાષાઓ પૈકી પંજાબીમાં કેટલાક શબ્દોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર જેવું કાંઈક છે, અને બંગાળીમાં પણ એ ઉચ્ચાર છે. (બીમ્સ, પુ. ૧, પૃ. ૭૧, ૭૨). મારવાડીમાં સકારતત્ત્વ એટલું ઉત્કટ બનેછે કે દન્તતાલવ્ય च़ લગભગ स જેવો સંભળાયછે; चत्रभुजरी મંદરને સ્થાને सत्रभुजरी मंदर સંભળાય, चमना राजाजीને બદલે समना राजाजी સંભળાય—ઇત્યાદિ. હિન્દી[૧૧૨] અને સિન્ધી અલિપ્ત રહેછે અને શુદ્ધ સંસ્કૃત ઉચ્ચાર જાળવી રાખેછે. હવે માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં હતો જ નહિ હેવા આ વિલક્ષણ ઉચ્ચારનું મૂળ ક્યહાં હશે? આપણે હિંદુસ્તાનની સરહદપર બે સ્હામસ્હામે છેડે નજર નાંખવી પડશે. કાશ્મીરીમાં त्सूर=ચોર જેવા શબ્દોમાં આ વિચિત્ર ઉચ્ચાર त्स છે; આ त्सूर શબ્દ દેખીતો चौर-

---

૧૧૧. વિશેષ ઉદાહરણો માટે નીચે જણાવેલા ગ્રન્થો જુવોઃ—

विमलप्रबन्ध, १, ३९, ४०, ४१, (च्यारि, च्यारः બંનેનો અર્થ 'ચાર'), ४६, (च्यालीस,) ८५ (च्यारि=ચાર, विचारि=વિચારે; એ બે સ્હામસ્હામા પ્રયોગ વિચારવા);
२, ३, (च्यारि);
६, ८७, (च्यारि);

ભાલણકૃત कादम्बरी, પૃ. ૭૮, પં. ૧૫ (च्यारि=ચાર); પૃ. ૧૩૨, પં. ૭ (विच्यारि=બે ચાર, થોડા; મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થમાં कतिपय છે);

वेतालपचवीशी (ગદ્ય) પૃ. ૧૭૫ (રા. જગજીવન દયાળદાસ મોદીવાળી આવૃત્તિ) च्यार, च्यारि;

माधवानल-कामकलादोधक-प्रबन्ध, (वि. सं. १५७४), पं, १८४ (चियार=ચાર); ન્યાય સુંદર કૃત विद्याविलासचरित्र, वि स. १५१६, (ડૉ. ટેસિટોરીની "Notes;" Selected Specimens, પૃ. ૧૦૦ મું જુવો), च्यारत्व શ્લો. ૧૮, ૧૯. હીરાનન્દ સૂરિકૃત विद्याविलासचरित्र (वि. सं. १४८५) શ્લો. ૫, च्यारि, ડૉ. ટેસિટોરીની "Notes"માં પૃ. ૧૦૦ મે આપેલ ટાંચણ; એથી વિરુદ્ધ ઉચ્ચાર માટે આગલા ગ્રન્થમાં चउथउ (તેમજ આ બીજા ગ્રન્થમાં શ્લો. ૭ મા માં चउथउ) જુવો; આ ઉચ્ચારવિરોધનું પ્રતિબિમ્બ હાલની ગુજરાતીમાં પણ પડ્યુંછે કારણ કે હેમાં चारમાં સંસ્કૃત ઉચ્ચારછે, પણ चोथुમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચારછે.

૧૧૨. હિંદી અને સિન્ધી આ વિદેશીય અસરથી બચવા પામી એ ઘટના આશ્ચર્યજનક છે. હેતું કારણ એમ હશે કે એ બને ભાષાઓ ઉપર, જો કે ઘણે મોડે સમયે, ફારસીની અસર પડી હશે? ફારસીમાં આ સકારમિશ્ર ઉચ્ચાર નથી.

માથી આવ્યોછે અને ચનું રૂપાન્તર થઈને આ વિચિત્ર ઉચ્ચાર ઉદ્‌ભવ્યોછે એ સ્પષ્ટ છે [૧૧૩] સ્વરચિત કાશ્મીરી ભાષાના લઘુગ્રન્થ (Manual)ની પ્રસ્તાવનામા સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સન જણાવેછે કે તરતમાં જ મધ્ય એશિયામા હાથ લાગેલા કેટલાક પ્રાચીન લેખો જે ભાષાઓમા લખાયલાછે તે હજી ઉકેલી સકાઈ નથી અને એ ભાષાઓ ઉકેલવાનુ સાધન કદાચ પિશાચ ભાષાઓમાં પ્રાપ્ત થશે—જે પિશાચભાષાઓ પૈકી એકલી કાશ્મીરી ભાષામા જ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયેલુંછે બે એક વર્ષ પૂર્વે (ઇ સ ૧૯૧૩મા) મ્હેં કેટલાક ભૂતિયાઓને બોલતા દાર્જીલિંગમા સાભળ્યા હતા, તેઓ ચનો ઉચ્ચાર ત્સ બહુ ઉત્કટરૂપે કરતા હતા હિંદુસ્તાનની પૂર્વ, અથવા વસ્તુત દક્ષિણપૂર્વ, સીમાએ બ્રહ્મદેશીઓ ચન્દ્ર, ચન્દાને સદા કહેછે. એડ્‌વિન આર્નોલ્ડે "Light of Asia"માં (પુ ૬, પૃ ૧૭૨ મે) વાપરેલો सक्वाल શબ્દ चक्रवाल માંથી છે—પાલી चक्कवाल એટલે "a world, a sphere, of a peculiar description"—"લોક, મડળ, હેનો અમુક વિશિષ્ટ પ્રકાર," અને આ શબ્દનું સિંહલીરૂપ सकवाल છે એમ જણાયછે (પ્રોફેસર ચાઈલ્ડરકૃત પાલી શબ્દકોશ—चक्कवाल જુવો) [૧૧૪]

---

૧૧૩ સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સન કૃત Manual of Kashmiri Language, પુ ૧, પૃ ૭૪, પૅરા ૨ જુવો ત્યહા તેઓ કહેછે—'આ વર્ણ હેતુ સ્વરૂપ દર્શાવેછે તેમ, 'Oatsup'માના અમેઆ ts માફક ઉચ્ચારાયછે"

૧૧૪ વિશેષનામ चन्द्रगुप्तનું ગ્રીકોએ કરેલુ રૂપા તર સન્ડ્રોકોટ્ટોસ એ સમયે પાલી કે પ્રાકૃતમા च ના स-મિશ્ર ઉચ્ચારનું સૂચક છે આ વાત એક વિશેષ બહુ ઉપયોગી પુરાવો પૂરો પાડેછે चन्दन (સ) ના च નો (ફા) सन्दलमा स થયો એ પણ એટલુ જ સૂચક છે હેનો અર્થ એ કે એ ફારસી શબ્દ પ્રાકૃત (चंदण) દ્વારા ઉદ્‌ભવ્યો અને હેમાંનો स પ્રાકૃતમા થતા च ના स-મિશ્ર ઉચ્ચારમાથી પ્રાપ્ત થયો

આ દન્ત્યતાલવ્ય ઉચ્ચારને ચન્દ્રગુપ્તના સમયથી પણ આગળ લઇ જનારું એક તર્કપ્રધાન ઉત્પત્તિદર્શન સૂચવવાનું મન થાયછે હેનો આધાર छन्द અને छन्दस (વેદ) શબ્દો વચ્ચે શબ્દ ભાસતા સબ ધ ઉપરછે હેવો સબ ધ વસ્તુસિદ્ધ હોય, તો छ નો स થવાનું કારણ એ જ કે छ નો દન્ત્યતાલવ્યઉચ્ચારદ્વારા स થયો અને હેમાથી स થયો, (પછી શુદ્ધતાલવ્ય छ નો તાલવ્ય श અને એ श નો દન્ત્ય स થયો હોય તો જુદી વાત છે) પરંતુ એક અવસ્તાના પંડિતને પૂછતા જણાયછે કે (૧) छन्द ની વ્યુત્પત્તિ ઝન્દ=ઝાન્તુ હેમાંથી આવેલા આઝૈનિ-ઝૈન્તિ (=ટીકા) શબ્દમાથી દર્શાવવાનો રૂઢપ્રચાર છે (પાઝન્દ એટલે ટીકાની ટીકા, મૂળરૂપ ઝ્પાઝૈન્તિ હતુ), (૨) स છ નો અવસ્તામા स થાય (જેમકે छि° स - सिद् અવ), (૩) આ મતને પ્રોફેસર હૉગનો આધારછે પછી મ્હેં મૅક્સ મૂલરકૃત Science of Language (ભાષાશાસ્ત્ર) લઈને જોયુ તો પુ ૧, પૃ ૨૭૭, નોટ ૩૬ મા હેમણે એ જ મત સ્વીકારેલો જોયો (એટલે કે छन्द ની છેલ્લિ (સ્થાન)નું વિકૃતરૂપ છે, ન છન્દ-માનનો સ્વર) પણ મ્હને જણાયુ

આ બધા અસ્તવ્યસ્ત અવશેષોને એકત્ર કરિયે તો હેવો તર્ક ન થઈ સકે કે તાલવ્યોના અર્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારનું મૂળ મધ્ય એશિયા અને હેની સમીપના દેશો દ્વારા આવેલી મોંગલ અસરમાં હશે? મિ૦ બીમ્સ જણાવેછે કે એક દિશામાં ટિબેટી અને અન્ય દિશામાં દ્રાવિડોમાં તેલુગુ તાલવ્યના આ સ-મિશ્ર ઉચ્ચારને જાળવી રાખેછે; અને અનુમાન કરેછે કે "તેલુગુ અને બીજી અનાર્ય ભાષાઓના સાન્નિધ્યને લીધે મરાઠીએ કંઈક અંશે તેઓની અસર પ્રાપ્ત કરી હોય એમ માનવું સ્વાભાવિક છે, અને તાલવ્યોનો આ ઉચ્ચાર એ અસરનું જ ઉદાહરણ હોય એ સંભવેછે." (પુ. ૧, પૃ. ૭૨). મ્હારે અહિં કહેવું પડશે કે માત્ર ભૌગોલિક સાન્નિધ્યની ભાષા ઉપર હાવી અસર થાય હેવો નિયમ નથી. હાવી અસરને ઉચિત અવકાશ મળવા માટે સમીપવાસી પ્રજાઓ વચ્ચે, કે પછી દૂર દેશના આગન્તુક લોક અને દેશગત લોક વચ્ચે, સાક્ષાત્ વ્યવહારની અપેક્ષા છે. મહારાષ્ટ્ર અને દ્રાવિડ દેશો હાવા પરસ્પર વ્યવહારમાં આવ્યા હતા એ સુવિદિત છે, અને એ વાતને મરાઠીમાં તાલવ્યના સ-મિશ્ર ઉચ્ચારનું કારણ ચોક્કસ માની સકાય. મિ. બીમ્સના કથનને આ અર્થમાં સ્વીકારિયે તો, દક્ષિણની ભાષાનો હેના દ્રાવિડ પડોશીઓ સાથે સંબન્ધ દર્શાવવામાં મિ. બીમ્સે જે કર્યું તે જ, એટલી જ યથાર્થતાથી, ઉત્તરની ભાષાઓ પરત્વે, તેઓમાંના આ ઉચ્ચારને ઉત્તરની મોંગલ અસરનું પરિણામ ગણીને, થઇ સકે. ગુર્જરોનું ખઝરો સાથે તાદાત્મ્ય અને તેઓનો શ્વેતહૂણ સાથે સંબન્ધ દર્શાવતા મતનો ઉલ્લેખ મ્હારા વ્યાખ્યાન

આકૃત ઉચ્ચાર મોંગલ અસરનું પરિણામ હોવાનો સભવ.

કે તેઓ (મૅ. મૂલર) પણ પ્રથમ झन्द એ સં. छन्दस् જ છે એમ માનતા હતા; અને પોતાનો આ મત હવે નભે એમ નથી હેવું પૂર્વોક્ત 'નોટ'માં જણાવતાં સાથે નીચે પ્રમાણે પ્રબળ અને સ્પષ્ટ મર્યાદા ઉમેરેછે· "झन्द=ज्ञैर्ति, જ્ઞાન, એ વ્યુત્પત્તિને પાછળથી કરેલી વ્યવસ્થા માનિયે, અને જેનો મૂળ અર્થ અપરિચિત થયો હતો હેવા શબ્દનું પાંડિત્યપ્રધાન અર્થદર્શન માનિયે, તો જુદી વાત છે."

હું આ છેલ્લા મતને સ્વીકારવા બહુ ઉત્સુક છું, ખાસ કારણ એ કે મૅક્સ મૂલરે પોતાના મૂળ મતને વળગી રહેવાનું જ આ કારણ દર્શાવ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે, જો કે એ કાર્ય હેમણે ભિન્ન પ્રકારે કર્યુંછે.

ઉપરની દલીલોને બાજૂ મૂકિયે, તો દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચારને વેદ પૂર્વના અથવા અવસ્તા-વૈદિક સમયમાં લઈ જનારી બીજી પણ વસ્તુ છે; સં. ના च ને સ્થાને વખતો-વખત અવસ્તામાં આવતો स, याच् (સં.) માટેના यास् (અવ.) માં છે હેવો. વિરુદ્ધ-પ્રકારનાં ઉદાહરણો પણ છે, તો શક્ય છે કે વેદપૂર્વના સં. માં च નો ઉચ્ચાર કેટલાક શબ્દોમાં શુદ્ધતાલવ્ય થતો અને બીજામાં દન્તતાલવ્ય. (स वર્ણ च ના દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચારનો જ પ્રતિનિધિ થઈ સકે, શુદ્ધતાલવ્ય च નો નહિં, એ કહેવાની જરૂરિયત નથી માનતો.)

૨ જામા મ્હેં કર્યાંછે (પાછળ પૃષ્ઠ ૩૭ જુવો) ખઝરોની જ ઉત્પત્તિ હજી વિવાદગ્રસ્ત છે પરતુ તેઓ કૉકેસસના દેશજ લોક હતા એ નિ શક છે, ત્હેમની આધિકારદર્શક સજ્ઞાઓ હતી તે એ સમયની તાર્તાર પ્રજાઓમાં હૂણો, બલ્ગેરિયનો, તુર્કો અને મોગલોમા વપરાતી સજ્ઞાઓ જ હતી ખઝર અને બલ્ગેરિયન ભાષાઓ વચ્ચે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિયે સબન્ધ છે અને અર્વાચીન માગ્યારની ઉત્પત્તિ નવમા સૈકામા ખઝર રાજ્ય નીચે આવેલા પ્રદેશમા વપરાતી ભાષામાંથી સાધવામાં આવેછે એક સમયે ખઝરો હૂણોને તાબે હતા ખઝરોની બે વશપરપરા હતી, ખઝરો અને કાળા ખઝરો, હામાના પ્રથમ ગૌરવર્ણ, શ્યામકેશ, અને આકર્ષક સૌંદર્ય અને બાંધાવાળા હતા, અને તેઓની સ્ત્રીઓ સૌન્દર્યમા ખાસ પ્રખ્યાત હતી બીજા ઠીંગણા, કાળા અને વિરૂપ હતા, તેઓ ઉગ્રિઅ પ્રભવના Steppe(રશિયા સૈબીરિયાના ઉજ્જડ મેદાન)-માથી આવેલા ભટકતા લોક હતા, હૂણોના સજાતીય હતા[૧૧૫] ગિબને વર્ણન આપ્યુ છે તે મુજબ હૂણ લોક ત્હેમના વિશાળ સ્કન્ધ, ચીપટા નાક, અને માથામા ઉડી ડૂબેલી ન્હાની કાળી આખ વડે અલગ તરી આવતા, અને તેઓ લગભગ દાઢી વિનાના જ હતા[૧૧૬] આ વર્ણન જો કે વૉલ્ગા નદીના પ્રદેશ તરફ ગયેલી શાખાનું છે ઑકસસ નદીના પ્રદેશમાં વસેલી શાખાનું નથી, અને કદાચ એ શાખાઓ ભિન્નજાતીય હતી, તોપણ બન્ને શાખાઓને એ વર્ણન સમાન ગણી સકાય એ સ્વરૂપલક્ષણ ચોકખુ મૉગલ પ્રકારનું છે એ તરત જ જણાઈ આવશે

આ સઘળા ઉપરથી યોગ્ય રીતે નિર્ણય રચી સકાય કે ગુજરાતીમાંના તાલવ્યોનો સ-મિશ્ર ઉચ્ચાર, ઘણે સભવે, ગુર્જરો હિંદુસ્તાનમા આવ્યા તે પૂર્વ ઘણા સમય અગાઉ ત્હેમની ઉપર પડેલી મૉગલ સસ્કારમાંથી ઉદ્ભવ્યો-છે, અને પોતાના અધિકાર તળે આવેલા દેશમાં વપરાતી ભાષામાં તેઓએ એ સસ્કાર રોપ્યો હોવો જોઇયે (ભૂતિયા જેવી મોગલ પ્રભવની જાતિયોના મ્હોમાથી સભળાતો આ ઉચ્ચાર ક્રમથી ક્રમ પાછા જતાં છેક પ્રાચીન મૉગલ ઉચ્ચારતન્ત્રમા જોઈ સકાય એ માન્યતાને આધારે મ્હેં આ ઉત્પત્તિદર્શન કર્યુંછે)

---

૧૧૫ Encyclopoedia Britannica, XIV, 59 b અને c (નવમી આવૃત્તિ)

૧૧૬ ગિબન, પ્રકરણ ૨૬ મુ, હેમાથી વિન્સૅંટ સ્મિથ કૃત "Early History of India" મા પૃ ૮૮- મે (બીજી આવૃત્તિમા) આપેલું અવતરણ

એક જ પ્રશ્ન કાંઇક વિચિત્ર ગુંચવાડા ભરેલો હજી બાકી રહેછે. તે એ કે ગુજરાતી બોલતા અમુક એક દેશવિભાગમાં–એટલે કે સુરત અને ભરુચ જીલ્લામાં–તાલવ્યવર્ણોનો શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચાર દીપબદ્ધ હોય તેમ એકલદશામાં રહ્યોછે, ત્હાં અર્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારનો અત્યન્ત અભાવ છે. આ બે જ જીલ્લાઓમાં અત્યહાર સૂધી શુદ્ધ સંસ્કૃત ઉચ્ચાર જળવાઈ રહ્યોછે એ શાથી? વિદેશીય સંસ્કારને ત્હાં પ્હોચતાં અટકાવનારું શું હશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને હું અશક્ત છું અને હેની ચર્ચા બીજાઓ માટે પડતી મૂકુંછું.

સુરત અને ભરુચ જિલ્લામાં આકૃત ઉચ્ચારનો તદ્દન અભાવ; કારણ અજાણ્યું છે.

તેમ છતાં મૅક્સ મૂલરે Science of Language, પુ. ૨, પૃ. ૧૫૫–૧૫૭ માં આપેલી તાલવ્ય ઉચ્ચારની પૃથક્ક્રિયા પ્રસંગવશાત્ આ પ્રશ્ન ઉપર પ્રબળ પ્રકાશ પાડનારી બનેછે. અંગ્રેજી અને ઇટાલિયન ch (च) એ t (ट) અને sh (श) એ બે વર્ણોનો બનેલોછે, એટલે એ સાદો એક વ્યંજન ન ગણાય હેવા, કેટલાક શરીરશાસ્ત્રીઓના અને તેઓ પૈકી બ્રુક્કના, અભિપ્રાયનો એ પંડિત ઉલ્લેખ કરેછે. પોતે એ મતનો અંશતઃ સ્વીકાર કરેછે પણ ch ઉચ્ચારને અર્ધા t અને અર્ધા sh ઉચ્ચારનો બનેલો માનેછે; અને અર્ધો t અને sh ઉચ્ચાર મળીને એક જ આખો વ્યંજન બનેછે. પછી મૅક્સ મૂલર વિશેષ ચર્ચા કરતાં કહેછેઃ "વર્ણોની રચના વર્ણવતાં પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોનો જેને પરિચય હશે હેવા સંસ્કૃત પંડિતોમાંથી ભાગ્યે જ કોઇક, પ્રાચીન સંસ્કૃતના ઇતિહાસના કોઈ પણ વિશિષ્ટ યુગમાં આ કહેવાતા તાલવ્ય વર્ણોનો ઉચ્ચાર બરાબર કેવો થતો એ વિશે, આગ્રહ–યુક્ત મત આપવાની હિમત કરશે." પછી તેઓ લગભગ kyind, cyard, cyube, cyou, એ પ્રમાણે ઉચ્ચારાતા kind, card, cube, cow એ શબ્દોમાં (અંગ્રેજીમાં) થતા k ના વિલક્ષણ, અને k માંથી ky માં અને છેવટ (અંગ્રેજી) ch માં સંક્રાન્તિ કરતા, ઉચ્ચાર તરફ લક્ષ ખેંચેછે;–એ રૂપાન્તર t નો natura, nature હેમાં ch થાયછે હેને, અને d નો soldier ઉચ્ચાર (soljer), diurnal, journal હેમાં j થાયછે હેને, મળતું આવેછે.

[આ ચર્ચા, कवर्ग પછી इ કે ए કે य આવ્યો હોય ત્યહારે ગામડિયાઓની ભાષામાં कवर्गને બદલે चवर्ग બોલાયછે હેમાં પ્રવર્તતી વાગ્વ્યાપારઘટનાનો નિર્દેશ કરેછે.]

મૅક્સ મૂલર છેલ્લે કહેછેઃ—

"આપણે સ્વીકારવુ પડે કે સસ્કૃતમા અને બીજી ભાષાઓમાં જે તાલવ્યવર્ગ છે તે કવચિત્ કણ્ઠ્યવર્ણોના અને કવચિત્ દન્ત્યવર્ણોના રૂપાન્તરથી ઉદ્ભવેલો હોયછે, એક જ ભાષાના ઇતિહાસમા જુદેજુદે સમયે જ નહિં પણ જુદાજુદા સ્થાનોમા પણ હેનો ઉચ્ચાર નિ શક ભિન્નભિન્ન થાયછે, છતાં કણ્ઠ્ય અને દન્ત્ય વર્ગો વચ્ચે, ભલે ગૌણ પણ સ્વતત્ર, સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા પૂરતી એ વર્ણો સ્વરૂપ–વ્યક્તતા જાળવેછે, અને આપણે જોઇશુ તે મુજબ, કણ્ઠ્ય, દન્ત્ય અને ઓષ્ઠ્ય વર્ણોના જેટલા જ આન્તર વિભાગોનો સમાવેશ કરેછે"

પ્રાકૃત તાલવ્યોના ઉચ્ચાર વિશે સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સન ની ઉપયોગી ચર્ચા, હેનો સારાશ અને ગુણદોષ પરીક્ષા

च, छ, ज, झના અવતાલવ્ય ઉચ્ચારને મ્હેં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કહ્યોછે સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સને પોતાના એક લેખમા આ ઉચ્ચારનો ઇતિહાસ સમર્થ રીતે આપ્યોછે, એ લેખ મ્હારા જોવામાં આ ચર્ચા લખ્યા પછી ઘણે સમયે આવ્યો એ લેખનો સારાંશ અહિંયાં આપવો લાભકારક છે કારણ કે એ લેખ મ્હારા મતનું અણધાર્યું સમર્થન કરેછે–અલબત્ત સ્વતન્ત્ર રીતે, અને મ્હેં મત દર્શાવ્યો તે પૂર્વે જ, એ જ મત રજૂ કરીને સમર્થન કરેછે, અને પ્રસ્તુત પ્રશ્ન ઉપર પ્રસગવશાત્ બહુ સૂચક પ્રકાશ નાંખેછે એ લેખ આખો વાંચવો હોય તો J R A S સ, ૧૯૧૩ પૃ ૩૯૧ અને તે પછીનામાં, "The Pronunciation of Prâkrit Palatals" હેમાં વાંચી લેવો અહિંયાં હુ હેનો સારાશ અને કેટલાક મુદ્દાઓ વિશે મ્હારી ટીકાઓ આપુછુ —

સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સને સ્થાપેલા વિશાળ નિર્ણયો આ પ્રમાણે છે —

(अ) શિષ્ટ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં અને શૌરસેનીમાં તાલવ્યોનો દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચાર થનો હેવો સભવ છે (આધુનિક મરાઠીની માફક)

(आ) માગધીમા શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર થતો એ સ્પષ્ટ છે

(इ) આ ભેદ આજપર્યંત નભી રહ્યોછે, માત્ર એક અપવાદ છે, શૌરસેનીના પ્રદેશની ઉત્તરમાં નિમ્ટસમદ્દ માગધી અને શૌરસેની–પૈશાચિક ભાષાના ઉચ્ચારે દક્ષિણ શૌરસેનીના અને મહારાષ્ટ્રીના ઉચ્ચારનુ સ્થાન ખૂચવી લીધુછે

(ई) ડૉ હૉર્નલે (ગૌડ વ્યાકરણ, પૃ ૭ ઇત્યાદિમાં) દર્શાવ્યુછે કે પશ્ચિમ અને દક્ષિણના કરતાં પૂર્વની ભારતીય–આર્ય ભાષાઓના તાલવ્યો વધારે વ્યક્ત અને સાચા તાલવ્યો છે, આ વસ્તુસ્થિતિ "પ્રાકૃત વૈયાકરણો દર્શાવી ચૂક્યા હોય એમ જણાયછે"

જે વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે અને દલીલોને આધારે હેમણે આ નિર્ણયો બાંધ્યાછે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(અ) વરરુચિ (૧૧-૫ મા)-(માગધીવિશે) કહેછેઃ—

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारणः।

હેના ઉપર ભામહની ટીકાઃ—

चवर्गस्य यथा स्पष्टता तथोच्चारणो भवति।

લૅસ્સન (પૃ. ૧૭૯ મે) સૂચવેછેઃ—स्पष्टताને સ્થાને अस्पष्टता વાંચવું.

કૉવેલ (પૃ. ૧૭૯ મે) સૂચવેછેઃ—अस्पृष्टता ("તાલુમાં જીહ્વાના ઘણા અલ્પ સ્પર્શ વડે.)"

[શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં अस्पृष्ट કે ईपत्स्पृष्ट ઉચ્ચાર છે એ જોતાં હું स्पृष्टता સૂચવુંછું. પરંતુ અર્થપરત્વે આ સૂત્ર હજી અણઉકેલ્યો કૂટપ્રશ્ન રહેછે.]

(આ) ક્રમદીશ્વર (લૅસ્સન, ૩૯૩) કહેછેઃ—यपचवर्गयुक्ता मनागुच्चार्याः। જેનું ભાષાંતર સર જ્યૉર્જ આમ કરેછેઃ-य्, प् અને चवर्ग સંયોગના અંગભૂત હોય ત્યહારે હળવેથી ઉચ્ચારાયછે."

હવે આ અર્થ સ્વીકારવો મુશ્કેલ છે. यपचवर्गयुक्ताः સમાસ છે અને કોઈ નામનું વિશેષણ છે, એ નામ અહિં નથી આપ્યું પણ પૂર્વવર્તી સૂત્ર કે સૂત્રોમાં આપ્યુંછે અને અહિ अनुवृत्त થાયછે. ક્રમદીશ્વરકૃત संक्षिप्तसारમાંથી લીધેલા ગ્રન્થભાગોના અંશરૂપે લૅસ્સને (પૃ. ૪૦૩ મે) આપેલાં હાની પૂર્વનાં બે સૂત્રો નીચે પ્રમાણે છેઃ-

मागध्या षसोः शः ॥ १ ॥

रो लः ॥ २ ॥

પછી यपचवर्गयुक्ता मनागुच्चार्याः ॥ ३ ॥

(બંગાલી લિપિમાં છાપેલી એક બંગાલી આવૃત્તિમાં षटवर्गयुक्ता मनागुच्चार्याः એમ છે (અપભ્રંશ અને અન્ય ઉપભાષાઓ; સૂત્ર ૮. જો આ ખરું હોય તો संक्षिप्तसारમાંનું અવતરણ આપણી ચર્ચામાંથી તદ્દન બાતલ થાય, કારણ કે હેને चवर्ग સાથે કાંઇ સંબંધ ન રહે.)

આ પ્રમાણે, यपचवर्गयुक्ताः ના (કે षटवर्गयुक्ताः ના, જે ખરો પાઠ હોય ત્હેના) વિશેષ્ય તરીકે ष, स, र અનુવૃત્ત થાય હેવો ઉદ્દેશ છે, જો કે षसोः અને रो (रः) ષષ્ઠી વિભક્તિમાં છે, અને અહિ અનુવૃત્ત થનારા શબ્દો તરીકે પ્રથમામાં જોઇએ. એ ગમે તેમ હોય પણ यपचवर्गને युक्ताः નો વિશેષ્ય લેવા કરતાં આ અર્થમાં દોષ આછો આવેછે. મ્હેં આપેલા અર્થમાં વિભક્તિના

(ષષ્ઠીમાંથી પ્રથમા હેવા) ફેરફારથી આવતા દોષનું નિવારણ કરવાનો ઉપાય એ કે चपवर्गयुक्ता ના વિશેષ્ય તરીકે श અને ल ને અનુવૃત્ત થતા માનવા—એ કે કદાચ એમ લેવામાં °युक्तौ જોઇએ. પણ છેવટ આખો પ્રશ્ન વાદળરૂપી મેઘપટલમાં આવૃત રહેછે

વિશેષ જો સર જર્યૉર્જે આપેલો અર્થ ખરો હોય તો પણ અસયુક્ત ચવર્ગના ઉચ્ચારનો મુદ્દો એથી અલિપ્ત રહેશે, °वगा હેવો પાઠ હોય તો જુદી વાત, પણ, એમ લઇયે તો પણ, युक्ता કર્યહાં જશે ? જો હેમનો અર્થ ખોટો હોય તો चपत्वर्गथी युक्त वर्णो [मनागुच्चारण थशे, चपचवर्गनु नहि [પરંતુ અદૂષિત ગ્રન્થને અભાવે આપણે અંધારામાં ફાંફા મારિયે છિયે]

સર જર્યૉર્જ અનુમાન બાંધેછે કે —

(અ) આ (વરરુચિના અને ક્રમદીશ્વરના) સૂત્રોનો અર્થ ગમે તે હોય, આટલું સ્પષ્ટ છે કે ચવર્ગના વર્ણોનો શિષ્ટ પ્રાકૃત (એટલે મહારાષ્ટ્રી)માં થતો ત્હેવો ઉચ્ચાર માગધીમા ન થતો (હું ક્રમદીશ્વરવાળા સૂત્રપાઠને હાલ તરત નિરુપયોગી ગણીને બાતલ કરુ)

તાલવ્યોનો ઉચ્ચાર માગધીમા અને શિષ્ટ પ્રાકૃત–મહારાષ્ટ્રીમા ભિન્નભિન્ન થતો

(આ) હેમચન્દ્ર, ત્રિવિક્રમ અને સિંહરાજ કાંઈ સાહાય્ય નથી કરતા

(ઇ) માર્કણ્ડેય નીચે પ્રમાણે કહેછે (વિઝાગાપટ્ટમવાળી આવૃત્તિ જુવો) –

(૧) चजयोरुपरि य स्यात्। (૧૨, ૨૧) જેમ કે यिचर। य्जिअ। (અને સર જર્યૉર્જ પોતાના જ તર્કવડે य्जाआ–(जाया) ઉમેરેછે, માર્કણ્ડેયે એ નથી આપ્યું

(૨) વળી ૧૨–૨૨ –चिट्ठस्य तु श्चिट । (અર્થાત્ તિષ્ઠનું શ્ચિટ થાયછે) અને શાકારીમા એ શ્ચિશ થાયછે,—(श्चिट्ठो श्चिश इत्येके ॥ ૧૨–૩, श्चिशादि)

(૩) ઉત્તરપૂર્વ દિશામાં આપણને લઈ જઈને માર્કણ્ડેય કહેછે (૧૮–૨) કે (સિંધમાં બોલાતા) વ્રાચડ અપભ્રંશમાં—

चजोपरि यो भवेत्। य्जल्द। य्चट।

(૪) છેવટ (૨૦–૪) ગૌડમીની–પૈશાચિકામાં (ઉત્તરપૂર્વના છેક ઉગ્ર પરની કેકય–પૈશાચિકાનો એ એક પ્રકાર હતો):—

चवर्गस्योपरिष्टात् । य्च ।

(આ ભાષામા માત્ર ય, શ ને સ છે, ષ અને ર નથી) (ક્ષ્ણ્કે–ક્ષ્ણ્ના માગધીમા છે તેમ પ્રથમા एकारान्त છે) (સર જર્યૉર્જ માની જ લેછે કે

શૌરસેની-પૈશાચી એટલે શૂરસેનના, અર્થાત્ હાલના ઉ. પૂ. રજપુતાનાના, પિશાચોથી બોલાતી પૈશાચી.)

આ સઘળામાંથી સર જ્યૉર્જ અનુમાન બાંધેછે કેઃ—

(क) માર્કણ્ડેયને મતે તાલવ્યોના શિષ્ટ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર ઉપરાંત એ વર્ણોનો બીજો પણ ઉચ્ચાર થતો, તે માત્ર માગધીમાં જ નહિ પણ ઉત્તરપૂર્વી દિશાની એક ઉપભાષામાં પણ અને હેની સાથે નિકટ સંબન્ધ ધરાવતી બીજી પણ એક, દેશના મધ્ય ભાગની, ઉપભાષામાં એ ઉચ્ચાર થતો. આ ઉચ્ચાર દર્શાવવાને હેમણે च्, छ्, ज, झ, ञ्‌ની પૂર્વે य् મૂક્યોછે.

માર્કણ્ડેયને મતે શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર માગધી ઉપરાંત અન્ય કેટલીક ઉપભાષાઓમાં પ્રચરિત હતો.

(ख) આ રીતે, પ્રાકૃતમાં તાલવ્યોના બે ઉચ્ચારવર્ગ હતા જેમાંથી કેટલીક ઉપભાષાઓ એક અને અન્ય બીજો ઉચ્ચાર કરતી એ મુખ્ય મુદ્દામાં, માર્કણ્ડેયનું વરરુચિ અને ક્રમદીશ્વર સાથે ઐકમત્ય હતું.

[મ્હારે કહેવું પડશે કે વરરુચિના સૂત્રનું અને વિશેષતઃ ક્રમદીશ્વરના સૂત્રનું ચોક્કસપણે સંદેહમુક્ત અર્થપ્રતિપાદન થઈ સકે તો ત્‍હાર પછી જ આપણે નિશ્ચિતાર્થ નિર્ણય પ્રાપ્ત કરિ સકિયે.]

(ग) આ બે ઉચ્ચારોનું સ્વરૂપ શું હતું? (સર જ્યૉર્જ આ વિષયની ચર્ચા કરેછે.) હિંદુસ્તાનમાં તાલવ્યોના પ્રાચીનકાળ ઉચ્ચાર વિષયે પંડિતો બધા એકમત નથી. (પિશલ § ૨૧૭ માં પ્રાકૃત અઘોષ તાલવ્યોના ખરા ઉચ્ચાર વિશેની મુશ્કેલીઓનો ઉલ્લેખ કરેછે.) હવે, માર્કણ્ડેયની સંજ્ઞાપદ્ધતિ સ્વીકારીને કહિયે તો च, छ, ज, झ એ શિષ્ટ—અસ્પષ્ટ—તાલવ્યો હતા, જ્‍યહારે य्च, य्छ, य्ज, य्झ, य्ञ એ માગધી—સ્પષ્ટ—તાલવ્યો હતા.

આ બે ઉચ્ચારોનું સ્વરૂપ નિરૂપણ.

વરરુચિના સૂત્રપરથી અનુમાન થઇ સકેછે કે શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ નહિ પણ અસ્પષ્ટ હતો; કારણ કે માગધી ઉચ્ચારને એ ઉચ્ચારથી ભિન્ન જણાવવા હેણે સ્પષ્ટ કહ્યોછે. સ્પષ્ટ નો ચોક્કસ અર્થ શો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે સર જ્યૉર્જ અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓની સહાયતા લે છે અને નીચે પ્રમાણે શીઘ્રનિરૂપણ કરેછેઃ—

(૧) બંગાલી અને આસામીઃ—આ છેક પૂર્વની ભાષાઓને અલગ રાખવી પડશે, કારણ કે તેઓ વિશિષ્ટ સ્થાનિક સંયોગોમાં વિકાસ પામીછે.

(૨) બિહારમાં, પછી હેની પશ્ચિમમા, ગગાના પ્રદેશમા, અને પંજાબમાં, અર્થાત્ માગધી અને અર્ધમાગધીના પ્રચારક્ષેત્રોમાં, અને શૌરસેનીના પ્રચારક્ષેત્રના ઉત્તરભાગમા –ઉચ્ચાર સામાન્ય પ્રકારનો છે, church ના ch અને judge ના j કરતા જરાક વિશેષ દન્ત્ય છે

['Church' અને 'judge' માં છે તેથી વિશેષ દન્ત્ય શા માટે? –એમ હું પુછુછુ સસ્કૃત ઉચ્ચાર બરાબર 'church' અને judge માના ઉચ્ચાર જેવા જ છે કદાચ અગ્રેજીમાં આ ઉચ્ચારો અગ્રેજો ભાર મૂકીને કરતા હશે]

(૩) રજપૂતાનામાં–એટલે શૌરસેનીના પ્રચારક્ષેત્રના દક્ષિણ ભાગમા– અને ગુજરાતમા (જ્યહાંની ભાષા રાજસ્થાની સાથે નિકટસબદ્ધ છે)–ચ અને છ નો ઉચ્ચાર સાધારણરીતે સ થાયછે, જેમકે મારવાડી–સરી (=ચરી) =ચરી, સાસ (=છાછ)=છાસ, ગુજરાતી -ક્સો (=ક્ચો), પુસ્યો (પુછ્યો)

ઉત્તર ગુજરાતમાં જ અને ઝ નો ઉચ્ચાર z જેવો થાયછે, જેમ કે ઝાડ (jhād)ને બદલે ઝાડ (zād)

આ સ અને સ નો ઉચ્ચાર ઘણીવાર અનુક્રમે ત્સ અને દ્ઝ જેવો કરવામાં આવેછે, જેમ કે ચરોતર ને બદલે બોલાતુ ત્સોતર, જે પ્રદેશમા આ ઉચ્ચાર પ્રચરિત છે હેનું જ નામ

[મ્હારે અહિં કહી દેવુ જોઇયે કે ક્સો એમ ગુજરાતીમાં કદી કહેવાતું જ નથી, હમેશાં ક્યો જ બોલાયછે, સરોતર એ પણ ખોટી વાત છે, હમેશાં ચરોતર જ કહેવાય છે, પૃચ્છામા ચનો યોગે સસ્કૃત છ ઉચ્ચારાયછે ગામડીઆઓ પણ ક્સો નથી કહેતા પણ ક્ચો કહેછે (ચનો ઉચ્ચાર દન્ત તાલવ્ય કરેછે) મારવાડીમાં પણ સ–જેવો ઉચ્ચાર છે તે સર્વથા સ નથી, જો કે ગુજરાતી ઉચ્ચાર કરતાં એ ઉચ્ચાર સને વિશેષ મળતો છે અને સની ભ્રાન્તિ ઉપજાવે હેવો છે ટૂકામા ગુજરાત પરત્વે ભ્રમજનક માહિતીને આધારે સર ગ્રીઅર્સન રચાછે રેમાં શકા નથી]

(૪) મરાઠીમા (અન્ય ભાષામાંથી મૂળરૂપે ઉપાડેલા શબ્દો સિવાય– જેમા તત્સમનો સમાવેશ સમજવો–અને બીજા થોડાક વિશિષ્ટ પ્રકારો સિવાય), ચનો ઉચ્ચાર ત્સ, છનો ત્સ્, જ અને ઝનો દ્ઝ થાયછે; પણ જો તાલવ્યસ્વરથી યુક્ત હોય તો નહિ, એ સ્થિતિમાં હેનો ઉચ્ચાર ગગાના પ્રદેશમાં થાયછે હેવો જ થાયછે છનો સ ઉચ્ચાર થાયછે તે ત્સ ઉચ્ચાર ભુલેલ હોઈને હેને બદલે મૂકા-

યલો પ્રતિનિધિ જ છે એમ જોશી (મરાઠી વ્યાકરણ પૃ. ૧૧૫ મે) કહેછે.

[મ્હેં પાછળ કહ્યું જ છે કે च, छ, ज, झના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઉચ્ચારોનાં નિયામક તત્ત્વો ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમાં એક જ છે. ગુજરાતીને આ વાતમાં અલગ શા માટે પાડી તે સમઝાતું નથી. जનો ઉચ્ચાર મરાઠીમાં ज़ થાયછે અને झનો झ़ (dz) થાયછે; dz એ जના પ્રાકૃત ઉચ્ચારની ખરી દ્યોતક-સંજ્ઞા નથી. પ્રાકૃત ઉચ્ચારયુક્ત छ મરાઠીમાં છે જ નહિં, વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે હેનો વિકાર હંમેશાં स થાયછે, જેમ કે सोडणें (ગુજ. છોડવું, હિં. छोड्ना). સર જ્યૉર્જે ટાંકેલું રા. જોશીનું કથન મ્હને સમઝાતું નથી.]

(૫) સિન્ધીમાં સામાન્યતઃ ગંગાના પ્રદેશમાં થાયછે ત્હેવો ઉચ્ચાર થાયછે.

(૬) કાશ્મીરીમાં च, छ, ज, ञ છે (झ નથી, કારણ એ ભાષામાં ઘોષ મહાપ્રાણ છે જ નહિ). આ વર્ણોના ઉચ્ચાર બે પ્રકારના છેઃ—
च, छ, ज, ञ, અને *ts*, *tsh*, z, n (त्स, त्श, ज़, ञ.)

સર જ્યૉર્જે કરેલી આ ઉચ્ચારની પરીક્ષાનું ચોખ્ખું પરિણામ.

આ નિરૂપણનું શુદ્ધ પરિણામ, સર જ્યૉર્જે આપ્યુંછે તે મુજબ, એ આવ્યું કે મરાઠીમાં (સમીપના તાલવ્ય સ્વરથી વિકૃત ન થયા હોય તો) च, छ, ज, झ તાલવ્ય રૂપે નહિ પણ દન્તતાલવ્ય રૂપે ઉચ્ચારાયછે. આ દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચાર જરા જરા રૂપાન્તર પામતો ગુજરાત અને રજપુતાનામાં થઇને ઉત્તરમાં જઇ પ્હોંચે છે અને છેવટ ગંગાનદીના પ્રદેશમાં અન્ય પ્રકારના તાલવ્યો પ્રાપ્ત થાયછે જે અંગ્રેજી ch અને j ની સાથે ઉચ્ચાર-સાન્નિધ્ય ધરાવતા છતાં વિશેષ દન્ત્ય છે. હવે મરાઠી સાક્ષાત્ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલીછે એટલે મહારાષ્ટ્રી-અથવા શિષ્ટ-પ્રાકૃતમાં તાલવ્યોનો દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચાર થતો એ સિદ્ધ નહિ તો સંભવિત તો છે જ.

[અહિં મ્હારે કહેવું પ્રાપ્ત થાયછે કે આ ઉચ્ચારનું ભૂગોળદૃષ્ટિયે કરેલું ઉત્ક્રમનિરૂપણ જરાક અયથાર્થ છે. વસ્તુતઃ, દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચાર મરાઠીમાં પ્રબળ છે, ગુજરાતીમાં કાંઇક કમ બનેછે, પાછો મારવાડીમાં ચોખ્ખો વિવૃદ્ધ બનેછે, પછી ગંગાપ્રદેશમાં લુપ્ત થાયછે, અને ફરી પાછો કાશ્મીરીમાં ઉત્કટ બનેછે. આ ઉચ્ચારના પ્રચારક્ષેત્રનું નિરૂપણ મ્હેં આપેલુંછે તે, તેમ જ હેનું મોંગલ સંસ્કારમાં મૂલદર્શન, વધારે સારું લક્ષ્યસંધાન કરેછે.]

(૯) ભારતીય શબ્દોનાં ગ્રીક રૂપાન્તરો આ દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચારનું સમર્થન કરેછેઃ-અને એ દર્શાવવા સર જ્યૉર્જ નીચે

ભારતીય શબ્દોનાં ગ્રીક રૂપાન્તરોથી થતું દ તતાલવ્ય ઉચ્ચારનું સમર્થન

મુજબ ઉદાહરણો આપેછે —

चन्द्रगुप्त–SandroKuptos सन्द्रोकुप्टोस्[११७]

पस्राल–Pâssaloi કે Pazalai

चन्दन–zandanon

चटन–Tiastines

उज्जयिनी–ózene

यमुना / जमना } Diamoúna

અહિયાં બે પ્રકારો છે —

(૧) શુદ્ધ તાલવ્ય પ્રકાર–જેમાં च ને સ્થાને Ti અને ज ને સ્થાને di મૂકાયેલ છે

(૨) દ તતાલવ્ય પ્રકાર–જેમાં च ના s, s, z, કે tz, અને ज ના z પ્રતિનિધિઓ મૂકયાછે

[પૂર્વગત ભાગમાં હું Sandracottos અને sandal થી થતા ઉપયોગી મુદ્દાનો દર્શાવી ચૂક્યો છુ. પરંતુ ત્યારે હજી મેં સર વિલ્યમ જોન્સનો ઉપયોગી લેખ જોયો ન્હોતો તેથી એ પરિગણના અવશ્ય અપૂર્ણ રહીછે

અહિયાં એક મ્હોટી શંકા ઉપજેછે ચન્દ્રગુપ્ત તો મગધ દેશનો હતો અને માગધીમાં શુદ્ધ તાલવ્યો હતા તો પછી તેના નામમાં Sandra એ રૂપાન્તર ક્યાંથી આવ્યું ? ગ્રીક લોકોએ શુદ્ધ તાલવ્ય અને દન્ત તાલવ્ય બન્ને પ્રકારના ઉચ્ચારો પોતાની ભાષામાં ઉતાર્યાછે એ હકીકતથી શંકા વધારે જોર પકડેછે]

---

૧૧૭ [illegible] (kyj'os) [illegible] Sandracottus [illegible] (History of Ancient Sanskrit Litera ture, પૃ. ૨૪૧, [illegible]) [illegible] Sandracottus [illegible] Sander Letter [illegible] (Ky,[illegible]) [illegible]

(ऐ) કાશ્મીરીમાં ગયા સૈકાની લગભગ આખરમાં ઈશ્વર કૌલે ઘડેલી અર્વાચીન લેખન પદ્ધતિ પ્રમાણે દન્ત તાલવ્યો દર્શાવવાને શુદ્ધ તાલવ્યો વર્ણોની નીચે ભેદદર્શક સંજ્ઞા તરીકે બિન્દુ મૂકવામાં આવેછે, જેમ કેઃ—

કાશ્મીરી લેખન-પદ્ધતિ, જૂની અને નવી.

च, छ, ज, શુદ્ધ તાલવ્યો.

च़, छ़, ज़, દન્ત તાલવ્યો.

પણ ઈશ્વર કૌલના સમય પ્હેલાં લેખકો કાં તો કાંઈ પણ ભેદદર્શક ચિહ્ન મૂકતા નહિં અથવા તો શુદ્ધ તાલવ્યો દર્શાવવાને તાલવ્ય વર્ણોની પાછળ य् જોડતા, જેમ કેઃ—

च्य, छ्य, ज्य, ञ्य.

સર જ્યૉર્જ કહેછે કે આ પદ્ધતિનું માર્કણ્ડેયની સંજ્ઞાઓની સાથેનું સામ્ય ધ્યાન ખેંચે હેવું છે, વિશેષ એટલો જ છે કે માર્કણ્ડેય य् ને વર્ણોની પૂર્વે મૂકેછે જ્યહારે કાશ્મીરીમાં એ પાછળ મૂકાયછે. પરંતુ–સર જ્યૉર્જ કહેછે કે–આ પૂર્વે મૂકેલો य् શુદ્ધતાલવ્ય–દર્શક ભેદકસંજ્ઞાથી અધિક ઉપયોગનો નહિ હોય, કારણ કે ઘણીવાર જ્યહારે य्च શબ્દના આદિમાં આવતો ત્યહારે એ સંયોગનો અક્ષરેઅક્ષર લઇને ઉચ્ચાર કેમ થઈ સકતો એ કલ્પવું પણ અશક્ય છે.

[અહિં મ્હારે સૂચનાઓ કરવાની છેઃ—

(अ) શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારો દર્શાવવાને તાલવ્યવર્ણની પાછળ य् મૂકવાની પદ્ધતિ એકલી કાશ્મીરમાં જ નિયન્ત્રિત ન્હોતી, પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હે દર્શાવ્યુંછે તેમ પ્રાચીન ગુજરાતી લેખોમાં એ બહુ પ્રચરિત હતી.

(आ) य्ज એ સંયોગ ખરેખર અગમ્ય છે; કદાચ માત્ર સમાનરૂપતા જાળવવાની બુદ્ધિથી જ, માર્કણ્ડેયના ગ્રન્થ પરત્વે તેમ જ કાશ્મીરી ઉચ્ચાર-લેખન પરત્વે, સર જ્યૉર્જે જ એ સંજ્ઞા ઘડી કાઢી હશે; પરંતુ સંભવાસંભવના સર્વોપરિ શાસનને વશ રહીને જ નિયમોનો વિનિયોગ કરવો જોઇયે એ વાતનો હેમણે અનાદર કર્યોછે.

(इ) માર્કણ્ડેયે તાલવ્યોની પૂર્વે મૂકેલો य् ઉચ્ચારભેદનો દર્શક છે એ વાતના મૂળ અન્વેષક સર જ્યૉર્જ છે, અને એ પ્રકટીકરણ ખરેખર બહુ ઉપયોગી છે. य्च, य्ज વગેરે સંયોગાત્મક સંજ્ઞાઓની આભાસિક અર્થહીનતાનું એથી એકદમ નિરાકરણ થાયછે. એ સાથે જ આ અન્વેષણથી પ્રાકૃતતાલવ્યોના ખરા ઉચ્ચાર પર પ્રકાશનો અંબાર પડેછે, જેનું સઘળું માન સર જ્યૉર્જ

ઓઅર્સનનને ઘટેછે હેમણે કહ્યુછે કે આદ્ય ત્વનો અક્ષરેઅક્ષર ઉચ્ચાર કરવો અશક્ય છે, એ સયોગ અનાદ્ય હોય હેવા પ્રકારોને પણ એ કથન લાગૂ પાડવુ જોઇયે, કારણ કે હેવે સ્થાને પણ ત્વ વગેરે સયોગોનું અક્ષરેઅક્ષર ઉચ્ચારણ ઉચ્ચારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિયે જ અશક્ય છે પરતુ એક શકાસ્થાન સૂચવુછુ ध्विण्टोज्विश इत्येके । ૧૩, ૨ હેમાં માર્કણ્ડેય (ण्ट ને સ્થાને ण्टो એમ) સંધિ કરેછે અને એથી તેઓ ज्विमाना ચ્નો સસ્વરૂપ વર્ણ તરીકે સ્વીકારતા જણાયછે તો પછી હેમણે યૂને માત્ર ભેદદર્શક સજ્ઞા જ માન્યો હશે ખરો ? પ્રયાસરૂપે એક ઉત્તર સૂચવુછુ એ य બેશક કેવળ ભેદદર્શક સજ્ઞારૂપે જ ઉદ્દિષ્ટ છે, અને છતા દેખાવના આ य્ ને યોગે વિસર્ગનો उ (અર્થાત્ अ નો ओ) સધિનિયમે કરવો પડયોછે)

સર જ્યૉર્જનો લેખ સક્ષિપ્તરૂપે મ્હેં આખો, પ્રસગોચિત ટીકા ઉમેરીને, ઉતારી લીધોછે એમ કહું તો ચાલે, કારણ કે તાલવ્યોનું મ્હારુ વિવેચન મ્હેં હેમનો લેખ જોયા પ્હેલા લખ્યુ હતું છતા પણ, એ જ પ્રશ્નના અન્ય અશનું, જુદી જ દૃષ્ટિયે કરેલું, તથાપિ મ્હેં કર્યોછે તે જ નિર્ણય પ્રાપ્ત કરતું, ઉદ્ઘાટન કરવા માટે હેમને જે માન ઘટેછે ત્હેનો અહિં સપૂર્ણ અગીકાર થવો જોઇયે

उत्सर्ग ८

ण (આદ્ય) અને ण्ण (અનાદ્ય)નો ગુજરાતી માં न

પ્રાકૃત, અવાન્તરરૂપો, અને દેશ્ય શબ્દોમાંનો આદ્ય ण (મૂર્ધન્ય)-કહ્હાય હોય તો–, અને અનાદ્ય ण्ण, ગુજરાતીમા न (દન્ત્ય) બનેછે —

ઉદાહરણો —

સં.	પ્રા. કે અપ કે દેશ્ય	ગુજ
पणक	पणउ	पानु
पर्णम्	पण्णु	पान
कर्ण	कण्णु	कान
सुवर्णक	सुवण्णउं–सुण्णउ	सूनु
कृष्ण	कण्हु–कह्णु	कहान
श्लक्ष्णक	लण्हउ ल्हण्णउं } ल्हसउ	न्हानु
वर्ण	वण्णु	वान (शरीर–वर्ण)
संज्ञा	सण्णा	सान
अरण्य	रण्णु	रान

जीर्णकं		जुण्णउं	जूनुं
ऊर्णा		उण्णा	ऊन
विज्ञप्तिः		विण्णत्ती	विनंति—(ती)
	(देश्य)	णक्क	नाक
	(,,)	णिंदणी	नींदणी
	(,,)	णत्था	नाथ्य
	(,,)	णिरिअं	नर्युं

અપવાદોઃ—

सलावण्यकं	सलावण्णउं	सलूणुं

અહિયાં ण અવિકૃત રહેછે એ વાતનો ખુલાસો આ પ્રમાણે આપી સકાયઃ હેવું એક અવાન્તરક્રમભૂત રૂપ હોઈ સકે કે જેમાં, કદાચ ला ના ગુરુત્વને પરિણામે અને શબ્દગત અક્ષરબાહુલ્યને લીધે, ण્ण સરળરૂપ બનીને સાદો ण રહ્યો હોય.

आज्ञा	अण्णा	आण
अरण्यं	रण्णु	रण

આ વાગ્વિકાર (ण નો न) મરાઠીમાં અને ગુજરાતીમાં સમાનરૂપે પ્રવર્તેછે. હિંદી પ્રત્યેક ण નો न કરવાના પૈશાચી[૧૧૮] ભાષાના નિયમને અનુસરેછે એટલે ण વર્ણ એ ભાષાને તદ્દન અપરિચિત છે એમ કહિયે તો ચાલે. ગુજરાતી હિન્દીની શાખા છે એ ભ્રમમાં **રા. બહાદુર ચિં. વિ. વૈદ્ય** આધાર રહિત કથન કર્યુંછે[૧૧૯] કે ગુજરાતીમાં પણ સાદા ण નો न થાયછે, અર્થાત્, ઉદાહરણ તરીકે, पाणी ને સ્થાને पानी થાયછે. કોઇ પણ ગુજરાતી પુસ્તક તરફ એક જ દૃષ્ટિપાત કર્યો હોત તો હેમની ખાતરી થાત કે આ માન્યતા ખોટી છે.

હિંદીમાં થતો પ્રત્યેક ण નો न

---

૧૧૮ णो नः । सि. हे. ८–४–३०६. पैशाच्यां णकारस्य नो भवति ॥ गुन-गनयुत्तो । गुनेन ॥

૧૧૯ " उत्तर हिन्दुस्थानांत ण चें प्राबल्य कमी झाले आहे असे दिसतें. साधारण हिन्दींत हल्लीं पाणी असे रूप नसून पानी असे आहे, व तें च रूप गुजरातींत ही आपल्यास दिसत आहे. गुजराती ही हिंदीची पोटशाखा आहे, त्यांत ही न च बहुधा ज़ास्त आहे."

(मराठी भाषाचा इतिहास, એ નામનો રા. બ. ચિં. વિ વૈદ્યે, વડોદરામાં ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલનની સમક્ષ, વાચેલો નિબન્ધ; કાર્યના અહેવાલમાં નિબંધ નં. ૭ માનું પૃ. ૮ સુ. અહેવાલમાં પરિશિષ્ટ જુવો.)

[ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરે હેમનાં વ્યાખ્યાનોના પૃ ૧૮૫ ૧૮૬ માં ણનો ન થવા વિશેના ઉત્સર્ગનો ઉપન્યાસ સ્પષ્ટ રીતે કર્યોછે એ અહિં આપવાનું પ્રયોજન નથી કારણ કે હેમના અને મ્હારા ઉત્સર્ગ–ઉપન્યાસમા, મ્હેં પ્રાકૃતના આદ્ય ણનો સમાવેશ કર્યોછે તે શિવાય, તાત્ત્વિક ભેદ કાંઇ પણ નથી મ્હેં કેટલાક ઉદાહરણો હેમનામાથી લીધાંછે]

ઉત્સર્ગ ૯

કેટલાક પ્રકારોમા ણને સ્થાને નનું પ્રતિનિવર્તન

સસ્કૃત ન (અનાદ્ય)માંથી ઉદ્ભવેલો પ્રાકૃત ણ ગુજરાતીમા બહુશ ણ જ રહેછે, પરતુ કેટલાક શબ્દોમાં તે મૂલ સસ્કૃત રૂપ પ્રાપ્ત કરીને પાછો ન બનેછે

ઉદાહરણો'—

સં	અપ કે પ્રા	ગુજ
स्तन	थणु	થાન[૧૨૦]
भगिनी	बहिणी	બ્હેન
तनय	तणउ	તન
नापि	णवि	નવ
नयन	नयणु	નૅન[૧૨૧]
स्थान	थाणु	થાન (=અશ્વ-શાળામા અશ્વનું સ્થાન)
वनचरक	वणयरउ	વનેરુ[૧૨૨]

૧૨૦ જો સિ હે ૮–૨–૬૮, ૯૯ ના બીજભૂત નિયમ અનુસાર પ્રાકૃતમા કોઈપણ કાલક્રમે स्तन નું थण्णु રૂપ હોય તો આ શબ્દ પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનું ઉદાહરણ ન રહે પણ ગયા ઉત્સર્ગ ૮માના પેટામા જાય તે સાથે જ હેમા ન્નનો ન થઈ જતા પૂર્વનો અ દીર્ઘ થાયછે એ વાતનું પણ નિરાકરણ થઈ જાય, અને શબ્દના અન્યભાગમાં વિકાર થયા વિના અન્તગત સ્વરો દીર્ઘ થાયછે એ મટિના, બીજા ઉત્સર્ગમાં આ શબ્દનો સમાવેશ કરવો પડે નહિં

૧૨૧ નૅન શબ્દ હિન્દીમાંથી ઘટાવ્યો હોય તો બને કારણ કે નૅણ હેવો પણ બીજો ગુજરાતી શબ્દ છે.

૧૨૨ વનેરું એટલે વન્યપ્રાણી वनचरमांथी वणियर પણ થયેલછે, જે એક વિશિષ્ટ જાતના પ્રાણીનું નામ છે, હેમાં ન રહેછે

यौवनं	जोव्वणु	જોવન
मनः	मणु[123]	મન
विनयकः	विणअउ	વનો

(પ્રયોગદષ્ટાન્ત માટે ઉપર પૃ. ૨૨૬ નોટ ૮૧ મી જુવો)

(ટિપ્પણઃ—ભલો + માણસ + આઈ (ભાવવાચક પ્રત્યય) હેમાંથી બનેલો ગુજરાતી સમાસ ભલમનસાઈ આ ઘટનાની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતીની પોતાની આન્તર શબ્દવિકારોમાં પણ થતી સૂચવેછે.)

મૂળ સંસ્કૃતમાં ण હોય ત્હાં પણ ण નો દાવો न બનેછે, જેમકે प्रहर्ण—गहणु—घयणु—घनि (=નિશા).

उत्सर्ग १०

ल नो ळ

સ્વરમધ્યગત લનો ळ સ્વરમધ્યગત[124] ल નો ळ થાયછે.

ઉદાહરણોઃ—

સં.	પ્રા. અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
फलं	फलु	ફળ

---

૧૨૩. मिलिअं मणेण मणं (कुमारपालचरित. ४–४०)

૧૨૪. डडौ ळ्ह्रावेकेषाम् એ સૂત્ર વિષે પ્રાતિશાખ્યો એ દર્શાવેલી પ્રવૃત્તિમર્યાદાનો દ્યોતક યુરોપીય પંડિતોએ યોજેલો "intervocalic" એ શબ્દ ઘણો સુભગ છે; પ્રવૃત્તિમર્યાદા कातीय प्रातिशाख्य માં આ આપીછે;–स्वरमध्ये समानपदे એટલે કે એક જ શબ્દમાં અને બે સ્વર વચ્ચે; શૌનકકૃત ऋक्प्रातिशाख्य માં પણ આમ છેઃ—

द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ॥

ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्तः ।

(पटल १–२१,२२).

એજ પ્રમાણે शुक्लयजुःप्रातिशाख्य (१४४) માં અને હેની વૃત્તિમાં. પ્રાકૃતમાં ઘોષ વ્યંજનોના સઘળા વિકારોને એ જ મર્યાદા લાગૂ પડેછે, અને હેમચન્દ્ર હેનું ગૌરવદૂષિત રૂપાન્તર કરીને મર્યાદાઓ નીચે પ્રમાણે આપેછેઃ (૧) स्वरात् અર્થાત્ स्वरात् परस्य (એટલે કે વ્યંજનની પૂર્વે સ્વર હોવો જોઇયે) અને (૨) अनादेरसंयुक्तस्य (અર્થાત્ વ્યંજન અનાદ્ય અને અસયુક્ત હોવો જોઇયે). (૮–૧–૧૭૬). વરરુચિ પુનરુક્ત અંશ स्वरात् બાતલ કરીને કહેછેઃ अयुक्तस्यानादौ (२–१). માર્કંડેય (૨–૧) પણ એજ જરાક ફેરવીને આપેછેઃ अयुजोऽनादौ ॥

जल	जलु	जळ
कला	कला	कळ
पीतक-क	पीअलउ	पीळु
श्यालक	सालउ	साळो
कदली	केली	केळ
हरिद्रा	हलद्दी	हळद
,,	પરભારો	हळदर
अन्धक-क	अधलउ	आधळो
गुडूची	गलोई	गळो
षोडश	सोलह	सोळ
शीतलक	सीअलउ	शीळु
नालिकेरी	नालिएरी	नाळियेरी
अतसी	अलसी	अळशी
(देश्य)	छिआली	छिनाळ
(,,)	कटाली	कटाळी (જંગલી વૃક્ષ)– (" कटाळी ने थोर " પ્રેમાનન્દકૃત નળાખ્યાન)
(,,)	डोलो (–लउ)	डोळो
(,,)	डाली	डाळी
(,,)	आलोट्टइ	आळोटे (छे)
(,,)	कटोल (–लउ)	कटोळु (=ककोडु એક જાતનું શાક) (कटोळु એ શબ્દ સુરત જીલ્લામાં વપરાયછે)
(,,)	विट्टाल	वटाळ
(,,)	झोलिआ	झोळी

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

અપવાદો —

नीलक	नीलउ	लीलु
तिल	तिलु	तल

तिलकः (कं)	तिलउं	ટીલું
पीडयति	पीलेइ	પીલે (છે)
कीलकः	कीलउ	ખીલો
कोकिला	कोइला	કોયલ
कलकं	कलउं	કાલું[125]
मलिनकं	मइलउं	મેલું
(देश्य)	कोइलो (-लउ)	કોયલો (=કોલસો)

આ બધાં ઉદાહરણોમાં ल અવિકૃત રહેછે, ळ થતો નથી.

आर्द्रकं	अल्लउं	આલું (=કાચું, તાજું,)
(देश्य)	ढंढुल्लइ[126]	ઢંઢોળે (છે)

આ શબ્દોમાં ल्ल સયોગ છે છતાં ळ થાયછે.

[ગુજરાતીમાંનો ळ વિરલ પ્રકારોમાં પાછો ल બનેછે, જેમ કે ण જેવા મૂર્ધન્ય (તર)[127] વર્ણના સામીપ્યથી ळ નું ઉચ્ચારણ વિષમ બનેછે ત્યારે, ઉદાહરણ તરીકે વળવું, પણ વલણ.]

નાણઃ અને લોળઃ વચ્ચે સંબન્ધ.

આ ઉત્સર્ગ સ્વ-રૂપતઃ પ્રાકૃત નિયમ નોણઃનો સજાતીય છે, અને હેતું કારણ ખોળવા દૂર જવું પડે એમ નથી. न અને ल ના, અને ण અને ळ નાં સ્થાન અને પ્રયત્ન તત્ત્વતઃ એક જ અથવા સમાન છે. (વસ્તુતઃ આ ઉત્સર્ગ દન્ત્યોના મૂર્ધન્યો થતા દર્શાવતા વ્યાપક ઉત્સર્ગની એક પેટા-શાખા છે; મ્હેં આ ઉત્સર્ગને ખાસ કારણોને લીધે અલગ લીધોછે, જેમાંનું એક કારણ ल ના ळ નો વિશાળ પ્રચાર અને ઐતિહાસિક વિશિષ્ટતા.) હેમચન્દ્ર (૮-૪-૩૦૭)માં લોળઃ

---

૧૨૫ सि. हे. ૮-૨-૯૮,૯૯ ના બીજભૂત તત્ત્વને અનુસરીને પ્રાકૃતમાં કોઇ કાળ-ક્રમે कलनु कल्ल થયું હોય તો ઉદાહરણ કાઢી નાંખવું પડે. એમ હોય તો संयोगलोप અને पूर्वस्वरदीर्घत्व ના વ્યાપક નિયમ અનુસાર क માં अ ના દીર્ઘત્વનો ખુલાસો થઇ જાય.

૧૨૬ सि. हे. ૮-૪-૮૮ માં ढढोलइ તેમજ ढुढुल्लइ છે, પણ અર્થ गवेप એટલે 'શોધવું' આપ્યોછે (ગુજ ઢૂંઢવુ, हिं. ढूंढना); પણ ઢઢોળવુ એટલે 'શરીર હલાવવું' (જેમ સૂતાને જગાડવા માટે હેતું શરીર હલાવિયે).

૧૨૭ ण ને સાધારણ રીતે, ट, ठ, ड, ढ (અને ऋ, र, ष) ની સાથે, મૂર્ધન્ય વર્ગમાં મૂકવામાં આવેછે. પરંતુ જેમ ड, ढ ના બે ઉચ્ચારો છે, મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યતર તેમ જ ण નો પણ પૂર્ણતર, મૂર્ધન્યતર, ઉચ્ચાર છે. र ને ऋक्प्रातिशाख्य (પટલ ૧-૨૦માં) (त વર્ગની સાથે) दन्तमूलीय ગણ્યોછે, અને એ જ સ્થાને મતાન્તર આપ્યુંછે કે કેટલાક આચાર્યોને મતે र वर्त्स्य છે; रेफ वर्त्स्यमित्येके; वर्त्स એ સ્થાન આમ વર્ણવ્યુંછેઃ दन्तमूलादुपरिष्टादुच्छूनः प्रदेशः. એ જ પ્રમાણે ण ને સ્પષ્ટ મૂર્ધન્યો કરતાં ભર્યો, મૂર્ધન્યતર, ગણી શકાય.

એમ છે, તે જ મુજબ ત્રિવિક્રમ, ૩-૨-૪૮ માં આપેછે, પણ એ બને આ વિકાર પૈશાચી ઉપભાષામાં જ થતો જણાવેછે. આ મૂર્ધન્ય ળ વૈદિક સમયમાં હતો, પણ બહુ થોડા પ્રમાણમાં, કારણ કે સ્વરમધ્યગત ड અને ढના ઉચ્ચાર ळ અને ळ्ह થતા, અને તે પણ માત્ર અમુક આચાર્યોને જ મતે (ड्ढौ ळळ्हावेकेषाम् એ કાટીયપ્રાતિશાખ્યનું સૂત્ર, અને એ ઉપરની વૃત્તિ स्वरमध्ये समानपदे, આમ દર્શાવેછે)[128]

પાલીમા સ્વરમધ્યગત ડના સ્પષ્ટ વિકારરૂપ ळ હતો, (જેમકે ताळन= ताडन, पीळन=पीडन, तळाक=तडाक, ડૉ ભાંડારકરના વ્યાખ્યાનો પૃ ૪૧ મું જુવો)

મૂર્ધન્ય ળનો વૈદિક-સમયથી માંડીને ઇતિહાસ, આ ઉચ્ચારવિષયે ભારતીય આધુનિક ભાષાઓનું નિરૂપણ પૈશાચી સંસ્કારનું દર્શન

ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાં વૈદિક ळ ઉચ્ચાર કેમ લુપ્ત થયો એ પ્રશ્નની પરીક્ષા રસદાયક નીવડે. છતા, આ ઉચ્ચારનો વૈદિક પ્રચાર બહુ મર્યાદિત હતો અને એક રીતે એકદેશીય હતો, એ વિચારતાં ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાં હેનો અભાવ આશ્ચર્યજનક ન ગણાય, અને આ ઉચ્ચાર હેમાંથી પ્રચારલુપ્ત થયો એ કથન સર્વથા યથાર્થ ન ગણાય પરંતુ અહિં બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. વૈદિક પ્રચારમાં આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર ळ, એકદેશીય હતો તો પણ, પૈશાચી પ્રાકૃત બોલનારા લોકના સંસર્ગથી ઉદ્‌ભવ્યો હતો? એમ હોય એ તદ્દન શક્ય છે, અને એથી વૈદિક ઉચ્ચારતન્ત્રમા-અનાર્ય ઉચ્ચારનો પ્રવેશ લેશ પણ ન થાય તે માટે યત્નથી રક્ષાયેલા ઉચ્ચારતન્ત્રમાં-હેનો વિસ્તૃત પ્રચાર કેમ ન થયો એ વાતનું પણ નિરાકરણ થાયછે. વળી લક્ષ્યયોગ્ય સ્થિતિ એ છે કે જ્હારે, એક તરફ, હિંદુસ્તાનના ઉત્તરાર્ધમા, આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર (ळ) ગુજરાતીમા

---

૧૨૮ કાશીની Chokhamba Series (चौखंबा ग्रन्थमाला)માંની શૌનકકૃત ऋक्प्रातिशाख्यની આવૃત્તિમાં (पटल १-१०,११ मा), ड-ढ ના વિકાર ळ-ळ्ह આપેલાછે પરતુ એ જ ग्रन्थनी જેકસ મૂલરવાળી, આવૃત્તિમા એ જ સ્થળે ड-ढ છે (पटल १-२१ ??)-ळ-ळ्ह અપપાઠ છે એ સ્પષ્ટ છે

जिह्वामूल तालु चाचार्य आह स्थान ढकारस्य तु वाग्मिन. ।
द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यत स ढकारो ळकार ॥
ऌकारतामति स एव चास्य ढकार सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्त ।

આ ઉચ્ચાર ळમને ચાટુને જિહ્વામૂળ સુધી લઈ જઈને ઉચ્ચારેલો પૂર્ણતર ड છે એ સ્પષ્ટ છે, ઉચ્ચારણ કરતા તાલુસ્પર્શ પણ થાયછે

અને મારવાડીમાં પ્રા. પા. રાજસ્થાની[૧૨૯] દ્વારા આવેલો પ્રચરિત છે, અને સિંધીમાં, હેને સ્થાને બોલાતો ર, એ લોકના ઉચ્ચારણવૈચિત્ર્યને પરિણામે સ્વીકારાયેલો ઉચ્ચાર શાસ્ત્રદૃષ્ટિયે ળના સજાતીય વર્ણરૂપે ળનું જ અસ્તિત્વ સૂચવેછે, ત્હારે બીજી તરફ મરાઠીમાં એ જ ઉચ્ચારનું (ળનું) એટલું જ પ્રાબલ્ય છે અને દ્રાવિડ ભાષામાં એથી પણ વિશેષ પ્રાબલ્ય છે; પરંતુ હિંદીમાં મૂર્ધન્યતર ળ ન થતાં લ અવિકૃત રૂપે રહેછે.[૧૩૦] આ ઘટના ઉપર उत्सर्ग ૭મામાં મ્હેં દર્શાવેલી

---

१२९ मॉडण असपति माँडियौ जोधकुलो घर जंग ॥ १३ ॥
दल़ वादल़ तावीन दे हिंदू मुस्सलिमाण ॥ १७ ॥
हॉड़ा गौड़ जादम्मझाला हठाल़ा ।
वल़े वंस छत्तीस साथै वडाल़ा ।
गॉडी नाल़ि गोल़ा चलै फोज गज्जं ॥ १९९ ॥

(એક ડિંગળ ગ્રન્થમાંથી ડૉ. ટેસિટારીએ, J. A. S. Beng; નવે. ૧૯૧૪ પૃ. ૩૯૬ મે, આપેલાં અવતરણો.)

સૂચનાઃ—આ અવતરણોમાં નીચે બિન્દુવાળો લ (=ल़) મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર (ળ) દર્શાવેછે.

नर्मकोश પૃ. ૫૯૬ મે કોશમાંના છેલ્લા વર્ણ ळ વિશે નર્મદાશંકર આમ કહેછેઃ—
" ए अक्षर जूना गुजराती पुस्तकोमा लथी जूदो लखायलो ज नथी. पण उचारमां लथी जूदो बोलातो हशे ज."

હું એ મત સ્વીકારુંછું, કારણ

(૧) ઉપર આપેલાં અવતરણોમાં આપણે દીઠું તેમ મારવાડીમાં લ લખાયછે અને નિચે બિન્દુ મૂકીને જ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર દર્શાવાય છે; અને (૨) ળ એ સંજ્ઞા અને ભર્યો ઉચ્ચાર ભૂતકાળમાં લાંબા પ્રચાર શિવાય જ એકાએક ફુટી નિકળ્યાં હોય એ વિચિત્ર છે. ળ એકલી પૈશાચીમાં હતો અને ગુજરાતીની પ્રધાન મૂલભાષા અપભ્રંશમાં પ્રવેશ પામ્યો જ ન્હોતો એ વસ્તુસ્થિતિના છતાં હું ઉપર મુજબ કહુંછું; કારણ, ગમે તેમ માનિયે પણ ઉચ્ચાર આવ્યો તો ખરો જ અને પ્રાચીન કાળમાં મોગલ કે દ્રાવિડ સંસ્કારબળે એ આવ્યો હોય એમ માનિયે તો કાંઈ પ્રતિબન્ધ નથી.

૧૩૦ ઉરિયામાં હેવો જ મૂર્ધન્ય ળ છે (બીમ્સ, ૧–૨૪૪ જુવો). બંગાળીમાં ળ છે જ નહિં, તે છતાં બીમ્સ (૧–પૃ. ૨૪૪, પૅરા ૧ માં) કહેછેઃ ળ "is very common in O., B., and G., less in P." (ળ ઉરિયા, બંગાળી અને ગુજ. માં બહુ પ્રચરિત છે, પંજાબીમાં ઓછો). અહિ B છે તે M ને બદલે ભૂલથી મૂકાયોછે એ સ્પષ્ટ છે; કારણ કે (પુ. ૧) પૃ. ૧૨૩મે આપેલા વર્ણમાલાના કોષ્ટકમાં ળ વર્ણ સ્હામે બંગાળી નીચે ચોખ્ખી ખાલી જગ્યા મૂકીછે.

ચ, છ જ, ઞના પ્રાકૃત ઉચ્ચારની ઘટનાની સરૂપ છે (ઉપર પૃ ૩૪૨–૩૫૨ જુવો) એથી, વિલક્ષણ રીતે અનાર્ય છતાં ભરતખણ્ડની દેશજ હેવી પૈશાચી ભાષાની અસરને ઉત્તર અને દક્ષિણમાં વ્યાપી રહેલી આ ઘટનાનું કારણ માનિયે તો ન્યાય્ય ગણાય આ અનુમાનને ભીલ ભાષાઓમાં આ મૂર્ધન્યતર ळના અસ્તિત્વથી વિશેષ સમર્થન મળેછે ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ (૪ સ ૧૯૦૯ મા) રા રા છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે 'મરૂઠ પ્રદેશની [એટલે રાજપીપળા સંસ્થાનમાં વાલિયા અને આજુબાજુના પ્રદેશની] ભીલ ભાષા વિશે નિબધ રજૂ કર્યો હતો એ નિબધ જોતાં જણાયછે કે ભીલ ભાષામા સ્વરમધ્યગત ड़ની વ્યવસ્થા પાલી અને એક દેશીય વૈદિક પ્રચાર જેવી જ થાયછે, અર્થાત્ હેનો ळ થાયછે અને ढનો પણ ळ થાયછે (વૈદિક પ્રચારની માફક ळ्ह નહિ), પરન્તુ સ્વરમધ્યગત ल તો ભીલ ભાષામાં અવિકૃત રહેછે એ આશ્ચર્યકારક છે[૧૩૧] લક્ષ્યોય ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે જ્હારે પાલી, વૈદિક અને ભીલ ભાષાઓમા ढનો ळ બનેછે ત્હારે પૈશાચી, ગુજરાતી, મારવાડી, મરાઠી અને દ્રાવિડ ભાષાઓમા लનો ळ થાયછે, પ્રથમ વર્ગ ल અવિકૃત રાખેછે, બીજો વર્ગ ड બહુશ અવિકૃત જાળવેછે, આ બધી ભાષામા પ્રાપ્ત થતો મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર ळ સમાન જ છે

૧૩૧ થોડાક ઉદાહરણો આપુ –आकळ (आकडो), कागळ (कागडो) कळो (कट), कळा (घडो), कोळ्या (कोडी), कुळे (कूटां), कोळया (घोडो), गाळा (गाडा), गाळो (गाड) चीमूचीमळीए (चामाचीडिया), छळा (छेडो), जांबुळे (जाबुडो), टेळा (टेड), ताळ (ताट), थूळ (थड), दळी (दडी), दातेळो (दातरडु), नोळा (न्होडु–नोडु) नाळो (नाडु), नुगळो (लुगडु), पळको (भयडकु), पेळा (परटो=पाट, वाघो), विनाळी (बिलाडी), रासोळा (रासोडी), वाळा (वाडो) चोपळी (चोपडा), पळ (पड्–पडउ), वेळक (वेटकु), वळा (वडी), चळ (चढ्–चढ्यु)

ल અવિકૃત રહે એ હકીકત જોતા ઉપરની નોંધમા नाळ છે તે नाटमाथी આવ્યો ગણ્યો પરો, ताटमांथी નહિ

કેટલાક અપવાદો છે–ન્હો (ढूं), कापडो (कापडु), कांनो (कांडु), कुकड (कुकडो) कन्वो (कन्डु), गोदडो (गोदडु) गोगोडा (?स्ने वाजनो वद) चाडी (ताडी), पुनी (पुनी) चाड (झाड) टाट (ताट) अहि ळ नो ड थयेो, ताणडो (=फोन्डु, तापडी) ताळवो (ताडवु) अहीं ल नो न थयो नाना (नायना) नारनी (लाडनी), पीडा (भीडा) पापणा (पाप ीओ), फारना (–डरण) पाणनदेणी (=पाणपादाना), मोटर (मडुडो), पडा (वडना) टेमा ळ नो ड, डाडना (ताडु)

उत्सर्ग ११.

अस्वरितप्रथमश्रुतिलोप–સ્વરભારરહિત આદ્યશ્રુતિનો લોપ થાયછે.

અસ્વરિત પ્રથમશ્રુતિ લોપ

આ લક્ષણ ગુજરાતી ઉપરાંત હિંદી, મરાઠી, અને બીજી સમાનપ્રભવ ભાષાઓમાં પ્રવર્તેછે. ઉદાહરણો વડે उत्सर्ग સમઝાશે:—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય.	ગુજ.
अरण्यं	१३२ { अरण्णु / रण्णु }	रान (रण પણ)
अपत्यकं	अवच्चउं	वच्चुं
उपविष्टकः	उवइट्ठउ	वंठों
उपविशति	उवइसइ	वंसे
अरघट्टः	१३३अरहट्टु	रहॅट
अस्ति	अछइ–छइ	छे
आत्मत्वं१३४	अप्पत्तु	पोतु पोत (पोते)

૧૩૨. સિ. હે. ૮-૧-૬૬ માં આ શબ્દના (તેમ જ અલાબુના) અનો વિકલ્પે લોપ દર્શાવ્યોછે. પરતુ હું અહિં अरण्य આપુછુ તે અના લોપમાં થતી સ્વરભારની (અથવા સ્વરભારના અભાવની) અસર દર્શાવવા માટે જ; એ વાત હેમચન્દ્રના લક્ષમાં ન હોય એ સ્વાભાવિક છે; જો કે, હ્રસ્વ અ જ લુપ્ત થાય, માટે आरण्यनું आरण्ण જ થાય, એ કથનમાં વૃત્તિમાં આ નિયમનું અજાણ્યું અને અપૃથક્કૃત સ્વીકરણ થતું ઝાંખું ઝાંખું જણાયછે; પણ એ કથનમાં નિયમનું તાત્પર્ય અસ્ફુટ રહેછે.

૧૩૩. રજપૂતાનામાં બામનેરા ગામે મળેલા વિ. સ. ૧૩૪૮ ના એક લેખમાં अरहट "યન્ત્રકૂપ" (ફરતાં ચક્રવાળો કુવો) એ અર્થમાં પ્રયુકત છે. (Progress Report of the Archaeological Survey of Western India, for the year 1908-9, Assistant Superintendent's Report, Para 45, Page 52).

વિ. સ. ૧૫૩૧ માં ભીમકૃત हरिलीला, कला ८, શ્લોક ૪૨ મામાં रहट શબ્દ મળેછે:—

जाणे रहंटतणी घटमाळ

અહિં હમાં અનુસ્વાર કોમળ છે એમ ચોપાઇના બંધારણ પ્રમાણે જણાયછે.

૧૩૪ ડૉ. ટેસિટોરી पोतने आत्मवात्माभथी अप्प हु अप्प–आपोपउ દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરેછે. (હેમની "Notes on O. W. Raj" §§ ૯૨, ૨૫ અને ૨, (૪) જુવો.) § ૯૨ વીગતવાર પૃથક્કરણ આપેછે; § ૨૫ પનો ત થયેલો ચર્ચેછે, અને § ૨, (૪) આદ્ય સ્વરનો (apheresis) ક્ષય ચર્ચેછે. (લક્ષમાં રાખવા જેવું છે કે ડૉ. ટેસિટોરી, § ૨, (૪) મા, લોપના કારણનો, એટલે કે આદ્યસ્વરના અસ્વરિતત્વનો, નિર્દેશ નથી

સં	પ્રા. કે અપ	ગુજ
अन्यत्	अण्ण–अनइ (સપ્તમી अन्यस्मिन्–अण्णई– –अनइ)	અન } અને હાલ ન } પ્રચલિત છે
अवलम्बमानदीपक	अवलम्बमाणदीवउ	ઑળામણ દીવો લામણ દીવો રામણ દીવો (=વિવાહ પ્રસંગે વરની મા હાથમા લટકતો દીવો રાખે છે તે, દીવડો)

કરતા, અને अ (§ ૨, (૪)), અને उ (§ ૫, (૩)) શિવાય અન્ય સ્વરને એ વિધિ લાગૂ પાડતા પણ નથી, તોપછી વ્યંજનયુક્ત આદ્ય શ્રુતિની વાત જ ક્યહાં રહી! જો કે aphoresis સંજ્ઞા જ અસ્વરિત શ્રુતિ સૂચવેછે, છતા ડૉ ટેસિટોરી હેનો પ્રયોગ § ૯૨ મા માત્ર પ્રસંગવશાત્ કરેછે, જ્યહારે આ વિકારવિષયે જ લખેલા ખંડોમા (§ ૨, (૪) અને ૫, (૩)મા) aphoresis સંજ્ઞા વાપરતા જ નથી, Aphesis સંજ્ઞા વધારે યથાર્થ થાય (જો કે સર્વાંશે યથાર્થ નહિ), કારણ કે એ આદ્ય સ્વરને અનુલક્ષેછે, અસ્વરિત-શ્રુતિ-વિષયક aphoresis અને આદ્ય અસ્વરિત હ્રસ્વ સ્વર વિષયક aphesis–બંનેનો આપણા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગમા સામટો સમાવેશ થઈ જાયછે

રા રા કેશવલાલ હ ધ્રુવ પોતિ (પાત) ને अ ग्गत માથી સાધેછે, (ગી રીતે એ જણાવતા નથી) હેમની ભાસભટ્ટત कादम्बरी પરની ટીકા, પૃ ૨૪૭, મૂળના પૃ ૬૭ મા ૫ ૧–૧૩ ઉપરની ટીકા. આ વ્યુત્પત્તિ ભાગ્યે જ સંતોષકર, કે વાગ્વ્યાપારના નિયમોથી સમર્થિત, ગણાય એ કહેવાની જરૂરિયત નથી

ડૉ સર રા ગો ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો પૃ ૧૪૫ મે) પોત (સ્વભાવ) ને अ प्रकृतिमाथी आ पउत्ति દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરેછે तउादि (सि हे ८–२–९८) કે મૈત્રાદિ (८–२–९९) ગણને, એ ગણોને અન્તેના ધ્યાનને આધારે, તેઓ आकृतिगणो માનતા જણાયછે પરંતુ पउत्ति ના સાક્ષાત્ સાહિત્યગત પ્રયોગો મળે તો જ મ્હને સંતોષ થાય

ડૉ ટેસિટોરીએ પોતની તેમ જ આપણુની (आत्मात्मनामाथी) સાધેલી વ્યુત્પત્તિ પણ સંતોષકર ભાગ્યે જ થાય કલ્પિત અને અસંભવિત શબ્દોથી હેનો પ્રારંભ થાયછે અને કેટલાક તર્કમૂલક ક્રમોમાં થઈને હેને આવવુ પડેછે હું ઉપર પ્રથમા ભામા આપેલી વ્યુત્પત્તિ શરૂ કરેલું, અત્યાર સુધી સૂચવેલી કલ્પિત કરતાં એ વધારે સારી ગણાશે હેવો મ્હને વિશ્વાસ છે ગુજરાતીમા पत्र એટલે 'કાપડની વણાટનો પ્રકાર', એ અર્થ આગમના વાક્યાંશ "આપોપું સ્વ-ભાવ" ઉપરથી સ્હેલાઇથી નિષ્પન્ન થાય હેને [illegible] પોત મરાઠું એ ઉક્તિમા પોતનો અર્થ સ્પષ્ટ, "સ્વ-ભાવ," સ્પષ્ટછે હેમ મૂળ પોતનું તૃતીયાનું રૂપ છે ("સ્વભાવે"), પણ એ તે "સ્વદ્દશને, અને સ્વત" એ અર્થનું અવ્યય બનેછે, જેમ કે [illegible] (દે-ન [illegible], તૃતીયારૂપ)

૧૩૫ उपाध्यायकः	उवज्झाअउं	ओझो (=કુંભાર)
अन्यपक्षकं	अण्णवक्खउं अन्नवखउं अनवखउं } अनाउं	नाउं
अभ्यञ्जनं	પરભારે	भींजवुं भीजवुं
उपरि	………	पर (उपर પણ)

(પ્રા॰ उवरिं, દ્વારા મ. वरि; बर સરખાવો).

उदधि	(? હિંદી दधि દ્વારા)	दधि (પચ્ચાસ વર્ષ પૂર્વેન સમયપર્યન્ત ગુજ. કવિતામાં, જેમ કે दधिसुता=लक्ष्मी)
	"दधिसुता वींजणे वायु भरतां"	(નરસિંહ મ્હેતાનું ગણાતું सुदामाचरित्र, ૫-૮)
इरावती (પંજાબની એક નદી)	इरावइ-रावई	रावी, रावी (હાલનું નામ)

अप्प-आपनुं મૂળ आत्मा-अत्ता છે; (त्त ના प्प વિશે ઉપર ઉત્સર્ગ ૫ જુવો). आत्मत्वનો त्व એકપક્ષે નિયમાનુસાર त्त થાયછે, अप्पत्तुમાં; અને અન્યપક્ષે प्प (त्त દ્વારા) થાયછે, अप्पु (अप्पप्पउ-आत्मत्वक) હેમાં, અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વપરાતો आपोपु (आपोपु) અર્પેછે.

૧૩૫. મ. वझे (અવટક) સરખાવો. કાઠિયાવાડમાં ओझा અવટંક છે.

કુંભારને उपाध्याय જેવી માનસૂચક પદવી મળે હેમાં નવાઈ નથી. રત્નાગિરિ જીલ્લામાં સુતારનાં નામોને છેડે वझा મ્હેં સાંભળ્યુંછે, જેમકે भिकावझा विन भिसावझा. ઉત્તર કાનડા જીલ્લામાં સુતાર પોતાના ધંધા સાથે સાધારણતઃ લુહારકામ પણ કરેછે અને તેઓની કોઢ शाला કહેવાયછે અને સુતાર-લુહાર आचार्य કહેવાયછે. આ કારીગરો-સુતાર, લુહાર, કુંભાર-પોતપોતાના ધંધામાં आचार्य ગણાતા જ હશે. એટલે સુતાર (भिकावझा)ની માફક કુભાર પણ उपाध्याय પદ સ્હેલાઇથી પામે. એમ બને કે પ્રાચીન સમયમાં કારીગરીનું શિક્ષણ ઉંચું ગણાતું, અને કુભારકામ લલિતકળા ગણાતું જે હાલના વખતમાં જ અવનતિ પામીને સાધારણ રીતે હાંલ્લાં ટીપવાની દશાએ પ્હોંચ્યુંછે.

સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં પશ્ચિમ તરફના જીલ્લાઓમાં સુતારની એક જાત પોતાને "ओझा ब्राह्मण" કહેવડાવેછે (ઇ સ. ૧૯૦૫-૦૬ ના ઔદ્યોગિક સમ્મેલનના કાર્યના અહેવાલના પૃ. ૨૭૭-૩૦૨માં રાય બહાદુર લાલા બૈજનાથનો નિબન્ધ જુવો). આથી જણાયછે કે આ उपाध्याय પદ કેટલાક કારીગરવર્ગને લાગૂ થઈ રહ્યું હશે, અને અવટંકરૂપ બન્યું હશે.

(પ્રાચીન ગુજ) उहोलउ[૧૩૬] હોળવું

अवश्य પરભારો (પ્રાચીન ગુજ) वस्य[૧૩૭]

अणहिलवाड नहेरवाला[૧૩૮]

[उपाध्यायनुं ओझा રૂપાન્તર પ્હેલી નજરે (उवज्झाअउना) उवનો ઓ થવાનું પરિણામ જણાય, અને એમ હોય તો આ ગણનામાંથી હેને બાતન કરવો પડે પરતુ वझे સાથે સરખાવતા જણાશે કે उवनો भान उ लुप्त થાયછે, અને મ મા व રહેછે પણ ગુજ માં व् નો ओ થાયછે માટે આ શબ્દ ગણનામાં રહેવો જોઇયે]

આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ અન્ય ભાષાઓમા પણ થઇછે મરાઠીમા ઉપર આપેલા કેટલાક ઉદાહરણો છે (જેવા કે रान, रहाट, बइसणें (बैसणें), वऱ्हे, भीजणें, वर), અને વિશેષ ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે —

અન્ય ભારતીયભાષા ઓમા આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ

મ. उपानह्, પ્રા. उवाणह्, वाणह्, પછી વ્યત્યયથી वाहणें=ચપલ મરાઠીમાં वाहणेंનો અર્થ ફક્ત "ચપલ" થાયછે, બીજા કોઇપણ પ્રકારના પગરખા નહિ, અને उपानह्‌નો પણ એજ નિયન્ત્રિત અર્થ સ્પષ્ટ છે એમ હેના અગભૂત અશો જોતા જણાયછે, उप+आ+नह् (=બાંધવું), કારણ કે ચપલના પટ્ટા પગની ચોપાસ બધાયછે (आ=ચોપાસ)

હિંદીમાં સ. एकस्यक , પ્રા. एकहउमांथी આવેલ कहा છે, कहा=एक स्थक =એક સ્થળે સાથે રહેલ, સ आभ्यन्तर કે अभ्यन्तरमांथी પરભારો भीतर, उच्छिष्टक (स)માથી जूठा, તેમ જ સ. उदूढक,, પ્રા. उदुढओ હેમાંથી दूल्हा (=વરરાજા), (डॉ ભાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ ૧૬૫ મુ જુવો), ઉપરાંત ઉપરના શબ્દગણમાના કેટલાક (જેમ કે, रहाट, वचा, बैठा बैठना, अर्नाला, भीगना (अभ्यञ्जननो ज, अभ्यक्त ભૂતકૃદન્તના क દ્વારા કે પછી પરભારો ज અને गना સબન્ધને લીધે, ग થયો) पर उपरिमाथी)

---

૧૩૬ पठी पूवाभिमुख बिशी माथु उहोलीनि हाथ पग्वालीए ॥
(વૈષ્ણવ આહ્નિક, વિ સ ૧૬૪૦ (નકલ કર્યાની સાલ), નવલગ્રથાવલી, ભાગ ૨ જો, પૃ ૪૫ મુ જુવો)

૧૩૭ ઉપર કહેલે તે જ ગ્રન્થમા એ જ પૃષ્ઠે
તે माटि प्रातस्नान वस्य करवु ॥

૧૩૮ ફેરિશ્તાહમા આ નામ આપ્યુંછે
(Report of the Archaeol Survey of W India for A. D 1908-09, પૃ ૪૪, પેરા ૨૩)

પંજાબીમાં अर्सी (હમે) + दा (પષ્ઠીપ્રત્યય) નો બનેલો असांदा (= હમારૂં) સંક્ષિપ્તરૂપે सांदा બનેછે.

ગુજરાતીના જ અન્તર્ગત વિકારથી અને નો ને થાયછે તેજ મુજબ ઓવારી जाउं (= કુર્બાની કરું) હેમાંનો પ્રથમ શબ્દ वारी બનેછે, એ પણ આ જ उत्सर्गના વ્યાપારથી થાયછે; ओ અસ્વરિત હોઇને લુપ્ત થાયછે.

(Apheresis [અસ્વરિતશ્રુતિલોપ] અને aphesis [અસ્વરિત આદ્ય હ્રસ્વસ્વરલોપ] ના સંઘાત રૂપ) આ ઘટના મર્યાદિત રીતે (સિ. હે. ૮-૧-૬૬ અનુસાર વિકલ્પે अरण्यनुं रण्ण અને अलाबुनुं लाबु એ રૂપાન્તરો પુરવાર કરેછે તેમ) પ્રાકૃત સમયમાં જ શરુ થઇ હતી એ સુવિદિત છે. મ્હારું માનવુંછે કે આ નિયમની પ્રવૃત્તિ છેક સંસ્કૃતમાં પણ મળી સકે;–હેમાં એક વિરલ ઉદાહરણ ઉપલબ્ધ છે, अपूपः, पूपः, જે બંનેનો અર્થ "એક પ્રકારની પોળી" થાયછે. ગુજ. पूडो શબ્દ अपूपकः કે पूपकः ગમે ત્હેમાંથી અપ. पूअडउ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થઇ સકે. આપ્ટે (સં.-અં. શબ્દકોષમાં) अपूपની વ્યુત્પત્તિ આમ આપેછેઃ-न पूयते विशीर्यते इत्यपूप :, पूपની વ્યુત્પત્તિ કાંઇ આપી નથી, અને पूपનો અર્થ આપતાં વાચકને अपूप જોઇ લેવાનું સૂચવેછે. આ જોતાં એમ જણાયછે કે अपूप જૂનો શબ્દ હશે અને पूप ત્યહાર પછીનો. એટલે पूप-ને अपूप ના અસ્વરિત अ ના લોપનું પરિણામ ગણી સકાય.

प्रथमश्रुतिलोप એ પદમાં स्वर ને બદલે श्रुति શબ્દ મ્હેં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશથી મૂકયોછે; કારણ કે, જેમાં વ્યંજન અને સ્વરની બનેલી પ્રથમ શ્રુતિ, સ્વર-ભારના વિનાશને લીધે કે અભાવને લીધે, લુપ્ત થાયછે હેવા, નીચે આપેલા પ્રકારોનો સમાવેશ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા છે.–

(૧) भूख,	बुभुक्षा માંથી;
(૨) शुं,	कीदृशकं માંથી;
(૩) रोखु,	सदृक्षकं માંથી;
૧૩૯(૪) माटे,	निमित्ते (० त्तेन) માંથી

૧૩૯ (अ) આ સમાવેશ તરંગમય નથી હેનો પુરાવો, ઉપર આપેલા ઉદાહરણ-ગણ અને હેની વ્યુત્પત્તિની નિર્ણાયકતા અને અનિવાર્યતા ઉપરાંત, સં. कपोल માંથી ज અસ્વરિત આદ્યશ્રુતિ क ના લોપથી વ્યુત્પન્ન કરવા પડતા કોંકણી पोलो (=ગાલ) એ શબ્દમાં મળેછે (આ पोलो માટે, ફાધર ટોમસ સ્ટીવન્સકૃત કોંકણી ગ્રંથ क्रिश्चयन पुराणની જે. એ. સલ્દાન્હાવાળી આવૃત્તિમાં એ આવૃત્તિકારની પ્રસ્તાવનાનું પૃ. LXXI (૭૧ મું) જુઓ.) એ જ રીતે સં. प्रतोलि માંથી આદ્ય प्र (પ્રા. માં प)

(૧) ભૂખ—આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે શક્ય છે —

(અ) बुभुक्षा—बुहुक्खा—પછી ह પાછો હઠીને ब्‌મા મળી જતા म्‌ થઇને, मुउक्खा, मुक्खा, भूख (ગુજ), આ પ્રકાર સ્વીકારતા હેને આ उत्सर्गમાંથી બાદ કરવો પડે

અથવા (આ) बुभुक्षा—बुभुक्खा—અસ્વરિત આદ્ય શ્રુતિનો લોપ—मुक्खा—भूख

सि हे ૮–૪–૫ પ્રથમ વ્યુત્પત્તિને અનુકૂળ છે, કારણ કે એ પ્રસગ વશાત્ (णीरवइ આદેશના વિકલ્પ તરીકે) बुहुक्खइ આપેછે અન્ય પક્ષે, देशी नाममाला (વર્ગ ६, શ્લો ૧૦૬) भुक्खा દેશ્ય શબ્દ ક્ષુધાના અર્થનો આપેછે (વર્ગ ૩, શ્લો ૩૨ મામાં પણ છાઓના અર્થ તરીકે भुक्खिअ આપ્યોછે) જેમ ढोलो, णिरिअ અને હેવા બીજા ઘણા શબ્દો ગણાયછે તેમ भुक्खा શબ્દ સસ્કૃતથી સર્વાંશે અસબદ્ધ કેવળ દેશ્ય શબ્દ ન ગણી સકાય એ સ્પષ્ટ છે, પણ હેને, बुहुक्ख પ્રાકૃતમા ઉપલબ્ધ હોઇને, સગવડ ખાતર હેમચદ્રે દેશ્ય વર્ગમાં મૂકેલા શબ્દોમાનો એક ગણવો જોઇયે પરન્તુ આ—દેશ્ય કે પ્રાકૃત भुभुक्षा શબ્દ बुभुक्षा—बुभुक्खाना આદ્ય बुના લોપથી ઉદ્ભવ્યો કે बुहुक्खनो ह वमां મળી જતા म થતા ઉદ્ભવ્યો એ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે એ ગમે તેમ હોય, હેમચદ્રના સમયમા मुक्खा રૂપ જ તૈયાર મળતું હોય તો આપણે बुहुक्खामां, ગુજરાતીમાં આવતાં આવતા, व्‌+ह्‌માંથી म्‌ નીપજેલો માનવાનું પ્રયોજન નથી, પણ बुभुक्खानो बु લુપ્ત થયેલો જ નિ શકપણે માનિયે, અને અહિં बु ચોખ્ખો અસ્વરિત હોઇને એમ થવુ સમુચિત લાગેછે ધ્યાનમા રાખવાની વાત એક જ રહેશે, કે આ લોપની ઘટના પ્રાકૃતદશામા થઈ, પ્રાકૃતોત્તર અવસ્થામા નહિં [૧૪૦]

લુપ્ત થઇને આગાળી ટોલા થાયછે (टाला=શેરી, પોળ, અમુક વર્ગના લોકથી વસેલો નગર વિભાગ)

(આ) ડૉ ટેસિટોરી, "Notes on O W Raj" § ૭૨ (૨) મા नइ શબ્દ नन्दहमाथी क લુપ્ત થતા આવેલો જણાવેછે, અને § ૭૪ (૧) મા હેના સમર્થનમા નીચેનું ઉદાહરણ આપેછે वादइ नइ एक निरमल नीर (पचाख्यान, २८६) પરતુ અહિં नइ છે તે તો વસ્તુત नइ—नदी છે એ વસ્તુસ્થિતિથી એ ઉદાહરણ નકામુ થાયછે, આ (नइ=नदी) વસ્તુસ્થિતિનો ડૉ ટેસિટોરીએ મ્હને લખેલા તા. ૨૧ મી માર્ચ ૧૯૧૯ ના એક ખાનગી પત્રમાં, સ્વીકાર કર્યોછે, અને પોતે આપેલા ઉદાહરણને મ્હોટી ભૂલ માનવાની પ્રામાણિકતા દર્શાવીછે આગળ આવનારા એક વ્યાખ્યાનમા વિભક્તિ પ્રત્યયોની ચર્ચાને પ્રસગે મ્હારે આ વિશે વિશેષ કહેવાનું થશે

૧૪૦ આ શબ્દ પ્રાકૃતમાં बुभुक्खारूपे ન જ રહી શ્હે, તરત જ बुउक्खा થઈ જાય પરતુ સમાનકાલીન ઘટના દર્શાવવા માટે જ આ રૂપ હુ આપુછુ અર્થાત् बुનો લોપ

(૨) શું–જે ક્રમોદ્વારા આ શબ્દ અન્તિમરૂપે પ્રાપ્ત થાયછે તે આ પ્રમાણેઃ–

સં. कीदृशकं, પ્રા. केरिसउं;–कइसउं–किसिउं मुग्धाववोध औक्तिक (વિ. સં. ૧૪૫૦), પૃ. ૧૬, ઓળ ૨; તેમ જ પૃ. ૧૭, ઓળ ૧, જ્યહાં હેનો અર્થ પણ किम् આપ્યોછેઃ–तउ किसिउं । ततः किम् । ततः कीदृशं वा । ; किसुं (मुग्धाववोध औक्तिक, પૃ. ૩, ઓળ ૧, किसुं तरइ=“તે શું તરેછે?”); ઉપરાંત किसिइं=‘શા વડે’ (એ જ ગ્રન્થ, પૃ. એ જ, ઓળ એ જ). किशुं–किशाकारण (=શા કારણે?), वसन्तविलास (વિ. સં. ૧૫૦૮) કડી ૨૪.

પછી—

कशुं–“શું” અર્થમાં

कदरूपने वियोग ते कशो

(પ્રેમાનન્દકૃત नळाख्यान, ૩૫, છેડે)

सिउं–तेह प्रति सिउं करीइ

(कान्हडदेप्रवन्ध, १–१०५)

અહિંયાં છન્દોરચનાને અનુરૂપ થવા માટે सिउंનો ઉચ્ચાર સ્યું કરવો પડેછે.

પછી—શું

वसन्तविलासમાં તેમ જ ભાલણકૃત कादम्वरीમાં (અનુક્રમે વિ. સં. ૧૫૦૮ અને ૧૪૯૦–૧૫૭૦ એ સમયે રચાયેલાંમાં) किशुंની સાથે, સમકાલે જ, શું નજરે પડેછે. જેમકેઃ—

(૧) शा करं (= शा माटे?) (वसन्तविलास, કડી ૪૨.)

किशुंનું ઉદાહરણ ઉપર આપ્યુંછે, એ જ ગ્રન્થની કડી ૨૪મી માંથી.

(२) मेहेलु आदर ए श्रम किशु (कादम्वरी, પૃ. ૮૭, પં. ૬.)

(३) दोष किशु छि ल्यु नि भ्रात (,, પૃ. ૯૮, પં. ૯.)

(४) काम किशूं ए मांड्यूं काम (,, પૃ. ૯૫, પં. ૧૨.)

(५) राजपुत्र तह्मो शूं सांभलशु (,, પૃ. ૯૦, પં. ૧૧.)

(६) रुदन करि हवि शूं होय (,, પૃ. ૧૨૦, પં. ૨૪.)

અને બીજે કેટલેક સ્થળે.

અને क्षનો क्ख એ બને વિકારો એક કાલે થયા; પ્રાકૃત શ્રવણપર वुभुक्षा શબ્દ પડયો, હેમાંથી भुक्षा એ અશનું અવધારણ થયું, અને હેનું भुक्खा કરી દીધું, આ સ્થિતિમાં म् મધ્ય (અથવા ખરું કહેતાં અનાદ્ય) વર્ણ ન રહ્યો એટલે હેનો ह् ન બન્યો.

આ રીતે અહિંયાં હું वसन्त ફાલ્ગુન, સં. ૧૯૬૩, પૃ. ૭૧ મે દર્શાવેલો મ્હારો મત ફેરવુંછુ, ત્યહાં મ્હે भुक्खा કરતાં वुहुक्खावाળી વ્યુત્પત્તિ યુક્તતર ગણી હતી.

ઉપર નોંધેલી હકીકત ઉપરથી બહુ સંભવિત લાગેછે કે જુનો ઉદ્ભવ किशु માંથી જ, क्युं થના પૂર્વે થયો

વિશેષ ઉદાહરણો જોઇયે તો કેટલાક વધારે આ રહ્યા —

(૧) किशु करइ छइ घउ विवेक (प्रबोध-प्रकाश, ५-६, वि. स. १५४६)

(૨) किशा किशा नवि कीधां धर्म (प्रबोधप्रकाश, ३-५८)

(૩) वली किशा कारणि करि कीधु तशो उपाइ („ १-१६)

(૪) किशु एहनु विश्राम („ १-८३)

(૫) कशि कारणी (હરિદાસ કૃત आदिपर्व, ७१-११, वि. स. १६४७)

(૬) किसि सिंधु उपसिंधु („ „ ७०-१२)

ડૉ. ટેસિટોરી પણ શું ને कीदृश માંથી, પ્રા. પા. રાજ ના किसउ, किसिउ, किस्यु, किस्यउ દ્વારા પ્રજના कइसउ અને ઉત્ત્ય હિંદના कइसा દ્વારા, વ્યુત્પન્ન કરેછે. પ્રા. પા. રાજ મા તેઓને सउ, सिउ, स्यु, स्यउ એ રૂપો પણ ઉપલબ્ધ થયાછે

૧ किसिउ करसि एकि मासि (ફ્લોરેન્ટાઇન હસ્તલેખ, ७५८,११)
(= शु कराश एक मासमा ?)

૨ ए सिउ काम कीधउ (पचाख्यान, ३५०)
(= ए शु काम कीधु ?)

૩ स्यु जाणइ (ફ્લોરેન્ટાઇન હસ્તલેખ, ५७८,-८८)
(= शु जाणे ?)

(હેમનો "Dative and Genitive Post-positions in Gujarati and Mārwāri,"–'ગુજરાતી અને મારવાડીમાંના ચતુર્થીના અને ષષ્ઠીના પ્રત્યયો"-એ વિષેનો લેખ જુવો J R A S ૪ સ ૧૯૧૩, પૃ ૫૫૪-૫૫૫)

(૩) રોગુ,–આ દૃષ્ટાન્ત સૌથી વધારે ઉચિત અને નિર્ણાયક છે, અને બીજા દૃષ્ટાન્તોના સમાવેશની, અને અસ્વરિત આદ્ય દોષને એકલો સ્વર જ નહિ પણ સમગ્ર શ્રુતિ લુપ્ત થાય એ મતની યથાર્થતા સિદ્ધ કરેછે

વ્યુત્પત્તિક્રમ દાખવો છે —

सं. सदृशक, प्रा. सरिसउ सरिसउ-सरिसु

રોગુ શબ્દ ગામડિયાઓ, અને મુસલમાન, પારસીઓ એ તથા કેટલાક લોક, વાપરેછે જેમકે 'તમ રોગા શુ દાન થાય'?

આ શબ્દમાં આદ્ય સ ના લોપ સિવાય બીજો કોઇ વિકારક્રમ ચાલુ જ નથી.

(૪) માટે,–વ્યુત્પત્તિક્રમ આ પ્રમાણે છે —

૮૮

સં. निमित्तकं (જેમકે राज्ञोनिमित्ते; राजाने निमित्ते=राजाने माटे); અથવા निमित्तकेन; પ્રા. निमित्तइं

પછી:—

(अ) मिना इनो अ;

(आ) त्तनो ट

(इ) ट संयोगनो लोप અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ;

(उ) नि, અસ્વરિત આદ્ય શ્રુતિ, લુપ્ત થાય એટલે माटइ પ્રાપ્ત થાય; ગુજ. माटे.

આ વ્યુત્પત્તિ ડૉ. ટેસિટોરી પાસેથી મળીછે. હેમની "Notes on O. W. Raj." § ૭૧, (૫)માં હેમણે એ સૂચવીછે અને બધા ક્રમો દર્શાવ્યાછે. હેમણે તૃતીયામાંથી વ્યુત્પત્તિ આપીછે, હું વિકલ્પ તરીકે સપ્તમી વધારે પસંદ કરુંછું. આ વ્યુત્પત્તિના સ્વીકાર માટેના હેમના અભિપ્રાય લક્ષયોગ્ય છે; તેઓ કહેછેઃ–"આ વ્યુત્પત્તિનું પ્રબલ સમર્થન કરનારી વાત એ છે કે निमित्तइं, બહુધા निमत्तइरूपे, પ્રાચીન **પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની** ગ્રન્થોમાં બહુ સાધારણ પ્રચાર પામેલુંછે. Mss. Dd. F. 585 અને F. 760માં (दशदृष्टान्त, ફ્લોરેન્સગત હસ્તલિખિત પ્રતિયોમાંની પ્રતિ નં. ૫૮૫ અને ૭૬૦ માં) હેનાં ઉદાહરણો ખાસ વ્હોળાં છે; એ જયપુરીના કાંઇક અંશે પ્રાચીન રૂપમાં લખાયેલછે. પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં माटइ અને निमित्तइ બરાબર એક જ અર્થમાં વપરાયેલાછે,–પ્રયોજન અને પરિણામ બંને દર્શાવવામાં."

રા. રા. કેશવલાલ **હ.** ધ્રુવ माटे ને मात्रा (=મિલ્કત, ધન)માંથી વ્યુત્પન્ન કરેછે. ભાલણકૃત कादम्बरी પરની હેમની ટીકા, પૃ. ૨૭૦ (પૃ. ૮૫, પંક્તિ ૯–૨૪ ઉપરની ટીકા) જુવો. આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવી મુશ્કેલ છે, વિશેષતઃ એ કારણે કે હેમણે નથી વ્યુત્પત્તિક્રમ દર્શાવ્યો કે નથી એ શબ્દના પ્રયોગનાં ઉદાહરણો આપ્યાં. એથી હેને રદ કરવી પડશે, અને ડૉ. ટેસિટોરીનું યોગ્ય ક્રમસરણિયુક્ત અને પ્રચારસિદ્ધ निमित्तकेन સ્વીકારવું પડશે. પ્રાકૃત તૃતીયાના (કે સપ્તમીના) રૂપ मत्ताइ (°इं) દ્વારા मात्रानुं माटइ બને એ સંભાવ્ય છે. પરંતુ મૂળ સંસ્કૃતમાં કે **પ્રા. પા. રાજ.** જેવી વચ્ચેની ભાષામાં એ શબ્દનો પ્રસ્તુત અર્થમાં પ્રચાર હોવાનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણોને અભાવે मात्राને माटेના મૂળશબ્દ તરીકે સ્વીકારતાં અચકાવું પડે.

ભારતીય ભાષાઓમાં વિકૃતરૂપે આવતા અંગ્રેજી શબ્દો પણ અસ્વરિત આદ્ય શ્રુતિના લોપનો સંસ્કાર પામેછે એ વાતનો ઉલ્લેખ મ્હેં પૂર્વે કર્યો-

છે,[૧૪૧] જેમકે "agreement"નું ગિરમિટ અંગ્રેજીમાં જ આન્તર વિકાર રૂપે આ સંસ્કાર નીચેના પ્રકારના શબ્દોમાં દેખા દેછે because, 'cause (હેમાં, અને નીચે આપેલા પૈકી ઘણાખરાં ઉદાહરણોમાં, વ્યજન અને સ્વરની બનેલી આખી એક શ્રુતિ લુપ્ત થાયછે), thank you, 'kyou (અશિષ્ટ પ્રયોગ), between, 'tween, betwixt, 'twixt, around, 'round, amid, 'mid, advantage, 'vantage, esquire, squire, upon, 'pon (લોકવ્યવહારમાં); ઇત્યાદિ

उत्सर्ग १२

व्यजननाश

ઉપલા ચર્ચેલા उत्सर्गમાં દર્શાવેલા વાગ્વિકારનો વિષય જેમ આદ્યશ્રુતિ છે તેમ જ બીજો એક उत्सर्ग બહુધા અસ્વરિત અન્ત્ય શ્રુતિનો કે હેના વ્યજનનો, અને ક્વચિત્ બીજી કોઇ પણ અનાદ્ય શ્રુતિનો, લોપ દર્શાવેછે હેને ટૂંકમાં व्यजननाश કહીશું, કારણ કે વાસ્તવિક વિકારવિષય શ્રુતિગત વ્યજન છે, સ્વર તો જાણે અવશે પાછળ ઘસડાયછે

વ્યજનનાશ, અન્ત્ય શ્રુતિના, ક્વચિત્ બીજી કોઈ અનાદ્ય શ્રુતિના, વ્યજનનો લોપ

આ उत्सर्गની પ્રવૃત્તિ બહુતમાંશે[૧૪૨] ગુજરાતીમાં જ નિયન્ત્રિત રહેછે છતાં અહિં મૂકવાનું કારણ એ કે પૂર્વ उत्सर्गનો આ પ્રતિયોગી કે પરિપૂરક બનેછે અને apheresis નાં અનાદ્યશ્રુતિવિષયક ઉદાહરણો પૂરાં પાડેછે નીચેનાં ઉદાહરણો આ उत्सर्गનું ઉદ્ભાસન કરશે —

સં	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ
(१) दक्षिणक	दाहिणउ	दाणो
(२) आश्विनक	अस्सिणउ	आसो (वर्षनो १२मो मास)
(३) उदासीन	उदासीणु	उदास
(४) गालपान	[illegible]	गालप
(४ अ) अनुपानत्	अणुवाणु	अडवाणो, अडवो
(५) निमन्त्रणक	निमन्तणउ	नोतरु
(६) प्रघुन	[illegible]	[illegible]

---

૧૪૧ વ્યાખ્યાન ૨ જું ઉપર પૃ. ૫૦ પેરા ૧

૧૪૨. "બહુતમાંશે" કહેવાનું કારણ એ છે કે [illegible]

(૭)	अनुपमः	ઉદાહારોઉદાહાર	अनुप
(૮)	नीलमणिः	नीलमणी	नीलम
(૯)	तृणकक्क	ઉદાહારોઉદાહાર	तरणकल्डं, तरणकल्लुं, तरणखलुं (વિકલ્પે र કે ण નો લોપ) तणखलुं, तरखलु
(૧૦)	वर्षशासन ઉદાહારોઉદાહાર	वरसशासन	वरशासन
(૧૧)	हस्तगत	,, ,, हस्तकत	हस्तक
(૧૨)	वासरकः	वासरउ	वासो
(૧૩)	ललाटपट्टः	णिडलवट्ट–णिडलवट	निल्वट–लिलवट
(૧૪)		सिलावट	सलाट
(૧૫)	वीसलनगर	ઉદાહારોઉદાહાર	वीसनगर
(૧૬)	परिविष्	परिव्म्-परीम्–	पीरस (वु), પછી र લુપ્ત થતાં–पीसवुं
(૧૭)	सुलक्षणकः	सुलक्खणउ	सलखणो–सखणो

(જેમ કે सखणो वेशी रहे=શાન્ત રહે, સ્થિર બેશી રહે, અડપલાં નહિ કર).

(૧૮)	दिवसः	दिअहु–दिअ	दी (કાઠિયાવાડી પ્રયોગ).
(૧૯)		चरणियउ–चरणियो	चणियो (ઘાઘરો).
(૨૦)	करंडककः	करंडयउ–करंडियो	कंडियो
(૨૧)	सपत्नी	सवतनी (हिं. सवतन, म. सवत)	शौक्य
(૨૨)		अंबोरडो	अंबोडो

[રા. રા. કે. હ. ધ્રુવે अंबोडोની વ્યુત્પત્તિ मउडी, मोडोમાંથી (दे. ना. मा. ૬–૧૧૭ ટાંકીને) અને आमोडोમાથી (दे. ना. मा. ૧–૬૨ને આધારે) આપીછે (ભાલણકૃત कादम्बरी પરની હેમની ટીકા, પૃ. ૧૮૭ મું જુવો.) મિ. આર. એલ. ટર્નર (જાન્યુ. ૧૯૧૫ ના J. R. A. S. માં "Indo-Aryan Nasals" એ લેખને પૃ. ૨૨ મે) अंबोडोને आम्रमाकुटकः માંથી વ્યુત્પન્ન કરેછે. अंबोरडो પ્રાચીન ગુજ. સાહિત્યમાં પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ છે; નીચે સ્પષ્ટીકરણ (૨૨) જુવો.]

(૨૩)	अंतराशन	अंतरासण	अंतराश (ખોરાકનુ અકસ્માત્ શ્વાસનળીમાં ઊતરવુ).

(૨૪) कल्यवर्त	कल्वतु	कलवो
ફારસી	ઉર્દુ	ગુજ
(૨૫) बजावुर्दन्	बजा लाना-बजा लावतु	बजावतु
(૨૬) बदगी	बदगी	बगी
(૨૭) दस्तखत	दस्तखत	दस्कत
(૨૮)	ફારસી ગુજ મિશ્ર	
	दस्तकडा	{ दसकडा (=હાથકડી)

થોડાક સ્પષ્ટીકરણની અપેક્ષા રહેશે —

(૧) કેટલાક ડાહ્યોને दक्षमાંથી સાધેછે, અને એથી આ उत्सर्गમાંથી પડતો મૂકેછે પણુ दक्ष નુ પ્રાકૃત दक्खो થાય दाहिण[143]માં ह પ્રાપ્ય છે (सि हे ૮-૨-૭૨), અને આ हનો પ્રાપ્તિક્રમ તત્ત્વ જોતા આ છે —

(અ) दक्खिणમાના સયોગ क्खमાં સયોગલોપ, અને પૂર્વ अનુ દીર્ઘત્વ, એટલે થયુ दाखिण,

અને (આ) दाखिणना ख् ને। ह् (सि हे ૮-૧-૧૮૭), એટલે થયું दाहिण

સયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ એ હેમચન્દ્રથી ઘણો અર્વાચીન વાગ્વ્યાપારક્રમ છે, પણુ જેનું તત્ત્વ પ્રાચીન સમયમાં बीजरूप રહ્યુ હોય હેવા ઘણા उत्सर्गोની બાબતમાં બનેછે તેમ, આ વિકારક્રમનુ તત્ત્વ અહિં આ दाहिणરૂપમાં बीजरूप રહેલુછે એટલુ જ નહિં, વિશેષમાં, હું આ વાગ્વ્યાપાર ઘટનાની (सयोगलोप અને पूर्वस्वरदीर्घत्वनी) ચર્ચા તરતમાં જ આ પછીના उत्सर्गमા કરીશ ત્યહારે દર્શાવીશ કે આ ઘટના બીજરૂપે સસ્કૃતમાં જ ઉપલબ્ધ છે

(૭) उदाश-કેટલાક આ શબ્દને સ૰ उदासમાંથી વ્યુત્પન્ન કરેછે પણ, પ્રથમ, उदास શબ્દ उदासीननी સરખામણીમા બહુ અપ્રસિદ્ધ છે, અને બીજું, उदाशમાંના તાલવ્ય शનું મૂળ उदासमां મળે નહિં, જ્યહારે उदासीनના ईમાં सનો श થવાનુ કારણુ ઉપલબ્ધ છે

(૪-અ) અર્થની ક્રમપ્રાપ્તિ માટે અને ઉદાહરણુ માટે ઉપર उत्सग ૪ થો જુવો अहवुનો અર્થ 'ઉચિત વસ્ત્રાલકારથી રહિત, દેખાવમાં ઊણપ આણતું કે શૂન્ય લાગતું' એટલો જ છે, જેમકે त्हारा हाथ वगडी विना अडवा लागेछे

(૬) कतु कुकुम જોતાં આપણે ગુજરાતીરૂપને અન્તે उं આવવાની અપેક્ષા રાખિયે, છતા આ શબ્દનો અન્ત्य उ ગુજરાતીમા અનુસ્વારહીન છે

૧૪૩ હિ ની दहाा (=જમણો) આ दाहिणમાંથી જ આવેછે, બીજા ક્રશમાંથી નહિં

એ લક્ષયોગ્ય છે. એથી વિભક્તિપ્રત્યયોની પૂર્વે અન્ત્ય ઉનો આ નહિ થાય; કંકુની ડાબલી, કંકાની નહિ. પણ એક વિશિષ્ટ સમાસમાં કંકાવટી છે, જે અપવાદભૂત રૂપાન્તર છે.

કંકુમાં અનુનાસિક ઉં ન હોવાનું કારણ એ સંભવિત જણાયછે કે અન્ત્ય શ્રુતિનો લોપ થયા પછી કુનો ઉ આવતાં નિયમ પ્રમાણે થવું જોઈતું અઉં રૂપાન્તર થતું નથી.

(૮) नीलमणि-लीलम;-આ વ્યુત્પત્તિ અહિયાં મ્હેં એક પ્રયાસરૂપે જ સૂચવીછે.

(૧૨) वासोनो પ્રયોગ, પ્રસૂતાને અનુલક્ષીને પ્રસવ પછી ગણુવામાં આવતા દિવસો, એ મર્યાદિત અર્થમાં થાયછે.

(૧૩) निलवट-;लिलवट-આ શબ્દો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છેઃ—

निलवट तिलक ते सुभग केसरतणूं

(નરસિંહ મ્હેતા.)

लिलवट सोहे चांदलो

(નરસિંહ મ્હેતાકૃત ચાતુરી,
बृ. का. दो. ग्रंथ २, पृ. ५.)

मे पण जोया अक्षर रे मारी नीलवट केरडा

(મુરારિકૃત ઈશ્વરવિવાહ; નકલની સાલ વિ. સં. ૧૬૭૫.
बृ. का. दो. ग्रंथ ६, पृ. ४६५ મું.)

કોંકણી મ. માં निडल=કપાળ છે.

[રા. રા. કે. હ. ધ્રુવ (ભાણકૃત कादम्बरी પરની ટીકા, પૃ. ૨૧૦–૨૧૧ મે) निलवटની અકારણે કૃત્રિમ અને નિષ્પ્રમાણ વ્યુત્પત્તિ આપેછે. હેમને મતે પ્રા. णलाडમાં व "मात्रामर्यादा नियमने अनुसरी माप जाळववा सारुं" આગમરૂપે પ્રક્ષિપ્ત થયોછે અને ट स्वार्थे प्रत्यय લાગ્યોછે. (તેઓ પ્રાચીન ગુજ. हनवट (=ગુજ. हडपची) પણ हनुમાંથી એ જ પ્રકારે આણેછે. આ વ્યુત્પત્તિમાં વ્યક્ત દૂષણો છેઃ—

(अ) આગમ व અમુક વિશિષ્ટ વાગ્વ્યાપારદશામાં જ આવેછે, જેમ કે प्रोयं (प्रोत)માંથી परोव्युं ઇત્યાદિમાં, હેવા સંયોગો અહિં નથી.

(आ) માત્રાસંખ્યા જાળવવી પડે હેવો પ્રસંગ જ અહિં નથી; કારણ કે સ્વરભાર लाમાંથી नि ઉપર ગયોછે અને आ હ્રસ્વ બન્યોછે એટલે માત્રાના ઉપચયનું પ્રયોજન જ નથી, હેના પર સ્વરભાર આવ્યો જ છે.

(ક) હાવા પ્રકારોમાં ટ પ્રત્યય જણ્યો નથી એ તો માત્ર અપ ના ઙ પ્રત્યયના સમર્થન અર્થે (સસ્કૃત મૂળ શબ્દોમાં) કલ્પેલો આકારપ્રત્યય જ છે–આ ઙ ના મૂળ તરીકે સાધારણ રીતે સ્વીકારાતો क પ્રત્યય વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે ઙ થી વિજાતીય છે એ આ કલ્પનાનું કારણ છે

(ત) જો પ્રત્યય ટ હોય તો ગુજરાતીમા આવતા ઙ થઈ જાય, (પટ્ટ માનો બેવડો ટ્ટ (મ્હેં દર્શાવેલો) ટનો ઙ થતો અટકાવેછે)

(ए) ટ વળગાડી દઇયે તો ળલાઙના પોતાના ઙની શી ગતિ? ળલાઙટ (ળલવડટ) હેમાં પુનરુક્તતા આવેછે

(૧૬) કાઠિયાવાડી ગુજ મા પરીવ્રુ છે

(૧૭) સુરતીલોક સલવણા શબ્દ વાપરેછે

(૧૮) દી શબ્દ કાઠિયાવાડી છે તળ ગુજરાતમા વપરાતા કદી (=કોઈ દહાડો) શબ્દમા જ આ દી દેખાયછે ડૉ ટેસિટોરીએ કદી શબ્દ માત્ર (હ્ સ ૧૫૫૦–૧૬૦૦ માં રચાયેલા) આદિનાથ ચરિત્રમાં જ દીઠોછે, અને ("Notes, §૬૮, (૩), છેલ્લા પૅરામા) હેને "isolated form" (એકલુ અટુલું રૂપ) કહ્યોછે આપણે તો જાણિયે છિયે કે કદી ગુજરાતીમા બહુ પ્રચરિત છે ડૉ ટેસિટોરી કદીને સ કદાચિત્ કે કદાપિ માથી અપ *કદા–ઙ દ્વારા (હેમા પિશેલ પ્રા વ્યા §૧૯૪ અનુસાર દ્ બેવડાવીને) વ્યુત્પન્ન કરેછે–આ * ચિહ્ન (તારક) એ રૂપની તર્કમયતા દર્શાવતુ જણાયછે–ડૉ ટેસિટોરી આ વ્યુત્પત્તિ કાઈક આશકાથી સૂચવેછે, કારણ કે તેઓ કહેછે "If I am right in my derivation" (મ્હારી આપેલી વ્યુત્પત્તિ ખરી હોય તો) એ વ્યુત્પત્તિ આપાતત ઠીક લાગેછે પરતુ દના લોપાભાવનું સમર્થન કરવા માટે કદા+દ જેવા તર્કમય રૂપનો આશ્રય લેવો પડેછે, એ એક હેમા દોષ રહ્યોછે મ્હારા વાળી વ્યુત્પત્તિમા હેવી કશી અપેક્ષા રહેતી નથી, અને कोइ+दी (=दिवस) હેનું સ્પષ્ટ સૂચન કરતાં (કવિતામા) कोदी જેવા રૂપો હેનું સમર્થન કરેછે

(૧૯) चणियो (= ઘાઘરો) चरण ઉપરથી હશે, કારણ કે સ્ત્રીઓના ચરણનું એ આવરણ છે

(આ વ્યુત્પત્તિ તર્કરૂપ છે)

(૧૯–૨૦) પ્રથમ સ્વરભાર र અને र ઉપર છે (चरणियो–चर्णियो) પણ ઉચ્ચારણવેગમા એ પ્રથમ શ્રુતિ ઉપર જઈ પડેછે એટલે र નો અનુસ્વાર કોમળ બનેછે એ રીતે र અને र્ના લોપનો માર્ગ ખુલ્લો થાયછે

(આ) (૧) આ વિષયનાં હેમચન્દ્રે આપેલાં વિજાતીય સંયોગના એક વર્ણનો લોપ, કે હેવા સંયોગને સ્થાને આદેશ સૂચવતાં સૂત્રો અનુસાર, અને अनादौ शेषादेशयोर्द्धित्वम् (૮-૨-૮૯) અને द्वितीयतुर्ययोरुपरि पूर्वः(૮-૨-૯૦) હેમાં દર્શાવેલા અનન્તરક્રમો અનુસાર, પ્રાકૃતમાં પ્રાપ્ત થતા સંયોગો તે સજાતીય સંયોગનો એક પ્રકાર;

અથવા, (૨) પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં, સંયોગના અંગરૂપે ह ની સ્થાનપરિવૃત્તિ (બહુધા આદિ તરફ) થઈને, અથવા ह નો લોપ થવાથી शेषादेशयोर्द्धित्वम् વિશેના નિયમમાં રહેલા તત્ત્વની પ્રવૃત્તિથી અવશિષ્ટવર્ણનો દ્વિર્ભાવ થઈને, પ્રાપ્ત થતો સંયોગ, એ બીજો પ્રકાર.

(इ) સંયોગના એકવર્ણનો લોપ એ, સરલીભવનની વ્યાપક ઘટનાને અંગે થતા વિવિધ વિકારોમાંનો એક પ્રકાર છે. વિશ્લેષ, સંયોગની સંયોગરૂપે અવસ્થિતિ, સબલસંયોગનું નિર્બલીભવન, એ બીજા વિકારો હવે પછી આવનારા ઉત્સર્ગોમાં ચર્ચવામાં આવશે.

ઉદાહરણો:—

(अ) અને (आ)-(૧)

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય.	ગુજ.
कर्म	कम्मु	काम
चर्म	चम्मु	चाम (ડું)
सत्यकं	सच्चउं	साचुं
व्याघ्रः	वग्घु	वाघ
स्पर्शः	(पस्सु)	पास (કોઈ ચીજના સ્પર્શથી લાગતો સંસ્કાર)
सर्वः	सव्वु	साव (કાઠિયાવાડી શબ્દ)
दुःखं	दुक्खु	दूख
दुग्धं	दुद्धु	दूध
भक्तं	भत्तु	भात
भक्तकं	भत्तउं	भाथुं
चुम्बति	चुंबइ-चुम्मइ	चूमे
शब्दः	सद्दु	साद
तीक्ष्णकं	तिक्खउं	तीखुं[૧૪૪]

૧૪૪ तिक्त(क)નો અર્થ "કડવું" થાય છે અને એ શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ तिक्तउ થાય, અને આ પ્રકરણના પ્રારભમાં આપેલા उत्सर्ग ૨-(ख) અનુસાર क નો ख થવો શકય

दृष्टक	दिट्ठउ	दीठ
शिक्षते	सिक्खइ	शीखे (छे)
ऊर्ध्वक	उब्भउ	ऊभु
चत्वर	चच्चरु	चाचर
वल्लभक	वल्लहउ–व्हल्लअउ	व्हालो
गृध्र	गिद्धु	गीध
नग्नक	नग्गउ	नागो
मुद्गा	मुग्गा	मूग
स्रस्तरक	सत्थरउ	साथरो
धूत्कृतक	थुक्किअउ	थूक्यु
(देश्य) थुट्ठ (°ट्ठउ)		थूट
,, ठल्लो (°ल्लउ)		ठालो
(=निर्धन—પછી લક્ષણાથી હેનો અર્થ "ખાલી" થયો, જે ગુજ ઠાલોનો અર્થ છે)		
,, पद्धर (°रउ)		पाधरुं
(=ऋजु)		
(देश्य) बप्पो (बप्पु)		बाप[145]

છે મ. મા भिक्ख છે તે (વિશેષત ट ને લીધે) મૂળ સં. तिक्त હોય એમ સૂચવે છે. અર્થ જોઈએ તો, જેમ पटु (=તીખું) શબ્દનો અર્થ ગુજ. અને મ. માં (ગુજ. પટુ, મ. पटु मा) બદલીને 'કડવું' બનેછે તેમ तिक्तनो અર્થ પણ બદલીને "કડવું"-માંથી "તીખું" થયો હોય. જો આ મત સ્વીકારિયે—અને ન સ્વીકારવાનું કારણ પણ કંઈ જણાતું નથી—તો મીખાને આ વર્ગમાંથી બાદ કરવો પડે.

૧૪૫ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ ([illegible], પૃ ૧૧૪ ને તેમ જ પૃ ૭ મે, ૩૩ મે ૫૬ મે) અને, ઘણું કરીને એમને અનુસરીને, નવલરામ ([illegible] ભાગ ૯, પૃ ૬૫ મે) बापनी વ્યુત્પત્તિ वप्र માંથી આપેછે. આ મોટી ભૂલ છે. "બાપ" અર્થનો वप्र (કે બીજાએ આપેલો वप्तृ) કે તેનો કોઇ રૂપ. છે જ નહિ અને वप्तृ—"વાવનાર" નો લાક્ષણિક અર્થ "પિતા" થાય એ દલીલ અસ્વીકાર્ય છે. વ અવિકૃત ન રહી શકે, પણ प ને સ્થાને એક व આવે. ઉપરાંત આમ व નો (હિંદીમાં થાયછે તેમ) ગુજરાતીમાં व न થાય [illegible] ([illegible]) [illegible] જેવા [illegible] પરિણામે બાકી રહેલા व નો ગુજરાતીમાં व થાય છે. [illegible] નિયમ છે અને જ્યારે [illegible] વસ્તુસિદ્ધ [illegible] છે ત્યારે [illegible] તર્કજાળ અને અટકળીય વ્યુત્પત્તિ શોધવા જવાનું પ્રયોજન નથી.

(દેશ્ય)	तेड्डो (तेड्डु)	तीड
,,	णक्कं (णक्कु)	नाक

(नक्क શબ્દ णक्क ઉપરથી ઘટાવેલું સંસ્કૃતાનુકારી અવાસ્તવિક રૂપ છે અને વર્જ્ય છે.)

(આ)-(૨)

तीक्ष्णकं	तिण्हउं–तिणणउं	तीनु
श्लक्ष्णकं	लण्हउं–नन्हउं	
	न्हनउं	न्हानुं
कृष्णः	कण्हु–क्हण्णु	
	क्हन्नु	क्हान
उष्णकं	उण्हउं–हुण्णउं	
	हुन्नउं	हूनुं
ग्रीष्मकः	गिम्हु–घिम्मु	घीम
प्रस्नव.	पण्हवु–प्हण्णउ	प्हानो

કોઇવાર, કોઈ કોઈ શબ્દોમાં, સંયોગનો વિકલ્પે વિશ્લેષ થાયછે (જે નીચે उत्सर्ग ૧૫ મામાં દર્શાવવાનો છે) અથવા પ્રાકૃત સંયોગનો પૂર્વવર્ણ લુપ્ત થઇને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે:—

કેટલાક પ્રસંગોમાં આ વિધિનો વૈકલ્પિક પ્રચાર

ઉદાહરણો:—

वार्ता		वत्ता	वात
	અથવા, બ્હારોબ્હાર		वारता
मार्गः		मग्गु	माग
	,, ,,		मारग
कर्म		कम्मु	काम

હેમચન્દ્રે (अभिधानचिन्तामणि, ३–२२० માં) "પિતા"ના પર્યાયો પૈકી એક वप्ता આપ્યોછે (वपति बीजं वप्ता). પણ હું કબૂલ કરુંછુ કે वप्प અને वप्ता વચ્ચે હાવો તરંગજનિત સંબંધ મ્હારે ગળે ઉતરી સકતો નથી, ખાસ એટલા માટે કે वप्तानुं પ્રાકૃત वत्ता બને; પછી દેશ્ય वप्पोમાથી સંસ્કૃતાનુકારી રૂપ वप्ता ઘટાવ્યું હોય તો જૂદી વાત છે, પણ એ સંભવતું નથી કારણ કે प्त નો प्प થવામાં નડતી મુશ્કેલી અહિં પણ આપણા મ્હોં આગળ ઉભી જ છે; પૂર્વગત એક उत्सर्गमा (પૃ. ૩૩૯ મે) મ્હેં त्त નો प्प થતો દર્શાવ્યોછે એ પ્રમાણે રૂપાન્તર અહિં કોઇ સૂચવે; પરંતુ એ તો લૂલે આધારે બહુ દૂર જવા જેવું બને.

	,,	,,	करम
गर्भ		गब्भु	गाभ
	,,	,,	गरभ
सर्व		सव्वु	साव
	,,	,,	सरव
सर्प		सप्पु	साप
	,,	,,	सरप

[ટિપ્પણ –(અ) साप–सरप શિવાય ઉપરના બધા શબ્દો રૂપવિકલ્પમાં અર્થપરિવૃત્તિ પામેછે, જેમ કે —

वात=વાર્તાલાપ,	वारता=કથા
माग=જગ્યા, અવકાશ,	मारग=રસ્તો
काम=કાર્ય,	करम=ફલોત્પાદક, ભાગ્યવિધાયક, આચરણ, ભાગ્ય
गाभ=ગર્ભ,	गरभ=આતર તત્ત્વ કે સત્ત્વ
साव=પૂરેપુરું, સર્વથા,	सरव=સઘળું, બધું

પ્રાકૃત અને ગુજરાતી-માની ઘટનાઓ વચ્ચે ભેદ

(આ) હેમચન્દ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં, સંયોગને ચર્ચનારા વિભાગમાં, લોપ કેટલાક પ્રકારોમાં પૂર્વ વર્ણનો અને અન્યપ્રકારોમાં ઉત્તરવર્ણનો કહ્યોછે (ऊर्ध्वलोप અથવા अधोलोप) પરન્તુ સંયોગલોપની દૃષ્ટિએ એ લોપ બહુતમાંશે કૃત્રિમ છે, તેમજ બેવડા ત્રેવડા સંયોગોના આદેશ તરીકે આપેલા એકલ વ્યંજનો પણ કૃત્રિમ છે, આ બધા (લોપ અને આદેશ) માત્ર અવાન્તરક્રમો છે કારણ કે अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् (सि हे ८–२–८९) એ સૂત્ર અનન્તર અને અન્તિમ ક્રમ દર્શાવેછે–શેષ અને આદેશનું દ્વિત્વ. આ રીતે એ ઘટનાને એક જ વ્યંજનની પ્રાપ્તિરૂપ સરલીભવન ન ગણાય વિજાતીય સંયોગોના સજાતીય સંયોગો બને એ સંકુચિત અર્થમાં એ સરલીભવન છે ખરું, પણ એટલું જ, વિશેષ નહિ. (માત્ર, अनादौથી આદ્ય સંયોગનું વ્યાવર્તન થાયછે એથી એ પ્રકારમાં શેષભૂત વ્યંજન કે આદેશ એકલ રહેછે, બેવડાતો નથી એટલે એ આદ્ય સરલીભવનનો પ્રકાર ખરો. પરન્તુ આપણા પ્રસ્તુત સ્વરૂપના વિષયમાં તો આ અવાન્તરક્રમોમાં કૃત્રિમતા રહેલી જ છે) એવો વ્યંજન (શેષ અથવા આદેશ) બેવડાતો નથી એવા અપવાદરૂપ

માત્ર થોડાં ઉદાહરણો છે–સિ. હે. ૮–૨–૧૨ થી ૧૭ એ ૭ સૂત્રોમાં ચર્ચ્યાંછે તે.[૧૪૬]

[એથી ઉલટું ગુજરાતીમાં આ उत्सर्ग અનુસાર संयोगलोप થયા પછી નવો કોઇ સંયોગ ઉદ્ભવતો નથી; સંયોગનું યથાર્થ અને વાસ્તવિક સરલીભવન એ જ કહેવાય–આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે; બીજી વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી એ છે કે संयोगलोप સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલા પ્રાકૃત સંયોગોમાં થાયછે; પરન્તુ, અહિયાં સૂચવેલા મુદ્દામાંના પ્રથમને એક અપવાદ છે તે સવિશેષ લક્ષયોગ્ય છે. તે એ કે જ્યહારે કાં તો લોપથી અથવા સ્થાનપરિવર્તનથી હ્ સંયોગમાંથી નીકળી જાયછે ત્યહારે બાકી રહેલો વ્યંજન પ્રથમ બેવડાયછે અને પછી એ સાદો બની જતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે.]

આ ઉત્સર્ગમાં કહેલો સંયોગલોપ લગભગ સર્વત્ર ऊर्ध्वलोप છે; માત્ર સંયોગમાંથી ્ છૂટો પડે એ પ્રકારમાં अधोलोप થાયછે. (અથવા ह् નો સ્થાનફેર થતો હોયછે); જેમ કે तिण्हं–तिन्ह–तीनुं; कण्हु–क्हण्णु–क्हान. બીજા બધા પ્રકારોમાં પૂર્વવ્યંજનનો લોપ થાયછેઃ कविट्ठ–कवट्ठ–कोठ, तिक्खउं–तीखुं, ओट्ठ હોઠ.–ओट्ठ જેવા શબ્દોમાં સંયોગનો પૂર્વસ્વર દીર્ઘ છે એટલે દીર્ઘ કરવાનો રહેતો નથી.

---

૧૪૬ એક વાત લક્ષયોગ્ય છેઃ સાક્ષાત્ સુનિષ્પન્ન સ્વરૂપવાળી ભાષામાંનાં રૂપે, જેનો વિષય છે, હેવાં સંસ્કૃત વ્યાકરણો વ્યાકરણસિદ્ધરૂપોનાં પૃથક્તત્ત્વોના કૃત્રિમ અવાન્તરક્રમો દર્શાવેછે, પણ એથી ઉલટું, સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં થયેલા પ્રત્યક્ષ વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ રૂપવિકારો જેનો વિષય છે હેવાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો પ્રાકૃતિક કારણોથી ઉદ્ભવેલાં રૂપાન્તરો ચર્ચેછે. વસ્તુસ્થિતિ હેવી હોઇને હેમચન્દ્રની ચર્ચામાં જે કૃત્રિમતા ઉપર દર્શાવીછે તે સંયોગલોપના સ્વરૂપને લગતા મર્યાદિત અર્થમાં જ સમઝવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. એ જ કારણે, અર્થાત્ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણો વચ્ચેની પૂર્વોક્ત ભિન્નતાને કારણે, ચણ્ડે કરેલો કૃત્રિમતાનો હાસ્યપાત્ર વિસ્તાર ખરેખર આપણી વાગ્વ્યાપારવિષયક ઔચિત્યવૃત્તિને ખૂંચનારી બનેછે. એક બે ઉદાહરણોથી મ્હારું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ થશેઃ–

ત્રીજા પ્રકરણમાં સરલ તેમ જ સંયુક્ત વ્યંજનો વિશેના નિયમો એકત્ર કરીને ચંડ પોતાના વ્યાકરણને સરળ કરવા મથેછે. સંયોગનાં અંગોમાંથી ગમે તે એકનો લોપ સૂચવેછે અને બાકી રહેલા વ્યંજન માટે आदेश આપીને હેનું द्वित्व દર્શાવેછે. પરિણામે

(अ) એ ખરા વાગ્વ્યાપારોચિત વિકારોનો અને નિયમોનો અનાદર કરેછે. અને (आ) ગૌરવદોષમાં સપડાયછે.

દાખલા તરીકે, ૩–૧માં કહેછે કે य् અને व् (સંયોગમાં) हની પછી રહેલા લુપ્ત થાયછે, અને ઉદાહરણો मुह्यते। मुज्झते। जिह्वा। जिब्भा। એ આપેછે; અને પછી ह्नो झ् ૩–૨૦ માં અને ह्नो भ् ૩–૨૧ મા દર્શાવેછે.

આ ઉત્સર્ગના, સયોગલોપ અને પુવસ્વરદીર્ઘત્વના, બીજભૂત નિયમની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા તરફ નજર નાખિયે ડૉ. ટેસિ-

આ નિયમના બીજની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા છેક પાણિનિ સુધી જઈ પ્હોચેછે

ટોરી કહેછે કે "અપભ્રશની સરખામણીમા અર્વાચીન ભાષાઓનુ મુખ્ય વાગ્વ્યાપારવૈશિષ્ટ્ય થઇ રહેલુ આ સયોગલાપ પુવસ્વરદીર્ઘત્વ [ઇ સ ના] ચૌદમા સૈકાથી લાબા સમય પૂર્વે શરુ થઇ ચૂકયુ હતુ"—હેમની "Notes on O W Rāj" Ind Ant February 1914, પૃષ્ઠ ૨૨ મુ જુવો અલબત્ત હેમણે આ અનુમાન પ્રાકૃતપિંગલમા માત્ર એક જ રૂપમા, इज्जइ (પ્રત્યય)નુ ઈજે થવામા, આ નિયમની પ્રવૃત્તિ જોઈને રચ્યુછે આ ઘટના અર્વાચીન ભાષાઓનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે એ જોતા એમ કહેવુ કહાય વધારે ખરુ ગણાય કે ચૌદમા સૈકામાં इज्जइનું ઈજે થવામા આ ઘટનાનું બીજરૂપે સૂચન થયુછે કારણ કે, આપણે પાછળ दक्षिणનું दाहिण એ રૂપાન્તરમાં જોયુ તેમ[147], આ જ નિયમની બીજરૂપે પ્રવૃત્તિ આથી પણ આગળ છેક હેમચન્દ્રના સમય સુધી અને એથી પણ પૂર્વે જોઇ સકિયે–क्ष નો क्ख થયો, પછી ख (જેને। ह થાયછે), અને क्ख નો ख થતાં द લબાઈને दा થાયછે હેમચન્દ્રથી પણ પૂર્વે એમ કહેવાનુ કારણ એ કે એ રૂપ ભાષામાં લાબા સમયથી પ્રચરિત હોય તો જ એ હેને પોતાના વ્યાકરણમા સિદ્ધ લક્ષણ રૂપે નોંધે, અને બીજું કારણ એ કે હેના સમયમાં પ્રાકૃત ભાષાઓ બોલાતી

અહિયા ખરેખરા વાગ્વ્યાપાર-ઇતિહાસનો, એટલે કે य् નો ज् (પહેલા શબ્દમા) અને व् નો ब (બીજામા), પછી એ બેનુ ह् ને યોગે મહા પ્રાણત્વ થઇને झ અને भ એ સઘળા વિકારક્રમનો, હેણે તિરસ્કાર કર્યોછે એટલુ જ નહિ પણ વિપર્યાસ કરી નાખ્યોછે

પછી, (गृह–घर, बाह्य –बज्झो અને जिह्वा–ज़िभा એ પ્રમાણે) ह् નો र्, ह् નો झ, અને ह् નો भ् થવા માટે ચણ્ડ ત્રણ સૂત્રો આપ્યાછે ~૨–૧૯,૨૦ અને ૨૨ આ ગૌરવ છે અને હેખીતો જ ખોટો વાગ્વ્યાપાર-ઇતિહાસ છે

વળી घरને માટે બે સૂત્રો હેણે આપ્યાછે,—એક ह् નો र् થવા માટે અને બીજું ग् નો घ થવા માટે ૨–૧૯, ૨૦ વાગ્વ્યાપારનો આ ખોટો ઇતિહાસ છે, અને હેની ઉપપત્તિહીનતા હાસ્યપાત્ર છે આ ઉપરથી કોઇ એક (જેનું નામ આપવાની જરૂરિયત નથી હેવા) પુરુષે આપેલી बहेनની વ્યુત્પત્તિ મ્હને યાદ આવેછે, હેણે કહેલુ કે भ નો થયો ब, गि નો ह, અને नी નો न એટલે (भ) गिनीનુ થયુ (ગુજ) बहेन ! મ્હેં પૂર્વે (ઉપર પૃ ૧૦૭ નોટ ૫૫મા કહ્યુછે તેમ ખરા ક્રમો આ છે गृनु गर (गृह्), हनी આદિ તરફ ગતિ (गृहर), અને ग् અને ह् નો સકર થઇને घ,–घर હેમચન્દ્રે આખા સયોગોના આદર્શો આપવામા અને હેવી બીજી વ્યવસ્થામા ચડ કરવા વિશેષ સમજ દર્શાવીછે

[147] ઉપર પૃ ૩૮૧ જુવો

બંધ પડી હતી—માત્ર એક જ અપવાદભૂત સૂત્રમાં હેમચન્દ્રે સંયોગલોપથી થતા પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વની, ૨૫૯ શબ્દોમાં, નોંધ લીધીછેઃ लुप्तयरवशषसां दीर्घः (૮-૧-૪૩). અલબત્ત આ સૂત્રનો વિષય સંસ્કૃતમાં રહેલા સંયોગનો પ્રથમ લોપ છે, જ્યહારે આપણા ઉત્સર્ગનો વિષય આ લોપ પછી अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् અનુસાર પ્રાકૃતમાં ફરીથી ઉત્પન્ન થતા સંયોગનો લોપ છે; આ દ્વિત્વને પૂર્વોક્ત (૮–૧–૪૩) સૂત્રમાં અવકાશ નથી.

પરંતુ આપણે એથી પણ આગળ વધીને સંસ્કૃત યુગમાં જઇને એ ભાષામાં આ નિયમની પ્રવૃત્તિ જોઇ સકિયે. ફક્ત પાણિનિ ૮–૩–૧૩ (ढोढे लोपः) અને ૮–૩–૧૪ (रोरि) જુવો જેમાં ढ्‌ની તરત જ પૂર્વે રહેલા ढ्‌નો અને र्‌ની પૂર્વે રહેલા र्‌નો લોપ ફરમાવ્યોછે; પછી ૮–૩–૧૧૧ (ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः) જુવો, જે મુજબ આ ढ् અને र्‌નો લોપ થતાં પૂર્વનો अ, इ કે उ દીર્ઘ બનેછે. આ પ્રમાણે બને: लिह्+क्त=लिढ्+ढ=लीढ; તેમ જ गुह्+क्त=गुढ्+ढ=गूढ; मिह्+क्त=मिढ्+ढ=मीढ; रुह्+क्त=रुढ्+ढ=रूढ; वह्+क्त=उढ्+ढ=ऊढ; निर्+रव=नीरव. આ રીતે આપણે આ નિયમને, અલબત્ત બીજરૂપે, પણ પાણિનિના સમયની પૂર્વે, એટલે ઇ. સ. પૂર્વેના આઠમા સૈકાની પૂર્વે, પ્રવર્તતો જોઇયે છિયે. (હેમચન્દ્રની બાબતમાં હમણાં જ જે કારણ મ્હેં આપ્યું એ જ કારણે હું અહિ પાણિનિની પૂર્વે કહુંછું, અર્થાત્ એ કારણે કે આ રૂપો લાંબા સમયથી રૂઢ હોવાં જોઇયે કે જેથી પાણિનિ હેનો સ્વીકાર કરી સકે.) (પાણિનિના સમય માટે ડૉ. ભાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૩૦૧ જુવો.) સરલતા સાધવાના અને સાથે સાથે ઉચ્ચારમાત્રાને જાળવીને બંધબેસતી વ્યવસ્થા કરવાના માનુષવાણીના સ્વભાવનું સૂચન કરતી આ નિયમની માત્ર બીજરૂપ પ્રવૃત્તિનો જ પુરાવો આ સર્વ હકીકતથી મળેછે એ ફરીથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. આ નિયમની પૂર બહારમાં પ્રવૃત્તિ તો આપણી અર્વાચીન ભાષાઓ જે સમયે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરવા લાગી તે સમયમાં મૂકવી પડે.

સિંધી, કચ્છી અને પંજાબીમાં બેવડો વ્યંજન ટકી રહેછે; સિંધી વિશેના પ્રચારરૂઢ મતનું પરીક્ષણ અને નિરસન.

છતાં જણાયછે કે, આજ સુધી એક બે અલગ થઇ રહેતી ભાષાએ જૂના સંયોગને અલુપ્ત જાળવી રાખ્યોછે અને પરિણામે પૂર્વ હ્રસ્વ સ્વરને દીર્ઘ થવા દીધો નથી (જો કે સ્થાનયોગે એ દીર્ઘ છે ખરો). આ ભાષાઓ સિંધી, પંજાબી અને કચ્છી, જે આ વિશિષ્ટ લક્ષણમાં બીજી સગોત્રિય ભાષાઓથી, મરાઠી, ગુજરાતી, બંગાળી અને ઉરિયાથી, અને અમુક અંશે હિન્દીથી,

ચોખ્ખી અલગ પડી રહેછે, અમુક અંગે હિન્દીથી–કારણ હિન્દીમાં काम हाथ વગેરે શબ્દો છે, અને કવચિત્ मक्खन જેવા શબ્દો પણ છે, પણ એ તો જૂજ અપવાદો છે એટલે આ બાબતમા હિન્દીને સામાન્ય વર્ગમા મૂકીશું અન્ય ભાષાઓમા काम, हाथ, आज ઇત્યાદિ છે ત્હા સિન્ધી, પંજાબી અને કચ્છીમા कम्म, हत्थ, अज्ज ઇત્યાદિ છે આ વિષયે મ્હારે કહેવુ ઘટે કે ડૉ૦ સર રા ગો. ભાંડારકરે પંજાબીમા બેવડા વ્યંજનો સ્વીકાર્યાછે પણ સિંધી વ્યાકરણ વિશે અને ભાષા વિશે લખી ગયેલા પ્રાચીન લેખકોને અને સિંધી શબ્દકોષોના રચનારાઓને અનુસરીને હેમણે આ શબ્દોના સિંધી ઉચ્ચારો कमु, हथु હેવા, એટલે કે म्म, त्थ ઇત્યાદિ બેવડા વ્યંજનો વગરના દર્શાવ્યાછે સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સન પણ એ જ મત સ્વીકારેછે હેમણે ઇ સ ૧૯૧૩ ના J R A S મા આપેલા એક લેખમાં પૃ ૧૪૩ મે चम्मु, कन्नु (=કાન)–અથવા હેમના પ્રમાણે ખરી રીતે चमु, कनु–એ શબ્દોને K'amᵘ, Kanᵘ, એમ દર્શાવ્યાછે (આ ભેદકસંજ્ઞા u ને પંક્તિની ઉપર મૂકવાનો હેતુ चम्मु વગેરે માના उનો વિલક્ષણ ટૂંકો અને આંચકો ખાતો ઉચ્ચાર દર્શાવવાનો સ્પષ્ટ જણાયછે) બીમ્સ (૧, પૃ ૧૫૩) પણ એ જ ભૂતમાં પડ્યાછે અને કહેછે, કે " સિંધી અને પંજાબી હ્રસ્વ સ્વરો પસંદ કરેછે, પણ પંજાબી હેની પછી બેવડો વ્યંજન મૂકેછે અને સિંધી નથી મૂકતી " (પ્રસંગવશાત્ કહી દઉં કે પંજાબી "હ્રસ્વ સ્વર પછી બેવડો વ્યંજન મૂકેછે" એમ કહેવુ એ તો વાગ્વ્યાપારગત વિકાસક્રમનો વિપર્યય કર્યા કહેવાય)

હવે આ સર્વ લેખકો પ્રત્યે અને શબ્દકોષકારો પ્રત્યે મ્હારી માનવૃત્તિ કાયમ રાખીને કહેવુ પડેછે કે તેઓનું આપેલું સિન્ધી ઉચ્ચારનું સ્વરૂપદર્શન સાચુ નથી હું છન્દરૂપ કસોટી સૂચવીશ–એ કસોટી ઉચ્ચારની માત્રાના વિષયમાં નકામી કે ભ્રમ ઉપજાવનારી નહિં જ નીવડે દાખલા તરીકે, કાવ્યમા તો બેવડા વ્યંજનવાળો અને પરિણામે પૂર્વસ્વરના ગુરુત્વવાળો अज्ज (કે अज्जु) શબ્દ જ માત્રાગણનાને અનુરૂપ થશે, હાથી પંક્તિમાં अजु બંધ નહિં બેસે –

१४८ "छा मजाहृषा अज्जु आ केहड़ी गिली ह चादणा "

---

૧૪૮ મીરઝા કલીચ બેગે કરેલી 'The Merchant of Venice'ની પ્રતિકૃતિ કરાચીની દ જે આર્ટ્સ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ સિંધ–હૈદરાબાદમા ઈ સ. ૧૮૯૬ કે ૧૮૯૭ મા ભજવી હતી હેમાં ગવાયેલી આ પંક્તિ મ્હેં સાંભળી હતી તે સ્મૃતિમાંથી ટાંકીછે અહિં તહિં એકાદ શબ્દ મૂળથી ભિન્ન હશે, પણ હેમા अज्जुની માત્રા બાબુના વિશે મ્હારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે

આહ્યાં સંયોગયુક્ત अज्जुने સ્થાને अजु મૂકવામાં આવે તો (આ વિષયમાં ગુજરાતી હરિગીત છન્દ રચનાને મળતી) આ પંક્તિના લયમાં હાનિ પ્હોચશે.

એક સુવિખ્યાત સિન્ધી પંડિત-હૈદરાબાદ (સિંધ) ના મીરઝા કલીચ બેગ-મ્હને[૧૪૯] જણાવેછે કે कमु અને कम्मु બંને સિન્ધી ઉચ્ચારના પ્રકારો છે, પણ, હેઠે જ બતાવ્યુંછે તેમ, कम्मु ઉચ્ચાર દર્શાવવાને એકવડા म ઉપર શદ્ સંજ્ઞા મૂકાયછે. એ તો કદાચ કેટલાક લેખકોના બેવડા વ્યંજનવિશેના દુર્લક્ષનું પરિણામ હોવું જોઇયે. સિંધમાં બોલાતી સિંધી મ્હેં સાંભળીછે. હેમાં તો ઉચ્ચાર સંયુક્તવ્યજનનો જ હતો અને પૂર્વસ્વર ઉપર ભાર દેવાતો

---

૧૪૯ સિંધી ભાષાનાં કેટલાંક લક્ષણો વિશે મ્હેં પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મળેલા મીરઝા કલીચ બેગના તા. ૧૫ ડીસેંબર ૧૯૧૫ ના પત્રમાંથી ટાંચણ નીચે આપુંછું:-

"સિંધી શબ્દો कम्मु, अज्जु ઇત્યાદિમાં છે ત્હેવા બેવડા વ્યંજન વિશે [કહેવાનું કે] સિંધીમાં હમે હેને શદ નામની નિશાની વડે દર્શાવિયે છિયે. હેનું સ્વરૂપ અક્ષર ઉપર મૂકેલ ʷ એ છે. બીજી બધી સંજ્ઞાઓ અને વર્ણોની માફક એ પણ અરબીમાંથી લીધેલીછે. હમારી સિન્ધી અરબી-સિંધી કહેવાયછે, એટલે આ ખાસ સજ્ઞા વપરાયછે અને હેનાથી અર્થ બહુ સારો સરેછે એમ હુ માનુંછું. જ્યહારે कम् કે अज् કહિયે ત્યહારે આ સંજ્ઞા મૂકાતી નથી; પણ એ રૂપ તો ફારસીમાં જ વપરાયછે, હેમાં અન્ત્ય વ્યજન ઘણીવાર ગતિહીન રહેછે, એટલે કે સ્વરચિહ્ન વિનાનો હોયછે. પણ સિંધીમાં વ્યજનના છેલ્લા વર્ણો હંમેશાં ગતિમાન્ હોયછે, અને એ વ્યંજન એકવડો હોય કે બેવડો હોય. कम्मु હોય તો ભાર દઇને વાચિયે ત્હારે म ઉપર માત્ર શદ્ સંજ્ઞા મૂકિયે. कम् એક શ્રુતિ છે અને कम्मुમાં બે શ્રુતિ છે એટલે માત્રાસંખ્યા પણ ભિન્ન છે. એ રીતે સિંધી કવિતામાં છન્દરચનામાં હેની અનુક્રમે એક કે બે શ્રુતિ ગણાયછે. ફારસી કવિતામાં પણ એમ જ છે. કોઈ કોઈવાર જ્યહા એક જ વ્યંજન હોય ત્યહાં કવિની નિરંકુશતા અનુસાર હમે બેવડો વ્યંજન મૂકિયે અથવા એક શ્રુતિને ભાંગીને બે શ્રુતિ બનાવિયે. પણ એ માત્ર કવિતામાં, જેમ કે પેલા રાજના નામ जम्शेद्માં બે શ્રુતિઓ છે, પણ ફારસી કવિતામાં કોઈવાર હેને जम्शेद् (૩ શ્રુતિયો) બનાવી દેછે. સિંધીમાં હમે વ્યાકરણ-છન્દ ઈત્યાદિમાં ફારસી અને અરબીને અનુસરિયે છિયે"

મ્હને લાગેછે મીરઝા કલીચ બેગ શ્રુતિસંખ્યાને જ આધારે રહ્યાછે, પ્રત્યેક શ્રુતિની માત્રા ઉપયોગી તત્ત્વ છે હેને આધારે નહિ. कम्मुમાં બે શ્રુતિયો છે ઉપરાંત માત્રા ત્રણ છે પણ कमुમાં બે જ માત્રા છે પણ તત્ત્વ જોઇયે તો ઉપર ટાંકેલા મતો બેવડા વ્યંજનના મ્હારા પક્ષનું સમર્થન કરેછે, વિકલ્પે આવતો એકવડો વ્યજન ઘણે અંશે કે થોડે અંશે ઉચ્ચારની અપૂર્ણ સમજનું પરિણામ છે, બેવડો વ્યંજન એ ખરું રૂપ છે હેનાં અને ખોટી રીત ઉપજાવનારાં ગૂઢ કારણોનાં સ્પષ્ટ સૂચનો ઉપરના ટાંચણમાં દેખાયછે. जम्शेद्નું जम्शेद थवानो મીરઝા કલીચ બેગે આપેલો દાખલો स्वरभक्तिનો વિષય જણાયછે એટલે પ્રસ્તુત ચર્ચામાં ઉપયોગી નથી.

હતો માટે હું એમ માનુંછુ કે સિંધી ભાષાને પૂર્વસ્વરને લભાવ્યા વિના સયોગનો એક વર્ણ ઉડાડી મૂકનારી ગણુનામા ડૉ ભાડારકર પૂર્વે લેખકોએ સ્વીકારેલી અને ચાલુ રાખેલી ખોટી મતપરપરાથી દોરાઈ ગયાછે તેઓ કહેછે —

" સિંધીમા બેમાનો એક વ્યજન લુપ્ત થાયછે, પણુ પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થતો નથી, જ્યહારે પજાબીમા પ્રાચીન પ્રાકૃતોમાથી ઉતરી આવેલા બેવડા વ્યજનો બહુધા જળવાઈ રહેછે " (હેમનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ ૧૯૮)

હવે, અનેક બાબતોમાં પોતાની સાથે નિકટ સબન્ધ દર્શાવતી પોતાના પડોશમાની બને ભાષાઓથી, ઉત્તરની પજાબીથી અને દક્ષિણુની કચ્છીથી, સિન્ધી ભિન્નરૂપે વર્તે એ ખરેખર વિચિત્ર છે અને, વિશેષમા, સયોગલોપ થવા છતા પૂર્વસ્વર-દીર્ઘત્વરૂપે માત્રાસખ્યાનું પરિપૂરણુ ન કરવામા આવે એ વાગ્વ્યાપારના ઇતિહાસથી અસગત છે તરતમા જ ચર્ચવાના ગુજરાતી પ્રકારોની માફક, અપવાદ-ભૂત ઉદાહરણોને સ્વરભારના વિશિષ્ટ સચાર વડે કે હેવા કારણો વડે સમઝી સકાય અને સમઝાવી સકાય, પણુ કોઇએક ભાષામા માત્રાવ્યવસ્થાનો નિયમરૂપે અને સામટો ઇનકાર કરવામાં આવે તો ખરી ઘટના સમઝવામાં જ ભૂલ થઈ હશે હેવી શકા ઉપજે, અને મ્હેં ઉપર દર્શાવ્યુંછે તેમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇયેઠિયે કે વસ્તુત સયોગ લુપ્ત નથી થતો પણુ ટકી રહેછે

મ્હેં આ ઉત્સર્ગની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીછે હેનું ખાસ કારણુ એ કે, મ્હારા જાણુવા પ્રમાણે, મિ૰ બીમ્સે કે ડૉ ભાડારકરે કોઇએ આ નિયમનો સ્વતત્રરૂપે અને વીગતસર વિચાર નથી કર્યો, માત્ર પ્રસગપ્રાપ્ત ઉલ્લેખ કર્યોછે ડૉ ભાડારકરે (વ્યાખ્યાનોને પૃ ૧૯૮ મે) કરેલો આ નિયમનો ઉલ્લેખ ટૂંકો અને પ્રસગપૂરતો છતા પૂરેપૂરો સૂચક છે હેમાં શકા નથી, પણુ મિ૰ બીમ્સ તો આ પ્રશ્નનો માત્ર ઉપરચોટિયો પરામર્શ કરેછે (હેમના ગ્રથનું પુ ૧, § ૪૧ (પૃ ૧૫૨-૧૫૬), § ૭૨-૯૩ જુવો, હેમાં લગ ભગ આખામા સયોગનાં અગોના અન્યોન્ય સબધની અને હેનાં રૂપાન્તરોની જ ચર્ચા છે)

	परकीयकं	पारकउं (सि. हे. ८-१-४४)	पारकुं
	पत्रकं	पत्तरउं	पतरुं
	शक्नोति	सक्कइ	सके (छे)
१५४	{ अंगरक्षकं	अंगरक्खउं	अंगरखुं
	{ पादरक्षकं	પરભારો पगरक्खउं	पगरखुं
	परीक्ष	परिक्ख	परखवुं पारख(वुं)
		णत्था	नथ्य (विकल्पे-नाथ्य)[155]
	દેશ્ય छिन्नाली		छिनाळ
	,, कट्टारी		{ कटारी { कटार
	,, कडच्छु		कडछी
	,, कच्छरो		कचरो
	,, वप्पीओ		वपैयो
	,, उत्थल्ल पत्थल्ला[156]		उथलपाथल
	,, पत्थारी (देशीनाममाला, ६-६९)		पथारी

---

૧૫૪. આ બે શબ્દો મૂળ સંસ્કૃતમાં હોય એ સંભવિત નથી; પણ વ્યુત્પત્તિ સમજાવવા માટે હેને અહિં સમાસરૂપે મૂકયાછે.

૧૫૫. "નાકની દોરી" (=બળદની નાકની રજ્જુ) એ એક જ અર્થ હેમચન્દ્રે देशीनाममाला ૪-૧૭માં આપ્યોછે. णत्था णासारज्जु । णत्था नासारज्जु ॥ ઉદાહરણમાં णत्थारहिओसहेण (=नासारज्जुरहितवृषभेण) એમ આપેછે. મ્હારા અન્વેષણ પ્રમાણે, સ્ત્રીનો નથ્ય જેવો અલંકાર સંસ્કૃત સાહિત્યને કે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિને અપરિચિત છે. મુસલમાનના આગમનની પૂર્વે કોઇ પણ કોશમાં કે સાહિત્યમાં મ્હને આ શબ્દ પ્રાપ્ત થતો નથી. આ અલંકારને મુસલમાનોએ પોતાના ભરતખંડના આધિપત્યના છેવટના સૈકાઓમાં દાખલ કર્યો એ સ્પષ્ટ છે. અભાવરૂપ અને કાંઇક અંશે દૃષ્ટાર્થરૂપ પ્રમાણોને આધારે રચાયેલો આ મ્હારો મત છે. આ વિષયપર કાંઇ પણ પ્રકાશ પડી સકે તો હું ખુશી થઇશ.

"The Dress of Ardvi Sūra, and the toilette of the Hebrew Lady (અર્દ્વી સૂરનો પ્હેરવેશ, અને યાહુદી સ્ત્રીનો પ્રસાધનવિધિ)" એ વિશે મિ૦ **આર. પી.** ઉમરીગરે લખેલા લેખમાં, "દસ્તુર હોશંગ સ્મારક ગ્રન્થ"નાં પૃષ્ઠો ૯૫ ઇત્યાદિમાં આપ્યુછે તે મુજબ, ડિ ક્વિન્સીના 'Toilette of the Hebrew Lady' વિશેના નિબન્ધમાં યાહુદી સ્ત્રીના અલંકારોમાં, તેમ જ બીડિયાના પુરુષોના અલંકાર તરીકે, નથ્ય વર્ણવેલી મ્હેં જોઈછે.

૧૫૬. ડૉ. ભાંડારકર उथलपाथलની વ્યુત્પત્તિ વ્યત્યયદ્વારા उलटापालटा **મ., આ.** उवलत्थ-ट्ट पल्लत्थ-ट्ट સં. उपर्यस्त पर्यस्त હેમાંથી સાધેછે. (હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૦, છેલ્લી બે પંક્તિ) મ્હારો આધારભૂત શબ્દ देशीनाममाला ૧-૧૨૨ માંથી લીધોછે.

આ ઉત્સર્ગના વિકલ્પના કેટલાક ઉદાહરણોછે, જેમાં કા તો પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ વિકલ્પે થાયછે અથવા તો સયોગ વિકલ્પે અવિકૃત રહેછે જેમકે –

વિકલ્પ પ્રકારો

अरण्य	{ अरण्णु रण्णु }	रण, रान
कर्पटक	कप्पडउ	कपडु (=પરિધાન–વસ્ત્ર) कापड (વસ્ત્રપટ) १५७कापडु (=કાચલી)
१५८ { प्रस्तरक प्रस्तर	पत्थरउ पत्थरु	पथरो पथ्थर
१५८ { पक्षक पक्ष	पक्खउ જાનિ વિપર્યય, पक्खु पक्गड	पगु१५९ पाख
१५८ { गर्दभकक गर्दभक	गद्दहडउ गद्दहउ	गधेडो गद्धो
कर्पर	खप्पर	{ खप्पर खोपरी १६०
	દેશ્ય उव्वड	{ उघड उग्घड

આ ઉત્સર્ગના અન્તર્ગત નિયમનો આધાર સ્વરભારની અસર ઉપર અને ઉત્તરશ્રુતિની ગુરતા કે લઘુતા ઉપર રહેલોછે પાછળ રહેલો સ્વર દીર્ઘ અથવા સ્વરિત હોય તો હ્રસ્વસ્વર અવિકૃત રહેછે, જેમકે ઉઘાડ, ગધેડો, વિનતી, છિનાળ, સુતાર, સુનાર, કટારી ઇત્યાદિ અહિયા આ શબ્દોની બીજી શ્રુતિ દીર્ઘ અને સ્વરિત છે, એથી સયોગલોપ થવા છતાં પૂર્વસ્વર હ્રસ્વ રહેછે

આ વિષયમા સ્વરભારની અસર

એ જ મુજબ, પરણેવો, પલ્લાયો, દેમા, મૂળમાં દ્વિતીય શ્રુતિ (રિ, હિ) ઉપર રહેલો સ્વરભાર ખસીને તૃતીય શ્રુતિ (રા, છા) ઉપર પડેછે, અને

---

૧૫૭ "अनन्तनु कापडु न रहु टाकाटीक"
(નાગરસ્ત્રીઓમા પ્રચલિત ઉત્સવ ગીત)

૧૫૮ આ શબ્દયુગ્મોનો જૂદો જ વર્ગ બનેછે, કારણ કે વિકારનો સબન્ધ क પ્રત્યયના વિધાન કે અવિધાન સાથે રહેલોછે

૧૫૯ પક્ષના પર્યાય તરીકે ગામડાંમાં મૂળ પુ (અખો).

૧૬૦ અહિ પૂર્વસ્વર અનો, સંયોગીય દીર્ઘસ્વર ના પલાને બદલે, આ થયોછે

एकठुंमां (एकट्ठउं मां) क ઉપરથી (एकठुं मां) ए ઉપર જાયછે. એટલે સંયોગનો પૂર્વસ્વર હ્રસ્વ રહેછે.

उथलपाथल—उ અસ્વરિત રહેછે, અને पत्थल्ला નો प સ્વરિત બનેછે; એથી उ હ્રસ્વ છે અને प લંબાઇને पा થાયછે, અને સ્વરભાર પૂરેપૂરો पा ઉપર પડવાથી (उत्थल्ल ના અને पत्थल्ल ના) બેઉ ल्ल માં સંયોગલોપ થવા છતાં, બંને थ માંનો अ અસ્વરિત અને પરિણામે અદીર્ઘીકૃત રહેછે.

उत्सर्ग १५

विश्लेप

વિશ્લેપ અનાદ્ય કે આદ્ય સંયોગ विश्लेप (પૃથગ્ભાવ) પામેછે.

સૂચના:—

(अ) આ विश्लेप સાધારણતઃ સંસ્કૃતમાંથી બારોબાર આવતા શબ્દોમાં થાયછે, પરંતુ પ્રાકૃતદ્વારા આવતા શબ્દોમાં પણ થાયછે.

(आ) विश्लेषના નિયમનું મૂળ પ્રાકૃતોમાંના विप्रकर्षના વિરલ પ્રકારોમાં છેઃ જેમ કે શૌરસેનીમાં पूर्वतुं पुरव થાયછે (सि. हे. ૮–૪–૨૭૦); મહારાષ્ટ્રીમાં र्श–र्षतुं रिस બનેછે (सि. हे. ૮–૨–૧૦૫); ल्युक्त સંયોગો તૂટીને इ ल થાયછે, किलेसो ઇત્યાદિ (सि. हे. ૮-૨-૧૦૬). વરરુચિકૃત प्राक्तप्रकाशमां विप्रकर्ष વિશેનાં સૂત્રો પણ જુવો.

ગુજરાતીમાં એટલી વિશિષ્ટતા છે કે विश्लेपથી અળગા પડેલા વ્યંજનો વચ્ચે સદા अ આવેછે.

[विश्लेष विशे, विप्रकर्ष विशे અને આ નિયમના અન્તિમ મૂળ स्वरभक्ति વિશે વિશેષ ચર્ચા માટે ઉપર પૃ. ૧૧૬–૧૧૭ પૃ, ૧૧૭ મે ફુટનોટ ૫, અને વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૧ ને છેડે स्वरभक्तिनी ચર્ચા જુવો].

ઉદાહરણો:—

सूर्य	सुरज
भार्या	भारजा
मार्गः	मारग
वार्ता	वारता
सर्पः	सरप
सर्वः	सरव
गर्भः	गरभ

कर्म	करम
गर्व	गरव
हर्ष	हरस
धर्म	धरम
व्रण	वरण (=ग्लानि)
चैत्र	चैतर
प्रताप	परताप
प्रभु	परभु
श्लेष्मा	शलेशम
लग्न	लगन } "काणीना लगन
विघ्न	वघन } ने कोडसें वघन "

(કહેવત)

(લગ્ન (સં) નો અર્થ "વિવાહ" (લગન ગુજ.) નથી થતો આ અર્થ લક્ષણા થી આવ્યો જણાયછે, કારણ કે વિવાહ સાધારણ રીતે શુભ લગ્નમાં અર્થાત્ ગ્રહયોગમાં કરવામાં આવેછે)

(ટિપ્પણી —(૧) मार्ग થી कर्म સુધીનાં ઉદાહરણોમાં વિકલ્પ પણ છે, माग ઇત્યાદિ, જે ઉલ્લાસ ૧૨ મા કહ્યુંછે, ત્યાં જોઈ લેવું

(૨) ग्राहक, प्रताप, અને प्रभु એ આદ્ય સંયોગના વિશ્લેષનાં ઉદાહરણો છે, જ્યારે श्लेष्मा માં આદ્ય અને અનાદ્ય બન્ને સંયોગો વિશ્લેષ પામેછે)

પ્રાકૃતદ્વારા આવતા શબ્દો

સં	પ્રા કે અપ કે દેશ્ય	ગુજ
विक्रय	[161] विक्कउ	वकरो
संग्रह	संग्गहउ	संघरो
आश्रय	आसव	आसरो
निश्रेणि	[162] निस्सेणी	नीसरणी
ग्रहण	गहणु	घरेण

૧૬૧ સંયોગના બીજા (ચોથા) વર્ણ તરીકે રહેલો ર્ અપભ્રંશમાં જળવાઈ રહેછે એવી રીતે અને ઉપરના નોંધમાંના એ રૂપો માલમ થાયછે

૧૬૨ પ્રા. મા નિસ્સેણી છે અને દેશ્યમાં નિસ્સેણિઆ છે પણ ગુજરાતીમાં ર્ રહેછે, માટે હું આપ રૂપ નિ— ધારુંછું

ग्राहकः	(घ्राअकु)	घराक
अग्राह्यकं है अग्रहकं	अग्रहउं	अघरुं
प्राघुणकः	प्राहुणउ	प्हरूणो
भाद्रपदः	भाद्रवउ	भादरवो
कोद्रवाः (બહુવ્રાન)	कोद्रवा (व्-લોપ, પછી)	कोदरा
पत्रकं	पत्रउं	पतरुं[१६३]
चित्रयति	चित्रेइ–चित्तरइ	चीतरे (छे)
मूत्रयति	मूत्रेइ–मुत्तरइ	मूतरे (छे)
रात्रौ	रात्रिहिं–रात्रइ	रातरे[१६४]
प्रमाणेन	प्रमाणे[१६५]	परमाणे (=મુજબ)
प्रमाणकं	प्रमाणउं	परमाणुं(=માપ)
सुपर्वकः	सुपर्वउ	सपरमो
		सपरमो दहाडो(=તહેવાર)
प्रपा	प्रवा	परब
कोटिः	कोडी–क्रोडी[१६६]	करोड
हृदकः	द्रहउ[१६७]	घरो
एकादश	एगारह	
	अग्यारह	
	(ए અને આનો વિલક્ષણ પણ અપૂર્ણ વ્યત્યય, જેમાં આનો પ્રતિધ્વનિરૂપ अ આદિ તરફ જાયછે, છતાં આ મૂળ સ્થાને જ રહેછે).	
	अगयार	अगियार[१६८]

---

१६३ पतरु=ધાતુનું પતરુ; पातरु=ઝાડનુ પાન. (पातरु સુરતી શબ્દ છે.)

१६४. रातरे અવ્યય તરીકે પ્રચાર પામેલછે ('રાતે' એ અર્થમાં); सांझरे (=સાંઝે)ની માફક; सांझरे માનો र् रातरे ના ખોટા સામ્યથી આવ્યો હોય.

१६५. અકારાન્ત શબ્દોની તૃતીયામા અપભ્રંશમાં ए આવેછે (सि. हे. ८–४–३३३).

१६६. અપભ્રંશના રિવાજ પ્રમાણે र् પ્રક્ષિપ્ત થાયછે (सि. हे. ८–४–३९९). આ વિશેના ઉત્સર્ગ આગળ ઉપર આવશે.

१६७. सि हे. ८–२–८० જુવો. એથી પ્રાકૃતમાં र् રહેવાનું, અને हृदમાંથી વ્યત્યય-દ્વારા રૂપાન્તર થવાનુ, કારણ સમઝાશે. द्रह પોતે જ સંસ્કૃતછે એમ હેમચન્દ્ર, દેખીતી શંકા સાથે, કહેછે:—द्रहशब्दमपि कश्चित् सस्कृतं मन्यते ॥

१६८. गिમા અનો इ થયોછે તે વ્યાખ્યાન ૪ ખંડ ૧ માના उत्सर्ग इ–(क) પ્રમાણે છે; ઉપર પૃ. ૨૩૨–૩ જુવો; અથવા ત્હોં સૂચવ્યુછે તેમ આ हनियात् જેવો स्वरभक्तिनो પ્રકાર હોય,

કેટલાક પ્રકારોમા વિશ્લેષ થયા પછી સયોગનો પ્રથમ વ્યજન બેવડાયછે (અવાન્તરક્રમમાં, અથવા અન્તિમરૂપમાં પણ ક્વચિત બેવડો રહેછે), જે પૂર્વક્રમમાંના સબળ સયોગના પ્રઘાત(ઘાતનું) પરિણામ છે, (જો કે એથી કેટલાક પ્રકારોમા શ્રુતિયોની એકદર માત્રાસખ્યા વધી જાયછે), જેમ કે –

૧ કેટલાક પ્રકારોમા વિશ્લેષ પછી પ્રથમ વ્યજન બેવડાયછે

छनक	छत्तरउ	छापरु
छत्र	छत्तरु	छत्तर
	छत्तुमાંથી छत(=ceiling) આવે	
पत्रक	पत्तरउ	{ पतरु / पातरु
	(पत्तउंમાંથી पत्तु થાય)	
जस्ति	*अस्सति-*अस्सइ	
	अच्छइ-अछइ-छइ	छे
चित्रयति	चित्रेइ-चित्तरइ	चीतरे (छे)
मूत्रयति	मूत्रेइ-मुत्तरइ	मूतरे (छे)
निद्रा	निद्दरा	नींदर

આ ઉદાહરણો પૈકી अस्ति ત્રણ માત્રાવાળો છે તે अस्सइ ચાર માત્રાવાળો બનેછે, તેમજ ચારમાત્રાનો શબ્દ निद्रा પાંચ માત્રાવાળો निद्दरा બનેછે छत्तर અને पत्तु અન્તિમરૂપ પર્યન્ત રહેતા બેવડા વ્યજનનાં ઉદાહરણો છે

उत्सर्ग १६

અનાદ્ય સયોગ અલુપ્ત અને અવિશ્લિષ્ટ રહેછે

કેટલાક શબ્દોમા, સ્વરભારની અસરથી, સયોગ ગુજરાતીરૂપ પર્યન્ત અલુપ્ત અને અવિશ્લિષ્ટ રહેછે

કેટલાક પ્રકારોમાં અનાદ્યસયોગનો લોપ કે વિશ્લેષ થતો નથી

ઉદાહરણો

સં.	પ્રા૰ અપ૰ કે દેશ્ય	ગુજ૰
सप्तदश	सत्तरह	सत्तर
षट्क	छक्कउ	छक्को
अपत्यकं	अवच्चउ	बच्चु

वृद्धक:	वुड्ढउ	[१६९]वुड्ढो
प्रस्तर:	पत्थरु	पथ्थर
छत्र	छत्तरु	छत्तर
पत्रकं	पत्तउं	[१७०]पत्तुं
सप्तक:	सत्तउं	[१७१]सत्तो
अष्टक:	अट्ठउ	[१७१]अठ्ठो
चतुष्क:	चउक्कउ	[१७१]चॉक्को

કેટલાક શબ્દોમાં બેવડા વ્યંજનનું આ અવિકૃત અવસ્થાન વૈકલ્પિક છે;

વિકલ્પવાળા પ્રકારો — સંયોગલોપવાળા વિકલ્પમાં સાધારણતઃ પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે; જેમકેઃ—

कक्षा	कच्छा	[१७२]कच्छो के काछडी
प्रस्तर:	पत्थरु	[१७२]पत्थर के पथरो
पक्वक:	पक्कउ	पक्को के पाको(=ચતુર; ખંધો)
कर्पर:	खप्परं	[१७३]खप्पर અને खोपरी
रूक्षक	[१७४]लुक्खउं	लुखुं અને लुख्खुं[१७५]
(દેશ્ય)	झुट्टं	[१७५] झुठुं, झूठुं
,,	वहिल्लो	व्हेलो, व्हेल्लो[१७५]
,,	उज्जडं	उज्जड, उझ्झड

---

૧૬૯. वुड्ढो હિન્દીમાથી ગુજરાતીમાં આવેલછે.

૧૭૦. पत्तु=પાંદડું; પછી, ગંજીપાનું પાનું.

૧૭૧. सत्तो, अठ्ठो, चोक्को એટલે પાનાંની રમતનાં સાત, આઠ અને ચાર દાણાનાં પત્તાં; મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોને આકારમૂળ તરીકે જ મૂક્યાછે. સંસ્કૃતમાં હેનો અર્થ એ નથી.

૧૭૨. काछडी અને पथरो कप्रत्यय લગાડવાથી થયાંછે

૧૭૩. खोपरीમાં अનો ओ થયોછે એ અસાધારણ છે; पथरोમાં વિકલ્પરૂપે અવિકૃત હ્રસ્વ સ્વર રહ્યોછે.

खप्पर=શિવ કે કાલીનું ભિક્ષાપાત્ર બનેલી ખોપરી.

खोपरी=પ્રાણિનું શિરઃકપાલ.

૧૭૪ रूक्षનો हरिद्रादिगण (सि. हे. ८–१–२५४)માં रના लને માટે નિર્દેશ નથી; પણ એ गणने અન્તે इत्यादि છે એટલે સમાન પ્રકારોનો હેમાં સમાવેશ થાય એમ માનીને મ્હેં એ गणने સાદૃશ્યે लुक्ख લીધુંછે

૧૭૫. लुक्खु, झुट्टु, व्हेल्लो;—અહિં બેવડો વ્યંજન મર્મદર્શકછે. छेल्लो, प्हेल्लो, खोट्टुं હેમાંના સયોગો પણ હેવાં જ ગણાય.

સૂચના –ઉપરના શબ્દગણમાં ગુજરાતી શબ્દોમાના બેવડા મહાપ્રાણ વ્યજનોનો ખુલાસો આપવો પડશે વાગ્વ્યાપાર-દષ્ટિયે આ સયોગોનો પ્રથમ-વ્યજન (પ્રાકૃત શબ્દોની માફક) સમાનવર્ગીય અલ્પપ્રાણ જોઇયે, પણ થોડા વર્ષો પૂર્વે કેળવણી ખાતાએ ખરો વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ સયોગ (ઠ, क्ख ઇત્યાદિ) પસદ કરવાનું ઠરાવ્યુ ત્યહાં સુધી એ ખાતાની અદર તેમ જ બ્હાર બને વ્યજનો મહાપ્રાણ મૂકવાનો પ્રચાર હતો હુ જૂની પદ્ધતિને વળગી રહ્યોછુ હેના ત્રણ કારણો છે (૧) ખરુ વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ રૂપ સ્વીકારવુ એ નિષ્કારણ પાંડિત્ય ગણાય, (૨) દ્વિત્વ પામેલા મહાપ્રાણનો ઉચ્ચાર આપોઆપ જ અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણના સયોગ જેવો થશે–બેવડા મહાપ્રાણથી દર્શાવીએ તોપણ, અને (૩) આ પરિસ્થિતિમાં ચાલુ પદ્ધતિમા ખલેન ન કરવી જોઇએ

उत्सर्ग ९७

અનાઘ સબલસયોગ નિર્બળ બનેછે

કેટલાક શબ્દોમા અનાદ્ય સબલસયોગ નિર્બલ બનેછે, અને એથી કેટલાક પ્રકારોમાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે

	સ.	ગુજ.
(૧)	कल्य	काल्य
(૨)	नित्य	नित्य
(૩)	वैद्य	वैद्य, પછી वेद
(૪)	समस्या	समश्या
(૫)	धन्य	धन्य भाग्य
(૬)	भाग्य	भाग्य
(૭)	राज्य	राज्य-राज
(૮)	मध्य	मध्य
(૯)	असह्य	(असय્ય પછી) असह
(૧૦)	साध्य	साध्य
(૧૧)	कल्याण	कल्याणदास
(૧૨)	फलद्रूप	फल्द्रूप
(૧૩)	ब्रह्मचारी	ब्रह्मचारी

સ્પષ્ટીકરણ અને વિશેષ વિચાર —

(૧) कल्य (સં.)માં य અશિથિલ છે તે काल्य (ગુજ)માં શિથિલ (लघुप्रयत्न) થાયછે मुग्धावबोध औक्तिक (વિ સ ૧૪૫૦) પૃ ૧૬, ઓળ

૨ માં આ શબ્દ कालिरूपे દર્શન દેછે:-आजु अद्य कालि कल्ये गियकालि. काल्य માંનો य कालिना રૂમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય એ શક્ય છે.

(૨) લઘૂચ્ચારણ य વાળો नित्य ગુજરાતીમાં બહુપ્રચરિત છે; જેમ કે निल्य भक्तिरसे हइडुं भरजो (નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત कुसुममाळा, પૃ. ૫૩, કડી ૩).

(૮) सरवस्तपि हरि रगि राचि
वृंदावनि गोपीमध्य नाचि

(પદ્મનાભ; નકલ વિ. સં. ૧૭૧૫; गुज. शालापत्र પુ. ૧૨, મે માસનો અંક જુવો; તા. ૧૩ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૪ ના ગુજરાતીમાં આવેલો રા. છગનલાલ વિ. રાવળનો લેખ હેમાં ફરી આપેલોછે.)

मध्य રૂપ પ્રા. પા. શૌ. मधिनो ઉત્તર રૂપાન્તર ક્રમ હોય; જો કે સાધારણ રીતે मध्यनुं मज्झ પ્રા.માં થાય.

(૯) असह (સં.) નો અર્થ કર્તૃનિષ્ઠ છે (સહી ન સકતો), असह्य જેવો કર્મનિષ્ઠ નથી; असह (ગુજ.) નો અર્થ કર્મનિષ્ઠ છે અને હેની વ્યુત્પત્તિ ઉપર મુજબ છે. अलभ (ગુજ), अकथ (ગુજ.) એ अलभ्य (સં.), अकथ्य (સં.) માંથી આવે; (પ્રા. अलब्भ, अकत्थ.)

(૧૦) જો रामायणने પ્રમાણ માનિયે તો साह्य ખાસ્સો સં. શબ્દ ગણાય, सहनुं ભાવવાચક નામ. (वाङ्मात्रेणापि रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ किष्किन्धाकाण्ड ૫૮, ૧૨; सुंदरकांड ૧-૧૩૩, ૧૪૭ પણ જુવો). આપ્ટેએ साह्य શબ્દ નથી આપ્યો.

જો साह्य ના મૂળ શબ્દ તરીકે साहाय्य (સં.) લઇયે તો, સં. શબ્દનો य અક્ષરઅન્ત ગુરુપ્રયત્ન છે, જે ગુજરાતીમાં લઘુપ્રયત્ન બનેછે.

(૧૧) कल्याणदास. સંયોગ નિર્બળ બનેછે તે આ પ્રકારનાં (कल्याणराय વગેરે' વિશેષ નામોમાં જ. कल्याण પોતે સબળસંયોગ જાળવી રાખેછે.

(૧૨) फलद्रूप–સં. માં द्र સબળસંયોગ છે. ગુજરાતી પ્રચારમાં, ઉચ્ચારણવેગની મદદ વડે, એ નિર્બળ બનેછે અને ल એક માત્રાનો ઉચ્ચારાયછે.

(૧૩) હરરોજના तद्भव પ્રચારમાં ह्म નિર્બળ બનેછે, જેમકે वृंदावनि गोपीमध्य नाचि। साचो सोहि ब्रह्मचारी ॥ (પદ્મનાભ, ઉપર જ (૮) નીચેનું ટાંચણ); ઉપર, उत्सर्ग ૧ (क), વ્યાખ્યાન ૪ થાના પ્રસ્તુત ખંડમાં, પૃ. ૨૯૭ જુવો, જ્યહાં ભીમકૃત हरिलीलामां प्रल्हादनो ल्ह નિર્બળ બતાવ્યોછે.

સૂચના—મધા શબ્દોમાં દ્વિતીયવર્ણ યુવાળો સયોગ છે એ ધ્યાનમાં આવ્યું હશે,–અપવાદમા માત્ર फल्गूप અને ब्रह्मचारी છે, જેમા र् અને ह् દ્વિતીય અને પ્રથમ વર્ણ છે ગુરુપ્રયત્ન य (ડૉ હાર્નલ જેને અર્ધ-વ્યજન કહે તે) શિથિલ થઇને લઘુપ્રયત્ન य (ડૉ હાર્નલ જેને અર્ધસ્વર કહે ત્હેવો) થવાથી સયોગ નિર્બળ બનેછે ૧૭૬

र् અને ह् વિશે પણ, હેમચન્દ્ર પોતાના छन्दोनुशासन અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૬માં र् અને ह्વાળા સયોગને પૂર્વસ્વરને દીર્ઘત્વ અર્પવાના ધર્મમાથી બાદ કરેછે, જેનો અર્થ એ કે એ સયોગો હેણે નિર્બળ માન્યાછે, હેના જ શબ્દોમાં કહું તો एष्वतीव्रप्रयत्नत्व सयोगस्य गुरुत्वाभावे हेतु ॥ આ છૂટ હેણે માત્ર પ્રાકૃત છન્દને નહિં પરતુ સસ્કૃત છન્દને પણ આપીછે હેણે આપેલા ઉદાહરણો જ સ્થિતિ પ્રગટ કરશે —

હ્ અને ર્વાળા સયોગોના નિર્બળત્વ વિશે હેમચન્દ્રે મૂકેલી છૂટ, છન્દોનુશાસન, ૧-૬

(अ) स्पृष्ट त्वयत्यपह्रिय खलु कीर्तयन्ति ॥

(आ) घन प्रदानेन श्रुतेन कर्णो ॥

(इ) एतद्दिवा निह्नुतदीप्ति मुदे न कस्य ॥

(उ) तव ह्रियापह्रियो मम ह्रीरभूच्
छद्मिग्रहेऽपि द्रुत न धृता तत ।
यद्दलभ्रामरमेचक्त्तामम
मम प्रिये क्व समेष्यति तत्पुन ॥

(अ)માં લીધેલી છૂટ અક્ષમ્ય ન ગણિયે તો નભે, તેમ જ (आ)માં, હેમા સયોગનું સ્વતન્ત્ર શબ્દના આદિમાં સ્થાન છે તે હેને વિશેષ ક્ષમ્ય બનાવેછે પણ (इ)માંનો નિર્બળ સયોગવાળો ગણાતો निह्नुत ભાગ્યે જ બંધ બેશે, અને એથી પણ બૂરુ એ કે (उ)મા ઓછાં નહિ પણ સાત હાવી છૂટનાં ઉદાહરણો, ચઢતા ઊતરતા દોષગાંભીર્યવાળા, ખડક્યા છે ખરેખર, જો આ ઉદાહરણો વ્યાપક પ્રચારનાં સૂચક હોય, વ્યક્તિકૃત સ્વાતન્ત્ર્યનાં જ સૂચક ન હોય, તો હેની પ્રવૃત્તિ સસ્કૃત સાહિત્યના કોઈ હેવા અવનતિ યુગમા થઈ હશે કે જેમાં શિષ્ટ નિયમબધન અત્યન્ત શિથિલ પડ્યુ હશે સયોગના નિર્બળત્વના ક્રમદર્શક ઇતિહાસ ઉપર બહુસૂચક પ્રકાશ પાડેછે એટલા માટે આ પરિસ્થિતિ મ્હેં અહિં નોંધીછે

---

૧૭૬ પ્રાકૃતલક્ષણની હેમની આવૃત્તિમાં હેમની પ્રસ્તાવના, પૃ ૨૭ § ૪ જુવો

उत्सर्ग १८

निर्बलसंयोगनुं सबल बनवुं

આ उत्सर्ग આગળના ઉત્સર્ગનો વિપર્યય છે; હેનું સરળ નિવેદન આ પ્રમાણે થાયઃ—

કેટલાક પ્રકારોમાં નિર્બલસંયોગ સબલ થાયછે

કેટલાક શબ્દોમાં (સંયોગનો ઉત્તર અંગભૂત) य લઘુપ્રયત્ન હોવા છતાં પ્રમાદથી ગુરુપ્રયત્ન મનાતાં નિર્બલસંયોગ સબલ બનેછે.

ઉદાહરણોઃ—

સં.	ગુજ.
अगति·	अगत्य
प्रति	प्रत्ये
डाकिनी	डाक्यण
अत्रवारे—પ્રા. अत्तवारइ अत्तआरइ	अत्यारे

ટિપ્પણઃ—(अ) निर्माल्य અને आमन्या એ બીજા બે શબ્દોમાં यનો સંયોગ સબલ છે. પ્રથમ શબ્દ સં. निस्ने ફા. माल સાથે જોડીને અને સંસ્કૃતનો ખોટો ધ્વનિ અર્પવા માટે છેડે य લગાડીન બનાવેલો વર્ણસંકર છે. ખરું, निर्माल्य સં. શબ્દ છે, પણ હેનો અર્થ ગુજરાતીમાં થાયછે તે 'નમાલો' નથી થતો.

સંસ્કૃત શબ્દ निर्माल्यના અર્થોઃ

(૧) (વિશેષણ) કલંકરહિત, શુદ્ધ.

(૨) (નામ) નિર્મળતા.

(૩) પુષ્પ જેવા દેવને અર્પેલા ઉપહારનો અવશેષ.

(૪) વાપરીને નાંખી દીધેલાં પુષ્પ; કરમાયેલાં ફુલ.

(૫) અવશેષ—કોઇપણ.

અર્થ (૪) લક્ષણાથી નમાલું અર્થ ઉપજાવે પણ હું હેમાં ક્લિષ્ટતા આવતી માનુંછું.

બીજો શબ્દ आमन्यानो ગુજ. માં 'માન', 'આજ્ઞાપાલન' હેવો અર્થ થાયછે, પણ હેનું મૂળ કોઇ સંસ્કૃત પરિચિત શબ્દમાં મળતું નથી; आज्ञा સાથે માનને લગતા કોઈ શબ્દનો તરંગી અને ખોટો સમાસ કરીને એ ઉપજાવેલો હશે. આ તર્કમાત્ર છે.

(આ) પ્રત્યન્ના પાલી આપણી (હરિલીલા, કલા ૮, શ્લો ૫૯) હેમા પ્રત્યજ્ઞાનો ય તિના રૂમાથી ઉદ્દભવ્યો હોઇને મૂળ લઘુપ્રયત્ન છે છતા ગુરુપ્રયત્ન ગણ્યોછે, હેતું કારણ કાંઇક અંશે મિથ્યા સંસ્કૃતત્વબુદ્ધિ અને કાંઇક અંશે એ શબ્દમા ત્યનું વિલક્ષણ સ્થાન, એક બાજુ પ્ર અને અન્યબાજુ જ્ઞા એ બેની વચ્ચે, જેથી ત્ય નો ય પ્રયત્નયુક્ત ઉચ્ચારાયછે, અને એ પ્રયત્ન અછૂટકે યના ઉચ્ચારમા પ્રતિફલન પામેછે

(ઇ) નીચેના ઉદાહરણો જોવા જેવા છે —

(૧) नवधा रारी पण प्रेमभक्तितणु बळ छे अत्य
ते विना रसिक चूडामणि हरि वश न थाये सत्य

(દયારામ, रसिकवल्लभ ५८, ५)

सत्य સાથે યમક સાધતા अत्य માં સબળસયોગ છે, જો કે સાધારણત નિર્બળસયોગ જોઇયે

(૨) जे अजा मध्य उपाध्य बोहली ते जाणे अहकृत्य,
ज्यम मुकुरमा(हिं) अनत दीसे रूपनी सत्तृत्य

(अखेगीता, કડવુ ૨૨, કડી છેલ્લીની પ્હેલાની)

અહિંયા सद्वृत्ति માંથી આવેલ सत्तृत्यનો त्य સાધારણત નિર્બળસયોગ થાય, પણ कृत्य સાથે યમક અને છન્દરચના ઉપરથી જણાયછે કે એ સબલ માનીને મૂક્યોછે

(मतिમાંથી આવેલ) मत्य અને હેવા શબ્દોનો આપણા જૂના કવિયોએ હાવો જ ઉપયોગ કર્યોછે, છન્દની અપેક્ષા અનુસાર સબળ કે નિર્બળ માન્યાછે

उत्सर्ग ·९

સયોગલોપ જેવી કાઇપણ અસર વિના જ હ્રસ્વસ્વરનુ દીર્ઘત્વ

અન્ય કે અન ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનું સયોગલોપ વિના દીર્ઘત્વ

(અ) કેટલાક શબ્દોમા અનન્ત્ય, સ્વરિત, હ્રસ્વસ્વર, હેની પાછળ લુપ્ત વનો સયોગ ન હોય તો પણ, દીર્ઘ બનેછે.

(આ) तद्भव શબ્દોનો અન્ત્ય હ્રસ્વસ્વર બહુધા દીર્ઘ બનેછે

ઉદાહરણો:

(अ) અનન્ત્ય સ્વર.

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
स्तनः	थणु	थान
ध्वनिः	(धुनि)	धून[177]
स्वरः	(सुरु)	सूर[177]
कुंडलकं	कुंडलउं	कुंडाळुं
जडकं	जडउ	जाडुं
कलकं	कलउ	कालु[178]
तिलकं	तिलउं	टीलुं
खनिः	खणी	खाण्य[179]
वरं	वरं	वारुं[180]
अशोकपल्लव	असोअपल्लवु	आसोपालव

(आ) અન્ત્ય સ્વર.

रामस्य पार्श्वे (°र्श्वके)	रामनि पासइ	रामनी पासे
अमृतं	अमिअं (अमि)	अमी
न	न	ना

[ટિપ્પણઃ-(૧) रामनी पासेમાંનો °नी વિશાળ રૂપાન્તરવર્ગની એક પ્રકારદર્શક વ્યક્તિ તરીકે આપ્યોછે. (આ પ્રકારનાં રૂપોમાં પ્રસ્તુત નિયમના અનુદર્શન માટે હું રા. કે. હ. ધ્રુવ કૃત वाग्व्यापार પૃ. ૫ માનો ઋણી છું.) એ જ મુજબ, આ પછીના જ उत्सर्ग અનુસાર અન્ત્ય स्वरयुग्मना

૧૭૭. ध्वनि અને स्वरना वनु પ્રથમ સપ્રસારણ થાયછે. હવે પછીના એક उत्सर्गમાં બતાવીશ તેમ સમ્પ્રસારણ य् કે व् સ્વરમધ્યગત હોય ત્યહારે શક્ય બનેછે, અને એ અપેક્ષા ध्वनि અને स्वरमा અર્ધસ્વરની પૂર્વે ઝીણી स्वरभक्तिના પ્રક્ષેપથી પૂરી પડેછે; જેમ કે ध्उवनि–स्उवर પછી–धून–सूरનો દીર્ઘ ऊ–उव–उउने પરિણામે આવશે. વાગ્વ્યાપાર-ઘટનાની આ નિપુણતર પૃથક્ક્રિયા હોઈને આ બે શબ્દો, પૂરી યથાર્થતા જાળવવી હોય તો, આ उत्सर्गમાંથી બાદ થાય.

૧૭૮. કેટલાક कल्य(क)માંથી कालु સાધેછે. પણ कल्यમાં कल અને कालुનો યથાર્થ અર્થ (अव्यक्तमधुर) નથી આવતો. અનુકૂળ, શુભ (વાર્તાલાપ) હેવો અર્થ આપ્ટેએ પોતાના શબ્દકોષમાં આપ્યોછે, અને એ પણ દૂરનો અર્થ છે.

૧૭૯. આપ્ટે खानि પણ આપેછે; એમ હોય તો આ શબ્દ અહિયાંથી બાદ થાય.

૧૮૦. કેટલાક वारुने वाढम्માંથી આવ્યો ગણેછે. પણ म. वरे સાથે સરખાવતાં वरम्વાળી વ્યુત્પત્તિ ખરી લાગેછે.

બીજા સ્વરનો જેમાં લોપ થાયછે હેવા શબ્દવર્ગના પ્રકાર તરીકે અભિશ્ર આપેલછે

(૨) કેટલાક આધીનનો આ ઉત્સર્ગમા સમાવેશ કરે, પણ હુ બ્હાર મૂકુછુ કારણ—

(પ્રથમ) એ સ્વતન્ત્ર શબ્દ નથી, સમાસના ઉત્તરપદ તરીકે અધિનો આદેશ અધીન થાય હેમાથી જ ઉદ્ભવેલછે, અને (બીજું) વચનાધીન જેવા શબ્દોમા સધિકાર્યથી આવેલા આને કારણે ઉપજેલા બુદ્ધિભ્રમનુ એ પરિણામ છે

(૩) શ્વશુરમાંથી મ સાસરા આ ઉત્સર્ગના અતર્ગત નિયમ પ્રમાણે થયેલો ગણાય]

આ ઉત્સર્ગના તત્ત્વનું મૂળ સિ હે ૮-૧-૪૪ (અત समृद्ध्यादौ)મા મળે છે, જે અનુસાર समृद्ध्यादि ગણના શબ્દોમાની પ્રથમ વર્ણશ્રુતિનો અ વિકલ્પે દીર્ઘ બનેછે આ ગણને આકૃતિગણ કહ્યોછે, એથી સ્તન, જડ અને હેવા શબ્દો હેને અનુસરતા ગણી સકાય, પરતુ પ્રાકૃત ગ્રન્થોમાં થાણ, જાડ ઇત્યાદિ પ્રકારનાં પ્રત્યક્ષ રૂપો પ્રાપ્ત ન હોય તો આ રત્નાવકાશનો લાભ લેવો યોગ્ય ન ગણાય આ કારણે, અને આપણા શબ્દસમૂહમાં ફ્વાળા પ્રકારો પણ છે તેથી, અને, વિશેષત,—હમણાં જ જણાવવાનું એક વિશિષ્ટ સમર્થ તત્ત્વ આ સઘળા પ્રકારનું નિયમન કરેછે એ કારણે, આ ઘટનાને હુ નવીન उत्सग તરીકે આપુછુ—સિ હે ૮-૧-૪૪ની અનુવૃત્તિરૂપ હેને ગણવાને અવકાશ છે તો પણ

આ વિકારનુ મૂળ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં

સ્વરનું ઉચ્ચારણ મધ્ય મટીને વિલમ્બિત બનેછે એ વિકાર એ સ્વરના દીર્ઘત્વનું સ્પષ્ટ અને નિકટ કારણ છે પરતુ હાવા અપૂર્ણ કારણદર્શનથી આપણે સતુષ્ટ નહિં રહિયે, એ તો લગભગ સાધ્યને જ સાધન કરવા જેવુ થાય—રા કેશવલાલ હ ધ્રુવે આ ઘટનાને विलम्बनविधान નામ આપ્યુંછે હેતુ, (હેમનો वाग्व्यापार, પૃ ૫ મુ પેરા ૨ જો જુવો), એ તો આછા આવરણમા છુપાવેલી પુનરુક્તિનો જ એક પ્રકાર છે એ આપણને આ વાગ્વ્યાપાર ઘટનાની પોતાની પાર્ગ્ગ શુ રહ્યુંછે તે નહિં દર્શાવે,—હેના કારણ તરીકે પ્રવર્તતુ તત્ત્વ નહિ દર્શાવે એ તો નિ સદેહછે આ કારણભૂત તત્ત્વ દર્શાવનાર એ વૈકલ્પિક ઉત્પત્તિદર્શન હુ સૂચવુછુ

આ વિકારનું અ તર્ગત કારણ

૧. સિ. હે. ૮-૨-૯૮, ૯૯ (तैलादि અને સેવાદિ ગણોનું નિયમન કરતાં સૂત્રો) અનુસાર સ્વરની પાછળ રહેલા વ્યંજનનું દ્વિત્વ —એ ગણને અન્તે इत्यादि છે એટલે વિશેષે કરીને. છતાં પ્રાકૃતમાં પ્રત્યક્ષ પ્રચારના અભાવમાં આ સૂત્રોની પ્રવૃત્તિ આપણા શબ્દો સુધી ખેંચતાં અચકાવું પડે. પણ જો આ દ્વિત્વ સ્વીકારાય તો, સંયોગ પ્રાપ્ત થતાં જ એ સંયોગનો લોપ એ બીજો ક્રમ થાય અને પછી માત્રાપરિપૂરણને નિયમે સ્વરદીર્ઘત્વનું સમર્થન થાય. આ ઉત્પત્તિદર્શનથી લાઘવ જળવાશે, કારણ કે પ્રસ્તુત શબ્દ-પ્રકારોનો સમાવેશ संयोगलोप-पूर्वस्वरदीर्घत्वના ઉત્સર્ગમાં થઇ જતાં આ જૂદા ઉત્સર્ગનું કાંઇ પ્રયોજન નહિ રહે. તેમ વળી પુનરુક્તિદૂષિત विलम्बनविधान કલ્પવાની પણ અગત્ય નહિ રહે.

(૧) પાછળના વ્યંજનનું દ્વિત્વ અને એ સંયોગનો લોપ

૨. પરંતુ कुँडाळुंની વ્યુત્પત્તિ કાલ્પનિક कुंडल्लउं દ્વારા સાધવી ઉચિત નહિ ગણાય, કારણ કે આ રૂપ દેખીતું અસંભવિત છે. આ विलम्बित ઉચ્ચારણમાં સ્વરભારના તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ થતી માનવી એ મ્હને વધારે યોગ્ય જણાયછે. અને (अ) વર્ગના બધા પ્રકાર તપાસિયે તો જણાશે કે સ્વરભાર આપણા વિષયભૂત સ્વર ઉપર જ પડેછે; એમ હોઇને એ સ્વરનું દીર્ઘત્વ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આ उत्सर्गના વિભાગ (अ) ના ઉપન્યાસમાં 'स्वरित' શબ્દ મ્હેં સ્પષ્ટ હેતુથી મૂકયોછે.

(૨) પ્રસ્તુત પ્રકારના સ્વરને સ્વરભારની અસર; આ કલ્પના વધારે ઠીક.

(आ) વર્ગમાંના, જેનો અન્ત્ય સ્વર લંબાયછે ત્હેવા, શબ્દોમાં પ્રવર્તતું કારણ સ્પષ્ટ છે; બોલનારનો શ્વાસ શબ્દને અન્તે એકદમ અટકી પડે, એ સહેલું નથી; સંસ્કૃતમાં લોકની બહુ વિકસેલી વાગ્વ્યાપારવિષયક બુદ્ધિ અને કેળવણી આ નિસર્ગસિદ્ધ વલણ ઉપર વિજય મેળવી સકી હતી, અને એથી मधु, वारि જેવા હૃસ્વસ્વરાન્ત શબ્દો ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ પ્રાકૃતોનું, અને એથી આગળ વધીને અન્તિમ-અપભ્રંશ વિકારોનું, આગમન થતાં જ આ સંયમજન્ય શક્તિનું નિયન્ત્રણસામર્થ્ય લુપ્ત થયું અને નૈસર્ગિક સ્વૈરવૃત્તિનો આવિર્ભાવ થયો, એટલે અન્ત્ય હ્રૂસ્વ સ્વરો દીર્ઘ બનેલા આપણે જોઇયે છિયે; આથી વાચેન્દ્રિયોને એક પ્રકારનો છુટકારો મળ્યો.

અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થવાનું કારણ; શ્વાસનો છુટકારો.

उत्सर्ग २०

અન્ત્ય સ્વરયુગ્મ ના દ્વિતીયવર્ણનો લોપ અને પરિણામે થતુ પ્રથમ સ્વરનુ દીર્ઘત્વ.

સ્વરયુગ્મ, દ્વિતીય સ્વરનો લોપ અને પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ

प्राकृतमा, अपभ्रंशमा के अवान्तर क्रममा જ્યહારે શબ્દને અન્તે સ્વરયુગ્મ આવે ત્યહારે હેનો દ્વિતીય સ્વર (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) લુપ્ત થાયછે અને પ્રથમ સ્વર, હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ બનેછે.

ઉદાહરણો

સં.	પ્રા કે અપ કે અવાન્તરક્રમ	ગુજ
घृत	घिअ–घिउ	घी
अमृत	अमिअ–अमिउ	अमी
मौक्तिक	मोत्तिअ–मोत्तिउ	मोती
रोहितं	लोहिअ–लोहिउ	लोही
मथित[१८१]	महिअ–महिउ	मही(= દહિં)
पानीय	पाणिअ–पाणिउ	पाणी
यज्ञोपवीत	जण्णोवईअ	
	जण्णोअईअ–जण्णोईउ	जनोई
१८२ सावत्सरिक (श्राद्ध)	सवच्छरिअ–सवच्छरिउ	समचरी
१८२ वार्षिक (श्राद्ध)	वारसिउ–वारसिउ	वरशी
१८३ मारित के मारिक	मारिअ–मारिउ	१८३ मारी (=मारे)

૧૮૧ ગુજરાતીમા મહી એટલે દહિ જ એમ સાધારણ રીતે સમઝાતું જણાયછે પણ મથ્–મથવું એથી જણાયછે કે વલોવેલુ દહિં હેવો અર્થ હોવો જોઇયે, અને અમર એમ કહેછે પણ –तक्र मुदश्वित् मथित पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्॥ ૨૦૫૩ દહિં વલોવેલું હૈ અર્ધ પાણી નાખેલુ तक्र, ર્હે અર્ધ પાણીવાળુ उदश्वित्, અને પાણી વિનાનું मथित જેને ગુજરાતીમાં મટો કહેછે

૧૮૨ શ્રાદ્ધ શબ્દ લુપ્ત થાયછે–શ્રાદ્ધોક્ત ગૃહમાંથી સામક થવામા ગૃહ લુપ્ત થાયછે તેમ, (હેમચન્દ્રના સમયમા સામુદના આ અર્થ માટે ઉપર પૃ ૨૨૯ નોટ ૮૪ જુવો.)

૧૮૩ मार+हतज्ञ (પ્રત્યય) હેમચન્દ્ર मारिक વાપરેછે, દેશીનામમાલા ૪, ૪૨ ઉપરની હેની વૃત્તિ જુવો ફારસીમાં માર=માર અને મારી–મારે એમ છે ગુજરાતીમા મારી કરતાં મારે વધારે પ્રચલિત છે વધારેની માફક મારે પણ મારની તૃતીયા દ્વારા વિશેષ ણનો અર્થ પ્રાપ્ત કરેછે (વધારો માંથી વધારે થાયછે) અને એ પ્રયોગરૂઢિ હેને વિચારના પલટ વડે અવિકારી વિશેષણ બનાવી દેછે

इन्द्रियं	इन्द्रिअं–इन्द्रिउ	इंद्री
आरात्रिकं	आरत्तिउ	आरती (स्त्रीलिंग મૂળનું લિંગ બદલાયછે; કેટલાક અમી સ્ત્રીલિંગમાં વાપરેછે તે મુજબ.)
अलौकिक	अलौकिउ	अलोकी ("ए तो रीत हमो आज अलोकी लही जो" દયારામ; दाणचातुरी, કડી ૧૩ મી.)
अतुलितं	अतुलिउंअतुलिउ	अतळी (પ્રાચીન ગુજ. સાહિત્યમાં अतळीवळमां "सत्यवंत शिरोमणि हे अतळीवळ ने अभेद" शीलवतीनो रास, २–१०–१)
मरिचं	मरिअं–मरिउ	मरी (કાળા મરીદાણા)
गान्धिकः	गंधिओ–गंधिउ	गाधी
१८४ तैलिकः	तेल्लिओ–तेल्लिउ	तेली
धनिकः	धणिओ–धणिउ	धणी
वृश्चिकः	विंछिओ-विछिउ	वींछी
कृत्वा	करिउ–(અપ.), करिअ (પ્રા. પા. ૨૧.)	करी

(આ શબ્દ क्त्वान्त રૂપોના વર્ગનો પ્રકારદર્શક પ્રતિનિધિ છે.)

वृकः	*वरुओ–वरुउ	वरु

(*–કારણ કે હેમચન્દ્રે હાને માટે નિયમ નથી આપ્યો.)

દેશ્ય)	रूअं	रूउ	रू
,,	वरुअं	वरुउ	वरू
,,	कोल्हुओ	कोल्हुउ	कोल्हू (શેલડી પીલવાનું યંત્ર.)
	कामरूपः कामरुउ कामरुओ		कामरू (देश) कामरूवो

१८४ मोची શબ્દ तर्कसूचित मोचिओ જેવા કોઈ દેશ્ય શબ્દમાંથી ઉદ્ભવ્યો હશે; કારણ કે કાનડીમાં मोचे=પગરખું છે; સિંધીમાં मोचडा=પગરખાં છે; ગુજ मोजडी સરખાવવા યોગ્ય છે; તેમજ मोजु=a stocking.

कपर्दिका	कवड्डिआ	કોડી
वालिका	वालिआ	વાલી
पुस्तिका	पोत्थिआ	પોથી
विद्युल्लता	विज्जुल्लिआ–विज्जुलिआ	વીજળી
कलिका	कलिआ	કળી
मक्षिका	मक्खिआ	માખ
मृत्तिका	मट्टिआ	માટી
शलाका	सलाआ } सलिआ सलआ }	શળા
	(देश्य) अलिआ	અલી (સખીનો સંબોધન–શબ્દ)
	(,,) ओसरिआ	ઓસરી
पाद	पाओ–पाउ	પા
सपाद	सवाओ–सवाउ	સવા
घात	घाओ–घाउ	ઘા
प्रतिघात	पडिघाओ–पडिघाउ	પડઘા
वात	वाओ–वाउ	વા
धान्याक	धन्नाअ–धन्नाउ	ધાણા[185]
कलाप	कलावो–कलाउ–कलाउ	કળા[186]
यूका	जूआ	જૂ
गोधा	गोहा पोआ	ઘો
जलौका	जलोआ	જળો
गुच्छा	गलोई	ગળો
माता	माई	અનૂઝો
अनुयोग	अणुज्जोओ अणुज्जाउ	(કડિયા સુતાર વગેરેનો કામે ન જવાનો દિવસ)

૧૮૫. આ અન્ત્યાક્ષર ધાણા આકારમાં અકારાન્ત પુલ્લિંગ નામના બહુવચનને મળતું હોઈને એ શબ્દને બહુવચનનો માનવાની ભૂલ થઈ અને હરકોઈ એકવચનમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થઈ ગયું છે

૧૮૬ [illegible] [illegible] એક મરાઠી મિત્રનો [illegible] [illegible] છે, અને તેનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એ અર્થ છે એને આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ માનવાનો ક્રમ [illegible] [illegible] સ્ત્રીલિંગમાં વપરાય છે

સૂચના:—

(अ) અન્તમાં ऊं હોય હેવા શબ્દોના અન્તિમરૂપનું મૂળ ઉકારાન્ત અપભ્રંશરૂપમાં દર્શાવતાં હંમેશાં શુદ્ધ સ્વરયુગ્મ (ऊंने બદલે इउ) પ્રાપ્ત થાયછે.

(आ) સ્વરયુગ્મનો પ્રથમ સ્વર अ શિવાયનો કોઇપણ સ્વર હોવો જોઇએ; ઉદાહરણો તપાસતાં આ વાત જણાશે. પ્રથમસ્વર अ હોય હેવા સ્વરયુગ્મનાં પરિણામો ભિન્ન આવશે; જેમકે

समयः	समउ	समो
घोटकः	घोडउ	घोडो
भयः	भउ	भौ
मृतकं	मडउं	मडुं
हरीतकी	हरडई	हरडे
करोति	करइ	करे
करोतु	करोउ	करो

માત્ર હિન્દીમાં અને મરાઠીમાં अउ સ્વરયુગ્મમાંથી उ લુપ્ત થાયછે અને अ દીર્ઘ બનેછે, જેમ કે घोडउ (અપ.), घोडा (મ. ને હિં.). આ વિશિષ્ટતાની ચર્ચા પૂર્વે કરી ગયોછું (ઉપર પૃ. ૨૧૫, ૨૧૬ જુવો). अ ઉપરનો સ્વરભાર હિં. અને મ. માં उનો લોપ અને ગુજ. માં उનું પ્રતિસંપ્રસારણ ઉપજાવેછે, અને પ્રતિસંપ્રસારણ अर्धविवृत ओ અર્પેછે.

(इ) અન્તમાં इआ અને आओ હોય હેવા ઉપરના જથ્થામાંના શબ્દો નીચે દર્શાવેલા ક્રમોમાંથી પસાર થાયછે:—

इआ—इअ-ई

आओ—आउ—आ

आउ વાળા પ્રકારમાં હિન્દીમાં અને મરાઠીમાં उ નું પ્રતિસંપ્રસારણ થાયછે, જેમ કે पाउ—पाव; घाउ—घाव.

(उ) स्वरयुग्म ના અવશિષ્ટ પ્રથમ સ્વરનું દીર્ઘત્વ થાયછે તે પૂર્વગત ઉત્સર્ગ ૧૯-(आ) ના નિયામક કારણભૂત તત્ત્વની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે અને, એ તત્ત્વના સહાયકરૂપે, દ્વિતીય સ્વરના લોપની ખોટ પૂરી પાડનાર માત્રાપૂરણના નિયમનું અધિક તત્ત્વ પ્રવર્તેછે.

બીજો પણ ખુલાસો શક્ય છે, પણ હેનો અસ્વીકાર કરવા માટે જ હું હેનો નિર્દેશ કરુંછું, કારણ કે એ જરા ક્લિષ્ટ છે અને માત્રાપૂરણ,

સ્વરભારની અસર અને હેવા હેવા આજ સુધીમા સ્થપાઇ ચૂકેલા વાગ્વ્યાપાર નિયમોથી એ અસગત છે તે ખુલાસો આ સન્ધિથી કે ય્, વ્ એ આગમોના પ્રક્ષેપથી, इअ, उअ ના इय, उव થાય, અને યૂ, વ્નું સપ્ર સારણ થતાં इअइ, उअउ થઈ ને ई, ऊ ઉદ્ભવે

(ए) बी અને बीयु, पा અને पायो (આ બીજા ઉદાહરણમાં અર્થ બદલાય-છે, पा ચતુર્થાંશ અને पायो=૧ લાક્ષણિક અર્થમાં 'પગ', ૨ ઘરનું મૂળમડાણ)—આ શબ્દો પ્રથમદૃષ્ટિયે પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગની વિકલ્પે પ્રવૃત્તિ દર્શાવતા જણાય પણ વસ્તુત એમ નથી બી આવેછે बीज–बीउ માથી, જ્યારે बीयु આવે बीजक-बीजअ-बीअउ માથી તે જ મુજબ, पाद पाउમાંથી पा, પણ पादक , पायउ માથી पायो

પણ અપૂર્ણ પ્રકારના કેટલાક ખરા અપવાદો છે, જેમકે जूइ અને घउ, यूथिका, जूहिआ, जूइआ હેમાંથી આવતા जूइआ, દ્વિતીયસ્વર आ લુપ્ત થવા છતા, इ દીર્ઘ થતો નથી, અને गोधूम, गोहुमु, गोहूवु, गोहूउ, गहूउ, घऊउ હેમાથી આવતા घउમાં સ્વર (ऊ) હ્રસ્વ બનેછે હેનું કારણ जू અને घ ઉપરનો સ્વરભાર હોય એમ જણાયછે, જે સ્વરભાર इ ને દીર્ઘ થતો રોકેછે અને ऊ ને હ્રસ્વ બનાવીને उ અર્પેછે

મરાઠી लोणा પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ છે नवनीतं,[१८७] लोणीअ, लोणी

उत्सर्ग २१

પૂર્વગત ઉત્સર્ગ સાથે વિપર્યયસબ ધ ધરાવતો એક उत्सर्ग છે, તે આ —

અમુક પરિસ્થિતિમા य અને व્નો આગમ

(अ) અન્ત્ય સ્વરયુગ્મનો દ્વિતીયસ્વર લુપ્ત ન થાય ત્હારે इ પછી य અને उ પછી व् आगम પ્રક્ષિપ્ત થાયછે

હાવા આગમ વિગેરેનો એક સ્વતન્ત્ર उत्सर्ग છે તે પણ અહિં આપીશુ તો સગવડ થશે

(आ) કેટલાક શબ્દોમાં સ્વર કે અર્ધસ્વરના દ્વીકરણ અર્થે અજ્ઞાતમૂલ ह् આગમ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે

---

१८७ मस्तान–રેને ઉિ. ૬ ૮–૧–૧૭૦ માં ટેઉ઼ા નિયમ લાગૂ કરવા જોઇયે [illegible] શબ્દ ન હોય એ વિચાર અપભ્રંશના ઉત્તરાલમા પ્રચલિત છે, [illegible]

ઉદાહરણો:—

(अ)

સં.	પ્રા.	ને અપ.	ગુજ.
	(દેશ્ય) णिरिअं	णिरियुं	નર્યું
लड्डुकक:	लड्डुअउ	लड्डुवउ	लाडुवो
वटुकक:	वटुअउ	वडुवउ	वडुवो
वणिक् (+क)	वाणिअउ	वाणियउ	वाणियो
लघुककं	हलुअउं	हलुवउं	हळवुं
गुरुककं	गरुअउं	गरुवउं	गरवुं
कटुककं	कडुअउं	कडुवउं	कडवुं

(आ)

प्रस्वेदक:	परसेअउ	परसेवउ	परशेवो
लाभक:	लाहउ	ल्हाअउ ल्हावउ	ल्हावो
प्रोतकं	प्रोयउं		परोव्युं
निश्च्योतितकं	निचोइअउं		निचोव्युं

[रस नीचोयु तिहा तत कालि ભાલણકૃત कादम्बरी, પૂર્વભાગ; કડવું ૧૫, પં. ૨૦૯.
અહિં नीचोयुंछे તે व् આગમના પ્રક્ષેપ પ્હેલાનો ક્રમ છે.]

आयातक	आयाअउ	आयो	आव्यो
विगूहितकं	विगूहिअउं	विगूइअउं	वगोव्युं

[આપ્ટે માત્ર विगूढ=નિન્દિત, ઠપકો પામેલું, એ આપેછે; જેમાંથી અનુમાનપ્રાપ્ત विगूह्=નિન્દવું, ઠપકો આપવો, એ ધાતુ સ્વીકારાય.

(૧) "सृष्टि सर्व वगोई (પ્રેમાનન્દકૃત नळाख्यान, बृ. का. दो. पृ. १९६

(२) वळी विगोइ विविध परे रति सुंदरी थइ तेह

(शीलवतीनो रास, ६–१६–दुहा ३.)

वगोई અહિ व् આગમ વિનાનો ક્રમ દર્શાવેછે.

विलोडितकं	विलोडिअउं	विलोइअउं	वलोव्यु	(=મથ્યુ).

[ડનો લોપ સાધારણ ઘટના નથી એટલાપૂરતી આ વ્યુત્પત્તિ તર્કરૂપ છે. પરંતુ આ શબ્દને અપવાદ ગણવાનાં સારાં ગણાય હેવાં કારણો છે; विलोडण (સિન્ધી) એટલે 'વલોવવું'; આપ્ટેના સં. અં. શબ્દકોષમાં विलोडनंના 'ક્ષોભ, સંચાલન, મથન' એ અર્થો આપ્યાછે; અને विलोडितंનો અર્થ butter-milk (માખણ ઉતાર્યા પછી રહેતો અવશેષ) હેવો આપ્યોછે.]

આ ઉદાહરણોમા, એટલે ઇય, ઉવવાળા પ્રકારોમાં પ્રવર્તતી ઘટનાને ઇનો ઇય્ અને ઉનો ઉવ્ હેતુ સાધારણ સધિકાર્ય ગણિયે તોપણ ખોટુ નથી પરતુ સિ હે ૮–૧–૮, स्वरस्योद्वृत्त અને ૮–૧–૬, नयुवर्णस्यास्वे એ સૂત્રો હાવા સધિકાર્યના પ્રતિબન્ધક હોઈને આ આગમનો પ્રક્ષેપ કલ્પવો પડ્યોછે એમ ન ગણિયે તો આપણે ખુશીથી કહી સકિયે કે હેમચન્દ્રના આ પ્રતિષેધસૂત્રોની આ પ્રકારના અપભ્રશ-ઉત્તરકાલીન વિકારોમા પ્રવૃત્તિ નથી થતી છતા આગમ–વાદ મ્હને વધારે સ્વાભાવિક લાગેછે

સાધારણ સધિકાર્યથી આ ઘટનાની ભિન્નતા

उत्सर्ग ૨૨

सप्रसारण

આ વાગ્વ્યાપારઘટના સસ્કૃત જેટલી પુરાણી છે, પરતુ અહિયાં આપણું કામ અપભ્રશ-ઉત્તરકાલીન રૂપોમાં હેની પ્રવૃત્તિ અને હેનાં નિયામક તત્ત્વો તપાસવાનુ છે આ ઉત્સર્ગના નીચે આપેલા વર્ણનથી સ્થિતિ સ્પષ્ટ થશે —

સપ્રસારણ, હેની પ્રચારમર્યાદા

य् અને व् જેના અંગભૂત હોય હેવી વર્ણશ્રુતિના સ્વર ઉપર સ્વરભાર પડતો હોય ત્હાંકે સ્વરમધ્યવર્તી य् અને वને સ્થાને હેનું સપ્રસારણ આવેછે.

ઉદાહરણો —

સં	પ્રા. કે અપ.		ગુજ
य् नो इ– हृदयकं	हियअउ[188] / हयअउ		हइयु
शातकक	ભ્હારોભ્હાર	सायकवं	सहरु (शेरु)
विद्वल्क	विद्दल्ड / व्हिअल्ड / व्हियल्डं	व्हिद्दल्ड	व्हीलुं / याळु
वायु	वायू	वाउ	वाई[189]

---

૧૮૮ એ હિયઅઉ, અને પછી, ઇ અને ય ના વ્યત્યયથી, હયઅઉ એ ક્રમ સ્વી કારવામાં આવે તો આ શબ્દને પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગની બ્હાર મૂકો પડે એ વિકલ્પોમાથી કિયો પસદ કરવો એ ઠરાવવુ અઘરૂ છે

સર પ્રસગ ૨૩૦ એ વિધે ઉપર પૃ ૧૫૧ નો ૧૮મો પૈરા જુવો

૧૮૯ વાઉ નો ઉ પૂર્વે જ ચર્ચેલા ઉત્સર્ગ ૨૦ અનુસાર લુપ્ત થાયછે વાઉ=અપ ભ્રશ, દૈશ (હાલની ગુજરાતીમા) માકણ્ડેય ઇત્યાદિમા वाउदुउने સ્થાને वाउगुगा પ્રયોગ છે (એ ગ્રથની નકલ સાલ વિ. ૯ ૧૫૭૪ હેના પત્ર ૭૦ મો, કડી ૧૦૩૪મી, વાઉ સુખ્યા)

पादक्क:	पायअउ	पाउअउ	पाइयो (ખાટલા ખુરશી ઇત્યાદિનો 'પગ'.)
व्यक्तिः	ઓહારેઓહાર	वियगति[190]	वीगत[191]
धुर्यः	ઓહારેઓહાર		धोरी[191]
व्यवहारः	विवहारु		व्हेपार
दीपवर्तिः	दीवयटी दीवइट्ट		दीवेट (=નાટ)
च नो उ–			
ध्वनिः	ઓહારેઓહાર		धून[191]
स्वरः	"		सूर[191]
द्वि	"	दुइ	दु[191] (दुभापियो, दुपट्टो ઇત્યાદિમાં.)
[191] सुवर्णक / स्वर्णकं	सुवण्णउं	सुण्णउं	सूनुं

૧૯૦. વિ. સ. ૧૬૬૨ ના એક લેખમાં वक्ति ઉપલબ્ધ છેઃ "संवत् १६६२ वर्षे जेष्ठ वदि ११ निधाटे छेली खटकीना लाकडा ८ उ ॥ सूरजीण मूक्याछि तेहनी वक्ति, कोपरी २ सौभाग्यवती १ टाकणु १" (विमलप्रबन्ध ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૯) व्यक्ति=પ્રકટીકરણ; વિગતવાર નિવેદન. એ ઉપરથી वीगत detail.

૧૯૧. धून=મનનો અભિનિવેશ, મનોગ્રહ; મૂળ શબ્દ ध्वनि=નાદ, સતત રણકાર, ઘંટ વગાડ્યા પછી રહે હેવો; अलंकारशास्त्रમાં ध्वनिनो અર્થ થાયછે તે સરખાવો, એ અર્થ, 'व्यङ्ग्य', હાને જ ઔપમ્યે ઉદ્‌ભવ્યોછે. માટે धून એટલે કોઇ પદાર્થ કે વિચારનો કેમ જાણે કે રણકાર મગજમાં રમ્યા કરે તે.

ध्वनि, स्वर, द्वि, व्यक्ति, धुर्य હેમાનાં व् અને य् સ્વરમધ્યગત નથી એ સ્પષ્ટ છે.

સ્વરભક્તિ; કેટલાક શબ્દોમાં સંપ્રસારણમાં હેનો વ્યાપાર

પણ અલ્પ स्वरभक्ति જેવા કશાકના પ્રવેશથી પ્રથમ સ્વરાન્તરિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાયછે, જેમકે धउवनि, सउवर, दउवि, वइयक्ति, धुरइय. આ स्वरभक्ति ૧/૮ માત્રાની ગણાય.

હેનું સ્વરૂપ અંશતઃ विप्रकर्ष જેવું અને અંશતઃ स्वरभक्ति જેવું છે; કારણ કે स्वरभक्तिમાં પ્રક્ષિપ્તસ્વર अ કે ए હોયછે, ત્યહારે विप्रकर्षમાં વિશ્લિષ્ટ થતી સંયોગ શ્રુતિનો જ સ્વર આવેછે (तत्त्वरता, प्रा. प्र. ३–५९), અથવા હેમચન્દ્ર (૮–૨–૧૦૦ થી ૧૧૫) અનુસાર अ, इ કે उ આવેછે. આપણાં ઉદાહરણોમાં અક્ષિપ્ત સ્વર उ કે इ છે એટલું विप्रकर्ष જોડે સામ્ય છે, પણ એ આગમનું ઉચ્ચારમાન ૧/૮ માત્રા છે એ વાતમાં स्वरभक्ति જોડે સાદૃશ્ય છે. આગન્તુક સ્વરના આ સૂક્ષ્મ પ્રમાણને કારણે હું હેને स्वरभक्तिनो પ્રકાર કહેવાનું પસંદ કરુંછું–જો કે પ્રા. तुवरइ (સં. त्वरते)માં નમુનો મળેછે. ખરું જોતાં विप्रकर्षના બધા પ્રસંગો વૈદિક स्वरभक्तिનો જ ઉત્તર વિકાસક્રમ છે. આધુનિક ભાષાઓમાં શબ્દોના સંક્રમણ પ્રસંગે વૈદિક સ્વર

सर्व	सव्वु	सव	सउ	सौ, सहु
सलावण्यक	सलावणउ	सलवण्णउ	सलउण्णउ सलऊणउ	सलूणु
प्रतिवेशी प्रतिवासी	प-पाडिवेसी[१९२] प-पाडवसी		पडउसी पाडउसी	पडोशी पाडोशी
कपपट्टिका	कसवट्टिआ		कसउट्टी कसऊट्टी	कसोटी
कुङ्कुमपत्रिका	ककवत्तरी		ककउत्तरी ककऊत्तरी	ककोतरी
कालपत्रिका			कालवत्तरी कालउत्तरी कालऊत्तरी	काळोतरी

ટિપ્પણ —

(અ) ડૉ. ટેસિટોરી ("Notes," § ૫૨માં) સમ્પ્રસારણના ઉદાહરણો પૈકી નીચેનાં આપેછે —

अभिंतर < अभ्यन्तर
भवि < भव्य
विवहारी < व्यवहारी
सुपन < स्वप्न

મતિનો પ્રવેશ માત્ર એક નૈસર્ગિક તત્ત્વરૂપે થાયછે અને એજ કારણે વૈદિક સમયથી આધુનિક ભાષાના યુગમાં વ્યવસ્થા બદલાયછે દુર હિંદીમાં ઉપલબ્ધ છે સામાન્ય હિંદીનું દો કા તો દ હુરા થવા રહેતા દુ માંથી આવે અથવા તો ફારસી દ દા સાથે સબદ્ધ હોય ગુજરાતીમા દુપટ્ટો ઇત્યાદિ સમાસોના પૂર્વપદ તરીકેજ દુ વપરાયછે, જે હિંદી માંથી આવી મૂકેલ હોય તો સભવે

સ્વામાં સ્વરભક્તિના વ્યાપારથી સુવર્ણ થયુ માની શકાય પોતી ૧ ગહોગ બળદ, ૨ મુખ્ય, જેમ કે ધોરી માર્ગ રાજમાર્ગ સમ્પ્રસારણના વિચાર ઉત્પત્તિદર્શન માટે વ્યાખ્યાન ૪ થુ ખંડ ૧ ઉપરની ટિપ્પણ મા જુવો, ઉપર પૃ ૧૮૦-૮૧ એ.

જો દ્વિ, द्वि, दुवि, दुइ (व लोपथी) એ ક્રમો (दुज्जि, दउग्‌-दुग ને બદલે) સ્વીકારાય તો આ ઉદાહરણને સંપ્રસારણમાથી બાદ કરવુ પડશે માર્કંડેરે (પ્રાકૃત સર્વસ્વ, ૨-૧૬ મા) આપેલુ દ્વાર-દુઆર (दुआर द्वारा) એ ઉદાહરણ આ મતનું સમર્થન કરતું જણાવછે કારણ કે દુઆરમા સંપ્રસારણને અવકાશ છે જ નહિ

૧૯૨ અહિયા પ્રતિ વિકલ્પે પટિ કે પાડિ બનેછે તે સિ હે ૮-૧-૪૪ પ્રત્યાદ્યાદૌ ઙ ॥ એ સૂત્રના નિયામકતત્ત્વને અનુસરીને બનેછે, જેમા પ્રત્યાદિ ને પ્રાકૃત ગણ કલ્પેલ, અને પ્રતિ વાળા ત્રણ ઉદાહરણો આપેલ (પ્રતિપ પ્રતિસિદ્ધિ અને પ્રતિ દર્શિત) શબ્દનો પ્રાતિનિધિક પણ મૂળવર્ગ સાથે છે પણ બહુ સમ્ભવિત નથી

પરંતુ આ બધાં ઉદાહરણો પ્રથમ સ્વરભક્તિનાં અને પછી સંપ્રસારણનાં છે. य् અને व् સ્વરાન્તરિત હોવા જોઇયે એ પ્રવૃત્તિમર્યાદાનો હેમણે નિર્દેશ નથી કર્યો, અને સ્વરભક્તિનો ખ્યાલ હેમના લક્ષબ્હાર રહ્યો હોવો જોઇયે.

(આ) પ્રારંભમાં જ કહ્યુંછે તેમ સંપ્રસારણનો વિધિ સંસ્કૃત જેટલો પુરાણો છે.

સંસ્કૃત રૂપાન્તરોમાંના અને અપભ્રંશોત્તર રૂપાન્તરોમાંના સંપ્રસારણ વિધિની તુલના

इग्यणः संप्रसारणम्, પાણિનિ ૧-૧-૪૫, હેમાં લક્ષણ આપ્યુંછે, અને જેમાં આ વિકાર થાયછે હેવા શબ્દો ભાષામાં વિવિધ સ્થળે સર્વત્ર પથરાયલાછે. સંસ્કૃતમાં સંપ્રસારણની પ્રવૃત્તિના નિયમો કાંઇક જુદા છે, જેમ કે વચ્નું અભ્યાસયુક્ત પરોક્ષ ભૂતકાળ તૃતીય પુરુષ એકવચન उवाच છે, જેમાં ववाचનો व સંપ્રસારણ પામે છે; એ સાવ આદ્ય છે, સ્વરાન્તરિત નથી. (કારણ કદાચ એ વકારનું નિકટ સાન્નિધ્ય હશે). ऊचतुः (દ્વિ. વ.), ऊचुः (બ. વ.) હેમાં જૂદો જ સ્થિતિયોગ છેઃ उवचतुः, उवचुः—અહિં वમાં आને બદલે अ છે, એટલે ગુરુસ્વર आની પ્રબળ રક્ષણશક્તિ નષ્ટ થઈછે, અને વળી व् સ્વરાન્તરિત છે.

व्यध्ના विध्यति-विद्ध એ રૂપોનો व्यथते-व्यथितथी ભેદ આ રીતે દર્શાવી સકાયઃ—પ્હેલા પ્રકારમાં ध्य અને द्ध સંયોગો છે એટલે व्यनું ઉચ્ચારણ કાંઇક વિષમ બનાવેછે અને પરિણામે સ્વરભક્તિ પ્રવેશ પામીને व्यने ફાડીને वुइय બનાવેછે અને સ્વરાન્તરિત य् સંપ્રસારણ પામેછે. બીજા ઉદાહરણમાં—व्यथते માં—સાદો थ કાંઈ પણ કારણભૂત વિઘ્ન ઉપજાવતો નથી.

विद्वस्-विदुषः-विदुषा ઇત્યાદિમાં, अनड्वाह-अनडुहः-अनडुहा જેવા પ્રકારોમાં સ્વરભક્તિ (विद्^उवस्, अनड्^उवाह् ઇત્યાદિ બીજભૂત પૂર્વક્રમ છે એ સ્પષ્ટ છે.

પરંતુ સંસ્કૃતમાંના સંપ્રસારણના સઘળા પ્રકારોની પૃથક્ક્રિયામાં ઊતરવું શક્ય નથી. એ પ્રકારો સ્વતન્ત્રરૂપે અલગ પડેછે. હું માત્ર જ્યહાં ખુલાસો શક્ય હોય ત્યહાં અન્વેષણ માર્ગ જ સૂચવુંછું. પણ મ્હારો તર્ક હેવો છે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તેમ જ અપભ્રંશોત્તર અવાન્તરક્રમો, એ સર્વે પ્રકારોમાં વ્યાપી રહેલો એક તત્ત્વભૂત સર્વસાધારણ નિયમ અવશ્ય મળી આવશે.

અહિંયાં હું વ્યાખ્યાન ૪ થાનો બીજો વિભાગ સમાપ્ત કરુંછું, અને ત્રીજા એટલે છેલ્લા વિભાગમાં બાકી રહેલા, પ્રમાણમાં ગૌણ ગૌરવવાળા, ઉત્સર્ગો ચર્ચીશ.

પરિશિષ્ટ અ.

(વ્યાખ્યાન ૪ થુ, ખડ ૨, પૃષ્ઠ ૨૮૭, નોટ ૩)

મ્હોટુ–હેની વ્યુત્પત્તિ

હુ મ્હોટુને નીચે મુજબ વ્યુત્પન્ન કરછુ —

महत् (क) स –महन्तउ (પ્રા.), આ રૂપ સિ હે ૮–૨–૧૭૪ મા ગોણાદિ નિપાતા મા દર્શાવેલુછે પછી નીચેના અવાન્તર ક્રમો —

महत्तउ—અનુનાસિકના લોપથી, વર્ગ (ग) उत्सग ૨ જો, વ્યાખ્યાન ૪ થુ, ખડ ૨, એ અનુસાર

महन्त्व—સિ હે ૮–૨–૨૯, ૩૦ માં રહેલા નિયમ અનુસાર દન્ત્યનો મમાન તાલવ્યવર્ણ થયો

महुत्व-स्वराणा स्वरा प्रायोऽपभ्रशे, સિ હે ૮–૨–૩૨૯, મુજબ

म्हउत्तं-હવે પછીના પરિશિષ્ટ આ મા મ્હેં દર્શાવ્યુછે તેમ ह આદ્યશ્રુતિ તરફ ખશી બેઠો વર્ગ (ख) उत्सर्ग १, (क)–(अ) જુવો (વ્યાખ્યાન ૪, ખડ ૨)

अउनो ओ થાયછે (સવૃત, કારણ કે પાછળ રહેલા સયોગને લીધે ठ પ્રબળ બનેછે, વ્યાખ્યાન ૪, ખડ ૧ માં વિવૃત ॲ–ऑ વિગેની મ્હારી ચર્ચા જુવો), એટલે મ્હોટ્ટ થયુ, અને પછી સયોગલોપ થતાં મ્હોટુ પ્રાપ્ત થયુ

આ વ્યુત્પત્તિમા પ્રત્યેક ક્રમ એક વા અન્ય સિદ્ધનિયમથી સમર્થિત છે એ જોવામાં આવ્યું હશે

રા રા કેશવલાલ હ. ધ્રુવ પોતાના નિબન્ધમાં (वाग्व्यापार, अनुवृत्ति ૨ મા) मोटु (પોતે હકારરહિત રૂપોના પક્ષમાં છે માટે मोटु) નીચે પ્રમાણે સાધેછે —

महन्त (महन्तउ રૂપની હેમણે સ્પષ્ટ ઉપેક્ષા કરીછે), પછી તેઓ આ પ્રમાણે કલ્પના કરેછે

---

૧ રા રા. કેશવલાલ ધ્રુવ પ્રચલિત વસ્તુસિદ્ધ ઉચ્ચારની (એટલે કે હકાર-યુક્ત ઉચ્ચારની) અવગણના કરતા જણાયછે, હેમની ચર્ચામા સર્વત્ર હેમણે નીચે આપ્યુછે હેવા વચનો મૂકયાછે —

हा माणा मोटु क म्हेंर्द्र बाण्ड्‌ ए निवारिद,

તેઓ ભૂલી જાયછે કે ખરો મુદ્દો "પ્રત્યક્ષ ઉચ્ચાર શો છે (અને એવી આપણે શુ લખવુ)" એ છે, "આપણે શો ઉચ્ચાર કરવો' એ નથી

આ શબ્દમાંના હકારનો પ્રાણોચ્ચાર વિસર્ગને મળતો છે એટલે વિસર્ગના જેવું જ સંધિકાર્ય પામીને હકાર સ્વરૂપે લીન થાયછે, અર્થાત્ હેનો ઉ થાયછે જે પૂર્વ अ સાથે જોડાઈને ओ બનેછે; એટલે मोअट्टउं થાયછે, પછી मोट्टउं-मोटुं. મ્હારે મતે આ કલ્પનામાં કેટલાક દોષો રહેલાછેઃ જેમ કે:–

(अ) શબ્દશરીરમાં હાવા આન્તર વિસર્ગોચિત વિકારો થવાના બીજા કોઈ દાખલાઓ જાણ્યા નથી; આ તર્ક ખરેખર અદ્‌ભુત અને આધારહીન છે.[2]

(आ) मउअट्टउंमां उ અસ્વરિત છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે વિવૃત ऑ ઉદ્‌ભવે, સંવૃત ओ નહિં; કારણ કે, સંસ્કૃતમાં ગમે ત્હેવું વલણ ભલે હોય, પ્રાકૃતોત્તર વિકાસક્રમમાં તો, अउमां उ અસ્વરિત હોય અને अउ એમને એમ પ્રગૃહ્યદશામાં ન રહે તો, એ अउनो (अव् દ્વારા) અવશ્ય વિવૃત ऑ થતો હતો.[3]

---

૨. પાણિનિ ૮–૨–૬૬ અનુસાર અન્ત્ય स् નો (અને सजुष्‌ના અન્ત્યવર્ણનો) र् થાયછે. આ र् નું બેમાંથી એક રૂપાન્તર બને:–

(अ) વિસર્ગ, खर् પ્રત્યાહારથી નિર્દિષ્ટ કોઇ પણ વર્ણ હેની પાછળ હોય તો, અથવા र् પદાન્તે હોય તો, જેમ કે रामस्=रामर्=रामः, रामः कथयति, પઠતિ ઇત્યાદિ; (खरवसानयोर्विसर्जनीयः ૮–૨–૧૫). અથવા (आ) उ, બે અપ્લુત अની વચ્ચે હોય ત્યારે (अतोरोरप्लुतादप्लुते ૬–૧–૧૧૩), અને પાછળ हश् હોય ત્હારે (हशि च ૬–૧–૧૧૪); रामोऽस्ति; रामो गच्छति; तपोधनः ઇત્યાદિ

महत्‌ની બાબતમાં હામાંની એકપણ સ્થિતિ હાજર નથી. રા. કે. હ. ધ્રુવ કહેછે કે हનો વિસર્ગ થાયછે; પણ વિસર્ગ કોઈ શબ્દની અંદર ન રહી સકે, रुत्व અને ત્હાર પછી થતો उ (हના નહિ, પણ सના અને सजुष्‌ના અન્ત્યના) કોઇપણ શબ્દને અન્તે, અથવા તો શબ્દાદિમાં રહેલા हश् સંજ્ઞિત વર્ણોની પૂર્વે, થાયછે. આથી જણાયછે કે, રા. રા. કે. હ. ધ્રુવ માત્ર સાદૃશ્યને આધારે પોતાની કલ્પના રચતા હોય તો પણ, પ્રસ્તુત વિકાર એક જ પદની અંદર ન થઈ સકે. આ ઘટનામાં રહેલો વાગ્વ્યાપાર–નિયમ વિચારતાં હાવા સામ્યદર્શન માટે કોઈ પણ આધાર મ્હને દેખાતો નથી. દલીલ ખાતર સ્વીકારિયે કે પાણિનિયે વિસર્ગ-વિકાર અને પછીનું उत्व सનાં દર્શાવ્યાંછે, અને हનાં નહિ, તે તો માત્ર હેમની વિલક્ષણ સૂત્રવ્યવસ્થાની ખાતર જ છે, અને વાસ્તવિક વાગ્વ્યાપાર ઘટનામાં વિસર્ગમાં રહેલા હકારનો જ વિકાર થઈને उ થાયછે; છતાં પણ–દલીલ ખાતર આમ સ્વીકારિયે તોપણ—આન્તરવિકાર વિશેની મુશ્કેલી ઉભી જ રહેછે. महट्ट्ના मह्+अट्ट હેવા કડકા પાડવા કોઈ રીતે શક્ય નથી.

૩. હાના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે मउअट्टउनुं मउट्टउं થયું હોય અને પછી उ સ્વરિત હોઈને ओ સંવૃત થાય. પરતુ हનો વિસર્ગ જેવો વિકારક્રમ અશક્ય છે એ મૂળ દોષ આખી કલ્પનાને ગબડાવી નાંખેછે. અને मउअट्टउंनुं मउट्टउ હેવી રૂપવિક્રિયાઓ કલ્પવામાં કાંઈ સાર નથી,—એ વિક્રિયાઓ સ્વતઃ અસંભવિત છે એમ નહિ, પણ પ્રસ્તુત પરિસ્થિતિમાં હેને અવકાશ નથી.

(૬) મરાઠી મોઠેંની તુલનાથી જણાશે કે હેમાંના ઠમાં હ્‌ની સાથે સકર પામેલો હ્‌ પ્રગટ છે, અને હેનો કાલ્પનિક વિસર્ગ–વિક્રિયામાં અને વિસર્ગનો ઉ થવામાં સ્વરૂપનાશ નથી થયો મોઠેંમાનો ઓ હાવી વિક્રિયા વિના જ, હ્‌ને છેવટ સુધી જીવ ત રાખીને, મહુલ્લ–મઉન્ય–મોઠેં એ રીતે પ્રાપ્ત થયોછે એ વાત રા રા કે. હ. ધ્રુવની કલ્પનાની વિરુદ્ધ સમર્થ પુરાવો રજૂ કરેછે એ લક્ષમાં રાખવુ

અહિંયાં પ્રસગવશાત્ કહીશ કે ગુજરાતી પ્રાચીન ગ્રન્થોની કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતોમા મોટુ (હકારહીન) જોવામાં આવેછે પરતુ હકારયુક્ત રૂપ (મોહોટુ ઈસાદિ) પણ, એક વા અન્ય પ્રકારે, એટલુ જ ઉપલબ્ધ છે, જેમ કે –

(૧) एक मोहर्टु सरोवर छे

(ગદ્ય ભાગવત, સાલ અજાણી છે, પણ સહજાનન્દ સ્વામીના વચનામૃતથી ઘણું જૂનું મનાયછે)

(૨) मोहटा राव बोलाणा (એ જ ગ્રન્થ)[૪]

(૩) राज जामेजि किहिछि जैमुन्यने तु माहा मोहोटो मुन्य

(વિષ્ણુદાસકૃત चन्द्रहास आख्यान, નકલ સાલ વિ સ ૧૭૩૨)

(૪) आपणने हुप मोहोर्टु एह

(કેશવ હ્રદેરામ કૃત दशमस्कन्ध, રચ્યાના સાલ વિ સ ૧૫૨૯, નકલ લખાઈ કચ્છમાં વિ સ ૧૭૮૭ મા, સર્ગ ૧૫, કડી ૩૦)

(૫) लई हेमनी काकशी मात म्होटी (એ જ ગ્રન્થ, સર્ગ ૧૪ કડી ૧૫) અને એજ ગ્રન્થમાં કેટલેક અન્યસ્થળે[૫] ન (૫) ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે, કારણ કે હેમાં મ્હ સયોગ છે તે એક અપવાદ છે

(આ ગ્રન્થ, કેશવ હ્રદેરામકૃત दशमस्कन्ध, મ્હને રા રા અબાલાલ બુ. જાનીએ બતાવ્યો હતો મુબઈની ફૉર્બ્સ ગુજરાતી સભાની માલિકીના હસ્તલેખસગ્રહમાં એ પ્રત છે)

---

૪ ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સમક્ષ રા રા છગનલાલ વિ રાવળ નામના એક સેવાનિવૃત્ત શિક્ષકે "गुजराती भाषाना कटलाक शब्दोनी जोडणी" એ વિષયનો નિબધ વાંચ્યો હતો હેમાથી આ બે ઉદાહરણો (૧ અને ૨) લીધાછે (અહેવાલ, પૃ ૯૮, ૧૦૧ જુવો)

૫ બીજા બે ઉદાહરણો આપુછું —

वीहां मोहोटा कवि मन समान । (સમાપ્તિ, કડી ૧૨૨), हरि सेवक मोहाटे महि माय । (સમાપ્તિ, કડી ૧૨૬) –

(૬) તેમ જ શામળકૃત सिंहासनबत्रीशीनी (વિ. સં. ૧૭૦૬માં ઉતારેલી) પ્રતમાં પણ मोहोटुं જોડણી ઘણી જગ્યાએ છે.

(૭) પ્રેમાનંદકૃત व्रजवेलीની, વિ. સં. ૧૮૪૨માં લખેલી હસ્તલિખિત પ્રત હાલ મ્હારી પાસે છે ત્હેમાં નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) मोहोटां मोकलां मंदिर उंचा अवास जी (કડી ૨૭૪).

(૨) मोहोटां मन्ये करीने आप्यां वहु दान जी (કડી ૧૫૭).

(૩) रूप छे सामलूं गुण छे मोहोटडा (કડી ૨૩૬).

આ ઉદાહરણો નજરે ચઢ્યાં લીધાંછે.

(૮) माहा मोहोटो तापस जांणे

(ध्रुवचरित्र, વિ. સં. ૧૬૩૭; ૧-૨૦).

(હેમાં અન્યત્ર मोटुं પણ છે).

(૯) ते दुष मांहे एतुं दुष मोहोटुं

(નાકરકૃત विराटपर्व, વિ. સં. ૧૬૦૧; નકલ સાલ વિ. સં. ૧૭૮૫; ૪-૨૦).

(હેમાં અન્યત્ર मोटा-मोटुं પણ છે; मोहोटा પણ).

(૧૦) साजसहित पधारजो ह्मने मोहोटेरो करवा रे

(નાકરકૃત ओखाहरण વિ. સં. ૧૮૧૦ ની નકલ).

આ સર્વ ઉપરાંત ખાનગી પત્રવ્યવહારમાં અને અન્ય લેખોમાં અને પાઠ્યપુસ્તકોમાં આ શબ્દ હકારયુક્ત પ્રચલિતછે—લગભગ ચાળીશ વર્ષો પૂર્વે હોપકૃત વાચનમાળા નામે ઓળખાતી પુસ્તકમાળા એક કમિટીએ ઘડી હેમાં કેળવણી ખાતાએ આ જોડણીનો કૃત્રિમ રીતે અનાદર કર્યો ત્હાં સુધી એ જોડણી પ્રચરિત હતી. પરંતુ એ અનાદર છતાં પણ, કેળવણી ખાતાના સંસ્કારથી અલિપ્ત રહેલાઓમાં મ્હોટુંનો પ્રયોગ રૂઢ છે.

આ પ્રમાણે, કેટલાક જૂના હસ્તલેખોમાં हकारના કવચિત્ કવચિત્ થએલા અનાદરની (અને છેલ્લા ચાર સૈકા દરમ્યાન કેળવણી ખાતાના આપખુદી વર્તનથી શરુ થયેલા પ્રચારની) વિરુદ્ધ મ્હોટુંમાં हकारના અવિચ્છિન્ન સ્વીકારનો ભરપૂર પ્રવાહ છે; હેનો મૂળ સંસ્કૃતમાં પ્રારંભ થયો. પ્રાકૃતમાં, અપભ્રંશમાં અને અપભ્રંશોત્તર ભાષાઓમાં હેનો પ્રયોગ જારી રહ્યો, જૂના જમાનામાં હેનો પ્રચાર જળવાઈ રહ્યો, અને અત્ય્હારે પણ હેનું પ્રત્યક્ષ ઉચ્ચારણમાં સમર્થન થાયછે.

પરિશિષ્ટ ચ

વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૨ જાનુ

(પૃ ૨૯૪ મે નોટ ૧૭ મી જુવો)

हकार પ્રાય શબ્દના આદિ તરફ જાય છે એ મારા મતના કારણો

મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાએ સ્વીકારેલી લેખનપદ્ધતિની પરીક્ષા કરતા રૂદ્ગત રા રા નવલરામ લક્ષ્મીરામે આ પ્રશ્નની વિસ્તીર્ણ અને સમર્થ ચર્ચા કરીછે, (ગુજરાત શાળાપત્ર ૪ સ ૧૮૭૨ માર્ચ, અને તે પછીના અંકો જુવો, અથવા નવલગ્રન્થાવલિ, ૩, પૃ ૨૬-૩૨ જુવો) હેમણે वहेनने બદલે वेन હેવી હકાર વિનાની જોડણીનો ઉચિત તિરસ્કાર કર્યોછે, અને પછી ત્રણ જૂદા જૂદા લેખનપ્રકારની ગુણપરીક્ષા કરીછે, જેમકે

(अ) वहेन, वेहेन,

(आ) व्हेन,

અને (इ) वेह्न

બીજાના પરિત્યાગનાં કારણો દર્શાવીને હેમણે (इ)-वेह्न પસંદ કર્યુંછે અને, નવાઈ જેવુ છે કે, वे'न એવી માત્ર વર્ણલોપની સંજ્ઞા વડે જ હકાર સૂચવતી જોડણીનો વિકલ્પ સૂચવ્યોછે ૪ સ ૧૮૮૮ મા બુદ્ધિપ્રકાશના વધારા રૂપે છપાયેલા ગુજરાતી જોડણી વિશેના મ્હારા લઘુપુસ્તકમાં મ્હેં આ પ્રશ્નની સંપૂર્ણ ચર્ચા કરીછે અહિં તો, हकार પ્રાય શબ્દની આદ્યશ્રુતિ તરફ અપસરણ કરેછે હેવા મ્હારા મતના કારણો સંક્ષેપમાં જણાવવાં એ એક જ મ્હારો ઉદ્દેશછે અહિંયા પ્રારંભમા કહીશ કે આ હકારનો ઉચ્ચાર અલ્પપ્રયત્ન છે તેથી એનું ચોક્કસ સ્થાન વ્યામસ્ત રહેછે, જો કે નિપુણ નિરીક્ષક જરા પણ અચકાયા વિના હકારનું સ્થાન પકડી પાડશે હવે કારણો આપુ —

(૧) પ્રથમ, નિપુણ નિરીક્ષણ કરનારને હકાર આદ્યશ્રુતિમા સંભળાયછે

(૨) બીજું, व्हेन, व्हालुं જેવા શબ્દોમાંના વિવૃત ऍ–ऑ ઉચ્ચારથી પરોક્ષ રીતે સૂચવાયછે કે ह् આદિ તરફ ગયોછે, જેમ કે भगिनी–बहिणी, पृथुल्क–पहुल्ल अहिंया अ–अउ અને ત્યાર પછીના ક્રમ अय्–अए બાકી રહે એટલા માટે ह् આદિ તરફ ખસેછે (व्हाणी–व्हालउं) અને વિવૃત ઉચ્ચારની કારણસામગ્રી માટે માર્ગ મોકળો મૂકેછે ह अन्त તરફ જવાથી કે બીજે કોઇ પ્રકારે હેવો માર્ગ થઇ શકે નહિ.

(૩) હાલ પણ हमणां (< अधुना-अहुणा) જેવા શબ્દોમાં ह् આદ્ય-શ્રુતિમાં લખાયછે. આ વસ્તુસ્થિતિ અત્યન્ત સૂચક છે;

(૪) ગ્નો ઘ્ જેમાં થાયછે ત્હેવા घेरुं (સં. गभीरक અપ. गहीरउं), घउं (સં. गोधूमः. અપ. गोहूंवुं), घलो (સં. गृहीतकः અપ. गहिल्लउ), घो (સં. गोधा પ્રા. गोहा), भेंश (સં. महिषी, પ્રા, महिसी), घयडो–घरडो (સં जरठकः, અપ. जरढउ, (પછી) गरढउ), ઇત્યાદિ પ્રકારના શબ્દોમાં હકાર આદ્યશ્રુતિમાં છે એ નિર્વિવાદ છે.

(૫) છેવટમાં; श्लक्ष्णकंમાંથી વિવિધ ક્રમોદ્વારા આવતો ન્હાનું શબ્દ હકારની ઊર્ધ્વગતિનું સ્પષ્ટ સાક્ષ્ય પૂરેછે; જેમ કે श्लक्ष्णकं, लण्हउं, नन्हउं; અહિં જો ह् આદિ તરફ જાય અને न्हनउं થાય તો જ માત્રાપરિપૂરણ અર્થે આદ્યશ્રુતિના અનું દીર્ઘત્વ આવશ્યક બને અને ન્હાનું શબ્દ સાંપડે; જો ह् શબ્દના ઉત્તર ભાગમાં જ રહે તો અના દીર્ઘત્વનું અને એ વડે માત્રપરિપૂરણનું નિમિત્ત જ ન ઉદ્ભવે; પછી જો એમ માનિયે કે ह् લઘૂચ્ચારણ બનતાં હાવું નિમિત્ત ઉપજેછે, તો જૂદી વાત; नन्हउं (ગુરૂચ્ચારણ ह) नन्हउं (ह લઘૂચ્ચારણ થતાં પ્રથમ શ્રુતિ લઘુ બનેછે, માટે) नान्हुं. પરંતુ घेरुं, घो, घलुं ઇત્યાદિના અને हमणां ઇત્યાદિના નિર્વિવાદ પ્રમાણની હયાતીમાં ન્હાનું જેવા શબ્દોમાં, नान्हुं સાંપડે હેવી, વિકાસક્રમની વિપરીતતા સ્વીકારવી રહેલી નથી.

વ્યાખ્યાન ૪

ખંડ ૩

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ—હેનો વિકાસ

(સમાપન)

હવે હું ઊતરતા દરજ્જાની ઉત્સર્ગાવલી લઈશ અને એ ઉત્સર્ગોની આ ખંડમા ત્વરિત ચર્ચા કરીશ, આ ખંડને મિશ્રખંડ કહું તો ચાલે, કારણ કે પૂર્વગામી ખંડોમા કર્યા હતા ત્હેવા क, ख, ग, હેવા ઉત્સર્ગવર્ગો કરવા રહીશ નહિ અને ઉત્સર્ગવિશે વિસ્તીર્ણ ચર્ચામાં પણ ઊતરીશ નહિ

उत्सर्ग १

પ્રક્ષેપ

કેટલાક શબ્દોમાં આગન્તુક વર્ણ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે, એ વર્ણો ह्, व्, य् કે र् આ પૈકી ह्નો પ્રક્ષેપ ખંડ ૨, उत्सर्ग ૧ (ख)માં અને य् અને व्નો પ્રક્ષેપ ખંડ ૨, उत्सर्ग ૨૧મા ચર્ચ્યાછે (ઉપર પૃ ૨૮૬ અને ૩૧૦–૧૪ જુવો) र्ना પ્રક્ષેપનું આછું પૂર્વદર્શન અપભ્રંશમાં થાયછે, સિ હે ૮–૪–૩૯૯ (अभूतोऽपि क्वचित्)[1] જુવો પરન્તુ અપભ્રંશમા ઉદાહરણો થોડાં છે પણ ગુજરાતીમાં વિવિધ પ્રકારના છે

ઉદાહરણો

(૧) करटागी (कयग्गी) } (= હોર) ગુજ < कटाक्ष (સ), कडक्ख (પ્રા), कडक्खडी–ग्गी (कटाक्ष=અપાંગવીક્ષણ તીરછી નજર, એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં લક્ષણાવડે, વક્રોક્તિ, સાકૂતવચન)

(૨) रातें (ગુજ),=राते (સપ્તમી)+ र् પ્રક્ષિપ્ત (रातर (रात्रिंदि)ના સામ્યાનુવર્તનને અહિં આ પ્રક્ષેપ જોડે કંઈક સબંધ હોઈ શકે)

---

1 હાનો પ્રક્ષેપ પણ સૂચક પૂર્વ-આભાસ ઉક્ત [illegible] ના સમય સુધી [illegible] [illegible] ૪-૬૮, ૬૦ જુવો કેમ કેટલાક પ્રાકૃતોમા [illegible] નો પ્રક્ષેપ [illegible] જેમ કે [illegible] આ ર્નો પ્રક્ષેપ નહિ [illegible] પોતાનો જ અનુનાસિક આવિર્ભાવ [illegible] પ્રચાર છે પણ [illegible] પુરસ્સર [illegible] અહિ નોંધ્યું—એ મતને અવકાશ હોય તો.

(૩) पडखुं (ગુજ.)=પાસું; < पक्षकं (સં.); पक्खउं (અપ.); प्रक्खउ; प्रखउं; परखुं; पडखुं.

(૪) करोड (ગુજ.)=શતલક્ષ; < कोटि (સં); कोडी (પ્રા.); क्रोडी; करोड.

(૫) सराण (ગુજ.)=સજવાનો પથ્થર; < शाण (સં.); साण (પ્રા.); स्राण; सराण.

(૬) त्रूठवुं (ગુજ.)=રીઝવું; < तुष्ट (સં.); तुट्ठ (પ્રા.); तूठ, त्रूठ(वुं).

"आज मोतींडे मेहुला वूठ्या,
त्रण लोक तणा नाथ त्रूठ्या"

(દલપતરામ)

"मांहिथी नीकळी पड्यो हार,
सतीने त्रूठ्या विश्वाधार."

(પ્રેમાનંદકૃત नलाख्यान.)

"जाणे भादरवो भडकी उठ्योरे,
वाकी साकीनु ल्यो हूं त्रूठ्योरे."

(નવલરામ કૃત वाल-गरबावली.)

(૭) भरखवुं (ગ્રામ્ય ગુજ.)=ખાવું; (જેમકે त्हने भवानी भरखे); < भक्ष् (સં.); भक्ख् (પ્રા.); भ्रख्; भरख (वुं).

(૮) नागरवेल (ગુજ.)=તાંબૂલલતા; < नागवल्ली (સં.); नागवेल्ली (પ્રા.);–नागरवेल.[2]

(૯) श्राप (અશિષ્ટ વર્ગની ગુજ.)=शाप (સં.)–ખ્હારેખ્હાર–श्राप.

(૧૦) गणतरी (ગુજ.); < गणिति=(સં.);–ખ્હારેખ્હાર– गणित्री; गणतरी. (भणतर, कळतर, चणतर ઇત્યાદિમાંના तरी, तर, એ ગુજરાતી પ્રત્યયનું મૂળ આ હોઇ શકે.)

(૧૧) कराखी (ગુજ.)=સ્ત્રીની કાંચળીની બાંહ્યને નીચલે છેડે મૂકવામાં આવતો કકડો; < कक्षा (સં), कक्षिका; कक्खिआ (પ્રા.); क्रक्खी, करक्खी, कराखी, (कक्ष=બગલ. પણ कक्षा એટલે પણ બગલ. अभिधान चिन्तामणि, ३–२५३, दोर्मूलं खण्डिका कक्षा पार्श्वस्यादेतयोरधः॥).

---

૨. કાનડાના જીલ્લાઓમાં नागपचमीने नागरपचमी કહે છે; પણ એ તો કાનડીમાં નાગના (ષષ્ઠી બહુવચન) રૂપ नागर માંથી હશે—દેવરૂપ नाग ના માનાર્થે બહુવચન.

(૧૨) कबूतर (ગુજ)=પારેવુ, < कपोत (સ), कवोत (પ્રા -પણ ત જાળવી રાખેછે), कबुतर (બીજા વ્યુત્પત્તિવિકલ્પ માટે અને ફારસી कबुतर સાથેના ગોત્રસમ્બન્ધ માટે ઉપર પૃ ૩૧૨–નોટ ૩૩ જુવો)

સૂચના –આ રૂપાન્તરોમા ક્રમો આ છે–

(૧) ર્ નો પ્રક્ષેપ, પછી

(૨) એથી થયેલા સયોગનો વિશ્લેષ

અપવાદો માત્ર એટલા જ છે —

मृत्यु હેમા વિશ્લેષ નથી, नागरवेल, હેમાં ર્ જોડેનો સયોગ નથી, પણ ર (र्+अ) અલગ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે

આ ર્ ના પ્રક્ષેપનાં ઉદાહરણો થયા વિરલ પ્રકારોમા અન્ય વર્ણ પ્રક્ષિપ્ત થાય છે, જેમ કે

(૧૩) आसना वासना (ગુજ), < आश्वासना (સ),

(૧૪) विधविध (ગુજ), < विविध (સ)

[ટિપ્પણ –(અ) ર્ ના પ્રક્ષેપની બાબતમા, ક્લિષ્ટ સયોગ ઉપજાવીને શબ્દને સસ્કૃતાનુકારી બનાવવાની ઉત્કઠામા પ્રક્ષેપનું કારણ જોઇ સકાય મ્હેં એક માણસને दक्षणीने સ્થાને द्रक्षणी કહેતાં સાભળ્યોછે અને गणपतिने સ્થાને प्रणप्रति કહેનારા અન્ય પુરુષો વિશે કોઈએ મ્હને કહ્યુછે એક પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી વર્તમાનપત્રના લેખમા पेरवी (ફારસી)ને બદલે प्रेरवी અને पश्चात्ताप ને બદલે प्रश्चात्ताप વાચ્યુછે આ સધળુ જોતા, શુદ્ધ, સરળ ગુજરાતીમા 'पेली सीँटियेथी अथोटियु लावो' કહેવાને બદલે 'प्रेली सीँटियेथी अनोटियु लावो' એમ કહીને પોતાનો પાંડિત્યદભ પ્રગટ કરનારા પેલા અભણ ગામડિયા બ્રાહ્મણની કથાને અત્યુક્તિ ન ગણવી જોઇયે.

(આ) ટેસિટોરી, "Notes," § ૩૧ માં, ર્ નો પ્રક્ષેપ ચર્ચેછે, પણ હેમણે (प्रद्द, प्राहुणउ જેવાં) ઉદાહરણો આપવામા અપભ્રશની અદર જ (સિ હે ૮-૪-૩૯૯ મા જણાવ્યા મુજબ) આ ર્ નો પ્રક્ષેપ થાયછે હેની અવગણના કરીછે આ ર્ બહુધા ग्, घ्, प्, त् અને स् માં ઉમેરવામા આવે છે એ ડૉ ટેસિટોરીનું કથન સચક છે]

(૧૩) અને (૧૪) પ્રકારોમા અનુનાદનની ઇચ્છાથી જ आसना वासना અને विधविध ઉપજ્યા જણાયછે

उत्सर्ग २

સ્ત્રીલિંગ શબ્દના અન્ત્ય अ અને आ

ઉપર પૃષ્ઠ ૨૨૨ મે, उत्सर्ग २ જાને અન્તે આપેલ ટિપ્પણમાં મ્હેં કહ્યું હતું કે આ उत्सर्गने વર્ગ (ग)ની અંદર મૂકીને ચર્ચીશ. આ ઉત્સર્ગને પૂર્વગત ખંડમાં મૂકવાને બદલે અહિં ચર્ચવો વધારે યોગ્ય માનુંછુ, કારણ કે હેની ઉપયોગિતા અલ્પ છે.

ઉત્સર્ગનો ઉપન્યાસઃ–ગુજરાતીમાંના અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કાં તો આકારાન્ત કે ઇકારાન્ત કે પછી ઈકારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી સધાયછે. આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દો કાં તો तत्सम, અથવા સાદી રીતે વ્યુત્પન્ન થયેલા, કે ખોટા સામ્યવિધાનથી ઉપજેલા, કે પછી ફારસીમાંથી આવેલા હોયછે; ઉદાહરણોઃ

ज्वाला (સં.), जाला (પ્રા.), झाळ (ગુજ.); कला (સં.), कला (પ્રા.), कळ (ગુજ.);

माता–બ્હારોબ્હાર–मात; वार्ता–वत्ता–वात; माला–माला–माळ; त्वचा–तजा-तज; जिव्हा–जिब्भा–जीभ; लज्जा–लज्जा–लाज; वाला–वाला–वाळ. तृषा–('तरिसा, तर्षति–तरिसइद्वारा)–तरश; बुभुक्षा–बुक्खा–भूख; लाक्षा–लक्खा–लाख; कक्षा–कक्खा–काख; भिक्षा–भिक्खा–भीख; शिक्षा–सिक्खा–शीख–आज्ञा–आणा–आण.

कदली–केली–केळ; नारी–नारी–नार; वल्ली–वेली–वेल; कुक्षि–कुक्खी–कूख; भगिनी-वहिणी–બ્હેન; अक्षि–अक्खी–आंख्य.

आकारान्त શબ્દોઃ—

माळा (સાદી વ્યુત્પત્તિથી); वाळा (સાદી વ્યુત્પત્તિથી);

दया, क्षमा, कृपा ઇત્યાદિ (तत्सम);

धजा–ध्वजमांथी; (ખોટી સામ્યકાંક્ષાથી સ્ત્રીલિંગ ध्वजा

ફારસી

मझा; सजा; कझा; ઇત્યાદિ.

उत्सर्ग ३

उकारान्त અને उकारान्त નામો

ગુજરાતીમાં નપુંસકલિંગના શબ્દોને અન્તે બહુધા અનુનાસિક उ આવેછે, પણ એ લિંગના જ કેટલાક શબ્દોમાં અનુસ્વાર નથી, એટલે કે તેઓને અન્તે શુદ્ધ उ હોયછે

ઉદાહરણો —

आदु, गाउ, पोतु ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ,—આ उकारान्त છે लींबु, जांबु, घउ, पेडु, रतालु, आउ, वियालु (=રાત્રિભોજન),–અને હેવા શબ્દો અનુનાસિક રહિત उकारान्त છે

આ ભેદનું કારણ સ્પષ્ટ છે, તે એ કે અનુસ્વારયુક્ત उ નું મૂળ अकं (સં.), अउ (અપ) એ પ્રત્યયોમાં રહેલું છે, પણ શુદ્ધ उकारान्त શબ્દોનો ઉત્પત્તિવૃત્તાન્ત દાવો નથી પરિણામે लींबाउ (लींबुं ને સ્થાને) જેટલું ખોટુ ગણાય તેટલુંજ (आदाउ ને સ્થાને) आदुंउ ખોટુ ગણાય

उत्सर्ग ४

व નો ब

અનાદ્ય व (દન્તૌષ્ઠ્ય) નો ब (ઓષ્ઠ્ય) બનેછે.

ઉદાહરણો —

(१) द्वि-(बि, बह)-ब, (२) द्वितीयक -बिइज्जो-बीजो, (३) द्वार–बारु–बार, (४) द्वादश-बारह(ह)-बारह (५) [illegible] (६) [illegible] [illegible] (७) [illegible] (८) यौवन–[illegible] [illegible] (९) [illegible] (१०) कपोत -कवो(तो)- [illegible] (११) छवि -[illegible] (१२) [illegible] (१३) देश्य [illegible] (१४) देश्य [illegible]

સૂચન —

(अ) [illegible] व नो ब ગુજરાતીમાં થતો નથી એ સર્વોપરિ હિન્દીની [illegible] (सं. [illegible] प्रा. [illegible]), [illegible] (सं. [illegible] प्रा. [illegible]), [illegible] (सं. [illegible]), [illegible] (देश्य [illegible]) એ પ્રાકૃત [illegible] ગુજરાતીમાં હિન્દી [illegible] દ્વારા [illegible]

(૧) થી (૭) એ સાત ઉદાહરણોમાં વ અવાન્તર ક્રમોમાં જ આદ્ય છે, પણ પ્રથમની, સંસ્કૃત, દશામાં અનાદ્ય છે.

(આ) પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં व નો व થવાનું દર્શાવ્યું નથી એ ખરું, પણ ન દર્શાવવાનું કારણ હેવું નથી કે પ્રાકૃતમાં व અને व વચ્ચે ભેદ મનાતો નથી; પ્રથમ દૃષ્ટિયે સિ. હે. ૮–૨–૭૯ (सर्वत्र लवरामवन्द्रे) ઉપરથી એમ જણાશે કારણ હેમાં द्वि, द्वार, उद्विग्न તેમજ શબ્દ એ ઉદાહરણો આપ્યાંછે; વળી સિ. હે. ૮–૧–૨૫૮ અને ૨૫૯ માં शवर નો व અને स्वप्न ને नीवी નો व વિષયભૂત છે એ વસ્તુસ્થિતિ પણ व व નો અભેદ સૂચવે; છતાં ખરું કારણ એ નથી. કારણ કે સિ. હે. ૮–૧–૨૩૭ માં व નો व થતો આપ્યોછે. रलयोर्डलयोश्चैव शसयोर्ववयोस्तथा । वदन्त्येपां हि सारूप्यमलङ्कारविदो जनाः ॥ હેમાં શ્લેષ જેવા અલંકારની અપેક્ષાએ જે શૈથિલ્યની અનુજ્ઞા આપીછે હેનો આશ્રય વ્યાકરણ જેવા શાસ્ત્રીય તન્ત્રપ્રબન્ધથી ન લઈ સકાય. એથી, व અને व ને અવિશિષ્ટ ગણવામાં હેમચન્દ્રે બતાવેલી શિથિલ પદ્ધતિનો નિર્દેશમાત્ર કરીને સંતોષ માનીશ.

(इ) ઉદાહરણ નં. (૫), ज्वल्, હેમાંનો ज् નો લોપ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણના વિષયની બ્હાર છે એ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે હેણે ક્યાંય પણ ज નો ऊर्ध्वलोप દર્શાવ્યો નથી (૮–૨–૭૭ માંની ગણનામાં ज् નથી), પરંતુ ज्वल्માંથી વિકલ્પે ज् અને व લુપ્ત થતાં ગુજરાતીમાં वळ् અને મરાઠીમાં जळ् અને હિંદીમાં जल् સાંપડેછે, એ વસ્તુસ્થિતિને આધારે અહિં મ્હે સ્વીકારેલો ज् નો લોપ ન્યાય્ય લાગેછે.

(उ) પોતાના व्युत्पत्तिपाठ નિયમ ૯ માં નવલરામ લક્ષ્મીરામે આદ્ય व નો व થતો દર્શાવ્યોછે એ હેમની સ્પષ્ટ ભૂલ છે; કારણ કે હેમણે આપેલાં ઉદાહરણો કાં તો હિંદીમાંથી છે (જેમ કે वत्ती, वाल, वसी, व्रिजवासी, विराज्युं); અથવા મૂળશબ્દ ખોટો લઈને સાધેલાંછે (જેમ કે वकरुं < वर्कर જે શબ્દ તદ્દન અસંસ્કૃત છે; वाप < वाप હેવો જ કલ્પિત શબ્દ; वठो < विष्ठः ભૂલ છે, उपविष्टः જોઇયે); કે પછી કારણ વિના व માંથી સાધેલાં છે, જેમ કે वाफ < वाष्प–પણ સંસ્કૃતમાં જ (સાદા ઓષ્ઠ્ય व વાળો) वाष्प પણ છે.

(ए) ટેસિટેરી, "Notes" § ૩૩ મા, પદાન્તર્ગત व નો व થતો દર્શાવે છે, પણ એ વિકારને સંકુચિત બનાવવાની મર્યાદા મૂકેછે— "જ્યહારે અસ્વરિત પૂર્વસ્વરના લોપથી એ આદ્ય બને ત્યહારે" મ્હેં આપેલાં ઉદાહરણોથી જણાશે કે આ મર્યાદા લાગુ પડે જ હેવો નિયમ ગુજરાતીમાં તો નથી

અપવાદો

શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દમાં મૂળ સંસ્કૃતના व નો व થતો હોય હેવા થોડા જ અપવાદો મ્હને મળ્યાછે, જેમ કે वचवु મ वञ्चु, મરાઠી वाचणे સરખાવો— ત્યા वाचून=ને શિવાય, પ્રાથમિક અર્થ 'ર્હેને છેતરીને, તજીને, બચાવીને (કરવ૯ ૧૯)' અથવા તો वाचला गेला=' તે બચાવાયો ', ઇત્યાદિ પ્રયોગો છે

ગુજ वलैयु શબ્દ સ૰ वलयकમાંથી સાધિયે એ ખરુ હોય તો એ અપવાદ ઉમેરવો

ગુજ वीडी < સ૰ वीटिका એ બીજો એક અપવાદ

તેમ વળી वाव्डु (ગુજ) < विघट् (સ૰), અને કદાચ वगाडु (ગુજ) < विकाम (સ)

उत्सर्ग ૭

व નો व

કેટલાક શબ્દોમા શુદ્ધ ઓષ્ઠ્ય वને સ્થાને દન્તૌષ્ઠ્ય व આવેછે.

ઉદાહરણો

સ૰	પ્રા	ગુજ
वाघ	—મ્હારોબ્હાર—	वाघा

સિ હે ૮–૧–૨૩૭ (સો व) અનાદ્ય व વિશે છે, પણ આપણા આ ઉદાહરણમાં व આદ્ય છે

उत्सर्ग ૮

स નો श

दनो કે લઘુપ્રયત્ન यनो અથવા, કેટલાક પ્રસંગોમાં, एनो સંસર્ગ પામે ત્યારે स (દન્ત્ય) श (તાલવ્ય) બનેછે

સૂચના —કેટલાક પ્રકારમા द કે अ પૂર્વે રહીને श ને श બનાવેછે, માટે મ્હેં "સંસર્ગ પામે" હેવુ વચન મૂકયુછે, ઘણાખરાં ઉદાહરણોમાં द કે अ श ની પાછળ રહેલો હોયછે

ઉદાહરણો

(૧) शृगाल:-(સં.), सियालु (પ્રા.), શિયાળ (ગુજ.); (૨) शृंगक (ट)कं-सिंगडउं-शींगडु; (૩) विषये-विसए, विसइ, विसि-विशे ('માં, ની બાબતમાં' એ અર્થમાં વપરાતું અવ્યય;) (૪) शीतलकं-सीअलउं-शीळुं; (૫) शीतकालकः-सीअआलउ-शियाळो; (૬) स्वप्नक.-सिविणउं (લિંગવિપરિણામ)-सिविणउं शमणुं; (૭) शिक्षते--सिक्खइ- शीखे (छे); (૮)अतसी-अलसी-अळशी; (૯) मातृष्वसा-माउस्सिआ-माशी; (૧૦) करिष्यामि-करिस्सं-करीश; (૧૧) महिषी-महिसी-भेंश; (૧૨) દેશ્ય छासी-छाश; (૧૩) सिध्यति-सिज्झइ-शीजे (छे); ૧૪) करिष्यति-करिस्सइ-करशे; (૧૫) मार्गशीर्ष:-મ્હારેમ્હાર-मागशर; (૧૬) तृषा-મ્હારેમ્હાર-तरिस-तरश; (૧૭) परिष्वेदकः-परिस्सेअउ-परसेवों; (૧૮) कीदृशकं-किसिउं-किस्यु-शुं; (૧૯) रश्मिः-रस्सी-राश (=લગામ) અને रशी (=રજ્જુ); (૨૦) प्रतिवेशी-पडिवेसी (पडवसी)-पडोशी, पाडोशी; (૨૧) लेखशाला-लेहसाला-नेसाल, नीशाळ, निशाळ.

(अ) शृगाल-ઉદાહરણ (૧)-વરરુચિ (प्रा. प्रकाश ११, સૂત્ર ૧૬ પછી) ગૃગાલનો આદેશ શિઆલ આપેછે; પણ એ તો આ એક જ શબ્દ પૂરતો અને માગધીમાંનો જ વિકાર થયો. પરંતુ માગધીમાં તો સર્વત્ર ष અને सनो श થાયછે, એટલે એ પ્રસંગે शनो ઉદ્ભવ इना સંસર્ગથી સ્વતન્ત્ર છે.

(आ) ઉદાહરણો (૧૧) અને (૧૨)-અન્ત્ય सीનો પ્રથમ स्य થાયછે, વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૧ લામાં વર્ગ (क) ના उत्सर्ग ૨, क-(૨) અનુસાર, (ઉપર પૃ. ૨૨૩-૪ જુવો); અને હેમાંનો य् દન્ત્ય स्‌ને તાલવ્ય श् બનાવેછે.

(इ) ઉદાહરણો (૧૦), (૧૪), (૧૬), (૧૭) અને (૨૧)-અહિંયાં વિકારહેતુ इ स्‌ની પૂર્વે રહેલોછે, માત્ર (૧૭) परिस्सेअउमां स्‌ની પાછળ રહેલો ए તાલવ્યપ્રાપ્તિનું કારણ ગણી સકાય.

(ई) ઉદાહરણ (૯), माशी;-પૂર્ણ ચર્ચા માટે ઉપર પૃ. ૭૭ મે (૧૧) ઉપરની ચર્ચા અને ફુટનોટ ૨૦, ૨૧ જુવો.

(उ) ઉદાહરણ (૧૮);-कशुं શબ્દ પણ ઉપલબ્ધ છે; અને અસ્વરિત कि કે क લુપ્ત થઇને પછી शुं પ્રાપ્ત થાયછે માટે श् થવાનું કારણ कि માંના इ ને ન ગણતાં स्युं ના य ને ગણિયે તો ખોટું નથી.

(ऊ) प्रतिवासीનો પણ "પડોશી" અર્થ થાયછે; અને મ્હારી પાસે એક સાલવિનાનું પ્રાચીન औक्तिक છે ત્હેમાં प्रतिवेश्मक પણ

મળેછે, प्रातिवेश्मिक ને પડોશીનો મૂળશબ્દ બહુ સારી રીતે ગણી સકાય પસદગીનો નિર્ણય હુ નથી કરતો

(ए) આ ઉત્સર્ગમાં સમાયેલું તત્ત્વ ગુજરાતીમા વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપોમા પણ પ્રવર્તતું દેખાયછે, જેમ કે—

वेसतु–वेशी, वेशीने, पेसतु–पेशी, पेशीने, डोसो–डोशी (સ્ત્રી૦), फासो–फाशी (સ્ત્રી૦) रसो–रशी (સ્ત્રી૦), वीस–वीशी (=વીસ વર્ષનો ગાળો), दस–दशी (=દસ વર્ષનો ગાળો), જેમકે दशीवीशा वेसतु–वेसन्त्य (આજ્ઞાર્થ, દ્વિ પુ એકવચન)—वेश, એજ મુજબ पेसतु માથી पेश

(ऐ) ફારસીમાથી આવેલા શબ્દોમા પણ, કેટલાક પ્રકારોમા, આ ઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિ પામેછે, જેમકે (ફા.) सिवाए–शिवाय (ગુજ)

(ओ) इ કે य् લુપ્ત થાય ત્યહાર પછી પણ તાલવ્ય વિકાર હેવો ને હેવો જ રહેછે, જેમ કે शमणुं, मागशर, फशु, तरश ઇત્યાદિ

કેટલાક અપવાદો નોધવાના છે —

(૧) (स) सह, मम–(પ્રા. કે અપ) सट्, सढे–(ગુજ) शु, (२) सपत्नी–सवतनी–शक्य, (३) स्वप्नक –सिविणउ (सिवणउ–सवणउ)–शाणु (જેમકે साचु के शाणु), (४) દેશ્ય ओसरिआ–ओशरी (ઘરના બારણા આગળની પરસાળ, દેશી નામમાલા, ૧, ૧૬૧), (५) शौर्य–सोरिउ–सूर के शूर

(૧), (૨), (૩) અને (૪) માં વિકારજનક તાલવ્યસસર્ગ વિના નો श थायछे, (૫)મા વિકારજન તાલવ્યસસર્ગ વિના स्નો श् વિકલ્પે થાયછે

शय्या–सेज्जा–सेज, હેમા स् દન્ત્ય રહેછે હેનું કારણ એ કે હેમા ए विवृत છે, સવૃત એ નથી, સવૃત એ જ શુદ્ધ તાલવ્ય છે, અને આ ઉત્સર્ગમા શુદ્ધ તાલવ્યથી જ હેતુ સરે

होंश–होंशीलो रस–रसीलो, रसियो,

હેમાં इ નો સસર્ગ પામ્યા છતા स् દન્ત્ય રહેછે

સ્વરવિકારો

ઉત્સર્ગ ૭

કેટલાક શબ્દોમા અનન્ત્ય ए નો इ અને અનન્ત્ય ओ નો उ થાયછે

ઉદાહરણો —

ए–वेष्ट (સ)–પરભાર–वींटयु (ગુજ), पेन पेनु–फीण, देवशाला–दावाड, दिवाळ, દેશ્ય ढेंगी (=ત્રુપ્યા)–ढींढा, દેશ્ય तेडो (तेडु)–तीड

ટિપ્પણો:—

(अ) सि. हे. ८–४–२२० માં वेढ्ने वेष्ट्नો આદેશ આપ્યોછે; એ મૂળમાંથી મ. वेढा=ઘેરો, a siege, અને ગુજ. वेढो (=ઉપરા-ઉપરી આંટાવાળી વીંટી) એ શબ્દો આવ્યાછે. પણ (वेष्ट्नो જ અર્થ દર્શાવતો) वींटवुं શબ્દ પરિસ્થિતિયોગે બ્હારોબ્હાર સાધવો પડેછે.

(आ) छेंडी અને तेट्टोમાંથી, અન્ય પ્રકારે, सि. हे. ८–१–८४ની પ્રવૃત્તિદ્વારા, छिंडी અને तिट्ठो પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ એ સૂત્ર પ્રાકૃત-વિષયક છે, દેશ્યવિષયક નથી, અને દેશ્યવિષયક ગણિયે તો પણ આ દેશ્યશબ્દોમાં ए છે इ નથી, એ સ્થિતિ વિચારતાં, તેમ વળી અન્ય નહિં તો फेन શબ્દ તો (સંયોગરહિત હોઈને) પ્રસ્તુત સૂત્રની પ્રવૃત્તિવિષયની બ્હાર જ રહેશે એ જોતાં, આ સ્વતન્ત્ર ઉત્સર્ગનો સ્વીકાર ન્યાય્ય બને છે.

(इ) परीक्षकः (સં.) क લુપ્ત થતાં परिक्खु (અપ.)-पारेख (ગુજ.) હેમાં इનો ए અર્પનારો વિપરીત વિકારક્રમ જોવામાં આવેછે; પરંતુ सि. हे. ८–१–८५ (इत एद् वा) એ સૂત્રમાં આ પ્રકારનો અન્તર્ભાવ થાયછે માટે હું અલગ ઉત્સર્ગ હેની ખાતર આપતો નથી; જો કે એ સૂત્રથી પ્રાપ્ત થતો ए પ્રાકૃતનો હ્રસ્વ ए છે અને पारेखમાં ए દીર્ઘ છે.

(ओ) पूतरकः (સં.)– पोरउ–(પ્રા.); पूरो (ગુજ.); कोनकः-कोणउ-खूणो; लवणं–लोणु–लूण; सलावण्यकं–सलावण्णउं (सलवण्णउं–सलउण्णउं), सलोणउं–सलुणुं; कपोतः–અંશતઃ પરભારો–कबूतर;, पृथुक.–पहुंकु, पउखु–पंखि- पूंख, लोहकारः–लुहारु–लुहार; सुकुमारकः–सोमालउ–सुंवाळो; एकोन (एकोन–विंशति ઇત્યાદિમાં)–एगुण, ओगण; कफोणिः–कहोणी- वहूणी, गोणी–गूण्य; शौर्य–सोरिउ–शूर, सूर; रोमकं–रूंवुं.

ટિપ્પણ:–

(अ) पूरोનું વૈકલ્પિક રૂપ पोरो પણ છે;

(आ) लुहारનું ઉત્તરક્રમભૂત રૂપ ल्हवार પણ છે; ક્રમો આ પ્રમાણે:– लुहार- ल्हुवार–ल्हवार.

(इ) ओगण, कोમાં રહેલા ओના પ્રતિધ્વનિરૂપે एनो ओ થયોછે. મરાઠી-માં ए જળવાઈ રહેતાં एकुण છે, જેમ કે एकुणीस.

उत्सर्ग ८

મૂળગત કે ઓના વિકારરૂપ ઓનો કેટલાક પ્રકારોમા અ થાયછે.

ઉદાહરણો –

गोधूम –गोहूमु (गोहूउ)–घउ,
औज्ज्वल्यक–પરભાર–अजवाळु

उत्सर्ग ९

જ્યહારે પ્રાકૃતના યશ્રુતિ अकारની પૂર્વે હ્રસ્વ इ કે उ શિવાયનો કોઈ સ્વર આવ્યો હોય ત્યહારે ગુજરાતીમા य् ઉચ્ચાર નષ્ટ થાયછે અને અવલોપભૂત अ પૂર્વસ્વરમા વિલીન થાયછે.

ઉદાહરણ —

पातलक–पीअलउं–पीळु, शीतलक सीअलउ–शीळु, द्यूतकार –जूअगार–जूगार–जुगार आदर्शक –आअरिसउ–आरसो, प्राहरू ખ્હારોખ્હાર–घ्राअरू–घ्राउ ૫ઝી विग्नेपथी घराक, यज्ञोपवीत–जण्णोवईउ, जण्णोअई–जनोइ स्तोक्र(ट)क थोअन्ड–थोडु, लोहखण्ड–लोहअउ–लोअखउ–लोखंड, देवराणी–देअराणी–देराणी, लेखशाला–लेहशाला–लेअशाला–नेशाळ–नीशाळ–निशाळ, દેશ્ય छओ (छेअडउ) छगे

અપવાદો –

દેશ્ય–ज़ुअज़ुअ } (=पृथक् पृथक्)–जुज जुजा
ज़ुअज़ुअ }

દેશ્ય–दंतवण–दतवणु–दातण, સં. पृष्ठ (ट) पुअट–पुअठ અને વિકલ્પે पूठ

ટિપ્પણ —

(अ) पीळु અને शीळु નીચે પ્રમાણે પણ સાધી સકાય —

पीतलक–पीअलउ–पायलउ–पाइलउ–पाळुं, તેજ મુજબ शीळु પણ આ ઉત્સર્ગને ઠેકાણે પ્રવર્તક નિયમ જણુવો હું વધારે પસંદ કરું છું

(आ) रोदन, रडवु ઇત્યાદિમાથી रडन, रडवु ઇત્યાદિ અપેક્ષામા પણ આ જ નિયમ પ્રવર્તછે, જેમ કે–રોદન–રોઅન–રડન, તે જ રીતે रोवु ... ...

उत्सर्ग १०

કેટલાક પ્રકારમાં વિવૃત ऑનો આ થાયછે.

ઉદાહરણોઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
स्वप्नकः	सिविणउ	
	પછી, નપું. सवणउं	
	सॉणुं	शाणुं

[વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય પોતાના भाषावतार વિશેના નિબંધમાં (ગુજરાત શાળાપત્ર, એપ્રિલ ૧૯૦૮, પૃ. ૧૦૮, ફુટનોટમાં) નીચેની પંક્તિ જૂનાગઢની નાગર સ્ત્રીઓથી ગવાતા ઉત્સવગીતમાંથી ટાંકેછેઃ—

आज सॉणामां हेंदो आव्यो

(हेंदो=५२).

એ પ્રાન્તભાષામાં આ શબ્દ વિવૃત ऑવાળો જળવાઈ રહ્યોછે એ સ્પષ્ટ છે.]

भूमि—भूवीॅ—भूंई—भॉंई, भाई

[सि. हे. ८—४—३९९ નાં ઉદાહરણોમાં भूमिનું भूंहडी આપેછે. इ (ई)ને બદલે ह અપપાઠ હશે ?]

ટિપ્પણઃ—(अ) सॉपवुं (ગુજ.) ચરોતરી ગુજ.માં सांपवुं બોલાયછે. આ અને હાવા બીજા પ્રકારોમાં આ ઉત્સર્ગના તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ છે.

(आ) ऑને સ્થાને आ (એ પણ વિવૃત ઉચ્ચાર) આવેછે એથી ऑ ઉચ્ચારનું વિવૃત સ્વરૂપ પરોક્ષ સમર્થન પામેછે.

उत्सर्ग ११

કેટલાક શબ્દોને વિશે સંસ્કૃતમાંનો ऋ ગુજરાતીમાં આવતાં અવાન્તરક્રમમાં अरि બનેછે; અને ક્વચિત્ अर् કે रि કે रु અથવા કોઈવાર अरु બનેછે.

ઉદાહરણોઃ—

अरि—

तृषा (સં.)—तरिषा (અવાન્તરક્રમ) तरश (ગુજ.); तृणकं—तरिणउं—तरणुं; अमृत—अमरित—अमरत; कृमिः—करिमी—करम.

अर्—

गृह-गर् हु-घरु-घर

रि—

भ्रातृजक —भत्रीजो

रु—

सदृक्षक -मरुक्खउ-रोखा

(સિ હે ૮-૧-૧૭૭ અનુસાર પ્રથમ द् લુપ્ત થાયછે, એટલે सरुक्ख રહેછે, અને પછી ऋનો रु બનેછે सरिसમાં दृशમાંથી रिस થાયછે હેમા પણ એજ ક્રમો આવેછે–સિ હે ૮-૧-૧૪૨ અનુસાર)

अरु—

वृक -*वरुआ-वरु

ટિપ્પણ—

વધારે સારુ અને બીજભાષવને અનુરૂપ કદાચ એ ગણાય કે આ ઘટના ઓની વ્યવસ્થા જૂદી રીતની કરવી અને ऋના વિકારને પ્રથમ એ વિચિત્ર સ્વરના ત્રિવિધ ઉચ્ચારણમાંથી, અર્થાત र, रि, रु માંથી અને પછી સંયોગનો વિશ્લેષ થવાથી, ઉદ્ભવતો ગણવો, જેમ કે तृणक-त्रणउ-तरणु, गृह-ग्रहु-ग्रउ-घरु-घर, ઇત્યાદિ ऋનો ઉચ્ચાર કદાચ પણ એક સરખો નથી, ઉદાહરણ તરીકે कृष्ण હિંદુસ્તાનના કોઈ ભાગમાં क्रष्ण, અન્ય ભાગમાં क्रिष्ण અને વળી બીજામાં कृष्ण બોલાયછે (શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યદિની શાખાના સંપ્રદાયમા ऋનો ઉચ્ચાર रे થાયછે) સિ હે ૮-૧-૧૨૬ થી ૧૪૨ મા ऋना अ, इ उ દેવા ભિન્નભિન્ન વિકારો દર્શાવાછે તેનું પણ આ જ કારણ હશે (સર્વ સિ હે ૮-૨-૭૯ सर्वत्र लवरामचन्द्रे અનુસાર र् લુપ્ત થતાં अ, इ, उ રહે) આ રીતે र, रि, रु થી र् લોપ દ્વારા પ્રાકૃત રૂપાન્તરો अ, इ, उ નો ખુલાસો થઈ જાય અને વિશ્લેષદ્વારા શુદ્ધ अर् ની પ્રાપ્તિ સમજાય પરંતુ મ્હેં ઉપરને રૂપે આ ઉત્સર્ગ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યોછે તેનાં કેટલાંક કારણો છે પ્રથમ, અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત શબ્દોમા अरि પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ છે, જેમ કે करिवद ઈત્યાદિ (સિ હે ૮-૪-૩૩૪), दरिअ (૮-૧-૧૪૪), सरिस, हरिसा ઈત્યાદિ विश्लेष દ્વારા (૮-૨-૧૦૫),

બીજું —શુદ્ધ तरण માનો तालव्य ण तरिन માંના इ નો સૂચક છે, (तरण માના दन्त्य न નું કારણ દેખાડવાની ગરજ છે કે तरिन માં इ નો સંસ્કાર न ઉપર પડે તે પૂર્વે જ इ નો લોપ થયો હતો),

૫૬

ત્રીજું:–મરાઠીમાં અદ્યાપિ वरिस છે.
અને ચોથું:–सट्टक्स માંથી द्‌ નો લોપ થતો માનિયે તો હરહમેશ થતા અને વધારે ઉચિત र्‌ લોપનો અનાદર કરવો પડશે.

તે છતાં પણ ऋ ના र–रि–ऋ એ ઉચ્ચારોને બધા વિકારોનું મૂળ, પ્રાકૃતમાંના રૂપાન્તર માટે પણ, માનવા શક્ય છે એ હું કબૂલ કરુંછું; દાખલા તરીકે वरिसइ, वरिसं, हरिसो એ રૂપો મૂળ ऋ. हि માંથી આવ્યાં હોય.

उत्सर्ग १२
સન્ધિ

ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોમાં સાધારણ નિયમે, પ્રાકૃતમાં થતી નથી તેમ, આન્તર સ્વરસન્ધિ થતી નથી, પણ અમુક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય સન્ધિકાર્ય બનેછે.

ઉદાહરણો:—

हृदयं–हिअउं–हइउं–हइयु
हइयुं માં अ–इ છૂટા રહેછે.

સન્ધિનાં ઉદાહરણો:–

द्वितीयकं–विइज्जउं–बीजु; तृतीयकं–तिइज्जउं–तीजुं; महत्कं–महन्तउं–म्हउट्टउं–म्होटुं; देशपतिः–देसवई–देसअई–देसाई; दयावणो (દેશ્ય)–दआवणो–दावणो–दामणो (ગુજ. પ્રાચીન કવિતા). [दयावणो=दीनः देशी नाममाला, ५–३५].

कृतकके–करिअलुं=करइलुं, करेलुं અને હેવાં एलुवाળાં સઘળાં રૂપો.

ટિપ્પણ:–ગુજરાતીમાં પદસન્ધિ નથી એ સામાન્ય કથનથી જ પદસન્ધિનો પ્રશ્ન પતાવી દેવાય. થોડાક અપવાદો છે:–

मगने आव्यो, અહિં मगन+ए (=પણ) સંધિથી જોડાઈને मगने થાયછે; हास्तो–हा ज तो માંથી.

उत्सर्ग १३
કેટલાક શબ્દોમાં आ હ્રસ્વ થઈને अ બનેછે.

ઉદાહરણો:–

वाणिज्यं–वाणिज्जु–वणज, मातृगृहं–माइहरं–महियर, आषाढः–आसाढु–असाढ; प्राघुणकः–प्राहुणउ-प्हूणो, पाद.–પરભારે–पग, દેશ્ય अयाली–अयली–हली; प्रावरणकं–पाउरणउं–उपरणुं.

ટિપ્પણ -સિ. હે ૮-૧-૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧ માં આ વિકાર ચર્ચ્યોછે, હેમાના ૬૭ મા उत्खातादिगण આપ્યોછે હેમા इत्यादि શબ્દને બળે અન્ય શબ્દોનો સમાવેશ થાય હાવે કોઇ પ્રમારે તાણીતૂશીને અહિંયા આપેલા ઉદાહરણોનો એ ગણમાં પ્રવેશ થઇ સકે તો પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનો અવકાશ ન રહે નહિં તો, ૮-૧-૬૭ ની એ अनुपूर्ति થશે

उत्सर्ग ८४

અનેકશ્રુતિક શબ્દોમા ગુરુ કે સ્વરિત શ્રુતિની પૂર્વે રહેલી શ્રુતિ, (अ) હ્રસ્વ રહેછે, અથવા (आ) દીર્ઘ હોય તો હ્રસ્વ થાયછે.

ઉદાહરણો —

(अ) चित्रकारक -चित्तारउ-चितारो, सूत्रधार -सुत्तहारु-सुतार, सुवर्णकार -सुवण्णारु, सुण्णारु-सुनार, चर्मकार,-चम्मारु-चमार, गूर्जरत्रा } गुर्जरत्रा } गुज्जरत्ता-गुजरात, उच्छृटखलर -उच्छॅखलउ-उछाछळो

देश्य छिनाली-छिनाळ, कटारी-कटारी, कटार

(आ) नि श्वासक -नीसासउ-निसासो, विश्रामक -वीसामउ-विसामो, द्यूतकार - जूअगारु-जुगार, लक्षशाला-नेशाळ-नीशाळ, निशाळ

ટિપ્પણ —(अ) ઉપર આપેલા ઉત્સર્ગમાં " પૂર્વે રહેલી શ્રુતિ " એ પદથી व्यवहितपूर्वश्रुतिવાળા પ્રકારોનો પણ સમાવેશ સમજવો, આથી ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમા गुजरातने સ્થાન મળે છે

(आ) छिनाळ અને कटार ઉપર પૃ ૩૯૮ મે संयोगलोप पूर्वस्वर अविकृत એ નિયમને અગે આપ્યાછે, પરતુ પ્રસ્તુત ઉત્સગ એ અવિકૃતભાવનો કારણ ભૂત મૂળનિયમ રજુ કરેછે આ ઉત્સર્ગના તત્વનો ઉલ્લેખ ઉપર પૃ ૩૯૯ મે સ્વરભારની અસર વિશેની ચર્ચામા કરેલોછે ટેસિટોરી "Notes" §૪૩ માં આ નિયમનો નોંધ લેછે, પરતુ હેમનાં ઉદાહરણોમાંના કેટલાંક, ગુજરાતી પરત્વે, ચાકાસ્પદ છે

उत्सर्ग ८५

કેટલાક શબ્દોમા આદા વ્યજનનુ દ્વિત્વ,

(अ) કવચિત् स्वार्थे, અર્થાત् મૂળ અર્થ જાળવીને અને (आ) કવચિત् અર્થાતિશય સૂચવવાને કે ભાર મૂકવાને, કે અર્થનુ પ્રકારાન્તર દર્શાવવાને

ઉદાહરણો:-

(अ) विल्ली; विल्लाडां; मग्गर, मच्छर (< मशककः, मसअक्कु-मछअरु-मछर);

(आ) कट्टण, खाट्टुं; खोट्टु; फिक्कुं, वध्धुं; सग्गो. आल्लु; साच्चुं (જેમકે साच्चे साच्चुं), आल्लुं; "हज्जार (જેમકે 'हज्जार शृंगे दर्पणो, प्रत्येकमां मुख मुज हसे" ^ નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત कुसुममाला, પૃ. ૯૫, કડી ૧૯, પં ૪);

पच्चास; तम्मर (=ચક્કર, નબળાઇનાં) < तिमिर; दस्सो; नव्वो (પત્તાંબાજીના નવ અને દશ દાણાનાં પત્તાં). ક્વચિત્ द्विरुक्त શબ્દોમાં આ ઘટના યોજાયછે, જેમકે अक्केक, वव्वे, चच्चार, छच्छ; (એટલે एक एक, वेवे, चारचार, छछ,-કંઇક ભાર મૂકીને).

उत्सर्ग १६

व्यत्यय

(આ સિ. હે. ૮-૨-૧૬૬ ઇત્યાદિ સૂત્રોની अनुपूर्ति છે.)

નીચે આપેલા શબ્દોમાં શ્રુતિયોનો, કે વર્ણોનો યથાનિર્દિષ્ટ, વ્યત્યય થાયછે.

સ્વર-વ્યત્યયઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
मम	मज्झु	मुज
श्मश्रु	मंसु	मूछ
एकादश	एगारह-अग्यारह	अगिआर

(આ અપૂર્ણ વ્યત્યય માટે ઉપર પૃ. ૪૦૨ જુવો.)

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
सकुन	—બહારોબહાર	शुकन
परिविष्	—परीस्	पीरस (वु)
हृदयकं	—हिअअउं—	हइयुं

(ઉપર પૃ. ૪૧૯ મે નોટ ૧૮૮ મી જુવો.)

વ્યંજનવ્યત્યય.

विडालकः-विडालउ-विलाडो, वलाडो; कलशी-क्लसी-कसली; मुद्गरः-બહારોબહાર-मगदळ; कर्णिकारकः-कणेरउ-करेणो; फलहारः-फलाहार-फराळ; परिहितकं-परिहियउं-पहेरयुं; परिधापनिका-परिहावणिआ-पहेरामणी;

देश्य जवरया-जवयरा-जवइरा-झवेरा;

नम्र-પ્રથમ વિશ્લેષ, પછી વ્યત્યય नरम; अष्टादश-अट्ठारह-अढारह-हडार-हराड; वकुलसरी-वोलसरी-वोरसली; मंगलपुर-मगलउर-मंगलहुर-मांगलहूर. (कान्हडदेप्रबन्ध १-२२ જુવો.)——मागरोळ;

कंकतिका-कांकसी-कासकी; वाक्य-પરભારુ-वायक (પ્રાચીન ગુજ. અને પ્રાયઃ કવિતામાં).

૨૫૨ અને વ્યજન ઉભયનો વ્યત્યય.

महार्णव –महाण्णउ, महाखण्णु, मिहिरामण, महिरामण, महेरामग, प्रावरणक— पावरणग–पाउरणउ–उपरणु

ટિપ્પણ —

(અ) ફારસીમા પારાહીન પ્હેરણ છે, ગુજરાતી શબ્દ પ્હેરણ, જેનો અર્થ મુસલમાન પ્હેરવેશના આકારનું પ્હેરણ છે, તે ફારસીમાથી હશે તે છતા પણ પ્હેરણ ઇત્યાદિની વ્યુત્પત્તિ પરિધામાંથી સાધવી યોગ્ય છે, અને ફારસી શબ્દ પીરાહીન મસ્કૃત પરિધાન સાથે સબધ ધરાવતો હોય એ શક્ય છે

(આ) દેશ્ય ओदरिओ (ઓઅરિઓ દ્વારા) ગુજ ओरडियो અર્થછે એ ર અને સ્નું, પ્રત્યેકને આદિતરફ એક શ્રુતિસ્થાન જેટલે ખસેડનારુ, વિલ ક્ષણ અપસરણ દર્શાવેછે, હેને સાક્ષાત્ વ્યત્યય નહિ પણ વ્યત્યયને મળતી ઘટના તરીકે અહિ નોધ્યુ

(ઇ) चरखो (ગુજ) ફારસી चर्खमाथी साधी શકાયછે, પરતુ આ चर्ख પોતે વ્યત્યયના તત્ત્વના વ્યાપારથી चक्र (સ) સાથે સ્પષ્ટ સબધ ધરાવેછે

વ્યજન વિકારો

उत्सर्ग १७

અઘોષ વ્યજન ઘોષ બનેછે. क, च, અને ट અનુક્રમે ग, ज અને ड થાયછે.

આ વિકાર પ્રાકૃતોનું વ્યાપક લક્ષણ છે અને હેની પ્રવૃત્તિ અમુક તત્સમોમાં ગુજરાતીની ઉત્ક્રાન્તિમાં પણ પ્રગટ થાયછે

क નો ग આ વિકારનો પ્રતિબિમ્બ પ્રાકૃતમાં બહુ મર્યાદિત જોવામાં આવેછે, જેટલે કે मरगअ, मदगल અને वुग (આવ क) હેમાં क નો ग થાયછે (સિ હે ૮-૧-૧૮૨) અપભ્રશમાં આ ઘોષવિધાનનો (મૃદુભવનનો) વ્યાપાર ઝાઝે છૂટથી પ્રવર્તેલો દેખાયછે પણ, સિ હે ૮-૪-૩૯૬ નું ઉદાહરણ વિચારેછે હેમ, એ મૃદુભવન પ્રાય. पुणाइ કુ ममइ જેવા દષ્ટાન્તોમા રહેલા (हे મારી ઉપજેલા) कने विषे प्रवर्तित छे ગુજરાતીમા कनो ग એ વિકાર એવા પણ વિસ્તારવાળા ક્ષેત્રમાં જોવામા આવેછે, અને * कर नहोय એ દષ્ટાન્તોમા પણ क નો ग થતો દેખાયછે

ઉદાહરણો:—

कह्यागरो (=कह्याप्रमाणे करनारो આજ્ઞાપાલક); ढालगर (=ઢાલ કરનારો); चूडगर (=ચૂડી બનાવનારો); डफगर (=ડફ બનાવનારો); जादूगर (ફારસી जादू સાથેનો સમાસ લક્ષયોગ્ય છે); सिक्कलगर (=તરવાર વગેરેને ઉજાળનારો; सिकल, ફારસી); अकलगरो; मुंवाईगरो ઇત્યાદિ; रत्नागर (=સમુદ્ર; સં. रत्नाकरः) कामणगारो (સં. कार्मणकारकः); जुगार (द्यूतकारः સં.=જુગારી: ગુજરાતીમાં અર્થ બદલીને "द्यूत" થાયછે; जुगारनी द्यूतकार्यમાંથી વ્યુત્પત્તિ સાધવી સંતોષકારક નથી, કારણ કે कार्यनुं कज्जं બને).

कालतुं गाळो (कालकः नुं गाळो) આ પ્રકારના શબ્દોમાં થાયછેઃ— लगनगाळो, केरीगाळो, आंबागाळो, ઇત્યાદિ; (જેમાં गाळो=ઋતુ, અવસર).

प्रगट (સં. प्रकटમાંથી); पगरण (વિવાહાદિ મંગલ અવસર),–સં. प्रकरण, मूगो (સં. मूकक:); समूळगुं (સં. समूलककं); सगुं (સં. स्वककं); पलंग (સં. पर्यंकः); मुगट (સં. मुकुटः); पोगळ (पोकळ);-पोकळ=પોલાપણું; पोगळ પોલા-પણું, લાક્ષણિક અર્થમાં, અર્થાત્ ધતીંગ; છેતરામણ.

कागडो (સં. काककः); वगलो (સં. वकक·); कयडागी (સં. कटाक्षः); वीगत (સં. व्यक्ति.)=वगडो, तगडो, चांगडो; ૨, ૩, ૪ એ અંક, હેમાં द्विकक; વગેરેના क નો ग થયોછે.

अगियार અને (ओगणीस, ओगणत्रीस, વગેરેમાંના) ओगण < एकोन હેનો ग ગુજરાતી પૂર્વના ક્રમોમાંથી આવેલો ગણવો પડશે.

ગુજરાતીમાં આ વિકાર °कर, °कार, °काल જેવાં ઉત્તરપદોમાં અને कागडो, बगलो, पोगळ, अगियार, વગેરે શબ્દવિશેષોમાં, ओगण (ओगणत्रीस વગેરેના પૂર્વપદ)માં, वगडो વગેરેમાં, જોવામાં આવેછે એ લક્ષમાં આવ્યું હશે; रत्नागरમાં आकरना °करने कृ ધાતુનું રૂપ ગણવાના ભ્રમને પરિણામે વિકાર થયો હશે.

ટિપ્પણઃ–કાનડીમાં કેટલાક શબ્દોમાં આ મૃદૂભવન દેખાયછે, જેમકે कोगिळ (સં. कोकिल); मळगाळ (=વર્ષાકાળ; મળે=મેઘ, વૃષ્ટિ, काऴ=સમય); पागार (=આંગણાની ભીંત, વંડી, < સં. प्राकारः).

च નો ज

मूचितं (સં.); सूचिअं–सूज्युं, सूझ्युं.

प्रतीति (સં.), पतीती–पतीत्र–पतीच–पतीज (=ખાતરી, પ્રમાણ).

त्वचा (સ.), तजा–तज
तुच्छ (સ), चुच्छु (અપ)–जूज (ગુજ), जूज તે ફારસી
जुझમાંથી સાધિયે તો જુદી વાત
उच्छिष्ट (સ.), उच्छिट्ठ–उचिट्ठउ–अजीठु

ज (અવધારણાર્થક નિપાત, જેમકે ए ज वार), હેની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે શક્ય છે, (અ) પ્રાકૃત च કે चिअમાથી (सि हे ૮–૨–૧૮૪), અથવા (આ) અપભ્રંશ जिમાથી (सि हे ૮–૪–૪૨૦), વધારે સાચી (આ) છે, એ સ્વીકારિયે તો આ શબ્દ અહિંથી બાદ કરવા પડે

मोचे (કાનડી), मोजडी (ગુજ)=પગરખુ
मोजु ,, =a sock, ર stocking

ટિપ્પણ —

(અ) મ. त्याचें कडे વિશેષ વિકાર પામીને त्याज कडे બનેછે, હેમા પણ च નો ज થતો દેખાયછે

(આ) પ્રાકૃતમાં पिशाचीને સ્થાને पिसाजी હેમચન્દ્રે આપેલછે (૮–૧–૧૭૭૫, વૃત્તિ), પણ વિરલ અને અપવાદરૂપ પ્રયોગ તરીકે

ट નો ड—

આ વિકાર એક વિરલ ઉદાહરણમાં દેખાયછે ગુજરાતીમાથી જ ગુજરાતીમાં, જેમ કે हट्टालु=हडताळ (હાટેતાળા દેવા તે, અર્થાત્ બજારબધ રાખવાનો દિવસ, ર strike)

પ્રાકૃત કે અપભ્રશ વિશે તો घट माथी घड ઈત્યાદિ નિયમિતક્રમે થાયછે

उत्सर्ग ૧૮

ज નો च

આ વિકારક્રમ ઉલટો છે, ઘોષ (મૃદુ) વ્યજન અઘોષ (કઠોર) બનેછે મ્હને એક જ ઉદાહરણ મળ્યુછે —

अग्रमध्य (સ)–अग्गमज्झ (પ્રા., સિન્ધી પણ) आगमझ–आगमच (અવાન્તરક્રમ)–आगमच (ગુજરાતી)

ઉત્સર્ગ ૧૯

કણ્ઠ્યવર્ણોને સ્થાને તાલવ્ય

क, ख અને ग ના અનુક્રમે च, छ અને ज થાયછે; એ વિકાર તાલવ્યસ્વરના કે य ના સંસર્ગબળે, કે હેવા સંસર્ગવિના પણ થાયછે.

ઉદાહરણો:—

क નો च—

विक्रीतं (સં.), विक्कीअं (પ્રા.), (वेक्युं), वेचवुं (ગુજ.); यालक्की (કાનડી)–एलची (ગુજ.).

ख નો छ—

उच्छृङ्खलकः (સં.), उच्छंखलउ (અપ.), उछांछळो (ગુજ.).

ग નો ज—

गर्भिणी (સં.), गब्भिणी (પ્રા.) जामणी (ગુજ., गामणी પણ).

ટિપ્પણ:—

(अ) આ ઉચ્ચાર વિકારની આન્તર પૃથક્ક્રિયા માટે ઉપર પૃ. ૩૫૨ મે તેમ જ ઉપર પૃ. ૨૮૨ મે પૂર્તિ (૨) માં મૅકસમૂલરના મતનો ઉલ્લેખ જુવો. ત્હાં ગ્રામ્ય ગુજરાતીના જે વલણનો નિર્દેશ કર્યોછે ત્હેનો નાગરિક ગુજરાતીમાં પણ कનો च થવાના ઉપરના ઉદાહરણમાં મર્યાદિત આવિર્ભાવ દેખાયછે. તોતડું બોલે હેવાં કેટલાંક ન્હાના બાળકોનું कवर्गના વર્ણોને બદલે च वर्गના વર્ણો ઉચ્ચારવાનું વલણ પણ સરખાવવા જેવુંછે; જેમ કે काकाને બદલે चाचा, खावुंનું छावुं, गायનું जाय, घोडोનું झोडो એ પ્રમાણે; અને काकाને બદલે चाचा તો કેટલાંક મંડળમાં (જેમ કે બ્રહ્મ ક્ષત્રિય જ્ઞાતિમાં) સિદ્ધ પ્રયોગ છે, જે હિં. चचा કે चिचा સાથે સંબદ્ધ છે;—આ સઘળી બીના કંઠ્ય અને તાલવ્ય વર્ણો વચ્ચે રહેલી ઉચ્ચારસગાઇના મજબૂત દાખલાઓ રજુ કરેછે.

(आ) આટલી ચર્ચા પછી, ष् ને ख् વચ્ચે શક્ય ભાસતો બુદ્ધિભ્રમ ख्નો छ् થવાનું કારણ હશે એવું સૂચન હું કાંઇક અશ્રદ્ધાથી કરુંછું. નીચે उत्सर्ग ३८માં દર્શાવીશ તે પ્રમાણે ष् અને ख् એ ઉચ્ચારો અને સંજ્ઞાઓ અન્યોઅન્ય વિનિમયક્ષમ છે; અને એમ પણ હોય કે ख्=ष्=स् એ સંબંધમાં (सनो छ् થવાના નિયમ પ્રમાણે—નીચેના उत्सर्ग २३ અનુસાર-) ख्નો छ् થવાનું કારણ રહેલું હોય; વળી क्षના ख् અને छ् હેવા (ગુજ. लखमण

અને હિં. लछमणमां છે તે મુજબ) વૈકલ્પિક વિકારો થવાનું કારણ (क्षमां અન્તર્ગત) ष्ना દ્વિવિધ ઉચ્ચારણમાં રહેલું માની સકાય[૩] પરતુ, કંઠ્ય અને તાલવ્ય વર્ણો વચ્ચેના સગપણના ઉત્કૃષ્ટતર નિયમની સમક્ષ હેને બીજું સ્થાન જ મળે

उत्सर्ग २०

તાલવ્ય વર્ણોનું કણ્ઠ્ય વિધાન

કેટલાક પ્રકારોમા च નો क અને ज નો ग બનેછે.

ઉદાહરણો –

च નો क —

निश्चितक (સ), निच्चिअउ (અપ), निक्कि3–नक्की (ગુજ)

[पहोंच्यु (ગુજ.)નું વિશેષ રૂપાન્તર पहोंक्यु કેટલાક ગુજરાતીઓ આ જ નિયમે કરેછે]

ज નો ग —

जरठक (સ,) जरटउ (અપ.) गरढउ, गरढो, घरडो, घयडो (ગુજ) वादितक (સ), वादिअउ (અપ)–वाजियु–वाज्यु–वाग्यु (ગુજ), તેમ જ वाज्यु (ગુજ)

उत्सर्ग २१

દન્ત્યોનો મૂર્ધન્યભાવ

त, थ, द અને ध ના અનુક્રમે ट, ठ, ड, ढ બનેછે.

આ વિકાર પ્રાકૃતમાં મર્યાદિત અશે, એટલે કે કેટલાક મુકરર શબ્દોને વિશે, સ્વીકારાયેલો છે, સિ હ ૮–૧–૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭ (જેમા ह वस्तुत

---

૩ क्षनुं રૂપાન્તર ग्ज થવા વિશે એક વિશેષ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે क्षमांના ष्ना ग् ઉચ્ચારની પૂર્વે क લુપ્ત થાયછે? કે ष्नो ह् થઇને क्ने પ્રાણોચ્ચાર અર્પીને ग् બનાવે છે? આ પ્રશ્ન પેલા બીજા પ્રશ્નનો–त्य, थ्य द, ध्यना च, छ, ज, झ થવામા य् લુપ્ત થઇને त, थ्, द्, धने તાલવ્યોચ્ચાર અર્પીને च्, छ्, ज्, झ બનાવેછે, કે બીમ્સ (પુ ૧ §૮૫ મા) કહેછે તેમ त, थ्, द्, ध लुप्त થઇને વ્યક્ત-ઉચ્ચાર યુક્ત य् (=इ)ને, પોતે જતા જતાં કરેલી અસર વડે, ज्, झ्, च्, छ्, બનાવેછે? એ પ્રશ્નનો–સજાતીયછે (આ ચર્ચાની સાથે સાથે ઉપર પૃ ૩૪૪ મે મ્હારી નોટ ૧૦૬ નો છેલ્લો પૈરા વાચવો)

ત આથી ઉદ્‌ભવેલા ટ નું જ મૃદુરૂપ છે), ૨૦૮ (જેમાં ण, એ ड પછીનો અનન્તર ક્રમ છે,) ૨૧૧, ૨૧૨, (જેમાં ल એ ड નો અનન્તર વિકાર છે); ૨૧૫, ૨૧૬ (જેમાં ट આગળ ચાલીને મૃદુ થઇને ड બનેછે;) ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૧, ૨૨૨, (જેમાં ड વિશેષ વિક્રિયા પામીને ल થાય છે); ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮ અને ૨૨૯ સૂત્રોમાં न નો ण થતો ચર્ચ્યોછે, જે વિકાર પ્રાકૃતમાં વિસ્તૃત પ્રચાર પામેછે.

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ પ્રાકૃતોત્તર અને અપભ્રંશોત્તર શબ્દોનો વ્યાપક છે માટે હેને હું અનુપૂર્તિ રૂપે આપુંછું.

આ વિકારના સંભવતા કારણ દર્શન માટે ઉપર પૃ. ૭ મે દ્રાવિડ અસરનો વિષય, અને પૃ. ૯૨-૯૫ મે વાગેંદ્રિયની વિકલતા કે જીહ્વાદોષનો વિષય જુવો.

ઉપરાંત બીમ્સ, ૧, § ૫૯ જુવો; ત્હાં દન્ત્ય અને મૂર્ધન્ય વર્ણો વચ્ચેના સંબંધની બહુ સૂચક અને વિચારપૂર્ણ પરીક્ષા કરીછે. ત્હાં હેવું સૂચવ્યુંછે કે દન્ત્યો અને મૂર્ધન્યો વસ્તુતઃ એકજ સ્કન્ધની, જીહ્વાસ્થાનીયની, નિર્બળ અને સબળ શાખાઓ છે (બંને વર્ગો જીહ્વાથી ઉચ્ચારાયછે માટે જીહ્વાસ્થાનીય); અને શુદ્ધ અને શિષ્ટ સંસ્કૃતનું મૃદુતર (અર્થાત્ દન્ત્ય) શાખા તરફ વલણ હતું પણ લોકભાષા (પ્રાકૃતો) કઠોરતર (એટલે મૂર્ધન્ય) રૂપોને વળગી રહી હતી.

પરંતુ આ મત કાંઇક મર્યાદિત અંશે જ સ્વીકારી સકાય.

ઉદાહરણોઃ-

त નો ट

झटिति (સં.)-झत्ति (પ્રા. सि. हे. ૮-૯-૩૨)-झट (ગુજ.); जेत्तिलं, केत्तिलं, तेत्तिलं (सि. हे. ८-२-१५७)-जेतलउं, केतलउं, तेतलउं (मुग्धावबोध औक्तिक, પૃ. ૧૭, ઓળ ૧);

जेटलुं, केटलुं, तेटलुं (ગુજ.);

महत्क (સં.)-महन्तउं (અપ.)-महत्तउं (અવાન્તરક્રમ)-म्होटुं (ગુજ).
तिलकं (સં.)-तिलउं (અપ.)-टीलुं (ગુજ.);
आपत्ति (સં.)-आँपटी (ગુજ.); घातः (સં.) घांटी (ગુજ.)

ટિપ્પણ—सि. हे. ८-२-२९ અને ૩૦ માં બેવડા (મૌલિક કે र्त ના વિકારરૂપ) त्त નો ट्ट થતો સ્વીકાર્યોછે. પરંતુ ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં બેવડો त्त

અપભ્રંશ પછીના ક્રમોમા સરળ બનેછે, અને મહત્તવની બાબતમા બેવડો ત્ત વિકાસક્રમના ઉત્તર ભાગમા જ થયેલો સ્પષ્ટ છે એટલા જ માટે આ અલગ ઉત્સર્ગ આપ્યોછે જેમા तिलउ–टीलु માં છે તેના એકવડા त નો પણ સમાવેશ શક્ય છે

થ નો ઠ

मथित (સ.)–मठो (ગુજ), एकस्थक (સ)–एकत्थउ (અપ)–एकठु (ગુજ), स्थिरक (સ.) थिरउ (અપ)–ठ्यो (ગુજ)–ऊमोની માફક ठ्यो વિશે સમઝફેર થવાથી,–અને એ ઉપરથી ठरवु ક્રિયાપદ

દ નો ड

छिद्रक (સ.)–छिद्दउ (અપ)–छांडु (ગુજ) बिन्दु (સ.)–मींडु (ગુજ), बन्धु કે बान्धव (સ)–भाण्डु (ગુજ), दंष्ट्रा (સ)–दाढा (પ્રા.)–दाढ़, रद् (સ)–रडवु (ગુજ), दक्षिणक (સ)–दाहिणउ (અપ)–डाबो (ગુજ), सदशिका (સ.) –सदसिआ (પ્રા.)–साडशी (ગુજ), [નામ સ. दश માંથી, અને डाडवु સ. दश માથી જૂદાં આપવાની અગત્ય નથી, કારણ કે दश નું डस સિ હે ૮–૧–૨૧૮ મા આપેલુંછે, અને વસ્તુત सदशिका પણ એ સૂત્રમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય]

વિદેશીય ભાષાઓ —

दगऐह् (અરબી)–डागो (ગુજ),

मुर्दह् (ફારસી)–मडदु (ગુજ)

ધ નો ढ

अडी<आध+द्वि दोढ<द्वि+अर्ध,–અનેમાં સ अर्ध–પ્રા. अद्ध માંના ધમાથી ढ ઉદ્ભવેછે

ન નો ण એ વિકાર પ્રાકૃત પોતામાં સપૂર્ણ પ્રચારમા છે (સિ હે ૮–૧–૨૨૮ અને ૨૨૯) ल નો ळ ૬ પાળળ ચર્ચી ગયેછુ (ઉપર પૃ ૩૧૪ આદિ, ખાસ પૃ ૩૬૬ મું, જુવો)

નરસિંહરાવે હેમના વ્યુત્પત્તિપાઠ ઉત્સર્ગ ૨૦ માં નીચેનાં વિશેષ ઉદાહરણો આપ્યાછે —

ऊठ (ધુ) < त्वरा (સ.), ठठ < दठ (સ)–(ठाठो–गाडियो वधारे ठीक) હેમનાં બીજા ઉદાહરણોનો પ્રાકૃતના નિયમોમા સમાવેશ થઈ જાયછે

માતી, वात ઇત્યાદિ શબ્દોમાં મરાઠીભાષા દન્ત્યોને વળગી રહેતી જણાય (જો કે સિ. હૈ. ૮-૨-૨૯, ૩૦ મૂર્ધન્યના પક્ષમાં છે); પરંતુ બીજા શબ્દોમાં એ ભાષા દન્ત્યોને મૂર્ધન્ય બનાવેછે જેમ કે સં. वृत्–મ. वट(णें).

સં. प्रतोली માંથી આવેલ બં. टोला પણ દન્ત્યના આ મૂર્ધન્યભાવનું સાક્ષ્ય પૂરેછે.

उत्सर्ग २२
મૂર્ધન્યને સ્થાને દન્ત્ય

પૂર્વથી આ વિપરીત વિકારક્રમ છે. એક જ ઉદાહરણ મ્હને મળ્યુંછે; ट નો त;–कोटर (સં.)–कोतर (ગુજ.).

उत्सर्ग २३
द नो ज

ઉદાહરણો:—

श्वापद (સં.)-सावज (ગુજ.);
मर्यादा (સં.)-मलाजो (ગુજ.);
वादित्र (સં.)-वार्जित्र (ગુજ.).

उत्सर्ग २४
द नो ग

ઉદાહરણો

पादः (સં.)–પરસારો पाग (ગુજ.); पग (ગુજ.); (पाग હાલ નર્મદાતીરે ચાણોદ કરનાલીના નાગરોમાં વપરાયછે).

वादितकं (સં.)–वादियउं (અપ.)–वाजियुं–वाज्युं–वाग्युं–वागवुं (ગુજ.) (પરંતુ આ છેલ્લા ઉદાહરણમાં, ग्य નો ગ્રામ્ય ભાષામાં ज्य થાયછે એ કારણે, ગેરસમઝથી વિકારક્રમ ઉલટાવીને ज्य ને બદલે ग्य મૂકયો હોય.)

उत्सर्ग २५
ल नो न અને न नो ल

ઉદાહરણો:-

ल નો न:

श्लक्ष्णं (સં.)-लण्हउं (અપ.)–न्हानुं; (ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં લખેલા મ્હારા જોડણી વિશેના નિબંધમાં આ વ્યુત્પત્તિ મ્હેં દર્શાવીછે.)

લેખશાલા (સ)-લેહસાલા-(પ્રા) લેસાલ-નેસાલ-નીશાળ, નિશાળ

આ વ્યુત્પતિને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંના કેટલાક ઉદાહરણોથી સમર્થન મળેછે –

(૧) પાચ વરસ વેઉત લાલીઇ
દસ નેસાલ સભાલીઇ
(વિમલપ્રબન્ધ, ૪, ૩૫)

(૨) ઇતિ શ્રીવિમલપ્રબન્ધે નવપદે લેપશાલાકરણ
(વિમલપ્રબન્ધના ખંડ ૪ થાનું સમાપ્તિવચન)

(૩) યમ વેટઉ નેસાલે ભણઇ

(૪) પંડિત પ્રથમ ભણાવઇ ભલે,
નેસાલીઉ જીવ નીમલે
(પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, ૮-૩૬)

(૫) નેસાલીયા ઊપર પરવર્યા
(એજ ગ્રન્થ ૪-૩૬)

(૬) એકવાર મૂની નેસાલ
(ભીમકૃત હરિલીલા, ૮-૩૦)

(૭) વિણસાડી સઘલી નેસાલ.
(એજ ગ્રન્થ ૮-૮૭)

(૮) નેસાલ લેખશાલા
(નામસાન વિનાનું એક ઔક્તિક, ઘણેભાગે વિ સ ન સોળમા સૈકાનું)

નિશાળની વ્યુત્પત્તિ માટે લેખશાલા કરતાં નયશાલા વધારે યોગ્ય હેતુ સૂચવનારામાં આવ્યુ છે પણ ઉપરનુ ઉદાહરણ (૨) લેખનો જ પુરાવો આપેછે ઉપરાંત નયથી કાંઇ વિશ" અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી જો હેનો અર્થ "કેળવણી" કે "બહિર્ નય, ખીલવણી" હેવો લેવાનો હોય ("education"—e+*duco* I lead હેમા છે તેમ), તો એ ભાવના સાવ આધુનિક અને પાશ્ચાત્ય છે નય-" વિનય" એમ કાંઇ સૂચવશે પણ લેખના પક્ષમાં કેટલીક દલીલો છે –

(અ) આપણી પ્રાચીન નિશાળોમા (મુખપાઠ અને) લાકડાના પાટિયા ઉપર લેખન શીખવાતું,

(આ) અદ્યાપિ મરાઠીમા, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય મુલકમાં, નિશાળે જાનેલા લિહાયલા જાતો એમ કહેછે, કારણ લખવાનું કામ નિશાળ સાથે જોડાયેલું ગણાતું,

(इ) मक्तव (અરબી) એટલે લેખ-શાલા, લખવાનું સ્થળ; અર્થાત્ લખવાની નિશાળ; क्तब्=લખવું, कतब હેણે લખ્યું, એ ઉપરથી.

ફારસી लकीर (લીટી; છરકો); ગુજ. नंकेरी; માત્ર वे मींडां वे नंकेरी હેમાં નીચેની પાઠમાંઃ-

कं आवे माथे मींडुं

कः आवे वे मींडां वे नंकेरी;

બારાખડીની સમાપ્તિ સૂચવતાં બે વિરામ ચિહ્નો, कं कः॥ હેવાં, ભૂલથી વિસર્ગની જ સંજ્ઞાનાં અંશરૂપ મનાયાં.

ફારસીમાં ला અને ना બંને છે, જેમ કે लाचार, नाचार, लाइलाज़, नाइलाज़. न અને ल વચ્ચેની ઉચ્ચાર સગાઈ આ શબ્દોનું મૂળ છે.

ટિપ્પણઃ-ण અને न વચ્ચે વાગ્વિકાસ દૃષ્ટિયે રહેલી સગાઈને યોગે આ ઉત્સર્ગ अनुपूर्ति બનેછે, કારણ કે સિ. હે. ૮-૧-૨૫૬ અને ૨૫૭ માં કેટલાક શબ્દોમાં ल નો ण થતો દર્શાવ્યોછે; णंगल અને णिडल (< ललाट) હેમાંથી અર્વાચીન ભાષાઓમાં नागर (મ.)અને निलवट (ગુજ.) આવ્યાછે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં જણાશે કે પ્રાકૃતમાં ल નો ण થાયછે તે પ્રથમ ક્રમે न થઇને એ દ્વારા થાયછે, न નો ण એ नो णः (સિ. હે. ૮-૧-૨૨૯) અનુસાર દ્વિતીય ક્રમ છે.

निटल હેવો સં. શબ્દ આપ્ટેએ પોતાના શબ્દકોષમાં આપ્યોછે, અને હેણે दशकुमारचरित માંથી ઉદાહરણ આપ્યુંછે. તે છતાં, એ णिडल નું સંસ્કૃતાનુકારી રૂપાન્તર હશે હેવી મ્હને શંકા રહેછે, ખાસ એટલા માટે કે હેમચન્દ્ર હેને ललाट નું રૂપાન્તર જ માનેછે.

न नो ल

नीलकः (સં.), लीलो (ગુજ.), नीली (સં.), लीलय, लील; कृष्णसार-कण्हहारु-कन्हआरु-कल्हआरु-कल्हियार; निम्बू (સં.), लींबु (ગુજ.); वल्कल-वलकल-वनकूल (પ્રા. ગુજ.).

ટિપ્પણઃ—

(अ) આટલો ઉત્સર્ગભાગ સિ. હે. ૮-૧-૨૩૦ ની अनुपूर्ति છે; હેમાં निम्ब ના न નો જ ल આપ્યોછે. હેમાં निम्ब માત્ર ઉદાહરણરૂપે આપ્યો ગણિયે તો निम्बू નો પણ એ સૂત્રમાં જ સમાવેશ થતો મનાય.

(आ) न અને ल વચ્ચેના નિકટસંબધની પ્રાચીન ને અર્વાચીન ભાષાઓમાંના અનેક પ્રકારના શબ્દોદ્વારા પ્રતીતિ થાયછે; જેમ કે नोट (અંગ્રેજી

note) નો ઉચ્ચાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ગામડિયાઓ લોટ કરેછે, नुकसान કાનડીમાં उक्सान બોલાયછે, नवनीत (સ.), મરાઠીમાં લોણી બનેછે, नवटांक (શેરનો અષ્ટમાંશ) ગામડિયાનાં મ્હોમાં लवटांक થઈ જાયછે, મ नम् માંથી મ. ल्वणें આવ્યુછે, ફારસી सदल માંનો ल चन्दन (સ.) ના न માંથી થયોછે, સુરતી ગુજરાતીમા नांखवु ને સ્થાને लाखवु બોલાયછે અમુક એક ન્યાતની ઓઓ કાઠિયાવાડમાં વિવાહગીતમાં मृगनयनी ને मरघानेणी બનાવી દેછે!

उत्सर्ग २६

ल નો र અને र નો ल

ઉદાહરણો — ल નો र

मुकुल (સ)-मउलु (અપ)-मोर (ગુજ)

जाज्वल्यमान (સ)-जाजरमान (ગુજ)

लाङ्गल (સ.)-लंगलु (અપ)-लंगर (ગુજ)

पलाल (સ)=ઘણુ ખડ, पराळ (ગુજ) ડાંગરની

સિ હે ૮-૧-૨૫૫ મા માત્ર स्थूल માં જ આ વિકાર સ્વીકારેછે માટે આ ઉત્સર્ગને અનુવૃત્તિ રૂપે-અથવા ખરુ જોતા વિશેષ-અવકાશ છે

र નો ल

दरिद्रा (સ.)-પરભારો-दळद्दर (ગુજ)

दारिद्र्य (સ) ,, दळद्दर (ગુજ)

स्थूल (સ.) ,, थूल (ગુજ)

સિ હે ૮-૧-૨૫૪ મા हलद्दी અને दालिद्द નોંધ્યાછે, પણ ગુજ શબ્દો પરભારા જ વિશ્લેષદ્વારા આ વ્યાછે, એટલે અહિં અલગ વ્યવસ્થા કરીછે તેમ જ સિ હે ૮-૧-૨૫૪ મા આપેલા हरिद्रादिगण માં स्थूल નથી ગણાવ્યો, માટે અહિંયા તેની પૃથગ્ વ્યવસ્થા કરીછે, પછી એ ગણને અન્તે મૂકેલા हस्तादिथी स्थूल નો સમાવેશ થતો માનિયે તો જુદી વાત

गुदगर (સ)-मुद्गर-મોગર-मगदळ (ગુજ)

गुप्तदिश (સ)-तरिमइ (પ્રા)-तलवा (ગુજ)

मदनदा (સ)- मखला (ગુજ)

(સિ હે ૮-૨-૧૮ મા र નો ल કર્યો હોઇ તે માત્ર चरण, वरुण અને सौकुमार्य માં જ)

ટિપ્પણ —(ओ र થયો એ નામથી) सम्बुध (સિ હે ૮-૪-૨૮૮) પૃ ૨ ના ૨૧૧ ર ભાષ્યું આપ્યુ તેનાં કારણ એ કે (અ) ગુજરાતીએ

માગધીમાંથી બહુ લીધું નથી, અને (आ) માગધીમાં આ વિકાર સર્વવ્યાપક છે, પણ ગુજરાતીમાં અમુક શબ્દો પૂરતો જ મર્યાદિત છે.

उत्सर्ग २७.

ल નો ड.

लालयति (સં.) लडावे (છે) (ગુજ.);

ताल: (સં.) ताड (અપ.), ताड (ગુજ.).

(આપ્ટે ताडि: ताडी એટલે એક પ્રકારનો તાડ એમ આપેછે; પણ એ શબ્દ અપ્રસિદ્ધ છે; અને માત્ર ताल સ્વીકારી સકાય.)

उत्सर्ग २८.

र નો ड, અને ड નો र.

र નો ड:—

अर्धकं (સં.), બ્હારેણ્હાર अरधुं, अडधुं (ગુજ.);

कुठारक: (સં.), कुहाडो (ગુજ.);

सौरभं (સં.), सोडम (ગુજ.);

ભમાંથી છૂટો પડેલો ह् र ના વિકારભૂત ड સાથે સંકીર્ણ થઈને ढ અર્પેછે; ભમાંથી રહેલો व (व દ્વારા) म થાયછે; ઉપર પૃ. ૩૩૭ મું જુવો.

द्वादशाक्षरी (સં.), वारहाक्खरी (પ્રા.), वाराखडी (ગુજ);

हरितालं (સં), हरताळ, हडताळ (ગુજ.); अष्टवारिकं (સં.), अठवाडियुं (ગુજ.), पक्षवारिकं (સં.) पखवाडियुं (ગુજ.); परं (સં.) (पडं દ્વારા,), पण (ગુજ.); ઉપર પૃ. ૩૩૬ મું જુવો.

भरत (ગુજ.)=ઓઢવેલાં રીંગણાં (વેંગણ) મસાલો નાખીને તૈયાર કરેલાં, એ શબ્દ भडत રૂપે પણ બોલાયછે એટલે એ આ વિકારનું ઉદાહરણ છે.

पुर: (સં.)નું पुढे (મ.) થાયછે હેમાં र् નો ड થાયછે તે સરખાવો; ઉપર પૃ. ૯૩, નોટ ૪૨ મી જુવો; તેમ જ પૃ. ૨૮૨ મે, પૂર્તિ જુવો.

વિદેશીય ભાષાઓ

पर्दह् (ફા.)-पडदो (ગુજ.);

मुर्दह् (ફા.)-मडदुं (ગુજ.)

ड નો र:—

मशक: (સં.)-मसड्ड-मछड्ड-मच्छर

उत्सर्ग २९

ड નો ल

આ ગુજરાતીની અંદરને અંદર થતો સધિવિકાર છે

कडु+ल પ્રત્યય—कडलु-कल्लु,

हांडो+ल પ્રત્યય—हांडलु-हाल्लु,

उत्सर्ग ३०

પદમધ્યવર્તી र, ड, ळ નો, અને વિરલ પ્રકારોમા ल નો य થાયછે.

र, મૂર્ધન્યતર ड, અને ळ-(અને વિરલ પ્રકારોમાં ल), જ્યહારે શબ્દની વચમાં હોય અને અ-યુક્ત હોય, અને હેની પછી ण કે ड હોય, ત્યહારે य થાયછે,

ઉદાહરણો –

दोर + डी–(दोरडी)–दोयडी, ढेड + डी–(ढेडडी)–ढेयडी,

बोर + डी–(बोरडी)–बोयडी, दळ + णु–(दळणु)–दयणु,

वारणु वायणु, पाळ + णु–(पाळणु)–पायणु,

ओवारणु ओवायणु, शेलडी–(शेळडी)–शेयडी,

पारणा (ઉપવાસાન્તે ભોજન) पायणां

ગુજરાતીમાંથી ગુજરાતીમા જ થતા આન્તર વિકારો આ ઉત્સર્ગનો વિષય છે સપૂર્ણ ચર્ચા માટે ઇ સ ૧૮૮૮ નો મ્હારો જોડણી વિશેનો નિબન્ધ, પૃ ૨૪–૨૬ જુવો, તેમ જ ઇ સ ૧૯૦૫ નો મ્હારો જોડણી વિશેનો નિબન્ધ, પૃ ૬૯–૭૦ જુવો

આ ઉદાહરણોમા વિકલ્પને અવકાશ છે, અપવાદ માત્ર ड છે જેનો य નિત્ય કરવો જ પડે.

उत्सर्ग ३१

स નો च અને च નો स

स નો च

लालसा (સ)—लालच (ગુજ),

आशङ्का (સ)—आसका (પ્રા.)—आचको (ગુજ) (પછી આ શબ્દ (आचको) ધ્વનિપ્રતિબિંબ હોય તો જૂદી વાત)

च નો स—

कक्नी (°तिका)–સ कांसकी (ગુજ), તીને બદલે त्ती સભળાતા त्य નો च થઈને

कांकसी પ્રથમ ક્રમ, પછી વ્યત્યયથી कांसकी બનેછે.

कांकसी વિ. સં. ૧૫૨૯ માં પ્રચરિત હતો. (ઉપર પૃ. ૪૨૫ મે પં. ૧, વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૨ નું પરિશિષ્ટ જ જુવો). એ શબ્દ કાઠિયાવાડમાં હમણાં પણ વપરાયછે.

ટિપ્પણઃ—स ઉચ્ચાર च ના પ્રાકૃત ઉચ્ચારને મળતો હોવાથી આ ઉત્સર્ગ વિશેનો च અર્ધતાલવ્ય (દન્ત–તાલવ્ય) ઉચ્ચાર હોવો જોઇયે એમ માની સકાય; જો કે પાછળથી એ શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર પ્રાપ્ત કરે જેમ કે लालच. (આંચકોમાં દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચાર છે.)

उत्सर्ग ३२

ज નો श.

એક જ ઉદાહરણ મ્હને મળ્યુંછેઃ—

काकवाजः (સં.)=काकवलिः, (શ્રાદ્ધ કે ઔર્ધ્વદૈહિક વિધિમાં અપાતો ભાતનો પિંડ)–कागवास (ગુજ.).

ટિપ્પણઃ–અહિંયાં ज નો ઉચ્ચાર શુદ્ધ તાલવ્ય હોઇને श પ્રાપ્ત થાયછે, स નહિ; (પણ हाजतोमां ज દન્તતાલવ્ય છે એટલે હેમાંથી हास्तो થાયછે).

उत्सर्ग ३३

स નો छ.

ઉદાહરણોઃ—

स (મૌલિક)—

अस्ति–असइ–अस्सइ–अच्छइ–अछइ–छइ–छे (ગુજ.)

स (વાગ્વ્યાપારજનિત)—

श्मश्रूः (સં.)–मंसू (પ્રા.)–मूछ (ગુજ.); शावकः–छावो–छैयो; मशकः–मसउ–मछर, मच्छर; षष्टकः–सहउ–छहो; शकटकं–सकडउं–छकडो; षट्–स–छ.

शुक्तिः–सिप्पी–छीप;

ટિપ્પણઃ–(અ) छीपમાંનો छ ઈની જ અસરથી શુદ્ધતાલવ્ય છે; मूछમાં छ શુદ્ધતાલવ્ય છે હેનું કારણ અજાણ્યું છે;

(आ) षट् (षष्ठः) અને शावकःમાં આવતો छ પ્રાકૃતમાં જ દેખાયછે (सि. हे. ૮–૧–૨૬૫), પણ હેની પ્રાપ્તિ વસ્તુત; शषोः सः (सि. हे. ૮–૧–૨૬૦)

એ વ્યાપક નિયમ મુજબ શક્ય જણાતા વાગ્વ્યાપારજનિત स દ્વારા જ થાયછે

(૬) स् નો छ થવાના આ વિકારનુ પૂર્વસૂચન હું પ્હેલાના ભાગમાં કરી ગયો છુ (ઉપર પૃ ૨૪૮ તેમ જ પૃ ૨૬૨ જુવો)

उत्सर्ग ३४

छ નો स

આગળ ગયેલા ઉત્સર્ગમાં દર્શાવેલા વિકારથી ઉલટો જ આ વિકારક્રમ છે ઉદાહરણો —

अक्ष (સ)—अच्छ (પ્રા)—आस (ગુજ)=ગાડાની ધરી

पश्चात्तापक (સ)—पच्छात्तावउ (અપ)—पस्तावो (ગુજ), तरक्ष, तरक्षु (સ)—तरच्छु (અપ)—तरस (ગુજ) (ઉપર પૃ ૨૬૨ જુવો)

ટિપ્પણ—મરાઠીમાં આ વિકારક્રમ ઉલટરૂપે પ્રવર્તે છે (ગુજ) छूट(उ) सुटणें (મ.), छोडवु (ગુજ), सोडणें (મ.), विचारपूस (મ.)=પૂછપરછ (विचार=પ્રશ્ન, पूस < पृच्छ्, पुच्छ् (પ્રા.) એટલે પણ પ્રશ્ન), अक्ष ના મ. માં आस અને आंस બને રૂપો છે એ વિચિત્ર છે, इक्षु (સ.)—ऊस (મ) छ નો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર મરાઠીમાં નથી એ વિષે ઉપર પૃ ૩૫૭ મે, પૅરા ૬ ઠ્ઠામાં (૪) માં જુવો

उत्सर्ग ३५

त નો फ

(૧) सपत्नी (સ)—सवतनी—सवती—शक्य (ગુજ)

(૨) सापत्यक (સ)—सावत्तउ (અપ)—सावकु (ગુજ)

(૩) मीति (સ.) ભ્હારોભ્હાર—हीक (ગુજ)

ટિપ્પણ—

(અ) ડૉ ભાંડારકરના सवती કરતા હું सवतनी વિશેષ પસંદ કરવુ તેને માટે ઉપર પૃ ૮૮ નો ૩૫ જુવો તેમ જ ઉપર પૃ ૩૮૦ ઉદાહરણ (૨૧) જુવો

(આ) सावकु એ અર્થમાં મરાઠીમાં सावत्र છે, તેમાંના ર હિ દે ૮ ૪ ૩૬૬ અનુસાર આવેલો लागम છે એ વિષયનો વિશેષ વિસ્તાર મ્હેં આ ખંડમાં ઉત્સર્ગ ૧ (प्रक्षेप) માં કર્યો છે (ઉપર પૃ ૪૩૯ જુવો)

उत्सर्ग ३६

ज नो त

ઉદાહરણો:—

(૧) आश्चर्य (સં.)-अच्छरिज्जु (અપ)-.अचरज, अचरत (ગુજ.);

(૨) हृद्यं (સં.)-हिज्जु (અપ.)-हेज (પ્રા. ગુજ.)-हेत (ગુજ.).

(૩) अकार्य (સં.)-પરભારું-अकारज-अकारत (ગુજ.).

વિદેશીય ભાષાઓ:—

(૪) तावीज़ (અરબી)-तावीज-तावीत (ગુજ.) (કેટલાક વર્ગોમાં); સિંધી ताईथ સરખાવો.

ફારસી बुझर्गમાંથી આવેલ મ. बुदरक સરખાવો.

ટિપ્પણ:—

ઉદાહરણ (૨) हेज નરસિંહ મ્હેતાએ અને બીજાઓએ વાપર્યોછેઃ

कांइक हृदियामां रोष आण्यो तज्युं अमशुं हेज.

हेज धरीने आव्या आधार जी.

(નરસિંહકૃત चातुरी-छत्रीशी; ચાતુરી ૧૨-૫ કડી (૮-૯).

अति दीसिछि तपनूं तेज,

प्राणीमात्र विषिइ अति हेज.

(ભાલણકૃત कादम्बरी, पूर्वભાગ, કડવું ૬, પં. ૧૨૨).

हृद्य=પ્રિય, વ્હાલું. પછી એ વિશેષણને જ—પ્રિય કરનારો ભાવ, અર્થાત્ પ્રેમ, સ્નેહ, એ અર્થનું—ભાવવાચક નામ બનાવ્યું.

ઉદાહરણ (૩) अकारत गयुं એ વચનનો અર્થ "નિષ્ફળ નીવડયું" થાયછે.

उत्सर्ग ३७.

ळ नो ण.

આ વિકાર અને ल નો न એ વિકાર વચ્ચે बिम्बप्रतिबिम्बभाव રહેલો છે; ल-न દન્ત્ય છે અને ळ-ण, મૂર્ધન્ય છે; અને ल ને ळ, અને न ને ण, વાગ્વિકાર વિષયે અન્યોન્યસંબદ્ધ છે.

આ લક્ષયોગ્ય સંબન્ધની ખાતર હું આ વિકારને સ્વતન્ત્ર उत्सर्ग રૂપે આપુંછું, એ નિયમને સર્વાંશે અનુસરતું ઉદાહરણ માત્ર એક જ મ્હને મળ્યુંછે તે છતાં. એ ઉદાહરણ:—

कोमलकं (सं)-कुँवलअ (अप)-कुँमलउ-कूळु (ગુજ), જેનું વિશેષ રૂપાન્તર, વૈકલ્પિક, કુણુ બનેછે

[कुडुम्बी-कुडुवी-कुळवी (મ), कुणवी-कणवी (ગુજ), એ રૂપાન્તરની અહિંયાં સરખામણી બહુ સૂચક થશે, જો કે હેમાં ळ અને ण સપ્રસવ છે, એકનો વિકાર અન્ય હોય હેવો સમ્બન્ધ એ બે વચ્ચે નથી ઉપર પૃ ૩૩૫ નોટ ૯૪ જુવો]

उत्सर्ग ३८

ष નો (અને ક્વચિત् श નો) ख

સંસ્કૃતમાંનો ष અને (અને ક્વચિત् श) ગુજરાતીમા ख બનેછે.

ઉદાહરણ —

ष—

विष (સ.)-विख (ગુજ), उषा (સ.)-ऑखा (ગુજ), श्लेष्मा (સ.)-श्लेखम (ગુજ), हर्ष (સ.)-हरख (ગુજ), घोषयति (સ.)-गोखेछे (ગુજ), वर्ष (સ.)-वरख (ગુજ.) (મર્યાદિત પ્રચારક્ષેત્રમાં, અન્યત્ર वरस), वृषभ (સ.)-वरख (ગુજ) (વૃષભ રાશિના નામ તરીકે), वेष (સ.)-भेख (ગુજ) (લિબાસ, ખાસ કરીને સન્યાસીનો), सतोषु (પ્રેરક, સ.)-सतोख (ગુજ), सतोष (સં.)-सतोक (ગુજ)-વિશેષનામ, (सतोख દ્વારા)

[(૧) भेख નો પ્રાથમિક અર્થ વેષ થાયછે, જેમ કે નરસિંહ મ્હેતામા—

कृष्णचरित्र गोपी करे, विलसे राधा नार,
एक भई त्या पूतना, एक भई तु गोपाळ लाल
एक भेख मुकुन्दको कीनो, तेणे तृणावत ([१]तृणावर्त) हरी लीनो,
एक भेख दामोदर धारी, तेणे जमळा अर्जुन तारी
(राससहस्रपदी, १६, ५-७,)

(૨) वेष માં व પ્રક્ષિપ्त ह કામ કરેછે, व्हेष, અને એ व्ह નો भ થાયછે, જેમ जिव्हा માથી जीभ મા થાયછે તેમ અથવા व નો ब થાયછે (હિંદી વિકારકમે) અને પછી સકારરૂપે ह પ્રક્ષિપ્ત થાયછે, એટલે भेख થાયછે

श—

दंश (સ.)-डंख (ગુજ), डंखवु ક્રિયાપદ પણ

ટિપ્પણ:—

(અ) ઢંખ ૩૫ તાલવ્ય श् ને મૂર્ધન્ય ष् માનવાની સંભાવ્ય ભ્રાન્તિનું પરિણામ જણાયછે, ખાસ તો એટલા માટે કે दंश् નો તાલવ્ય श् કેટલાક રૂપોમાં—જેમ કે दष्ट (ભૂતકૃદન્ત) વગેરેમાં—મૂર્ધન્ય ष् બનેછે.

(આ) ष् નો ख् ઉચ્ચાર છેક વૈદિક સમય જેટલો પુરાણો જણાયછે, વિશેષ નહિ તો છેવટ શુક્લ યજુર્વેદની माध्यंदिनी शाखा એ આણેલા સંપ્રદાયથી માંડીને તો ખરો જ; એ સંપ્રદાય અનુસાર ष्, સાદો કે સંયુક્ત (મૂર્ધન્ય સંયુક્ત ન હોય તો), ख ઉચ્ચારાતો (અને હાલ પણ એ શાખાના અનુયાયીઓમાં ઉચ્ચારાયછે). (શુકલ યજુર્વેદનું કાત્યાયનકૃત प्रतिज्ञासूत्र, कंडिका ૨, ૧૨ જુવો.)

ष् ના આ ख् ઉચ્ચારને એથી પણ અગાઉ વૈદિક સમયની પૂર્વના સમયમાં મૂકી સકાય હેવો મ્હારો મત છે; મ્હારો એ મત સં. अष्ट=આઠનાં પ્રાચીન આર્ય ભાષાની પાશ્ચાત્ય શાખામાંનાં રૂપાન્તરોમાં સાંપડની પ્રમાણ સામગ્રીને આધારે રચાયલોછે. જેમ કે, અંગ્રેજી eight શબ્દમાંનો gh, અત્યારે અનુચ્ચાર્ય છે તો પણ કઠોર વર્ણ ख्ना મૃદૂભવનથી થયેલા घ् ઉચ્ચારની પ્રતીતિ કરાવેછે. સ્કૉ. aucht. અને ડે. અને લો. જ. acht માંનો ch, તેમ જ ગૉ. ahtau નો h, એ ઉચ્ચારો ख्ને અનુસરતા છે; (બ્રુગમૅન કૃત Comparative Grammarનું ડૉન્વે અને રાઉઝે કરેલું ભાષાંતર, પુ. ૧, પૃ. ૨૮ મું જુવો.) આ ख् વર્ણ પોતાનો પ્રાણધ્વનિ દૂર કરીને લૅ. Octo અને ગ્રી. 'OKTW' માં કઠોર क् વર્ણ રૂપે અવશિષ્ટ રહેછે. આ રીતે પ્રા. આર્ય ભાષામાં अख (अष्ट)માં ख ઉચ્ચાર હતો હેણે લૅ. અને ગ્રી. ને क् આપ્યો અને ગૉથિક–આદિ ભાષાઓને ख् આપ્યો; प्रतिज्ञासूत्रना टुमृते (ष् વર્ણ ट વર્ગના વર્ણથી સંયુક્ત ન હોય તો) એ કથન અનુસાર अष्टમાંના ष्નો ઉચ્ચાર, टને યોગે, માધ્યંદિની સંપ્રદાયમાં પણ મૂર્ધન્ય થાય, ख् (કણ્ઠય)ન થાય, એ વાત મ્હારા લક્ષમાંછે. પરંતુ કેટલીક પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાંનો ch (ख्) જોતાં જણાયછે કે પ્રાચીનતર ઉચ્ચાર વેદના પૂર્વકાળની આર્ય ભાષામાં अख्ट જ હોવો જોઇયે, અને સાદા षનો અને ट વર્ગ શિવાયના વર્ણથી સંયુક્ત षનો જ ख ઉચ્ચાર જાળવી રાખીને એ જૂના अख्ट ઉચ્ચારનો યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાએ પરિત્યાગ કર્યો હોવો જોઇયે. अष्टમાં ख् ઉચ્ચારનો (અલબત પ્રા. આર્ય ભાષામાં) અસ્વીકાર કરીશું તો ગ્રી. અને લૅનો क्, અં. નો घ् અને ગૉ., આધુનિક જર્મન, સ્કૉ.,

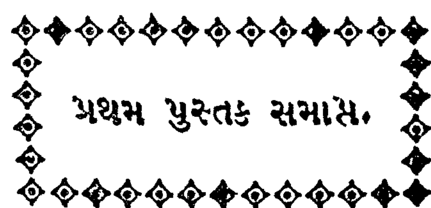
વગેરેનો સ્ એ સર્વ ઉચ્ચારો નિષ્પ્રમાણ રહેશે, જ્યહારે મ્હેં સૂચવેલું વ્યુત્પત્તિ દર્શન સઘળી ભાષાઓનું અન્યોન્યસગત વાગ્વ્યાપારબધારણ રજૂ કરેછે

(૬) નવાઇ જેવું છે કે ષ્ નો ख ઉચ્ચાર (ष ના નિયમે स् કરનારી) પ્રાકૃતોના અને અપભ્રશના સમયને કુદાવીને અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમા–પ્રધાનત હિંદીમાં, અને ગુજરાતી, મારવાડી વગેરેમાં અમુક શબ્દોમા– ફરીથી પ્રગટ થયો, તે એટલે સુધી કે લખવામાં પણ ख દર્શાવવાને ष સજ્ઞા મૂકાતી (કેટલાક પ્રકારોમા ज અને य ની અદલાબદલી થતી તેમ) પરતુ ષ્નો એ ख્ ઉચ્ચાર માધ્યદિની શાખામા છેક આધુનિક સમય પર્યન્ત સતત પ્રચારમા જળવાઈ રહ્યોછે એ વાત સ્મરણમા રાખિયે તો ઉપર કહેલી વિચિત્ર ઘટનાનું કારણ કલ્પવુ શક્ય છે, તે એ કે કેટલાક વર્ગોમાં લોકની વાચેન્દ્રિયની વિશિષ્ટતાને આ ख् ઉચ્ચાર અનુકૂળ હતો એટલે તેઓ હેને જ વળગી રહ્યા એક શકા એકનો એક વર્ણ ષ્ આ ષ્ ને ख् જેવા અત્યન્ત ભિન્ન બે ઉચ્ચારોનો પ્રતિનિધિ કેમ થઈ સકયો? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે માધ્યદિની શાખામા ષ્ના એ બે ઉચ્ચાર થતા એ તો સિદ્ધ વાત છે (पुरुष અને शीर्षમાં ख् અને कृष्ण વગેરેમાં ष् તેમ જ અન્ય શાખાઓમાં અને વેદોમાં ષ્), હવે જો એ સમયમા આ વાત શક્ય હતી તો પ્રાચીન આર્ય ભાષાના પુરાણા યુગમાં એ જ ઘટનાનો આવિર્ભાવ એટલો જ શક્ય છે અને બધુ વિચારતાં ષ્ અને ख् એટલા બધા ભિન્ન નથી ષ્માથી ह् ઉદ્ભવ્યો હશે અને એ ह् કઠોર બનીને ख् થયો હશે (**બીમ્સે** દર્શાવેલા ह् અને ख्ना સબધ અનુસાર, પુ ૧, પૃ ૨૬૨)

આ પ્રશ્નની વિશેષ વિસ્તારથી ચર્ચા અહિંયાં ન થઈ સકે, પણ બનશે તો અન્યત્ર સ્વતત્ર લેખમાં એ ચર્ચા કરીશ હેવી મ્હારી ઉમેદ છે છતા એટલુ તો અહિં જણાવી દઉ કે ભારત–જર્મન (Indo-Germanic) વર્ગની માતૃભૂત ભાષામાં अष्टौના કાલ્પનિક મૂળ શબ્દ તરીકે **બ્રુગમૅન** OKTOU તેમ જ OKTO[૪] રૂપ મૂકેછે–જેનો ઉચ્ચાર ઓક્ટૌ થતો મનાયછે,[૪] પરતુ હું કાલ્પનિક મૂળ अख्टौ મૂકુછુ, અને, માધ્યદિની શાખામા સાધારણ રીતે ષ્નો ख् ઉચ્ચાર થાયછે એ જોતાં अख्टौની સભવિતતા અધિક છે એમ હું માનુંછું

---

૪ બ્રુગ્મૅનકૃત "Comparative Grammar"નું આર સીમૂર કૉન્વે અને ડબ્લ્યુ એચ ડી રાઉઝ કૃત ભાષાંતર, પુ ૧ §§૬૭૩,૮૫,૧૮૧, ૩૮૧ જુઓ.

પ્રથમ પુસ્તક સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ

પૃ. ૮૪ નોટ ૩૧ ઉમેરો —

(૫) कुटुंबि श्यामणेर गोपक छेन्दवक × × × × (ગુહસેનનું વલભિ દાનપત્ર, ઇ. એ. ૫, વલભિ સંવત્ ૨૬૮ કે એ અરસામાં)

ડૉ. બ્યૂહ્‌લર હેનું ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે કરેછે —

"the kunbi Syâmanera the herdsman Chhendavaka'
(=કણબી શ્યામણેર, ગોવાળ છેદવક)

(ઇં. ઍન્ટિક્વેરી, પુ. ૫, પૃ. ૨૦૭, અને પૃ. ૨૦૬ કૉલમ ૨)

પૃ. ૧૭૫ નોટ ૧૨ ઉમેરો —

વિભક્તિ-રૂપાન્તરો થતા હ ઉપરથી સ્વરભાર ખસી જાય ત્યારે હ નો વ થાયછે એવા પણ પ્રતિપ્રયોગનનું સમર્થન થાયછે, જેમકે पाहय-पाययति

પૃ. ૧૯૫ गृहक-घरु વિશેની કણ્ડિકા પછી ઉમેરો —

કાઠિયાવાડમાં ઘરું (એકવચન) હજી પ્રચલિત છે, પરન્તુ મર્યાદિત અને ઉપચરિત અર્થમાં વપરાયછે, એ ધ્યાન ઉપર આવ્યુંછે, જેમ કે ઘરનાંનું ઘરું, અર્થાત્ इव प्रतिकृतौ (પાણિનિ ૫-૩-૯૬)ના વ્યાપરનો એક પ્રકાર જોવામાં આવેછે

પૃ. ૨૩૬ ઉદાહરણ सुत्त પછી ઉમેરો —

अर, एवा वलिवनु वडि़क्कै कटु उ, [illegible]

[ટિપ્પણ —પ્રાકૃતમાં પણ वुड्ढ छ (સિ. હે. ૮-૪-૧૦) અને કે સિદ્ધહૈમ ૮-૪-૧૬ અનુસાર હા તેમ જ ઽ્ઙ્હ પણ થાયછે, પરન્તુ આ ૧૬મા સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અપભ્રંશ પરત્વે કાંઈ જાણી નથી કારણ કે ૧૦મા સૂત્રમાં અપભ્રંશનું વુડ્ઢ આપ્યું છે. આ હકીકતથી એટલું જણાયછે કે અપભ્રંશમાંથી પ્રાકૃત ઉપજાવવાની આ રીતનું મૂળ પણ પ્રાકૃતમાં જ રહેલું છે]

પૃ. ૨૬૩, નોટ ૧૧૦ ઉમેરો —

[illegible]

પૃ. ૨૭૩, પં. ૨ પછી ઉમેરોઃ—

પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર ૨–૩ ઉપરના ભાષ્યમાં અનન્તદેવ माध्यन्दिनशिक्षामांથી નીચેનો શ્લોક ટાંકેછે (જુવો शुक्लयजुःप्रातिशाख्यमांનું Benares Sanskrit Seriesમાંનું પ્રકાશન, અને પરિશિષ્ટો પૃ. ૪૨૧):–

शपसहा यत्र दृश्यन्ते रेफेणाङ्कितमस्तकाः ।
स्वरं भक्तं प्रयुञ्जीत संयोगे नैव कारयेत् ॥

शिक्षासंग्रह(Benares Sanskrit Series)માં પ્રગટ થયેલી ઉક્ત શિક્ષામાં મને આ શ્લોક મળ્યો નહીં પણ એ જ સંગ્રહમાં लघुमाध्यन्दिनी-શિક્ષામાં ૧૧૪–૧૧૫ પૃષ્ઠોએ હેનું પાઠાન્તર મળ્યુંછેઃ—

रेफो रेफत्वमाप्नोति शपहेषु परेषु च ।
ददर्श वर्षेऽर्हाच्च संयोगे नैव कारयेत् ॥

અનન્તદેવે ટાંકેલુ અવતરણ સ્વીકારિયે તો स्वरं भक्तं એ વચન મ્હેં કરેલા स्वरभक्तिના અર્થદર્શનને પ્રતિકૂળ થશે.

પૃ. ૨૭૪ (इ) ને અન્તે ઉમેરોઃ—

ચ્ચ૯ડ (૩–૪૦) બધા અપેક્ષિત સ્વરોનો इष्टस्वरः એ શબ્દથી નિર્દેશ કરેછે. (संयोगस्येष्टस्वरागमो मध्ये ॥)

પૃ. ૨૭૫ પંક્તિ ૧૦ મી પછી ઉમેરોઃ—

પરંતુ ઉક્ત સ્થળે (૩૧૨–૩૧૩ ખંડોમાં) મુખ્યતઃ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ-માંના Anaptyxis વ્યાપારની ચર્ચા છે અને ખંડ ૩૧૩ માં માત્ર પ્રસંગતઃ પ્રાકૃતના પૂર્ણ વિશ્લેષણનો નિર્દેશ કર્યોછે, પરંતુ વૈદિક स्वरभक्तिનું નામ પણ નથી કે ઉદાહરણો પણ નથી. બ્રુગમૅનના અન્ય ગ્રન્થમાં હું ૬૨૪ માં anaptyxisની ચર્ચા છે, અને સંસ્કૃત એ મથાળાની નીચે કહ્યુ છે કેઃ–"મધ્યવર્તી (medial) anaptyxis નુ પ્રથમ દર્શન પ્રાકૃત વિભાષાઓમાં થયુ", हरिस (हर्ष), पदुम (पद्म), सुमरामि (स्मरामि), सिनेह (स्नेह), એ ઉદાહરણો આપ્યાંછે; અને માત્ર વૈદિક સંસ્કૃતમાં prothesis નો ઉલ્લેખ કરીને इरज्यति, इरधते, इलय (लय પણ), उलोक (लोक) એ ઉદાહરણો આપ્યાંછે, અને એ વિશે અભિપ્રાય દર્શાવ્યોછે કે "આ રૂપો કદાચ કોઈ ગ્રામ્ય ભાષામાંથી લીધાં હશે." પરંતુ–મ્હેં ખાતરી કરીછે હેમાં ભૂલ ન હોય તો–એ ગ્રન્થમાં ક્યાંય વૈદિક स्वरभक्तिનું નામ નથી.

(આ બીજા ગ્રન્થનુ કૉન્વે અને રાઉઝ એમણે અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્યુંછે.)

પૃ. ૨૭૫. स्वरभक्ति વિશેના ટિપ્પણ અને અન્તે ઉમેરોઃ—

શિક્ષાઓમાં स्वरभक्ति વિશે प्रातिशाख्यो કરતાં પણ સૂક્ષ્મતર વીગત આપી છે. (જુવો ડૉ. કીલ્હૉર્નનો " Remarks on the Sikshās " એ લેખ, Ind. Ant V. pp. 142 §§,-p 143, col. 2 and n.

પૃ ૨૮૩, પઙ્ક્તિ ૬ઠી પછી ઉમેરો —

[मातृष्वसा (સ), माउस्सिआ (પ્રા), मावशी (મ), એ પણ પ્રતિસપ્રસારણનું સચોટ ઉદાહરણ છે]

પૃ ૨૮૪, (૫), ઉમેરો —

ડૉ ટેસિટોરીએ ("Notes" §141, (2) એ સ્થળે) ત્યાવઇને લીઇ (=લૈઇ)નું આપય્ આગમથી થયેલું પ્રેરકભેદનું રૂપ માનેલછે હેમની ભૂલ થઈ છે એ દેખીતું છે

પૃ ૩૧૦, પેરા બીજા પછી ઉમેરો —

Cava, cavea એ શબ્દનો "કોટર", "પોલાણ" એ અર્થમાથી "ગુફા" એ અર્થ થયો એ અર્થફેરમાં બહુ ક્લિષ્ટતા આવતી નથી હેવુ મેં પૃ ૩૦૬ ની નોટમાં કહ્યુછે એ પ્રમાણે મેં લખ્યું ત્યહાર પછી મૅકસ મ્યૂલરકૃત 'Science of Language" ના પુસ્તક ૧ નાં ૪૨૯–૩૦ પૃષ્ઠોએ મ્હારા કથનનું પ્રસગપ્રાપ્ત સમર્થન મ્હારી દૃષ્ટિયે પડ્યુછે એ સ્થળે એ પંડિત કહેછે – Cavus, કે કોટર એ ખ્યાલ પ્રાથમિક [મૂલભૂત] નથી પરતુ ઔપચારિક (Secondary) છે, ગુફાને cavea, પોલી ચીજ, એ નામ આપ્યુ તે પહેલા અનેક પોકળ પદાર્થો મનુષ્યોને દૃષ્ટિગોચર થયા હતા તો પછી પોકળ ચીજનું, કોટરનું, નામ પાડવામાં cav એ ધાતુનો ઉપયોગ કરવાનું શું કારણ? કારણ એ છે કે જે વસ્તુને પોકળ બનાવવામા આવી હતી તેનો પ્રથમ ઉપયોગ આશ્રયસ્થાન અને રક્ષણ કે આવરણ તરીકે કરવાની ઇચ્છા હતી અને એથી એ વસ્તુનુ નામ कु કે स्कु ધાતુ ઉપરથી પાડવામા આવ્યુ કારણ કે એ ધાતુનો અર્થ 'આવરણ કરવુ' થતો હતો" મ્હેં સૂચવેલી गुप् રક્ષણાર્થે અને गुह् નિલયનાર્થે એ વ્યુત્પત્તિ ઉપરના કથનની એટલી બધી સમીપવર્તી છે કે હું નીચેનો પ્રશ્ન પૂછવા લલચાઉં છું —

कु ને गुह्, गुप् અને મ્હેં કલ્પના गुफ જોડે કાંઈ સબધ હશે? અથવા આ स्कु (sku) કે कु (ku)ને બદલે गुप અને गुह्नो જનક गुफ् ધાતુ સ્વીકારવો વધારે યોગ્ય નથી? આ સૂચના પૂર્ણ માનવૃત્તિથી કરૂછુ

પૃ ૩૨૮, આ અનુસ્વાર સસ્કૃતમા અજ્ઞાત હતો

આ કથન મ્હારે ફેરવવું ઘટેછે આગળ પૃ ૩૩૦ મે નોટ ૯૧ માં કહ્યુંછે તેમ तॉंनेकान्‌માના અનુનાસિક ન્ની લીનતા ন এ સયોગનુ પરિણામ ગણી શકાય અને અનુસ્વારને કોમળ માની સમાય, પરતુ એથી પણ વિશેષ કોમળ અનુસ્વારની આગાડી रन કે रक्त સ્વરો તરીકે બોળખાતા વૈદિક ઉચ્ચારો માં પ્રાપ્ત થયાછે (ऋक्प्रातिशाख्य, ૧–૧૭) જ્યાં ઉચ્ચરે महाँ इन्द्र इत्ऽ એ ઉદાહરણ આપ્યુછે, અને ૧-૨૯, જ્યાં रक्त ઉચ્ચારનો ઉલ્લેખ છે અને

ઉ૦વટે હેતું ऊँइत्यूँ એ ઉદાહરણ આપ્યુંછે) પાણિનીય શિક્ષામાં નીચેનો શ્લોક છે:—

यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते ।
एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खेअराँ इव खेदया ॥

વિવરણઃ-सौराष्ट्रदेश उत्पन्ना स्त्री तक्रविक्रयार्थे यथा तक्रां इति कांस्यध्वनिसमं भाषत एव वेदेपि रङ्गाः प्रयोक्तव्याः । वेदे उदाहृत्य दर्शयति । खे अराँ इव खेदयेति ॥

(જુવો ऋग्वेद, ૮–૭૭, ३).

ઉપરનું વિવરણ ડૉ. કીલ્હૉર્નને મહીસુરમાંથી મળેલી सर्वसंमतशिक्षानी ટીકામાંથી લીધુછે.

(જુઓ ડૉ. કીલ્હૉર્નનો "Remarks on the Sikshās" એ લેખ, Ind. Ant. Vol. V, P. 142 n.†)

આ રીતે, અપભ્રંશમાં અને આધુનિક ભાષાઓમાં છૂટથી વપરાતા આ કોમળ અનુસ્વારનું પુરાણું મૂળ વૈદિક ઉચ્ચારપદ્ધતિમાં મળેછે. [કાંઇક અંશે ત્યારપછીની સંસ્કૃત ભાષામાં પણ એ ઉપલબ્ધ છે–જુવો પાણિનિ ૧–૧–૧૮ (ॐ); અને પાણિનિ ૮–૪–૫૭ (दधिँ) અને, सिद्धान्तकौमुदीમાં ભટ્ટોજી દીક્ષિતે આપ્યુંછે તેમ दधि પણ]*. अमोघानन्दिनी शिक्षा (૪૧–૪૬) આ અનુનાસિક સ્વરના વિવિધ પ્રકારો વર્ણવેછે–अनुरङ्ग, महारङ्ग, अतिरङ्ग અને રંગના પાંચ ભેદ, घात, निर्घात, वज्री, अहिण અને प्रहिण; આ પ્રકારો અહિ ચર્ચવાની જરૂર નથી.

પૃ. ૩૨૯, पक्ष्मणी-पांपण એ ઉદાહરણ પછી ઉમેરોઃ—

रोमकम् (**સં.**)-रूंवुं (ગુજ.)

પૃ. ૩૩૨

(क) **शीलवतीनो रास એ ગ્રન્થમાંથી અવતરણ આપ્યુંછે હેની પછી** ઉમેરોઃ—

एक अणुहाण ऊघाडया
(कान्हडदेप्रवन्ध, ૧–૧૫૪).

(ख) **आपणुं–आपडे** પછી ઉમેરોઃ—

मदनफलम् (**સં.**)—मयणहलु–मइणहल–मींढळ (=એક વૃક્ષનું ફળ, જેને વીંધીને કુંકુમસૂત્ર પરોવીને વરકન્યાને કાંડે બાધવામાં આવેછે.)

અહિં णनो ड थायछे અને એ डँमांનું અનુનાસિક તત્ત્વ પૂર્વવર્તી ईमां ભળેછે અને डनो પાછળ રહેલા ह જોડે સંકર થઇને ढ નીપજેછે.

---

* કૌંસમાંનો ભાગ મૂળ ગ્રન્થમાં નથી પરંતુ ગ્રન્થકારે ભાષાન્તર અર્થે આપેલાં પાનાંઓમાં લખીને ઉમેર્યોછે.—ભાષાન્તરકાર

પૃ. ૩૩૮, ટિપ્પણ આ પછી ઉમેરો —

યમણુ, તમણુની વ્યુત્પત્તિ—द्विगुणक, त्रिगुणक, विउणउ, तिउणउ, विवणउ, तिवणउ, અને પછી વનો મ-એ રીતે થઈ છે

પૃ ૩૭૪, अप्प વિશેની કણ્ડિકા પછી ઉમેરો —

જો લૅટિન *argentum*નો रजत (સ) જોડે ગોત્ર સબધ સ્વીકારિયે તો અસ્વરિત શ્રુતિલોપના નિયમની પ્રવૃત્તિ છેક સસ્કૃતપૂર્વના પ્રાચીન સમયમા થતી માની સકાય એ બે સગોત્રિય શબ્દોના ઉભયસાધારણ પૂર્વજમાં રહેલો આદ્ય સ્વર અસ્વરિત હોઇને સસ્કૃત શબ્દમા લુપ્ત થયો

પૃ ૩૮૫, ઉત્સર્ગ ૧૨ ને અન્તે ઉમેરો —

આ વ્યાપાર ક્વચિત્ द्विरुक्त ઘટનામાં પ્રવર્તછે, ઉદાહરણ चारचार—चचार

પૃ ૪૦૮, अत्यारे પછી ઉમેરો —

अत्तआर‍ंमानो ખેવડો त्त ક્ષીણ થઇને એકવડો બનતાં પોતાનું બળ ચને સમર્પે છે એમ કહી સકાય

પૃ ૪૧૦, ઉદાહરણ વર્ગ (ज) ની પછી ઉમેરો —

परीप्सु परिक्खु पारखनु

अरक अरउ आरो (પૈડાનો—)

[મ आर અપ્રચરિત છે]

પૃ ૪૩૭, ઉત્સર્ગ ૭, ઉદાહરણોમા ઉમેરો —

देवर (મ) दियर (ગુજ)

પૃ ૪૪૧, ઉત્સર્ગ ૧૧ ને અન્તે ઉમેરો —

પાછળથી થયેલી આ ઘટનાનું ભાવિસૂચન કરતો એક વિરલ વિકાર પ્રાકૃતમાં થયેલો મળી આવેછે—મ वृक्ष પ્રા रुक्ख (सि हे ८-२-१२७), सदृक्षमांना °ऋक्ष અશમા અને वृक्षमां સ્વરૂપતત્ત્વો સમાન છે, અને જેમ सऋक्षनु રૂપા તર થવામા પ્રથમ द નો લોપ થતો માન્યા વિના છૂટકો નથી તેમ वृक्षनी વિક્રિયામાં પણ એવી જ ઘટના હું જોઉં છું—અર્થાત્ પ્રથમ व् લુપ્ત થાય અને પછી ऋनो रु બને મ્હારો મત આ પ્રકારનો હોઇને હું ગૉ ગુણેએ સ્વીકારેલા ક્રમદર્શન જોડે સમત થઈ સકતો નથી હેમને મતે वृक्षमां व् અને ऋनो વ્યત્યય થઇને वनु સપ્રસારણ થાયછે (હેમનો Introduction to Comparative Philology એ ગ્રન્થ, પૃ ૨૬, કણ્ડિકા ૨ જુવો)

પૃ ૪૪૭, ઉત્સર્ગ ૧૩, ઉદાહરણોમા ઉમેરો —

प्रावरणक—पावरणउ—पाउरणउ—उपरणु

પૃ. ૪૪૪, स्वरव्यत्ययનાં ઉદાહરણોમાં ઉમેરો:—

जानवर (ફા.); जनावर (ગુજ.); કેટલાક લોકો એમ લખેછે અને બોલેછે; ઉદાહરણ:—

"जान जनावरनी मळी, मेघाडंबर गाजे".

(નવલરામકૃત बालगरबावलि).

પરિશિષ્ટ

(વધારાનું)

પૃ. ૬૩, आरिया-आमेस:

પ્રોફેસર સોઆરીસે B. B. R. A. Society સમક્ષ તા. ૨૭ મી ઑક્ટોબર ૧૯૨૧ ને દિને "હિન્દની ભાષાઓ ઉપર પોર્ટુગીઝ ભાષાની અસર" એ વિષયનું પોતાનું લેખવાચન સમાપ્ત કર્યા પછી મ્હારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, કહ્યું કે आरिया પોર્ટુગીઝમાંથી આવેલછે, પણ आमेस નહિ. મ્હે પૂછ્યું: "અરબીમાંથી હોય?"; અને અન્ય સભાસદે કહ્યું "અરબીમાથી હોઇ સકે." હું ધારૂંછું અરબી हवस (= એણે ખેંચી રાખ્યું; સ્ટાઇનગાસ કૃત અરબી-અંગ્રેજી કોષ) એ શબ્દ નિકટવર્તી છે.

પૃ. ૯૬, ૩. भेदनिष्पत्ति.

જાણવા જેવી બાબત છે કે करियइ અને करिज्जइ એ રૂપો ગુજરાતી ભાષાને બીજા બે ક્રિયાભેદ સમર્પેછે: करियइ માંથી करिये એ સૂચનાર્થક, ઉપદેશાર્થક, રૂપ પ્રાપ્ત થાયછે, જેમ કે आम करिये, समझ्या? આ રૂપની ઉત્પત્તિ અનિશ્ચિતાર્થ વર્તમાનકાળના પ્રથમ પુરુષ બહુવચન રૂપ(करिये)માંથી સંભવેછે, અને करिज्जइ માંથી करजे એ ભાવિઆજ્ઞાર્થ દ્વિતીયપુરુષ એકવચનનું રૂપ આવેછે; तुं आम करजे; જ્યહારે करिज्जउ(ત્રીજો પુરુષ એકવચન)માથી એ જ કાળ-ભેદ-દર્શક બહુ વચનનું રૂપ નીપજેછે:—करजो (त्हमे आम करजो).

પૃ. ૧૨૯ નોટ ૧૪ પંક્તિ ૩ ઉમેરો:—

अनोखुंનો પ્રયોગ શ્રી. ન્હાનાલાલ દ. કવિયે પોતાના 'राजराजेन्द्रने' એ કાવ્યમાં ૩-૪ એ સ્થળે કર્યોછે:—

अनोखी वस्तुनुं एक राख्यु संग्रहस्थान आ,

પૃ. ૨૪૯, ઉત્તરાર્ધ

अच्छेज्ज वा चिट्ठेज्ज वा ઇત્યાદિ સંપૂર્ણ અતવરણ વેબરપ્રકટિત *Fragments from Bhagavati*, 1. 411 માં મ્હને મળ્યું નથી.

પૃ ૨૫૨, પંક્તિ ૧

"$\sqrt{}$achha gam (?) 757" ($\sqrt{}$अच्छ, गम् (?) ७५७)

ટિપ્પણ—વેબરે પ્રકટ કરેલ *Fragments from Bhagavati*, પૃ ૪૧૧ મા अच्छेज्ज (गच्छेज्ज) છે હાલની અનુક્રમણીમા પોતે સ્વીકારેલી અનુમાનદશા તજીને અહિં હેમણે નિશ્ચયાત્મક કથન કર્યુંછે, જો કે એ કથનની યથાર્થતા વિશે મ્હને શકા છે

પૃ ૨૫૦, નોટ ૧૦૧, ઉમેરો —

ખરૂ, સિ હે ૮-૪-૩૬૭ માં બીજુ ઉદાહરણ પણ છે (कर्जे क्वणेनः कन कार्यण) જેમાં क्वणनु સામાનાધિકરણ્ય નપુસકલિંગ નામ (कज्ज) જોડે છે પણ મ્હારો મત હેવો છે કે क्वण વાસ્તવિક રીતે પુંલ્લિગ હતો (પાઠળથી સ્રીલિંગ બ યો, અને રૂઢિની શિથિલતાને પરિણામે ક્રમશ પ્રયોગક્ષેત્ર વિસ્તીર્ણ થતા નપુમકલિગ બન્યો પ્રથમ સ્રીલિંગમાં પ્રયોગ થયો અને પછી નપુસક લિંગમા પ્રયોગ-વિસ્તાર થયો

પૃ ૩૩૩-અન્તે

ટિપ્પણ -આ ઉચ્ચારવિક્રિયાનો ડૉ પીલે નિર્દેશ કર્યો છે પણ હેનો ઉત્પત્તિપ્રકાર લગાર જૂદો સૂચવેછે (જુઓ હેમનું પુસ્તક, *Philology*, Literature Primer, Macmillan & Co, પ્રકરણ ૧, પૃ ૩૫,૩૬)

ત્હા આપેના ઉદાહરણોમા નીચેનાં પણ છે —

Humble (અ), *humilis*(લૅટિ)માંથી,
chamber (અ), *camera*(લૅ)માંથી,
thunder (અ), *thunor* માથી

હેમણે નીચે પ્રમાણે આ વિક્રિયા સમઝાવીછે —

"નાસિકાદ્વારા પસાર થતો શ્વાસ બધો બ્હાર નીકળી ચૂકયા પછી શ્વાસનો કાંઇક અવશેષ મ્હોંમા રહેલા હેવો, જીભ ખસેડી લેતા, શ્વાસ બ્હાર નીકળે એટલે, અનિચ્છાએ ह ઉચ્ચાર થશે"

"म ઉચ્ચાર કર્યા પછી ન્હો ઉઘડેછે ત્હારે, ल ઉચ્ચારની પૂર્વે, ब ધુશી જાય છે, કારણ કે જેમ न અને ड ઉચ્ચારોનું સ્થાન એક છે એ આપણે જોયુ તેમ જ ब અને म નું ઉચ્ચારસ્થાન એક જ છે"

સૂચિ क

લેખકો, પ્રમાણભૂત ગ્રન્થકારો, વગેરેની વર્ણાનુક્રમે સૂચિ

(નામ સ્હામે પૃષ્ઠાંક મૂકેલછે.)

સૂચિ 'ख'
ગ્રન્થઉલ્લેખ
(નામ સ્હામે પૃષ્ઠાંક છે)

સૂચિ ગ

પાશ્ચાત્ય ભાષાના ગ્રન્થોના ઉલ્લેખ

સૂચિ (ઘ)

ભાષાવિકાર

(કોઈ વિષયની વીગત માટે, આ વર્ણાનુક્રમણીમાંના પૃષ્ઠાંકની સહાયતાથી, ગ્રન્થાદિમાં આપેલી વિષયસૂચિ જોવી.)

સૂચિ ચ

અન્ય ભાષાઓ

સૂચિ છ

ગુજરાતી શબ્દો-ગ્રન્થમાં વ્યુત્પાદિત

(નામ સ્હામે પૃષ્ઠાંક છે)

સૂચિ જ
અન્ય ભાષાના શબ્દો
(अ)

(સૂચિ જ ચાલુ)

આ.

સૂચિ ૩

પ્રકીર્ણ

અશુદ્ધિશોધન

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૪	૨	મૂર્તિમાન્	મૂર્તિમાન
૭	૧૮	બિન્ધુ	બિન્દુ
૧૨	૩	મળેછે[૧]	મળેછે[૯]
,,	૨૧	લખાતો[૨]	લખાતો[૧૦]
,,	ફુટ નોટ	૧	૯
,,	,,	૨	૧૦
૧૪	ફુટ નોટની પંક્તિ ૩	આદિમ	આદિમાં
૧૭	૧૬	પ્રસ્તાવનાનાં	પ્રસ્તાવનાના
૩૧	૭	ગ્રન્થો લખ્યા રચ્યાછે	ગ્રન્થો રચ્યાછે
૫૩	૨૦	પરતુ	પરંતુ
૫૪	ફુટ નોટ ૪૧ ની પંક્તિ ૫	બહિતે	બહિ -
૬૫	છેલ્લેથી ૨ જી	વાગવ્યા)	વાગ્વ્યા-
૭૭	શીર્ષક	ગુજરાતના ઇતિહાસનું અવલોકન	વાગ્વ્યાપારગત શક્તિયો
૬૯	,,	,,	,,
૭૧	,,	,,	,,
૮૪	૪	કાવ્યાછે	કાવ્યોછે
૯૧	૧	વર્ણવિવૃત્તિયો	વર્ણવિવૃતિયો
૯૪	૧૭	દોગ્ધામાહ્નો	દોગ્ધામાહ્નો
૧૧૨	૮	અતઓ	અતાઓ
૧૧૬	૧૭	કામરૂપ	બોધરૂપ
૧૧૭	૫	ગુરુ	ગુરૂ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૧૨૬	છેલ્લેથી ૫ મી	વ્યારણસિદ્ધ	વ્યાકરણસિદ્ધ
૧૨૭	છેલ્લેથી ૮ મી	મધ્યર્તી	મધ્યવર્તી
૧૪૯	૧૫	અવિ કૃતરૂપે	અવિકૃતરૂપે
૧૬૨	૪	ક્વચિત્	ક્વચિત્
૧૮૮	છેલ્લો હાંસિયો	ઉત્મર્ગની	ઉત્સર્ગની
૧૯૯	છેલ્લેથી ૮ મી	Gourin	Gaurian
૨૧૮	છેલ્લેથી ૫ મી	ગુજરાતીમ	ગુજરાતીમાં
૨૧૯	૫	પુલ્લિંગ	પુંલ્લિંગ
૨૭૭	છેલ્લેથી ૮ મી	प्राकृतलक्षणा	प्राकृतलक्षण
૩૦૭	૯	गुढ	गुढ़
૩૧૫	૧	हकारनो लो	हकारनो लोप
૧૫૭	૧૬	त्सोतर	त्सरोतर
૪૧૫	છેલ્લેથી બીજી	माता माई अणूजो	माता माई मा
,,	છેલ્લી	(કડિયા......	अणूजो (કડિયા......
૪૩૪	પૃષ્ઠાંક	૨૩૪	૪૩૪
૧+	ઉદાહરણ (૧૭)	परसेवो	परशेवो
૪૩૮	૨૧	सलणुं	सलूणुं
૪૪૨	૬	वि. हिमांथी	त्रि, ह्रिमांथी
૪૪૩	૧૦	पित्तारउ	चित्तारउ
૪૪૪	૧૭	सकुन	शकुन
૪૪૪	છેલ્લેથી ૬ ઠ્ઠી, ૭ મી	वल्कल-वलकल-वनकूळ	પૃ-૪૫૨મે ઉત્સર્ગ ૨૫મામાં લનો ન એનું ઉદાહરણ ગણવું.

